Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 1 *Het systeem*

Adriaan Venema

bron
Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 1 Het systeem*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1988

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/vene001schr01_01/colofon.htm

Voorwoord

Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Ik heb gekozen voor een titel die duidelijk het onderwerp van mijn studie aangeeft. Over illegale en clandestiene publikaties is al het nodige verschenen, evenals over het kunstenaarsverzet; ik noem slechts de boeken van Hans Mulder[1] en Lisette Lewin[2]. Deze studie echter richt zich op die andere, deprimerender wereld van schrijvers en uitgevers die zich schikten naar de bevelen van de nieuwe machthebbers. Zij gingen de samenwerking aan, zij collaboreerden. Men kan erover twisten of ‘collaboratie’ in dit verband niet een te geladen term is, maar wie zich schikte en doorging met publiceren en uitgeven nam bewust het risico de eerste stappen te zetten op het pad van de collaboratie.

Dat zich schikken leek voor velen in de eerste periode van de bezetting de meest voor de hand liggende reactie, zoals W.T. de Bas in zijn brochure *Hedendaagsche overpeinzingen* stelde: ‘Wij moeten nu eenmaal de bittere pil, die door den bezetter naar vermogen wordt verguld, slikken. Hoe *waardiger*, maar ook hoe loyaler wij dit doen, des te beter. Wij behoeven daarbij volstrekt niet te “likken” - dat verlangt men niet van ons en daarvoor zou men ons allerminst achten. Maar aan den anderen kant hebben wij ons te “*schikken*” en ons te onthouden van demonstraties of van sabotage, waardoor wij ons zelf slechts kunnen benadeelen.’[3]

De door De Bas gepropageerde houding is echt een eerste schrede op weg naar collaboratie. Hoe ver men die weg ging in de wereld van schrijvers en uitgevers is het onderwerp dat ik hier zal behandelen.

Het verhaal begint in de meidagen van 1940, op de dag dat door de capitulatie de Duitse overheersing een feit was. Vanaf dat moment werd ieder voor de keuze gesteld of hij de staatsideologie die de komst van de Duitsers met zich meebracht, afwees of accepteerde, en indien dit laatste het geval was in welke mate. Bewust heb ik ervan afgezien de daaraan voorafgaande periode uitvoerig te behandelen. Dat is een aparte studie waard. Ik verwijs naar de eerder genoemde studie van Hans Mulder waarin de jaren dertig uitvoerig aan bod komen. Daarnaast is er de studie van H. van Galen Last over de jaren dertig[4] en het aan *Het Interbellum* gewijde nummer van *Bzzlletin*[5], om een greep uit de verschillende publikaties op dit gebied te doen. Het betekent overigens niet dat ik niet vaak zal teruggrijpen naar de jaren twintig en dertig. Iemands handelen of geschriften vragen vaak om deze achtergrond. Maar verder verschillen de beide periodes

dermate - al was het alleen maar omdat de problematiek van de collaboratie pas in de bezettingsjaren aan de orde kwam - dat ik mij geheel op de vijf bezettingsjaren concentreerde.

Vervolgens moet de geschiedschrijver onmiddellijk opnieuw een keuze maken. Kiest hij louter voor registratie en laat hij elk oordeel, elke mening over de gedragingen van de beschrevenen weg, of kiest hij voor een geschiedschrijving waarin zijn mening - die van de beschouwer achteraf - meespeelt? Voor dat laatste koos ik. De literatuur is, misschien meer dan welke andere uitingsvorm ook, een spel dat het hebben moet van het in de openbaarheid brengen van teksten én de reactie daarop. Waar tijdens de bezetting zelf al een felle discussie ontstond over de mate waarin werd gecollaboreerd, een discussie die na de oorlog bij de instelling van de Eereraden alleen maar verhevigde, daar geeft het nu eigenlijk geen pas een stellingname achterwege te laten. Daarbij komt dat een stellingname nu ook gemakkelijker is, omdat de geschiedschrijver niet, zoals anderen eertijds, persoonlijke betrekkingen onderhoudt met mensen over wie hij een mening geeft. Bovendien is het innemen van bepaalde standpunten een vorm van contemporaine geschiedschrijving. Later kan deze studie gezien worden als een beeld van de collaboratie in de jaren 1940-1945, maar ook als een verslag van hoe iemand die in die bezettingsjaren geboren is decennia later de periode die aan zijn eigen bestaan ten grondslag ligt, beziet.

In zijn *Hermetisch en besterd* gaat Pierre Dubois op de kwestie van de beoordeling van gedragingen in de bezettingsjaren in. Over zijn eigen rol in de bezettingsjaren laat hij zich onduidelijk en soms niet waarheidsgetrouw uit, zoals we nog zullen zien. Wél duidelijk is hij wanneer de achterliggende redenen van bepaalde gedragingen - of beter wellicht: van het ontbreken van bepaalde gedragingen - in de bezettingsjaren ter sprake komen. Hij stelt dan: ‘Ofschoon de oorlog nu alweer bijna een halve eeuw geleden is en jongere generaties er geen persoonlijke herinnering meer aan kunnen hebben, ben ik er niettemin van overtuigd dat een van de oorzaken waarom men zich in Nederland zo licht verantwoordelijk is gaan voelen voor alles wat er waar ook ter wereld gebeurt, moet worden gezocht in de schok van een collectief onderbewustzijn bij de confrontatie van elk individu met een of meer verschijnselen van verantwoordelijkheid, die het niet besefte en die in tal van gevallen een on- of onderbewust schuldgevoel hebben aangekweekt. Dat geldt voor mijzelf natuurlijk evenzeer, en al ben ik mij van geen laakbare daden in deze jaren bewust, alleen al het feit niet iets actiefs te hebben ondernomen tegen het lot dat de joodse bevolking trof en zelfs lange tijd mij dat lot niet te hebben gerealiseerd, is een zaak waarmee ik nooit helemaal in het reine heb kunnen komen. Ik weet dat ik niet de enige zo ben, ik besef dat zulke problemen onoplosbaar zijn en ik heb intussen wel geleerd dat geen enkel mens daarvan bevrijd kan worden. Maar dat verandert

niets aan de werkelijkheid dat een collectief noodlot als een persoonlijk wordt doorleden.'[6]

Dubois, en hij staat daar niet alleen in, vindt het overigens moeilijk als na de oorlog het gedrag van betrokkenen in de bezettingsjaren wordt beoordeeld: 'Er *zíjn* natuurlijk profiteurs en er *zíjn* mensen zonder geweten, of die het niet betrekken in de beslissing over hun daden; bij weer anderen spreekt het geweten niet dezelfde taal wanneer het om eigen daden dan wel om die van anderen gaat. Dit zijn allemaal banale overwegingen. Maar het verbaast me altijd weer dat er zo weinig rekening mee wordt gehouden.'[7]

Dubois maakt hierbij een fout. Het gaat natuurlijk niet om het geweten van betrokkenen, zo het al of niet hebben van een geweten al peilbaar zou zijn. De geschiedschrijver kan onmogelijk de diepste beweegredenen voor het handelen van zijn hoofdpersonen - waarvan het nog maar de vraag is of die wel zo relevant zijn - onderzoeken. Maar wat hij wél kan onderzoeken zijn de gevolgen en resultaten van iemands gedragingen en geschriften. Eigenlijk bedoelt Dubois dat het alleen mogelijk is een helder beeld van de bezettingsjaren te geven wanneer men die tijd zelf heeft meegemaakt, want: 'in een periode die meer voorschriften telde dan gewoonlijk, van onaangenaam tot verwerpelijk, en daaraan strenge sancties verbond, blijken de grenzen van het begrip "behoorlijk" griezelig rekbaar te zijn, ze liggen trouwens nooit helemaal vast. En juist dit laatste zet de deur voor verdachtmakingen of morele veroordelingen wagenwijd open.'

Maar is het juist niet zo dat in de door Dubois geschetste situatie de grenzen van het begrip 'behoorlijk' juist scherper werden getrokken omdat de consequenties van iemands handelen zo duidelijk, dramatisch duidelijk soms, waren, waar in vredestijd geschipper hooguit tot ergernis zou kunnen leiden?

Men hoeft de bezetting niet (bewust) meegemaakt te hebben om tot een oordeel te komen. Toch wordt dat regelmatig gesteld, en men koppelt daaraan meestal de vraag wat de geschiedschrijver zelf gedaan zou hebben in een soortgelijke situatie, een vraag waarin de opvatting doorschemert dat het van arrogantie getuigt een mening te hebben over gedragingen van mensen uit het verleden, of het om mensen gaat die nog in leven zijn, of niet. Het is een onzinnige vraagstelling. Niemand heeft aan Presser gevraagd wat hij gedaan zou hebben tijdens een Napoleontische overheersing. Er mag geen onderscheid gemaakt worden tussen geschiedschrijving die zich bezighoudt met een verleden waarbij de hoofdrolspelers en de figuranten in het drama geen van allen meer in leven zijn, en een verleden dat nog zo nabij is dat van de betrokkenen er velen nog in leven zijn. Hooguit kan de beschouwer, als hem de vraag naar zijn eigen reacties gesteld wordt, antwoorden dat hij omdat hij niet in de situatie is geplaatst met geen mogelijkheid kan zeggen wat hij gedaan zou hebben, hoog-

stens wat hij níét gedaan zou hebben, - ogenschijnlijk een woordenspel, maar in wezen een essentieel verschil.

Na de oorlog zijn er velen geweest die zich duidelijk hebben gekant tegen de gedragingen van schrijvers en uitgevers in de bezettingsjaren. Victor van Vriesland met zijn in 1954 gehouden redevoering *De Onverzoenlijken*[8], J.B. Charles in verscheidene publikaties en de verzetsman Leo Braat, die korte tijd hoofd is geweest van de subsectie Kunst van de Sectie XIV Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van het Militair Gezag, behoorden tot de meest uitgesproken veroordelaars van de collaborerende schrijvers en uitgevers.

De naoorlogse rechtspleging blijft buiten het kader van deze studie, al zal incidenteel vermeld worden wat er met deze of gene na de oorlog is gebeurd. In sommige gevallen is tijdens verhoren en daarop volgende processen relevant materiaal boven water gekomen. Voor uitvoerige informatie over de naoorlogse rechtspleging leze men professor Belinfante[9] en dr. N.K.C.A. in 't Veld[10].

Dat ik de namen van Van Vriesland, Braat en Charles apart noem heeft een reden. Ik voel me, zoveel jaar na dato, het meest verbonden met hun afwijzende stellingname. Dat is hopelijk in de wijze waarop ik de collaboratie behandel, terug te vinden. Allicht draagt mijn boek daardoor een polemisch karakter: dat is niet te vermijden. In geen discipline van de geschiedschrijving heeft men overigens zo te maken met een polemiek die al gestart is op het moment dat in de behandelde periode de beroepsgroep waarover deze studie gaat uiteenviel in elkaar fel met het woord bestrijdende partijen. Polemiek is een essentieel onderdeel van de literatuur en geeft het dan pas haar te stoppen, waar we nog steeds te maken hebben met een standpuntbepaling? Ik voel er niet voor de oude 'vorm-of-vent' - discussie dunnetjes over te doen, maar deze polemische geschiedschrijving zorgt er wel voor dat de personen die deze woorden schreven niet buiten beschouwing blijven. Dat roept emoties op. Waarom? Omdat het beeld van de schrijvers die in overgrote meerderheid de goede zijde kozen, wellicht wat wordt aangetast. Jan Blokker attendeerde op dat facet op de hem bekende wijze: 'Jarenlang is het beeld overeind gehouden dat het Nederlandse volk op 10 mei 1940 als één man (twaalf NSB' ers natuurlijk uitgezonderd) aan de voordeur trad, de blauwe ogen ten hemel hief en het Wilhelmus begon te zingen. Dr. L. de Jong heeft in de serie "De Bezetting" volgens mij nog wel eens foto's aangewezen waarop je zag dat Seyss-Inquart tijdens zijn inhuldiging als rijkscommissaris ineenkromp onder het tienmiljoenvoudig gescandeerd Leve de Koningin.

Maar helaas, jongens en meisjes, steeds meer blijkt dat we de foto moeten retoucheren: er waren waarschijnlijk wel *dertien* NSB' ers en over de andere negen miljoen negenhonderd negen en negentig duizend negenhonderd vijfenzeventig

(de twaalf verzetshelden dus uitgezonderd) hoeven jullie je ook geen illusies te maken.'[11]

Je hoort met betrekking tot de bezettingsjaren vaak dat het eigenlijk geen pas geeft jaren na dato reputaties aan te tasten door werk en handelen van tientallen jaren her onder de aandacht te brengen. Het zou duiden op arrogantie. Ik schaar me echter achter de anarchist, die een bom in een overvol café wierp onder het uitroepen van: 'Er zijn geen onschuldigen!' Dat geldt ook voor de geschiedschrijver.

Carel Peeters stelde in een bespreking van *De spoken van W.F. Hermans* van H. van Galen Last dat het Van Galen Last retrospectief geoorloofd is Hermans te kapittelen over wat hij decennia her heeft geschreven.[12] Het is niet mijn bedoeling om de reputatie van schrijvers die na de oorlog een positie in het letterkundig leven innamen op grond hun verleden te breken. Wel wil ik de lezer van nu confronteren met de geschriften van toen. Dat schrijvers daar niet altijd gelukkig mee zullen zijn, is te begrijpen. In een klein taalgebied als Nederland, waar iedereen iedereen kent, loopt men al snel het risico dat door oplopende emoties, zeker waar het de bezettingsjaren betreft, de zaak waar het om gaat niet langer onderwerp van discussie kan zijn. Henk Hofland attendeerde daar voorjaar 1988 op: 'Meningsverschillen over betrekkelijk grote kwesties eindigen in vruchteloos gekift. Voorbeelden van de afgelopen maanden: de biografie van Sartre, het nog niet gepubliceerde relaas van dr. L. de Jong over Indonesië, Fassbinders vermeende antisemitisme, en welke schrijvers er nu wel of niet fout waren in de oorlog. 't Is allemaal geëindigd in de bovengenoemde verbitterde kifterijen, waarbij de snit van het pak der betrokkenen, eventueel drankmisbruik en veelwijverij van doorslaggevende betekenis zijn.'[13]

Al deze risico's ontloopt de geschiedschrijver als hij op veilig speelt en zijn mening voor zich houdt.

Het is hierbij aardig te refereren aan de problemen waarmee Jacques Perk te kampen had toen hij op verzoek van Carel Vosmaer een kritiek schreef over Cornelis Honigh. Daarbij kwam ook de vader van Honigh ter sprake. Vosmaer maande Perk de kritiek te herschrijven omdat de huiselijke omstandigheden van Honigh daartoe aanleiding gaven. Garmt Stuiveling hierover in zijn biografie van Perk: 'Het gewijzigde artikel, gepubliceerd, spaarde de vader nu ten koste van de kunst, en dat was méer dan Perks artistieke geweten verdroeg. Kon een criticus dus noch de poëzie dienen zonder de mens te kwetsen, noch de mens ontzien zonder de poëzie te verraden, dan liet hij voortaan de kritiek liefst over aan wie het konden uit kracht van hun onzijdigheid...'[14]

Wie het begrip 'poëzie' vervangt door 'geschiedschrijving' vindt in dit citaat het dilemma van de geschiedschrijver bondig samengevat.

In een artikel dat ik in *Maatstaf* publiceerde[15], dat een fragment is uit deel II

van mijn studie, bekritiseer ik W.S. Huberts, omdat deze, eveneens in *Maatstaf*, in een biografische schets over George Kettmann Jr. diens antisemitisme niet of nauwelijks behandelt en ook verder geen oordeel wenst te geven over het leven en werk van Kettmann[16]. 'Venema wil bij zijn onderzoek, in tegenstelling tot Huberts, vooral moreel-ethische normen aanleggen', constateerde Margot Engelen dan ook in een bespreking van mijn artikel, en ze liet voorts duidelijk blijken de werkwijze van Huberts te prefereren.[17] Het is een kwestie van kiezen, maar ze heeft gelijk met haar constatering dat ik in mijn studie die moreel-ethische normen aanleg. Het gaat bij dit onderwerp namelijk niet om mensen die 'fout' zijn geweest, daarvoor zijn gestraft en die later geen kans meer hebben gekregen hun ideeën in praktijk te brengen. Deze studie handelt over mensen die na de oorlog opnieuw publiceerden. Niet alleen dat ze daarbij, als het over de bezettingsjaren ging, vaak geschiedvervalsing pleegden, ook hun geschriften ademden veelal dezelfde geest als die van voor 1945. Die geschriften, evenals hun werken uit de periode 1940-1945 blijven bestaan, ook als de schrijvers zelf niet meer in leven zijn. Bunkers kunnen opgeblazen en bunkerbouwers vergeten worden, maar boeken verbranden we echter niet meer en daarom blijven ook de schrijvers en uitgevers op de een of andere wijze levend.

Enkele dagen na de kritiek van Margot Engelen kwam Martin van Amerongen in dezelfde krant tot een conclusie die ik onderschrijf en die, al beperkte hij zich tot een enkel voorbeeld, voor het gehele onderwerp van collaborerende schrijvers en uitgevers kan gelden. Van Amerongen stelt vast dat Gerard Knuvelder zich in 1933 onverbloemd achter de boekverbrandingen in Hitler-Duitsland schaarde. Ik zal hierop nog terugkomen, maar meld nu al vast dat Knuvelder niet wars was van een behoorlijke dosis antisemitisme. Van Amerongen schrijft dan: 'Knuvelder heeft een vierdelige Inleiding tot de Nederlandse Letterkunde op zijn naam staan, waarmee hij zich - als ik het Brabants Dagblad mag geloven - na de oorlog heeft gemanoeuvreerd in de positie van Koning der literaire geschiedschrijving. Na zich in zijn *vooroorlogse* literaire geschiedschrijving zo vreselijk te hebben vergaloppeerd had die man, vind ik, de rest van zijn leven zijn kop moeten houden, over welk literair onderwerp dan ook. Wie kan ook maar enige belangstelling hebben voor de letterkundige mening van iemand die het werk van Freud, Kästner, Tucholsky en Von Ossietzky als "morele Schund" heeft gekwalificeerd, en die vindt dat dat werk terecht op de brandstapel is terecht gekomen?'[18]

Wie anderen het recht ontneemt schrijver en werk te koppelen, komt zelf eveneens tot een waardeoordeel. Bij Huberts is dat duidelijk waar te nemen. Met duidelijk misprijzen constateert hij hoe in de jaren dertig schrijvers Kettmanns werk afwezen vanwege de politieke gezindheid van de dichter: 'De recensie van Van Duinkerken is derhalve een schoolvoorbeeld van hoe een recensent het

werk en de schrijver niet weet te scheiden. Van Duinkerken vindt het nationaal-socialisme een abjecte politieke stroming en Kettmanns poëzie is, als afspiegeling van deze ideologie, eveneens verwerpelijk.' En: 'Van Duinkerken laat zich meeslepen door zijn emoties.'[19]

Ik zie geen enkele grond waarom de hedendaagse beoordelaar het nationaal-socialisme geen 'abjecte politieke stroming' mag vinden en daarom zowel leven als werk van Kettmann als verwerpelijk weg mag zetten. In feite gaat het bij dit alles om de tegenstelling tussen twee vormen geschiedschrijving, zoals die opgeworpen is door dr. J.C.H. Blom in diens in 1983 gehouden inaugurele rede *In de ban van Goed en Fout*? Hij bepleitte dat men zich verwijderde van het moreel-ethische uitgangspunt om daardoor de opvattingen van de nationaal-socialisten te kunnen reconstrueren.

Willem Huberts reageerde in zijn in 1986 verschenen biografie over Kettmann nog op de verschillende zienswijzen door te stellen: 'Venema blijkt het oneens met mijn werkwijze en opvattingen. Hij pleit ervoor de nadruk te blijven leggen op het moreel-ethische aspect van de legale letterkunde uit de oorlogsjaren. Zijn uitgangspunten komen naar voren in: De geschiedschrijver dient de *eenzijdigheid* op te brengen en de collaboratie, of het opportunisme of de leugen in werk te achterhalen.'[20] Hij slaat daarbij de spijker op de kop, al zou ik zelf nimmer spreken over 'legale' letterkunde, als we spreken over een letterkunde die zowat elke morele wet heeft overtreden, die overtreden kon worden, maar dan komen we weer op het moreel-ethische aspect wat Huberts en Blom willen vermijden.

Ik kan het niet nalaten in dit kader een uitlating van Egbert Barten in *De Groene Amsterdammer* aan te halen, een uitlating die me uit het hart gegrepen is. Hij besprak NSB-*films propaganda of vermaak*?, een boek van Anita Vermeer en een extreem voorbeeld van de werkwijze van Blom c.s.

Barten: 'Sinds de inaugurele rede van de Amsterdamse historicus J.C.H. Blom (*In de ban van Goed en Fout*? Amsterdam, 1983) schijnen we wanneer we over de oorlog praten niet meer te mogen oordelen over "goed" en "fout", een stellingname die er nu (althans bij Vermeer) dus toe gaat leiden dat we mensen maar helemaal weg gaan laten uit de geschiedenis.'[21]

En dat laatste, kan ik er aan toevoegen, is in deze studie dan ook in het geheel niet gebeurd.

Het is een studie, opgebouwd uit vier delen. In deel I beschrijf ik de basis van waaruit de collaboratie tot stand kwam, het systeem waarbinnen de zich aanpassende schrijver en uitgever zich moesten zien te schikken. Het waren hierbij de nieuw ingestelde Departementen van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en nog meer dat van Volksvoorlichting en Kunsten, kortweg DVK genoemd, die het nieuwe beleid bepaalden. Het laatste Departement gaf richt-

lijnen voor het wel of niet mogen publiceren, vaardigde verboden uit, maar probeerde aan de andere kant schrijvers te stimuleren met subsidies en letterkundige prijzen in de hoop het 'Schrijven voor de Nieuwe Orde' (een uitdrukking die ik leen van J.J. Kelder) te bevorderen.

Aan het DVK gelieerd was de Nederlandsche Kultuurkamer met haar systeem van richtlijnen en correspondenten die het beleid moest bewaken en leden voor de Kultuurkamer moest zien te winnen. Het optreden van die correspondenten gaf na de oorlog overigens aanleiding tot geschiedvervalsing van hun kant, maar ook buiten dat corps correspondenten waren er schrijvers en biografen die ervoor kozen hun eigen waarheid te verkondigen. Ze hadden daarbij het voordeel dat ze, in tegenstelling tot vertegenwoordigers van andere disciplines, zelf het wapen van de pers konden gebruiken. Zij waren het die, rechtstreeks of via relaties, toegang hadden tot de media. De schrijver kon, meer dan wie ook, zijn eigen geschiedenis schrijven. Met deze verschillende vormen van geschiedvervalsing eindig ik deel I.

Al komen in dit eerste deel veel schrijvers aan bod, pas met de delen II en III betreed ik de wereld van de schrijvers zelf.

In deel IV wordt uiteengezet hoe hun geschriften terechtkwamen bij de uitgevers. Ook hier zien we het onderscheid tussen de fanatieke nationaal-socialistische uitgeverijen, veelal nieuw op dit terrein, en de reeds gevestigde firma's die tot een zekere mate van collaboratie bereid waren. In deel IV reserveer ik, dit in navolging van L. de Jong, ruimte voor reacties, zowel gepubliceerde als aan mij persoonlijk gerichte schriftelijke reacties, al dan niet voorzien van commentaar van mijn kant.

Het is een aardig gebruik een boek een motto mee te geven, waaruit de intenties waarmee het geschreven is duidelijk worden. Ik heb drie motto's gekozen. Veel van wat mij bewoog om aan deze studie te beginnen beweegt zich tussen beide in. Allereerst een uitlating van Jacques Presser in een gesprek met Philo Bregstein, als hij het heeft over het archiefmateriaal dat hij voor zijn werk heeft moeten doornemen:

'Ik lees het en voor mij heeft praktisch niemand het gelezen en na mij gaat de boel een archief in en zal er vermoedelijk geen haan ooit meer naar kraaien. Toen is in mij het bewustzijn ontwaakt dat een van de taken van de historicus, de man die schrijft over de mensen van vroeger, is de doden stem te verlenen. De doden moeten kunnen spreken en als men hen het spreken belemmert dan sterven ze tweemaal. Daar hoor ik zelf van op, dat klinkt rijkelijk aan de theatrale kant, ik kan er niets aan doen. Wie de doden het zwijgen oplegt, laat ze tweemaal sterven...'[22]

Aan William Rothuizen ontleen ik het tweede motto. Over de aanhoudende

woede van J.B. Charles (Willem Nagel) schreef hij in een artikel in *Hollands Diep*: 'Natuurlijk is het allemaal lang geleden, maar Nagel kan niet tegen zaken die niet afgesloten zijn. Hij vindt dat als er onwaarheid gesproken is, dat dat herroepen moet worden en dat misdragingen als zodanig moeten worden genoemd. Dat mogen we dan terugbrengen tot het geloof in de mystieke betekenis van het woord of van de daad.'[23]

Dan Wam de Moor. Hij laat in zijn biografie van J. van Oudshoorn jaren na de oorlog de onverbeterlijke NSB' er J. van Ham, die we in de navolgende pagina's nog vaak zullen tegenkomen, aan het woord. Van Ham blijkt nog niets geleerd te hebben en dan stelt Wam de Moor:

'Boetvaardig?

Misschien was die boetvaardigheid ook in het geheel niet nodig. Misschien gaat het volgende nergens over.'[24]

Parijs/Amsterdam, juni 1988

Eindnoten:

1 Hans Mulder, *Kunst in crisis en hezetting*, Utrecht/Antwerpen, 1978.
2 Lisette Lewin, *Het clandestiene boek, 1940-1945*, Amsterdam, 1983.
3 W.T. de Bas, *Hedendaagsche overpeinzingen, slikken en schikken*, Utrecht, 1940, p. 23.
4 H. van Galen Last, *Nederland voor de storm: politiek en literatuur in de jaren dertig*, Bussum, 1969
5 *Bzzlletin*, no. 72, januari, 1980
6 Pierre H. Dubois, *Hermetisch en besterd*, Den Haag, 1987, pp. 132-133.
7 *Idem*, p. 128.
8 Victor E. van Vriesland, *De Onverzoenlijken*, rede uitgesproken ter gelegenheid van de uitreiking van twee jaarlijkse prijzen door de Stichting Kunstenaarsverzet 1942-1945 in het Stedelijk Museum te Amsterdam op 16 januari 1954, in hetzelfde jaar te Amsterdam uitgegeven.
9 Prof. mr. A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, Assen, 1978.
10 Dr. N.K.C.A. in 't Veld, *De ereraden voor de Kunst en de zuivering van de kunstenaars*, Den Haag, 1981.
11 Jan Blokker, 'Syndroom'. In: *de Volkskrant*, 23-1-1988
12 *Vrij Nederland*, 8-11-1986.
13 H.J.A. Hofland, 'Hollands stukje'. In: NRC/*Handelsblad*, 16-3-1988
14 Garmt Stuiveling, *Het korte leven van Jacques Perk*, Amsterdam, 1974, p. 166.
15 Adriaan Venema, 'Twee biografieën'. In: *Maatstaf*, 1987, no. 5, pp. 2-31.
16 W.S. Huberts, 'George Kettmann Jr. (1898-1970)'. In: *Maatstaf*, 1986, no. 10, pp. 56-58.
17 Margot Engelen, 'Literaire Tijdschriften'. In: NRC/*Handelsblad*, 30-6-1987.
18 Martin van Amerongen, 'Twee boekverbranders'. In: NRC/*Handelsblad*, 4-7-1987.
19 W.S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, Den Haag, 1987, pp. 143-144
20 W.S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, Den Haag, 1987, p. 14.
21 Egbert Barten, 'De mislukkingen van de NSB-filmindustrie', *De Groene Amsterdammer*, 2-12-1987, p. 19.
22 *Gesprekken met Jacques Presser*, Amsterdam, 1971, p. 125.
23 William Rothuizen, De aanhoudende woede van J.B. Charles. In: *Hollands Diep*, jrg. 1, no. 15, 17-7-1976, p. 16
24 Wam de Moor, *J. van Oudshoorn*, Amsterdam, 1982, deel 2, p. 617.

1 Van Departementswege

Zowel de Nederlandse uitgevers als de Nederlandse schrijvers kregen na de dramatische meidagen van 1940 met de nieuwe overheid te maken. In eerste instantie, zoals vóór de bezetting, met de ambtenaren van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Maar aan die situatie kwam een einde toen op 26 november 1940 het oude Departement werd opgeheven en daar twee nieuwe voor in de plaats kwamen: het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming onder professor J. van Dam en het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, het DVK, waarin de gehele kunstsector was ondergebracht. Secretaris-generaal van dat nieuwe Departement werd Tobi Goedewaagen, nationaal-socialist. De benoeming van Goedewaagen moest voor schrijvers en uitgevers een signaal zijn dat men grote twijfels mocht hebben over de woorden die Reichskommissar Arthur Seyss-Inquart in mei bij zijn installatierede had uitgesproken: ‘Wij willen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw drijven noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging opdringen.’

Dat juist een nationaal-socialist op de zo belangrijke post gezet werd van secretaris-generaal van een Departement waaronder ook Volksvoorlichting viel, moest te denken geven.

Goedewaagen, in 1895 geboren, had in Amsterdam letteren en kunstgeschiedenis gestudeerd, vervolgens in Utrecht filosofie, waar hij in 1923 promoveerde op het proefschrift *De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel*. Twee jaar later werd hij in Utrecht privaatdocent in de geschiedenis van de post-Kantiaanse filosofie. Algemeen werd verwacht, door hemzelf in de eerste plaats, dat hij binnen de kortste keer hoogleraar zou worden, maar toen die kans in 1932 kwam, ging de benoeming niet door. Het was een grote teleurstelling voor hem en als we, met Ter Braak, het nationaal-socialisme zien als een rancune-leer, dan is Goedewaagen daarvan een sprekend voorbeeld, al zou hij zelf na de oorlog zijn teleurstelling heel anders interpreteren: ‘Deze teleurstelling,’ schreef hij in de memoires die hij in zijn cel schreef, ‘heeft mij op ongekende wijze gestimuleerd, mij reëler, concreter en minder intellectualistisch gemaakt.’[1]

Hij schoof in zijn ideeën in ieder geval steeds meer naar rechts op, tot hij midden jaren dertig in fascistisch vaarwater kwam. Hij werd redacteur van het in 1937 opgerichte fascistische weekblad *De Waag*, dat alleen levensvatbaar was

door het geld dat de oliemagnaat sir Henry Deterding bereid was er in te pompen.

Het is overigens de vraag of de kwalificatie ‘fascistisch’ voor *De Waag* wel geheel opgaat, want al voor de oorlog ontstond een levendige discussie over het karakter van het blad, waarin zowel fascisten als NSB-aanhangers het blad probeerden te annexeren, een ministrijd tussen de begrippen ‘fascistisch’ en ‘nationaal-socialistisch’. Een van de bestuurderen dacht dat *De Waag* duidelijk moest stellen niets met de NSB te maken te willen hebben, want dan zouden advertenties en giften ‘pas regelmatig toevloeien’.[2] Een andere bestuurder was het daar niet mee eens, ‘daar de beginselen van *De Waag* tot in bijzonderheden overeenkomen met die van de NSB’. Goedewaagen, die ook op de vergadering was waar deze richtingenstrijd werd uitgevochten, was het met de laatste spreker eens, zoals de notulen melden: ‘Ook de heer Goedewaagen is van meening dat er in de beginselen tussen beide beweegingen geen distantie bestaat, maar dat de distantie gezocht moet worden in de tactiek en de wijze waarop *De Waag* het Nederlandsche volk wil bereiken.’

Pas toen de bezetting een feit was, kwam Goedewaagen openlijker voor zijn ideeën uit en het was daardoor dat Seyss-Inquart opmerkzaam werd gemaakt op de Utrechtse filosoof. In juni 1940 werd hij lid van de NSB, een opmerkelijke stap omdat hij zich in het NSB-milieu nimmer thuis zou voelen, wat op de lange duur dan ook tot een breuk met Mussert zou leiden. ‘In de Duitsers zag ik mijn leermeesters,’ herinnerde hij zich later, ‘in de NSB kon ik niets anders zien dan een gezelschap cultuurpolitieke dilettanten dat na de doorbraak van 1933 achteraan kwam sukkelen om met veel vertoon te maskéren wat aan inhoud en doelbewustheid ontbrak.’[3]

Deze visie zal Seyss-Inquart, die ook weinig moest hebben van de in zijn ogen verburgerlijkte NSB, hebben aangesproken. Jammer voor Goedewaagen was alleen, dat hij deze ideeën niet in praktijk kon brengen. ‘Want Goedewaagen was, met al zijn doctrinaire eigenwijsheid, *au fond* een zoekende ziel gebleven’, kenschetst L. de Jong hem, ‘een onzekere, schuchtere man, flink op papier, maar die persoonlijk geen vlieg kwaad kon doen en die bovendien verstoken was van alle mensenkennis en organisatorische gaven, kortom: allerminst een persoonlijkheid die, in welk milieu ook, gezag kon uitoefenen. Dat gezag verwierf hij dan ook nergens: noch in de kring der secretarissen-generaal (“hij was aanwezig zonder meer”, schreef hun secretaris Schaepman), noch op zijn eigen departement. Men lachte daar wat om het harkerige departementshoofd dat nota op nota schreef en de ene hooggestemde redevoering na de andere afstak - misschien lachte men nooit zo hartelijk als in augustus '41 toen Goedewaagen aan zijn afdelingshoofden meedeelde dat hij zich voorstelde, hun in de winter van '41 op '42 te zijnen huize onderwijs te geven in “een stuk filosofie van de Aesthetica”, deelneming werd veiligheidshalve niet verplicht gesteld.’[4]

Ten aanzien van schrijvers had Goedewaagen in ieder geval zijn ideeën, zoals neergelegd in *Passer en Speer*, een bundeling van zijn toespraken, waarmee in het maandblad *De Schouw* naar hartelust werd geadverteerd. In zijn tot artikel omgewerkte toespraak 'De schrijver en zijn tijd' stelde Goedewaagen onder andere: 'Het volk is het organisme en de schrijver het orgaan, dat naast en in de samenleving met andere organen het geheel dient. De schrijver is onmisbaar in een volk, zooals het oog onmisbaar is in den strijd om het bestaan.'[5] Dat was voor Goedewaagen de ideale situatie, want vroeger was de houding van de schrijver geheel anders: 'In Nederland bleef de schrijver afzijdig en liet de wereldgeschiedenis, die altijd in de volkeren en niet in de enkele spelers en tegenspelers van het drama zoekt en vindt, langs zich heen gaan.'

In de toespraak, zoals weergegeven in *Passer en Speer*, een toespraak die hij op 14 mei 1941 in Den Haag hield ten overstaan van een groep geselecteerde schrijvers die de Nieuwe Orde waren toegedaan, introduceerde Goedewaagen ook de invoering van de gilden. Hierbij gaf hij een duidelijke visie van de nieuwe machthebbers op het schrijverschap: 'De volksche gedachte is een voortvloeisel uit de idee van de eenheid en den organischen samenhang van het Leven. Zij doet een beroep op alle kunstenaars en op alle dichters en prozaïsten, van welken aard dan ook, zonder uitzondering, zich te bezinnen op de verbondenheid met den volkseigen levensstijl. Het gaat er niet om, dat dit verbondenheidsbesef zich alleen in activistenpoëzie of propagandadidactiek zou moeten of kunnen uiten. Maar wel wordt een beroep gedaan op iederen schrijver, dat hij zich in zijn levenshouding richt naar wat allen verbindt.

Volksche literatuur is geen populariseering, geen aanpassen bij de grove smaak eener ongevormde massa. De eisch, volksch te werken en te leven houdt slechts in, dat ook de schrijver deel heeft aan de groote en beslissende omwenteling onzer dagen, waarin ons volk een nieuw bewustzijn van zich zelf krijgt omdat het een nieuwe mythe van positief gehalte erkent.

In dienst der volksche gedachte mag de overheid eischen: 1e zelfstandige ontwikkeling van ons letterkundig cultuurgoed, 2e organisatorische inschakeling van alle beschikbare vermogens in een gilde met inachtneming van verschillen in gewestelijken en aesthetischen aard.

Geen bedelaar onder den trap, maar een heer in eigen huis: zoo denken wij ons den schrijver en zijn werk in het volk. Zoo denken wij ons den schrijver in dezen tijd. Aan die gedachte ontleenen wij het recht in den literatuur van staatswege datgene te bevorderen, testimuleeren, wat den schrijver en de volksgemeenschap in elkaars onmiddellijke nabijheid brengt en met elkaar verzoent. En wat de schrijvers betreft ben ik van meening, dat een gesloten gildeordening, die dilettantisme uitsluit en het vak beschermt tegen overheersching van het commerciëleelement, in hun belang is en overweging en volle medewerking verdient.

De schrijver is het oog der volksgemeenschap, dat over alle dingen heenstrijkt en hen doordringt. Op dit oogenblik schijnt ons volk met blindheid geslagen te zijn. Aan den schrijver de taak, het weer ziende te maken uit de positieve kracht van zelfbewustzijn.'[6]

Goedewaagen had, om dit doel te bereiken, op zijn Departement op veel zaken te letten, zoals in een taakomschrijving is neergelegd. Naast zijn zorg voor pers en radio viel onder zijn beheer ook 'het filmwezen, de niet-wetenschappelijke literatuur, de muziek, de beeldende kunsten, met inbegrip van de architectuur en de kunstnijverheid, het theaterwezen, den kunstdans en het tentoonstellingswezen, de bestrijding van al hetgeen in strijd is met de openbare orde en de goede zeden, alsmede al hetgeen samenhangt met propaganda en met bekendmakingen van doeleinden, die niet op het maken van winst gericht zijn'.[7] Voor wat de boeken betreft, werd de Afdeeling Boekwezen opgericht, onder leiding van J. van Ham.

Een van de manieren waarop het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten greep probeerde te krijgen op de inhoud van de uit te geven boekwerken, was het wapen van de papiertoewijzing. Naarmate de oorlog vorderde, werd de hoeveelheid beschikbaar papier steeds kleiner. Vooral toen eind 1941 bleek dat Duitsland de prioriteit meer op de produktie van wapens legde en het bemachtigen van de daarvoor bestemde grondstoffen. Toen Goebbels in februari 1943 de 'totale oorlog' proclameerde en de leuze 'kanonnen in plaats van boter' gemeengoed werd (en onder boter moeten we consumptiegoederen verstaan) was dat de afronding van een proces dat reeds eerder was begonnen.

De cijfers tonen dat aan. Stellen we de produktie van consumptiegoederen en van goederen bestemd voor de bewapening in het laatste 'vredesjaar', 1938, op 100, dan zien we voor de daaropvolgende jaren de volgende cijfers[8]:

Jaar	***Consumptiegoederen***	***Goederen voor bewapening***
1939	100	125
1940	95	220
1941	97	221
1942	88	321

Onder de consumptiegoederen viel ook papier bestemd voor het drukken van het vele propagandamateriaal, voor kranten en boeken. Aan de hoeveelheid papier voor het propagandamateriaal kon niet worden getornd, Goebbels zag persoonlijk erop toe dat zijn ministerie alle papier toegewezen kreeg dat hij nodig achtte. Sterker nog: naarmate de situatie aan het front slechter werd, had hij meer papier nodig om het thuisfront te mobiliseren. Ook aan de omvang van de Duitse kranten mocht niet worden getornd. Goebbels vond het nodig dat in

Duitsland de bevolking bij voortduring in positieve zin werd ingelicht over de militaire situatie, met name aan het oostfront. Dat vereiste veel letters. Bovendien was er de niet afnemende stroom verordeningen die in de kranten moesten worden afgedrukt. Het was duidelijk: als er op papier bezuinigd moest worden, dan diende dat te geschieden in andere sectoren: in de uitgeverswereld bijvoorbeeld, en dan was het logisch dat de uitgeverijen in de bezette gebieden achteraan in de rij kwamen te staan.

Een van de belangrijkste bestanddelen voor de vervaardiging van papier, hout, werd in de loop van de oorlog steeds zeldzamer. Hout werd voornamelijk aangevoerd vanuit Finland, na de Russische inval in Finland in een bondgenootschap met nazi-Duitsland gevangen. Het vervoer van hout over zee werd steeds moeilijker door de aanvallen van geallieerde schepen en kwam op den duur bijna geheel tot stilstand.

Een andere houtleverancier was Roemenië, waarmee Duitsland op 23 maart 1939 een belangrijk handelsverdrag had gesloten. In dat verdrag was onder meer afgesproken dat Roemenië de hout- en bosbouw zou intensiveren.[9] Maar ook hier zien we in de loop der jaren een teruggang in de uitvoer naar Duitsland. In 1939 werd voor tweehonderdtien miljoen Reichsmark ingevoerd vanuit Roemenië (waaronder hout), in 1940 vierhonderdzevenentwintig miljoen, in 1943 was dit nog maar driehonderddrieëntwintig miljoen en in 1944 tweehonderdeenenzeventig miljoen, waarbij het quantum olie in het totaal-importpakket aanzienlijk was toegenomen ten koste van de import van hout.[10] Na 12 september 1944 werd de import abrupt stopgezet: Roemenië sloot een wapenstilstand met de geallieerden en nam daarna deel aan de strijd tégen Duitsland. Voor wat de Nederlandse cijfers betreft (eigen produktie plus import vanuit Duitsland) kunnen we bij De Jong terecht: ‘Vóór de bezetting werd in ons land ca.30 000 ton papier per maand gebruikt maar in '42 leverde de eigen productie samen met de invoer (een deel daarvan was bestemd voor het in bewerking nemen van Duitse drukwerkorders, vooral aan boeken en brochures) slechts 13 000 ton per maand op, in '43 9000 ton en in '44 5500 ton.’[11] Daarbij moeten we bedenken dat niet al deze tonnen in de officiële distributie kwamen. Een klein deel kwam bij de illegale en clandestiene pers terecht.[12]

In de loop van 1941 begon de papierschaarste zo nijpend te worden dat het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, waaronder het Rijksbureau voor de Grafische Industrie viel (waarvan het hoofdkantoor gevestigd was in Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 326-328), het nodig oordeelde maatregelen te ontwerpen. Dat zou in overleg gaan met de twee Departementen van Van Dam en Goedewaagen. Daar had men nu eenmaal het meeste te maken met uitgevers. Vandaar dat het DVK de schrijver P. de Rover uit Wageningen, die een ons onbekend gebleven brief schreef waarin hij ongetwijfeld pleitte

voor de toestemming tot uitgave van een roman, kon berichten: 'De toewijzing van papier loopt binnenkort over het Departement. Als Uw uitgever dan (dus na een mededeling in de pers) zijn gegevens hierheen stuurt, zal ik zien, wat ik voor het verstrekken van papier kan doen.'[13]

In januari 1942 was het eindelijk zover. Het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart stuurde als eerst verantwoordelijke op 9 januari het volgende bericht naar de pers: 'Hierbij heb ik de eer U mede te deelen, dat ik mij ten gevolge van de huidige papierschaarschte genoodzaakt heb gezien een regeling vast te stellen, volgens welke voor de uitvoering van elk drukwerk van 15 Januari 1942 af, de goedkeuring vereischt is van het onder mijn Departement ressorteerende Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Daartoe zijn door genoemd Rijksbureau te Zwolle, Eindhoven, 's-Gravenhage en Amsterdam districtskantoren opgericht, waar de aanvragen tot goedkeuring van drukwerk kunnen worden ingediend.' En de brief ging verder met: 'Voor de uitvoering van deze drukwerken zal - behoudens de mogelijkheid tot verwerking uit voorraad - voor de beide Departementen van Volksvoorlichting en Kunsten en van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming maandelijks voorlopig een hoeveelheid van 250 ton papier (50 ton houtvrij en 200 ton houthoudend) beschikbaar worden gesteld.'[14]

In de zin 'behoudens de mogelijkheid tot verwerking uit voorraad' zat meer verborgen dan de opsteller zelf had bedoeld. Het bleek dat de uitgevers meer oude voorraden herdrukken hadden dan ze voor mogelijk hadden gehouden. In ieder geval meer dan de verschillende Departementen voor mogelijk hadden gehouden. Waar al dat papier vandaan kwam, bleef het geheim van de uitgevers. Ze kregen toegeleverd door de illegaliteit, of door gemanipuleer van 'goede' ambtenaren bij het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Zo verscheen de ene geantidateerde herdruk na de andere, waarvoor anders ongetwijfeld geen papier zou zijn verstrekt. De uitgevers zorgden er wel voor de porties aangeleverde boeken per boekhandel zo klein mogelijk te houden, zodat men bij onverhoedse controles het bedrog niet zou ontdekken.

Hoewel de kwestie van de papierschaarste en de reactie van de uitgeverijen daarop uitvoerig aan bod zullen komen in deel IV, dat aan de uitgevers is gewijd, is het wel aardig nu reeds te wijzen op de bekende Vijf Ponden Reeks van uitgever A.A. Balkema, die deze reeks had opgezet in nauwe samenwerking met W. Hellinga. De reeks dankte haar naam aan het begrip 'vijf ponden', door de overheid ingesteld als onderdeel van de beperkende maatregelen ten aanzien van de papierverstrekking. Bij de inwerkingtreding van deze maatregelen besloot men drukwerken, waarvoor minder dan vijf kilo was vereist, buiten de aanvraagplicht te houden. De administratieve rompslomp voor de verschillende Departementen zou anders niet te overzien zijn geweest. Toch was deze

grens niet houdbaar door de steeds grotere schaarste en in 1943 werd de limiet verlaagd tot vijf pond. Het was dus zaak voor een uitgever uitgaven op touw te zetten die binnen deze vijf pond bleven om daardoor gevrijwaard te blijven van de aanmeldingsplicht. In de praktijk was de oplage overigens meestal groter dan de controlerende ambtenaren van het Departement dachten. Vandaar dat bijvoorbeeld de boeken in de Vijf Ponden Reeks beschouwd kunnen worden als clandestiene uitgaven: de uitgever ontdook de controle met legale middelen. Na de oorlog heeft men het clandestiene karakter van deze reeks wel in twijfel getrokken: ze zou te elitair zijn en was inhoudelijk niet op het verzet betrokken. Naar mijn mening mag men de Vijf Ponden Reeks het predikaat ‘clandestien’ niet onthouden, en dat dan niet zozeer door de wijze waarop een maatregel van de bezetter tot eigen voordeel werd gebruikt, als wel door bijvoorbeeld de uitgave van het verhaal *Ein Landarzt* van de jood Franz Kafka, een uitgave die, indien daarvoor toestemming was gevraagd, zonder twijfel geweigerd zou zijn. Clandestien, níét illegaal, dat moet wel worden gesteld. Of zoals Hellinga het zelf tegen Lisette Lewin zei: ‘Wie buiten Nederland verbleef in oorlogstijd zal misschien geneigd zijn er een werkelijk clandestiene “daad van verzet” in te zien. Daarvan was echter geen sprake. Er was geen moed voor nodig voor het doen verschijnen van deze boekjes en evenmin voor het verspreiden ervan. Het rechtstreekse verband met de bezetter was gelegen in de behoefte niet afhankelijk te zijn van de beperking en de druk die in toenemende mate werden opgelegd. Het enige dat voor het verkrijgen van geestelijke bewegingsvrijheid in deze vorm nodig was, was initiatief, gecombineerd met enig geld. Dit laatste dan als voorschot, want de serie heeft zichzelf betaald.’[15]

In de brief die het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart naar de pers heeft gestuurd, werd de rol van de beide andere Departementen ten volle erkend. Maar hoe de beide Departementshoofden deze zaak onderling regelden liet de secretaris-generaal van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dr. H.M. Hirschfeld aan zijn beide collega's over. Voor Hirschfeld was de zaak ook niet belangrijk. In zijn na de oorlog verschenen memoires komt de kwestie van de papierdistributie in het geheel niet voor en worden Goedewaagen en Van Dam slechts eenmaal genoemd, namelijk als Hirschfeld meldt dat beiden zijn benoemd als secretaris-generaal.[16]

Maakte Hirschfeld zich dus niet druk, op de beide Departementen deed men dat wel. Van Ham greep de telefoon en belde mr. J.K. van der Haagen, de rechterhand van Van Dam. Ze werden het vrij snel eens en de volgende brief ging naar alle uitgevers: ‘De Secretarissen-Generaal van de Departementen van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en van Volksvoorlichting en Kunsten deelen mede, dat het in verband met de papierschaarschte noodig is, dat elke uitgeverij van de bij haar op 1 October 1941 of nadien in voorbereiding

zijnde uitgaven in boek, brochure of anderen vorm (periodieke uitgaven als jaarboeken, kalenders, letterkundige cahiers enz.) zoowel van nieuwe uitgaven als van herdrukken (in gewijzigden of ongewijzigden vorm) de handschriften of de drukproeven inzendt aan de Afdeeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, met opgave van alle gegevens, staat van voorbereiding, benoodigde hoeveelheid papier en papiersoort, zoomede of het benoodigde papier reeds in eigen bezit is, of van den papierhandel moet worden betrokken.'[17]

Het formulier CBD had beide Departementen als briefhoofd. De verdere tekst luidde:

> '(titel van de uitgave en naam van den auteur volledig invullen)
> Arisch: Ja/neen.
> Aangemeld bij de Nederlandsche Kultuurkamer: Ja/neen.
> a. Oplage (aantal exemplaren)?
> b. Voor hoeveel maanden zal deze oplage voldoende zijn?
> c. In welken staat van voorbereiding verkeert het boek?
> *Papier*
> 1. Welke soort papier (uitdrukkelijk opgeven óf houthoudend óf houtvrij papier) wordt gebruikt?
> 2. Wat is het formaat en gewicht (per m^2) van het papier?
> 3. Hoeveel kg. papier is benoodigd?
> 4. Is dit papier in voorraad bij drukker of uitgever?
> 5. Moet dit papier worden gekocht op speciale vergunning?
> *Zetspiegel* (steeds proefpagina van juiste afmetingen op de te gebruiken papiersoort bijvoegen)
> 1. Lettertype en grootte?
> 2. Wordt het werk plat gezet of geïnterlinieerd, zoo ja, met hoeveel?
> *Omvang*
> Geschatte omvang in vellen van 16 pagina's?
> *Schoolboeken*
> Onder welk(e) nummer(s) is/zijn deze druk(ken) en/of de voorgaande druk(ken) door de C.v.V.v.L. beoordeeld?
> *Herdrukken*
> 1. Indien herdrukt, beschikt U over staand zetsel?
> 2. Hoeveel drukken zijn er tot dusver van verschenen?
> 3. Hoeveel exemplaren zijn er van den laatst verschenen druk tot dusver verkocht?
> 4. Hoeveel exemplaren zijn er nog in voorraad?
> 5. Hoe groot is de oplage geweest van elk van de laatste 5 drukken, of indien

er nog geen 5 drukken zijn verschenen, hoe groot is de oplage geweest van elken druk?
Noodzakelijkheid
Om welke reden is het uitgeven of het herdrukken noodzakelijk (Uitvoerig toelichten).'

Ook de uitgever moest berichten of hij zich had aangemeld bij de Kultuurkamer, een bijkans overbodige vraag, gelijk de vraag naar het arisch zijn van de auteur overbodig was: wie de vraag eerlijk, maar niet naar de wens van de bezettende macht beantwoordde, kon de toestemming wel vergeten.

De Afdeeling Boekwezen van het DVK kreeg het ras zo druk dat al in maart de beoordeling gesplitst werd. Schoolboeken en puur wetenschappelijke uitgaven werden naar het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming gestuurd. Of daar een competentiestrijd achter heeft gezeten, is niet meer na te gaan. Wel ontbrandde er een competentiestrijd tussen het DVK en het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Wat was er gebeurd? Het DVK gaf toestemming tot het gebruiken van bestaande voorraden papier zonder het Rijksbureau daarin te kennen en dat was meer dan P.J.W. van Zijl van het Rijksbureau kon verdragen. Hij schreef Van Ham een geprikkelde brief[18]: 'Aangezien de voorraden papier bij de uitgevers en drukkers geblokkeerd zijn en thans 35 % van den voorraad per 1 Juli 1941 alsmede de vrije aankopen van den groothandel na dien datum moeten worden verwerkt, verzoek ik U uitsluitend toestemming te geven tot het doen verschijnen van deze werken, zoodat de geblokkeerde voorraad papier niet wordt aangesproken. Mocht het noodzakelijk zijn dat de geblokkeerde voorraden worden aangesproken, dan moet hiervoor op de gebruikelijke wijze door den drukker bij mijn bureau een verwerkingsvergunning worden aangevraagd.'

Het DVK nam de brief voor kennisgeving aan. De arrogante Van Ham had er absoluut geen behoefte aan ambtenaar Van Zijl te antwoorden. Hij wachtte het moment af waarop hij op een even geprikkelde wijze terug kon slaan en dat moment brak drie weken later aan, toen Van Ham aan Van Zijl schreef: 'U zou mij een groot genoegen doen, als U de mededeelingen die van Uw bureau uitgaan naar drukkers en uitgevers, ook aan mij ter kennisneming zou willen zenden, omdat verscheidene daarvan, sinds de verplichte keuring van boeken door mijn afdeeling, van groot belang voor mij zijn.'[19]

Ogenschijnlijk was het een vriendelijke brief. Maar op het Rijksbureau moet men gevoeld hebben dat het DVK nu op het terrein wilde komen waar het Rijksbureau tot dan vrijwel autonoom kon werken. Meer nog: het Rijksbureau was niet alleen autonoom, ook in de wijze waarop men kon proberen besluiten van het Rijksbureau ongedaan te maken, had het een onaantastbare positie verworven. Het DVK had namelijk de mogelijkheid om, als men het niet met een besluit

van het Rijksbureau eens was (en dat gebeurde vooral als het advies van het DVK niet gevolgd was), in beroep te gaan bij de Commissie van Beroep Goedkeuring Drukwerkorders. Deze commissie viel echter onder het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, evenals het Rijksbureau, zodat het geen verwondering mag wekken dat bij dit vestzak-broekzak-systeem bijkans elk beroep van het DVK werd afgewezen. Voor Van Ham gold: een beroep van zijn kant kon de zaak er soms alleen maar erger op maken. Toen Van Ham er bij de beroepscommissie voor pleitte om de hoeveelheid papier, bestemd voor het drukken van muziekboeken (en we mogen ervan uitgaan dat daar niet het drukken van muziek van Mendelssohn, Meyerbeer en Mahler mee werd bedoeld), per maand te verhogen van tweeduizend naar vijfentwintighonderd kilo[20] kreeg hij meer dan nul op het rekest: ‘Ingevolge Uw verzoek hebben wij de kwestie van de hoeveelheid papier, welke voor muziekboeken beschikbaar kan worden gesteld, opgenomen met het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. In overleg met dit Rijksbureau mogen wij U verzoeken, op grond van de hoeveelheden papier, welke in de vorige maanden voor dergelijke boeken werden gebezigd, er rekening mee te houden, dat per maand in het algemeen niet meer dan 1500 k.g. papier voor muziekboeken beschikbaar zal kunnen worden gesteld.’[21]

Hoe anders was het gesteld met de boeken die propaganda maakten voor de nationaal-socialistische ideeën! ‘Het mooiste houtvrij papier werd ter beschikking gesteld in grote hoeveelheden voor het boek dat de nieuwe geest moest propageren, houthoudend onooglijk papier in kleine kwantiteit was zelfs voor het belangrijkste standaardwerk, dat de oude gerenommeerde uitgevers wilden doen verschijnen, goed genoeg’, herinnerde Johan van Eikeren zich.[22]

Dezelfde Van Eikeren geeft in zijn naoorlogse herinneringen een treffend verslag van de problemen die een groots opgezette uitgave in de oorlogsjaren met zich meebracht, dat het waard is geboekstaafd te blijven: ‘De uitgave van het “Groot liedboek van Bredero”, de eerste herdruk sinds 1922, mag zeker gerekend worden tot een staal van bizondere ondernemingsgeest in deze tijd en het is wel bij deze uitgave dat tal van moeilijkheden en bezwaren moesten worden overwonnen aleer het boek in het licht kon worden gegeven. Het Departement had niettegenstaande de toezegging de zaak snel te behandelen niet minder dan tien maanden nodig vóór de beslissing afkwam, weliswaar voor houtvrij papier, maar met een beperking van de oplaag tot 1500 exemplaren. Met het zetten kon nu worden begonnen, het papier werd in fabricatie gegeven, maar gebrek aan kolen waarbij de fabriek slechts om de maand werken kon, bracht een levertijd mee van drie maanden en aan de drukkerij kon men eerst na twee maanden aan het werk beginnen. Druppelsgewijs werd de omvangrijke proef ingediend: Eindelijk, in de winter, ging het papier van de fabriek af, rechtstreeks gericht

aan het adres van den drukker, maar... werd daar niet ontvangen. Nog maar een enkele stoombootonderneming voer en bijna uitsluitend voor de Wehrmacht, zodat weinig aandacht kon worden besteed aan een enkele particuliere zending die dan nog wel eens voorkwam. De partij was eenvoudig zoek en eerst na weken dook het papier op in een heel ander deel van het land waar het al weken lang onbeschermd op de kade had gestaan in weer en wind in opengesprongen balen. Deerlijk beschadigd en onbruikbaar lag daar het papier na maanden van spannend verwachten. Een vol jaar was sindsdien verlopen. Het werk lag nu eindelijk persklaar, met uitzondering van de inleiding die de bewerker nog schrijven moest, maar nu moest weer worden uitgesteld en op een nieuwe partij worden gewacht. Niet zonder moeite gaf het Rijksbureau toestemming tot het opnieuw fabriceren, maar dit betekende weer enige maanden wachten voor de partij eindelijk en ten leste ter drukkerij arriveerde. Nu kon dan worden afgedrukt als niet een nieuwe moeilijkheid tussenbeide kwam. Het huis van de bewerker was gevorderd. Bij hoge uitzondering mocht de studeerkamer van den geleerde mee-evacueren en in een klein vertrekje voor zijn gehele gezin, kon hij bij zijn vele werk eerst weken later de inleiding die nog aan de tekst onbrak, gereed krijgen. Nog was de lijdenskelk niet geledigd. De binder die voor het werk was aangewezen had intussen noch linnen, noch personeel over en nu nam het zoeken naar een anderen binder weer veel tijd. Toen er eindelijk een bereid werd gevonden moest deze als conditie een levertijd van tien weken stellen en de uitgever moest met eigen personeel voorverpakking en verzending komen zorgen. Na driehonderd jaar eerst deed men onzen Bredero recht wedervaren met een complete uitgave van zijn prachtig Liedboek en misschien was het de tol voor deze veronachtzaming die wij in deze vele moeilijkheden moesten betalen.'[23]

Van Eikeren heeft gelijk als hij beweert dat enkel de uitgaven die niets met de 'nieuwe geest' van doen hadden, getroffen werden door een opeenstapeling van problemen. De nationaal-socialistische gezagsdragers zullen deze uitgaven vaak als papierverspilling beschouwd hebben, terwijl ze in de papierdistributie juist een mogelijkheid zagen de door hen gewaardeerde lectuur te bevoordelen.

Er is geen spoor terug te vinden van enige druk van Duitse zijde op het Departement om nazi-lectuur te bevoordelen door middel van een selectieve papierdistributie. Het enige dat ik hieromtrent heb kunnen vinden is een brief uit 1942 afkomstig van de Generalkommissar zur besonderen Verwendung, F. Schmidt. Onschuldiger kan een brief nauwelijks klinken. Het DVK, waaraan de brief was gericht, vond het niet nodig erop te antwoorden:

'*Betr. Papierverbrauch*

Die augenblickliche Lage auf dem Gebiete der Papierversorgung zwingt zu einer besonders sparsamen Verwendung von Schreib- und Druckpapieren aller

Art, da vor allem der lebenswichtige Bedarf an Verpackungsmaterial (z.B. für Lebensmittel) sichergestellt werden muss. Unabhängig von den bereits ergangenen und in nächster Zeit noch ergehender Einschränkungen des Papierverbrauches im Pressewesen bitte ich Sie, innerhalb Ihres Ministeriums und in seinem weiteren Geschäftsbereich dafür zu sorgen, dass jeder unnötige Papierverbrauch unterbleibt. Insbesondere wird sich das auch auf die Herstellung sachlich nicht unbedingt erforderlicher mehr Repräsentationszwecken dienender Broschüren und Drucksachen erstrecken müssen.'[24]

Een treffend voorbeeld van een door het DVK geprotegeerde nationaal-socialistische publikatie die stuitte op de ambtelijke onwil van het Rijksbureau had begin 1942 plaats. Aan de Commissie van Beroep schreef Van Ham ondermeer: 'Hierbij deel ik U mede, dat ik aan De Misthoorn, Leidschestraat 85, bericht gezonden heb, dat aan U gunstig is geadviseerd papier te verstrekken voor het lustrumboek betreffende anti-joodsche propaganda. Zij hebben hiervoor noodig 3500 kg houthoudend romandruk 100 grams formaat 62 × 94 cm.'[25] Van Ham voegde er nog een lijst met andere nationaal-socialistische boeken met opgaven voor het benodigde papier aan toe. Daarbij zat ook een aantal boeken dat door de NSB in eigen beheer zou worden uitgegeven. De Commissie van Beroep, die zich steeds aan de zijde van het Rijksbureau schaarde, reageerde star op de brief van Van Ham: 'Aangezien nu aan de hand van de onlangs gehouden besprekingen de definitieve regeling voor de behandeling van deze kwesties is getroffen, volgens welke de aanvragers op een formulier de benoodigde gegevens dienen te verstrekken en ook het betreffende formulier is vastgesteld en gedrukt, zullen wij het op prijs stellen, indien Uw volgende adviezen ons op de vastgestelde wijze zullen kunnen bereiken.'[26]

Van Ham reageerde woedend: 'Hierbij deel ik U mede, dat ik uitgaven van de Nationaal-Socialistische Beweging in brochure- of boekvorm alle van groot Cultureel belang acht, zoodat voor geen van deze uitgaven van mij een afzonderlijke goedkeuring noodig is. Volgens mededeeling van het Hoofdkwartier der Beweging wordt door de Beweging zelf voor papier voor deze uitgaven gezorgd, zoodat dit niet van de voor de beide Departementen toegezegde 250 ton wordt afgetrokken.

Ik verzoek U deze mededeeling zoo spoedig mogelijk door te geven aan het Bureau voor de Grafische Industrie en de districtskantoren.'[27]

Het Departement won. De Commissie van Beroep haalde bakzeil. Dezelfde dag waarop de Commissie de woedende brief van Van Ham ontving, reageerde zij timide met: '[...] deelen wij U mede, er goede nota van te hebben genomen, dat, aangezien U de uitgaven van de Nationaal-Socialistische Beweging in brochure- of boekvorm van groot cultureel belang acht, voor deze uitgaven geen af-

zonderlijke goedkeuring Uwerzijds noodig is.'[28] Het was niet alleen timide, het was ook handig van het Rijksbureau. Door zich te schikken, maar de verantwoordelijkheid geheel op de schouders van Van Ham te leggen, hadden de betreffende ambtenaren zich in ieder geval ingedekt voor eventuele latere kritiek op hun vrijgevigheid ten gunste van de NSB voor wat de papiervoorziening betreft. Het was inmiddels februari 1942, de twee-fronten-oorlog verliep voor Duitsland minder voorspoedig dan de eerste opgetogen berichten wilden doen geloven en het was raadzaam al aan een naoorlogse situatie te gaan denken.

Zo fanatiek als het DVK reageerde op eventuele problemen rond door de NSB uitgegeven boeken en brochures, zo lauw reageerde Van Ham op de smeekbeden van Maurits Wagenvoort, die op zijn oude dag nog wel een boek van hem gepubliceerd wilde zien. Wagenvoort werd door de nieuwe machthebbers als volstrekt onbelangrijk beschouwd en gezien zijn leeftijd, hij was al tweeëntachtig, ook niet als een wissel op de toekomst.

Maurits Wagenvoort had een werkzaam leven achter de rug en al was hij in 1942 een quantité négligeable, vóór de oorlog was hij een niet onbekend romancier en een journalist van zekere importantie geweest. In 1916 had hij een bescheiden reputatie opgebouwd met zijn roman *Het koffiehuis met de roode buisjes*. Het was een opvallend boek, opgedragen aan de ideoloog van het Italiaanse futurisme, Marinetti. Jan Greshoff zou negen jaar later bijkans suggereren dat de aanwezigheid van Wagenvoort in het 'koffyhuis met de rode buisjes' funest was voor het voortbestaan van het etablissement, zoals Komrij in een artikel over Greshoff en Wagenvoort aantoonde.[29] Greshoff schreef onder het pseudoniem Otto P. Reys zijn *Dichters in het Koffyhuis*, waarin onder meer staat: 'Vóór de oorlog bezocht ik ook enkele malen onder leiding van Prezzolini het koffyhuis met de rode buisjes. Dit was een bloeiend lokaal met artistieke clientèle, gelegen aan de Piazza Vittorio Emmanuele. Nadat de heer Maurits Wagenvoort er een roman over geschreven heeft is het verdwenen.'

In 1920 zou Wagenvoort van zich doen laten spreken door een bitter artikel in *Groot Nederland* onder de titel 'Litteratuur en Levensonderhoud'.[30] Daarin schreef hij onder andere: 'Nederland is een klein land. Men arriveert er spoedig. Dikwijls zelfs voor dat men zich goed onderweg gevoelt, is men reeds waar men gehoopt had te komen. De uitgevers bewijzen er beginners van eenig talent een toeschietelijkheid, welke doet denken, dat er in Nederland even veel vraag is naar groen als naar rijp. Maar wat heeft de Nederlandsche auteur bereikt, als hij voor zijn werken een uitgever kent, die niet meer weifelt? Wàt wanneer zijn werken in de huurbibliotheken van zijn dierbaar vaderland wijze lezers vinden, die, door hun zuinigheid bedrogen, geduldig langen tijd hun beurt afwachten, voor zij het kunnen genieten? Dat hij, wanneer hij geen ander middel van bestaan heeft dan zijn talent, geen aandeelen in de "Koninklijke", geen behoorlijk

gesalarieerde betrekking in de bureaux van stad of land, geen fortuinlijke wederhelft of, voor het minst, meestal zelfs een al te stille vennoot, van de firma Misère en Compagnie.'

Wagenvoort sleet zijn laatste dagen in verpleegtehuizen; hij was reeds lang de stille vennoot van de door hem beschreven firma en vanuit die wanhoop en misère schreef hij zijn nauwelijks nog te ontcijferen brieven. Hij beklaagde zich over zijn uitgever, die pas weer werk wilde uitgeven ná de oorlog. Voorvoelde Wagenvoort dat hij dat niet meer zou meemaken (hij stierf in 1944)? En mocht de uitgever zijn hand over zijn hart strijken en het boek van Wagenvoort eerder uitgeven, dan toch niet-zoals hij Van Ham in een brief schrijft - 'zonder een verlof van UED. kant'.[31] Van Ham gaf Wagenvoort twee weken later antwoord. Hij had kennelijk ook moeite met het handschrift van Wagenvoort, want hij begreep uit diens brief dat Wagenvoort zijn uitgever ervan beschuldigde dat die een voorwendsel zocht om het boek niet uit te geven door te suggereren dat het boek alleen maar uitgegeven kon worden met toestemming van Van Ham. 'Hierbij deel ik U mede, dat het geen aarzelen van Uw uitgever zal zijn, waarom hij toestemming van het Departement wilde vragen,' antwoordde Van Ham, 'maar een voorschrift, dat op het oogenblik met het oog op de papierbezuiniging, moet worden opgevolgd. Er is zoo weinig papier meer, dat alleen het hoognodige gedrukt kan worden.'[32]

Wagenvoort begreep er maar weinig van of hij was een groot optimist. In ieder geval stuurde hij vervolgens een brief naar de bestuurderen van de Nederlandsche Kultuurkamer. Uitvoerig beschreef hij zijn ziekte, de beroerte die hem had getroffen en het feit dat hij op zijn leeftijd en met die conditie niet veel lust tot werken meer had. Hij ging verder met: 'Langzamerhand kreeg ik aandacht voor mijn werk en toen... papierschaarschte. Indien de Heeren die dezen roman zullen lezen, en hem overeenkomstig hun inzichten vinden, dan zou ik hem zoo spoedig mogelijk zien verschijnen, desnoods op slecht papier.'[33]

Met deze brief schoot hij niet veel op, want H.M. Klomp, bestuurder van het Letterengilde, stuurde de brief regelrecht door naar Van Ham.[34]

Wagenvoort volhardde - zijn brieven kregen een steeds tragischer accent. Hij schreef Van Ham opnieuw en berichtte hem uitvoerig over zijn roman. Gezien het moeizame handschrift moet het schrijven van de brief een uiterste krachtsinspanning zijn geweest van de tweeëntachtigjarige schrijver. Zijn roman was een zes jaar tevoren geschreven bewerking van de dagboeken van Samuel Pepys, die Wagenvoort de vlammende titel *Toen Londen in nood was* had gegeven. Arme Wagenvoort, zelfs met de keuze van zijn titel was hij niet gelukkig. Van Ham zal zich hebben gerealiseerd dat zo'n pakkende titel alleen maar verkeerde associaties kon wekken. Ook de onderdanige ondertekening van Wagenvoort,

'ik ben van UED. de gehoorzame dienaar'[35] kon hem niet vermurwen. Van Ham schreef een nietszeggend briefje terug.[36]

Daarna ging het pas echt mis met Maurits Wagenvoort. Hij berichtte het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten: 'De Nederlandsche Kamer van Voorlichting en Kunsten heeft mij, zooals U weet, verzekerd de uitgave van dit manuscript te bevorderen, zodra dat gedrukt zal zijn zal ik de eer hebben u daarvan 2 exemplaren voor Uw archief te doen toekomen.'[37] Welke Kamer Wagenvoort hiermee bedoelde is een raadsel. Wellicht was het een door hemzelf gekozen term voor de Nederlandsche Kultuurkamer en zag hij zelf scherp in, dat deze Kultuurkamer in feite een verlengstuk van het DVK was. Van een brief waarin hem is verzekerd dat de uitgave van zijn boek zal worden bevorderd is niets bewaard gebleven. Misschien stuurde Klomp hem uit mededogen een vriendelijk kattebelletje op persoonlijke titel, misschien was Wagenvoort inmiddels geheel in de war. Had hij vier dagen eerder niet in een brief aan Van Ham er zijn verbittering over uitgesproken dat zijn boek onder de noemer 'papier' viel?[38] Van Ham probeerde het voor de laatste maal: 'Het is dus zuiver een kwestie van zuinig omspringen met het papier. Vandaar dat het onderwerp van den brief (één van honderden) wordt opgegeven als papier. U zult zich wel afgevraagd hebben, of Uw roman niet beter verdiende dan als *papier* te worden vermeld. Als uw uitgever een formulier CBD inzendt, dan zal ik ervoor zorgen, dat de uitgever veertien dagen later de vergunning om te drukken in huis heeft.'[39] Ik heb niet kunnen achterhalen of het formulier CBD ooit is ingezonden. Van Ham kon wel toezeggen dat binnen veertien dagen een antwoord zou komen, maar zoals we hebben gezien was hij niet de enige die kon beslissen; de uiteindelijke beslissing werd genomen door het Rijksbureau. 'Maanden en maanden duurde het vóór de beslissingen van het departement afkwamen en dan nog niet voordat vele navragen waren gedaan en bezoeken waren afgelegd', herinnerde Van Eikeren zich de situatie, die er in de loop van de bezettingsjaren alleen maar erger op werd: 'Van maand tot maand werd de verhouding tot het Departement moeilijker en steeds langer bleven de beslissingen uit op de ingezonden manuscripten, ja zelfs, men reageerde er eenvoudig niet meer op. Gevallen die een jaar en langer liepen en waarbij alle navraag zonder vrucht bleef waren niet zeldzaam.'[40] Voor Wagenvoort was het resultaat dat *Toen Londen in nood was* niet zou verschijnen.

De uitgevers kregen etappegewijs te horen hoe het met hun aanvragen gesteld was, zoals de *Fa. Becht* die de Palet-reeks wilde heruitgeven met daarin monografieën over Rogier van der Weyden, Hugo van der Goes, Lucas van Leyden, Jan van Scorel, Jan van Goyen, Hercules Seghers, Willem Weissenbruch, Johannes Bosboom en Willem van Konijnenburg. Uit de brief die de uitgeverij van het DVK ontving[41] blijkt dat de Afdeeling Boekwezen eerst contact heeft ge-

had met de Afdeeling Beeldende Kunsten (dé instantie die kon beoordelen of er tussen de schilders aan wie een monografie zou worden gewijd geen joodse kunstenaars zaten). De *Fa. Becht* was niet gek, natuurlijk zaten er geen joodse kunstenaars bij, waarna zowel de Afdeeling Boekwezen als de Afdeeling Beeldende Kunsten tot het oordeel kwamen, dat 'een herdruk van de door U genoemde deeltjes [...] gewenscht is'. En om duidelijk te maken dat het hier enkel om een advies ging, vervolgde de brief met: 'Ik zal dit oordeel mededeelen aan het Rijksbureau voor de Graphische Industrieën te Amsterdam, waarheen U Uwe aanvrage om toewijzing van papier richten moet, in de hoop, dat dit tot gevolg zal hebben, dat het voor deze deeltjes noodzakelijke kunstdrukpapier zal worden verstrekt.'

Als we de adviezen die te achterhalen zijn vergelijken met de beslissingen van het Rijksbureau, dan blijkt dat ongeveer vijftien procent van de positieve adviezen van het DVK niet werd overgenomen, terwijl de negatieve adviezen daarentegen alle werden opgevolgd. Naar de achterliggende redenen daarvoor kan men slechts gissen.

Omdat ook de uitgeverijen snel in de gaten hadden dat negatieve adviezen van het DVK door het Rijksbureau werden opgevolgd en de positieve soms werden genegeerd, begrepen ze dat het zinvoller was de aanvragen voortaan rechtstreeks naar het Rijksbureau te zenden. En inderdaad, verscheidene malen gaf het Rijksbureau gelijk toestemming, omdat het publikaties betrof waarvan het Rijksbureau meende dat ze buiten de competentie van het DVK vielen dan wel publikaties waarvan het Rijksbureau zeker wist dat het DVK daaromtrent een gunstig advies zou uitbrengen. We kunnen wel raden om welk soort publikaties dat ging. En dan waren er uitgaven die ver boven de competentie van wie dan ook uitstegen. Nergens heb ik een advies van het DVK of een uitsluitsel van het Rijksbureau gezien ten aanzien van de uitgave van Hitlers *Mein Kampf*, waarvan in de bezettingsjaren toch zo'n honderdduizend exemplaren werden verkocht of weggegeven. Elk zichzelf respecterend nationaal-socialistisch huisgezin diende deze bijbel van de Nieuwe Orde op de boekenplank te hebben staan. Het was een uitgave van *De Amsterdamsche Keurkamer*, waarvan George Kettmann Jr. samen met zijn vrouw Margot Warnsinck de directie voerde. De vertaling van het opus was in de beproefde handen van Steven Barends, die voor de oorlog als Dum-Dum naam had gemaakt met strijdliederen voor Zwart Front:

> Wij zijn de jonge troep der Zwarten
> Wij zijn de wacht die nimmer wijkt
> Wij hebben vuurge zwarte harten
> En elk blijft trouw tot hij bezwijkt.

Wij zijn de Storm, de roden beven,
Wij zijn de kracht, die triomfeert
Wij willen alles gaarne geven
Als het fascisme maar marcheert.

In twijfelgevallen achtte het Rijksbureau het raadzaam alsnog het DVK voor advies over bepaalde aanvragen in te schakelen. Zo bijvoorbeeld het verzoek van *D. Blazer & Metz* in Amersfoort, een fabriek van schrijf- en tekenartikelen die zich op het uitgeverspad wilde wagen.

'Gezien de omstandigheid, dat wij nog de beschikking hebben over een voorraad papier van 2.500 Kg., welke voorraad wij graag zouden benutten voor het drukken van een partij kinderprentenboeken, in een oplaag van 4 × 25.000 exemplaren, richten wij ons tot U met het verzoek ons hiervoor de vereiste toestemming te willen geven', schreef de NV in 1943.[42] Het is te verleidelijk om de rest van de brief niet te publiceren, omdat daarin informatie wordt gegeven over een aantal goede bekenden: 'Zoals uit bijgaande schetsen en ten dele reeds voor druk geschikte tekeningen blijkt, gaat het hier om een serie van vier prentenboeken, met als hoofdfiguren en figuren, zoals deze voorkomen in het door den Heer Marten Toonder regelmatig in "De Telegraaf" en "Het Nieuws van den Dag" gepubliceerde dagverhaal van Tom Poes.

Het zal U ongetwijfeld bekend zijn, dat dit verhaal een grote populariteit geniet en dat een smakelijk en uitstekend verzorgd prentenboek als dit voor duizenden kinderen een prettige Sint Nicolaas-verrassing zal zijn, daar Tom Poes en Ollie B. Bommel zich bij vrijwel iedereen in een grote populariteit mogen verheugen. Temeer hechten wij aan de uitgave van deze prentenboeken, nu ons door de Diana Edition, Keizersgracht 530, Amsterdam, de bezitster van de auteursrechten van de figuren van het Tom Poes verhaal, wordt medegedeeld, dat de eerste Tom Poes-tekenfilm in December in roulatie komt.

Aan deze film, welke door een zustermaatschappij van de Diana Edition, waarin de Heer Marten Toonder, de tekenaar van Tom Poes, medefirmant is, wordt vervaardigd, wordt op het ogenblik de laatste hand gelegd. Deze tekenfilm werd, blijkens door ons ingewonnen informaties, vervaardigd in opdracht van de Degato-Film G.m.b.H., een maatschappij, welke tot het Ufa-concern behoort.'

Het DVK gaf alsnog een positief advies.

De adviezen werden niet alleen naar het Rijksbureau gestuurd, maar ook naar de desbetreffende uitgevers en een enkele maal naar de auteur. Het leidde wel eens tot misverstanden en nodeloze correspondentie indien de auteur vergat dat goede of slechte nieuws aan de uitgever door te geven. G.J. Jager-Dolman had ongetwijfeld zeer gerekend op de uitgave van haar gedichtenbundel

Het duizendjarig rijk. Het was niet de handigste titel om toestemming te krijgen, vergelijkbaar met de lastige titel die eerder Maurits Wagenvoort aan zijn werk had gegeven. Ze kreeg dan ook te horen dat ze haar bundel gevoeglijk kon vergeten. Maar dat gaf ze niet door aan de firma die haar bundel wilde uitgeven en toen *Boek-, Plaat- en Handelsdrukkerij Presisto* uit Amsterdam het DVK vroeg wanneer eindelijk de beschikking afkwam[43] moest het DVK mededelen dat 'in verband met de papierschaarschte' het niet mogelijk was 'de uitgave te bevorderen van den gedichtenbundel "Het duizendjarig rijk" door mevrouw Jager-Dolman. Ik zond hiervan reeds bericht aan de schrijfster.'[44]

Men moet overigens niet denken dat al die honderden aanvragen bij het DVK door Van Ham cum suis persoonlijk werden behandeld. Het Departement had bij het antwoord aan de aanvrager de keuze uit drie standaardbrieven:

1. Uw aanvrage ter verkrijging van de vergunning tot het drukken en uitgeven van: (volgde de titel) heb ik heden met gunstig advies doorgezonden aan het Rijksbureau voor de Grafische Industrie te Amsterdam. - Dat geluk overkwam bijvoorbeeld de *Drukkerij Boerman en Zoon* in Rotterdam, die vervolgens mocht overgaan tot publikatie van G. Wisse, *Gods overblijfsel in dagen van benauwdheid*[45].
2. In verband met de papierschaarschte is het mij niet mogelijk de uitgave (den herdruk) te bevorderen van: (volgde de titel). - Dat ongeluk overkwam *De Drukkerij A. Mertens en Zn* uit Tilburg, die daarom moest afzien van Martin Weyling, *Het Boek voor den Zangkanariekweeker*[46] en twee drukkerijen die op hun vingers konden natellen dat hun titelkeus het Departement niet bepaald geestdriftig zou maken. *Drukkerij De Banier* uit Rhenen zocht het in F. Luytjes, *Christus' Koningschap en 's Menschen verzet*. Nee dus[47]. De *Erven A. de Jager* uit Groningen gingen vergelijkingen aan met vroeger in het boek van K. ter Laan, *Groningen ten tijde van de Fransche Kozakken*. Ook daar nul op het rekest[48].
3. Zoodra de papierpositie weer eenigszins beter is, komt dit boek voor een druk (herdruk) in aanmerking, met dien verstande, dat eenige verbeteringen moeten worden aangebracht.

Zulks kan mettertijd aan den schrijver mondeling worden medegedeeld.

Uitgave moet worden uitgesteld tot na den oorlog. - Deze beslissing betrof *In het atelier van den schilder* door Henri van Calker, een uitgave van *Uitgeversmaatschappij Strengholt*.

Sommige uitgevers leverden flink wat titels in met als uitgangspunt: als daar een deel van wordt toegestaan, heb ik nog een omvangrijk fonds. *Gebr. Kluitman* in Alkmaar was daar sterk in. Een voorbeeld:

In 1942 vroeg *Gebr. Kluitman* toestemming om te mogen publiceren:

‘1.	*Maarten en zijn 3 vriendjes*	door P.A. Oosterbaan (manuscript)
	Staat van voorbereiding:	gereed om te worden
	Oplage:	gezet
	Hoeveelheid papier:	3000 Exx. à 9 vel
	Papiersoort (voorradig):	29 Rm. = 1650 K.G. Prima houtvrij Romandruk Extra Licht, 83 × 118 cm., 144 Gram p.M. 56 kg. Zending 23-11-'40 Van Reekum
2.	*Tierelantijn en Tuureluur*	door Phiny Dick
	Staat van voorbereiding:	(manuscript)
	Oplage:	gereed om te worden
	Hoeveelheid papier:	gezet
	Papiersoort (voorradig):	4500 Exx. à 5 vel 12 Rm. = 1300 K.G. Extra opdikkend houtvrij Romandruk 85 × 124 cm., 200 gr., 105 kg. p. Rm. Zending van 26-1-'40, Van Gelder
3.	*Mieke en Wam Buis*	door Phiny Dick (manuscript). Overige gegevens als van Tierelantijn.
4.	*Kabouter Smulgraag*	door Han de Wilde
	Staat van voorbereiding:	(manuscript)
	Oplage:	gereed om te worden
	Hoeveelheid papier:	gezet
	Papiersoort (voorradig):	4000 Exx. à 4 vel 17 Rm. = 760 K.G. Esparto Featherweight, 74 × 97 c.M., 131 gram per M., 47 kg. p. Rm. Zending van 18-12-1939

5.	*Zeven jongens en een oude schuit*	door A.C.C. de Vletter (herdruk)
	Staat van voorbereiding:	gereed om te worden gezet
	Oplage:	2500 Exx. à 11 vel
	Hoeveelheid papier:	29 Rm. = 1075 K.G.
	Papiersoort (voorradig):	Wit houtvrij Engelsch druk, 66 × 92 c.M., 120 gr., 36,4 kg. Zending van 19-9-1941 Van Gelder'[49]

Kluitman kreeg toestemming voor drie van de vijf boeken en dat was wellicht de bedoeling van de uitgeversmaatschappij. *Maarten en zijn 3 vriendjes* vonden evenals *Tierelantijn en Tuureluur* en *Kabouter Smulgraag* genade in de ogen van de ambtenaren van het DVK.[50] Wat de redenen zijn geweest voor deze keuze is niet meer te achterhalen. De negatieve beschikkingen werden in de voorgedrukte

standaardbrieven meestal alleen gemotiveerd met een verwijzing naar de papierschaarste. Nu zal de papierschaarste bij kinderboeken wel de belangrijkste reden zijn geweest dat sommige boeken niet gedrukt konden worden. Maar helemaal zeker kunnen we daar niet van zijn. Het bekende kinderboek *De zoon van Dik Trom* van C. Joh. Kievit belandde bijvoorbeeld op de lijst van verboden boeken, omdat in het boek, dat overigens in 1907 voor de eerste maal verscheen, een sneeuwbalgevecht wordt beschreven tussen Hollandse en Duitse jongens. De Hollanders wonnen en schreeuwden leuzen als 'weg met de Duitsers' en 'leve de Koningin'. De voor de oorlog overleden Kievit zal wel nooit hebben kunnen bevroeden hoeveel onrust zijn boek op het Departement heeft veroorzaakt.

Bij boeken voor volwassenen werd de papierschaarste maar al te graag gebruikt om de nieuwe machthebbers onwelgevallige lectuur te weren. Van dat oneigenlijke gebruik zijn wel weerslagen te vinden. De Afdeeling Boekwezen van het DVK had een eigen Bureau Lectoraat en de rapporten, die de beoordelaars van manuscripten opstelden, zijn voor een deel bewaard gebleven. Op dat Bureau Lectoraat komen we in het volgende hoofdstuk terug. Ook hier ging het weer om aanbevelingen, eigenlijk was het alleen het hoofd van de Afdeeling Boekwezen die een definitief oordeel overbracht aan het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. J. van Ham was daardoor een machtig man op het Departement, machtiger eigenlijk dan andere diensthoofden. Het hoofd van de Afdeeling Beeldende Kunsten bijvoorbeeld, Ed. Gerdes, kon dan wel tentoonstellingen verbieden en schilders de toegang tot schildersverenigingen ontzeggen, maar veel verder reikte zijn macht niet. Van Ham kon het schrijven niet verbieden, evenmin als Gerdes het schilderen, maar waar bij een boek het kunstwerk zijn voltooiing pas bereikt als het manuscript in boekvorm is uitgegeven, terwijl een schilderij, zonder dat het tentoongesteld is, reeds een autonoom kunstwerk is, had Van Ham, die over het al of niet publiceren kon beslissen, een veel grotere macht dan zijn collega Gerdes. Om de laatste werd in schilderskringen dan ook meesmuilend gelachen, voor Van Ham echter waren veel schrijvers en uitgevers beducht.

Jan van Ham was een negenenveertigjarige leraar Nederlands toen hij eind 1940 tot het ambt van hoofd Afdeeling Boekwezen van het DVK werd geroepen. Hij was lid van de NSB en dat was zijn belangrijkste aanbeveling. Hij bleef nog een jaar na zijn benoeming leraar in Leiden.

Naast zijn werk als ambtenaar vond Van Ham nog tijd voor het schrijven van artikelen voor *De Schouw*. Via die artikelen kunnen we zijn ideeën leren kennen en die logen er niet om. Hij kwam tot mooie gedachten als: 'Tot diepere diepten afdalen dan de sociale kunst in de jaren vóór den oorlog bereikte is niet mogelijk en een nieuwe maatschappij zal gelukkig den kunstenaar ook voor een andere opgave plaatsen.'[51] Of nog duidelijker en meedogenlozer: 'De sociale romans

der Joodsche schrijvers zijn dus in hoofdzaak naturalistische ghettoromans. De schrijvers van deze werken zijn zich lang niet allen bewust, dat deze ghettoliteratuur onderdeel is, tenminste moest zijn van den strijd voor het wereldjodendom, dat ze tot taak had enerzijds den Jood sympathiek voor te stellen en anderzijds de wereldrevolutie voor te bereiden. Er zijn daarom onder deze schrijvers verscheidene die door de naturalistische belangstelling voor de ontbindende krachten ook met onbarmhartigheid de eigen Joodsche milieu's teekenen. Zelfs komt - uit dwaze vergissing of uit liefde voor het gemengde huwelijk in de kringen der assimilanten - het oude motief wel voor van het lieve Jodinnetje, dat door een Christen uit een materialistische Joodsche omgeving gered wordt.'[52]

Waaruit kwam deze onzin voort? Stellingen en taalgebruik doen toch nauwelijks een neerlandicus, hoe obscuur ook, vermoeden. Toch was Van Ham in 1932 gepromoveerd op de *Laxdoelasaga*. Promotor was prof. dr. Jan de Vries, met wie Jan van Ham in de bezettingsjaren veel te maken zou hebben. Ook Jan de Vries was nationaal-socialist en hij zal de jonge Van Ham zeker beïnvloed hebben. Op zijn beurt zal Van Ham wellicht degene zijn geweest die mensen als Roel Houwink en Jan Eekhout dichter tot het nationaal-socialisme heeft gebracht. Hij was met beiden in contact gekomen via het vooroorlogse tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, 'Tijdschrift op Christelijken grondslag ter beoefening van de Nederlandsche letteren. Bondsorgaan van het verbond van christelijk-letterkundigen in Nederland.' Van Ham was van 1923 tot 1934 redacteur bij deze mondvol christelijke literatuur, Houwink was redacteur van 1932 tot 1940. Overigens mag niet de indruk worden gewekt dat *Opwaartsche Wegen* een verzamelbak en opleidingsinstituut was voor aankomende nazi's. Onder de lange lijst van redacteuren en medewerkers treffen we opvallend veel schrijvers en dichters aan wier houding in de bezettingsjaren boven elke twijfel verheven was, zoals K. Heeroma, Gerrit Achterberg, Sjoerd Leiker, Ab Visser en C. Rijnsdorp. Toen Goedewaagen als hoofdredacteur van *De Schouw* na een conflict met Mussert wegging, nam Van Ham, die enige ervaring had met het redacteurschap van een tijdschrift, het waarnemend hoofdredacteurschap op zich. Dat was in januari 1943 en hij zou deze functie blijven waarnemen tot het laatste nummer van het tijdschrift, in januari 1945.

Na de oorlog werd Van Ham in eerste instantie door de Eereraad voor Letterkunde voor tien jaar elke publikatiemogelijkheid ontnomen, een schorsing die als gevolg van de barmhartigheidsgolf die toen opkwam, werd vernietigd en vervangen door een uitsluiting van alle publicistisch werk tot 5 mei 1948. Van Ham zou trouwens na de oorlog geen enkel inzicht tonen in wat hij voor 1945 had gedaan en geschreven. Dat kunnen we onder meer aflezen uit een brief die hij na een voorpublikatie uit Wam de Moors biografie over Van Oudshoorn

had geschreven (waarbij ik ook wil attenderen op de opmerking die Wam de Moor over Van Hams onverbeterlijkheid maakte en die ik in het Voorwoord weergaf). Van Ham schreef Wam de Moor: '[...] Mijn opvatting en die van de meerderheid van de bovenlaag van de NSB was, dat het voor ons land het beste was, dat het leven zo normaal mogelijk doorging in de oorlogsjaren. Er was dus aan onzen kant niet de minste behoefte om mensen op te pakken, boeken te verbieden of in beslag te nemen, zaken te sluiten of iets van dien aard.'[53] Het was dat ontbreken van enig inzicht dat *Het Parool* ertoe bracht om in 1949 in een hoofdredactioneel commentaar te reageren op de benoeming van Van Ham tot leraar Nederlands op het Nieuwe Lyceum in Bilthoven: 'In deze functie moet hij de jeugd o.a. de literatuur bijbrengen. Slaat hij de literatuur uit de bezettingstijd daarbij over? Zo neen - wat vertelt deze ex-NSB-er zo zonder berouw daar dan van?'[54]

Het artikel had geen enkel gevolg voor Van Ham, hij bleef in zijn functie gehandhaafd. De Moor geeft in een voetnoot nog een andere voor Jan van Ham kenmerkende passage uit diens brief uit 1973 weer: 'Het was wel eens moeilijk te weten welke boeken de Duitsers als vijandig zagen. Daarom vroeg de vereniging van antiquariaten vrijwillig, of het Departement hun veiling- en verkoopcatalogi wilde controleren vóór ze werden gedrukt, omdat vóór die tijd herhaaldelijk kostbare partijen boeken in beslag waren genomen. Ook na de oorlog hebben de antiquariaten voor onze hulp dank betuigd.'[55] Het naoorlogse gedraai en de verongelijkte toon van zijn brieven waren kenmerkend voor Van Ham. Ook onder de kameraden in de bezettingsjaren kon hij narrig uit de hoek komen, zoals bleek toen hij eind 1943 de aanzegging kreeg in zijn woning te Leiden evacués uit de ontruimde kuststreek op te nemen. Die ontruiming achtten de Duitsers noodzakelijk uit voorzorg tegen een mogelijke invasie van de geallieerden. Van Ham mocht dan wel hopen op een Duitse overwinning, zijn huis en privacy moesten wel intact blijven. Hij schakelde daartoe waarnemend secretaris-generaal De Ranitz in, die een brief schreef aan de burgemeester van Leiden, waarin hij ervoor pleitte dat Van Ham zou worden vrijgesteld van deze inkwartiering: 'Aangezien kam. van Ham practisch elken avond in het belang van het Departement thuis werkt en studeert, is het noodzakelijk, dat hij hierbij geen hinder ondervindt van een dusdanig groot aantal, niet tot het gezin behoorende medebewoners. Het belang van deze aangelegenheid wordt, naar mij van de zijde van het Rijkscommissariaat is medegedeeld, ook door de betreffende Duitsche autoriteiten ingezien.'[56]

Bij de burgemeester van Leiden, mr. R.N. de Ruyter van Steveninck, een toegewijd lid van de NSB, viel dit verzoek van De Ranitz absoluut verkeerd: 'Leiden, waar reeds op groote schaal woningnood heerschte, ziet zich voor de noodzakelijkheid geplaatst 5000 evacué's van elders op te nemen. Dit is alleen

mogelijk, indien ieder bereid is zich groote opofferingen in het belang zijner volksgenooten te getroosten. De ter zake door den President-Directeur van het Bureau Afvoer Burgerbevolking uitgegeven richtlijnen zijn zeer stringent. Zoo zijn - ik moge dit als voorbeeld noemen - zelfs de Burgemeesters niet van inkwartiering vrijgesteld, hetgeen ik overigens zelf niet zou wenschen, ik acht het mijn plicht niet minder lasten op mij te nemen dan ik mijn medeburgers moet opleggen.'[57]

Dat was duidelijke taal. Maar die werd door Van Ham niet verstaan. Hij bleef chicaneren en na veel telefonisch overleg tussen de kameraden kwamen de partijen tot een compromis: het aantal evacués dat Van Ham in zijn huis kreeg ingekwartierd, werd gehalveerd. 'Kameraad van Ham heeft mij medegedeeld zelf met U ter zake contact te hebben, en ervan overtuigd te zijn, dat U hem zooveel mogelijk ter wille zult zijn', kon De Ranitz de burgemeester van Leiden dan ook schrijven.[58]

Van Ham had ten dele gewonnen en hij kon zich weer wijden aan het vele werk dat het DVK voor hem had, zoals de toenemende stroom brieven van ontevreden boekhandelaars, uitgevers en schrijvers.

W.N. van der Sluys jr. uit Amsterdam was wel heel onhandig in zijn poging de zaak in zijn voordeel te bepleiten. Hij stuurde het hoofd van de Afdeeling Boekwezen een brief over een zekere Van Ham die mensen wel zes maanden liet wachten voordat ze toestemming kregen tot het publiceren van een boek. Waarom hij zich tot het DVK wendde? Hij was ervan overtuigd dat die Van Ham op een ander Departement werkte! Het boek waarvoor hij zich zo inzette was het *A.B.C. der Reclame*: 'Het boek is zeer nuttig voor iedereen, die met propaganda te maken heeft en ik meen ook in het bijzonder voor de partij-instanties, nieuwe burgemeesters e.d., die absoluut op de hoogte dienen te zijn van de elementaire begrippen der propaganda.'[59] Hij kreeg een knorrig antwoord terug, men wees hem er op dat de door hem aangevallen Van Ham op hetzelfde Departement werkte waarnaar hij zijn brief had gestuurd, en vervolgde: 'Het afhandelen van aanvragen voor de uitgifte van boeken, enz., geschiedt, in tegenspraak met de U verschafte inlichtingen, buitengewoon vlot en zeker niet omslachtig.'[60]

Van Van der Sluys is verder geen brief meer te vinden, hij zal wel hebben ingezien dat zijn populariteit bij het DVK niet zeer groot was en dat verdere pogingen om zijn *A.B.C. der Reclame* uitgegeven te krijgen weinig effect zouden sorteren. De nieuwe NSB-burgemeesters moesten het dan maar zonder de adviezen van de reclamemaker Van der Sluys doen.

Behalve klachten waren er ook simpele verzoeken, zoals opgaven van literatuur voor verschillende doeleinden. Bibliotheekbestuurders waren bang de vingers te branden, zoals ir. W.J. Reichert, die namens de Stadsleeszaal van Delft een verzoek tot het DVK richtte, om een opgave van die boeken die naar de me-

ning van de nieuwe bestuurderen in de Stadsleeszaal thuis hoorden. Van Ham antwoordde subtiel: 'Ik heb vooral gelet op de boeken, waarvan ik meende te kunnen veronderstellen, dat ze nog niet aangeschaft zijn.'[61] Het was niet zo verwonderlijk dat Van Ham daar van uitging als we zien dat op de lijst namen voorkomen als Roothaert, Eekhout, Sinnighe, Van Ammers-Küller, Griever, Brolsma, Smelik, Kettmann, Van Andel en Goedewaagen, kortom: allemaal aanhangers van de Nieuwe Orde of schrijvers die door de nationaal-socialisten hooglijk werden gewaardeerd. Toch was Van Ham te voorbarig, want Reichert kon hem mededelen: 'Een zeer groot gedeelte dezer boeken was reeds aanwezig, de overige zullen worden aangeschaft.'[62]

Jkvr. dr. M.J. Hartsen, lector van de Auslandswissenschaftliche Fakultät van de Berlijnse Universiteit hoefde niet op een opgave van het DVK te wachten, zij stuurde zelf wel een verlanglijstje van boeken waarbij het haar streven was deze boeken voor het onderwijs te gebruiken: 'en ik hoop op deze wijze, de prestaties van de Nederlanders door de eeuwen heen beter bekend te kunnen maken, zoodat de waardeering voor Nederland en de Nederlanders nog grooter wordt.'[63] Op haar lijstje een geijkt repertoire: Fruin, Japikse, Geyl, Colenbrander, et cetera, maar ook werk van Van Ham (om hem te vleien?) en uitgaven als *De Ryksgedachte, Groeiend Germaansch bewustzijn in de Nederlanden van 1940-1943. In opdracht van den voorman der Germaansche SS in Nederland J.H. Feldmeyer, uitgegeven ter gelegenheid van den 55sten verjaardag van den Führer op 20 April 1944*. Haar verzoek kwam eind 1944 bij het DVK binnen, het einde van het Derde Rijk naderde en in Nederland had men te maken met een groeiende stroom vluchtelingen, NSB'ers die na Dolle Dinsdag uit angst voor Bijltjesdag op de vlucht waren geslagen. Deze vluchtelingen, vaak opgevangen in Duitse kampen vlak bij de grens, hadden ontspanningslectuur nodig en het DVK gaf daarop de firma *Schaank-Van Nes* uit Groningen opdracht een omvangrijk pakket samen te stellen van boeken die aan de gevluchte NSB'ers zouden worden uitgereikt. De secretaris-generaal stelde daarvoor een subsidie van f 5285,68 beschikbaar.

Wie het pakket samenstelde, vermeldt de historie niet, maar in ieder geval had de samensteller een grote voorliefde voor Melati van Java, van wie hij maar liefst 153 boeken bestelde. Van de andere boeken, waaronder veel van Max Blokzijl, de grote propagandist der Nederlandse nationaal-socialisten, en een aantal dichtbundels van George de Sévooy, was het meeste afkomstig uit de Top-serie en de Bonte Reeks-serie.

Eigenlijk kunnen we ervan uitgaan dat er geen onderwerp was, boeken en schrijvers betreffende, dat niet op het Departement ter sprake kwam. *Uitgeverij J. Veen* stuurde een brief waarin gevraagd werd om bijzondere aandacht voor de radio ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Stijn Streuvels. De uit-

geverij had belangen, want bij *Veen* verscheen een jubileumboek dat aan Streuvels was gewijd.[64] 'In antwoord op Uw schrijven van 26 dezer deel ik U mede, dat ik mij reeds met de zaak Stijn Streuvels bemoeid had', loog Van Ham in zijn antwoord.[65] Wat had hij werkelijk gedaan? Een dag daarvoor had hij namens de secretaris-generaal ijlings een brief aan Stijn Streuvels gestuurd die besloot met: 'Daarom, Vereerde Meester, is het mij een behoefte U op Uw verjaardag van verre hartelijk de hand te drukken, U een rustigen en vruchtbaren levensavond toe te wenschen en U, ook uit naam van duizenden Noord-Nederlanders diepe erkentelijkheid te betuigen voor de schoone wereld, die U schiep uit liefde tot en ten bate van het geheele Nederlandsche volk.'[66]

Veel minder beroemd was A.P. Kikkert uit Purmerend, een overtuigd NSB'er die in zijn eerste brief met enige trots zijn NSB-stamboeknummer 157855 vermeldde in de hoop daardoor meer aandacht te krijgen. Hij stuurde gedichten in het Westfries. De spelling echter, zo schreef hij, was 'de geldende spelling van het Midfriesch (gesproken in de Ned. provincie Friesland) gelet op de verbondenheid in het taaleigen, bloed en elk kultuurbezit'.[67]

Een voorbeeld was het gedicht 'Frouke':

> Frouke, hwat maekt oas leve licht en miers?
> De wirrelt is ien fat fol fuur,
> De flamme bin road, 't is niet iers,
> Maer overal, woi staen niet an 'n kuur
> As feul aere, maer krekt in de middent fan die brand.
>
> Road binne de flamme, we gaen tegaer
> D'r dweers deurheen en worre as 't fuur:
> Gloeiend purper, daarom bin we 'n paer,
> Dat, al hewwe we maer 'n inkeld uur,
> Weet hwat JA segge is in dut leve: 'n offer.
>
> Frouke, joi en joi allien bin goed,
> Joi bin 't leve self en dreeg 't aer.
> Jouw gijst en glante wil die geve moed,
> Deuz' soen is foar jou, gienien find 't raer.

Van Ham vond het prachtig. In ieder geval schreef hij dat aan Kikkert en ook dat hij zou onderzoeken of er ergens een mogelijkheid tot plaatsing zou zijn: 'Alleen zal ik U dan nog moeten vragen bij een enkel woord een toelichting te geven', voegde hij er voorzichtig aan toe.[68] Kikkert schreef per omgaande terug met een korte verklaring van de moeilijkste woorden: miers=zinvol; iers=er-

gens; kuur=ligketting.[69] Wellicht begreep Van Ham nu pas recht waar het gedicht over ging! Een plaatsing in welke periodiek dan ook, heb ik nergens kunnen vinden en Van Ham had daartoe toch wel de mogelijkheden, zeker als we in aanmerking nemen welke onzingedichten hij zelf van tijd tot tijd in zijn eigen blad *De Schouw* plaatste.

Met de beide brieven van Kikkert is overigens iets aardigs aan de hand, kenmerkend voor veel brieven die leden van de NSB naar het DVK stuurden. De eerste brief dateerde hij met de NSB-aanduiding 'Herfstmaand'. Vanuit het DVK ontving hij echter een brief, gedateerd met het woord 'September'. Kikkert besloot toen in de volgende brief maar hetzelfde te doen. Andere aardigheid: zijn eerste brief ondertekende hij met 'In afwachting van Uw antwoord, teeken ik', de tweede echter met 'Nationaal-Socialistischen groet, Houzee', vermoedelijk omdat de Herfstmaand al was weggevallen, hij zijn stamboeknummer al een keer had vermeld en hij dit als de enige manier zag om toch aan de ontvanger duidelijk te maken dat deze met een oprechte nationaal-socialist te doen had.

Een andere activiteit van het Departement behelsde het toezicht op lezingen door letterkundigen. J. van Ham zelf was een gevierd spreker. Dat dacht hij in ieder geval zelf en vanwege zijn machtspositie werd hij ook veel gevraagd, zoals door uitgeverij *De Schouw*, dat het blad uitgaf waarvan hijzelf hoofdredacteur was. Hij bracht ook anderen bij *De Schouw* aan als potentiële lezingen-gevers. In januari 1942 overhandigde hij een lijst met daarop de namen van Cor Bruijn, Rein Brouwer, J.R.W. Sinnighe, Henri Bruning, Martien Beversluis, George Kettmann, Steven Barends, J.A.v.d. Made, Roel Houwink, Ed. Hoornik, Pierre Dubois, Bertus Aafjes en Jan de Vries.[70]

De meesten van hen waren fanatieke nationaal-socialisten. Pierre Dubois echter absoluut niet, maar hij had wel contacten met Henri Bruning en hij zou ook in *De Schouw* publiceren, zoals we later nog zullen zien. Ed. Hoornik was ook geen nationaal-socialist, maar hij werkte wel op de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad*, waar hij de nazi's niet onwelgevallige stukken schreef. De reden waarom Bertus Aafjes, die ook niets van het nationaal-socialisme moest hebben en die zelfs probeerde te ontkomen aan de Nederlandsche Kultuurkamer door te stellen dat hij niet langer als dichter werkzaam was, maar dat hij gekozen had voor een loopbaan in een wasserij, op de lijst was geplaatst, zal altijd wel duister blijven. Hoe dan ook: Aafjes, Dubois en Hoornik meldden zich niet aan voor de Kultuurkamer en dat moest wel wilde men toestemming krijgen tot het geven van lezingen. Ze zullen alle drie het lezingencircuit niet betreden hebben.

Overigens was het voor sommigen nog de vraag of het noodzakelijk was om aangemeld te zijn bij de Kultuurkamer indien men een lezing wilde geven. Gil-

debestuurder Hans Klomp heeft eens geprobeerd te voorkomen dat dr. Asselbergs beter bekend onder zijn pseudoniem Anton van Duinkerken, een lezing hield daar deze geen lid was van de Kultuurkamer. Klomp stuurde een brief aan de procureur-generaal bij het gerechtshof van 's-Hertogenbosch. Asselbergs had in deze stad al twee lezingen gegeven, maar Klomp, hoewel dus aan de late kant, verzocht de procureur-generaal toch Asselbergs het houden van een derde lezing te verbieden. Dat deed deze niet. In een nota aan het DVK sprak Klomp er zijn boosheid over uit, dat hij met deze weigering geconfronteerd werd. De procureur-generaal had hem geschreven de lezing niet te zullen verbieden, ‘omdat de lezing in besloten kring zou worden gehouden, tengevolge waarvan de Kultuurkamer geen bemoeienis zou hebben met het optreden van Dr. Asselbergs’.[71]

Dat de Kultuurkamer zich niet álles kon permitteren blijkt ook uit het volgende voorval. Vanuit het Departement had men contact opgenomen met J.P. Kooimans, Chef van de Algemene Staf der Nederlandse Politie. In hun brief werd duidelijk gesteld dat ‘Artikel 31 van de Verordening No. 211/1941 van den Rijkscommissaris bepaalt, dat de Politie-autoriteiten op verzoek van den President van de Nederlandsche Kultuurkamer verplicht zijn zorg te dragen voor de handhaving van een aantal bepalingen dezer Verordening, alsmede van maatregelen, welke als Verordeningen of beschikkingen van genoemden President worden uitgevaardigd, òf als beschikkingen van de door hem gemachtigde Gildeleiders.’ En ook: ‘Ik mag hier nog bij opmerken, dat het m.i. niet de taak is van de Politie-functionarissen om de verzoeken van den President van de Kultuurkamer resp. de Verordeningen en Beschikkingen te toetsen.’[72]

Kooimans was het daar niet mee eens. Over het door het DVK genoemde voorschrift merkte hij op: ‘Dit voorschrift kan echter niet betekenen, dat de politie nu ook verplicht is, aan elk verzoek van den President gevolg te geven.’ Hij was daar duidelijk principieel in. Volgens Kooimans moest de politie zelf kunnen beoordelen of de verordeningen waren overtreden: ‘Anders zou zij eventueel kunnen worden gedwongen, haar medewerking te verleenen aan volgens haar onwettige maatregelen, en dat is haar nimmer geoorloofd.’[73]

Nu was Kooimans wel zo ongeveer de laatste die een oordeel mocht hebben over de medewerking van de politie aan onwettige maatregelen. Kooimans was oorspronkelijk politieagent in Venlo. Hij had zijn jeugd in Duitsland doorgebracht. Hij trad toe tot de Nederlandse SS en werd daarop politiechef voor Zuid-Nederland. Hij diende samen met Henk Feldmeyer in de Wiking-divisie aan het Oostfront en kwam begin 1943 terug naar Nederland om daar belast te worden met de algehele leiding over de Nederlandse politie. Later zou hij, toen hij in de machtsstrijd tussen SS en NSB, de zijde van Mussert koos, in ongenade vallen en werd hij naar het front aan de Narwa gestuurd, vanwaar hij verslagen

stuurde naar *Storm SS* tot Henk Feldmeyer hem een publikatieverbod oplegde. Hij zal toen al vergeten zijn dat hij ooit, inzake zo'n onbelangrijk onderwerp als het geven van lezingen, bepaalde normen had aangelegd. Niet dat het er wat toe deed. Voor de meeste politiekorpsen had het toezicht op het geven van lezingen enkel te maken met het handhaven van de openbare orde.

Boekhandel Kobus uit Zutphen kreeg daar mee te maken toen hij herfst 1941 het DVK toestemming vroeg voor een lezing door Jan de Hartog, die in die tijd veel succes had met zijn roman *Hollands Glorie*.[74] *Boekhandel Kobus* wist niet of wendde voor niet te weten dat het aan Jan de Hartog voor onbepaalde tijd verboden was om lezingen te geven, omdat zijn lezingen meermalen aanleiding gaven tot spontane patriottische uitbarstingen en dat was wel het laatste waar de nieuwe machthebbers behoefte aan hadden. Het DVK deelde dat de boekhandelaar uit Zutphen mee.[75]

Kobus was niet de enige die stappen ondernam bij het DVK. Ook *Uitgeversmaatschappij Elsevier*, waar Jan de Hartog de sterauteur was, had Van Ham benaderd en hem gevraagd te bemiddelen in deze affaire. Van Ham had toegezegd zich persoonlijk met de zaak te zullen bemoeien. Hij moest zich daartoe wenden tot de procureur-generaal van het Gerechtshof in Arnhem, die deze lezingen had verboden. Zo zien we dat de ene procureur-generaal een heel wat soepeler beleid voerde ten aanzien van het geven van lezingen dan de andere. De procureur-generaal in Arnhem was geen gemakkelijk man en iemand die absoluut geen ordeverstoringen binnen zijn gebied duldde. Dus stuurde Van Ham hem een brief waarin hij meedeelde dat hijzelf geen bezwaar tegen de lezingen zou hebben als Jan de Hartog maar zo vriendelijk was om zich aan een tekst te houden die door het DVK was goedgekeurd. ‘Ik heb de lezing nu gecontroleerd’, schreef Van Ham. ‘Het is een aaneenrijging van anecdoten, wel smeuig verteld, maar nogal laag-bij-de-gronds. Politiek komt er echter niet in voor en als hij het laatste zinnetje van de lezing niet met zoo'n pathos etc. voordroeg, zou men tegen de gansche lezing uit een politiek oogpunt geen bezwaar kunnen maken. In verband met het feit, dat dit zinnetje valsch-nationale instincten bij zijn publiek wakker blijkt te roepen, zal ik voorschrijven, dat hij na de pauze *uitsluitend* uit zijn werk voorleest en het slotvuurwerk weglaat.’[76]

De procureur-generaal ging, zij het met tegenzin, akkoord met Van Hams regeling. In ieder geval schreef hij Van Ham, ‘dat ik, nu de imitatie-vaderlandsliefde als slot-effect wordt weggelaten, uit een oogpunt van openbare orde geen bezwaar tegen het houden van deze voordracht kan maken, daar ik het niet mijn taak acht, het publiek te beschermen tegen wansmaak’.[77]

Alles leek in orde. Alleen *Boekhandel Kobus* was er nog niet gerust op. ‘De Commissaris van Politie alhier vraagt mij nu alleen om een schriftelijk bewijs dat de lezing is goedgekeurd zoodat de lezing door kan gaan’, schreef hij Van

Ham.[78] Die geruststelling kreeg hij. Van Ham telefoneerde de politie in Zutphen.[79]

De lezingentournee van Jan de Hartog, die voor de oorlog overigens nog in de fascistische *De Waag* publiceerde, zou, totdat de Kultuurkamer een feit was en de schrijver, omdat hij zich niet wenste aan te melden, uit het lezingencircuit werd gestoten, ongestoord doorgang vinden. En met zo'n groot succes dat het *Algemeen Handelsblad* er in november 1941 uitgebreid aandacht aan besteedde in de vorm van een interview met de schrijver door Ed. Hoornik.[80]

'Jan de Hartog en ik zitten tegenover elkaar in een klein eethuis op het Rokin', begon het interview. "Moet je eens kijken," zegt hij, en hij geeft me de spijslijst. En omdat de problematiek van het eten tegenwoordig nog ingewikkelder is dan die van de literatuur, volg ik aandachtig zijn breeden wijsvinger. Hollands Glorie: het staat met kapitale letters in het hart van het menu. "Ik kan het niet helpen," zegt hij bedrukt. "'t Is een warm worstje en twee tomaten. Ik heb wat anders besteld."

Dezelfde avond zou De Hartog zijn vijf en negentigste lezing geven. Op een van de eerdere avonden overkwam hem het volgende: "Het was in een fabrieksstad. In de pauze komt er een juffrouw naar me toe - je begrijpt, ik hield mijn vulpen al gereed - en zegt: Alles goed en wel, meneer de Hertog (- Pardon, mevrouw, De Hartog, zeg ik) maar waarom laat u op blz. 77 van uw boek, aan dat soupeetje, u weet wel dien derden stuurman aan een dame uitleggen, hoe een Babcock en Wilcox-ketel er van binnen uitziet?

- Pardon, mevrouw, mag dat niet? vraag ik.

- Meneer de Hertog, zegt de dame, ik vind het een schandaal, dat u in dezen tijd reclame maakt voor buitenlandsch fabrikaat."'

Hoornik maakte als voorbereiding voor zijn interview een lezing mee van Jan de Hartog, maar hij was er niet erg enthousiast over, want 'de schrijver, die een goedlachs-publiek aan zijn voeten vond, ging gisteravond volkomen schuil in den comediant, die alle trucjes van den conferencier volkomen onder de knie bleek te hebben, een gezellige prater, die van het begin tot het eind boeide, maar die de literatuur aan den kapstok had gehangen, ze in ieder geval onder den prijs verkocht'. En: 'Wat hij deed was in zijn soort voortreffelijk, een enkele maal zelfs meesterlijk, maar ik was voortdurend op zoek naar den schrijver, en die bleek nergens te vinden.' Was dat overigens verwonderlijk bij een auteur die toen hij zesentwintig jaar was, werd geconfronteerd met een zeker voor die jaren weergaloos verkoopsucces. De cijfers liegen er niet om. *Hollands Glorie* werd bij tienduizenden verkocht aan een publiek dat juist in die bezettingsjaren zo'n behoefte had aan een echt 'Hollands' onderwerp. Wie de cijfers beziet, komt tot de ontdekking dat de verkoop ook geen enkele dalende lijn laat zien:

1e druk	3000 exemplaren	oktober 1940
2e druk	3000 exemplaren	oktober 1940
3e druk	4000 exemplaren	november 1940
4e druk	5000 exemplaren	januari 1941
5e druk	8000 exemplaren	februari 1941
6e druk	7000 exemplaren	maart 1941
7e druk	7000 exemplaren	april 1941
8e druk	7000 exemplaren	mei 1941
9e druk	8000 exemplaren	juni 1941
10e druk	7000 exemplaren	juli 1941
11e druk	7000 exemplaren	augustus 1941
12e druk	7000 exemplaren	september 1941
13e druk	6000 exemplaren	oktober 1941
14e druk	4000 exemplaren	november 1941
15e druk	6000 exemplaren	december 1941
16e druk	6000 exemplaren	januari 1942
17e druk	10000 exemplaren	januari 1942

Bij elkaar werden 106000 exemplaren verkocht. In het voorjaar 1942 viel het doek: De Hartog weigerde zich bij de Kultuurkamer aan te melden (hij zou in 1943 uitwijken naar Engeland) en het boek mocht niet meer verschijnen. Zowel *Elsevier* als Jan de Hartog zullen door de opbrengsten van *Hollands Glorie* zijn overvallen, want in het contract met de schrijver stond dat hij niet meer dan f 7500 per jaar royalty's mocht opnemen. Toen dat volkomen ontoereikend was, maakten *Elsevier* en De Hartog een aanvullend contract, waarin stond dat de schrijver voor het bedrag waarop hij na opname van zijn geld nog recht had, aandelen *Elsevier* mocht kopen. Wat Jan de Hartog dan ook deed.

Er was nog een andere manier om, naast het geven van lezingen, boeken te promoten. Er waren immers nog de boektentoonstellingen, een in die jaren uiterst populair fenomeen. Ook voor het houden van boektentoonstellingen waren vergunningen nodig, en die werden alleen gegeven als het DVK een complete lijst van de tentoon te stellen boeken kreeg toegestuurd.

De NV *de* RK *Boek-Centrale*, die in Leeuwarden een boektentoonstelling wilde houden, motiveerde haar voornemen aldus: ‘Doel is aan het katholiek gedeelte van Leeuwarden een keuze te bieden van degelyke boeken die kunnen dienen als geschenk voor het St. Nicolaas-feest.’[81] Het DVK had geen moeite met de toegezonden lijst, op één werk na, *Einde der tijden* van Du Plessis, ‘dat door de Duitsche autoriteiten niet gewenscht wordt op tentoonstellingen, aangezien zij er zeer ernstige bezwaren tegen hebben’.[82]

Veel meer problemen had *Gebrs. Schröder en Dupont's Boekhandel* uit Amster-

dam, maar die had dan ook geen lijst ingestuurd. Op 27 oktober 1941 organiseerde de boekhandel een tentoonstelling en Van Ham kreeg daar lucht van. Hij moet een controleur naar de tentoonstelling hebben gestuurd om poolshoogte te nemen, want in ieder geval kon hij een paar dagen later al een brief naar het Reichskommissariat sturen met het verzoek een aantal boeken van de tentoonstelling te verwijderen.[83] Het door Van Ham ondertekende verzoek is wel schril in tegenspraak met zijn, reeds eerder geciteerde, uitlatingen tegen Wam de Moor, dat er van zijn kant niet de minste behoefte bestond om 'boeken te verbieden of in beslag te nemen'.[84] In de brief aan het Reichskommissariat gaf Van Ham nauwkeurig aan welke boeken hij van de tentoonstelling verwijderd wenste te zien en hij gaf ook de reden aan waarom:

'Karl Capek, "Hoe een toneelstuk ontstaat",

Anth. Donker, "Penibel journaal" (Verslag van P.E.N. congres, waarin gesprekken met verscheidene joodsche auteurs, o.a. Emil Ludwig, voorkomen),

Coleridge, "De ballade van den oud-matroos" (Engelsch)

David Cornett, "Zeemans thuisvaart" (Engelsch)

H. Marsman en E. du Perron, "De korte baan" (waarin o.a. een schets van den jood Maurits Dekker voorkomt),

Marianne Philips (jodin), "Het oogenblik",

Marcel Schwob (jood), "De kinderkruistocht".'

Het waren ongeveer dezelfde boeken die hij verwijderd wilde hebben van de tentoonstelling bij *Boekhandel J.G. Broese* in Utrecht. Alleen werd er nog *Wereldorgel* van Anton van Duinkerken aan toegevoegd. 'De boekhandel Broese staat bekend als fel anti-nationaal-socialistisch en ik vermoed dat hier aan opzettelijke tegenwerking gedacht kan worden,' meldde Van Ham venijnig aan het Reichskommissariat.[85] Vermoedelijk heeft de Centrale Eereraad brieven van deze aard niet onder ogen gehad, de schorsing van Van Ham zou dan zeker niet terug zijn gebracht van tien naar drie jaar.

Het ergste bleek de ANWB huis te houden met de tentoonstelling *Nederland in boek en band*, die de vereniging in 1941 in Den Haag hield. Het DVK stuurde de Duitse autoriteiten een lange lijst boeken die naar de mening van Van Ham van de tentoonstelling verwijderd moesten worden[86], wat dan ook prompt geschiedde. Een willekeurige greep:

A. Roland Holst: *Onderweg* ('hierin komt een gedicht met insinuaties voor');

Richard Kearton: *De lotgevallen van Jaap Langoor* ('is waarschijnlijk uit het Amerikaansch vertaald');

Kees Hazelhek: *Rotterdam, zooals wij het kenden* ('oorlogsliteratuur en werken over Rotterdam zijn voorloopig op een tentoonstelling m.i. niet gewenscht');

Jan de Hartog: *De ondergang van de 'Vrijheid'* ('tooneelstuk met hatelijkheden op het nat. soc. geschreven voor 10 Mei 1940');

Dr. A. Weynen: *Beteekenis en mogelijkheid der Heemkunde* ('geeft een katholieke voorstelling van zaken');

Leo Ott: *De Haven* ('een immoreel boek');

Jef Last: *Zuiderzee* ('immoreel en marxistisch').

De reden die bij Roland Holst is opgegeven, wekt de nieuwsgierigheid. 'Een gedicht met insinuaties' is evenzeer insinuerend. Welk gedicht heeft Van Ham zo gehinderd en waaruit bestond zijn lichtgeraaktheid? De bundel *Onderweg* geeft daarover niet echt uitsluitsel, ook als men met de ogen van de gefrustreerde nationaal-socialist probeert te lezen. Twee gedichten komen in aanmerking. In 'Drie dichters en de oorlog, I' bijvoorbeeld de strofe:

> Wel redekavelt gij, gedoemde,
> maar laat bij Noorderlicht uw Ilias
> van Finland in den steek. Uw vuil moeras
> bevroor met stank en al, en werd doodstil
> tussen de beide linies, de geroemde;
> uw leuzen braken al bij 't eerst geschil
> aan gore scherven: staat en klasse en ras.[87]

Of het gaat om een geheel gedicht, overigens zo passend binnen deze studie,'Een dichter van thans':

> Onder den voet gelopen dier gedrilde drommen
> van links of rechts, met in zijn oren hun gehuil
> - rauw koor van afgericht gejubel of gejammer -
> bijt, meer dan zij, hij in het stof en in het vuil
> van deze wereld. In de rafels van zijn kleren
> ziet hij zijn lange leden liggen, eens gewend
> aan andren gang dan dit bevolen opmarcheren,
> dat hem zijn hart vertrapt, dat al wat het niet kent
> vertrapt, en, zo gekend, met honen zou verguizen.
>
> Onder den voet gelopen, in zijn linkerhand
> een schelp, breekbare waarborg van het eeuwig suizen,
> en in zijn rechter een glasscherf, die de open brand
> van ander licht weleer in een smal torenvenster
> doorliet, ligt hij verworpen, maar zijn trots volstaat
> met dit bewaarde: verre stem en ijle glinster
> die zullen zijn als wat nu is ten onder gaat.[88]

Het was niet alleen de ANWB die door het optreden van Van Ham in de problemen kwam, ook *De Enkhuizer Almanak* kreeg het na een bestaan van enkele eeuwen zwaar te verduren. Van Ham vond dat de almanak absoluut niet begreep wat de eisen van de nieuwe tijd waren en de jaargangen 1941, 1942 en 1943 werden dan ook in beslag genomen. Voor de jaargang 1944 werd niet eens meer papier beschikbaar gesteld. De uitgever, *Gebrs. Van Staden*, liet het daar niet bij zitten. De Nederlandsche Omroep zou met de directeur van de uitgeverij een interview houden en dat achtte hij een mooie gelegenheid om bij Van Ham te pleiten voor *De Enkhuizer Almanak*, om daarmee te voorkomen 'dat na een reeks van 348 jaren een zoo belangrijke en populaire volksuitgaaf even voor de mijlpaal 350 niet meer zou kunnen worden voortgezet'.[89]

Het tegenovergestelde van wat de uitgever wenste te bereiken, gebeurde. De directeur kreeg namelijk geen antwoord van Van Ham. Deze was woedend en daarom schreef hij gelijk een brief op poten aan het hoofd van de Afdeeling Radio van het DVK.[90] Deze afdeling op haar beurt wendde zich tot de directeur-generaal van de Nederlandsche Omroep.[91] 'Ik stel U er hierbij mede in kennis dat genoemde uitgeverij uitgesproken anti-nationaal-socialistisch is ingesteld en dat het tegen het uitdrukkelijk verbod in opnemen van Joodsche feestdagen en verjaardagen van het voormalig Koninklijk Huis geleid heeft tot de inbeslagneming van den Jaargang 1942 van den Enkhuizer Almanak. Bovendien werd de Jaargang 1941 in beslag genomen van de zeer anti-Duitsche kroniek over 1940. Waar tenslotte de Jaargang 1943 verschenen is, ondanks het uitblijven van een toestemming en bovendien nog de verboden getijden-lijst van onze kusthavens bevat [verboden omdat deze getijdentafel informaties kon verstrekken aan de Geallieerden en daar waren de Duitsers, met hun angst voor een mogelijke invasie op de Nederlandse kust, zeer huiverig voor, A.V.], moge het U na kennisneming van het in dit schrijven gestelde duidelijk zijn dat het uitzenden van bedoeld vraaggesprek niet kan worden toegestaan.' Het interview ging inderdaad niet door en de *Enkhuizer Almanak* zou tot na de bevrijding moeten wachten om weer in alle glorie uitgegeven te worden.

Van Ham mag zich na de oorlog er op beroemd hebben dat hij boeken, uitgevers en schrijvers in bescherming nam, het archief van het DVK alleen al bewijst het tegendeel. In feite heb ik maar één voorbeeld kunnen vinden van een zekere bescherming van de zijde van Jan van Ham en dan betrof het nog een niet meer in leven zijnde schrijver. *Drogisterij en Fotohandel Hefo* uit Amsterdam vond het nodig om het Departement erop te wijzen dat bij *Uitgeversmaatschappij Querido* ('naar ik meen een Joodsche uitgeverij te Amersfoort') een nieuwe bundel met de gedichten van Marsman zou verschijnen.[92] 'Het is mij gelukt nog een exemplaar van de indertijd door de NSB uitgegeven of althans door haar verkochte brochure te vinden', schreef de directeur van *Hefo*, W. Visser. 'Bijgaand zend

ik U deze brochure “Sluipend Gif”, waarin zeer luide wordt gewaarschuwd tegen deze heer Marsman., hopelijk is dit een andere Marsman, maar zoo ver mij bekend kent Holland slechts éen “dichtende” Marsman.’

Visser had gelijk. *Sluipend Gif* ging inderdaad over dé Marsman, van wie Querido gedichten uitgaf. Maar, aldus Van Ham in zijn antwoord[93], het ging hier om de uitgave van Marsmans volledige werken: ‘De uitgever Querido is geariseerd en Marsman is, ondanks de critiek in Sluipend Gif, een van de grootste dichters der vorige generatie. Zijn werk gaat voornamelijk over leven en dood en niet over zwoele erotiek.’ De neerlandicus spreekt! Van Ham stelde ten aanzien van de brochure zelfs schamper vast: ‘Een werkje als Sluipend Gif doet veel misverstand ontstaan. Onze 17e eeuw zou, als men deze op dezelfde wijze doorzocht, weinig toelaatbare schrijvers meer kennen. Alleen de brave tijdperken van verval 18e en 19e eeuw kennen deze omstandigheden niet. Dit wil niet zeggen, dat ik alles wat Marsman schreef, in bescherming wil nemen, maar in geen geval komen zijn verzen voor een verbod in aanmerking.’

Gelukkig voor het Departement werd het maar zelden zo op de proef gesteld. Toen het hoofd van de afdeling Perszaken van de NSB, L. Lindeman, een recensie uit *Volk en Vaderland* (‘Vova’ voor de intimi) naar het DVK stuurde[94] met het verzoek op te treden tegen de in *Volk en Vaderland* gerecenseerde bundel *Drie Tooneelstukken* van F. Bordewijk, zweeg het DVK maar in alle talen. Er was nu eenmaal toestemming voor de uitgave gegeven en daar deed de opmerking van de onbekend gebleven, zijn stuk met ‘La’ ondertekenende Vova-recensent - ‘Wij kunnen geen goed woord vinden voor de mentaliteit, waarin zulk een soort boeken geschreven zijn, en die den geest van ons volk vergiftigt. Bordewijk moet bij ons met zijn vieze producten niet aankomen... Wat in dit boek niet schunnig is, is hoogst onbenullig’ - niets aan af.

Het DVK kwam pas in actie, toen de SS-man Marten Kuik uit Berlicum in de Bibliotheek van het Nut van 't Algemeen *De Lijdensweg van een volk* van een zekere Von Löwenstein vond, ‘dat door mij van zeer anti-nationaal-socialistische strekking werd bevonden’.[95] Kuik besloot zijn brief met de krachtige opwekking: ‘Ik doe dan ook een beroep op U, om dit boek zoo spoedig mogelijk uit de circulatie te nemen. In afwachting van Uw berichten hieromtrent, met Germaansche Groet. HEIL.’ Hij kon gerust zijn. Het boek in kwestie was een verboden boek en het DVK meldde hem: er ‘wordt van de zaak werk gemaakt’.[96]

De klacht van SS-man Kuik was maar een van de vele klachten die de kameraden bij het DVK deponeerden. Dergelijke klachten kwamen ten aanzien van school- en studieboeken nauwelijks voor. Daar had men de zaak duidelijk beter onder controle, vooral omdat het een veel begrensder en daardoor beter te controleren terrein betrof met een lezersgroep die minder geneigd was in haar vrije tijd die boeken te gebruiken.

De school- en studieboeken vielen niet onder het DVK, maar onder het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Prof. dr. J. van Dam was daar secretaris-generaal.

De in 1896 geboren Jan van Dam was hoogleraar in de Oudgermaanse filologie en de oudere Duitse taal- en letterkunde, toen de Duitsers het land binnenvielen. Hij had een fraaie carrière achter de rug en in tegenstelling tot zijn collega Goedewaagen, voor wie het hoogleraarschap voor de oorlog onbereikbaar was (en die, toen hij in de oorlog alsnog hoogleraar werd, zich wel realiseerde dat deze troostprijs uit nationaal-socialistische handen door de wetenschappelijke wereld nauwelijks voor vol werd aangezien) werd Van Dam niet door enige rancune jegens de NSB gedreven. Dat betekent niet dat Van Dam anti-Duits was. Verre van dat.

Jaren eerder was hij, na de moeilijke jaren na de Eerste Wereldoorlog, lector in de Nederlandse taal in Bonn geweest. Volgens L. de Jong heeft hij zich in die jaren met het Duitse volk geïdentificeerd.[97] Hij werd geen nationaal-socialist, wel stond hij in toenemende mate sympathiek tegenover het nieuwe regime in Duitsland, zoals hij in 1960 aan De Jong zou uitleggen: ‘Als je er met de mensen over sprak kreeg je de indruk dat het regime veel goeds deed en dat de communisten de baas waren geworden als Hitler niet had gewonnen. Enorm belangrijk was de opheffing van de werkeloosheid. Dat kon je ook in Oostenrijk zien. Zomer '37 waren mijn vrouw en ik er - overal misère, en zomer '38, na de Anschluss, had iedereen weer werk. Natuurlijk, de Joodse hoogleraren waren ontslagen maar die kregen toch allemaal een behoorlijk pensioen. Dat er zoveel concentratiekampen waren, was ons volkomen onbekend.’

Ook de snelle opmars van de Duitsers in Nederland, België en Frankrijk maakte grote indruk op Van Dam en als zoveel Nederlanders in die eerste oorlogsdagen legde hij zich bij de overwinning van nazi-Duitsland neer. Niet lang daarna werd hij benoemd in de leescommissie die de school- en studieboeken van anti-Duitse passages moest zuiveren. Het bleek de eerste stap te zijn naar hogere functies. Op 25 november 1940, op voorspraak van professor Snijder, de voorzitter van de Nederlandsche Kultuurraad en een felle nationalist, werd Van Dam secretaris-generaal van het nieuwe Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Hij nam de benoeming niet voetstoots aan, dagenlang aarzelde hij. Hij was er zich maar al te goed van bewust dat zijn benoeming hem in zijn vriendenkring en onder collega's niet altijd in dank zou worden afgenomen. Voor hem was echter belangrijk dat hij op deze wijze de felle Robert van Genechten, die op het baantje aasde en zijn eigen ideeën over het onderwijs had, de voet dwars kon zetten.

Veel van zijn twijfel klinkt door in de brief die hij aan een vriend, de leraar Duits dr. D.G. Noordijk, schreef: ‘Het werk is moeilijk en veelzijdig en zal dan

wel veel pijnlijks brengen, maar het is nodig, en als ik het kan, dan kan ik nuttig werk doen. Ik zal uitsluitend in het belang van Nederland werkzaam zijn.'[98] In werkelijkheid werkte hij in niemands belang. Hij was een vriendelijke, onderdanige man die het iedereen naar de zin wilde maken. Hij werd zelfs begunstigend lid van de SS om daarmee professor Snijder een plezier te doen. 'Kortom: hij zwalkte', concludeert De Jong. 'Zijn beleid werd dan ook de resultante van de krachten die er op uitgeoefend werden. "Foute" ambtenaren konden via hem veel bereiken, "goede" veel voorkomen en zowel tegen de ene als tegen de andere groep bleef Van Dam de welwillendheid zelve. Wanneer het er om ging, mensenlevens te redden, was hij menigmaal tot interventie bereid, zijn onberispelijk Duits (eens hoorde hij de ene Duitser tegen de andere zeggen: "Er spricht auch niederländisch") kwam hem daarbij te stade. In '44 nam hij in zijn dienstauto wel eens een vrouwelijke kennis mee van wie hij wist dat ze illegale persoonsbewijzen en bonkaarten bij zich had.'[99]

Zoals gezegd: Van Dam werd voorzitter van een commissie die schoolen leerboeken moest beoordelen op anti-Duitse passages. In Bijlage I zien we zo'n opsomming van bladzijden die uit de boeken moesten worden gehaald. Daarnaast was er een lijst van boeken die op de scholen verboden waren (zie Bijlage II). Om boeken te beoordelen had Van Dam een commissie ingesteld, vergelijkbaar met het Bureau Lectoraat van het DVK: de Commissie van Voorlichting voor Leesboeken, gevestigd aan de Oostduinlaan 2 in Den Haag.

In de herfst van 1941 liet Van Dam een brief uitgaan naar alle uitgeverijen, waarin hij ten overvloede erop wees dat men verplicht was alle uitgaven tevoren ter goedkeuring op te zenden. Hij stelde daarin, dat onder de controle vielen 'alle nieuw uit te geven en in herdruk verschijnende schoolboeken, zoowel leer- als leesboeken, atlassen, platenatlassen, zangbundels, en schoolagenda's welke in gebruik zijn of zullen komen bij het onderwijs in al zijn geledingen, met uitzondering van die, voor wis-, natuur- en scheikunde, mechanica, handelsrekenen, boekhouden, lichamelijke oefening, teekenen en de technische vakken bij het Nijverheidsonderwijs. Van de controle zijn uitsluitend vrijgesteld de geheel ongewijzigde herdrukken van reeds door de Commissie van Voorlichting voor Leerboeken gekeurde boeken.'[100]

In het begin waren de ingrepen nogal gematigd, maar naarmate de papierschaarste nijpender werd nam ook de behoefte aan strengere beoordelingen toe. In januari 1942 werd het drukken van nieuwe leerboeken bijna geheel stopgezet en werd er met hoge uitzondering toestemming gegeven om een boek te herdrukken.[101] Vanaf dat moment moesten leerlingen aan het begin van het schooljaar tweedehands boeken van oudere leerlingen overnemen en werd er van de zijde van de scholen nauwlettend op toegezien dat de leerlingen hun leer-

boeken, die het jaar daarop weer moesten worden gebruikt, in een perfecte conditie hielden.

Ook in dit geval weer bleek *Mein Kampf* van Adolf Hitler boven de wet te staan. De vraag: wie kochten die honderdduizend exemplaren nu eigenlijk? werd door Van Dam in een circulaire ten dele beantwoord:

'AAN

de besturen der gemeenten, die gymnasia, lycea, hoogere burgerscholen, middelbare meisjesscholen en kweekscholen voor onderwijzers en/of onderwijzeressen in stand houden,

de directeuren der Rijks hoogere burgerscholen,

de directeuren (directrice) der Rijkskweekscholen voor onderwijzers en/of onderwijzeressen,

de besturen der bijzondere gymnasia, lycea, hoogere burgerscholen en middelbare meisjesscholen,

de directeuren der Middelbare Technische Scholen,

den inspecteur van het onderwijs in algemeenen dienst,

de inspecteurs van het gymnasiaal en het middelbaar onderwijs,

den inspecteur van de onderwijzersopleiding,

den inspecteur-generaal van het nijverheidsonderwijs,

de inspecteurs van het nijverheidsonderwijs.

Naar mij wordt medegedeeld, is in sommige gevallen bezwaar gemaakt tegen inwilliging van den aan enkele onderwijsinstellingen van de zijde van eenige docenten geuiten wensch, uit de voor den aankoop van boekwerken beschikbare middelen voor de schoolbibliotheek ten gebruike van leeraren en leerlingen exemplaren van Hitler's "Mein Kampf" aan te schaffen. Zoodanige afwijzing acht ik minder juist, daar ook bij het onderwijs in de geschiedenis in de hoogere klassen van bedoeld boekwerk een passend gebruik dient te worden gemaakt. Bij deze verzoek ik U, hiermede rekening te willen houden.'[102]

Van Dam probeerde met dit soort missives zoveel mogelijk autoriteit aan zijn ambt te ontlenen en hij heeft er dan ook een enorm aantal uitgevaardigd. Zelf was hij al meer dan anderhalfjaar, naast zijn ambt van secretaris-generaal, lid van de commissie die de school- en leerboeken moest beoordelen, toen hij het raadzaam achtte in het voorjaar van 1942 de uitgevers er ten overvloede op te wijzen dat hij echt, en nog steeds, voorzitter van de commissie was. Alsof iemand de behoefte had daaraan te twijfelen... In die brief werden ook voor de eerste maal de medeleden van de commissie voorgesteld. Het waren dr. W. van den Ent, inspecteur van het Middelbaar onderwijs, I. Noothoven van Goor, voorzitter van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, J. van 't Hart, inspecteur van de Onderwijzersopleiding en A.H.L. Beltman, adjunct-commies bij de Afdeeling Voorbereidend Hooger en Middelbaar Onderwijs van het Departement.[103]

Zoals we eerder zagen, sloeg de papierschaarste begin 1942 zo onbarmhartig toe dat er nauwelijks herdrukken of nieuwe uitgaven verschenen. In mei 1942 besloot Van Dam dat in het onderwijs voortaan ook oude drukken gebruikt mochten worden, al was het 'wenschelijk, dat de leerlingen in de gelegenheid worden gesteld het in bezit zijnd exemplaar van den ouden druk met den nieuwsten in overeenstemming te brengen'.[104] Een maand later smeekte hij de uitgevers 'om pas over te gaan tot indiening van een aanvrage ter verkrijging van de vergunning tot het drukken en uitgeven [...] wanneer naar Uw oordeel onomstootelijk vaststaat, dat de uitgave noodzakelijk is'.[105] Waarom Van Dam deze oekaze uitvaardigde, is onbekend. Al eerder had hij meegedeeld dat er bijna geen nieuwe boeken meer konden verschijnen. Deze mededeling werd door de uitgevers dan ook met de nodige scepsis ontvangen. Een enkeling probeerde alsnog toestemming te verkrijgen, maar kreeg dan bijna altijd nul op het rekest of bericht van het Departement dat het benodigde papier voor hem klaar zou liggen zodra de oorlog voorbij was.

Het accent kwam meer en meer te liggen op het opnieuw in gebruik nemen van oude drukken, maar ook daaraan waren problemen verbonden die Van Dam met een beschikking uit 1943 probeerde op te lossen. Het was een beschikking die talloze punten bevatte, waar ik er enkele uitlicht: '*k.* Verboden is het noemen in school- en leerboeken, met uitzondering van geschiedenisboeken, van namen van levende leden van het Huis van Oranje en alles wat betrekking heeft op deze leden.

l. In geschiedenisboeken moeten mededeelingen over het Huis van Oranje en zijn leden een streng objectief karakter hebben.

m. Afbeeldingen in school- en leerboeken van levende leden van het Huis van Oranje zijn verboden.

n. De bij het onderwijs in gebruik zijnde boeken, welke niet voldoen aan het bepaalde onder k, l en m moeten worden gewijzigd, door *uitsnijding* van de niet geoorloofde passages en/of afbeeldingen.'[106] Dit waren de boeken, zoals vermeld in Bijlage I, die we al eerder tegenkwamen bij de bespreking van de werkzaamheden van de Commissie van Voorlichting voor Leesboeken, waarvan Van Dam voorzitter was.

Tussen alle beschikkingen door had Van Dam, evenals zijn collega Goedewaagen, nog de nodige incidentele problemen te behandelen, wat hij zeer nauwgezet deed. Een duidelijk voorbeeld hiervan was de affaire rond *Antieke Cultuur in Beeld*, een platenatlas die de *Uitgeversmaatschappij C.A.J. van Dishoeck* uit Bussum al voor de oorlog had uitgegeven. Van Dishoeck wilde een derde druk in de handel brengen, maar dat moest hij handig aanpakken. 'Deze uitgave werd in 1935 op instigatie van de U welbekende Prof. Dr. G.A.S. Snijder samengesteld',[107] schreef A.M.E. van Dishoeck heel listig aan Van Dam. Was

hij ervan op de hoogte dat beiden bevriend met elkaar waren en dat Snijder het als felle SS'er en rabiaat antisemiet bepaald niet prettig zou vinden aan zijn optreden in 1935 herinnerd te worden? Wellicht hoopte Van Dishoeck dat Snijder er bij Van Dam voor zou pleiten de zaak niet te hoog te spelen. Wat was het geval?

De platenatlas was samengesteld door de joodse mevr. dr. A.N. Zadoks-Josephus Jitta. Snijder had er zelfs een voorwoord bijgeschreven en dat zou voor hem het heikele punt kunnen zijn. Van Dishoeck probeerde zich nog in te dekken door er laf aan toe te voegen: ‘Daar dit werk volkomen neutraal gesteld is zal er geen enkel bezwaar tegen zijn een nieuwe bewerker aan te wijzen, wat wel in het belang van het onderwijs zou zijn, daar deze atlas op de meeste Gymnasia en Lycea gebruikt wordt.’ Van Dishoeck had overigens wel eerst geïnformeerd bij S. Elzinga, inspecteur van het Middelbaar onderwijs in Haarlem die hem had meegedeeld niets te weten van enige bezwaren tegen een heruitgave van de platenatlas.

Van Dam reageerde snel. Over Snijder werd nog niet gesproken, want het zou gaan om een nieuwe uitgave en als mevrouw Zadoks was verdwenen, kon Snijder niet meer in een moeilijk parket worden gebracht. Het probleem lag nu nog enkel bij de joodse mevrouw die de bewerking had gemaakt; maar daarvoor had Van Dishoeck een oplossing aangedragen, en dus stelde Van Dam: ‘Ik heb er geen bedenking tegen, dat Gij in de plaats van Dr. A.N. Zadoks-Josephus Jitta een nieuwe bewerker aanwijst van de door U uitgegeven platenatlas: Antieke Cultuur in Beeld. Ik verzoek U spoedig den naam van den bewerker op te geven, opdat de atlas kan worden opgenomen in den binnenkort verschijnenden catalogus van schoolboeken.’[108]

Er leek niets meer aan de hand te zijn. Mevrouw Zadoks werd door haar eigen uitgever zonder blikken en blozen verloochend en Van Dam ging daar zonder gewetensnood mee akkoord. De derde druk kon nu dus op stapel worden gezet. Maar wat bleek? Van Dishoeck had niet de hele waarheid verteld, die kwam er nu bij stukjes en beetjes uit. Hij was dan wel van plan een derde druk uit te geven, maar helaas: hij had nog wat exemplaren van de tweede druk in voorraad en dat gaf problemen. Van Dishoeck aan Van Dam: ‘In het voorwoord van Prof. Snijder wordt de naam van Mevrouw Zadoks genoemd en in haar inleiding bedankt zij haar leermeester Prof. Snijder. Deze inleiding is met haar naam onderteekend. Misschien is het voldoende een mededeeling in te plakken, dat in afwachting van de volgende druk een nieuwe bewerker is opgetreden. De aanwezige voorraad kan dan opgebruikt worden.’[109]

Van Dam begon onraad te ruiken, vooral nu de reputatie van Snijder in het geding dreigde te raken. Hij vond het daarom raadzaam Snijder om advies te vragen.[110] Dat heeft hij geweten! Snijder had er helemaal geen behoefte aan

de zaak discreet aan te pakken. Hij reageerde met een felle brief aan Van Dam. ‘In den brief van Van Dishoeck wordt gezegd, dat deze uitgave op mijn “instigatie” is samengesteld. Dat is niet juist’, schreef hij.[111] Hij legde uit dat hij wel een voorwoord had geschreven, maar alleen voor de prospectus: ‘Zonder mijn voorkennis is het daarna in het boek opgenomen en wederom zonder mijn voorkennis bleek mij, dat achteraf geknoeid is aan de platen, d.w.z. men heeft de ongekleede manlijke figuren “geslachtsloos” gemaakt.’

Het is een opmerkelijk verweer van Snijder en ook duidelijk een leugen. De eerste druk was zeven jaar eerder van de pers gerold, drie jaar daarna gevolgd door een tweede druk. Een man met de autoriteit en het temperament van Snijder zou gelijk al maatregelen hebben genomen om in ieder geval de tweede druk te verhinderen, zeker als daarin een tekst van hem opgenomen was zonder dat hij daar toestemming voor had gegeven.

Niet alleen Van Dam kreeg een brief van Snijder. Ook Van Dishoeck ontving een dergelijk epistel en wat Snijder al veel eerder had kunnen doen, als zijn versie juist was, deed hij nu: hij verbood de publikatie van zijn voorwoord in de derde druk en het in de handel brengen van de tweede druk waarin zijn naam gekoppeld zou zijn aan die van een joodse leerlinge van hem. Van Dishoeck wist heel goed dat Snijder loog en dat liet hij hem, zij het in voorzichtige termen, ook weten: ‘U zult zich waarschijnlijk herinneren dat ik vóór het verschijnen der 2e druk persoonlijk bij U in Amsterdam geweest ben om overleg te plegen over veranderingen en andere wenschen Uwerzijds’, schreef hij Snijder. ‘De ontoelaatbare retoucheeringen zijn toen alleen door nieuwe cliché's vervangen en een ex. van de 2e druk heb ik U op 23 Aug. 1938 toegezonden.’ Deze brief betekende overigens allerminst dat Van Dishoeck ten aanzien van mevrouw Zadoks een flinker standpunt innam. Integendeel, hij boog nog dieper: ‘Ik zal de eerste 4 pag's uit de atlas laten verwijderen en een nieuwe titel doen inplakken met de naam van de nieuwe bewerker.’[112] De nieuwe bewerker was dr. C.E. Visser en toen Van Dam en Snijder daarmee akkoord gingen[113], stond niets een heruitgave van de platenatlas in de weg.

De bijzondere aandacht die deze historische platenatlas kreeg, was niet alleen het gevolg van de rol die Snijder daarin speelde. Het Departement hechtte hoe dan ook veel waarde aan dat deel van de school- en studieboeken, waarin naar de mening van de aanhangers van de Nieuwe Orde de meeste gevaren scholen: de geschiedenisboeken. ‘Geen ander der op de middelbare school onderwezen vakken behoeft wellicht zoozeer een hervorming in doelstelling en methoden, als het vak geschiedenis’, stelde F. Los, vanuit zijn filosofie gezien terecht, in 1941 in *Volksche Wacht*.[114] Volgens Los is de geschiedschrijver zich niet bewust van het belang van zijn taak en ziet hij aan het feit voorbij, ‘dat wij zelf - de geschiedschrijver, naar wij hopen, inbegrepen - Nederlanders en Ger-

manen zijn en ons in deze wereld terecht hebben te vinden met behulp der geschiedenis. Deze misvatting dient dan ook met kracht te worden bestreden.'[115] En hij kon het weten. Kwamen er in 1941 niet nog twee standaardwerken van hem uit? *De Germanen* bij *Uitgeverij Roskam* en *Rusland tusschen Azië en Europa* bij *Uitgeverij Hamer*.

Wat was dan volgens Los het juiste antwoord?

'De nieuwe geschiedbeschouwing wil echter niet slechts de geschiedenis met behulp der door de rassenkunde verschafte gegevens belichten en verklaren, maar zij wil daarenboven de geschiedkundige feiten en ontwikkelingen ook op hun waarde schatten vanuit een Germaansch standpunt. Beginnend met objectief te zijn, door zich naar vermogen in de gedachtenwereld en levensuitingen van het behandelde volk te verplaatsen, wenscht zij vervolgens de vraag te beantwoorden, welke beteekenis dit vreemde volk heeft gehad in de eigen kultuur. De diepgewortelde, ja, onuitwischbare tegenstellingen, welke tusschen volken van verschillend ras (of verschillende rassamenstellingen) zijn op te merken en welke op het verloop der geschiedenis een overwegenden invloed hebben uitgeoefend, wil zij niet slechts volledig erkennen, maar ook met nadruk op den voorgrond stellen.'[116] Los kwam daarna tot de slotsom: 'Inplaats van de geschiedenis van staten dient de geschiedenis van volken en - voor zoover mogelijk, want de politieke geschiedenis is nu eenmaal van primair belang - van kulturen te worden behandeld. Deze kultuurgeschiedenis mag evenwel niet worden misbruikt, om, ten behoeve van een opvoeding in pacifistischen zin, het beeld te verzachten, d.i. te vervalschen. Waarheidsgetrouw onderwezen, is de geschiedenis bij uitstek geschikt, om een ernstige levenshouding bij de opgroeiende jeugd aan te kweeken.'[117]

In de Bijlagen I en II zien we tot welke verboden en tekstveranderingen dat bij de geschiedenisboeken leidde. We zien ook welke belangrijke plaats juist die boeken op de lijsten innamen.

Voor de fanaten onder de nationaal-socialisten was dit echter niet genoeg. Zowel bij het Departement van Van Dam als bij dat van Goedewaagen stroomden de klachten binnen over boeken die nog steeds gebruikt werden. Een duidelijk gemotiveerde klager was de Arnhemsejhr. J.A.H. van der Does, die de autoriteiten er diverse malen op wees dat er nog anti-nationaal-socialistische geschiedenisboeken in omloop waren, zoals een door *Uitgeverij Salm* uitgegeven *Algemeene Geschiedenis*: 'dusdanig van den ouden geest, dat ik toch meende Uw aandacht erop te moeten vestigen, dat dit én papier verknoeien én verkeerde propaganda in de hand werken is', aldus de nationaal-socialistische jonkheer. 'De theorie die hier over rassen verkondigd wordt, is volkomen anti-nationaal-socialistisch.'[118]

Het boek werd alsnog verboden. De jonkheer had de spijker op de kop gesla-

gen. Los was nog te idealistisch met zijn mening dat geschiedenisboeken dienden te ‘belichten en verklaren’ en moesten beginnen met ‘objectief te zijn’. Geschiedenisboeken, volgens de theorie van Van der Does, dienden de propaganda en als die propaganda in zijn ogen verkeerd was behoorde het boek verboden te worden.

Het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming kwam ook met initiatieven. Secretaris-generaal Van Dam beval bijvoorbeeld sterk het boekje *Onze Voorouders* van Jan de Vries aan. Wat heet aanbevelen: voor sommige sectoren van het middelbaar onderwijs werd het zelfs verplicht gesteld: ‘Gebruik in de Rijksscholen stel ik verplicht, en wel voor de eerste en tweede klasse der inrichtingen voor voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs en van de kweekscholen’, aldus Van Dam.[119] Hij werd nauwelijks gehoorzaamd.

Ook de burgemeesters onder wie de gemeentelijke scholen vielen, raadde hij aan *Onze Voorouders* op school verplicht te stellen. Gezien het grote contingent NSB-burgemeesters in 1943, het jaar waarin het boek verscheen, zal dat wel op grote schaal gebeurd zijn. De aanbeveling van Van Dam gold echter niet voor de katholieke middelbare scholen. Daar had men zijn eigen lesprogramma en ook eigen boeken. N. Oosterbaan kon dat moeilijk zetten en regelmatig ging hij in *Volk en Vaderland*, waar hij zo'n beetje de geschiedenis behandelde, tegen de geschiedenisboeken op katholieke scholen tekeer. Zonder effect overigens, want de bezetter had al genoeg problemen met de kerken en daar wilde hij geen gekrakeel om geschiedenisboeken bij hebben, zeker niet als het ging om schoolboeken die al decennia op die scholen in gebruik waren, zoals het *Leerleesboek van de Vaderlandsche Geschiedenis* van J. Kessen, in 1917 voor het eerst verschenen en in 1942 aan de zesde druk toe. ‘Ga dan boeksken, en sticht veel nut onder de Roomsche jeugd’, besloot Kessen zijn vaderlandse geschiedenis in boekvorm.

Oosterbaan ergerde zich hier vreselijk aan. Dat uitgerekend in 1942, toen het papier zo schaars werd, dit boekje herdrukt kon worden, werd hem te veel. ‘Onze voorvaderen als uitvaagsel afgeschilderd’ was de onderkop van een lang artikel, getiteld ‘Zóó onderwijst men de jeugd’, gepubliceerd in *Volk en Vaderland*, overigens meer dan een halfjaar nadat die zesde druk was verschenen.[120]

Wat had Kessen misdreven? Wie het boekje thans doorneemt zal merken dat Kessen een beeld van de Tachtigjarige Oorlog schetst dat duidelijk afwijkt van het gangbare in die dagen. Kessen zag het minder als een vrijheidsstrijd dan een strijd tegen de kerk. Maar daar repte Oosterbaan niet van. Waarschijnlijk was het hem te gevaarlijk om nu over het begrip vrijheidsstrijd te spreken. Hij richtte zijn pijlen liever op de wijze waarop Kessen de Germanen had afgeschilderd. Volgens Kessen waren het primitieve wilden die door de beschaafde Romeinen

waren overwonnen. En niet alleen waren ze primitief, ze lieten notabene ook nog hun vrouwen op het land werken en verkozen zelf hun tijd in ledigheid, hooguit met drinken en dobbelen door te brengen. Dat was meer dan Oosterbaans Germaanse gemoed kon verdragen. De waarheid was volgens deze amateur-historicus heel anders: ‘Alleen een idioot zal het gelooven’, schreef hij, waarbij hij de theorie van Kessen bedoelde en niet die van hemzelf. ‘Bij de Germanen bestond vanouds de grootste eerbied voor de vrouw en moeder, het middelpunt van het maatschappelijk leven was de familie (de sibbe) en het gezin, zooals dit ook nog thans op ons platteland gelukkig veelal het geval is, en de Germaansche deugden van eenvoud, moed, openhartigheid en trouw hebben nooit uit het middelpunt van het gezin, de vrouw en moeder, een opgejaagd en voortgedreven lastdier gemaakt.’

Oosterbaan vond nog veel meer voorbeelden van ‘geschiedvervalsing’ in het boekje van Kessen en hij maakte zich er bijna driekwart Vovapagina druk om. ‘Wij wenschen geen terugkeer naar de inquisitie en gunnen een ieder het zijne’, besloot hij, ‘doch - nogmaals - er zijn grenzen, welke niet overschreden mogen worden. En de belangrijkste grens is die der historische waarheid, die verbiedt dat wij onze bloedeigen voorouders als uitvaagsel laten afschilderen.’

Hoe amateuristisch, en hoe verbeten Oosterbaan zijn stellingen ook verwoordde, ze waren wel consequent. Voor de nationaal-socialisten waren de Germanen bepaald niet minderwaardig. Schöffer zou daar in zijn studie over *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* op ingaan: ‘Wezenlijk belangrijke publicaties over de Germaanse voortijd vóór de komst der Franken zijn er wat het Nederlandse grondgebied aangaat weinig te vinden. Terwijl in Duitsland de Germanistiek een zwaar accent kreeg[121] en zeker in de “Ahnenerbe” in archaeologische en kunsthistorische richting ijverig werd geschraagd[122], bleef zij voor de Nederlandse geschiedenis nog tamelijk schraal. Heftig werd de schaaf gebruikt om het barbaarse beeld van het Germaanse voorgeslacht bij te werken. Vooral de oude humanistische traditie en nieuwere populaire Rooms-katholieke geschiedschrijving hadden de Germaan van de oude tijden als een wilde zonder beschaving of geloof voorgesteld. “Lagen Sie wirklich auf ihrer Bärenhaut?” vroeg een Dr. Ph. Keulers zich af in een krantenartikel van 1943[123] en terwijl hij natuurlijk deze vraag in ontkennende zin beantwoordde, vestigde hij er de aandacht op dat bepaalde 16e- en 17e-eeuwse schrijvers (b.v. Kluwer Philipp's *Germania antiqua libri* III 1616) de legende van de wildheid en naaktheid van deze Germanen hebben uitgestrooid. Bepaald vermakelijk in zijn illustraties is een artikeltje in *De Waag* waarin met twee plaatjes de Germaan vóór en na de nationalistische schoonheidskuur wordt afgebeeld. Eerst een woeste holbewoner in de onafscheidelijke berenhuid, kruiperig, aapachtig en vies en dan de Germaan, zoals hij “werkelijk”

was, rijzig, rechtop, fraai gekleed en met dat sterke, harde gezicht en die staalblauwe ogen, geheel het nationaal-socialistische heldenideaal van "onze jongens aan het Oostfront". Eerherstel kortom werd er gewenst voor de Germanen in de geschiedenis, ook in de lage landen.

Maar meer nog dan eerherstel werd noodzakelijk geacht. De culturele superioriteit van het Germaanse boven het Romeinse leven moest zo niet bewezen, dan toch geponeerd worden. De fraaie foto's in het boek van Felix en Heemskerk Düker *Wat de aarde bewaarde* (1942,[124]) werken misschien ook voor de huidige lezer nog het meest overtuigend. Zo niet superieur dan toch verre van minderwaardig waren deze producten van de primitieven, die in ons land bij opgravingen werden gevonden. Maar veel verder dan tot deze toch allerminst gloednieuwe conclusie kon men niet komen.'[125]

Vanuit deze visie op de geschiedenis en in de wetenschap dat maar weinig geschiedenisboeken aan deze eisen voldeden besloot het Departement van Van Dam dat men bij het begin moest beginnen. De lagere school had een op nationaal-socialistische leest geschoeid leerboek voor de geschiedenis nodig. Hoewel niet zo uitdrukkelijk op papier gezet hadden de nationaal-socialisten toch duidelijk omlijnde normen waaraan geschiedschrijving moest voldoen. Schöffer somt de vijftien uitgangspunten op die Walter Frick aan geschiedbeoefenaars dicteerde en die als leidraad dienden voor onderwijs en onderzoek:

'1 - De praehistorie, waarbij vooral de nadruk moet worden gelegd op de hoge beschaving, die door de voorvaders van het Germaanse ras is bereikt.

2 - Het primitieve ras, dat de kiem in zich droeg van alle grote volken en persoonlijkheden van Germaanse oorsprong.

3 - De rassen- en nationale idee in tegenstelling tot de internationale idee, die zo gevaarlijk is voor het Duitse volk, dat maar al te zeer geneigd is tot dromen en utopieën.

4 - De grote Germaanse gemeenschap, weliswaar verspreid over de gehele wereld, maar dan toch gebonden aan het lot van het "Reich".

5 - De politieke geschiedenis, die het geheel van grote historische perioden overziet en rekening houdt met de wetten van deze perioden.

6 - De idee van het heldendom, die, in zijn Germaanse vorm, onverbrekelijk verbonden is aan de idee van de "Führer".

7 - Het Germaanse heroïsche ideaal, dat steeds gedwongen is zich schrap te zetten tegen de omsingeling door vijanden.

8 - De grote volksverhuizingen sedert het ijstijdperk, die de geschiedenis van het Germaanse ras hebben bepaald en het overwicht van de Indo-Germaanse talen hebben verzekerd.

9 - De grote Germaanse volksverhuizingen naar Azië en Afrika, die de vergaande voorsprong van de Egyptische en Sumerische beschavingen verklaren.

10 - De rasvermengingen, met hun rampzalige gevolgen.

11 - De oude Grieken, de naaste verwanten van het Germaanse ras, met de uitleg, hoe zij ten onder gingen, toen de bevolking verslapte en door minderwaardige en democratische rassen werd verdrongen.

12 - De verovering van het gebied ten Oosten van de Elbe.

13 - De grote Germaanse volksverhuizingen in Italië, Frankrijk, Spanje, en Engeland, die het overwicht verklaren van deze landen over Rusland en de Balkan, die geen nieuwe bloedtoevoer ontvingen.

14 - De moderne geschiedenis, waaruit blijkt, dat Duitsland te veel openstond voor vreemde invloeden, het geloof in eigen capaciteiten ging verloren door gebrek aan kennis van de wetten van het bloed.

15 - De rol van Duitsland, in het bijzonder gedurende de laatste twintig jaar, dat in de strijd tegen het verbond van vijanden verraden werd door de volksvijandige krachten, tot aan de rand van de ondergang werd gebracht door liberale en marxistische ideologen, tenslotte in een heroïsche wederopstanding tot het nationaal-socialisme werd gevoerd.'[126]

Het leek het Departement het beste een prijsvraag uit te schrijven om aan een boek te komen dat zoveel mogelijk zou beantwoorden aan deze vijftien punten. Daartoe werd in het voorjaar van 1943 een besluit genomen en het was de Afdeeling Lager Onderwijs die dat besluit moest uitwerken. In de zomer van 1943 kwamen de ambtenaren met een voorstel. Het belangrijkste, stelde de afdeling, was de instelling van een jury. Daarvoor gebruikten de nationaal-socialisten, puriteins als ze waren ten opzichte van het gebruik van puur-Nederlandse woorden, de term 'keurraad'. Ze droegen dr. H. Roos voor, een leraar geschiedenis uit Rotterdam én aardrijkskundige. Mocht de secretaris-generaal echter bezwaren hebben tegen dr. Roos, dan had de Afdeeling L.O. nog drs. J. Reinders achter de hand. Deze was lid van de staf van Jeugdstorm en hij publiceerde historische verhandelingen voor kinderen in de *Stormmeeuw*. Hij schreef ook voor volwassenen, met name in het weekblad *De Waag* en hij zal de aandacht van de ambtenaren van de Afdeeling L.O. wel getrokken hebben met een artikel in het blad *Opvoeding in volksche geest* van 12 juli 1942, waarvan de titel luidde: 'Wat doet de jeugdstorm om het nationaal verleden hoog te houden?' Een derde kandidaat was de pedagoog Vlekke, wiens voorletters nogal onduidelijk zijn. Bij Schöffer heet hij G.D. Vlekke, in zijn naamregister G.B. Vlekke en in de brief van de Afdeeling L.O. G.F. Vlekke. Verder droeg de afdeling de bekende kinderboekenschrijver Leonard Roggeveen voor als enige niet-nationaal-socialist. 'In tegenstelling tot de Heeren Vlekke en Reinders is hij zoover mij bekend geen politieke overtuiging toegedaan', aldus het voorstel[127]. 'Dit acht ik in een verhouding van 2 op 1 geen bezwaar niet alleen, doch het heeft met oog op een toekomstig debiet van het te kiezen boek, zelfs een bepaald voordeel.'

De waarnemend chef van het kabinet, die dit voorstel te behandelen kreeg voordat het naar Van Dam ging, had zo zijn eigen mening. Hij vond dat het hoofd van de Afdeeling L.O. zelf maar in de Keurraad moest gaan zitten. Met Roggeveen was hij het wel eens en verder wilde hij 'een historicus, wiens naam klinkt als een klok. Waarom niet te benoemen een der jonge hoogleeraren of assistenten aan een onzer hoogescholen, bijv. den docent te Utrecht of te Amsterdam, Dr. Rüter, of den professorabelen heer Dr. Verberne uit Breda?'[128]

Van Dam was het met hem eens en stuurde daarom het hoofd van de Afdeeling L.O. hetzelfde voorstel dat hem door de chef van het kabinet was gedaan.[129] Uiteindelijk kwam er toch een geheel andere Keurraad uit de bus. Voorzitter was de reeds genoemde Vlekke, de andere Keurraad-leden waren dr. Paulina W. Havelaar en dr. Joh. Theunisz. De in 1905 geboren Havelaar kwam uit protestants-christelijke hoek, maar in de jaren dertig al wendde ze zich tot het nationaal-socialisme waarbij ze het Nederlandse volkskarakter terugvond in 'het Germaanse leiderschap van Oranje'.[130] Ze publiceerde regelmatig in bladen als *De Waag, De Weegschaal* en *Dietbrand*. Johan Theunisz had binnen de nationaal-socialistische gelederen naam gemaakt met de publikatie bij *De Amsterdamsche Keurkamer* van de poëziebundel *Wikingstorm*, inclusief een geschiedkundig nawoord. Een betere historicus kon men zich eigenlijk niet wensen.

Op 15 februari 1944 kwam de Keurraad voor de eerste maal bijeen en op die dag werden de criteria vastgesteld waaraan het winnende boek in ieder geval moest voldoen:

'1. Het moet geen boek, doch een boekje worden van 100 hoogstens 120 bladzijden.

2. In de leerstof moet een ruimer beeld gegeven worden van de geschiedenis onzer voorouders ook uit de praehistorie.

3. Het moet op de eerste plaats een Volksche Geschiedenis zijn en niet alleen of hoofdzakelijk een staatkundige.

4. Er moeten in het boekje afzonderlijke lessen gewijd zijn aan personen, die door hun karaktereigenschappen invloed hebben uitgeoefend op de geestelijke, zedelijke en cultureele ontwikkeling van ons Volk.

5. In het boekje moet niet alleen de geschiedenis gegeven worden van Holland.

6. Door heel het boekje heen moet waar mogelijk het licht vallen op de lotsverbondenheid van ons Volk met het Germaansche geheel.'[131]

Er waren in totaal tien inzendingen en na veel keuren bleven er vijf over die aan de criteria voldeden. Toch kwam de Keurraad niet snel tot een beslissing. De vijf manuscripten hadden een motto zodat de schrijver niet bekend was. Na lang dubben kwam de Keurraad tot de volgende uitslag: 1. Word, die gij zijt; 2. Lehre tut viel, aber Aufmunterung tut alles; 3. Rûm hert, klaere kimen; 4. Rad-

boud; 5. Viking. Toch was de Keurraad van mening dat nummer 1 (Word, die gij zijt) niet zomaar kon worden uitgegeven. Het moest met deskundige begeleiding herschreven worden. Van Dam ging akkoord met de eerste prijs, maar over de vraag of het boek herschreven moest worden, nam hij nog geen beslissing. Het was ook wel erg luxe geworden om, terwijl de geallieerden door Frankrijk stormden, te delibereren over een boek, waarvan iedereen op zijn vingers kon natellen dat het nimmer zou verschijnen. Volgens Schöffer[132] heeft dr. M.O. Albers, die meer dan eens in het blad *Opvoeding in volksche geest* had gepubliceerd, de eerste prijs gewonnen en behoorde hem het motto 'Word, die gij zijt'. Het zou kunnen. *Opvoeding in volksche geest*, weekblad van het Opvoedersgilde, berichtte in de redactionele kolommen voortdurend wat de nationaal-socialisten verwachtten van geschiedschrijving voor de jeugd. Toch heb ik achter het motto 'Word, die gij zijt' niet zelf de naam van Albers kunnen vinden en wie het winnende manuscript doorneemt, neemt met een zekere huiver kennis van het peil waarop de historicus die het werkje samenstelde zich bevond. Indien het Albers was, dan mag met bekommernis zijn proefschrift worden bekeken.

Over Marx en zijn leer: 'Deze joodse leer maakte opgang in alle landen der wereld. Menig volk kwam in groot gevaar. Want de jood heeft zelf geen vaderland en voelt ook niets voor het volk, dat hem herbergt. Daarom riep Marx den werkman op om volk en vaderland prijs te geven terwille van den klassestrijd. Maar volk en vaderland zijn juist het hoogste bezit van den mens. Wie dat bezit verliest wordt arm en ongelukkig.'[133]

Over de werkomstandigheden van de arbeiders aan het begin van deze eeuw: 'Het Nationaal-Socialisme zal hierin verbetering brengen. Het hele volk moet als een gezin voor al zijn leden zorgen. En elke werker moet kunnen vertrouwen, dat zijn volk hem nooit verlaten zal.'[134]

Zelfs het Oostfront kwam, heel actueel, ter sprake met een spannend verslag van de heldendaden van Gerard Mooyman, het paradepaardje van de Nederlandse SS.[135]

Het boek besloot met de woorden: 'Leef voor je volk. Sterf er voor, als het zijn moet.'[136]

De Keurraad had gelijk toen hij stelde: 'Daarvoor heeft het te veel tekortkomingen en zelfs eenige ontoelaatbare fouten.'[137] Zijn normen zullen echter anders hebben gelegen dan die van de naoorlogse beschouwer.

Verlaten we nu het Departement van Van Dam en keren we terug naar het DVK. Ook hier had men steun aan een opgave van verboden boeken. Daar was allereerst een lijst opgesteld door het Directoraat-Generaal van Politie.[138] Een deel van de daarin opgenomen verboden boeken werd overgenomen van een door de Duitse autoriteiten opgestelde lijst. Wat in Duitsland verboden was,

moest natuurlijk ook in Nederland verboden zijn. Zo was er een lijst van verboden Russische boeken, waarvan men niet eens de moeite had genomen om hem te vertalen.[139]

Erg fel was de politie op een opgave van communistische en marxistische schrijvers. Daarnaast waren er nog lange lijsten van schrijvers in allerlei categorieën, zoals 'schrijvers, die naar alle waarschijnlijkheid Engelsche of Amerikaansche Duitsch-vijandige schrijvers zijn', 'Amerikaansche schrijvers, wier publicaties alle dan wel op een enkele, met name genoemde, uitzondering na verboden zijn', hetzelfde voor de Engelse schrijvers en daarnaast een lijst van Engelse schrijvers, die wél zijn toegestaan, maar vóór 1904 gestorven moeten zijn... De zin van uitgerekend deze datum blijft een raadsel.

Interessant is vooral die opgave van boeken, die puur Nederlandstalig zijn (géén vertalingen dus). Daarbij kon men immers niet op de Duitse lijsten steunen. Ze zijn gerangschikt in Bijlage III, die is samengesteld uit verschillende bronnen.[140]

Volledig zijn de in de bijlagen opgenomen lijsten niet. Vaak werden boeken erop geplaatst en daarna weer, op wiens aandringen dan ook, ervan verwijderd; een ander maal werden boeken die in eerste instantie niet op de lijst voorkwamen, ervan verwijderd. En dan waren er de plaatselijke functionarissen, die elk op zich, eigen meningen hadden. Vermoedelijk omdat men dicht bij het vuur zat, in casu de nieuwe overheid, was de gemeentepolitie van Den Haag wel heel erg fanatiek. Begin 1943 gaf de politie een brochure uit, samengesteld door F.W. Simon, chef van de Documentatiedienst, namens de hoofdcommissaris, waarin hij alle sectoren van niet-Nederlandse lectuur, die verboden was, bondig samenvatte in vijf rubrieken:

'1. Duitsch-vijandige schrijvers voor wier publicaties een algemeen verschijningsverbod geldt.

2. Engelsche schrijvers, wier publicaties alle dan wel op een enkele, met name genoemde, uitzondering na verboden zijn.

3. Amerikaansche schrijvers, wier publicaties alle dan wel op een enkele, met name genoemde, uitzondering na verboden zijn.

4. Schrijvers, die naar alle waarschijnlijkheid Engelsche- of Amerikaansche Duitsch-vijandige schrijvers zijn.

5. Engelsche of Amerikaansche schrijvers, wier joodsche of halfjoodsche afstamming vaststaat of waarschijnlijk is.'[141]

Er stonden nogal wat uitzonderingen op de lange lijst van schrijvers, maar zonder uitzondering golden die een Duitse vertaling van een van de werken, waarin de nazi's ongetwijfeld positieve elementen hadden ontdekt en die daarom wel aan het Duitse publiek (en dus ook aan het Nederlandse) mochten worden verkocht.

‘De verboden geschriften dient U onmiddellijk na de ontvangst van dit schrijven uit Uw winkel en verkoopruimte of openbare leeszaal of bibliotheek te verwijderen en in een niet voor niet publiek toegankelijke ruimte op te bergen’, waarschuwde de Haagse politie, waarop dreigend volgde: ‘Overtreding van het vorenstaande zal “Sicherheitspolizeiliche” maatregelen ten gevolge hebben.’ De Haagse politie in die jaren wist in ieder geval wel wat intimidatie betekende.

Al deze verboden, maar ook pogingen om bepaalde publikaties te stimuleren werden, wat boeken in de Nederlandse taal betreft (dus ook vertalingen), ideologisch bewaakt door een oppermachtige instelling binnen het DVK: het al verscheidene malen genoemde Bureau Lectoraat.

Eindnoten:

1 T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, Amsterdam, 1949, p. 24 (ongepubliceerd).
2 Notulen van de vergadering met de besturen der Waagkringen op 15-7-1939.
3 Goedewaagen, *a.w.*, p. 93.
4 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, Den Haag, 1974 (wetensch. ed.), p. 267.
5 T. Goedewaagen, *Passer en Speer, Cultuurpolitieke redevoeringen*, Den Haag, 1941-1943, pp. 129-132.
6 *Idem*, pp. 133-134.
7 Verordeningenblad no. 38, 26 november 1940.
8 C. Kroll, *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staats-Konjunktur*, Berlin, 1958, pp. 611-612.
9 W. Schumann, *Griff nach Südosteuropa, Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im Zweiten Weltkrieg*, O-Berlin, 1973, p. 28.
10 H. van Capelle, *De nazi-economic, economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland*, Assen, 1978, p. 216.
11 L. de Jong, *a.w.*, deel 7, p. 846.
12 Zie hiervoor Lisette Lewin, *a.w.*
13 Brief DVK, dd. 17-12-1941.
14 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 9-1-1942.
15 Lewin, *a.w.*, pp. 192-193.
16 Dr. H.M. Hirschfeld, *De bezettingstijd*, Amsterdam, 1960, p. 54.
17 Brief DVK, dd. 10-1-1942.
18 Brief Rijksbureau voor de Grafische Industrie, dd. 2-2-1942.
19 Brief DVK, dd. 23-2-1942.
20 Brief DVK, dd. 3-8-1942.
21 Brief Commissie van Beroep Goedkeuring Drukwerkorders dd. 26-8-1942.
22 Johan van Eikeren, *Perijkelen bij de verzorging van het boek in de oorlogsjaren of het relaas van hollandse oversaagdheid in tijden van nood uit de ervaring opgetekend*, z.p., 1945, p. 16.
23 *Idem*, pp. 20-22.
24 Brief Generalkommissar zur besonderen Verwendung, dd. 9-6-1942.
25 Brief DVK, dd. 8-2-1942.
26 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 14-2-1942.
27 Brief DVK, dd. 18-2-1942.
28 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 18-2-1942.
29 Gerrit Komrij, *Verzonken boeken*, Amsterdam, 1986, p. 71.
30 Ontleend aan Wim J. Simons, *Hakken en spaanders*, Amsterdam, z.j., pp. 83-87.
31 Brief Maurits Wagenvoort, dd. 28-1-1942.
32 Brief DVK, dd. 2-2-1942.
33 Brief Maurits Wagenvoort, dd. 11-2-1942.
34 Op 2 februari 1942.
35 Ongedateerde brief Maurits Wagenvoort, op het DVK binnengekomen op 23-2-1942.
36 Brief DVK, dd. 25-2-1942.

37 Brief Maurits Wagenvoort, dd. 8-3-1942.
38 Brief Maurits Wagenvoort, dd. 4-3-1942.
39 Brief DVK, dd. 13-3-1942.
40 Van Eikeren, *a.w.*, pp. 15-20.
41 Brief DVK, dd. 21-11-1942.
42 Brief D. Blazer & Metz, dd. 10-9-1943.
43 Brief Presisto, dd. 5-11-1943.
44 Brief DVK, dd. 8-11-1943.
45 Brief DVK, dd. 1-10-1943.
46 Brief DVK, dd. 8-11-1943.
47 Brief DVK, dd. 25-10-1943.
48 Brief DVK, datum van afzending onbekend, opgeborgen als dossiernummer 173.
49 Brief Gebr. Kluitman, dd. 17-1-1942.
50 Zoals het DVK in een brief dd. 16-2-1942 meldde aan de Commissie van Beroep Goedkeuring Drukwerkorders.
51 J. van Ham, ‘Het sociale moment in de Letterkunde’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 4, april 1943, p. 189.
52 J. van Ham, ‘De Joden in onze Letterkunde’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 3, maart 1944, p. 140.
53 De Moor, *a.w.*, p. 616.
54 ‘Bloed en Bodem in Bilthoven’. In: *Het Parool*, 30-4-1949.
55 De Moor, *a.w.*, p. 797.
56 Brief wnd. secretaris-generaal, dd. 1-11-1943.
57 Brief mr. R.N. de Ruyter van Steveninck, dd. 3-11-1943.
58 Brief wnd. secretaris-generaal, dd. 12-11-1943.
59 Brief W.N.v.d. Sluys jr., dd. 18-7-1942.
60 Brief DVK, dd. 21-7-1942.
61 Brief DVK, dd. 20-2-1942.
62 Brief ir. W.J. Reichert, dd. 12-3-1942.
63 Brief jkvr. dr. M.J. Hartsen, dd. 27-12-1944.
64 Brief M.Th. Kollér-van Veen, dd. 26-9-1941.
65 Brief DVK, dd. 30-9-1941.
66 Brief DVK, dd. 29-9-1941.
67 Brief A.P. Kikkert, 20 Herfstmaand 1941.
68 Brief DVK, dd. 27-9-1941.
69 Brief A.P. Kikkert, dd. 30-9-1941.
70 Brief DVK, dd. 24-1-1941.
71 Nota H.M. Klomp, dd. 10-12-1943.
72 Brief DVK, dd. 21-12-1943.
73 Brief directeur-generaal van Politie, dd. 25-1-1944.
74 Brief J.M. Kobus, dd. 18-9-1941.
75 Brief DVK, dd. 17-9-1941.
76 Brief DVK, dd. 22-9-1941.
77 Brief Parket van den Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Arnhem, dd. 23-9-1941.
78 Brief J.M. Kobus, dd. 27-9-1941.
79 Brief DVK, dd. 30-9-1941.
80 Ed. Hoornik, ‘In gesprek met Jan de Hartog’. In: *Algemeen Handelsblad*, 16-11-1941.
81 Brief dd. 12-11-1941 van NV de RK Boek-Centrale aan het DVK.
82 Brief DVK, dd. 17-11-1941.
83 Brief DVK, dd. 29-10-1941.
84 Zie noot 52.
85 Brief DVK, dd. 27-10-1941.
86 Brief DVK, dd. 14-11-1941.
87 A. Roland Holst, *Verzameld Werk*, deel I, Amsterdam, 1981, p. 455.
88 *Idem*, p. 450.
89 Brief NV Gebrs. Van Staden, dd. 3-7-1943.
90 Ongedateerde Nota, no. 383.
91 Ongedateerde brief Afdeling Radio DVK, no. 1680/3 VI.
92 Brief Drogisterij en Fotohandel ‘Hefo’, dd. 19-9-1941.
93 Brief DVK, dd. 22-9-1941.
94 Brief L. Lindeman, dd. 3-7-1941.
95 Brief Marten Kuik, dd. 7-2-1942.
96 Brief DVK, dd. 16-2-1942.
97 De Jong, *a.w.*, deel 5, pp. 336-337.
98 Brief Van Dam, poststempel 25-11-1940.
99 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 341.
100 Brief Van Dam, dd. 14-10-1941.

101 Bij beschikking secretaris-generaal dd. 2-1-1942, bevestigd in een brief dd. 16-1-1942.
102 Brief Van Dam, dd. 3-2-1942.
103 Brief Van Dam, dd. 14-4-1942.
104 Beschikking secretaris-generaal, dd. 21-5-1942.
105 Brief Van Dam, dd. 9-6-1942.
106 Beschikking secretaris-generaal dd. 9-4-1943.
107 Brief A.M.E. van Dishoeck, dd. 9-10-1942.
108 Brief Van Dam, dd. 15-10-1942.
109 Brief Van Dishoeck, dd. 22-10-1942.
110 Brief Van Dam, dd. 28-10-1942.
111 Brief Snijder, dd. 30-10-1942.
112 Brief Van Dishoeck, dd. 2-11-1942.
113 Brief Van Dam, dd. 9-11-1942.
114 F. Los, ‘Het geschiedenisonderwijs op de Middelbare School’. In: *Volksche Wacht*, 1941, p. 118.
115 *Idem*, p. 119.
116 *Idem*, p. 121.
117 *Idem*, p. 122.
118 Brief jhr. J.A.H. van den Does, dd. 23-1-1942.
119 Convocatie J. van Dam, dd. 15-1-1943.
120 N. Oosterbaan, ‘Zóó onderwijst men de jeugd’. In: *Volk en Vaderland*, 2-4-1942.
121 Zie dr. I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, 1978, p. 48 e.v. (noot van Schöffer).
122 *Idem*, p. 46 (noot van Schöffer).
123 Dr. Ph. Keulers, ‘Lagen sie wirklich auf ihrer Bärenhaut? Die Vorzeitforschung in den Niederlanden’. In: *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 22-1-1943, p. 3 (noot van Schöffer).
124 Düker & P. Felix, W.F. Heemskerk, *Wat aarde bewaarde. Vondsten uit onze vroegste geschiedenis*, Den Haag, 1942 (noot van Schöffer).
125 Schöffer, *a.w.*, pp. 152-153.
126 Schöffer, *a.w.*, p. 48.
127 Nota Afdeeling L.O., dd. 13-7-1943.
128 Brief wnd. chef kabinet, dd. 12-8-1943.
129 Brief J. van Dam, dd. 24-8-1943.
130 Schöffer, *a.w.*, p. 197.
131 Notulen vergadering Keurraad, dd. 15-2-1944.
132 Schöffer, *a.w.*, p. 114.
133 *Over Volk en Vaderland*, onuitgegeven manuscript, p. 79.
134 *Idem*, p. 80.
135 *Idem*, p. 100.
136 *Idem*, p. 102.
137 Brief Keurraad, dd. 29-3-1944.
138 Volgens een getypte opgave gedateerd ‘8 December 1943’, onder de titel ‘VOORLOPIGE LIJST van Schadelijke en ongewenschte literatuur in Nederland (verboden boeken). Uitgegeven t.e.n.d.i.e.n.s.t.d.e.r.p.o.l.i.t.i.e. door het Directoraat-Generaal van Politie’.
139 Titel van deze lijst was: ‘Liste über russische und sowjetrussische Veröffentlichungen’.
140 Bijlage III is samengesteld uit de in noot 130 opgenomen lijst, alsmede uit een getypte lijst ‘Boeken welke niet op de lijst van verboden boeken van het Directoraat Generaal van Politie voorkomen doch bij het Departement als ongewenscht of verboden staan ingeschreven’, een ‘Lijst van Publicaties’ van de Uitgeverij ‘Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling’, Kostverlorenstraat 101 te Zandvoort, een lijst van ‘na 8 December 1943 als verboden opgegeven geschriften’ en een lijst ‘Communistische en Marxistische Geschriften’.
141 Brochure Hoofdcommissariaat van de Gemeentepolitie van 's-Gravenhage van 26 februari 1943.

2 Het Lectoraat

Het hoofd van het Bureau Lectoraat werd eerst drs. M. Stomps, een vrouw die zich tot dan in literair Nederland nauwelijks had onderscheiden, of het moest zijn door een recensie over *Bint* van Bordewijk, dat ze in het tijdschrift *Nederland* zo recenseerde dat het leek alsof *Bint* een nationaal-socialistisch boek was, een opmerkelijk staaltje van tekstinterpretatie.[1]

Mejuffrouw Stomps werd op 5 januari 1943 vervangen door dr. W. Diephuis, over wie niets anders te melden was dan dat hij een trouw lid was van de NSB en een kleurloos ambtenaar die nooit problemen veroorzaakte en dat was precies wat Van Ham wenste. Zijn benoeming werd hem een week voor zijn aanstelling bekend gemaakt.[2] Diephuis ondervond in zijn werk veel steun van J.L. Hamel en A.F. Mirande. De laatste zou verscheidene malen brieven namens Van Ham uit laten gaan. Mirande was een fanatieke nationaal-socialist die het presteerde om in *De Schouw* in een artikel, gewijd aan een heruitgave van het middeleeuwse *Een schoon liedekens-Boeck* te melden dat de romantiek 'ondanks haar ongetwijfeld ook Europeesche doelstelling, zeer duidelijke volksche trekken vertoonde en dat in alle Europeesche cultuurlanden, overdrachtelijk gesproken, gegraven werd naar volksche waarden. Zoo is er groote verwantschap tusschen de Romantiek en den tijd waarin wij leven.'[3] En ook: 'Men zou trouwens uit het Antwerpsche liederenboek een uitstekende bloemlezing kunnen maken van Dietsche strijdbaarheid te lande.'[4] Waar Hamel in de zomer van 1942 toegevoegd werd aan het Lectoraat, was Mirande er vanaf het begin aan verbonden. Daarnaast was hij ook assistent van een van de bestuurderen van het Letterengilde, Hans Klomp.

Na een stroef begin draaide het Lectoraat weldra op volle toeren en al snel moest men overgaan tot het aanstellen van 'Lezers' die de stroom manuscripten en voor herdruk bestemde boeken die op het Departement afkwam door te spitten.

Begin 1942 werd de toezending verplicht in het kader van de papierbezuiniging, maar al eerder had het Departement geprobeerd de uitgevers op vrijwillige basis tot het opzenden van boeken en manuscripten te bewegen.[5] Het Departement omzeilde met deze verzoeken de Nederlandsche Uitgeversbond en benaderde de verschillende uitgevers rechtstreeks.

Waarom deze omslag noodzakelijk was, blijft onduidelijk, want de uitgevers klopten op hun beurt toch gelijk bij hun eigen organisatie aan. 'Ter informatie zouden wij gaarne vernemen op welken rechtsgrond dit verzoek berust', schreef

de Nederlandsche Uitgeversbond op hoge toon aan het Departement[6], 'opdat wij onze leden kunnen inlichten.' Het antwoord van Van Ham was vriendelijk en dreigend tegelijk en liet ook geen enkele twijfel over de werkelijke bedoeling van het verzoek achter.

'Een verzoek behoeft geen rechtsgrond en kan geweigerd worden', begon Van Ham verraderlijk.[7] 'Wanneer door mij een verzoek tot het inzenden van een manuscript door een uitgever wordt gericht, geschiedt dit óf omdat het Rijkscommissariaat inlichtingen over de uitgave vraagt óf omdat ik een uitgever wil bewaren voor mogelijke teleurstelling, omdat later getoonde belangstelling voor de uitgave verspilling van kapitaal zou kunnen beteekenen.

Bij weigering van het verzoek zal in verreweg de meeste gevallen opvordering vanwege het Rijkscommissariaat volgen. U zult wel begrijpen', besloot hij veiligheidshalve de brief, 'dat dit geen mededeeling is om in het Nieuwsblad of een ander vakblad gepubliceerd te worden.'

Of Van Ham nu behalve duidelijk ook geheel eerlijk was, is nog maar de vraag. Hij wilde eerder zichzelf en zijn afdeling beschermen tegen het Reichskommissariat dan de uitgevers, want hij voelde, naar hij later bij herhaling zou verklaren, de hete adem van de Duitsers bij voortduring in zijn nek. De Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda van het Reichskommissariat had een Referat Schrifttum dat onder leiding stond van H. Lohse, in de jaren twintig bediende in een Berlijnse boekhandel.

De angst van Van Ham was ongegrond. Het ging de Duitsers voornamelijk om het volledig uit de handel houden van joodse en bolsjewistische auteurs. Wat de Nederlanders verder onderling te redekavelen hadden, liet hen verder tamelijk onverschillig. Zolang er maar niet tot verzet werd opgeroepen.

De bedoeling was in ieder geval, dat de Afdeeling Boekwezen een rapport opstelde, daarna het rapport in het Duits liet vertalen en vervolgens naar het Referat Schrifttum aan de Kneuterdijk stuurde. Als het Referat zich kon verenigen met het advies van de Afdeeling Boekwezen (en in de praktijk gaf dat zelden een probleem), dan kon het advies naar het Rijksbureau voor de Grafische Industrie in Amsterdam gestuurd worden, een procedure die we in het vorige hoofdstuk behandelden.

Nu moest er nog geld komen voor het Bureau Lectoraat. Voor het jaar 1942 vroeg de Afdeeling Boekwezen tienduizend gulden aan, los van de personeelskosten. Men berekende dat dat bedrag nodig was om de Lezers te honoreren. Die kregen, afhankelijk van de moeilijkheidsgraad van het te beoordelen boek f 0,25, f 0,50 of f 0,75 per vel. Men rekende op ongeveer duizend boeken en manuscripten per jaar die ingestuurd zouden worden, heel wat meer dan de vierentwintig die in het tweede halfjaar van 1941 op vrijwillige basis waren ingestuurd.[8]

Alleen van deze periode is een overzicht bewaard gebleven van de behandelde boeken en manuscripten. Wat niet vrijwillig werd ingestuurd werd opgevraagd, omdat de Afdeeling Boekwezen in ieder geval het Referat Schrifttum wilde tonen dat aan Nederlandse zijde hard werd gewerkt. Dat het Referat Schrifttum zelf weinig initiatieven ontplooide kunnen we in ieder geval aflezen uit het verschil tussen het aantal op initiatief van de Afdeeling Boekwezen (in totaal 301) opgezonden en door het Referat Schrifttum zelf aangevraagde (slechts negentien) boeken.[9]

Het overzicht geeft ook een inzicht in hoe de verhouding ten aanzien van goed- en afkeuring lag.

‘320 boeken, namelijk:
134 romans,
hiervan 77 in orde bevonden
28 met aanmerkingen gerapporteerd
24 geadviseerd om aan den omloop te onttrekken
5 in behandeling
80 op theologisch terrein,
hiervan 50 in orde bevonden
12 met aanmerkingen gerapporteerd
16 geadviseerd om aan den omloop te onttrekken
2 in behandeling
96 op populair wetenschappelijk gebied,
hiervan 52 in orde bevonden
26 met aanmerkingen gerapporteerd
6 geadviseerd om aan den omloop te onttrekken
12 in behandeling
2 gedichtenbundels (met aanmerkingen gerapporteerd)
5 almanakken
1 geadviseerd om aan den omloop te onttrekken
4 in orde bevonden
1 jeugdencyclopedie, geadviseerd om aan den omloop te onttrekken.
1 letterkundig woordenboek, geadviseerd om aan den omloop te onttrekken.
1 fondscatalogus
Bovendien 14 kalenders.

17 manuscripten, namelijk:
8 romans,
hiervan 6 in orde bevonden
2 geadviseerd om niet in druk te laten verschijnen

1 vertaling (in behandeling)
4 op populair wetenschappelijk gebied, hiervan
1 in behandeling
3 geadviseerd om niet in druk te laten verschijnen.'

Vooral in de tweede helft van 1941 kenmerkte het beleid van het Departement zich door groot fanatisme. Omdat de uitgevers, die vermoedelijk de bui al zagen hangen, weinig bereidwillig waren in het zenden van boeken en manuscripten, probeerde men op allerlei manieren te weten te komen wat de plannen tot uitgaven waren, zodat het Departement, indien nodig, daar een stokje voor kon steken. De wereld van schrijvers en uitgevers was klein en geruchten over eventuele publikatieplannen deden snel de ronde. Vooral als die geruchten de Duitsers op het Referat Schrifttum eerder bereikten dan de ambtenaren van Van Ham, was het huis te klein.

Op 15 juli 1941 bijvoorbeeld ontving het DVK een brief van het Referat Schrifttum[10] waarin werd gewezen op de komst van *Martelaarsschap der Menschheid* van W. Reade, vertaald en van een inleiding voorzien door Jan Romein. Normaal was het Referat, zoals al gesteld, niet zo fanatiek, maar in dit geval beloofde de titel al weinig goeds en ook de persoon van Jan Romein boezemde de nationaal-socialisten weinig vertrouwen in. Dus moest het manuscript ter lezing aangeboden worden.

Het DVK schreef *Uitgeversmaatschappij Martinus Nijhoff*, waar het boek zou verschijnen, en besloot met: 'Om teleurstelling of moeilijkheden te voorkomen, zou ik U willen verzoeken het manuscript of de drukproeven aan het Bureau Lectoraat van dit Departement te doen toekomen.'[11] Het was loos alarm, want: 'Voor zoover mij bekend, zal bij mij geen boek van J.E. Romein, "Martelaarsschap der Menschheid" verschijnen', schreef Nijhoff terug.[12]

Het was een van de weinige keren dat het Referat Schrifttum het DVK schreef; het Departement zorgde er wel voor dat de stroom aanvragen, compleet met rapporten naar de Duitse autoriteiten, niet werd onderbroken.

Alleen als de Duitsers lont roken, kwamen ze in actie, zoals in de zomer van 1942, toen ze bij toeval te weten kwamen, dat bij *Van Holkema & Warendorf* in Amsterdam vijf titels zouden verschijnen met duidelijk Russische thema's: Iwan Boenin, *Het leven van Arsenjew*; Louis Golding, *Toch danst Mirenowa*; J.J. Singer, *De Gebroeders Aschkenazi*[13]; Hugh P. Vowles, *De Oekraïne, geschiedenis van land en bevolking*; J. van der Made, *Tweehonderd gulden voor Darja Wlediwkoja*. Het waren boeken, 'deren Überprüfung dringend notwendig ist', eiste het Referat Schrifttum.[14]

Het DVK haastte zich de Duitsers op hun wenken te bedienen. Het boek van Van der Made kostte alleen al een maand om beoordeeld te kunnen worden.

Het was een moeilijk geval voor het DVK, want Van der Made was een vurig nationaal-socialist en een coryfee in letterenland. Bovendien was hij zelf Lector bij het Lectoraat.

Toch waren er bezwaren. Vooral tegen passages waarin een joodse arts voorkwam. Het rapport gaf wat citaten: 'Blz. 162. "Hij was een jood en een humaan mensch". Blz. 171. "Darja dacht aan den joodschen dokter, die altijd was blijven komen". Blz. 204. "Hij had zijn groote beschaving en zijn kennis gansch voor haar klaar gehad".'[15]

Het boek mocht overigens, nadat deze passages waren geschrapt, waar Van der Made en diens uitgever weinig moeite mee hadden, toch uitkomen.

Het boek van Golding werd 'een onbelangrijk boek'[16] genoemd, 'onder licht verteerbare amusementslectuur te rekenen, zonder eenige literaire pretentie. Bezwaren zijn er niet.'

Die waren er wel tegen het boek van Singer, dat dan ook op de lijst van verboden boeken (het gold hier een herdruk) van de Sicherheitspolizei kwam.[17] Het in het Duits opgestelde rapport gaat uitvoerig in op het homo-erotische aspect van het 'ausgesprochen prosemitische, marxistische und deutschfeindlich eingestellte' boek. 'Die beschriebene Deutschen sind fast ausnahmslos Rohlinge, Spieler, Trinker, Hurenjäger, degenerierter Leute und alle gleich bestechlich.'[18] De Lezer geeft ten overvloede ook een citaat: '"Setzen Sie sich hierher, Herr Leutnant". Der Adjudant setzte sich verlegen auf den Bettrand. Der Baron nahm seine Hand, zog den Leutnant näher zu sich heran und streichelte ihm die Wange. "Ein schöner Junge bist du", flüsterte er. Der junge Offizier errötete stark: "Ach, nein wirklich nicht, Herr Oberst", sagte er leise. Der Baron lächelte und zog ihn näher zu sich heran. Er fühlte sich als ein römischer Patrizier.'

Het boek van Boenin, Nobelprijswinnaar voor literatuur en naar Parijs geëmigreerd vanuit de Sovjet-Unie, ontmoette daarentegen weinig bezwaren. 'Een psychologische auto-biografie. Goed van taal, mooi en sterk van stijl [...] Politiek wordt overigens niet behandeld.'[19]

Heel anders lagen de zaken bij het boek van Vowles. Vowles zelf was een communist, de bewerker, J.B. Spaan, was dat niet. Maar toch stonden er nog zinnen in het boek waar de Lezer moeite mee had, zoals op pagina 184: 'De Duitsche overheersing leek den meesten Oekraïners (in het voormalige Polen) al even weinig begeerenswaardig, als een toekomst onder het bewind van Stalin.'[20] En wat de rapporteur nog het ergste vond: 'Over de verderfelijke rol van de joden gedurende de Russische revolutie wordt niet gerept.'

We komen nu tot de grote groep anonieme Lezers, die hun rapporten zelden van hun naam voorzagen, zodat we veelal moeten raden naar hun identiteit. Hans van Dulken komt tot een aantal van honderdtachtig Lezers[21], zonder overi-

gens aan te geven waar hij dat getal vandaan haalt. Wam de Moor doet dat wel. Hij heeft het over de doorlopende lijst van het Bureau Lectoraat en komt dan tot 116 namen[22]. Zelf heb ik ook geteld, maar ik heb me niet beperkt tot de doorlopende lijst van het DVK, doch ook de verschillende benoemingen van de secretaris-generaal die tussendoor plaatsvonden, mee laten tellen. Zo kom ik tot een getal van 130. Zie voor hun namen Bijlage IV[23].

Wam de Moor gaat verder. 'Van de 116 beoordelaars van boeken en manuscripten die de doorlopende lijst maximaal telde, was minder dan een kwart lid van de NSB'[24], stelt hij. Minder dan een kwart klinkt gematigd. Maar als we het begrip 'NSB-lid' vervangen door 'nazi-vriendelijk'? Dan komen we tot geheel andere getallen. Daarbij maken we geen onderscheid tussen hele en halve fascisten, SS'ers, NSB'ers en duidelijke sympathisanten. Het lidmaatschap van de NSB kán ook niet het enige criterium zijn, omdat veel van de ledenlijsten van de NSB verloren zijn gegaan en het niet meer te achterhalen is, waar iemand in die jaren was ingeschreven. Minder dan een kwart bij De Moor betekent zo ongeveer vijfentwintig. Wij komen met de andere, wat ruimere criteria tot zesenzeventig. Dat zijn dan Lezers die op de een of andere manier met hun ideeën in de openbaarheid zijn getreden. We mogen gevoeglijk aannemen dat bij de resterende vierenvijftig Lezers, die anoniemer opereerden, er ook een aantal was dat de Nieuwe Orde een warm hart toedroeg. Hun stille gedachten kunnen we niet lezen. De zesenzeventig die we op de een of andere manier wel kunnen leren kennen, passeren nu de revue. Sommigen komen elders nog uitvoeriger aan bod, maar in deze opsomming mogen ze toch niet ontbreken.

1. N. Aartsma was een gewaardeerd medewerker van *De Schouw*. Daarin schreef hij bijvoorbeeld over de bijzondere plaats die Friesland binnen het Nederlandse culturele leven innam[25] en verder publiceerde hij in hetzelfde blad een verhandeling over de cultuurfilosoof Oswald Spengler, waarbij hij tot de volgende conclusie kwam: 'De pessimistische naturen en zij, die de mummie der democratie weer tot nieuw leven willen wekken, grijpen dit soort boeken dankbaar aan om den spoedigen val der "dictators" aannemelijk te maken, doch vooral de aartsdemocraten, die hun erbarmelijke beschavingsopvattingen voor ware kultuuruitingen houden, vergeten daarbij meestal twee dingen, n.l. ten eerste, dat er geen enkele zekerheid bestaat, dat Spengler's conclusies, die, wat de laatste twintig jaar betreft, weliswaar grootendeels juist zijn gebleken, eveneens voor de eerstkomende decenniën werkelijkheid moeten worden, en in de tweede plaats, dat het einde van het cesaristische tijdperk verbeiden gelijk staat met het nabij wenschen van het kultureele tijdperk, wanneer Europa in *alle* opzichten slechts het verlengstuk van Azië zou zijn.'[26]

Aartsma zou verder een groot aantal artikelen in *De Waag* publiceren en een

populair-wetenschappelijk werkje over Michiel de Ruyter dat in 1942 verscheen en dat een opvallende ondertitel had, *Een heldenleven van plichtsvervulling voor het vaderland*.[27]

2. Steven Barends kwamen we al tegen als de vertaler van Hitlers *Mein Kampf*[28]. Hij had nog een ander, onder de nationaal-socialisten populaire vertaling op zijn naam staan, namelijk *Moeder vertel eens wat van Adolf Hitler* van Johanna Haader[29], dat eindigde met de woorden: 'Nog één ding moet jullie, kinderen, leeren uit het lange verhaal, dat ik jullie heb verteld: Jullie, Frits en Herman, moet eerst flinke, Duitsche jongens worden, die in de Hitlerjeugd hun plicht vervullen en later flinke en dappere Duitsche mannen, zoodat jullie waardige opvolgers van Adolf Hitler wordt. Jij, Truusje, moet een echt Duitsch meisje worden, een echt BDM-meisje en later een echte Duitsche vrouw en moeder, zoodat ook jij den Führer altijd recht in de oogen kunt kijken.

Ja, moeder, ja. Dat zullen wij doen, riepen de kinderen ernstig en vol goeden wil.'[30] Aan Steven Barends besteed ik in deel II uitgebreider aandacht.

3. Martien Beversluis - ook op hem kom ik nog terug - was een fanatieke NSB'er die het in de bezettingsjaren tot burgemeester van Veere bracht. Hij publiceerde verscheidene artikelen waarin hij collega-dichters op een laag-bij-de-grondse manier aanviel op hun gezindheid, zoals Gerrit Achterberg, die hij in het antisemitische *De Misthoorn* fel attaqueerde[31]. Ook Gerard den Brabander, die in zijn gedichten de rassenwaan hekelde moest het bij Beversluis ontgelden[32].

4. Dr. ir. G.A.C. Blok was een Haagse architect van wie slechts gezegd kan worden dat hij herhaalde malen in het nationaal-socialistische *De Schouw* publiceerde, zodat we hem moeilijk als een tegenstander van de Nieuwe Orde kunnen kwalificeren.

5. Leny Boelens ontving in 1944 een subsidie van het DVK van twaalfhonderd gulden.[33] Als Leny Palm-Boelens had ze ook in de daaraan voorafgaande jaren steeds een subsidie gekregen[34]. Het was de beloning voor een vrouw die haar brieven ondertekende met 'inmiddels met Nederlandschen groet'.[35] Aan haar gezindheid hoeft niet getwijfeld te worden. Bij de nationaal-socialistische jeugd genoot ze een zekere populariteit met een reeks de Nieuwe Orde toegedane jeugdboeken, waarmee ze zich schaarde onder die schrijvers, die van de nieuwe tijd gebruik maakten om een reputatie als kinderboekenschrijver op te bouwen, een reputatie die na de oorlog weer even snel verdween. Onder hen waren figuren als M.J. Artz, J.W. Eekhof, J. Oerbelt en Augusta van Slooten. Leny Boelens moest na de oorlog enkel nog teren op de roem die ze had verkregen met

Marijke's problemen, bij *Uitgeverij Roskam* verschenen en eind 1944 voor de zoveelste maal uitverkocht. Alleen omdat er geen papier meer verkrijgbaar was en de meesten van haar kleine lezers en lezeressen naar Duitsland waren uitgeweken, kwam er geen nieuwe druk meer.

6. J.A. Boreel de Mauregnault was een fanatieke NSB'er die een curieuze carrière heeft gemaakt. Hij is zo ongeveer overal geweest waar het nationaal-socialisme hem maar kon gebruiken. Lezer is hij maar kort geweest. Hij combineerde dat werk met het redacteurschap bij *Het Nationale Dagblad*. Hij schreef ook recensies voor *Ontwakend Volk*. Hij gebruikte het briefpapier van *Het Nationale Dagblad* om zijn Lezerschap op te zeggen: 'Wegens zeer plotseling vertrek naar Berlijn, alwaar ik tot een belangrijke journalistieke functie ben benoemd, is het mij onmogelijk voor Uw afdeeling nog boeken te bespreken. Ik moge U dus hierbij het boek van Kelk terugsturen, in de hoop, dat U voor mij een vervanger zult kunnen vinden, HOU ZEE.'[36]

Het rapport over *De vos en zijn staart* van C.J. Kelk, een uitgave van *Bruna en Zoon*, schreef hij nog zelf. Zijn oordeel was scherp afwijzend. Nu had Kelk het de Lezer ook wel erg gemakkelijk gemaakt om het boek af te wijzen door zinnen te schrijven als: 'Het raffinement van deze simpele verschijning die dezelfde spelregels scheen te volgen als Napoleon in zijn korporaalsuniform en Hitler in zijn regenjas, deed zijn somptueuse wezen rillen.' 'Het groote bezwaar', was de mening van Boreel de Mauregnault, 'tegen dit werk is, dat het moreel op een laag peil staat en door een jood geschreven zou kunnen zijn.'

Wat de hoge functie in Berlijn is geweest, blijft onduidelijk. Een jaar later is Boreel de Mauregnault al weer in Nederland terug. Dan is hij hoofd Perszaken van de NSB. Dat kunnen we tenminste aflezen uit een briefwisseling tussen hem en Van Ham. Deze vroeg[37] aan de Afdeeling Vorming van de NSB een oordeel over het gedenkboek voor Frans Bankman, onder andere de schrijver van NSB-liederen: *W.A. marcheert*. Boreel de Mauregnault antwoordde in zijn hoedanigheid van hoofd Dienst Perszaken. Hij vond overigens dat het gedenkboek wel kon.[38]

Weer een jaar later had hij een nieuwe werkkring gevonden. Nu vinden we hem terug in omroepland. 'Op 1 december 1943 werd J.A. Boreel de Mauregnault tot "plaatsvervangend leider" van de reportagedienst benoemd', meldt Verkijk over hem,[39] maar dat wordt kennelijk een faliekante mislukking, want twee maanden later is hij weer verdwenen. (Zijn benoeming en ontslag worden in hetzelfde nummer van *Wij van den Omroep* vermeld: dat van maart 1944.)

Daarna is Boreel de Mauregnault het duister van de geschiedenis ingegaan.

7. Dirk van de Bospoort was ‘referent voor Volksche Kultuur en Agrarische Zaken’ bij de genazificeerde omroep. Hij schreef veel artikelen in *De Luistergids* over boerengebruiken. Hij was een felle nazi, zoals in Dick Verkijk, *Radio Hilversum, 1940-1945*, te lezen is.

‘Aanvankelijk was hij hoofd van de persdienst van het nationaal-socialistische “Nederlandsch Agrarisch Front” van Roskam. Uit die tijd, mei 1941, dateren zijn eerste contacten met de omroep. Hij doet voorstellen voor radiopraatjes, door hem zelf te houden en op zaterdag 21 juni 1941 start hij (volgens de gidsaankondigingen) een serie, die het tot het eind van de NO [Nederlandsche Omroep, A.V.] zou volhouden: “Als ik 't voor 't zeggen had” - door Dirk van Hul. Maar hij is zo'n scherpslijper dat hij het zelfs met de Duitsers aan de stok krijgt. Ondanks herhaalde waarschuwingen van de “Landesbauernführer” bij het Rijkscommissariaat, Graf Grote, blijft Van de Bospoort in het blad van het “Front”, de Agrarische Post, aanvallen doen op secretaris-generaal Hirschfeld en de directeur-generaal voor de Landbouw Louwes, die hij in een artikel van 11 juli 1941 “voorposten van het Bolsjewisme” noemt.’[40]

Van de Bospoort gaf in *De Schouw* zijn mening over de omroep in een geheel aan de Nederlandsche Omroep gewijd nummer: ‘Wij weten, dat in den tijd der zoogenaamde vrije wetenschap een katholieke volkskunde naast een nationale volkskunde stond. Wij kennen katholiek en evangelisch, nationaal en democratisch, marxistisch en bolsjewistisch georiënteerde geschiedschrijving, die ook nu nog in vele landen werkzaam is en de volken in tallooze belangengroepen scheidt. Het is duidelijk, dat in deze landen de Omroep geen weerspiegeling van een bepaald wereldbeeld kan geven, maar slechts strijdtooneel van tegengestelde meeningen en wilsuitingen kan zijn. De Duitsche Omroep kan op den grondslag van de volkseenheid “het heimatgebundenes Programm” ontwikkelen en kan de beste krachten uit heel het volk laten meewerken.’[41]

8. Dr. W.Th. Boissevain stond in zoverre op goede voet met de nazi's dat hij maar al te graag voor de *Uitgeverij De Schouw*, samen met Van Ham, een boek schreef onder de titel *De kerk op den tweesprong*.[42]

9. Ook C.H. de Boer treffen we als schrijver bij de *Uitgeverij De Schouw*. Hij publiceerde in de Opbouw-reeks zijn *De Schilderkunst*[43]. Daarnaast schreef hij bijdragen voor het tijdschrift *De Schouw*.

10. Dr. F. Breedvelt probeerde aandacht te trekken met een tweetal artikelen over geschiedenisonderwijs in *Het Nationale Dagblad*.[44] Hij was een gewaardeerd Lezer.

11. Aan Henri Bruning zal ik in deel II ruim aandacht besteden. Hij was een van de meest vooraanstaande nationaal-socialistische dichters van Nederland en een van de talentvolste. Voorlopig volstaat de weergave van zijn gedicht 'Ochtend' uit 1943[45]:

Nooit zal mij d' herinnering verlaten
aan dien rijpenden ochtendstond,
toen het zingen der Duitsche soldaten
zóó fier en zóó eenzaam klonk,

aan hun gesloten marcheren,
de lichtvlam in de bajonet,
aan dien levenswil, niet meer te keeren,
aan dien luiden, onbuigbaren tred.

En het prille licht van den ochtend,
dat zoo teer aan hun handen viel, -
zoo zacht en innig vervlochten
met hun harde, heldere ziel.

En ginds, rechts en links, de ramen
waarachter in het donker toen om
dít zingen der jonge Germanen
weer 't korzelig morren begon,

waar de stem dier ontembre Germanen
geen wil, vuur of fonkeling won,
o! het zingen der vrije Germanen
alléén in de ochtendzon!

12. Dr. F.C. Bursch schreef niet alleen in *Frankenland*, maar ook in *De Schouw*, dat zo langzamerhand op een vergaarbak voor Lectoren lijkt. Nederland als levensruimte in de oudheid was een thema waar dr. Bursch zich over boog en hij kwam tot een opmerkelijke conclusie: 'Beschouwen wij aandachtig de kaart van ons land, dan ontdekken wij enkele bijzonderheden, die een grooten invloed op het ontstaan van het Nederlandsche volk hebben uitgeoefend. In de eerste plaats valt het ontbreken van natuurlijke grenzen naar het Oosten en het Zuiden op.'[46]

Frankenland, waarin Bursch publiceerde, verscheen maar tien maanden, tussen oktober 1943 en augustus 1944. Het was het maandblad van de Franki-

sche Werkgemeenschap De Spade en hield nauwe contacten met de Germaansche Werkgemeenschap.

13. Ook H. Buys publiceerde in *De Schouw* en *De Waag*. Zijn specialiteit was oude architectuur, zoals af te lezen is uit een artikel dat hij wijdde aan de gebouwen in de Westfaalse stad Soest.[47]

14. Drs. J.L. van Daalen was, naar zijn brieven aantonen, vormingsleider van District 23 en Heerban III van de WA. Daarnaast was hij nog districtsvertegenwoordiger van het Opvoedersgilde. Zijn briefhoofd was indrukwekkend:

> Drs. J. van Daalen
> Kunsthistoricus
> Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
> Geschiedenis en
> Aardrijkskunde

Zo'n renaissancemens moest natuurlijk zo snel mogelijk worden ingelijfd en vandaar dat het DVK hem benaderde.[48] Van Daalen reageerde als een echte prima-donna. 'De moeilijkheid, ook reeds eerder bij dergelijke verzoeken tot medewerking aan de Cultuurkring, aan tijdschriften enz. is echter dat werkkring en enige NSB-functies mij zoo zeer in beslag nemen dat ik niet onbeperkt en zonder voorbespreking op Uw voorstel kan ingaan.'[49]

Het DVK antwoordde onbekommerd. Het is geen dagtaak, maar kan 'in de vrije avonduren' worden gedaan[50]. En ook: 'De desbetreffende boeken worden U toegezonden met plakadres, handleiding, rapportpapier en verdere bescheiden, welke noodig is om U Uw taak duidelijk te maken.' Van Daalen stemde toe: 'Ik meen, dat de proef echter wel genomen kan worden en stel mij dus beschikbaar voor het beoordeelen van boeken, als bedoeld is in de brieven van 25 j.l. (J. Popelier) en 4 j.l. (J.v. Ham) Uwer afdeeling.

Het einde dezer maand en een deel der volgende breng ik waarschijnlijk in Duitschland door (voor propaganda en onderwijsvraagstukken).'[51]

Hij had het al aangekondigd: Van Daalen was een druk bezet man. Het eerste boek dat hij te beoordelen kreeg was *De kracht van ons volk* door L. J-W. Scholten. Hij kreeg het boek op 11 juli toegestuurd, maar in september was het leesverslag er nog niet. 'Ik zou U willen verzoeken dit rapport zoo spoedig mogelijk aan het Bureau Lectoraat van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten te doen toekomen'[52], werd hij gemaand. Toch duurde het nog drie weken voordat Van Daalen reageerde met: 'Mea culpa, mea *maxima* culpa... toch reeds druk bezet, trof ik na de reis naar Salzburg zóóveel aan, dat op afdoe-

ning wachtte, dat ik er, bij al het dagelijksche werk, eigenlijk nu pas doorheen ben.'[53] De brief eindigde met: 'Beste groeten, tot ziens als Ge eens in onze zwaar beproefde Maasstad komt, Houzee.'

15. Ook P. Dezaire behoorde tot de velen die er geen been in zagen voor het nationaal-socialistische *De Schouw* te schrijven, al was zijn bijdrage bescheiden: heemkunde in Limburg en dan nog gericht op het toneel in de provincie in vroeger eeuwen.[54] Veel serieuzer vanuit nationaal-socialistisch standpunt gezien was een artikel dat Dezaire in 1944 voor de *Hollandsche Post* schreef waarin hij een verhandeling gaf over de wijze waarop de joden in 1731 uit Eindhoven werden geweerd.[55] Verder werkte hij mee aan *De Nieuwe Gids*.

16. J.W. Eekhof komt voor op een handgeschreven lijst onder de kop NSB-*schrijvers* in het archief van het DVK, een lijst die bestemd was om bij de hand te hebben voor uitnodigingen ten behoeve van bijzondere bijeenkomsten, prijsuitreikingen enzovoort. Eekhof is op de lijst in het gezelschap van onder anderen Jan van der Made, Henri Bruning, H. Klomp, J. Boreel de Mauregnault, Jan van Rheenen en Jef Popelier. We zijn Eekhof al tegengekomen als schrijver van nationaal-socialistische kinderboeken.

17. Jan Eekhout sympathiseerde al vóór 1940 met het nationaal-socialisme. Hij sloot zich toen de Duitsers Nederland hadden bezet dan ook onmiddellijk bij de NSB aan. Bij *De Schouw* kwamen twee bundels van hem uit, *De zanger van de nacht* in 1942 en in hetzelfde jaar *Noordlicht*.

Daarnaast verscheen van zijn hand *Groot Duitsche Dichtkunst*. Hij kwam nogal in opspraak doordat zijn roman *Pastoor Poncke*, waarvoor Eekhout in 1941 de Meesterprijs ontving, als een brutaal voorbeeld van plagiaat werd ontmaskerd. De Oosterse vertelling *De Hodja Nasz-Eddin* had hem tot model gediend. Ook publiceerde Eekhout in *Hart van Holland* een bloemlezing gedichten, die hij integraal had overgenomen uit een enkele decennia eerder verschenen bloemlezing van P.F. Scheurleers. Op Eekhout kom ik in deel II terug.

18. D. Ekker was in de beginfase verbonden aan de Nederlandsche Arbeids Dienst. Ekker was een man met, volgens L. de Jong, sterke SS-sympathieën.[56]

19. Niet minder fanatiek was A. Etman, wiens brieven het embleem van het NSB-hoofdkwartier als briefhoofd hadden. Over *Messiaensch Verlangen*, een boek van dr. Miskotte, wist hij het volgende te melden: '[...] en in de tweede plaats "tusschen de regels door" alle mogelijke aanvallen op het nationaalsocialisme, dat hij als "nieuw heidendom" typeert, wil plegen en daartegenover de

messiaansche heilsleer van Juda (dat hij vromelijk als “Israël” aanduidt) als de grondslag van alle menschelijke grootheid en cultuur tracht aan te prijzen. Er is alle reden om dit boek ten scherpste af te wijzen. HOU ZEE.’

Etman was niet een man die pas na de komst van de Duitsers brood zag in het nationaal-socialisme. Hij was een strijder van het eerste uur. Daarom wellicht nam Henri Bruning een gedicht van hem op in de bundel revolutionaire poëzie die hij in 1944 bij *De Amsterdamsche Keurkamer* uitgaf. Brunings bloemlezing bevat strijdliederen van Noord- en Zuidnederlandse dichters, waaronder het ‘Lied van de bevrijding’ dat Arnold Etman in 1935 reeds in *Dietbrand* publiceerde.

Ik heb voor het eerst het Wilhelmus gehoord
als was het een schreeuw: een man overboord!
Het lied van een bitter en heet gevecht
van een volk, om zijn eerste recht:
een volk te zijn,
en ook zijn laatste!
Een kreet, die langs lange kusten kaatste
en terugsloeg tot de diepste kom
der polders en der heiden, en weerom
opsloeg tot aan den hemelboog:
de kreet van een volk, dat men bedroog,

het was, toen verzamelde Dietsche scharen
die rondom hun Leider vergaderd waren,
dit machtige lied, dit lied-als-een-vlag
deden wappren door den Dietschen dag,
dat duizenden Dietschers, de hand geheven,
aldus weer baden om 't leven, -
toen heb ik voor 't eerst het Wilhelmus gehoord
als een vólkslied: een volk werd vermoord,
maar herrees, en de zang van dien strijd
was de zang van den Zwijger: van liefde en nijd!

De zang van die zegen, dat was het lied
van Marnix, voor het nieuwe Diet,
dat altijd weer nieuw zal zijn, op zal staan,
als zijn vijanden zeggen: het is vergaan:
de zang tegen de bitterste tyrannie

en de zang om vroomheid, de bede die
alleen God kan verstaan,
Die, donker en dreigend, dit volk op zag staan.
Dit is de zang van het Zwijgerlied:
de zang van een sterk óntembaar Diet!

20. Ed. Gerdes was een gemankeerde kunstschilder die in de bezettingsjaren hoog klom op de ambtelijke ladder. Hij werd hoofd van de Afdeeling Beeldende Kunsten van het DVK. Hij was antisemiet en heeft waarschijnlijk de hand gehad in de deportatie van de joodse kunsthandelaar Carel van Lier.[57] In een rapport over het boek *Herleefde schoonheid, 25 jaar Rijksmonumentenzorg* van prof. dr. W. Martin maakte Gerdes zich ernstig zorgen over het voorkomen van de naam van generaal Winkelman in het boek.[58] Hij besloot zijn rapport met de woorden: 'Voorts wil ik er voor alle zekerheid op wijzen, dat op blz. 32 de naam genoemd wordt van den beeldhouwer Hildo Krop, die zich *niet* heeft willen aanmelden voor de Nederl. Kultuurkamer.'

21. H. Godthelp komen we tegen op de kleine lijst van genodigden voor de uitreiking van letterkundige prijzen op 10 januari 1942 waarop veel nazi-bonzen voorkwamen.[59] Dat zegt nog niet alles, maar het beeld is compleet als we zien dat hij samen met A.F. Mirande het boek *Het Dietse lied der Middeleeuwen* schreef, een boek dat door het DVK sterk bij openbare bibliotheken werd aanbevolen.[60] We komen hem in deel III nog tegen wanneer zijn relatie tot Simon Vestdijk ter sprake komt.

22. B.J.W. de Graaff mocht zich in een groeiende populariteit van het Departement verheugen. Hij kreeg elk jaar een subsidie. Die bedroeg in 1944 al duizend gulden. Bepaald antinazistisch zal De Graaff niet zijn geweest.[61]

23. Sterk pronazistisch was in ieder geval Chris de Graaff, die op dezelfde uitnodigingslijst voorkomt als Godthelp. Chris de Graaff werd in de bezettingsjaren hoofd van de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad*. Hij behoorde tot de elite der nazi-literatoren. Hij werd uitgenodigd voor een weekend in de herfst van 1943 in hotel Birkhoven in Amersfoort. In totaal zesentwintig mensen waren geïnviteerd, onder wie Gerard Wijdeveld, Henri Bruning, mr. Roothaert, Jan Eekhout, Martien Beversluis en Steven Barends.[62] Het programma was eenvoudig. Zaterdag 2 oktober zou Henri Bruning een voordracht houden over 'De plaats van den kunstenaar in de huidige revolutie' en de dag daarop zouden de deelnemers uit eigen werk kunnen voordragen. Wellicht kon Chris de Graaff dan zijn gedicht 'Beroep op Amsterdam' reciteren, een van de schandelijkste

antisemitische gedichten die van de hand van een Nederlands dichter in de bezettingsjaren zijn verschenen.[63] Overigens zal ik Chris de Graaff nog uitvoerig behandelen als ik zijn rol als correspondent voor de Kultuurkamer bezie.

24. Ger Griever was ook een der genodigden voor het al genoemde weekend in hotel Birkhoven. Hij was publicist bij *De Schouw*, waar zijn *Hij leefde om te bouwen* verscheen. Toen hij door het DVK werd benaderd[64] om Lector te worden, schreef hij snel terug, uiteraard met een keurig 'Hou Zee' aan het slot.[65] Griever was een bescheiden man. 'Ik ben n.I. geen criticus', schreef hij, 'en beoordeel een werk meer naar zijn inhoud, of het volksch, en dus gezond is, dan naar de technische zijden.' Het DVK zat juist op Lectoren als hij te wachten, dus volgde zijn aanstelling snel.

25. Ook Nico de Haas schreef voor *Groot Nederland*. Hij was redacteur van het blad. Vóór de oorlog schreef De Haas, die zijn loopbaan als linkse activist begon, kritieken voor *Het Nationale Dagblad*. Later had hij in toenemende mate met de SS te maken. Hij noemde zelf de redactie van *Groot Nederland* een SS-groep. In deel II zal ik een apart hoofdstuk wijden aan Nico de Haas en *Groot Nederland*.

26. J.L. Hamel was lid van de NSB en ambtenaar bij de Afdeeling Boekwezen van het DVK, waarvoor hij op 28 augustus 1942 door de secretaris-generaal zelf werd beëdigd.[66] Hamel kwam bij de inrichting van de Afdeeling Boekwezen ter sprake.

27. Frans Hannema behoorde tot de groep voor wie NSB en Kultuurkamer maar kleinburgerlijke organisaties waren. Hij was een van de initiatiefnemers van de *Volksche Werkgemeenschap*, samen met onder anderen de beeldhouwer Johan Polet en de uitgever Reinier van Houten. De groep stelde een rapport op, waarin werd gesteld dat het Departement en de Kultuurkamer, 'om van de Beweging maar helemaal niet te spreken - in gebreke blijven om eenige leidinggevende arbeid op het gebied der kunst zelf te verrichten. Veeleer wordt door de Kultuurkamer steeds weer betoogd, dat zij voorloopig haar taak hoofdzakelijk op sociaal-economisch terrein ziet en houdt deze zich dan ook hoofdzakelijk bezig met de sociale positie van de kunstenaars, die, hoe belangrijk op zichzelf ook, toch ons inziens ten achter staat bij het belang van een Aufschwung op het gebied der kunst. Gebeurt er niets, zooals er de laatste jaren vrijwel niets is gebeurd, dan neemt vanzelf de Duitsche geest de taak op zich om de leemten aan te vullen [...]. Er bestaat dan ook zeer dringend behoefte aan een groep, die initiatief en leiding neemt, die het Nederlandsche kunstleven activeert en in reëele

banen leidt. Deze reëele banen zijn uitgestippeld door onze nationaalsocialistische levensbeschouwing, op het herkennen der verbanden, op het herontwaken van den historischen zin en op den wil om organisch voort te bouwen op de grondbeginselen, die in eerste instantie ons Nederlandsche wezen hebben gevormd.'[67]

Frans Hannema was een van de meest suspecte scribenten over beeldende kunst uit die dagen. Hij had zo'n slechte reputatie dat Dirk Hannema, de directeur van het toenmalige Museum Boymans en de Gemachtigde van Mussert voor het Museumwezen, zich na de oorlog, ondanks zijn eigen reputatie, die heilig was vergeleken bij die van Frans Hannema, geroepen voelde te verklaren dat het hier in geen enkel opzicht om een familielid ging. Wat de politieke kleur van Frans Hannema betreft, is de steun die hij van *Storm* SS[68] kreeg in zijn campagnes tegen ontaarde kunst en kitsch al veelzeggend. Door Ed. Gerdes werd hij in een briefwisseling met de hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* (die zich liever als 'hoofdopsteller' betitelde) 'een kameraad' genoemd.[69] Hannema schreef voor het genazificeerde *Groot Nederland*.

28. Paulina Havelaar was historica en een overtuigd nationaal-socialiste. Ze kwam al aan de orde in verband met haar lidmaatschap van de Keurraad, die een prijs moest uitdelen aan een geschiedenisboek voor het Lager Onderwijs. Ze publiceerde ook in *De Waag*.

29. Ir. J. van Houten was, zoals dr. I. Schöffer hem noemde, 'een Nederlands nat. soc. heemkundige'[70]. De *Volksche Werkgemeenschap* gaf sinds december 1940 een blad uit, *Volksche Wacht*. Het blad stond onder invloed van de SS. Het werd in april 1941 uitgebreid en besteedde onder het hoofddirecteurschap van Van Houten meer aandacht aan 'volkse cultuur, volkskunde, heemkunde, rassenkunde, erfgezondheid, bevolkingspolitiek, sibbekunde'[71].

30. Roel Houwink zag zichzelf niet als nationaal-socialist, maar in de praktijk zal dat weinig verschil hebben uitgemaakt, zij het dan dat hij niet toetrad tot de NSB of een andere nationaal-socialistische organisatie. Desalniettemin kreeg hij na de oorlog een publikatieverbod voor vijf jaar. Je moest wel een zeer subtiel onderscheidingsvermogen hebben om aan de activiteiten van Houwink af te lezen dat hij geen nationaal-socialist was. Hij schreef voor *De Schouw*, zat in veel jury's, werkte voor de genazificeerde omroep en werd als een van de coryfeeën van de nationaal-socialistische letterkunde beschouwd. Blijft echter wel staan dat hij in mei 1941 een brief aan Jan van Ham schreef (naar aanleiding van de instelling van de Gilden) en daarbij zijn standpunt (zij het binnenshuis) als volgt uitdroeg:

'Mijn geestelijke antecedenten ken je: ik ben géén nationaal-socialist; als

Christen meen ik dat niet te kunnen zijn. Met de wijze, waarop het Jodenvraagstuk in de praktijk wordt opgelost, de ongebroken levenshouding, die uit de nationaal-socialistische wereldbeschouwing spreekt en de sfeer van haat en ressentiment, die deze beweging naar buiten toe, o.a. in haar pers, vertoont, maken het mij onmogelijk mij bij een nationaal-socialistische organisatie aan te sluiten.

Dat wil niet zeggen: 1. dat ik blind ben voor de goede kwaliteiten, die het nationaal-socialisme op zichzelf als volksche en antikapitalistische beweging in zich draagt. Integendeel: ondanks alle vertroebelende factoren zie ik positieve elementen in het nationaal-socialisme, die van groote waarde voor onze Nederlandsche volksgemeenschap zijn, maar die dat eerst ten volle zullen kunnen worden, wanneer zij hun Nederlandschen vorm zullen hebben gevonden.

2. dat ik mij er niet van bewust ben, dat op het oogenblik de omstandigheden in psychologisch opzicht allerongunstigst zijn, om ons volk vatbaar te maken voor die (revolutionnaire) denkbeelden, die het noodig heeft om verder te kunnen leven.

3. dat ik het Nationaal-Socialisme niet zoowel in “politiek” opzicht als van Godswege als de onbetaalde rekening van een verpulverde “democratie” en een verburgerlijkt Christendom beschouw.

Maar als gedoopt en belijdend Christen meen ik nu eenmaal niet dáár te kunnen staan, waar jij staat. Denk echter niet, dat ik daarmee ook maar een moment twijfel aan de oprechtheid van joúw gedoopt en belijdend Christen-zijn. Ik zeg je alleen maar: mij persoonlijk is het om des gewetens wil in alle waarachtigheid *onmogelijk*.

Ik hoop, dat je het mij niet kwalijk neemt, dat ik je nog eens, zoo duidelijk als het mij mogelijk was, mijn standpunt heb uiteengezet en ik hoop ook, dat wij in de naaste toekomst tot een samenwerking zullen komen in het belang van onze letterkunde en ons volk.’[72]

31. D.Th. Jaarsma was voor het DVK politiek dermate betrouwbaar dat zijn naam met de toevoeging ‘pro’ voorkomt op een lijst in het DVK-archief, waarop de verwachte houding van schrijvers ten opzichte van de Kultuurkamer was geïnventariseerd. Als beloning kreeg hij van 1941 tot en met 1944 een aantrekkelijke subsidie van het DVK. Hij was ook lid van de jury van de romanprijsvraag die door *Uitgeverij De Schouw* was uitgeschreven.

32. J. Kelderman was kort werkzaam als Lezer. Hij moest zijn baantje opgeven toen hij een dagvullende taak kreeg als radioverslaggever van de Propaganda-Kompagnie.[73]

33. Jaap van Kersbergen was leider van de afdeling Gesproken Woord van de gelijkgeschakelde Nederlandsche Omroep. Van Kersbergen, in 1910 in Den Haag geboren, had een avontuurlijk leven achter de rug. Hij droomde ervan aan het toneel te gaan, maar door ziekte kon hij zijn opleiding aan de Amsterdamsche Tooneelschool niet afmaken. Hij vertrok naar Wenen waar hij aan de Hochschule für Regie und Darstellende Kunst studeerde. Over die periode in zijn leven haalt Verkijk teksten van Van Kersbergen zelf aan: ‘Maar ach - “in het Weensche kunstleven was het aantal Joden in dien tijd buitengewoon groot. Negen van de tien leeraren en driekwart der leerlingen waren joden”.’ Daardoor leerde Van Kersbergen ‘het joodsche karakter’ kennen. Hij voelde zich dan ook het meest aangetrokken ‘tot de aanwezige Zweden, Denen, en Noordduitschers, die opvallenderwijze door de leeraren doelbewust ten achter werden gesteld’. Van Kersbergen kreeg contact met nationaal-socialisten en zijn ‘revolutionnaire gemoed [...] aanvaardde het nationaal-socialisme dan ook als iets vanzelfsprekends’. Hij sloot zich aan bij een anti-semitische terreurgroep die ‘aanvallen met stinkbommen en andere acties tegen niet-arische bedrijven’ uitvoerde.

In 1934 kwam hij naar Nederland terug (had de mislukte nazi-staatsgreep waarbij Dolfuss om het leven kwam daar iets mee te maken?) en werd o.a. medewerker van de luisterspelafdeling van de AVRO.[74] Van Kersbergen werd lid van de NSB, redacteur bij *Volk en Vaderland* en binnen de kring der kameraden stond hij bekend als schrijver van verscheidene WA-liederen. Eind 1941 kwam hij in dienst bij de Nederlandsche Omroep, waar hij hoofd van de afdeling Gesproken Woord werd. Hij ging de geschiedenis in als de dichter van het in *De Luistergids* van 6 maart 1943 gepubliceerde navolgende gedicht:

> Het leger van den arbeid
> Trekt zingend aan het werk.
> Na jaren van verwardheid
> Wordt Nederland weer sterk.
>
> Wij trekken naar de heide,
> Hi-ha-heide,
> Want op die grote heide,
> Daar ligt een taak, die wacht.
> 't Leger van Arbeid, 't Leger van Kracht.[75]

Niet iedereen was overtuigd van de dichterlijke kwaliteiten van Van Kersbergen, al had hij zijn supporters. Toen in 1943 bij de NENASU zijn dichtbundel

Lichtkogels uitkwam, schreef J.J. van der Hout, hoofd Vorming en Voorlichting der WA, een inleiding die er niet om loog: ‘Van Kersbergen is namelijk naar onze overtuiging in het Nederland van vandaag een doorslaggevend argument tegen hen, die zich niet kunnen voorstellen, dat er eenig verband zou kunnen bestaan tusschen nationaal-socialisme en cultuur. Onmogelijk kunnen zij zich indenken dat een van de zwarte soldaten die in de rijen van Mussert's WA medemarcheert, een werkelijk begenadigd dichter zou kunnen zijn, die naast politieke strijdverzen, gedichten van groote schoonheid en diepte voortbrengt.’[76]

Jan van Rheenen was het er niet mee eens, zoals hij in *De Schouw* meldde: ‘Banleider Van der Hout heeft den dichter met deze hooggestemde inleiding een slechte dienst bewezen. Hij dwingt er den lezer, die deze bundel anders onbevooroordeeld ter hand zou hebben genomen, al spoedig tot stellingname en tegenspraak. In de eerste plaats is het ternauwernood in te denken, dat het noodig zou zijn om het bestaande verband tusschen nationaalsocialisme en kultuur nu nog te bewijzen; om op het terrein der letterkunde te blijven: de Duitsche literatuur der laatste jaren heeft hiervoor al meer dan voldoende bewijzen opgeleverd, en het ware toch al te dwaas om te meenen, dat dit voor het eene land bewezen verband niet tevens voor het andere zou gelden. Bovendien zijn er ook in de Nederlandsche letterkunde reeds tal van argumenten te vinden, en doorslaggevender argumenten dan Jaap van Kersbergen ze in “Lichtkogels” vermocht te leveren, tegen hen, die zich ondanks alles het bestaan van een dergelijk verband niet zouden kunnen voorstellen. De meeste gedichten van George Kettmann, verscheidene verzen van Georges de Sévooy, een paar gedichten van Steven Barends, alsmede het knappe gedicht van Thoen, Selo Gora, dat gepubliceerd werd in Volk en Vaderland van 27-11-'42, zijn literair van méér belang dan het werk van Van Kersbergen, dat wij hier gebundeld vinden, en daarom als kultureel argument van grooter waarde.

Een begenadigd dichter, zoals banleider Van der Hout meent, is Van Kersbergen niet. De toon van zijn verzen is heel vaak veel te rethorisch, dan dat zij ons als vers kunnen bekoren. Rhythme en metrum worden op tal van plaatsen geweld aangedaan. Maar strijdlustig en strijdvaardig zijn Van Kersbergen's verzen zeer zeker altijd.’[77]

Strijdvaardig én fanatiek. Daarnaast was Van Kersbergen ook een verrader. Hij woonde aan de Zonnelaan in Hilversum, zoals Verkijk meldt[78], en verraadde de hoofdbewoners aan de SD omdat ze naar de Engelse zenders luisterden. Bij de inval door de SD werd het toestel niet gevonden. De joodse onderduikers overigens evenmin, van hen wist Van Kersbergen gelukkig niets.

34. Margot Kettmann-Warnsinck was medefirmant van de nationaal-socialistische uitgeverij *De Amsterdamsche Keurkamer*, die we al zijn tegengekomen als

uitgever van *Mein Kampf*. De andere firmant was de dichter George Kettmann Jr.

35. Op Hans Klomp, bestuurder van het Letterengilde en overtuigd nationaal-socialist komen we nog terug als we de Nederlandsche Kultuurkamer behandelen. Hij is het schoolvoorbeeld van de man die ver na de oorlog nog nauwelijks begrijpt wat er in de bezettingsjaren in werkelijkheid is gebeurd, als we het gesprek volgen dat hij met Lisette Lewin voerde. Hierin neemt hij weliswaar afstand van de jodenvervolging ('Vele duizenden, waaronder ik, hebben geleefd in onkunde en beschamende naïviteit'[79]), maar anderzijds beweert hij ook: 'Politiek heb ik nooit iets gezien in een nederlaag van Duitsland. Als Duitsland had gewonnen, dan had het nationaal-socialisme er daarna heel anders uitgezien. Alles op de wereld verandert. Dat dit wel voor communisme en democratie zou gelden en niet voor fascisme en nationaal-socialisme kan blijkbaar niet iedereen aanvaarden. Evenmin dat er varianten op politieke stelsels bestaan. Volgens mij was het veel beter geweest als we nu een sterk Midden-Europa hadden gehad.'[80] Lisette Lewin kon na deze stelling dan ook niet nalaten te zeggen: 'Indien Duitsland, zoals u gaarne had gezien, de oorlog had gewonnen, dan had ik hier niet met u aan de thee gezeten.' En als ze hem aan het slot van het gesprek vraagt of hij geen spijt had van zijn houding na de oorlog, zegt hij: 'Nee, geen spijt. Misschien als je alles van tevoren geweten had, had je het niet gedaan. Omdat je dan je dierbaren een en ander had kunnen besparen.'[81] Hans Klomp publiceerde ook in *De Waag*.

36. Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe kwam na de dood van haar man Willem Kloos steeds meer onder de invloed van Alfred Haighton, een beruchte antisemiet, die *De Nieuwe Gids* naar zich toetrok en er een nationaal-socialistisch gericht blad van maakte. Jeanne Reyneke van Stuwe had daar weinig problemen mee, ze had zelf de nodige nationaal-socialistische sympathieën. Ze kreeg van 1941 tot 1944 een behoorlijke subsidie van het DVK. Ook zij toonde na de oorlog geen enkel inzicht. Ze sprak over Haighton nog steeds in bewonderende termen en gebruikte ook onbekommerd de NSB-term 'bloeimaand'.[82] Haar rol en die van *De Nieuwe Gids* komen in deel II uitvoerig aan de orde.

37. W.A. van der Laan was twee jaar Lezer. Toen stuurde iemand namens hem een brief aan de Afdeeling Boekwezen: 'Hierbij deel ik U mede dat kameraad W.A. van der Laan, Beeklaan 339, Den Haag, naar het Oostfront is vertrokken.'[83] Van der Laan keerde eenmaal van het Oostfront terug en vond daar boeken die het DVK, ondanks het eerdere briefje, trouw was blijven sturen. Kennelijk heeft niemand op het Departement zich erover verwonderd dat de rappor-

ten uitbleven, waardoor ons de naoorlogse kritiek van Van Eikeren op de trage afhandeling door het Departement enigszins duidelijker wordt. Van der Laan was met de stapel boeken niet content: 'In het begin van dit jaar deed ik U weten, dat ik wegens dienstname bij de Waffen SS geen gelegenheid meer had om boeken te beoordeelen. Desondanks worden mij thans toch weer boeken toegezonden, welke ik bij mijn thuiskomst met verlof vind. U zult begrijpen dat ik mijne verlofdagen anders wil besteden dan met het lezen van snertboeken.'[84]

38. Ook Th.A.J. de Leeuw had met de Waffen SS te maken, maar op een geheel andere manier. Hij was een priester die in 1939 wegens oplichterij uit de geestelijke stand was gezet. We volgen L. de Jong: 'De Leeuw sloot zich in '40 bij Nationaal Front aan, in de zomer van '41 bij de NSB. Hij was een ijverig V-man van de Sicherheitsdienst. Eind '43 werd hij wegens nieuwe malversaties uit de NSB geroyeerd, en toen bleek dat hij ook een ronselaar voor de Waffen-SS opgelicht had, kwam hij in het concentratiekamp Vught, later in Dachau terecht.'[85]

39. Wouter Lutkie was een fascist van het eerste uur op wie we nog terug zullen komen. Hier volstaat een fragment uit een brief die Herman de Man hem in 1946 stuurde naar aanleiding van het tijdschrift *Ten Beste*, dat Lutkie in oktober 1945 liet verschijnen en waaraan ook de antisemitische Albert Kuyle meewerkte: 'U meent waarlijk dat in Uw milieu juist de edelste Nederlanders werden geteeld. Toen ik dát las, was het me of ik weer een nummer van Vova voor me had. Ook de schrijvers in dat blad waren immers de opperste Vaderlanders, U en ik waren daar maar knulletjes bij, hoor. En Orangisten, man... de heren dachten dat zij het Vorstenhuis zo omtrent in huur hadden. Zo beroept U zich er thans op, dat U altoos actie hebt gevoerd voor een sterk nationaal besef tegen de gangbare lamlendigheid in. Maar... hm... niet speciaal uit de milieux waarvoor U preekte zijn de felle verzetslieden voortgekomen, die alles tot hun leven toe, waagden in de strijd tegen de bezetter en de aanrander van onze traditionele nationale vrijheden. Het verzet kwam hoofdzakelijk voort uit de kringen van hen, die U ten onrechte voor lamlendig had gehouden. Vroeger vond ik Uw actie gelijk gezegd nogal ongevaarlijk. Ik geef toe dat ik te dien opzichte te optimistisch ben geweest.'[86]

40. Jan van der Made was een belangrijk nationaal-socialistisch literatuurcriticus die veel in *De Waag* publiceerde. Ik sprak reeds over zijn problemen met het Bureau Lectoraat, dat meende dat hij zich in zijn roman *Tweehonderd gulden voor Darja Wlediwkoja* te positief over joden had uitgelaten. Het moet een uit-

zondering zijn geweest, want verder was Van der Made streng in de leer met theorieën als: 'De nieuwe volksche maatstaf meet niet meer in de eerste plaats naar schoonheid en naar wat voor den verbijzonderden enkeling waar is. Zij meet naar de rassische waarden, zooals die in het eigen volk verwerkelijkt worden. Zij vraagt slechts de schoonheid die geboren werd uit de eigen volksziel en wil die van vreemden slechts als vreemd erkennen en eeren. Zij vraagt naar de waarheid, die het ras in het hart werd gelegd, niet naar de waarheid van het individu zonder meer.'[87] Op Van der Made kom ik in deel II terug.

41. In deel II besteed ik eveneens veel aandacht aan de overspannen revolutionair Ernest Michel. Zijn gedichten hadden een speciale geëxalteerde toon, zoals 'Doorbraak, II':

Spreekt, en zegt dit aan de blinden:
uw eigen wolf gaat u nu verslinden.
Gij zegt in uwen waan van den Germaan:
'Barbaar is hij die uit het Oosten komt'.
En aan dit woord wilt gij u warmen.
Maar misschien is hij het die de armen
van den geest vertroosten komt...
(ja, roept nu, steenigt met uw joodsch gegil)
God neemt het werktuig van zijn wrake waar Hij wil.

Uit dood het léven
uit bloed weer melk voor de kindertjes.
Uit 'heidendom' weer HELDENDOM
en uit het jonge hout een nieuwe luit,
zoo blijkt het goddelijk besluit
van Hem die hemel en aarde schiep
den dag dat deze held, ook déze held
nog in de openbaring sliep.[88]

Ernest Michel had in 1942 een subsidie van het DVK gehad. In 1943 vroeg hij er weer subsidie aan omdat hij chronisch in geldnood zat. 'Dank zij de wijze waarop U mij het vorige jaar geholpen heeft in mijn financiële moeilijkheden, kon ik met de samenstelling van mijn dichtbundel "Het blonde bloed" gereed komen en tevens mijn roman "Het groot avontuur" voltooien, welke beide aangenomen werden door Uitgeverij Roskam.'[89] Het DVK zag nu een mogelijkheid om een van de paradepaardjes van het fascisme binnen te halen. Dat Michel met 'revolutionnairen groet' ondertekende in plaats van 'Hou Zee' mocht niet deren. Michel werd bij het Lezerscorps ingelijfd.[90]

42. A.F. Mirande hoefde het Lectorschap niet voor het geld te doen; hij had zoals we zagen een vaste aanstelling als assistent van Van Ham bij de Afdeeling Boekwezen. Hij was de man die een paar ambtenaren bij het DVK en de Duitsers op het Referat Schrifttum attendeerde op de poëzie van Anthonie Donker die bepaald strijdig was met het antisemitisme van Mirande cum suis.[91] In zijn rapport maakte hij bezwaar tegen een bij *Van Loghum Slaterus* verschenen bundel van Anthonie Donker, waarin het gedicht 'Zaterdagochtend in een nieuwe stadswijk' voorkomt.

De Joden zingen in de synagoge,
Met tromgeroffel naderen soldaten,
Dat klinkt zoo dringend door de nieuwe straten,
Zoo vreemd dooreen roept het om mededoogen.

God echter kent het en blijft onbewogen
Zou dit vanochtend plots het menschdom baten?
Te lang al heeft dit zich langs oude straten
Met klaagzang en met treurmarsch voortbewogen.

Meng kindren in dit koor een kreet van meeuwen-
Als dezen morgen roepen zij al eeuwen
De Joden, kindren, meeuwen en soldaten.

Kinderzang, hongerkreet, het wordt doodshijgen
De klaagzang en de roffel zullen zwijgen,
Het trekt al verder weg uit deze straten.

'Het komt mij voor, dat een dergelijk gedicht geweerd dient te worden uit een bundel, welke in het jaar 1941 is verschenen', was het enige dat Mirande hier aan kon toevoegen.

43. J.M. Mölman staat op de doorlopende lijst vermeld met de toevoeging 'Landstand'.

44. Anton Deering was lid van Zwart Front. Vlak voor de oorlog was hij redacteur van het blad *14 dagen*, waarvoor onder anderen Ernest Michel en Albert Kuyle schreven.

45. Louis Hoyack was filosoof en bewoog zich in de kringen van Zwart en Nationaal Front. Hij was bevriend met Wouter Lutkie, in wiens *Aristo* hij na de oorlog publiceerde.

46. S.J. van der Molen was een trouw medewerker aan *De Schouw* met zijn folkloristische specialiteiten. In 1941 publiceerde hij *Friesche Kalender feesten*, twee jaar later gevolgd door *Het Drentsche boerenhuis en zijn ontwikkeling* en *Het Friesche boerenhuis*. Van der Molen zullen we terugzien in deel III als we de collaborerende Friese schrijvers behandelen, onder wie ook Lector Douwe Kalma.

47. H.C. Nije was plaatsvervangend vormingsleider bij de NSB. In september 1944 vertrok hij naar Duitsland, maar hij bleef wel contact houden met het DVK. Op briefpapier van de 'Beauftragte für die Niederlande' schreef hij bijvoorbeeld vanuit Lüneberg: 'Wij zijn thans in de gelegenheid aan een groot deel van de aanvragen van onze kameraadskes naar lectuur te voldoen. Bovendien hebben wij in Lüneberg een propagandacentrum gevestigd in een winkelhuis. De etalage ligt vol met Nederlandsche boeken, geflankeerd door de Nationale vlag, vlaggen der Beweging, foto's van den Führer en den Leider. Zoo kan aan het in stand houden van onze Beweging wederom een steentje worden bijgedragen.'[92]

48. T.R.L. Oehmke was volgens zijn briefhoofd romanschrijver. Hij zag wel wat in de roman *Anilin* van K.A. Schenzinger, de schrijver van *Der Hitlerjunge Quex*. Naar deze roman was een propagandafilm gemaakt, die in Duitsland een groot succes was, maar in Nederland nauwelijks werd bekeken. Oehmke had een duidelijke mening over *Anilin*: 'Wat het werk van den Führer "Mein Kampf" op politiek gebied in eenvoudige taal en classischen vorm schetst, n.l. het onvermoeide, heldhaftige streven van den onbaatzuchtigen, tot elk offer bereiden mensch, dat wordt in dezen roman op het wetenschappelijk-technische plan in een aantal tafereelen dramatisch uitgebeeld.'[93]

49. Van N. Oosterbaan weten we inmiddels dat hij heftig tekeer kon gaan in *Volk en Vaderland* tegen geschiedenisboekjes uit katholieke hoek. Hij had in 1941 en 1942 zitting in de Departementsraad, waar hij, naar ik heb kunnen nagaan in de notulen, slechts eenmaal iets heeft gezegd. Maar het was dan ook een waarheid als een koe: 'Daar er geen enkele macht is die de boekhandelaren kan dwingen om zich in te spannen boeken met een Nationaal-Socialistischen inslag naar voren te brengen en aan te bevelen, ligt het voor de hand, dat het groote publiek deze uitgaven nimmer onder oogen zal krijgen.'[94]

50. P.W. Peschar was assistent van Ed, Gerdes en als zodanig werkzaam op de Afdeeling Beeldende Kunst van het DVK. Hij was een fel nationaal-socialist, die op het terrein van de 'kitschbestrijding' in de beeldende kunst stad en land als

controleur afliep. Toen hij in 1944 voor het DVK het manuscript *Herman Heijenbrock* van Han Goossens besprak, hinderde één detail hem zeer: ‘Dat op dezelfde pagina de Nooren “sloome duikelaars” worden genoemd en in volgorde ná de negers komen, hindert mijn Noordsch gemoed.’[95]

51. Jef Popelier was zowel ambtenaar op de Afdeeling Boekwezen als criticus voor *Het Nationale Dagblad*, waarin hij onder andere Simon Vestdijk heftig aanviel. Hij was in omroepkringen ook bekend als een van de makers van de propagandafilm voor de omroep, *Scherven brengen geluk*, die verplicht in alle bioscopen werd gedraaid en waarin een beeld werd gegeven van de wijze waarop een hoorspel tot stand kwam. Popelier was iemand die er meningen op nahield als: ‘Het naar voren brengen van de dingen in een bepaald licht (voorlichting) heeft in zichzelf natuurlijk wel een strekking (bedoeling), doch dit laatste is dan een *gevolg* van het eerste. Voorlichting en tendenz verhouden zich dus tot elkaar als oorzaak en gevolg.’[96]

Popelier maakte ook een bewerking van *Druiven der gramschap* van Steinbeck, waarin hij wilde beklemtonen dat de Verenigde Staten ten onder zouden gaan aan de worgende greep van de plutocratie. In 1943 vertrok hij naar Duitsland waar hij ‘Programmleiter’ werd bij de ‘Ländergruppe West’.

In de zomer van 1943 zond de Nederlandsche Omroep een serie hoorspelen van Popelier uit onder de titel *De Zwarte handel lokt*. Hij schreef de serie onder de schuilnaam Jos den Brabander en ook van de spelers werden in *De Luistergids* geen namen opgenomen, zo bevreesd was men voor represailles. Die vrees was niet zo vreemd als men ziet welke teksten acteurs als Philippe la Chapelle, Bert van der Linden en Ben Steggerda moesten zeggen: ‘Beklaagde heeft f 135.000 in dezen bonnenhandel verdiend. Hij is jood en moest derhalve weten, dat zijn misdaden tegen het germaansche volk, zijn natuurlijken vijand, gericht, hem in volle zwaarte aangerekend worden. Hij is des doods schuldig.’ En: ‘In het oosten strijdt de Duitsche soldaat op leven en dood voor het wel en wee van geheel Europa, tegen het Bolsjewisme.’

52. Dr. K.H. de Raaf gaf bij *Uitgeverij Oceanus* twee titels uit. In 1943 *Hoffmann von Fallersleben: voortrekker in het oude land der dietsche letteren* en in 1944 een nieuwe uitgave van *Snikken en grimlachjes* van François Haverschmidt. *Oceanus*, ik kom daar in deel IV op terug, was een ‘foute’ uitgeverij.

In eerste instantie zou De Raaf door de Eereraad voor de Letterkunde tot 1951 uitgesloten worden van het recht om te publiceren, zij het dat hij in beroep het voor elkaar kreeg dat dit besluit ongedaan werd gemaakt.

De Raaf publiceerde, zoals zoveel Lectoren, ook in *De Schouw*.

53. Dr. J.E. van Renesse was ook medewerker van *De Schouw*, al mocht hij slechts kleine stukjes schrijven, zoals in het nummer van 15 oktober 1942, toen er drie korte boekbesprekingen van hem geplaatst werden. Die logen er overigens niet om! Naar aanleiding van *Tapferkeit wirkt Wunder* van Ernst Günter Dickmann merkte van Renesse op: 'Slechts éénmaal in de zooveel duizend jaar zal een genie als dat van den Führer worden geboren. Zijn leven is een inzet voor zijn volk. Deze inzet beheerscht al zijn handelen, waarin hij lijnrecht op dat eene doel, het geluk van zijn volk, afstevent.' En over *Das Reich als Aufgabe* van Friedrich Schmidt schrijf hij: 'De volksverbondenheid neemt in dit boekje een voornamere plaats in dan de rasgebondenheid.' En hij werd pas echt lyrisch na het lezen van *Von der Freiheit des Kriegers* van Kurt Eggers: 'Weinigen zooals hij zijn in staat om op zoo overtuigende wijze te verhalen van de eenige ware vrijheid, de vrijheid van den soldaat, van de eer van den soldaat, van de trouw van den soldaat, van de groote liefde van den soldaat. Zijn eer en zijn trouw zijn onverbrekelijk verbonden met de eer van de natie, trouw aan de natie.'

54. Douwe Kalma was niet de belangrijkste onder de Lectoren. Hij kreeg tweemaal een subsidie van het DVK, in 1942 duizend gulden en in 1944 hetzelfde bedrag. In 1943 kreeg hij de Harmen Sytstraprijs, maar we zullen in het aan letterkundige prijzen gewijde hoofdstuk zien dat hij het geld van de prijs terugstuurde. Na de oorlog heeft het hem nog weinig kunnen baten, want bij Lewin kunnen we lezen dat hij tot 1953 werd uitgesloten van publicistische arbeid.[97]

55. Mr. H. Reydon was tot januari 1943 werkzaam bij de Nederlandsche Landstand. Toen Goedewaagen in januari 1943 als secretaris-generaal van het DVK verdween, volgde Reydon, die een trouw Mussert-volgeling was, hem in die functie op. Dat had hij beter niet kunnen doen, want hij was slechts twee weken in functie toen hij door een verzetsgroep werd neergeschoten. In augustus 1943 overleed hij aan de gevolgen van zijn verwondingen.

56. Jan van Rheenen publiceerde in 1944 de roman *Helpers weg*! en de novelle *Late vaart*. Hij was medewerker van *Groot Nederland* nadat de nationaal-socialisten het heft in handen genomen hadden. Volgens Clara Eggink zou Van Rheenen wellicht de verrader van Jan Campert geweest zijn: 'In de Van Solmstraat trok ook de tekenares Fiep Westendorp in', herinnerde ze zich in 1977.[98] 'Als pas beginnende was zij in handen gevallen van de N.S.B.-er Jan van Rheenen, de man die mogelijk Campert maar zeker Ernst Visser aan zijn eind heeft geholpen.' Van Rheenen, na de oorlog bekend om zijn hondenboeken en zijn rubriek in *Margriet*, behoorde tot de nationaal-socialisten die gaandeweg de bezetting radicaliseerden, zoals te lezen valt uit zijn gedicht 'Trouw' uit juli 1943.

Toen allen ontrouw werden, heeft een kleine groep
Zich zwijgend omgewend om tot het laatst te strijden,
Zij waren het, die door de wenteling der tijden
Immer naar voren traden op den eersten roep,

En met een barschen glimlach zich ten doode wijdden,
Vervloekt, benijd, gehaat door gansch den laffen troep
Die angstig samendromde, als hun wrakke sloep
In zee stak, of de kleine keurbent uit ging rijden.

En iedre nieuwe eeuw zag nieuwe strijders komen,
Hun namen werden al te vaak weer snel vergeten,
Maar 't jonge geslacht zou van hun daden droomen

En toen de dag kwam, zou het zelf verbeten
Uit alle hoeken van het land tesamen stroomen:
Nog altijd werd hun eer hun trouw geheeten![99]

Dat hij al in de bezettingsjaren dan wel geen hondenvriend, maar wel hondenkenner is geweest (zoals gesteld de achtergrond van zijn náoorlogse reputatie) is af te lezen uit zijn in 1944 bij *Uitgeverij De Schouw* verschenen roman *Helpers weg*! Daarin lezen we bijvoorbeeld: ‘De teef verscheurde op een zondagmorgen een dameshondje, dat met zijn meesteresse van de buitenlucht genoot.’[100] En op dezelfde pagina: ‘En op een andere dag doodde de reu Darling Dare-Devil of Deadmanshill met zijn befaamde keelgreep een heemhond, die het erf had verlaten om die indringers eens even uit te dagen. Maar dat ging alles zo vlug en zonder nodeloos lawaai, er kwam op de boerderij niemand naar buiten, hij kon het grote, goorgele kreng ongemerkt in een sloot schoppen.’

57. Op de bij Eekhof genoemde handgeschreven lijst van NSB-schrijvers prijkt ook de naam van Jac. Roelofs. We komen hem onder andere tegen als lid van de Keurraad voor een jongensboekenprijsvraag, samen met Van Ham bij de uitgeverij *Rutgers*. Hij schreef verscheidene artikelen, zoals op 19 mei 1943 over ‘Jüdische Spuren in der Presse’ voor de *Deutsche Zeilung in den Niederlanden*.

58. Ed. Rijff was schilder. Geen goede schilder overigens en het was dus wellicht uit rancune (om Ter Braak nog eens te volgen) dat hij nationaal-socialist werd. Hij moet wel érg rancuneus zijn geweest, want hij was een fanatiek aanhanger van de Nieuwe Orde en bovendien een echte querulant, zoals blijkt uit een brief

die hij aan Ed. Gerdes schreef: 'Ik wil graag, ondanks alles, de Nationaalsocialistische zaak dienen, waar maar mogelijk is, maar het is niet prettig, voortdurend onaangename dingen te beleven, welke dan juist van Nationaalsocialistische zijde komen. Ik heb het tenminste als een klap in mijn gezicht gevoeld, toen men op de tentoonstelling in de Kettingstraat wél van Toetenel een schilderij kocht (hetgeen ik hem overigens van harte gun) die geen kameraad is, en van mij niets, terwijl er bovendien van Toetenel reeds twee werken verkocht waren op dat oogenblik en ik nog helemaal niets had verkocht. Misschien vond U het noodig, mij hiermede te kwetsen, daar U toch de doorslag geeft bij het aankopen, ook bij de Rijkscommissaris, zooals mij verteld werd, maar zulke dingen zetten kwaad bloed en het is voor mij ondraaglijk, niet zoozeer om het feit zelf, alswel om de gevolgen die dergelijke dingen kunnen hebben in de toekomst. Ik ben hier in Den Haag, door mijn akties indertijd in de Stichting Stroomkern en "Uilenspiegel" en later via het Arbeidsfront, zeer bekend, of misschien juister gezegd, zeer berucht als fanatiek en radicaal Nationaalsocialist.'[101]

59. Ook dr. F.H. Sampimon staat op de reeds genoemde lijst NSB-*schrijvers* van het DVK. Hij publiceerde bij *Uitgeverij De Schouw* het boek *De Radio*. Hij vond zich zelf de aangewezen man voor dat onderwerp, omdat hij als verslaggever bij de Nederlandsche Omroep werkte. Hij was van juni 1942 tot februari 1943 redactiesecretaris van *De Schouw*. Voor *Uitgeverij Westland* vertaalde hij *Het Rijk der Führer*.

60. Over jhr. dr. C.G.S. Sandberg lezen we in het verslag van de werkzaamheden van het DVK over 1944: 'Kam. Sandberg voltooide zijn monographie over Smuts. De NENASU wil dit werk uitgeven.' Die monografie zou niet meer worden uitgegeven. Toch had Sandberg al een aardig oeuvre op zijn naam staan met Zuid-Afrika, het stamverwante land, als specialiteit. Voor de oorlog gaf hij *Travel in South-Africa* (1921) en *Die Buren* (1931) uit, in de bezettingsjaren verschenen *Suid-Afrika en wij* (1940) en *Twintig jaren onder Krugers boeren in voor- en tegenspoed* (1943) en talrijke publikaties over hetzelfde onderwerp in verschillende bladen van nationaal-socialistische signatuur. Hij ontving als beloning voor zijn streven de band met Zuid-Afrika te versterken dan ook flinke subsidies, in 1944 in totaal zelfs f 2400,-.

61. Augusta van Slooten ontving als dank voor haar knieval voor de nationaal-socialistische cultuurpolitiek eveneens een bedrag van f 2400,-. Ze publiceerde in 1944 bij de NSB-uitgeverij NENASU de roman *De broer van mevrouw* en schreef zoals eerder gesteld nationaal-socialistisch getinte kinderboeken.

62. Georg Schlimme meldde zich bij het DVK als beoordelaar van manuscripten, die hij aan ‘hedendaagsche cultureele maatstaven’[102] wenste te toetsen. Het eerste boek dat hij te bespreken kreeg was *Rudolf de Mepse* van Ab Visser.

‘Hier is een schrijver aan het woord’, aldus Schlimme, ‘die zich niet bewust is van zijn verantwoordelijkheid als cultuurschepper jegens zijn volk. Hij plaatst zich tegenover zijn onderwerp met een objectiviteit, die het kenmerk was van een periode in onze literatuur, die met het aanbreken van “den nieuwen tijd” onherroepelijk als afgesloten dient te worden beschouwd. Niet alles wat historisch juist is, is daarom geschikt om uitgesproken of beschreven te worden.’[103] Dat was een opmerkelijke stelling, te meer daar Schlimme nergens aangaf waar de roman eigenlijk precies over ging. Voor een gezonde nationaal-socialist zou dat ook teveel gevraagd zijn. Rudolf de Mepse was een Grietman, die in de achttiende eeuw berucht werd door zijn felle vervolging van homoseksuelen. Onder zijn verantwoordelijkheid werden in één proces maar liefst vierentwintig mannen en jongens ter dood veroordeeld. Dat was de waar gebeurde geschiedenis die volgens Schlimme niet altijd geschikt was ‘uitgesproken of beschreven te worden’. Het zou ook al te pijnlijk zijn voor de aanhangers van de Nieuwe Orde, die zich er maar al te goed van bewust waren dat ook binnen hun systeem homoseksuelen werden vervolgd en als dragers van de roze driehoek in de concentratiekampen werden omgebracht. Overigens was de roman van Ab Visser een van de eerste boeken die in het naoorlogse Nederland verschenen.

Vermoedelijk heeft Schlimme gesolliciteerd naar een functie bij de Nederlandsche Kultuurraad, want dagelijks bestuurder dr. W. Zwikker verzocht het DVK om inlichtingen omtrent diens ‘politieke betrouwbaarheid en vakbekwaamheid’.[104] Die kon hij krijgen: ‘Georg Schlimme, publicist, Paulus Potterstraat 15, Arnhem, is lid der N.S.B. en doet van harte mee aan het werk, dat noodig is voor den nieuwen opbouw, hij heeft zich eigener beweging gemeld bij de Ned. Kultuurkamer en verrichtte ook wel eens werkzaamheden voor de Afdeeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (rapporten over boeken). Hij heeft een spraakgebrek, stottert heel erg en is dus alleen voor schriftelijken arbeid te gebruiken. Zijn bekwaamheid moet middelmatig genoemd worden.’[105]

Voor de bestuurderen van de Nederlandsche Kultuurraad moet dit genoeg geweest zijn: Georg Schlimme is in geen enkel personeelsbestand terug te vinden. Wel vinden we hem terug in het weekblad *De Waag*, waarin hij op 7 november 1940 een artikel het licht deed zien onder de veelzeggende titel ‘Nederlands volksaard in het licht der rassenkunde’.

63. J.F. Semey was duidelijk niet de belangrijkste der Lectoren. Toch had hij zich onderscheiden door in *De Schouw* te publiceren, al was het maar over wandtapijten.

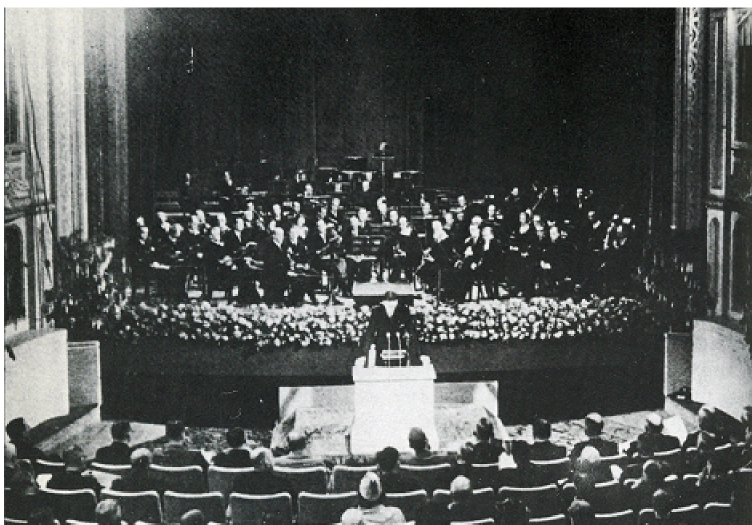

Tobi Goedewaagen (rechts) in 1946 toen hij op weg was naar het gerechtsgebouw om als getuige gehoord te worden in het proces tegen De Geer.

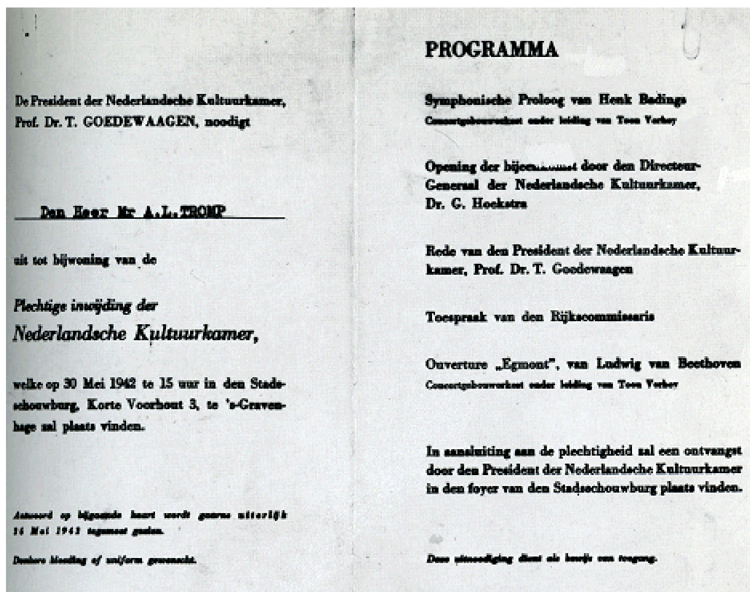
Passer en Speer was de titel van een bundel 'cultuur-politieke Redevoeringen' waarmee Tobi Goedewaagen prestige probeerde te ontlenen binnen de kring der nationaal-socialisten. In *De Schouw* werd er in ieder geval druk mee geadverteerd.

Oprichtingsbijeenkomst op 22 november 1941 in Den Haag van de Nederlandsche Kultuurkamer door Rijkscommissaris Seyss-Inquart.

De plechtigheid ter gelegenheid van de inwijding van de Nederlandsche Kultuurkamer in de Haagse Stadsschouwburg op 30 mei 1942. Achter de katheder Tobi Goedewaagen.

De President der Nederlandsche Kultuurkamer,
Prof. Dr. T. GOEDEWAAGEN, noodigt

Den Heer Mr A.L.TROMP

uit tot bijwoning van de

Plechtige inwijding der
Nederlandsche Kultuurkamer,

welke op 30 Mei 1942 te 15 uur in den Stadsschouwburg, Korte Voorhout 3, te 's-Gravenhage zal plaats vinden.

Antwoord op bijgaande kaart wordt gaarne uiterlijk 16 Mei 1942 tegemoet gezien.

Donkere kleeding of uniform gewenscht.

PROGRAMMA

Symphonische Proloog van Henk Badings
Concertgebouworkest onder leiding van Toon Verhey

Opening der bijeen[illegible] door den Directeur-Generaal der Nederlandsche Kultuurkamer, Dr. G. Hoekstra

Rede van den President der Nederlandsche Kultuurkamer, Prof. Dr. T. Goedewaagen

Toespraak van den Rijkscommissaris

Ouverture „Egmont", van Ludwig van Beethoven
Concertgebouworkest onder leiding van Toon Verhey

In aansluiting aan de plechtigheid zal een ontvangst door den President der Nederlandsche Kultuurkamer in den foyer van den Stadsschouwburg plaats vinden.

Deze uitnoodiging dient als bewijs van toegang.

Programma van de feestelijkheden bij de inwijding van de Nederlandsche Kultuurkamer.
'Donkere kleeding of uniform gewenscht.'

Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete
Stück 47

Ausgegeben am 25. November 1941

INHALT.

Seite

Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied
Stuk 47

Uitgegeven 25 November 1941

INHOUD.

Blz.

897

Verordeningenblad van 25 november 1941, waarin zowel de Nederlandsche Kultuurraad als de Nederlandsche Kultuurkamer werden aangekondigd.

BEWIJS VAN LIDMAATSCHAP

DER

NEDERLANDSCHE KULTUURKAMER

....

gevestigd te .... en kantoorhoudend

....

is tot het lidmaatschap der Nederlandsche Kultuurkamer toegelaten en ingeschreven

bij het ....

No. .... met als arbeidsgebied ....

Plaats voor het contributiezegel	Plaats voor het contributiezegel	Plaats voor het contributiezegel

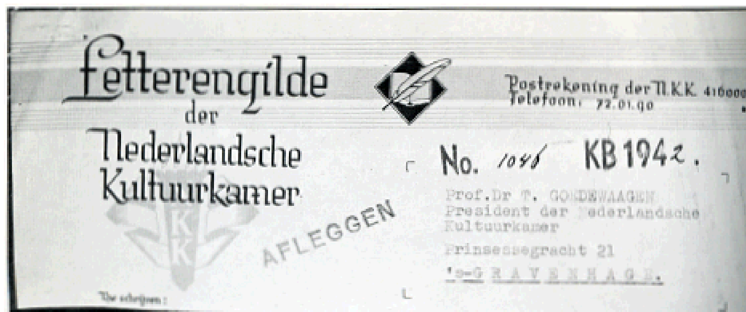
's-Gravenhage, ... 194..

De President,

Jhr Mr S. M. S. DE RANITZ, wnd.

Z.O.Z.

Blanco bewijs van lidmaatschap van de Nederlandsche Kultuurkamer.

Letterengilde
der
Nederlandsche
Kultuurkamer

Postrekening der N.K.K. 416000
Telefoon: 72.01.90

No. 1046 KB 1942.

AFLEGGEN

Prof.Dr T. GOEDEWAAGEN
President der Nederlandsche
Kultuurkamer
Prinsessegracht 21
's-GRAVENHAGE.

Uw schrijven:

Boven: Briefhoofd van het Letterengilde der Nederlandsche Kultuurkamer.

Onder: De bestuurder van het Letterengilde Hans Klomp, in de Nederlandse literatuur beter bekend als Mien Proost.

Omslag met *Zelfportret* van Pyke Koch, van het eerste nummer, 15 januari 1942 van *De Schouw*.

Datum postmerk.

Mijne Heeren,

Ondergeteekende wenscht zich met ingang van heden tot wederopzegging voor minstens één jaar te abonneeren op

,,DE SCHOUW"

Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer,
gewijd aan het kultureele leven in Nederland,

en zal de abonnementsprijs à f 10.- per jaar, door overschrijving op Postrekening 446173, voldoen *)
verzoekt over de abonnementsprijs à f 10.- per jaar, verhoogd met 25 ct incassokosten, te disponeeren *)

Naam ....

Handteekening

adres ....

datum ....

*) *Doorhalen wat niet wordt verlangd.*

Kaart waarmee potentiële *De Schouw*-lezers zich op het blad konden abonneren.

BELANGRIJK BERICHT
AAN DE ABONNÉ'S VAN

DE SCHOUW

Wij brengen onder de aandacht van de abonné's dat vanaf heden de band voor het tweede halfjaar 1944 besteld kan worden tegen den prijs van f 2.—. Een complete inhoud van den jaargang wordt aan dezen tweeden halfjaarband toegevoegd. Ook banden voor het eerste halfjaar 1944 zijn tegen denzelfden prijs nog verkrijgbaar

In verband met de noodzakelijk geworden beperking van den omvang van het tijdschrift sedert October 1944, wordt de band voor het tweede halfjaar 1944 iets dunner dan die voor het eerste halfjaar

Nog eenige complete ingebonden jaargangen 1942 zijn voorradig en kunnen besteld worden tegen den prijs van f 13,65 per stuk. De in twee banden gebonden complete jaargang 1943 en de jaargang 1944 in dezelfde uitvoering is verkrijgbaar tegen den prijs van f 17,30 (voor leden N.K.K.) voor niet-leden f 22,30

Bestellingen kunnen gericht worden aan de Administratie van het Kultuurblad „De Schouw" onder gelijktijdige overschrijving van het verschuldigde bedrag op girorekening 446173

UITGEVERIJ DE SCHOUW

JAN PIETERSZOON COENSTRAAT 26 — 'S GRAVENHAGE

In het voorlaatste nummer van *De Schouw*, december 1944, werd in een 'belangrijk bericht aan de abonné's' aangegeven dat het met de dikke nummers gedaan was.

Aan de Nederlandsche Kultuurkamer!

Tot het laatst toe ben ik op het standpunt gebleven, onder geen beding mij uit vrijen wil voor de N.K.K. te melden. Thans blijkt mij uit een missive van Dr. B., dat ik niet met een Nederlandsche Cultuurmaatregel te maken heb, doch met een Duitsche politiemaatregel. Waar ik mij naar de politie-maatregelen van de bezettende macht schik, ga ik er dus bij dezen toe over, mij voor een Cultuurkamer te melden, die haar vorming door dergelijke maatregelen laat waarborgen.
Naar men mij verzekert, is het aan de leiding dezer Cultuurkamer, te beslissen, of ik al dan niet als lid zal worden goedgekeurd.
Het moet mij van het hart, U te verzekeren, dat Uw afkeuring door mij op hoogen prijs zal worden gesteld.

Juli 1942 — A. Roland Holst.

Brief van A. Roland Holst, aan de Nederlandsche Kultuurkamer gericht, waarin hij zich aanmeldde omdat de dichter merkte ‘niet met een Nederlandsche Cultuurmaatregel’ te maken te hebben, ‘doch met een Duitsche politiemaatregel’.

Herrn Dr. Bergfeld:

Ihrer Aufforderung folgend, sende ich Ihnen hierbei eine Kopie meiner Anmeldung bei der N.K.K.
Weder aus den Verordnungen dieser Kulturkammer, noch aus Ihrem ersten Schreiben wurde mir deutlich, dasz die sich vollziehende Veränderung von Cultuur in Kultur sich auf dem Wege von Polizeimasznahmen durchsetzen würde.
Als Westeuropäer fällt es einem Holländer nicht leicht, sich von diesen, seiner Art fremden Auffassungen einen Begriff zu bilden.

A. Roland Holst.

Juli 1942 –

Brief aan dr. Bergfeld van het Referat Schrifttum door A. Roland Holst waarin deze stelde te buigen voor een politiemaatregel en zich aan te melden voor de Kultuurkamer. ‘Als Westeuropäer fällt es einem Holländer nicht leicht, sich von diesen, seiner Art fremden Auffassungen einen Begriff zu bilden’, voegde hij er aan toe.

BINNENKORT ZAL VERSCHIJNEN BIJ

Uitgeverij De Schouw

'S GRAVENHAGE

De Bewoners van het dal der Zalmrivier

EEN IJSLANDSCHE SAGA

vertaald uit het Oud-IJslandsch door

Dr. J. van HAM

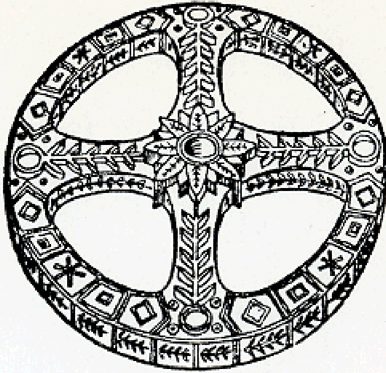
Deze saga begint met het vertrek uit Noorwegen van den beroemden stamvader Ketil Platneus en zijn vestiging op IJsland. Het verhaal ontplooit zich tot een felle liefde- en wraakgeschiedenis en beschrijft daarbij op meesterlijke wijze koene zeetochten, oude gebruiken en stoer oudgermaansch leven.

f 4.25 ingenaaid

f 5.25 prachtband

De oplaag van dit boek is in verband met de tijdsomstandigheden beperkt. Bestelt dezen roman dus nu reeds bij Uw boekhandelaar.

Advertentie in *De Schouw* van een vertaling door J. van Ham van een IJslandse sage.

Nu kwam de winter....

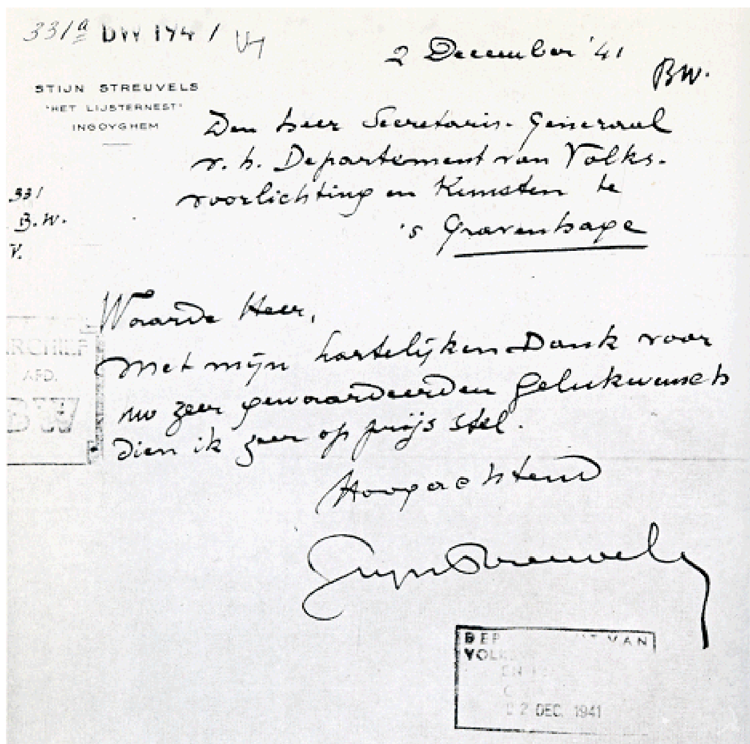
Nu kwam de winter met zijn stille luimen
zooals hij in het Hollandsch laagland keert,
als de herfstwinden het gebied ontruimen:
hij laat het groen der weiden ongedeerd,

hij stort uit vlakke heemle' als uit een zeef
daglang de helderkleine ronde dropp'len
wier zacht geruisch en regelmatig tokk'len
al de stem is van het natuur-geleef.

Nu gaan de deuren dicht en wij vereenen
door onze zinnen ons niet meer met haar
en beseffen zuiver dit vreemde eene:
er is iets eeuwigs tusschen ons en haar.

Henriëtte Roland Holst.

In *Midwinter 1943-1944*, door De Storm in 1943 uitgegeven met een voorwoord van Heinrich Himmler, stond een gedicht afgedrukt van Henriëtte Roland Holst, zonder haar medeweten geplukt uit haar bundel *De nieuwe geboort*, een staaltje van nationaal-socialistische annexatiepogingen.

331a DW 194 / V1

2 December '41

B.W.

STIJN STREUVELS
"HET LIJSTERNEST"
INGOYGHEM

Den heer Secretaris-Generaal
v. h. Departement van Volks-
voorlichting en Kunsten te
's Gravenhage

331
B.W.
V.

Waarde Heer,

Met mijn hartelijken Dank voor
uw zeer gewaardeerden Gelukwensch
dien ik zeer op prijs stel.

Hoogachtend

Stijn Streuvels

2 DEC. 1941

Brief van Stijn Streuvels van 2 december 1941, waarin hij Goedewaagen bedankte voor diens felicitatie bij zijn zeventigste verjaardag.

64. J.R. Sinnighe publiceerde *Opstand van Brabant*, waarvan in 1944 bij *De Schouw* de tweede druk verscheen. Eveneens verscheen bij *De Schouw* de tweede druk van *'t Peer van Heike*. In 1941 ontving hij van het DVK een letterkundige prijs van duizend gulden. Hij behoorde tot de selecte groep genodigden voor het al eerder gememoreerde letterkundigen-weekend in hotel Birkhoven in Amersfoort op 2 en 3 oktober 1943.

65. Klaas Smelik wordt door Verkijk ‘de hoorspelschrijver en -regisseur’ genoemd ‘die via de sociaal-democratie en de zogenaamde “Nederlandsche Socialistische Werkgemeenschap” in nationaal-socialistisch vaarwater verzeild was geraakt’.[106] Van zijn hoorspel *Eens komt de blijde dag* zegt nazi-bons Oberingenieur E. Taubert, Sonderführer Z, plaatsvervangend Sendeleiter: ‘Ein derart positiver Vortrag über das neue Europa, wie es nur von einem klaren Anhänger des national-sozialistischen Gedankengutes geschrieben werden kann. Ausgezeichnet.’[107] Het was overigens dezelfde Klaas Smelik die op verzoek van Etty Hillesum veel materiaal bewaarde dat ver na de oorlog met zoveel succes werd uitgegeven.

66. G.H.J. Schuurmans Stekhoven werd op 24 maart 1943 officieel op het DVK geïnstalleerd als lid van de ‘Omroep-Vaktermen-Commissie’. Hij behoorde tot de zogenaamde ‘Bedrijfsvergaderingen’, een soort top van de genazificeerde omroep. Hij was een van de mensen, die door Verkijk worden gekenschetst als ‘pro-nazi, wat zij al dan niet via een lidmaatschap van de NSB tot uitdrukking hadden gebracht’.[108]

67. Gabriel Smit was een dichter en vertaler van katholieken huize. Op hem kom ik terug bij de bespreking van zijn werkzaamheden als verklikker (‘correspondent’ luidde de officiële term) voor de Nederlandsche Kultuurkamer. Nu volstaan de vier regels, die Smit op 5 mei 1941 namens de Nationaal Fronters uit Hilversum voordroeg ter gelegenheid van de zesendertigste verjaardag van de leider van Nationaal Front, Arnold Meyer:

> God geve ook verder aan Uw streven
> het helder oog, de vaste hand,
> en spare zo uw kostbaar leven
> tot redding van het Vaderland![109]

68. Over M. Stomps is weinig meer mee te delen dan dat ze de nazi's een warm hart toedroeg en dienovereenkomstig voor het tijdschrift *Nederland* sterk nationaal-socialistisch getinte recensies schreef. Zij was zoals eerder opgemerkt het eerste hoofd van het Bureau Lectoraat.

69. Dr. A.A. Troost was medewerker van Arie Meijer, die zichzelf bij voorkeur Meijer-Schwencke noemde, een felle NSB'er die een belangrijke rol heeft gespeeld in de gelijkschakeling van de pers.

70. J.J. Uilenburg uit Paterswolde ontving in 1942 een letterkundige prijs van duizend gulden.[110] Hij publiceerde bij de *Agrarische Pers Volk en Bodem* de streekroman *Het Dorp*. De naam van de uitgeverij geeft duidelijk aan tot welke lezersgroep men zich wilde richten. In het archief van het DVK berust een lijst van medewerkers, die de Afdeeling Boekwezen kon gebruiken als men ten aanzien van een specialisme iemand wilde raadplegen. Zo was er Louis Frequin voor *Boeren in de Betuwe*, de eerder genoemde S.J. van der Molen voor *Saxo-Frisia* en Uilenburg kon men raadplegen voor 'gebruiken betreffende het boerenleven'.

Uilenburg kreeg landelijke bekendheid door het programma *De familie De Boer* dat vanaf 15 april 1942 voor de Nederlandsche Omroep werd uitgezonden. Het behandelde de lotgevallen van een Drentse boerenfamilie. Uilenburg schreef de zogenaamd 'spontane' gesprekken, die met de familie De Boer werden gevoerd en waarin allerlei problemen werden behandeld die vooral de agrariërs dienden aan te spreken.

71. Prof. Jan de Vries was Leider van het Letterengilde en als zodanig zal hij later uitvoeriger worden geportretteerd. Hij zat Tobi Goedewaagen achter de vodden met rapporten over boeken, die naar zijn mening niet hoorden te verschijnen: 'Deze boeken verschijnen ook bij uitgeversmaatschappijen, welke niet aan hun aanmeldingsplicht hebben voldaan. Gaarne zal ik van U vernemen, of het naar Uw meening niet op den weg van het Departement ligt om deze ongewenschte toestand te doen beëindigen.'[111] Goedewaagen speelde de zwarte piet door naar De Ranitz en daar deze, zoals we nog zullen zien, nooit een beslissing kon nemen en huiverig was voor een eigen mening, stuurde hij op zijn beurt de brief weer door naar Van Ham met de aantekening in de marge: 'Kam. van Ham, Gaarne terug met uw oordeel, de R.' Er is in het DVK-archief verder geen correspondentie over deze affaire terug te vinden.

72. M. de Vries-Vogel was de vrouw van Jan de Vries en evenals haar man de Nieuwe Orde toegedaan.

73. Op de bij Jaarsma genoemde lijst van 'pro' en 'anti' staat Paul Vlemminx als 'pro' vermeld. Duidelijker wordt de positie van Vlemminx als we weten dat hij de schrijver was van de volgende zinnen: 'Ik moet mijn verachting uitspreken over degene, die de grondslagen der natuurlike beschaving (volk, stam, ras, bodem, mythe, recht) verloochent, namelik over Anton van Duinkerken. Wie

het natuurlike historiese volksgoed verloochent, wie het volks- en stambewustzijn ondermijnt, noem ik een kultuurnihilist en volksverrader.'[112]

Vlemminx had zich bij Nationaal Front aangesloten en publiceerde ook onder het pseudoniem P. Smulders.

74. J.J. Waardenburg-Lems solliciteerde zelf bij het DVK. 'Sinds een paar jaar in Holland', schreef ze[113], 'houd ik af en toe boekbesprekingen voor de N.S.V.O. en het Arbeidsfront. [...] Ik ben lid van de NSB [...]. Ik ben ingeschreven bij de Nederlandsche Kultuurkamer.'

75. M.C. ter Weer werkte voor een Duitse overheidsinstantie, al is niet meer te achterhalen welke. Ze was gespecialiseerd in politiek georiënteerde boeken, wat al een indicatie is voor haar gerichtheid en betrouwbaarheid. Ter Weer publiceerde ook in *De Schouw* onder andere een serie artikelen over het begrip 'kultuur', waarin de vraag werd gesteld: 'Op welke krachten baseert zich in laatste instantie deze ontwikkeling? Deze krachten moeten gezocht worden in de menschelijke natuur, in haar aangeboren neiging tot zelfhandhaving en tot soorthandhaving.'[114]

76. Op Gerard Wijdeveld kom ik uitvoerig terug als zijn rol als correspondent voor de Nederlandsche Kultuurkamer ter sprake komt. Zijn gezindheid blijkt zonneklaar uit het lofdicht dat hij schreef in het *Algemeen Handelsblad* van 20 april 1944 ter gelegenheid van Hitlers vijfenvijftigste verjaardag:

> Vandaag voor vijf-en-vijftig jaar was er
> diep in een hoek van Oostenrijk een vrouw
> die aan een zoon het leven gaf. Adolf
> werd hij gedoopt. Zijn vaders naam was Hitler.
> Hij groeide, 'n kind, dat onder kindren speelde.
> Hij werd een knaap, leerde geschiedenis,
> hoorde muziek en zocht reeds, droomende,
> de beelden in hem op een blad te brengen.
> Hij werd een man, verloren in de steden
> en later in het groote leger, dat
> vier jaar geleden heeft, vergeefs, zei men.
> En toen hij weer terug kwam, ziek, geslagen,
> en om zich zag een ziek, geslagen volk,
> zwoer hij, dat volk te redden. Wat dreef hem,
> den dwaas, vroeg men. Maar in de oogen van
> dien dwaas en in zijn handgebaar en stem,

zijn stille teederheid en edel toornen,
was iets, dat één, en nog één, en toen velen
herkenden als den wonderlijken droom, die
reeds altijd in hun ziel verbleven had.
De werkman zag, hoe schoon het was, verslonden
in 't werkstuk, dit volledigheid te geven.
De boer, hoe vrij hij zijn kon en hoe heerlijk.
De dichter, hoe zijn woord, dat moest vergaan
veeg in de leegte, weer zou kunnen klinken.
En allen zagen, hoe zij makkers waren.
En zeiden hem hun Heil! Maar die hem niet
herkenden, werden oude, doffe mannen
of kregen, waar eertijds een aangezicht
gestraald had, nu een mom, een grauwe grijns.[115]

Met Wijdeveld moeten we de opsomming van de Lectoren van wie de achtergrond nog is te achterhalen, afsluiten. Van de resterende vierenvijftig Lectoren is van de meesten niet meer vast te stellen welke ideeën ze erop nahielden: zij vormen de anonieme massa dominees, leraren en gemankeerde schrijvers en wetenschappers waaruit Van Ham zijn beoordelaars rekruteerde. Een paar Lectoren die in de opsomming nog niet voorkwamen, kennen we wel: zij vragen om een uitvoeriger beschrijving van hun handelen en geschriften. Ze waren geen fascist of nationaal-socialist: toch hebben ze zich geleend voor het beoordelen van boeken en manuscripten volgens nationaal-socialistische normen. Want het Bureau Lectoraat was een 'foute' organisatie en wie daar voor ging werken, wíst dat ook en zette daarmee een fors aantal schreden op de weg naar collaboratie. De aarzelende toetreding van Gabriel Smit, die, nadat hij samen met Roel Houwink, Gerard Wijdeveld en Chris de Graaff als Lector werd gevraagd, eerst weigerde[116], om later alsnog toe te stemmen, duidt hier wellicht ook op.-

'Als Van Oudshoorn de "richtlijnen voor het Lectoraat" werkelijk onder ogen heeft gehad, behoeven we over zijn schuld voor wat de afdeling Boekwezen betreft, verder niet te discussiëren', stelt De Moor.[117] Dan hoeven we inderdaad over Van Oudshoorn niet meer te discussiëren, want dat de Lectoren de richtlijnen onder ogen kregen, is zeker. Waarom zou het Lectoraat richtlijnen opstellen als die niet werden overhandigd? De richtlijnen waren duidelijk genoeg en wie zich daaraan conformeerde, gaf duidelijk te kennen welke ideeën er in zijn eigen hoofd huisden.

'De papierschaarschte dwingt alléén toestemming te geven voor die boeken, waarvan de verschijning zeer gewenscht geacht moeten worden', stelde het

DVK.[118] ‘Vanzelfsprekend behooren daar niet toe boeken, welke blijken van waardeering geven voor Joden, de levende leden van het Oranjehuis, voor het marxisme, bolsjewisme of andere vijanden van het Duitsche Rijk, of die het nationaal-socialisme of fascisme bestrijden. Behalve op hun politieke waarde moeten de boeken echter ook onderzocht worden op hun cultureele beteekenis. Ook de boeken, waarop in politieken zin niets valt aan te merken, komen slechts voor een gedeelte in aanmerking voor toestemming. Er is zoo weinig papier, dat alleen het beste mag verschijnen. Het is niet zoo, dat alleen de “hooge literatuur” aan de beurt moet komen. Elk boek dient naar zijn genre beoordeeld te worden, maar moet in dat genre uitblinken. Een rapport moet een duidelijk, scherp beeld geven van het karakter van het werk. Losse opmerkingen als “aan te bevelen” of “geen bezwaar” zijn niet voldoende. Een oordeel over de taalbehandeling en zakelijke juistheid is naast de omschrijving van de strekking en het karakter van het boek gewenscht.’

Wie te naïef was om van dit soort richtlijnen het ‘foute’ karakter te onderkennen, die hoefde alleen maar te kijken waaruit het gros van zijn collega-Lezers bestond om te weten met wat voor bedenkelijke praktijken hij bezig was.[119]

Dit alles dient men te beseffen als we onze beschouwing over het Lectoraat besluiten met twee Lectoren wier wankelmoedige gedrag voor de aanhangers van de Nieuwe Orde een ideale gelegenheid had geboden om twee coryfeeën binnen te halen: prof.dr. G. van der Leeuw en J. van Oudshoorn.

We kennen prof. Van der Leeuw vooral als de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het kabinet Schermerhorn-Drees. Hij ontwikkelde een opvallend actiefkunstbeleid waaraan op 3 juli 1946 al een einde kwam toen het kabinet Schermerhorn-Drees plaats moest maken voor het kabinet Beel.

Bij Lisette Lewin komt Van der Leeuw ter sprake als zij een gesprek heeft met de drukker Dick van Veen, vanaf het eerste uur betrokken bij het illegale *Vrij Nederland*. Na de oorlog ergerde hij zich aan de werkwijze van de Eereraden.

‘De een, zegt hij, die uit geldelijk gewin een anti-semitisch boek vertaald had, werd lid van een ereraad om een ander te “zuiveren” omdat hij in de Kultuurkamer was gegaan. Hij richtte een “Actie voor rechtsherstel van de Nederlandse kunstenaars” op en werd daarvan voorzitter. Minister Van der Leeuw van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen riep hem daarvoor ter verantwoording. Hij was voorzitter van de Bachvereniging geweest, die gewoon de hele oorlog door de Mattheus en de Hohe Messe was blijven uitvoeren en die net als alle fanfarekorpsen, alle orkesten, collectief lid van de Kultuurkamer was geweest. Ik zei: “Mijnheer Van der Leeuw, ik ben ook voor u bezig”. Nou, het belletje ging: “Wilt u de heren uitlaten?”’[120]

Van Veen wist toen hij dit vertelde nog niet alles. Hij zou zeker het Lectoraat van Van der Leeuw hebben vermeld.

In de archieven van het DVK is Van der Leeuw niet terug te vinden als Lezer voor de Afdeeling Boekwezen. Zowel op de doorlopende lijst als op de beschikkingen van de secretaris-generaal komt zijn naam niet voor. Ook in het archief van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming zal men zijn naam tevergeefs zoeken. Van der Leeuw heeft echter in zijn eigen archief geen poging gedaan welk signaal dan ook ten aanzien van zijn Lectoraat te verdonkeremanen. Citeren we Hans van Dulken: 'In het persoonlijke archief van Van der Leeuw bevindt zich een aan hem gerichte brief, gedateerd op 6 juni 1942 en afkomstig van het Departement van "Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming" [...]. De brief is ondertekend door mr. J.K. van der Haagen, chef van de afdeling Cultuurbescherming en Wetenschap.

Het schrijven van het Departement is een reactie op een brief van Van der Leeuw van twee dagen daarvoor en heeft als onderwerp "beoordeling van boeken". Uit de brief van 6 juni 1942 blijkt dat Van Dam Van der Leeuw benaderd heeft voor een adviseursschap bij de zogenaamde "boekenbeoordeling". Van der Leeuw heeft niet afwijzend op dit verzoek gereageerd. Van der Haagen schrijft: "Het spreekt wel vanzelf, dat uiteindelijk het departement en niet u aansprakelijk is. Aangezien Prof. Van Dam zelf u genoemd heeft als adviseur op dit gebied vrees ik overigens geenerlei moeilijkheid. Uw eerste vraag beantwoord ik dus gaarne bevestigend". Over "welk gebied" dit gaat blijft onduidelijk. Van der Haagen vervolgt: "Wat de tweede vraag betreft, gaarne zullen wij eventuele opmerkingen van u - uiteraard zonder uw naam te noemen - aan de auteurs overbrengen". Het slot van de brief leert nog dat Van der Leeuw voor een honorarium in aanmerking komt omdat hij "een dusdanig groot aantal boeken ter beoordeling gaat krijgen". Het honorarium zal worden vastgesteld door Van Dam zelf.'[121] Het feit dat Van der Leeuw via Van Dam werd benaderd is wellicht de reden dat hij in het DVK-archief niet voorkwam. Van Dam en Goedewaagen zullen dat onder elkaar hebben geregeld.

In Wam de Moors biografie van Van Oudshoorn kunnen we kennis nemen van een brief die P.J. Meertens aan De Moor had geschreven en die interessante informatie oplevert over Van der Leeuw. Meertens zelf was ook Lector - curieus als men bedenkt dat hij na de oorlog een hoofdstuk zou schrijven in *Onderdrukking en verzet* en ook een artikel getiteld 'Verzetspoëzie' in *Ad Interim* van augustus 1945. Gelukkig voor hem hoefde hij de verzetspoëzie pas na de oorlog te beoordelen, als Lector werden hem geen verzetsverzen ter beoordeling voorgelegd.

De Moor had Meertens geconfronteerd met zijn Lectorschap, waar Meertens van schrok, zoals blijkt uit zijn brief, waarin hij probeerde te suggereren dat hij zich van de bedenkelijke aspecten van het Lectorschap niet ten volle bewust was geweest: 'Ik moet dus afgaan op mijn geheugen', schreef hij De Moor.[122] 'Ik

was in de oorlog o.a. secretaris van de Volkskundecommissie van de Akademie, van welke commissie Jan de Vries voorzitter was en o.a. Prof. van der Leeuw, evenals de Vries Akademie-lid. In het voorjaar van 1941, ik denk in april of in mei, kwam De Vries na afloop van een Akademievergadering samen met Van der Leeuw op mijn bureau, dat toen nog in het Trippenhuis gevestigd was. Hij besprak iets met mij, waarvoor ook Van der Leeuws aanwezigheid vereist was. In de loop van dit gesprek vertelde hij dat de Duitsers vervelend deden met de toewijzing van papier en elke gelegenheid aangrepen om daarmee de verschijning van boeken te weigeren. Daarom verzocht hij mij, manuskripten van dialect- en streekromans te willen doorlezen, ze op hun kwaliteiten te beoordelen en vooral ook te wijzen op bepaalde passages (b.v. over Duitsland, de Joden, communisten, enz.) die de Duitsers zouden aangrijpen om geen papier te geven. Prof. van der Leeuw had zijn medewerking al toegezegd, evenals andere geleerden (waarvan ik me de namen niet herinner). Ik heb toen ook mijn medewerking toegezegd, in het kader van mijn bureauwerk. Het is niet tot me doorgedrongen dat ik daarmee ingelijfd was in het Lectoraat. Ik weet zeer beslist dat daarover niet gesproken is. Even zeker weet ik dat ik nooit richtlijnen heb ontvangen, tenzij de mondelinge die De Vries mij in het bedoelde gesprek heeft meegedeeld. Wel herinner ik me dat ik kort na dit gesprek door Van Ham, die ik sinds lang - van 1920 af - kende, erover ben aangesproken en hem toen bevestigd heb dat ik mijn medewerking had toegezegd.

Ik ben toen gaan analyseren of ik wel juist gehandeld had. Ik heb er Prof. van der Leeuw toen nog eens over aangesproken, die wat gefroisseerd deed, kennelijk omdat ik door mijn vraag de veronderstelling opperde dat hij zou meewerken aan een onderneming die verkeerd was.' Dat de nieuwe cultuurdragers bij Meertens kwamen, was overigens niet zo verwonderlijk. Zijn boek *De lof van den boer* werd juist in hun kringen goed ontvangen, *De Schouw* had het zelfs over een boek dat deels geschreven was 'in den geest van dezen tijd'.[123]

De brief die Meertens aan De Moor schreef, duidt op een zekere ambivalentie en de nazi's wisten daar heel goed gebruik van te maken. De aarzeling van Meertens en de 'gefroisseerde' reactie van Van der Leeuw tonen aan dat de Lectoren wel degelijk wisten dat ze zich op een hellend vlak bevonden. De nationaal-socialisten wisten dat óók en trachtten de weifelaars gerust te stellen met de mededeling dat er geen namen zouden worden genoemd, zoals Van der Haagen in zijn brief aan Van der Leeuw stelt. Het doet denken aan een brief die Henri Bruning aan de jonge Pierre H. Dubois schreef, waarin hij hem overhaalde om in *De Schouw* een artikel te publiceren. Bruning stelde voor dat de vorm van een ingezonden brief gekozen zou worden, 'daarmee voorkom je dat men het je euvel duidt, dat je aan dat blad hebt "meegewerkt"', schreef Bruning.[124] Dubois ging akkoord, zo had hij geen problemen meer.[125] Op deze kwestie kom ik nog terug.

Bovendien wist men heel goed wie er gevraagd moesten worden. Natuurlijk in de eerste plaats de nationaal-socialisten. En bij de niet-nationaal-socialisten de zwakke broeders die gemakkelijk tot collaboratie over te halen waren. Dat zien we heel duidelijk bij Gabriel Smit, die een schoolvoorbeeld was van de opportunist en in zijn collaboratie een steeds treuriger figuur werd. Na zijn aanvankelijke weigering om Lector te worden, werd hij snel tot een andere mening overgehaald.[126] En wat Van der Leeuw betreft: prof. Van Dam had een gemakkelijker taak om Van der Leeuw over te halen Lector te worden dan in de jaren dertig D. Loenen, secretaris van het antifascistische *Comité van Waakzaamheid*, die getracht had Van der Leeuw te bewegen zitting te nemen in het comité en te horen kreeg: ‘Geef mij maar liever Franco.’[127]

Van Dam zal wel *Gemeenschap, gezag en geloof* van Van der Leeuw hebben gelezen, dat in 1937 was verschenen en waarin sterk de nadruk wordt gelegd op begrippen als ‘volksgemeenschap’ en ‘bloed- en stamverwantschap.’ Nationaal-socialist was Van der Leeuw niet, maar Franco viel binnen zijn filosofie. Hij bestreed de nationaal-socialisten wel, maar hij deed dat met wapens die veel op de hunne leken. Van Dulken: ‘Verwijzend, zij het impliciet, naar de expansiedrift van de Duitse nationaal-socialisten, ziet hij het bewijs dat het een ommogelijke zaak is te willen verenigen wat door “bloed, bodem en taal gescheiden is”. En, omgedraaid, te willen verenigen wat gemeenschap kent in “bloed, bodem en taal”, maar wat door de toevalligheid der historie uiteengedreven is.’[128]

Het is trouwens curieus op te merken dat Van der Leeuw door de naoorlogse sociaal-democraten in een kabinet is geloodst, terwijl hij net *Balans van Nederland* het licht had doen zien, waarin hij de toekomst Nederlands en christelijk zag. Nederlands: ‘Willen wij de echte democratie, dan hebben wij aan de algemeene volksvertegenwoordiging niet genoeg. Dan zullen wij het moeten aandurven om macht te delegeren aan kleinere zelfstandige volksvertegenwoordigingen.’[129] En christelijk: ‘Wanneer het christelijk en nationaal karakter van de padvinderij nog wat sterker zal worden geaccentueerd, elke schijn van de gevloekte neutraliteit wordt vermeden, en de al te angelsaksische elementen worden vernederlandscht, mogen wij van deze prachtige beweging nog veel goeds verwachten.’[130]

Een geheel andere figuur was de schrijver J. van Oudshoorn. Geen man van de wetenschap, wel een literator met een zekere reputatie. Daarbij verbitterd en wankelmoedig: voor de nationaal-socialisten een bijna zekere prooi en een welkome aanvulling van het Lezerscorps.

De informatie die ik in de volgende pagina's lever, is voor een belangrijk deel afkomstig uit Wam de Moors omvangrijke biografie van Van Oudshoorn, waarin ook veel aandacht wordt besteed aan Van Oudshoorns handelen in de bezettingsjaren. ‘Hoe lang en duchtig er ook aan dit boek gewerkt is, ik heb in het geheel niet

het verlangen om het laatste woord over Van Oudshoorn te *spreken*, wel, zoals Fens eens bemoedigend schreef, het te *vernemen*', schreef De Moor.[131]

Bij Wam de Moor overigens komt men ook een deel van de eerder door mij verstrekte informatie tegen over het Bureau Lectoraat, waaraan hij ruime aandacht besteedt. Voor een deel komen onze bronnen dan ook overeen; indien ik de bron rechtstreeks aan De Moor heb ontleend zal ik dat in de noot vermelden. Blijft staan dat het altijd problematisch blijft indien men een thema moet behandelen binnen het raam van een omvangrijker onderwerp waarvan delen al eerder, en dan ook nog voortreffelijk, zijn behandeld.

Tot aan De Moors biografie is het leven en werk van Van Oudshoorn slechts mondjesmaat beschreven: ‘Merkwaardig is nog, maar te verklaren uit het feit, dat hij op het Departement van Volksvoorlichting werkzaam was, dat in die oorlogsjaren een figuur als J. van Oudshoorn zijn boek *Achter groene horren* heeft mogen uitgeven, want de mentaliteit van deze schrijver paste geenszins in dat tijdsgewricht. Voor de mannen van de nieuwe orde moet een dergelijke geest een bittere nasmaak geven.’[132] Dit waren de enige regels die 's-Gravesande wist te wijden aan Van Oudshoorn in zijn beschouwing over de letterkunde in bezettingstijd. Het was te weinig. Van Oudshoorn is een te belangrijke schrijver om zo afgedaan te worden. Van de schrijvers die in de bezettingsjaren om welke reden dan ook ertoe neigden samen te werken met de nationaal-socialisten was Van Oudshoorn een van de belangrijkste.

De korte tekst van 's-Gravesande zal Van Oudshoorn zelf wel plezier hebben gedaan. Hij was karig met informatie over zijn persoon en werk. Aan K.F. Proost stuurde hij een kort briefkaartje toen deze informatie vroeg voor een lemma in *Oosthoek's Encyclopedie*: ‘In verband met het voornemen in bovengenoemde Encyclopaedie een artikel over den litterator van Oudshoorn te doen opnemen, moge dienen dat diens voornaam niet is W. doch J.

Mertens verscheen in 1914, Louteringen in 1916, Zondag in 1919. Behalve door de litteraire zijde onderscheidt zijn levensloop zich in ongeveer niets van dien van anderen. Geboortejaar 1876.’[133]

Van Oudshoorn was het pseudoniem voor Jan Koos Feijlbrief, in 1876 geboren. Was Feijlbrief naar zijn eigen zeggen niet interessant, de auteur Van Oudshoorn was dat wel en het was Feijlbrief die het onderscheid tussen beide namen duidelijk accentueerde. Hij zag het zelf als een volstrekte scheiding tussen twee werelden, zoals in een naoorlogse brief aan de Eereraad voor Letterkunde, waarvoor hij zich diende te verantwoorden, duidelijk is te lezen:

> ‘Mijne Heeren,
> Naar aanleiding van het tot mij gerichte schrijven dd. 4 dezer, neem ik aan, dat het Uwe bedoeling is, met den auteur J. van Oudshoorn van gedachten te

wisselen. - Hem schikken dag en uur der uitnodiging wel, en hij zal gaarne van de gelegenheid tot een onderhoud met Uw Raad gebruik maken, in de verwachting althans, dat daaraan geen militair karakter wordt verleend. -

Hoogachtend, J.K. Feijlbrief.'[134]

We zullen nog zien hoe relevant deze scheiding van namen voor Van Oudshoorn was.

Die gebeurtenissen nemen een aanvang in Berlijn, eind 1932, toen Feijlbrief, die een hoge functie bekleedde op de Nederlandse Kanselarij, in het kader van een omvangrijke bezuinigingsoperatie diende te vertrekken. Feijlbrief raakte er door verbitterd en zag een duidelijk verband tussen zijn functioneren als directeur van de kanselarij en zijn publicistische arbeid. Die verbittering zat zo diep, dat jaren later, in 1951, de sporen daarvan nog zichtbaar waren in een brief van Van Oudshoorn aan zijn uitgever Van Oorschot. Het handelt in deze brief om de belasting die zou worden geheven op het honorarium van zijn boek *Doolhof der Zinnen*. Van Oudshoorn: 'Door mijn gezondheidstoestand moet ik mij tot dit korte bericht bepalen. De aangelegenheid zelf is trouwens zo weerzinwekkend, dat ik misselijk word alleen reeds erover te moeten schrijven. Een overheid die veertig jaar lang afwijzend staat tegenover het oeuvre van een schrijver, omdat zij het als vuile boel beschouwt, die van staatswege geen woord of daad van waardering verdient, maar die, nu blijkt dat aan die vuile boel te verdienen valt daaruit wil mee profiteren. Mijn mening hieromtrent heb ik den ambtenaar natuurlijk niet te kennen gegeven. Aan dit, een staat onwaardig optreden, kan desnoods later, wanneer door korting op mijn pensioen of afgedwongen meubelverkoop tot uitvoering zou komen, ruchtbaarheid worden verleend. Dat ik door mijn geschrijf tien jaar voor mijn tijd uit mijn betrekking ontslagen werd, daarop zou nu de kroon gezet worden door mij ook maar van de armen te laten begraven, bij wijze van spreken dan.'[135]

Terug naar 1932. Van Oudshoorn keerde na zijn ontslag naar Nederland terug en vestigde zich in Den Haag, waar hij eerst in de Bosschestraat ging wonen en na de verplichte evacuatie in 1943 op het Van Imhoffplein. Het was in hetzelfde jaar 1943 dat zijn roman *Achter groene horren* uitkwam, een uitgave waaraan een lange lijdensweg vooraf gegaan was. Hij had jaren aan het boek gewerkt en met de voorpublikatie van enkele fragmenten was hij binnen de sfeer van *De Nieuwe Gids* gekomen. Voor Kloos had hij een grote bewondering, zoals blijken mag uit de brief die hij aan Jeanne Reyneke van Stuwe schreef na de dood van Kloos in 1938. Hierin gaf hij hoog op van de invloed van Kloos op zijn eigen werk en persoon: 'Onder deze treurige omstandigheden moet ik er van afzien, U te zeggen, wat de overledene voor mijn geestelijk leven beteekend heeft en welke plaats Hij daarin zal blijven innemen. Met enkele woorden ware dit ook

niet mogelijk. Onvergetelijk echter, dit, Hooggeachte Mevrouw, zij mij vergund U toch te verzekeren, zal de nagedachtenis aan Hem in mij voortleven.'[136]

Zijn kritisch vermogen zal binnen de kring van aanhangers van *De Nieuwe Gids* niet bepaald vergroot zijn, zeker niet toen Alfred Haighton het blad overnam en de nationaal-socialistische ideeën onverbloemd merkbaar werden. Het aantal abonnees nam af, het aantal bijdragen van Van Oudshoorn toe. We zullen nog zien van welke aard ze waren. In *De Nieuwe Gids* publiceerde Van Oudshoorn, zoals gezegd, enkele fragmenten van *Achter groene horren*, maar tot een boekuitgave leek het niet te komen. Tot hij in contact kwam met Johan van der Woude, die in die tijd de redactie voerde van de zogenaamde Prominentenreeks, waarin onder andere werk van Menno ter Braak en Eddy du Perron was verschenen. Het was een project van *Uitgeverij L.J. Veen*. Van Oudshoorn had wel oren naar het plan en reageerde positief.

In december 1941 stuurde hij het manuscript naar de uitgeefster, mevrouw M. Koller-Veen. Toen hij een maand later nog niets van haar vernomen had, werd Van Oudshoorn ongeduldig. Hij stuurde Van der Woude een brief, die zeer interessant is omdat daarin voor het eerst sprake is van het Bureau Lectoraat van de Afdeeling Boekwezen terwijl Van Oudshoorn toen nog geen notie had dat hij later zélf Lector zou worden. 'Van Veen's Mij hoorde ik nog steeds niet. Waar het om een manuscript gaat, dat de uitgever op eigen verzoek - zij het dan door Uw tusschenkomst - van den auteur ter beoordeeling ontving, had toch wel mogen worden verwacht, dat bij de afdoening met deze omstandigheid eenigszins rekening was gehouden. Een volle maand om, naar ik verwacht, een negatief antwoord te geven, lijkt in dit geval meer dan behoorlijk lang. Deze opmerking enkel voor wat de wellevendheid betreft en geheel onder ons gemaakt, dat, met het oog op de papierschaarschte, voortaan alle manuscripten eerst nog naar een bepaalde instantie gezonden moeten worden, die over de uitgaven te beslissen heeft. In zoover ik dat begrepen heb, dus preventieve censuur, die aan den uitgever het vrije initiatief ontneemt. Ook bij een toestemmend antwoord van Van Veen's Mij, is er van een uitgave als zoodanig waarschijnlijk maanden lang nog niets met zekerheid te zeggen. En van een voorschot bij overlating van het manuscript evenmin sprake meer. Waar de weg voor den auteur om tot een publicatie te geraken thans zoo ingewikkeld wordt, schijnt het wel aanbeveling te verdienen, dat de uitgever met zijn beslissing nu niet langer draalt.'[137]

Toch kwam de uitgever eindelijk af met een concept-contract. 'Zoo juist (1/2 3 n.m.) van Veen's Uitg Mij ontwerp-contract voor "Achter Groene Horren" ontvangen', schreef Van Oudshoorn op 14 maart 1942 in zijn dagboek.[138] Het bracht Van Oudshoorn tot een fatale stap: hij wendde zich voor advies tot Van Ham en deze ontving hem maar al te graag: eindelijk een schrijver van naam die zich tot hem wendde en daarbij nog een topambtenaar. Dat Van

Oudshoorn niet geheel ongevoelig was voor de verlokkingen van het nationaal-socialisme, had hij inmiddels al bewezen met het stuk ‘Zonder commentaar en zonder namen’ dat hij in 1941 in *De Nieuwe Gids* had gepubliceerd.[139]

Kwam hij met dit stuk voor zijn mening uit? Dat weten we niet. Wilde hij naar buiten toe laten weten dat het Van Oudshoorn was die deze mening ten beste gaf? Nauwelijks. Hij publiceerde het stuk onder de initialen J.K.F. en dat was voor de meeste lezers van *De Nieuwe Gids* (dat waren er niet veel meer) een niet te ontcijferen puzzel. Weinigen wisten dat Van Oudshoorn en Feijlbrief één en dezelfde persoon waren. Of beter: volgens de visie van Feijlbrief juist niet één en dezelfde persoon! Ditmaal was het Feijlbrief die een mening gaf, waarmee hij Van Oudshoorn buiten schot liet. Dat was ook wel nodig, want het stuk is een demasqué van de schrijver. Hij stelde zich pro bezetter op, viel de anti-nationaal-socialistische pers aan, de joodse bankiers en industriëlen. Maar hij bleef handig. Hij noemde geen enkele naam en vuurde zijn pijlen in het donker af, zoals op een onbekend gebleven journalist, ‘die in het land, waartegen zijn achtelooze grol zich keerde, jarenlang gastvrijheid genoten had en het, door zijn verblijf daar, later tot een zekere Europeesche reputatie bracht, was het zoo vergund, vanuit een veilig gewaande schuilplaats, steeds onbeheerschter zich te uiten. Dit geschrijf, half stijlbloempje, half reportage, uit meewaren met rasgenooten desnoods verklaarbaar, maar daarom bekrompen en naar buiten te gevaarlijker, verscherpte zich van maand tot maand en bleef toch tot de bittere ontknooping van overheidswege ongemoeid.’

Volgens De Moor doelde Van Oudshoorn hier op Maurits Wagenvoort, met wie we al kennis maakten en die ook werkzaam was geweest voor *De Nieuwe Gids*. De Moor stelt verder dat Wagenvoort wegging na de machtsovername door Haighton.[140] Het is onwaarschijnlijk dat Van Oudshoorn Wagenvoort op het oog had. Wel was Wagenvoort bij *De Nieuwe Gids* weggegaan na een conflict met Haighton, maar met zijn anti-nationaal-socialistische gezindheid viel het wel mee, gezien de overdaad aan subsidies die hij van Departementswege genoot.[141] En belangrijker: Wagenvoort was niet joods, zodat de hele aanval een slag in de lucht zou zijn geweest. Wie Van Oudshoorn dan wel in gedachten had, zal wel een mysterie blijven.

Het gesprek dat Van Oudshoorn met Van Ham had, vond bijna onmiddellijk plaats na de ontvangst van het concept-contract. Vermoedelijk wilde Van Oudshoorn weten hoe groot de kans was dat zijn roman mocht worden uitgegeven. Het is bijna zeker dat Van Ham hem een tegenvoorstel heeft gedaan. Als Van Oudshoorn Lector zou worden, zou Van Ham niet moeilijk doen met de papiertoewijzing. 's-Gravesande zal er niet ver naast hebben gezeten met zijn theorie. In ieder geval ging Van Oudshoorn op het verzoek van Van Ham om boeken te beoordelen in, een paar dagen later werd Van Oudshoorn officieel als Lector aangesteld.[142]

Was *Achter groene horren* anders niet uitgekomen? We hebben gezien dat ook Jan van der Made Lector was en als hij het manuscript te beoordelen had gekregen, was er van een verschijning geen sprake geweest. Nu kon hij enkel achteraf reageren in *De Waag*, waarin hij de veelgelezen rubriek *De schrijver en zijn tijd* had. Twee pagina's besteedde hij aan *Achter groene horren* en na een lange uitweiding over het begrip 'ontaarde kunst' kwam hij tot de slotsom:

'Dit voert ons terug tot Oudshoorn. Wat is de drijvende kracht van zijn kunst geweest? Een wanhopig en schreiend verzet tegen den vloek van te zijn wat hij was: een losgerukt, vereenzaamd, in zichzelf gekerkerd individu, product van een zieken tijd, een ontaarden tijd, bovendien bezeten door die perversie der zinnen, die een begeleidend verschijnsel is van deze menschen, wien het een pijn en een vloek is om te leven, perversie die nog verergerd en onontkoombaarder werd door een vreeselijke jeugdbelevenis. Uit het levensbesef van zulk een persoonlijkheid, dat gemeten aan de maatstaven van ons rassisch levensbesef, volkomen ontaard is, schept van Oudshoorn, oprecht, eerlijk, moedig en smartelijk een kunst, die juist daarom nooit anders dan ontaard kon zijn. En dat is zij dan ook. Met onze waardeering voor de waarachtigheid en het gehalte van die kunst heeft deze vaststelling niets van doen. Nog minder met die voor den moedigen en verscheurden mensch, die hier voor ons opstaat, of voor het onnoemelijke leed, dat hier is uitgezegd. Het noodlot is ook nog iets. God schept heele drommen menschen alleen maar om hen te doen lijden en met hen den smartelijken ondergang van een wereld te voltooien. En de eenige waardige Germaansche tragische levenshouding voor deze menschen is de niets ontziende somberheid van dezen auteur, die zichzelf niet bedriegen wil. Maar juist dat; zelfs dat kan zijn kunst niet voor het kenmerk ontaard behoeden.'[143]

Of de recensie Van Oudshoorn erg heeft beroerd, áls hij hem al gelezen heeft, vermeldt de historie niet. De nauwkeurige De Moor komt er niet eens toe de toch vanuit nationaal-socialistische hoek belangrijke kritiek van Van der Made in zijn boek een letter waardig te keuren. In ieder geval was *Achter groene horren* de duidelijke aanleiding voor Van Oudshoorn zich binnen het nationaal-socialistisch gerichte Lectorencorps te voegen. Had Van Oudshoorn hiermee meer partij gekozen dan in zijn artikel in *De Nieuwe Gids*? We kunnen het achteraf gezien wel stellen. Van Oudshoorn zelf zal het echter beschouwd hebben als opportunistische daad van de totaal afzijdige. Wie geen partij hoeft te kiezen volgens zijn eigen normen, hoeft geen schroom te hebben om om redenen van pragmatische aard zich tijdelijk bij een van de partijen aan te sluiten. Van Oudshoorn beschouwde het duidelijk als een zakelijke verbintenis. Die houding is kenmerkend voor hem, zoals ook is af te lezen uit een dagboekfragment geschreven vlak na de oprichting, 12 maart 1940, van het 'Comité ter Verdediging van de geestelijke vrijheid': 'Geestelijke vrijheid', reageerde Van Oudshoorn

schamper. ‘Terwijl “ten onzent” van louter vrijheid al niet meer geweten wordt, wat er eigenlijk mede aan te vangen, dient thans de “geestelijke” vrijheid, blijkens nevenliggend knipsel “gepropageerd” te worden. Met voorbijzien, dat vrijheid in geestelijken zin, nooit anders dan een zuiver intern iets kan wezen. Als het gevoel, dat de geest nooit eenzijdig in het een of ander maxiem of regiem of principe op kan gaan. Dat dus het zich keeren tegen hetgeen die geestelijke vrijheid heet te onderdrukken, zelf een impliciet partij kiezen voor het tegendeel daarvan is. Of minstens toch een willen opruimen (het woord ten val brengen wordt gebezigd) van iets, dat de geestelijke vrijheid in de weg staat. Maar hoe daartoe dan andere middelen te vinden, dan die dat knechtende regime zelf bezigt?’

‘Deze principiële afzijdigheid heeft ook Van Oudshoorn niet kunnen volhouden’, stelt De Moor hierna.[144] Ik kan het met deze stelling maar ten dele eens zijn. Voor ons, beschouwers achteraf, moge het zo lijken, voor Van Oudshoorn was het Lectoraat wellicht de uiterste consequentie van dat streven naar afzijdigheid. Pas met een keuze tégen het Lectoraat zou Van Oudshoorn in strijd zijn gekomen met zijn eigen wezen, nu ging hij de keuze uit de weg en koos voor een praktische oplossing van zijn probleem, dat in hoofdzaak financieel van aard was, waarbij wellicht ook de drang om zijn manuscript uitgegeven te krijgen een rol speelde. Of dat verachterlijker is dan een foute keuze op principiële gronden, laat ik nu buiten beschouwing.

In de rapporten die in het archief van de Afdeeling Boekwezen terug te vinden zijn, zal men zelden een spoor aantreffen van de identiteit van de betreffende rapporteur. Wam de Moor heeft echter uit het persoonlijk archief van Van Oudshoorn de doorslag van een rapport opgediept, waarover Van Oudshoorn zelf tevreden moet zijn geweest en waarvan ik een deel citeer om aan te tonen dat Van Oudshoorn zijn werk klaarblijkelijk serieus nam en daarbij in zijn rapportage aantoonde literator te zijn. Het gaat in dit rapport om de roman *De Onmogelijke* van C. de Booy. Refererend aan de titel schrijft Van Oudshoorn: ‘Inderdaad... Deze totaal onmogelijke geschiedenis, door een stumperig tekort om gedachten onder woorden te brengen nog ontsierd, kan, zelfs met den besten wil, onmogelijk - als letterkundig product - een ook maar enigszins gunstig oordeel te beurt vallen. Zoo is het, met bijna zekerheid, te voorzien, dat het manuscript nooit of te nergens een uitgever zal vinden. Dat het met de hand geschrevan werd, is daartegen het geringste bezwaar. Het schrift is groot en duidelijk, maar vertoont een zeker karakter, dat, al te vaak helaas, voor een, zacht uitgedrukt, infantiele geestesgesteldheid onmiskenbaar is. In het onderhavige geval werd dit grafologisch inzicht (trouwens het schrift viel ook den heer Hamel als weinig aanmoedigend op) reeds na de kennismaking met de als ten beste gegeven gedichten, meer dan bevestigd. Zij hebben met het eigenlijke verhaal wel

verder niets te maken, maar bevinden zich zóó diep beneden het literair als laagste aanvaardbare niveau, dat het - om zich een definitief oordeel over het manuscript zelf te vormen - gerust bij een “parcourir au bout des doigts” daarvan had kunnen blijven.

De eenmaal op zich genomen taak echter getrouw, heeft Uw rapporteur zich door de ruim vier honderd bladzijden heen-geworsteld, zonder er ook maar één enkele regel - eerewoord - van over te slaan niet alleen, maar ook zonder de daaraan bestede uren als een corvée te ondergaan. Want juist van de onbeholpen, soms bijna dwaze, verteltrant, en meer nog van het onbedorven hart, dat zich daarmede gehoor tracht te verschaffen, ging dieper bekoring uit, dan van zoo menig even vaardig als gevoelloos uitgesponnen thema. En wanneer het verhaal soms onverhoeds ook wérkelijk wist te boeien - als bij de ontdekking van het kastekort en zij het slechts op die manier, waardoor zo'n geval in een courant de aandacht gaande houdt - dan voelden wij bovendien iets van aandoening in ons opwellen... Niet om den falsaris, en ook niet om het sprankje, ach, een zoo armetierig sprietje van talent, dat zich zelfs in het onmogelijke niet verstikken liet. Neen, om het vleugje, om de tintelende sprank van hoop, zooals die het kinderlijk hart van mejuffrouw Booy nog afwisselend zullen komen verblijden en... verontrusten. Weer teert zij op een grote verwachting: wat brengt ditmaal het lang verbeide antwoord van het Departement? Een zielig geval, dat, tegenover minder kwetsbare naturen, dikwijls reeds met een troost-penning te verhelpen is. Over het manuscript echter mag - ondanks meedoogen met deze naarstige sloof - geen ander advies, dan een *beslist afwijzend* worden verstrekt. Door sentiment laat zich het onmogelijke wel het allerminst verwrikken. Erg jammer. Ook met een oplappen van den stijl - nog afgezien daarvan, dat deze totaal ontbreekt - ware het geschrift niet meer te redden. Aan een voorstel van den heer Mirande in die richting kan, bij alle waardeering ervan en zoo welkom het in ander opzicht leek, zoo geen gevolg worden gegeven. Onbegonnen werk.’[145]

Zo welkom in ander opzicht. Daarmee moet Van Oudshoorn bedoeld hebben dat hij het geld goed kon gebruiken. Bovendien wist hij wat het bewerken van een manuscript inhield. De roman *Heer Jancko Douwama van Oldeboorn* bijvoorbeeld, wellicht nog in een achterafbibliotheek verkrijgbaar, geeft als auteur S. Bartstra aan. Toch is in feite Van Oudshoorn de eigenlijke auteur, want na maandenlange arbeid had hij de zeshonderd pagina's manuscript van de Friese dominee Bartstra, een toegewijd lid van de NSB en voor de oorlog de geestelijke vader van de roman *Quaede Foelck en de gebiedende vrouw op Oldenborch*, omgewerkt. Van Oudshoorn moet niet ontevreden zijn geweest met zijn werkstuk, want de auteur in hem probeerde op de een of andere manier toch aan zijn trekken te komen, zoals blijkt uit een brief die hij aan Van Ham schreef.[146]

'Naar te verwachten, zal Ds. Bartstra aan zijn te verschijnen werk wel een woordje vooraf doen voorafgaan', schreef Van Oudshoorn. 'Ware het dan niet billijk - voor zoover daartoe nog de gelegenheid bestaat en dit niet reeds mocht zijn geschied - daarin een tirade op te nemen van ongeveer: "mijn dank aan een literator, die ongenoemd wenscht te blijven, voor zijn hulp mij bij de vormgeving van dit verhaal verleend". Iets dergelijks en dit lijkt mij ook raadzaam. Want een criticus met een eenigszins ontwikkeld orgaan kan het niet verborgen blijven, dat juist de best gestileerde stukken onmogelijk van de hand van Ds. Bartstra kunnen wezen. En dan pas later te moeten toegeven zich met vreemde veeren getooid te hebben, is verre van prettig. Persoonlijk sta ik dus thans volkomen buiten de zaak. Het gaat hier slechts om een raad, overbodig wanneer de heer Bartstra reeds misschien iets in dien zin gedaan heeft. Maar dat neem ik niet aan. Want tot heden heb ik van hem geen woord van bijval voor de medewerking van een auteur de distinction mogen vernemen. De dominee schijnt op het standpunt te staan: betaalde kracht en daarmee basta. In den trant van een smid, die alleen maar in de huiskamer toegelaten wordt om de kachel na te kijken. Wanneer dhr. Bartstra wist, hoe ik mij afgebeuld heb om van zijn geschrijf iets toonbaars te maken, wellicht zou hij er iets anders over denken.'

In ieder geval had Van Oudshoorn schoon genoeg van het bewerken van nieuwe manuscripten die hem werden toegestuurd, zoals de roman *De mooie Nel* van de NSB-schrijver J. Hoeben. Hij voelde niets voor deze stuiversroman: 'Mooie Nel schijnt bestemd, zooal tot geen best-seller, dan toch tot een weken lang van te voren gereserveerd winkelbibliotheek-succes uit te groeien. Met ezelsooren ten slotte en, wanneer de distributie wordt afgeschaft, ook met vetvlekken. Maar ja, zoodra er opnieuw genoeg te bikken valt, zal ook mooie Nel wel spoedig in natura worden begeerd. Fatale cirkelgang voor haren geestelijken vader, die goed zal doen, het ijzer te smeden etc. Van eene omwerking wordt daartoe, in zijn eigen belang en alle bescheidenheid, *afgeraden*.'[147]

Een verzoek van Van Ham de roman *Mannen aan den Slag*, waarvan de auteur onbekend is gebleven, te bewerken, wees hij ook af, maar nu was zijn toon niet spottend, doch belastend voor het beeld dat oprijst van Van Oudshoorn in de bezettingsjaren: 'In deze aangelegenheid van advies te mogen dienen, werd door ondergeteekende zeer gewaardeerd. Gaarne had hij ook deze hem toebedachte taak op zich genomen, vooral omdat het hier om een ernstige poging tot het weergeven van recente gebeurtenissen op politiek terrein in romanvorm gaat. Maar om van deze gebeurtenissen nu reeds - niemand minder dan Dr. Goebbels heeft er uitdrukkelijk op gewezen - den daartoe vereischten afstand te bewaren is, juist door hare actualiteit, het oogenblik nog niet gekomen.'[148]

Misschien was het wel om deze regels dat het Departement Van Oudshoorn politiek volstrekt betrouwbaar achtte. In elk geval kreeg hij een verklaring waarin stond te lezen, dat hij 'in opdracht van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten regelmatig belangrijk werk verricht en dat zijn verblijf in Den Haag daarvoor gewenscht is'.[149] Het is voorzichtig gezegd opvallend dat de brief die Van Oudshoorn schreef met de zin waarin Goebbels als orakel werd opgevoerd, op het Departement binnenkwam op de dag dat de verklaring over de gewenstheid van het verblijf van Van Oudshoorn in Den Haag er uitging. Belangrijk werk voor het Departement, dat was het zeker. Maar ook op andere terreinen onderscheidde Van Oudshoorn zich. Hij vertaalde voor *Uitgeverij De Schouw* twee boeken uit het Duits: *Der Sieger* van Hugo Paul Uhlenbursch en *Nacht der Verschwörung* van Herbert Böhme. Zijn honorarium was niet indrukwekkend. Voor het boek van Uhlenbursch ontving hij slechts f 174, voor dat van Böhme f 250. Verder publiceerde Van Oudshoorn bij *Oceanus*, een 'foute' uitgeverij, die ik, mét het werk van Van Oudshoorn, in deel III uitvoerig zal beschrijven.

Zijn vertaalwerk kwam Van Oudshoorn na de oorlog op een verhoor van de Politieke Recherche te staan, al leidde dat verder niet tot vervolging. Ten aanzien van zijn werkzaamheden voor het Departement moest hij zich wel verantwoorden en Van Oudshoorn heeft dat voelen aankomen, wat al bijna blijkt, naar De Moor terecht stelt, uit eerdere dagboekaantekeningen, zoals die van 24 juni 1945[150]: 'In Duitschland zullen er beslist weder spoediger ordelijker toestanden heerschen dan hier te lande, waar men met de vrijheid geen raad weet. Sedert de "bevrijding" heerscht er in Holland een chaos. Van een centraal gezag is niets te bemerken. De koningin is een mysterieuze figuur geworden. Er verschijnen alleen in Den Haag reeds twintig en meer blaadjes. Een courant van gezag en formaat is er niet. Het aantal politieke gevangenen is in Den Haag alleen reeds tot 4000 gestegen. Dit is pas een begin! de POD (politieke opsporingsdienst) heeft ook hier zijn "werkzaamheid" pas aangevangen.'

Van Oudshoorn voorvoelde het: ook hij zou aan de tand gevoeld worden, zij het zeer zachtaardig. Op 12 februari 1946 verscheen hij voor de Eereraad voor Letterkunde, die in hotel Terminus in Den Haag zetelde. We hebben reeds gezien hoe hij er met een briefje, gedateerd 8 februari 1946 op antwoordde. Dit briefje zou bij het verhoor nog ter sprake komen. De Eereraad bestond uit mr. F. Bordewijk, als voorzitter, prof. dr. N.A. Donkersloot als adviseur van de Staf Militair Gezag en de leden A. Defresne, dr. W.G. Hellinga, mr. M. Nijhoff en prof. dr. J.B. Tielrooy. Van het verhoor van Van Oudshoorn is een verslag bewaard gebleven, dat een goed beeld geeft van de wijze waarop zulke verhoren plaatsvonden en van de wijze waarop Van Oudshoorn meende zich te moeten verdedigen.

‘De Heer Feylbrief deelt mede, na het afzenden van zijn briefje ddo. 8-2-46 over alles nog eens ernstig te hebben nagedacht. Hij weet dat er m.b.t. de Eereraden nogal wat te doen is geweest en dat het optreden van de Eereraden niet de algemene instemming heeft. Daarom wil hij tenslotte toch maar liever niet voor de Eereraad verschijnen. Uit de hem ter kennis gekomen berichten omtrent de opvattingen van de Eereraden verwacht hij eigenlijk geen enkel resultaat, zoowel voor den Raad als voor hem zelf. Ook al omdat hij van meening is, dat het oordeel van de Raad reeds bij voorbaat vaststaat en zijn oproep dus zuiver formeel is. Hij wil dus bedoeld briefje vervangen door een ander briefje, waarin staat dat hij van een onderhoud geenerlei resultaat verwacht en het dus niet noodig acht te verschijnen, terwijl hij eventueel wel bereid is enkele nadere inlichtingen schriftelijk te verstrekken. Hij vreest dat een discussie over oneervol en onvaderlandschgedrag geen nut zal hebben, omdat de wederzijdsche opvattingen in deze waarschijnlijk zeer zullen uiteenlopen.

Feylbrief stelt voorop, dat hij zich bij voorbaat bij elke door den Raad te nemen beslissing zal neerleggen, maar verzoekt met nadruk om, wanneer zijn vonnis in de kranten zal komen te staan, alleen den naam J. van Oudshoorn te vermelden en Feylbrief niet te noemen, aangezien hij altijd geweigerd heeft die beide namen met elkaar in verband te brengen. Hij heeft ze altijd streng gescheiden gehouden om zijn totaal onbesmette naam Feylbrief buiten elk literair geding te houden.

De voorzitter recapituleert, dat de Raad thans twee verzoeken van den Heer Feylbrief te behandelen heeft. N.a.v. het eerste verzoek deelt de voorzitter mede, dat het den Heer Feylbriefnatuurlijk volkomen vrij staat om niet voor den Raad te verschijnen, en eenmaal gekomen zijnde, niet op de vragen van den Raad te antwoorden. Wat betreft het vervangen van het briefje ddo. 8-2-46 door een ander, dat is in strijd met de procedure van den Raad, al staat het den heer Feylbrief natuurlijk geheel vrij zijn oorspronkelijk briefje alsnog in te trekken.’ Het is opvallend dat de Raad niet reageerde op de term ‘onbesmette naam Feylbrief’. Diezelfde naam immers plaatste de schrijver onder zijn stuk ‘Zonder commentaar en zonder namen’ in *De Nieuwe Gids* in 1941, een artikel dat op zichzelf al een beoordeling door de Eereraad waard was geweest.

Tijdens de zitting ging de Eereraad wel diep in op het vertaalwerk dat Van Oudshoorn voor *Uitgeverij De Schouw* had verricht. Niet aan de orde kwamen de recensies die hij voor het tijdschrift *De Schouw* had geschreven. Merkwaardig genoeg vermeldt De Moor ze ook niet. Ze waren ook niet erg belangrijk en zijn enkel terug te vinden in twee nummers van het tijdschrift. Eerst bespreekt hij G. von Scheuer, *Einer ohne Vater*[151], waarin overigens de volgende merkwaardige redenering staat: ‘Het verhaal speelt zich in de huidige wereldcrisis af, en al heeft het daarmede slechts enkele uiterlijkheden gemeen, zoo is het toch evenmin

waarschijnlijk, dat de vagebond, een gewezen "Hauptmann" uit den vorigen oorlog en nog in de kracht van zijn leven, een vol jaar zou verdoen met het opzetten en weer verscheuren van een roman.'

In het daaropvolgende nummer van *De Schouw* liet hij zijn licht schijnen op Willi Guttings *Glückliches Ufer*. 'Een genrestukje' volgens Van Oudshoorn[152], die zijn beide recensies ondertekende met J.K. Feylbrief, om toch vooral goed uit te laten komen dat het niet de letterkundige was die een beschouwing publiceerde, hetzelfde onderscheid dus dat hij al eerder voor *De Nieuwe Gids* had aangebracht. Hij kreeg daarna van redactiesecretaris A.B. Roels nog het verzoek tot het schrijven van een recensie over *Der Wein des langen Lebens* van H.D. Cocea[153], maar van een antwoord van Van Oudshoorn is niets bekend en de recensie is ook niet verschenen.

Opmerkelijk in het verhoor van de Eereraad is Van Oudshoorns opmerking over zijn gang naar het Departement om daar aan Van Ham advies te vragen: 'Waarom zou ik niet naar het Departement gaan? Ik schaam mij daar niet voor, evenmin als ik er mij voor schaam in te schrijven bij het Gewestelijk Arbeidsbureau.'[154]

Twee weken na het verhoor van Van Oudshoorn wees de Eereraad vonnis. Relevant is de uitspraak en de motieven die aan deze uitspraak ten grondslag lagen en die ik volledig weergeef:

> EERERAAD VOOR LETTERKUNDE STAF MILITAIR GEZAG, sectie XIV
> Mr. F. Bordewijk, voorzitter
> A. Defresne,
> Dr. W.G. Hellinga,
> Mr. M. Nijhoff,
> Prof. Dr. J.B. Tielrooy, leden Amsterdam, 26 februari 1946

Uit een onderzoek naar de gedragingen als letterkundige gedurende den bezettingstijd van den Heer J.K. Feylbrief (ps. J. van Oudshoorn) is den Eereraad voor Letterkunde gebleken, dat de Heer Feylbriefvrijwillig is toegetreden tot de Kultuurkamer en daarvan gebruik gemaakt heeft om te publiceren.

Voorts is hij opgetreden als rapporteur van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, al was hij dan ook niet vast als medewerker aan dit Departement verbonden.

De Raad wil hierbij als verzachtende omstandigheid laten gelden, dat de Heer Feylbrief in moeilijke financieele omstandigheden verkeerde. In aanmerking nemende, dat de Heer Feylbrief dus slechts een weinig principieele houding heeft aangenomen en geen directe propaganda heeft gemaakt, is de Raad van oordeel, dat de Heer J.K. Feylbrief (ps. J. van Oudshoorn)

ten eerste: dient te worden uitgesloten van iedere publicatie hetzij van oorspronkelijk dan wel vertaald werk alsmede van het samenstellen van bloemlezingen en het doen of laten opvoeren en voordragen van eenig door hem geschreven werk benevens van het mededingen naar prijsvragen, zij het ook in manuscript,

ten tweede: dient te worden uitgesloten van het aan de markt brengen of doen brengen van reeds verschenen werk of herdrukken,

ten derde: dient te worden uitgesloten van ieder ander optreden in het openbaar op het gebied der kunst,

een en ander voor een tijdvak, loopende tot 5 November 1946. En besluit de bevoegde instanties te adviseeren, dit vonnis niet openbaar te maken.[155]

Het was een mooi vonnis voor Van Oudshoorn, zeker omdat de openbaarmaking uitbleef en de termijn van uitsluiting na een halfjaar al zou eindigen.

De reactie van Van Oudshoorn op deze milde behandeling is niet bekend. Hij zal zich wel onrechtvaardig behandeld gevoeld hebben; dergelijke gevoelens spreken tenminste uit een dagboekfragment van 5 mei 1946, dus enkele maanden na de uitspraak van de Eereraad: ‘Nationale feestdag. Goed zoo! Want, wie iederen dag feest viert, heeft nooit een feestdag.’ En: ‘Seyss Inquart kwijt, In Holland nog volop Hitlerbeleid.’[156]

Ik wil volstaan met de slotsom van Wam de Moor ten aanzien van de houding van Van Oudshoorn tijdens de bezettingsjaren: ‘Van Oudshoorns gedrag in de oorlogstijd lijkt mij typerend voor de paradox van zijn leven. Tegenover de moed die hij in vroeger dagen had betoond, toen het aankwam op de beschrijvingen van innerlijke verschrikkingen als vervreemding en eenzaamheid, staan hier zijn gebrek aan inzicht en onderscheidingsvermogen, zijn bangheid en zijn rancune. Brood op de plank, der Not gehorchend, nicht dem inneren Triebe.’[157]

Maar gold dat niet voor veel Lectoren? Velen van hen hebben zich nooit hoeven verantwoorden voor de Eereraad, terwijl we ervan kunnen uitgaan dat hen hetzelfde ten laste had kunnen worden gelegd als Van Oudshoorn. Rapporteurschap voor het Bureau Lectoraat en aanmelding bij de Nederlandsche Kultuurkamer, dat waren de twee pijlers waarop het vonnis berustte. We mogen ervan uitgaan dat verreweg de meeste Lezers van het Bureau Lectoraat naast hun rapporteurschap de aanmelding voor de Nederlandsche Kultuurkamer verweten had kunnen worden. Maar nergens hebben we kunnen vinden dat Anton Deering, Jeanne Reyneke van Stuwe, Paul Vlemminx en Gabriel Smit door een ereraad met uitsluiting van publicistische arbeid zijn gestraft. Het vonnis van Van Oudshoorn toonde aan dat de Eereraad, toen een rapporteur van de Afdeeling Boekwezen voor hem verscheen, diens werkzaamheden als Lector reden vond voor een bestraffing. Want collaborateurs waren het, zowel de fana-

tieke nationaal-socialisten onder hen als de zwakke meelopers en profiteurs. Zodra een Lector akkoord ging met de taak om ervoor te zorgen dat binnen een totalitair regime geen publikaties zouden verschijnen die de positie van dat regime konden verzwakken, werkte hij mee aan de versterking en in ieder geval de instandhouding van dat regime. Dan hebben we het over een vorm van collaboratie in de categorie waar *De Vrije Kunstenaar* al op wees: 'Men heeft zijn traditie verloochend, zijn kameraden verraden en staat met beschaamde kaken tegenover grote voorgangers, die wisten, dat het niet alleen rechten geeft, schrijver te zijn maar ook plichten.'[158] Het is een stellingname waarmee we later, als we een ander soort rapporteurs zullen behandelen, de correspondenten voor de Nederlandsche Kultuurkamer namelijk, opnieuw zullen worden geconfronteerd.

Nu waren de rapporten van Van Oudshoorn, voor zover ze te achterhalen zijn, nog keurig. Veel schade voor de auteur zullen ze niet aangericht hebben, hooguit werd niet tot publikatie overgegaan als Van Oudshoorn negatief oordeelde. We mogen ons afvragen of na de oorlog niet menig auteur een zucht van verlichting heeft geslaakt omdat hij door een publikatieverbod voor een al te opzichtige knieval voor de bezetter was behoed.

Het is ondoenlijk alle rapporten die de Lezers indienden te behandelen. Daarbij komt dat de rapporten soms terzijde werden gelegd omdat Van Ham en de zijnen toch een ander idee over een boek hadden. Zoals gezegd kregen de uitgevers een standaardafwijzing in de bus, zodat ze niet wisten wat de reden was waarom hun boek was afgekeurd. Er werden echter uitzonderingen gemaakt. Dan kreeg een uitgever een uitvoerige motivatie, zoals *J. van den Tol*, Dordrecht, die in een periode van nog geen twee maanden een behoorlijk aantal reacties kreeg. Van den Tol had zich gespecialiseerd in het christelijke boek. Maar de twee tijdpreken van dominee L.S. den Boer kon hij wel vergeten: 'Ze zijn doorspekt met toespelingen op de huidige omstandigheden, houden totaal geen nieuwe gedachten in, zoodat, vooral in verband met de papierschaarschte, het nog beschikbare papier beter voor andere gelegenheden te gebruiken is.'[159] Van den Tol liet zich niet afschrikken en hij stuurde opnieuw twee tijdpreken in en nu met meer succes: 'Mijnerzijds bestaat tegen de uitgave geen bezwaar, behoudens de tusschen haakjes geplaatste passages op blz. 19 van "Het naderende einde". Deze passages dienen geschrapt te worden, terwijl ik ook den titel van deze preek niet kan bewonderen.'[160] En over het manuscript *Gij zijt de Losser*. 'Tegen uitgave mijnerzijds geen bezwaar, alleen zou op blz. 16 "nieuw-heidendom" beter vervangen kunnen worden door bijvoorbeeld "ongeloof".'[161] Op het manuscript *Te Bethlehem* dat Van den Tol vervolgens opstuurde kwam nauwelijks enig commentaar, op een korte passage na, die moest worden geschrapt.[162]

Uit de zojuist geciteerde brieven van het DVK blijkt dat het gebruik van een

bepaalde terminologie heel gevoelig lag bij de vertegenwoordigers van de Nieuwe Orde en dat de uitgevers en schrijvers er verstandig aan deden eerst te kijken of de titel van hun manuscript geen aanleiding tot misverstanden gaf.

De rapporten waarin geadviseerd werd een manuscript niet te laten uitgeven, of, indien het een reeds verschenen werk betrof, het uit de verkoop te halen, gingen naar het Referat Schrifttum, zowel in het Nederlands, als in een Duitse vertaling. Greshoff zat niet meer in Nederland, anders had hij nog wel eens behoorlijk last kunnen hebben met de aanvrage van zijn uitgever om zijn in 1932 verschenen *Mirliton* te mogen herdrukken, daar het uitverkocht was. Op het Departement was men niet te spreken over *Mirliton* en in het rapport werden dan ook woedend vier dichtregels geciteerd waarover men zich erg had opgewonden:

'k Heb vierkant maling aan 't vijfjarenplan,
Ik veeg mijn schoenen aan een encycliek,
Der Vlamen heil'gen taalstrijd maakt me ziek,
En Hitler vind ik een vulgairen man.

‘De hoogmoedige wijze, waarop hier de Führer beleedigd wordt, maakt het noodzakelijk deze bundel aan den omloop te onttrekken’, meldde de onbekend gebleven Lezer.[163]

Bep van Kempen publiceerde *Te mogen helpen*, haar belevenissen als verpleegster in de meidagen van 1940, door *Born* in Assen uitgegeven. ‘Het is een raadsel hoe de uitgeefster voor een dergelijk product nog papier beschikbaar is gesteld’, zegt het rapport.[164] Het boek wordt ‘een boekje van defaitistisch geklaag en gejammer’ genoemd, ‘zonder een enkel opbouwend woord’. Dan volgt een lange reeks zinnen uit het boek, waar de rapporteur moeite mee had; zoals: ‘Hij voelt geen pijn in zijn been, hij voelt slechts pijn in zijn hart om wat zijn eigen land wordt aangedaan.’ En: ‘Later als ze groot zijn, zullen ze horen vertellen, hoe ontzettend het bombardement van Rotterdam in Mei 1940 was.’ Het ergste vond de rapporteur de dichtregels:

Al hebt ge uw uniform afgelegd
En loopt ge als burgers straks voort,
Strijdt mee in de geest voor ons hoogste goed,
‘De Vrijheid’, strijdt mee, onverstoord.

Dat de gedragingen van prof. C.P.M. Romme in de bezettingsjaren op zijn zachtst gezegd omstreden zijn, mag ik als bekend veronderstellen. Zijn geschriften daarentegen vielen bij het DVK niet zo in de smaak, getuige de reactie

op zijn bij *Paul Brand* uitgegeven *Nederlandsche Sociale Politiek*. De bezwaren waren niet zozeer van principiële aard. Inhoudelijk had de rapporteur weinig aanmerkingen. Dat Romme het corporatisme omhelsde vond hij wel erg katholiek, maar zijn bezwaren richtten zich toch voornamelijk op het feit dat Romme het nationaal-socialisme niet de rol toedichtte die het, naar de mening van de rapporteur, verdiende. 'De schrijver geeft bijv. af op het individualisme, maar vergeet er bij te vermelden, dat het nationaal-socialisme de eenige werkelijke bestrijder van deze geesteshouding was.'[165] En: 'Zoo heeft hij het voortdurend over de sociale gezindheid, doch vermeldt nergens, dat het nationaal-socialisme dit ideaal al jaren lang predikte en door positieve maatregelen dit ook wist te bereiken.'

In de ogen van het DVK was Rommes boek echter heilig vergeleken bij *Opvoeding en de moderne samenleving* door Bertrand Russell, dat was uitgegeven door *De Driehoek*. Van dit laatste boek deugde helemaal niets. 'In dit boek toont Russell ook een ongodsdienstigheid, welke een goedkoope vrijmetselaarsgeest ademt: met afgesleten dooddoeners maakt hij zich af van de ernstige wijsgeerige en godsdienstige vraagstukken. In zijn geheel is het boek een voortbrengsel van een vrijmetselaarsgeest, zoals deze voorkwam in het tijdperk na den vorigen wereldoorlog.'[166] 'Gevaarlijk voor de volksvoorlichting', besloot de rapporteur zijn vernietigende beoordeling.

Ibsen schreef een treurspel, *Keizer of Galileër*, dat voor dr. G. Brillenburg Wurth aanleiding was een gelijknamig boekje bij *J.N. Voorhoeve* in Den Haag uit te geven. Ibsen liet het rijk van vlees en geest samensmelten in wat hij 'het derde rijk' noemde. Brillenburg Wurth was het daar niet mee eens. Dom, vindt de onbekend gebleven rapporteur, want nu '*insinueert* [hij] door het gebruik van de term "het derde rijk", dat aan het politieke rijk van dien naam fouten kleven, die hij in Ibsen's "derde Rijk" ondekt'.[167]

Het vermakelijkst zijn de rapporten over de boeken van Leslie Charteris, uitgegeven door *Bruna en Zoon*. Henri Bruning schreef een brief aan het Referat Schrifttum, als begeleiding van het rapport. 'Ze zijn, als vrijwel alle Amerikaansche en Engelsche detective-lectuur, vooral de Engelsche, uiteraard anti-Duitsch', merkte hij op.[168] 'Bij het merendeel van deze titels vormt het geen overwegend bezwaar, daar de wijze waarop Leslie Charteris zijn gevoelens kenbaar maakt, zeer kinderlijk is en hoofdzakelijk op de sensatie afgestemd.' Het DVK had geen bezwaar tegen de titels *De Tijger, Jill als vrouw, De Saint in New York, De Saint over boord, Dievenkermis* en *Volg den Saint*. Maar vier titels moesten uit de handel. Dat waren, omkleed met redenen:

'*De laatste held*

een spionnagegeschiedenis, waarin Duitsche personen een rol vervullen, die geenszins overeenkomt met de Duitsche opvatting van eer.

Ridder Templar
scheldwoorden als “boche”[169] komen hier te veelvuldig voor.
Wilde jacht
het boek speelt in Duitschland. De Duitsche politie wordt in een bespottelijk daglicht gesteld.
De Z man
deze roman speelt in Spanje tijdens den burgeroorlog. De schrijver stelt zich aan communistische zijde en de Spaansche fascisten vervullen wederom een belachelijke en misdadige rol.’

Het was voor het DVK overigens niet altijd gemakkelijk om reeds verschenen boeken die men wilde beoordelen in handen te krijgen. Geld om ze aan te kopen, was er niet voor beschikbaar gesteld. Dus moesten de uitgevers ze gratis leveren. *Teuling's Uitgevers-Maatschappij* had daar weinig zin in. Het tweede deel van de *Geschiedenis van de Letterkunde* van F. Bauer stond op het punt van verschijnen. Het DVK wilde het graag inzien en vroeg om een gratis exemplaar. Het Departement kreeg als antwoord: ‘Een schrijven van de Nederlandsche Uitgeversbond van 2 Mei 1941 vermeldt o.a.: “Bij nadere informatie bleek den Heer Noothoven van Goor, dat dure en kostbare werken, zoals plaatwerken niet ingezonden behoeven te worden”. - Wij menen dat dit kostbare werk onder genoemde uitzondering valt.’[170] Maar er was een oplossing: ‘Mocht Uw Departement op bovenvermelde “Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden” wensen in te teekenen, zo zult U zich hiervoor willen wenden tot Uw boekhandel.’ Wat het DVK dan ook braaf deed.

Drukkerij en Uitgeverij v.d.C. de Boer jr. NV was heel wat behulpzamer en had ook heel andere inlichtingen ontvangen dan *Teuling's*: ‘Naar aanleiding van ons telefonisch onderhoud van hedenmiddag is ons na informatie bij enkele uitgevers gebleken, dat door U gevraagde boeken gratis worden geleverd.’[171]
Heel direct was *Uitgeverij J.N. Voorhoeve*. Maar daar moet bij worden gezegd, dat, zoals we al zagen, het DVK een halfjaar eerder *Keizer en Galileër* in beslag liet nemen. Wat stelde Voorhoeve nu voor toen hij een brief van het DVK ontving[172] waarin hem werd gevraagd om *Dingen van waarde in ons leven* van A. Barkey Wolf op te sturen? Heel eenvoudig. ‘Van het boek “Dingen van waarde in ons leven” kunnen wij tot onze spijt geen presentexemplaar te uwer beschikking stellen’.[173] Daar had de uitgeverij twee weken over na moeten denken, maar uit de archieven is nergens gebleken dat het DVK verdere stappen heeft ondernomen.

Of een boek was al uitverkocht, zoals bij *Uitgeverij W.D. Meinema*, die van het DVK het verzoek kreeg *Zijn Messias* van A. van Atten op te sturen[174]. Het boek is al vanaf 1938 uitverkocht, deelde de uitgever mee. Of deze mededeling werd gecontroleerd, vermeldt de historie niet.[175] Het zat het DVK met dit boek toch al niet mee, want de ambtenaren hadden eerst bij *Uitgeverij Wever* om het boek ge-

vraagd[176] en die deelde mee dat het boek niet in haar fonds zat, maar in dat van *Meinema*[177].

De *Algemeene Boekhandel De Boekenschouw* kampte weer met andere problemen. Het DVK had een boek besteld (titel onbekend) dat niet kon worden geleverd, omdat ‘dit werk in België door de autoriteiten in beslag is genomen’.[178]

De minste problemen had het DVK met de eigen Kameraden. Die waren tenminste bereidwillig. Misschien omdat die geen rapportageplicht hadden en vrijwillig hun boeken en manuscripten aanmeldden, wel wetend dat ze toch geen gevaar liepen, zoals de tekstschrijver Jacques van Tol, voor de oorlog tekstleveraar van Louis Davids, tijdens de oorlog van het antisemitische cabaret *Paulus de Ruiter*, dat wekelijks voor de Nederlandsche Omroep te beluisteren was met de dochter van Koos Speenhoff, Ceesje Speenhoff, in een van de hoofdrollen. Van Tol was de man van het beroemde lied van Louis Davids, *De kleine man*, waarvan hij in de bezettingsjaren een variant maakte met het refrein:

> Dat was de Jodeman, de dikke Jodeman...
> de uitgekookte, gaargestookte vette Jodeman.[179]

Hij meldde met ‘Nat. Soc. Gr. Hou zee’ zijn manuscript aan[180], een initiatief dat bij het DVK goed viel[181].

In *Hollands Diep* zou Louis Ferron in 1976 de verhouding tussen Louis Davids en Jacques van Tol beschrijven. Hij kwam tot een deprimerende slotsom: Van Tol en Davids wedijverden met elkaar in kleinheid van karakter. En nog deprimerender: na de oorlog zouden anderen even opportunistisch als Van Tol bedelen om zijn diensten omdat Van Tol buiten kijf de handigste tekstschrijver was. ‘Deze gevierde kunstartiest [Ferron had het over Gerard Cox, A.V.] personifieert precies wat ik op Davids en Van Tol en vermoedelijk op de hele wereld van de kleinkunst tegen heb’, aldus Ferron[182], en hij vervolgt: ‘niet wat je doet telt, maar wat je in de ogen van je publiek bent en in de ogen van je publiek ben je alleen iets als je aan hun verwachtingspatroon beantwoordt. Een wederzijdse vorm van prostitutie, van afhankelijkheid die die hele wereld voor mij zo onapetijtelijk maakt en die in het verbond Davids-Van Tol een absoluut hoogtepunt vindt.

Van Tol schreef in de oorlog:

> De jid die aan de touwtjes trekt
> Die meesmuilt stiekem, wat een chijn,
> Hoe schmoest een mens het bij elkaar,
> De goyem wil bedrogen zijn.

Met als uitsmijter:

Dood aan de jood zij uw leus, kameraad.

In 1954, nog geen tien jaar na de oorlog kwam Heintje Davids, de zuster van Louis, de enige overlevende van de Davids-familie bij Van Tol. Of deze niet een paar liedjes voor haar afscheidstournee kon schrijven.'

Ferron beschreef hiermee een wereld van opportunisme, zoals we die ook tegenkomen in het volgende hoofdstuk, als we zien hoevelen hunkerden naar subsidies an prijzen, de vorm van erkenning waarin de ambtenaren van de Nieuwe Orde grossierden.

Eindnoten:

1 M. Stomps, 'Boekbespreking'. In: *Nederland*, 7 juli 1942, pp. 243-247.
2 Brief DVK, dd. 31-12-1942.
3 A.F. Mirande, 'Een schoon Liedekens-Boeck'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 8, p. 188.
4 *Idem*, p. 189.
5 Brief DVK, dd. 26-8-1942.
6 Brief Nederlandsche Uitgeversbond, dd. 11-9-1942.
7 Brief DVK, dd. 18-9-1942.
8 Verslag werkzaambeden DVK in het Tweede Halfjaar 1941, p. 2.
9 *Idem*, p. 3.
10 Brief Referat Schrifttum, dd. 7-7-1941. Op de brief staat het ontvangststempel van het DVK, dd. 15-7-1941. De brief is dus binnen Den Haag acht dagen onderweg geweest.
11 Brief DVK, dd. 18-7-1941.
12 Brief Martinus Nijhoff, dd. 22-7-1941.
13 In de brief van het Referat Schrifttum staat abusievelijk: De Gebroeders Aschenkgi.
14 Brief Referat Schrifttum, dd. 26-8-1942.
15 Rapport gevoegd bij brief DVK, dd. 30-9-1942.
16 Rapport gevoegd bij brief DVK, dd. 1-10-1942.
17 Zie noot 129 bij hoofdstuk 1.
18 Rapport gevoegd bij brief DVK, dd. 1-10-1942.
19 Van dit rapport is alleen een handgeschreven ongedateerde versie overgebleven in het DVK archief.
20 Rapport gevoegd bij brief DVK gericht aan het Rijkscommissariaat, dd. 26-8-1942.
21 Hans van Dulken, 'De cultuurpolitieke opvattingen van Prof. dr. G. van der Leeuw'. In: *Kunst en beleid in Nederland*, Amsterdam, 1985, p. 120.
22 Wam de Moor, *a.w.*, p. 620.
23 In deze bijlage zijn ook de Lectoren opgenomen, door De Moor vermeld.
24 De Moor, *a.w.*, p. 620.
25 N. Aartsma, 'Frieslands bijzondere positie binnen het Nederlandsche Kultuurgebied'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 4, april 1943, pp. 181-183.
26 N. Aartsma, 'De ondergang van het Avondland?' In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 10, oktober 1943, p. 516.
27 N. Aartsma, *Michiel de Ruyter, 1607-1667, Een heldenleven van plichtsvervulling voor het vaderland*, Den Haag, 1942.
28 Uitgegeven bij De Amsterdamsche Keurkamer.
29 Uitgegeven bij Uitgeverij Westland.
30 Johanna Haader, *a.w.*, p. 306.
31 Martien Beversluis, 'De decadentie der Nederlandsche poëzie'. In: *De Misthoorn*, 11-7-1942, p. 5.
32 Martien Beversluis, 'Litteraire brieven uit bewogen jaren'. In: *Nederland*, 4-4-1944, pp. 135-136.
33 Beschikking DVK, dd. 7-1-1944.
34 Zie Bijlage v.
35 Brief Leny Palm-Boelens aan DVK, dd. 30-9-1942.
36 Brief op het DVK ontvangen, dd. 25-7-1941.

37 Brief DVK, dd. 7-8-1942.
38 Brief Hoofd Dienst Perswezen NSB, dd. 3-9-1942.
39 Verkijk, *a.w.*, p. 150.
40 Dick Verkijk, *Radio Hilversum, 1940-1945*, Amsterdam, 1974, pp. 524-525
41 D. van de Bospoort, 'De Nederlandsche omroep en het platteland', In: *De Schouw*, jrg. 3, no.8, augustus 1944, p. 438.
42 Verslag werkzaamheden DVK, tweede helft 1942, p. 15.
43 *Idem*.
44 Dr. F. Breedvelt, 'Het geschiedenisonderwijs in den nieuwen tijd'. In: *Het Nationale Dagblad*, 2 en 3-2-1944.
45 H. Bruning, *Nieuwe verzen*, Amsterdam, 1943, p. 28.
46 Dr. F.C. Bursch, 'Nederland als levensruimte in de oudheid'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 5, mei 1943, pp. 225-227.
47 H. Buys, 'De stad Soest, Duitsch nationaal monument'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 2, 1-12-1942, pp. 551-553.
48 Brief DVK, dd. 25-6-1941.
49 Brief J. van Daalen, dd. 29-6-1941.
50 Brief DVK, dd. 4-7-1941.
51 Brief J. van Daalen, dd. 11-7-1941.
52 Brief DVK, dd. 18-9-1941.
53 Brief J. van Daalen, op DVK binnengekomen dd. 10-10-1941.
54 P. Dezaire, 'Zuid-Limburg een ware tooneelgaard'. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 1, januari 1944, pp. 26-28.
55 P.N. Dezaire, 'Uit Eindhovens verleden (Joden in 1731 geweerd)'. In: *Hollandsche Post*, juli 1944, p. 11.
56 Zie De Jong, *a.w.*, deel 6, pp. 498 en 507.
57 Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland, 1940-1945*, Amsterdam, 1986, pp. 67-68 en 513.
58 Brief Ed. Gerdes, dd. 1-5-1944.
59 Concept, dd. 3-1-1942.
60 Brief DVK, dd. 20-2-1942.
61 Zie Bijlage V.
62 Nota Van Ham, dd. 6-9-1943.
63 In: *Een keuze uit de hedendaagsche revolutionnaire poëzie in Noord- en Zuid-Nederland*, samengesteld en ingeleid door Henri Bruning, Amsterdam, 1944, p. 36.
64 Brief DVK, dd. 21-8-1941.
65 Brief Ger Griever, dd. 21-8-1941.
66 Brief secretaris-generaal, dd. 26-8-1942.
67 Het rapport werd op 24-10-1942 aan de voorzitter van de Kultuurraad, prof. Snijder aangeboden.
68 Venema, *a.w.*, p. 452.
69 Venema, *a.w.*, p. 327.
70 *Idem*, p. 278.
71 Dr. I. Schöffer, *a.w.*, p. 26.
72 Brief R. Houwink, dd. 15-5-1941.
73 Verkijk, *a.w.*, p. 505.
74 Verkijk, *a.w.*, pp. 522-523.
75 Verkijk, *a.w.*, pp. 353-354.
76 Jaap van Kersbergen, *Lichtkogels*, Uitgeverij NENASU, Utrecht, 1943.
77 Jan van Rheenen in *De Schouw*, jrg. 2, nr. 2, februari 1943, p. 108.
78 Verkijk, *a.w.*, p. 468.
79 Lewin, *a.w.*, p. 100.
80 Lewin, *a.w.*, p. 99.
81 Lewin, *a.w.*, p. 106.
82 Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, *Het menschelijke beeld van Willem Kloos*, Lochem, 1947, p. 170.
83 Brief, dd. 13-5-1943, handtekening onleesbaar.
84 Brief, dd. 25-6-1943.
85 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 690.
86 Wim Zaal, *De Herstellers*, Utrecht, 1966, p. 232.
87 J.A. van der Made, 'Slauerhoff en het elysisch verlangen'. In: *De Waag*, 6-3-1942, p. 937.
88 E. Michel, 'Doorbraak II', zie noot 63, p. 44.
89 Brief Ernest Michel, dd. 27-7-1943.
90 Beschikking, DVK, dd. 28-10-1943.
91 Brief A.F. Mirande, dd. 17-12-1941.
92 Brief H.C. Nije, dd. 12-12-1944.
93 Brief T.R.C. Oehmke, dd. 8-8-1941.
94 Notulen vergadering Departementsraad, dd. 19-2-1941.

95 Rapport J.W. Peschar, dd. 24-6-1944.
96 Verkijk, *a.w.*, pp. 508-509.
97 Lewin, *a.w.*, p. 93.
98 Clara Eggink, *Leven met J.C. Bloem*, Amsterdam, 1977, p. 132.
99 Jan van Rheenen, 'Trouw'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 7, juli 1943, p. 361.
100 Jan van Rheenen, *Helpers weg*!, Amsterdam, 1944, p. 65.
101 Brief Ed. Rijff, dd. 9-5-1942.
102 Brief Georg Schlimme, dd. 7-8-1941.
103 Brief Georg Schlimme, dd. 26-8-1941.
104 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 18-2-1942.
105 Brief DVK, dd. 20-2-1942.
106 Verkijk, *a.w.*, p. 519.
107 Brief E. Taubert, dd. 28-12-1942.
108 Verkijk, *a.w.*, p. 320.
109 Zaal, *a.w.*, p. 207.
110 Beschikking secretaris-generaal, dd. 23-12-1942.
111 Brief Letterengilde der Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 4-11-1942.
112 Zaal, *a.w.*, p. 172.
113 Brief J.J. Waardenburg-Lems, dd. 29-9-1942.
114 Dr. M.C. ter Weer, 'De drijvende krachten der kultuur'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 1. januari 1943, p. 45.
115 Gerard Wijdeveld, 'Op 20 april 1944'. In: *Algemeen Handelsblad*, 20-4-1944.
116 De Moor, *a.w.*, p. 620.
117 De Moor, *a.w.*, p. 621.
118 Brief DVK, dd. 12-9-1941.
119 Er waren lijsten met Lezers in omloop.
120 Lewin, *a.w.*, pp. 347-348.
121 Hans van Dulken, 'De cultuurpolitieke opvattingen van prof. dr. G. van der Leeuw'. In: *Kunst en beleid in Nederland*, Amsterdam, 1985, pp. 19-20.
122 De Moor, *a.w.*, p. 798. De brief van P.J. Meertens is gedateerd 25-4-1972.
123 D.J. van der Ven, 'Over P.J. Meertens, De lof van den boer'. In: *De Schouw*, jrg. 3, no.3, maart 1944, p. 168.
124 Brief Henri Bruning, dd. 26-11-1941.
125 Pierre H. Dubois, 'Problematiek der "Literaire Elite"'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 3, 16 februari 1942, p. 64.
126 De Moor, *a.w.*, p. 620.
127 Ter Braak/Du Perron, *Briefwisseling*, deel IV, p. 486.
128 Van Dulken, *a.w.*, p. 102.
129 Prof. dr. G. van der Leeuw, *Balans van Nederland*, Amsterdam, 1945, p. 169.
130 *Idem*, p. 131.
131 De Moor, *a.w.*, pag. XXXV.
132 G.H. 's-Gravesande, *Vergeten en gebleven, literaire beschouwingen*, Den Haag, 1982, p. 25.
133 De Moor, *a.w.*, p. XVI, datering briefkaart 28-9-1920.
134 De Moor, *a.w.*, p. 802, noot 6. Naar De Moor meldt brief uit het archief van Sjoerd Leiker, gedateerd 8-2-1946.
135 Fragment uit een door G.A. van Oorschot op 24-6-1968 voorgelezen brief voor de NCRV-radio.
136 De Moor, *a.w.*, p. 554.
137 De Moor, *a.w.*, p. 566. Brief is gedateerd 12-1-1942.
138 De Moor, *a.w.*, p. 567.
139 J.K.F., 'Zonder commentaar en zonder namen'. In: *De Nieuwe Gids*, februari 1941.
140 De Moor, *a.w.*, p. 613.
141 Zie Bijlage V.
142 Beschikking secretaris-generaal, dd. 20-3-1942.
143 J.A. van der Made, 'Mogelijke voortzetting van Tachtig'. In: *De Waag*, 21-1-1944, p. 43.
144 De Moor, *a.w.*, pp. 612-614.
145 De Moor, *a.w.*, pp. 622-623.
146 Brief J.K. Feijlbrief, op DVK binnengekomen dd. 26-10-1943.
147 Rapport, dd. 18-11-1942.
148 Brief J.K. Feijlbrief, op DVK binnengekomen dd. 26-10-1943.
149 Verklaring DVK, dd. 30-10-1942.
150 De Moor, *a.w.*, p. 645.
151 *De Schouw*, jrg. 3, no. 6.
152 *Idem*, no. 7.
153 Brief A.B. Roels, dd. 10-8-1944.
154 De Moor, *a.w.*, p. 652.
155 Afkomstig uit archief Sjoerd Leiker, naar De Moor vermeldt. Zie: De Moor, *a.w.*, pp. 654-655.

156 De Moor, *a.w.*, p. 655.
157 De Moor, *a.w.*, p. 656.
158 *De Vrije Kunstenaar*, mei 1942.
159 Brief DVK, dd. 18-11-1941.
160 Brief DVK, dd. 24-11-1941.
161 Brief DVK, dd. 11-12-1941.
162 Brief DVK, dd. 3-1-1942.
163 Doordat de begeleidende brief van het DVK bij het rapport aan het Referat Schrifttum in het archief ontbreekt, is het niet mogelijk het rapport te dateren.
164 Begeleid door brief DVK, dd. 14-11-1941.
165 Begeleid door brief DVK, gedateerd augustus 1941.
166 Begeleidende brief DVK niet gedateerd.
167 Begeleid door brief DVK, dd. 26-6-1941.
168 Brief Henri Bruning, dd. 12-7-1941.
169 Frans voor 'mof'.
170 Brief Teulings' Uitgevers-Maatschappij NV, dd. 25-11-1941.
171 Brief Drukkerij en Uitgeverij vh C. de Boer Jr. NV, dd. 19-12-1941.
172 Brief DVK, dd. 6-12-1941.
173 Brief Uitgeverij J.N. Voorhoeve, dd. 23-12-1941.
174 Brief DVK, dd. 19-12-1941.
175 Brief Uitgeverij W.D. Meinema NV, dd. 22-12-1941.
176 Brief DVK, dd. 9-12-1941.
177 Brief T. Wever's Boekhandel NV, dd. 11-12-1941.
178 Brief Algemeene Boekhandel De Boekenschouw, ontvangen op het DVK 25-11-1941.
179 Verkijk, *a.w.*, p. 60.
180 Brief Jacques van Tol, dd. 20-9-1941.
181 Brief DVK, dd. 24-9-1941.
182 Louis Ferron, 'Hoe klein was Louis Davids?' In: *Hollands Diep*, jrg. 1, no. 10

3 Subsidies en letterkundige prijzen

Wie een inventarisatie maakt van de Nederlandse letterkundigen die in de jaren 1940-1945 een subsidie aanvroegen bij het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (zie daarvoor Bijlage V), wordt met een uiterst gemêleerd gezelschap geconfronteerd.

Dat Lodewijk van Deyssel, voor de subsidiegever dr. K.J.L. Alberdingk Thijm, tamelijk frequent in geldnood zat, is bekend. P.C. Boutens moest in de jaren twintig als beheerder van het Willem Kloos-fonds verscheidene malen financieel bijspringen.[1] Hij kreeg in 1941 en 1942 f 1500 van het DVK, IN 1943 niets, maar in 1944 werd dat weer goedgemaakt met een subsidie van maar liefst f 2500.[2] Dit was wellicht bedoeld als pleister op de wonde, nadat Van Deyssel in *De Vrije Kunstenaar* ongemeen fel was aangevallen naar aanleiding van het plan der nationaal-socialisten om een monument voor de Tachtigers op te richten. 'Overigens vermoeden wij', schreef *De Vrije Kunstenaar*[3], 'dat het hele plan stamt uit de koker van de enig overgebleven tachtiger, tevens een halsstarrig bewoner van die ivoren toren (waarop overigens al geruime tijd een bordje "onbewoonbaar verklaarde woning" prijkte): van de senille, die zich ook reeds herhaaldelijk bezoedelen liet door de bewondering en het bezoek van een Goedewaagen en een Mussert.' Dat soort publikaties zullen Van Deyssel niet vrolijk gestemd hebben. In ieder geval, maar ik kom daar in deel III op terug, schiep hij meer genoegen in publikaties, waar wíj niet vrolijk van worden, zoals de loftuitingen die Alfred Haighton in *De Nieuwe Gids* tijdens de bezettingsjaren aan het adres van Van Deyssel publiceerde, loftuitingen die voor een fatsoenlijk mens redenen genoeg zouden zijn alle banden met Haighton en *De Nieuwe Gids* te verbreken. Lodewijk van Deyssel was niet zo fatsoenlijk. Hij liet zich teksten aanleunen als: 'Men ziet voor oogen, wat er van de betweters terecht gekomen is. Al deze - in eigen meening - knappe koppen, die het beter wisten dan Lodewijk van Deyssel, zijn door den storm weggevaagd of tot machteloosheid gedoemd. Menno ter Braak gaf er, toen de zegevierende troepen van het Derde Rijk binnen rukten, de voorkeur aan, de hand aan zichzelf te slaan. Hij benam zich liever het leven, dan den Nieuwen Tijd bij te wonen, waartegen hij jaren lang gekeft had, en voor welker kampioenen hem geen schimp te min leek. De Stuivelingen zitten, met hun bentgenooten, mokkend in een hoek te kniezen, onder het toezicht van een Regeeringscommissaris. Het hooge woord der joden

verstomde als bij tooverslag. Der plutodemocratie kopstukken zwijgen stil. [...] De maatschappij-beschouwing, die hij [Lodewijk van Deyssel, A.V.] destijds verkondigde en tegen Frank van der Goes staande hield, botste met alle, toenmaals opgeld doende, ideologieën. Zij wortelde in oud verleden, en haakte naar verre toekomst. Heden ten dage is zij - wel niet gesneden koek voor de massa hier te lande, doch nochtans - gemeengoed èn van de meeste, grootste en belangrijkste Volkeren in dit werelddeel èn van de baanbrekende élites ten onzent. Want Nationaal-Socialisme, Fascisme, Corporatisme en alle verdere Totalitaire richtingen streven naar een Bestel, dat de vervulling brengt van 's Meesters oude hoop.'[4]

Dat Henri Bruning, die adviseur was van het Departement, wat subsidies betreft zichzelf niet zou vergeten, zal niemand verbazen. Hij vergat zichzelf inderdaad niet. In 1942 f 1500, in 1943 f 2400, evenals in 1944.[5]

Curieus is de subsidieaanvrage van Jan Campert. Hij schreef Van Ham onder meer: 'Sinds eenigen tijd ben ik bezig aan een roman "Alsem", het boek speelt wederom op Walcheren maar in een ander milieu als mijn roman "Wier". Door mijn moeilijke omstandigheden kom ik niet tot rustig werk. Telkens word ik er afgehaald voor een verhaaltje hier en een critiekje daar. En ik zou niets liever doen dan dit boek afmaken. Wellicht zou het mogelijk zijn dat mij een maandelijksche toelage werd verschaft, waardoor ik b.v. geduurende een achttal maanden mij op dit werk kon concentreeren. Met een bedrag van tachtig à negentig gulden per maand zou ik uit de zorgen zijn. Ik zou dan b.v. om de twee maanden verslag kunnen uitbrengen.'[6]

Henri Bruning antwoordde hem.[7] Hij kreeg geen acht, zoals hij wilde, maar zes maanden lang tachtig gulden in de maand, totaal f 480.[8] 'Gaarne ontvang ik dan om de twee maanden een overzicht van den stand van Uw werk en wanneer het manuscript gereed is, inzage hiervan', voegde Bruning er aan toe Campert was nu eenmaal zelf over dat verslag uitbrengen begonnen en Bruning had een goed geheugen. Vier maanden later kwam hij op de zaak terug, zij het dat hij Van Ham ervoor liet opdraaien om op knorrige toon te schrijven: 'Mag ik U herinneren aan de belofte per 1 September een overzicht te geven van Uw werkzaamheden, in verband met de U verleende subsidie?'[9]

Campert reageerde snel.[10] Natuurlijk zou hij rapporteren: 'Ik stelde het echter eerlijk gezegd uit omdat ik niet goed wist wat te schrijven. Het werk aan mijn roman gaat langzaam maar gestadig verder. De opzet veranderde, zoodat ik vrijwel opnieuw moest beginnen. Ik heb nu echter het gevoel op den goeden weg te zijn, al weet ik niet of ik het boek binnen het gestelde half jaar subsidie zal beëindigen. Te meer omdat ik daarnaast ook werk aan een cyclus sonnetten die

zeer mijn aandacht vragen. Maar hoe dan ook: de geboden hulp verschaft mij althans de mogelijkheid tot betrekkelijk rustig werken. En dat is een plezierig ding.'

Gaven dit soort brieven de autoriteiten de indruk dat op Campert ook in politiek opzicht te rekenen viel? Dat is niet meer na te gaan. 'Overigens was Campert een van degenen, die pas tijdens de bezetting ontdekte wat de fascistische werkelijkheid betekende. In 1938 schreef hij nog voor het naar fascisme neigende tijdschrift *De Waag*', merkt Mulder op.[11] Het aantal publikaties van Campert in *De Waag* was overigens niet gering: vijf in 1937, zeven in 1938. Han G. Hoekstra, die Campert goed gekend heeft, kenschetste hem vlak na de oorlog als iemand die 'het ontbreken van een duidelijke levenslijn', voelde 'als het kernpunt van zijn lot'.[12] Campert solliciteerde enkele maanden na de Duitse inval bij het gelijkgeschakelde ANP en weer later nam hij een opdracht aan van de eerder door ons genoemde Meyer-Schwencke die hem vroeg de lay-out te ontwerpen van *De Schouw*.[13] Toen in november 1941 de directeur-generaal van de Nederlandsche Omroep aan het Departement de namen en adressen vroeg van betrouwbare literatoren, gaf het Departement prompt een lijst met namen[14], waarop notoire nationaal-socialisten als Jo van Ammers-Küller, Roel Houwink, Jan Eekhout, Steven Barends en Henri Bruning, naast anderen, die, hoewel geen nationaal-socialist de bezetter toch naar de ogen zagen, zoals Gabriel Smit en J.H. Speenhoff. Op deze lijst komt ook de naam van Jan Campert voor.

'Er is overigens geen reden om aan te nemen dat Campert deze en dergelijke werkzaamheden met voldoening verrichtte', meldt De Jong over Jan Camperts ambivalentie, 'zijn hart was bij het verzet. Enige tijd na de eerste executies die op de Februaristaking gevolgd waren, schreef hij in een flits van inspiratie "Het lied der achttien doden" dat door meer gedichten van eenzelfde strekking gevolgd werd. Hij was toen al bezig, de verzetsdaad bij het verzetswoord te voegen: in de zomer van '42 nam hij contact op met een hem goed bekende journalist van de Bredase Courant, M.J.G. Nijkamp, en hij wist, samen met deze, twee passeurs in België te vinden die bereid waren, vluchtelingen via het gebied van Baarle-Nassau over de grens te brengen en hen aan Belgische identiteitspapieren te helpen; de in Baarle-Nassau wonende broer van een van die helpers werd de persoon die waarschuwde als Campert en Nijkamp weer met vluchtelingen in aantocht waren. Voor de gehele operatie moesten die vluchtelingen f 300 per persoon aan de helpers betalen. Zij werden naar Turnhout gebracht en dienden vandaar op eigen gelegenheid verder te reizen. Campert en Nijkamp hadden op deze wijze ongeveer twintig Joden helpen ontsnappen toen zij omstreeks 20 juli '42 samen met een nieuwe Joodse vluchteling gearresteerd werden nadat hun activiteiten aan de Sicherheitspolizei verraden waren door een onbekende

denunciant; de gehele groep werd opgerold. De vluchteling pleegde in de daarop volgende nacht zelfmoord, Campert en Nijkamp zaten geruime tijd in Breda gevangen (waar Campert een roman van Joseph Conrad en gedichten van Shakespeare vertaalde) en kwamen uiteindelijk in het concentratiekamp Neuengamme terecht, waar beiden stierven, Campert in januari '43, veertig jaar oud.'[15] Toch moeten ook in die tijd mensen het hinderlijk hebben gevonden dat Campert in de beginfase van de oorlog zo anders was dan het beeld dat later van hem is geschapen. Geruchten over winzucht staken de kop op. Na de oorlog zijn daarover getuigen gehoord en ik neem daarom de conclusies op die De Jong in een voetnoot bij de eerder geciteerde gebeurtenissen plaatste: 'Er is eertijds wel beweerd dat Campert bij zijn hulp aan Joden hoofdzakelijk door financiële motieven gedreven zou zijn; er werd dan op gewezen dat hij in de periode waarin hij die hulp verleende, minder op zwart zaad zat dan tevoren. Wij houden het voor aannemelijk dat Campert wel eens een gift aanvaard heeft van diegenen die hij over de grens bracht, maar het staat vast dat het genoemde bedrag van f 300 niet bij Nijkamp of hem terechtkwam maar bij degenen die de vluchtelingen over de grens hielpen.'

Met verzetsactiviteiten had Dirk Coster in ieder geval in het geheel niets te maken. Wel met het aanvragen van een subsidie. Hij kreeg per jaar f 1000, van 1941 tot aan 1944 toe zonder onderbreking.[16] Het is duidelijk waar Du Perron al op 22 september 1933 op doelde toen hij Ter Braak schreef: 'Die brave Van Eckeren schreef mij onlangs ook een lange brief terug. Hij bedoelde het werkelijk uitstekend, maar ik kon niet meer antwoorden of ik had grof moeten worden en hem zeggen dat ik hemzelf een even erge kloot vond, zij het in de *brave* gespreksvorm, als de dreunende Coster.'[17]

Theun de Vries zou zijn vroegere contact met Dirk Coster ná 1945 niet meer herstellen, al had hij anders gewenst: 'Zijn houding tijdens de bezettingsjaren was niet bijster voorbeeldig geweest. Ik was bereid hem zijn zwakte op grond van veel lichamelijk onwelzijn, een intellectuele afkeer van handelend optreden of de tegenzin van de oudere mens om zich als onderduiker door de oorlog heen te moeten slaan, te vergeven, om hem onbevangen tegemoet te treden.'[18]

J. Degreef vroeg subsidie aan in een bittere brief aan Henri Bruning: 'Waarschijnlijk kent U echter de voorkeur van ons Volk van vreemd vóór eigen? In de ontspanningsliteratuur is deze voorkeur zeer sterk aangewakkerd door de directies en de redacties van ontspanningstijdschriften, die goedkoper uitkwamen met vertaald werk, dan met oorspronkelijke Nederlandsche verhalen. Dat deze baatzucht de Hollandsche volksgeest heeft vergiftigd met een keukenlectuur van 'n Engelsche decadente society en Amerikaansche sensatie, kan ik hier

alleen maar signaleeren en wil ik verder buiten beschouwing laten.'[19] Degreef vroeg honderd gulden, 'benoodigd voor het scheppen van de omstandigheden, waaronder ik rustig eenigen tijd zou kunnen werken'. Hij wilde echter meer: 'Mocht het U mogelijk zijn, mij daarnevens een bedrag ineens te verstrekken voor de aanschaffing van een behoorlijk costuum en schoenen enz. dan zult U mij zeer verplichten. De uitgaven daarvoor schat ik op hoogstens f 65, -. De beschikking over dit bedrag en over een bon voor een kleedingmaatschappij tot dit bedrag, zal een eind maken aan een gedwongen opsluiting, die mij evenzeer geestelijk, als lichamelijk schade doet en die al sinds Februari voortduurt.'

Op het Departement moet men sterk ontroerd zijn geweest door de brief want in plaats van de gevraagde f 165 ontving Degreef maar liefst f 250.[20]

Dan waren de brieven van Pierre H. Dubois stilistisch heel wat beter. Uitvoeriger ook. Dubois kreeg er in 1941 f 500 door, in 1942 slechts f 200.[21] In de zomer van 1941 schreef hij zijn eerste brief.[22] Hij had financiële problemen: 'Bovendien kwam ik hoe langer, hoe dieper in de schulden te zitten, die ik doodgedwongen had moeten maken, tot een bedrag van f 200, -.' De oplossing was volgens Dubois overigens eenvoudig: 'Wat ik noodig zou hebben om deze roman [over Savonarola, A.V.] te voltooien is dus een toelage van ongeveer f 75, - per maand te beginnen met Augustus en te eindigen ongeveer in Februari, dus gedurende een half jaar.' Op dit subsidieverzoek kreeg hij een bedrag van f 500. Op het Departement zal men niet vermoed hebben dat er geld werd gegeven voor een roman die, zoals Dubois decennia later schreef 'een historische roman moest worden die verbindingslijnen zou hebben met de geschiedenis van vandaag'.[23]

Welke lijnen? Dubois begon in Savonarola 'een soort verzetsheld [...] te zien, iemand die tegen machtsmisbruik en dictatuur in opstand kwam'.[24]

Overigens waren de financiële problemen van Dubois in die jaren structureel, zoals blijkt uit een brief van Dubois[25] over een aantal contacten die hij in 1939 met Du Perron had: 'Des te sterker ontroert mij achteraf, en toen ook reeds, het feit dat hij voor een jongere als ik die, zelf in behoeftige omstandigheden verkerend, steeds klaar stond met daadwerkelijke aanmoediging (hij stelde bv. eigener beweging uit mijn gedichten een eerste bundeltje samen dat hij door de redactie van De Vrije Bladen wist te doen accepteren, maar dat ten gevolge van het uitbreken van de oorlog onuitgegeven bleef), met boeken, zelfs met geld dat hij eigenlijk niet kon missen.'

Of Du Perron net zo over Dubois dacht, blijft onduidelijk. In de briefwisseling met Ter Braak kwam hij toch niet verder dan: 'Straks krijg ik hier de kath. Dubois, meer van 't Bruning-soort, dat je mij óók gestolen kunt krijgen.'[26] Dat

werd overigens geschreven voor de eerste visite van Dubois. Verder zou Du Perron nimmer meer van Dubois reppen, opmerkelijk voor iemand van wie Dubois zou reppen als ‘een oudere vriend’.[27]

Du Perron moet overigens, gezien de datering van de brief waarin hij aan Ter Braak over Dubois schreef (10 november 1939) snel voor Dubois gewonnen zijn, want volgens de opgave van Dubois in zijn herinneringen schreef Du Perron hem al op 29 november een brief met daarin: ‘Dan had ik zeer het land over uw situatie. Ik zou u willen helpen en weet niet hoe of waar: ik kan niet eens voor mezelf wat vinden. Het is hier veel te duur voor ons, dat hindert me ook en daarom zou ik óók al vlug klaar willen zijn; maar als ik ziek word, ben ik nog verder van honk. Kan ik u met f 5, - helpen? Ik wil het u niet *lenen*, want dat is toch nonsens. Je hebt zulk geld niet nodig dan op één bepaald moment en als je 't missen kán, kan je 't ook voorgoed. Ik denk nog altijd (ook bij boeken kopen) dat ik 't missen kan, dat geeft me in 't leven nog een zeker plezier voorlopig.’[28]

‘Hij stuurde mij dat geld tegelijkertijd’, voegde Dubois er aan toe. ‘Ik begreep dat hij het moeilijker had dan ik, met vrouw en kind tenslotte, en ik schreef hem dat ik zijn gebaar enorm apprecieerde, maar geen geld van hem wenste aan te nemen en het hem daarom terugzond, wat ik deed. Ik kende hem nog niet goed genoeg blijkbaar, want per kerende post stuurde hij mij f 7,50, geloof ik, of tien gulden.

Fred Batten, toen hij die brieven las met het oog op de uitgave van Du Perrons correspondentie, vertelde mij dat hij boos op mij was geweest omdat ik het had gewaagd Du Perron geld te vragen in een tijd waarin hijzelf zo'n moeizaam bestaan leidde. Ik heb hem duidelijk kunnen maken dat ik noch Du Perron noch een andere schrijver ooit geld had gevraagd, maar dat het een spontaan gebaar van Du Perron was, dat hem alleen tot eer strekte, en dat ik hem zelfs terugzond, zij het met bovenvermeld resultaat.’[29]

Met Henri Bruning had Dubois in ieder geval contact. Daar verwees hij in zijn subsidie-aanvrage dan ook naar: ‘Wat mijzelf betreft, zal de Heer Henri Bruning U ongetwijfeld nader kunnen inlichten.’[30] Hij had nauwelijks een betere referentie kunnen kiezen dan Bruning, zelf adviseur bij het Departement en een fanatiek nationaal-socialist die het tot begunstigend lid van de Germaanse SS bracht.

Dubois was niet zo tevreden met de subsidietoewijzingen. Hij bleef op nieuwe subsidies aandringen met onder andere het argument: ‘Door de opheffing van de voornaamste literaire bladen, waaraan ik regelmatig meewerkte, of in de komende jaargang meewerken ging, zijn tevens weer nieuwe financieele moeilijkheden ontstaan.’[31]

Hij kreeg slechts tweehonderd gulden en een brief van een ietwat gepikeerde Van Ham: ‘De vrees dat U niet meer zult kunnen publiceeren in de tijdschriften

waaraan U gewoon was te schrijven, hoeft U niet zoozeer te verontrusten, daar deze tijdschriften nog wel verschijnen zullen.'[32] Daarnaast ontving Dubois van *Uitgeverij Meulenhoff* een voorschot op zijn roman van vijfhonderd gulden, al zou hij daar volgens zijn Herinneringen maar een paar maanden op kunnen teren. Over de subsidies repte hij jaren na de oorlog niet meer.

We zullen zien dat de subsidies die Dubois kreeg voor het schrijven van een roman over Savonarola toch resultaat hebben gehad, zij het erg laat. In 1952 verscheen zijn debuutroman *Een vinger op de lippen*, een toepasselijke titel, wanneer we in aanmerking nemen hoe gewiekst Dubois na de oorlog in zijn geschriften en interviews over de oorlogsjaren heensprong. Tegen Paul Hellmann bijvoorbeeld zei hij: 'Het is altijd mijn wens geweest te schrijven, maar alleen waar ik dat wilde - en zonder afhankelijk te zijn van overheidsgeld.'[33]

Op de betrouwbaarheid van de informatie door Dubois over de bezettingsjaren verstrekt, kom ik aan het einde van dit deel, als de relatie tussen hem en Henri Bruning en de publikatie van Dubois in *De Schouw* ter sprake komen, terug.

Dat notoire NSB'ers als Jan Eekhout en August Heyting subsidies kregen is niet zo verwonderlijk. Eekhout vroeg en kreeg bescheiden bedragen: in 1941 f 960, in 1943 f 1000.[34] Voor August Heyting was het ieder jaar raak. In 1941 kreeg hij f 500, in de jaren 1942, 1943 en 1944 telkens maar liefst f 1200.[35] Beiden zouden na de oorlog verongelijkt reageren op hun veroordelingen door de Eereraad voor Letterkunde. ''t Is schaadlik dom en zinloos om verbolgen/Wreed, kunst'naars van beteeknis te vervolgen', rijmelde August Heyting.[36] Jan Eekhout, de betere dichter van de twee, zei het iets minder onbeholpen: ''k Ben de eerste dichter niet, geknot, gekooid,/En door wellicht zijn diepste droom bedrogen,/De eerste niet met doffe wijde ogen/En 't kleed der barst-verlatenheid getooid.'[37]

Is de naam Jan Eekhout nog niet geheel uitgewist, die van Heyting is sinds lang in de vergetelheid geraakt. Zowel de *Winkler Prins Lexicon*[38], de *Lexicon* van Josien Moerman[39] als de Meulenhoff-Lexicon[40] vermelden zijn naam niet meer. Zijn naoorlogse verdediging in boekvorm[41] heeft hem dus niet geholpen en zijn term 'kunst'naars van beteeknis' sloeg kennelijk niet op hem zelf. En was zijn naoorlogse relaas nu nog maar betrouwbaar geweest. Maar wat moeten we met Heytings opmerking dat zijn publikaties in oorlogstijd, waaronder zijn toneelstuk *Harald de Shalde*, zonder toestemming van de autoriteiten zijn verschenen?[42] Het Departement gaf meer dan alleen toestemming. De nationaal-socialistische uitgeverij *Opbouw* kreeg zelfs een subsidie van f 250 voor de uitgave.[43] Een halfjaar later zou het stuk dan ook in druk verschijnen.[44]

Wim Zaal noemt Heyting 'een dier zwakbegaafde genieën'.[45] De mening van

Zaal stoelt mede op de wetenschap dat Heyting tientallen dichtbundels in eigen beheer liet uitgeven, gestencild nog wel. Maar om zo iemand dan maar gelijk een zwak begaafd genie te noemen...; 'koppig' lijkt me een juistere term. Daarbij werd Heyting gedreven door warrige idealen, die hem eerst bij Nationaal Front deden belanden. In juli 1940, dus twee maanden na de Duitse inval, publiceert hij in *De Weg*, waarbij hij een duidelijk standpunt inneemt: 'Het is duidelijk, dat een nieuw wereldtijdperk is aangebroken. Bakens worden verzet, volkeren organiseeren zich, zoowel uiterlijk naar hun saamhoorigheid, als innerlijk naar nieuwe wetten van ordening der gemeenschap. Na de ontbindende krachten komen de samentrekkende en opbouwende aan het woord. Voor deze geweldige taak van resolutie, revolutie en evolutie zijn leiders noodig. Geen zwetsende diplomaten, maar stevige kerels met karakter, en met liefde voor, kennis van hun eigen volk.'[46]

Heyting zat vol met ideeën en, wat de aanhangers van Nationaal Front zeer aansprak, hij was ook een groot voorstander van, zoals *De Weg* stelde: 'de wenschelijkheid van een vereeniging van de Vlaamsche provinciën met Rijks-Nederland'.[47] Marcel van de Velde vroeg Heyting wat hij van die hereniging zou vinden: 'Zeer zeker hebben Noord en Zuid elkander noodig', gaf het Haagse orakel als zijn mening. 'Zij zouden elkander prachtig kunnen aanvullen. Het Noorden heeft de verfrissching van het opgewekte Zuiden noodig, en aan de andere kant kan het Noorden, afgeschuimd en gewasschen door een nieuw regiem, kortom weer zichzelf geworden in oude kracht en fierheid, een sterke steun worden van het zich weer oprichtende Brabant en Vlaanderen, dat waarlijk het hoofd niet zuidwaarts behoeft te richten bij zijn herbouw van een nieuwe geestesgesteldheid en kultuur. Kortom, een herboren Nederlandsch volk zal de zuiver dekadente door kracht en schoonheid weten te overwinnen.'

Warrige ideeën kunnen vaak verontschuldigd worden door jeugdige onbezonnenheid. Bij A. Marja is dat duidelijk. In *Volk en Vaderland* van 2 februari 1935 publiceerde hij onder zijn eigen naam A.Th. Mooij 'Mijn Volk':

> Waar is toch in mijn land de trotsche hoop gebleven,
> Die eens mijn Volk bezielde, toen het moed bezat?
> Hoe zal dat heil'ge vuur in ons geloof herleven,
> Nadat mijn Volk zoo lang geen Leider heeft gehad?
>
> Al kon mijn Volk in zulk een diepen slaap geraken,
> Zoolang er niemand was, die kans op redding bood:
> Nog is het niet te laat - nog kan het weer ontwaken -
> Nog kan mijn arme Volk herrijzen uit den dood.

We moeten bedenken dat Marja zeventien was toen hij dit schreef. Toen Hans van Straten in *Het Vrije Volk*, in 1962, dit gedicht opdiepte, was Marja alleen geschokt door de kwaliteit van dit jeugdwerk.[48] Wat moest hij er verder ook van zeggen? Wie zou een zeventienjarige dit gedicht achteraf verwijten, dat hij bovendien had geschreven onder invloed van zijn Duitse leraar O. Stärcke die nationaal-socialistische sympathieën had en die na de oorlog door Marja heftig aangevallen werd omdat het juist die leraren waren die jongeren gemakkelijk in de verkeerde richting konden drijven.[49] Van Straten zat er dus niet ver naast toen hij ten aanzien van het gedicht stelde: 'Tussen haakjes, men hoeft niet veel notie te hebben van de psychoanalyse om te kunnen vaststellen, dat in dit gejank om een "Leider" een vaderimago zichtbaar wordt ter grootte van een goed uit de kluiten gewassen gorilla.' Het was alleen een leraar, niet de vader van Marja die hem beïnvloedde. Zijn vader, een brave doopsgezinde dominee, was des duivels toen hij de dichterlijke aspiraties van zijn zoon in *Volk en Vaderland* terugvond.[50]

Marja vroeg in 1941 een subsidie aan en kreeg die ook.[51] Hij had er schik in, als we Van Ham moeten geloven. Hij schrijft dat zijn afdeling 'nooit enige stappen heeft ondernomen tegen "lastige" auteurs' en dat hij toen de dichter Marja spottend en honend door Groningen liep omdat deze een subsidie van het Departement had gekregen 'alleen even gebeld (heeft) om te vragen dat niet zo in het oog lopend te doen, omdat het daardoor moeilijk werd hem een tweede keer te helpen'.[52]

Die tweede keer hoefde niet. Marja keerde zich van het Departement af en publiceerde daarna enkel clandestien.

Daarin volgde hij dezelfde weg als Adriaan Morriën, die in 1939 met de dichtbundel *Hartslag* debuteerde en al verscheidene tijdschriftpublikaties op zijn naam had staan. In een interview met Max van Rooy herinnerde Adriaan Morriën zich nog heel goed wat hij dacht toen Nederland in de meidagen van 1940 had gecapituleerd: 'Ik vroeg mij onmiddellijk af wat Ter Braak en Du Perron zouden doen. Het waren mensen die ik enorm bewonderde.'[53]

Eén ding moest ook Morriën duidelijk zijn: Ter Braak en Du Perron zouden nimmer bij de aanhangers van de Nieuwe Orde een subsidie hebben aangevraagd. Morriën deed dat wel. Hij kreeg in 1941 een subsidie van f 250, in twee termijnen van f 125 uitbetaald.[54] Het was de prompte reactie op een uitvoerige brief die Morriën had geschreven ter ondersteuning van zijn verzoek om een subsidie, waarin hij een uiteenzetting gaf van zijn literaire toekomstplannen: 'Het is overigens gevaarlijk voorspellingen te doen over het eigen werk, dat, meer dan een zekerheid, een belofte is, een diepste wensch. Het is voor mij, geloof ik, vooral van belang mijn studie voort te zetten en mij de omstandig-

heden te scheppen waarin een ongestoorde literaire werkzaamheid mogelijk is.
Wat mijn gezondheid betreft, dank zij een eenvoudige leefwijze en een met voorzichtigheid toegepaste, dagelijksche lichaamsoefening is zij beter dan ooit. Zoolang ik werk, heb ik niet één uur verzuimd. In de hoop U, HoogedelGestrenge Heer, volledig te hebben ingelicht, verblijf ik, hoogachtend, Adriaan Morriën.'[55]

Deze serviele brief aan Goedewaagen staat wel in schril contrast met de woede, die hem naar eigen zeggen zou hebben bevangen, bij de inval van de Duitsers. Aan Lisette Lewin vertelde hij: 'Ik vond Ter Braak een voorbeeldig mens. En als je dacht aan het rapalje dat kwam binnenvallen. Woede wekte het op en diepe neerslachtigheid.'[56]

Overigens zou Morriën zich na deze subsidietoekenning nooit meer tot het Departement wenden, weigerde hij ook lid te worden van de Nederlandsche Kultuurkamer en werd hij actief in de clandestiene uitgeverij.[57],[58]

Leny Palm-Boelens zijn we al eerder tegengekomen in de schemerwereld van de nationaal-socialistische cultuurpolitiek. Ze vroeg en kreeg verscheidene subsidies: in 1941 f 300, in 1942 f 960, evenals in 1943[59], waarbij de motieven om haar subsidie te geven in 1941 opvallend waren. Ze kreeg haar geld in maandelijkse termijnen, 'om U de huishoudelijke hulp te verschaffen die U noodig heeft om U aan Uw literair werk te kunnen geven'.

Leny Palm-Boelens was in ieder geval vlijtig: ze werkte aan romans en meisjesboeken tegelijk. Ze schreef er het Departement enthousiast over: '[...] het geheel handelt over een jong meisje dat zich een weg door het leven moet banen en van een onhandig "veulen" uitgroeit tot een bruikbare werkkracht, die geleerd heeft dat ze om iets te bereiken moet aanpakken en... doorzetten. Intusschen vindt ze dan ook nog "de Herrlichste von Allen" zoodat het verhaal eindigt in een echte bakvisschendroom. Door dit intermezzo is het mij echter niet meer mogelijk de roman dit jaar klaar te krijgen, doch ik meende mij op bovenstaande manier evenzeer nuttig te maken voor de gemeenschap...' Aan haar gezindheid hoeven we verder niet te twijfelen gezien de ferme wijze waarop ze haar brief besloot met: 'Inmiddels met Nederlandschen groet.'[60]

Een andere onbekend gebleven grootheid was T.M. Parlevliet uit Den Haag die slechts eenmaal een subsidie kreeg en wel een schamele f 100 in 1941.[61] Meestal schept zoiets gelijk een band. In ieder geval kreeg Van Ham snel daarna een brief van Parlevliet, waarin hij schrijft dat uitgeverij Gottmer weinig brood zag in de roman die Parlevliet hem had toegezonden. 'Het oordeel lijkt me vernietigend', schreef Parlevliet treurig[62], 'ondanks de lik balsem welke in de laatste

zinnen verwerkt, op de wond werd gesmeerd. Het heeft mij echter niet genezen.' Een andere uitgever wellicht? Parlevliet had daar zo zijn ideeën over: 'Wat denkt U van de uitgeverij "De Arbeiderspers"? Zou ik daar kans van slagen hebben?' Van Ham was opgelucht met de uitweg die de auteur hem zelf bood. 'Uw plan om het bij de Arbeiderspers te probeeren, lijkt mij heel goed', antwoordde hij[63], wat wellicht meer zegt over Van Hams waardering voor Parlevliet dan die voor de genazificeerde *Arbeiderspers*.

Ook Nine van der Schaafkreeg subsidies. Over haar deelt Jaap Meijer het nodige mee in *Het Oog in 't Zeil*: 'Door Mea Nijland kwam ik nog even in contact met de letterkundige Nine (Trijntje) van der Schaaf, een leerling van Albert Verwey, die in 1973 op 91-jarige leeftijd te Bloemendaal (niet ver van Santpoort) overleed. Wij beleefden ten huize van mevrouw Nijland-Verwey (Mea stierf in 1976) een interessante avond. Nine was nagenoeg blind. In de oorlog was ze nogal lang doorgegaan en dat zat haar blijkbaar hoog. Na haar dood belandde de nalatenschap in het Haarlemsche antiquariaat De Vries. Ik kocht daaruit ondermeer een los nummer van *Groot Nederland, Nieuwe Reeks*, januari 1944, met een bijdrage van haar hand. Het maandblad stond onder leiding van Hendrik Lindt, J.A. van der Made, en S.B. Modderman (nomen sit omen). De inhoud lijkt me als zodanig reeds exemplarisch: Nico de Haas, Breker-problemen/Nine van der Schaaf, De Reis/George de Sévooy, Het verhaal van den klokkeluider/R.A. Maashoen van Dieden, Drie herfstsonnetten/S.J. van der Molen, Over het karakter der Friesche letterkunde/Steven Barends, West-Indië/George Kettmann Jr., De verdrevene (Slot)

Maar dan nu het gedicht van Nine van der Schaaf. Zij heeft de gedrukte tekst nog eigenhandig "verbeeterd" en voegt in het ongecoördineerde, onregelmatige handschrift van een nagenoeg blinde in de marge toe - als wil ze toch nog afstand nemen van het riool, waarin ze was terechtgekomen: "Deze verzen waren ingezonden toen naar ik meen, Vestdijk nog redacteur was".'[64]

Haar loon was aanzienlijk. Van 1941 tot en met 1944 ontving ze jaarlijks een subsidie van f 1000.[65] Het stelde haar in staat rustig door te werken en verder volkomen onschuldige gedichten te publiceren, met regels als:

> Ik vond de bloemen van een eilandrijk,
> Het land van God lag voor het andere leven
> Achter de hoge kust, onmeetlijk, ongeweten.[66]

Dat de aanhangers van de Nieuwe Orde Nine van der Schaaf waardeerden mag ook blijken uit het feit dat ze na 1940 tot tweemaal toe uitvoerig en gunstig werd besproken in *De Waag*.

Ook van buiten Nederland kwamen verzoeken binnen om een subsidie en wel vanuit Italië, waar enkele vooraanstaande letterkundigen zich hadden gevestigd: Arthur van Schendel en het echtpaar Carel Scharten en Margo Scharten-Antink.

Van Schendel vroeg en kreeg tweemaal een subsidie, die hem naar Sestri Levante werd toegestuurd, zowel in 1941 als in 1942 een bedrag van f 1500.[67] Hij zal zich in het verre Italië niet echt gerealiseerd hebben wat het aanvragen van subsidies aan een nationaal-socialistisch gerichte overheid inhield. Daarnaast was hij met zijn joodse vrouw natuurlijk, ook in het fascistische Italië, uiterst kwetsbaar. Hoe hij vanuit zijn isolement over de nationaal-socialisten dacht, blijkt duidelijk uit zijn op 30 juli 1944 geschreven gedicht 'Haat', waarvan de laatste regels luiden:

> Hier zit ik op een berg, ver van mijn land,
> Eenzaam te treuren, maar uit treuren rijst
> Groter de haat, meer dan ik noemen kan.
> Verdelg, o God, de maker van dit onheil,
> De smeder van de haat die ook de harten
> Der kindren heeft doorstoken en gezengd.
> Geen haat uw woord? Zie dan wat hier gedaan is
> En zie de smart van dit geslagen volk.
> Ik houd uw woord, ik moet de duivel haten.[68]

Heel anders waren Carel Scharten en zijn vrouw Margo Scharten-Antink. Vanaf 1924 woonden ze in Italië waar ze zich hoe langer hoe meer als bewonderaars van Mussolini ontpopten. De drooglegging van de Pontijnse moerassen, een gigantische onderneming waar de Duce zeer trots op was, inspireerde het schrijversechtpaar tot de in 1935 verschenen roman *Littoria, de verlossende arbeid*. In het voorwoord daarvan maakte Carel Scharten al veel duidelijk: 'Maar er zijn dingen, die, zoo zij ten onzent niet geheel en al ontbreken, toch zeer zeker niet zoo sterk en zoo bewust aanwezig zijn, de groote, algemeene bezieling, de schoone eenheid van werkgever en arbeiders, en het Faustisch gevoel, dat de arbeid en bovenal de arbeid te midden van gevaar, niet een last en slavenketen, maar integendeel een verlossende vreugde kan zijn. Van die dingen vooral spreke dit boek.'[69] En om de Nederlandse lezer bij het boek te betrekken nog enkele chauvinistische zinnetjes: 'Bij het schrijven van dit boek hebben wij menigmaal gedacht aan de moedige pioniers van onze eigen nieuwe polderprovincie-inwording. Wij zouden geen Hollanders zijn, zoo wij er niet trotsch op waren, dat Holland, met de drooglegging der Zuiderzee, reeds jaren bezig is, even groote dingen te doen.'

Dank zij dit soort boeken waren de Schartens populair in nazi-Duitsland, zoals Harry Scholten aantoonde aan de hand van een in het *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* van 1 november 1935 geplaatste advertentie, waarin de roman *Der Naar aus den Maremmen* van het echtpaar Scharten-Antink als volgt wordt aangeprezen: ‘Der grosse Roman aus dem neuen Italien. Die Holländische Originalausgabe erregte grösstes Aufsehen und erreichte (im kleinen Holland) schon das 30. Tausend. [...] Die zauberhafte Landschaftsschilderungen im ersten Teil werden abgelöst durch die Darstellung der faschistischen Revolution im zweiten Teil. - Mit einem Wort: ein glänzender Zeitroman.’[70]

Annie Salomons is uitgebreid ingegaan op de houding van het echtpaar ten opzichte van het Italiaanse fascisme. De fragmenten uit haar *Herinneringen*, die ik op een rijtje zet, spreken, hoewel Annie Salomons ze meer bedoeld had als verdediging van de om hun Mussolini-bewondering herhaaldelijk aangevallen schrijvers, boekdelen.

‘Ook in de tijd tussen de twee oorlogen liepen hun gevoelens parallel met die van het Italiaanse volk. Ze hadden eerst, net als de Italianen, vertrouwen gehad in Mussolini, omdat hij veel had verbeterd, vooral op sociaal en medisch gebied. Ook de oplossing van de kwestie met het Vaticaan had hem veel goodwill bezorgd.’[71] En: ‘Ze spraken mensen uit allerlei kring en van allerlei richting, maar vooral veel enthousiaste jongeren, die vol waren van de nieuwe beweging en alle heil van Mussolini verwachtten. De Schartens keken er wat vreemd tegen aan, maar ze moesten wel toegeven, dat een streng régime misschien de bittere medicijn kon zijn, die het ontredderde Italië nodig had. Ze namen met hun noordelijke ernst de gloed van jonge, fervente voorstanders misschien wel wat té veel au sérieux.’

Toen ze aan hun roman *Littoria* begonnen, namen ze contact op met Mussolini, ‘die hen aan introducties voor die grootse onderneming hielp. Hij las “De Nar uit de Maremmen”, dat in Zürich in een Duitse vertaling was uitgekomen. Hij zei, dat hij het een prachtig boek vond, dat iedereen gelezen moest hebben. Maar als persoonlijkheid was hij toen al over zijn hoogtepunt heen. Hoe weinigen kunnen de weelde van de alleenheerschappij dragen, zonder te degenereren. Ze vonden hem vads en cynisch geworden.’

Het zal nooit duidelijk worden of de Scharten's Mussolini minder hoog gingen achten omdat hun boeken niet in het Italiaans verschenen en ze hem daarvan de schuld gaven. Annie Salomons laat zich daar verder niet over uit. In ieder geval had het echtpaar met het Mussolini-imago in Nederland weinig moeite met het krijgen van subsidies. Ze kregen over 1941 f 1000 per persoon, in 1942 samen f 1500 en in 1943 op hun adres, de Via Timoteo Bartelli 16 in Florence een bedrag van f 2000.[72] De beide literatoren hebben zich daar wel de vingers blauw voor geschreven. Margo nam het leeuwedeel voor haar rekening. Erg

prettig vond ze het niet om te bedelen om subsidies: ‘Het spijt mij, dat ik in dit tijdsgewricht met zoo egocentrische uiteenzetting U moet komen lastig vallen’, schreef ze in 1941 aan ‘den HoogdEdGestreng. Heer Reinink, Wnd Secretaris-Generaal van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Den Haag’.[73] Ze wist toen nog niet dat op 26 november 1940 het oude ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was opgeheven en dat het Departement was vervangen door twee nieuwe Departementen. Ze moest dus niet bij Reinink, maar bij Goedewaagen zijn. Margo Scharten-Antink draalde niet en schreef Goedewaagen een maand later een brief die begon met: ‘Het spijt mij dat ik in dit tijdsgewricht met zoo egocentrische uiteenzetting U lastig moet komen vallen.’[74]

Toen de subsidie binnenkwam, was het Carel Scharten die een statig briefje stuurde:

> ‘Zeer geachte Professor,
> Dezer dagen gewerd ons het bedrag, ons door het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten toegedacht. Ik lag ziek te bed, anders had ik U per omgaande de goede aankomst bericht. Doch ik behoef U wel niet te zeggen, hoezeer het gezondene, in het bizonder in dezen moeilijken tijd, ons te stade komt.’[75]

De beide schrijvers hebben nog van de subsidie kunnen genieten in het verre Florence. Of Hélène Swarth in Velp nog iets met haar in 1941 toegewezen subsidie[76] heeft kunnen doen, is maar de vraag. Een maand na de beschikking van het Departement overleed ze, op 20 juni 1941. Of het geld al was aangekomen, vermeldt de historie niet. Had ze het aangevraagd om ongestoord te kunnen werken of om taartjes te kopen? ‘Ze was erg dik - Ze at veel taart, zegt men, - hoewel anderen zeggen dat ze nimmer taartat, maar wel altijd taart in huis had als er visite kwam en de visite veel taart lieteten, welk schransen zij goedkeurend knikkend, met een glimlach om de bejaarde damesmond, zat gê te slaan, terwijl zijzelf niets van de patisserie gebruikte’, weet Jeroen Brouwers ons te melden.[77]

De brief waarin ze haar subsidie, naar we mogen aannemen met redenen omkleed, aanvroeg, is helaas verloren gegaan.

Niet verloren gegaan zijn de brieven van Johanna van der Werff-Bolier uit Scherpenisse. Zij heeft de geringste subsidie van allen gekregen en wellicht heeft ze er de meeste moeite voor gedaan. In 1941 kreeg ze het ongekend lage bedrag van f 50.[78]

Het subsidieverzoek werd ingeleid door J.H. Speenhoff, zijn roerende brief roept herinneringen op aan de sentimentele liedjes waarmee hij als zanger be-

roemd was geworden. 'Er woont te Scherpenisse op Tholen een ongeloofelijk arme huisvrouw in een schamel gezin en deze nog jonge vrouw heeft een zeer groot letterkundig talent', schreef Speenhoff vanuit Scheveningen.[79]

'Tot nog toe schreef ze wat voor de weekbladen maar ik las meer van haar pen. Ik vergelijk haar met een Lagerlof of Aagje Deken. Zeer en zeer begaafd is ze daar in dat kleine dorp waar niemand haar begrijpt. Ze schrijft me wekelijks maar nu wacht ze een kindje en ze zijn zoo arm dat ze geen kleertjes kunnen koopen. Ze verkochten hun varkentje en groote stoelen. Deze buitengewone kunstenaresse wacht op ontdekking en nu vind ik die naam: Volksvoorlichting zoo buitengewoon op zijn plaats. Dit is misschien een goede gelegenheid voor het Departement om te steunen.' Verderop: 'Ze gevoelt de nieuwe groote tijden evenals ik.'

Speenhoff had de brief aan Henri Bruning gericht en die heeft dat wel geweten. Nauwelijks negen dagen later ontving hij de eerste brief van de romancière uit Scherpenisse.[80] Het bleek dat ze intussen al aan anderen had geschreven, onder andere aan H.J. Woudenberg,[81] in 1942 tot leider van het Nederlandsch Arbeidsfront gepromoveerd, daarvóór eigenaar van een vishandel in IJmuiden. Hij stuurde Johanna van der Werff geen antwoord. 'Och, wij arbeiders zijn zoo iets heel gewoon', klaagde ze daarover tegen Bruning. 'Ze hebben het wel druk, die hooge heeren, over lotsverbetering van arbeiders enz. En ze schrijven en spreken zoo graag over vreugde en arbeid voor de mindere bevolking. Maar de werkelijkheid is toch anders begrijpt U?'

Bruning begreep het. Hij had een querulante op zijn dak gekregen. Misschien was dit voor Speenhoff wel dé manier geweest om van de brievenschrijvende dame af te komen. Maar Bruning bleef hoffelijk. 'Uw werk heb ik met veel belangstelling gelezen. Het heeft een onweerstaanbaar frisch, helder en blijmoedig accent, en hoewel ik wel begrijp, dat U nog geen mogelijkheid ziet een roman te schrijven ben ik toch gaarne bereid, gezien Uw zeer kommervolle omstandigheden, U, zij het dan op bescheiden wijze, te helpen. Ik zal U dezer dagen f 50,- doen toekomen, vertrouwend, dat dit voor U ook een aansporing en een aanmoediging is Uw publicistischen arbeid voort te zetten.'[82]

Ondanks de met de mond beleden solidariteit van de nationaal-socialisten met boeren en arbeiders was de werkelijkheid, ook in de wereld der subsidies, wel heel anders, gezien het opvallende verschil tussen de vijftig gulden die de schrijfster uit Scherpenisse kreeg en de honderden, soms zelfs duizenden guldens die naar de andere, en uit een andere stand afkomstige sollicitanten ging. Het geld kwam in ieder geval van pas, 'want nu kan ik de dokter en de baker ineens betalen en houd nog over voor versterkende middelen', schreef de dankbare Johanna van der Werff.[83]

Deze laatste brief was weer aan Bruning gericht, maar Speenhoff kende de hiërarchie op het Departement beter, dus nu volgde een brief aan Goedewaagen: ‘De Heer Speenhoff vroeg mij of ik U al bedankt had en ik dommerik, had wel bedankt maar niet U. Ik haast me dus, hoewel feitelijk te laat, U te bedanken voor de mij toegezonden 50 gld. subsidie. Ik hoop maar dat U het mij niet al te kwalijk neemt dat ik U vergat te bedanken. Ik wist niet dat het zoo hoorde weet u.’[84]

Dan volgt een brief van vier kantjes, uitmondend in de klacht: ‘We lezen geen kranten noch hebben we er een. Maar eens in de week krijgen we de Bondskrant. Daar staat de laatste week veel over vacantie in. Ook voor huismoeders. Wilt U wel gelooven Mijnheer dat zooiets mij opstandig maakt. Dan wil ik er ook wel eens uit.

Dan wil ik ook eens vacantie. Niet voor één dag o neen maar voor 1 of 2 weken. Eens echt er uit zijn. Eens vrij zijn van alles. Eens alles vergeten. Je armoe, je zorgen. Alles. Waarom zou dat voor mij, voor ons, ook niet kunnen? Wij zijn toch net zoo goed menschen met een hoofd en hart en hersens als een ander. Waarom dan niet voor ons ook? Omdat wij een der minste zijn? Omdat wij arbeiders zijn die het zwaarste en vuilste moeten doen tegen een veel te laag loon? Maar zijn wij arbeiders niet beter dan een renteniertje? Mijn man werkt van 's morgens tot 's avonds als hij werk kan krijgen. Is hij werkloos dan verteert hij van verdriet.’

Haar opstandigheid zal niet goed gevallen zijn. Toen ze eind 1941 voor het jaar 1942 opnieuw om een subsidie vroeg en de brief zelfs wervend ondertekende (voor de eerste maal) met ‘een volksche groet’[85] was het toch afgelopen. ‘Tot mijn spijt moet ik U mededeelen, dat ik ditmaal niet tot een ondersteuning als door U gevraagd kan overgaan’, was het antwoord.[86] Daarmee verdween Johanna van der Werff in de nevelen van de geschiedenis. Haar mentor Speenhoff had het beter getroffen. Hij kreeg in 1941 f 500, evenals in 1942, in 1943 werd dat bedrag verhoogd tot f 800, in 1944 tot f 1000.[87]

Als we de subsidies optellen die in de jaren tussen 1941 en 1944 aan literatoren dor het Departement zijn uitbetaald komen we aan een bedrag dat dicht bij de f 120 000 ligt. We kunnen daarbij een vergelijking maken met de beeldende kunstenaars. Ook voor hen bestond een subsidieregeling, al was die vaker aan een bepaalde opdracht gebonden. Volgen we de opgave van Hans Mulder[88], dan komen we, als we ons net als bij de letterkundigen richten op subsidies aan persónen, op een bedrag van circa f 110000, zo'n tienduizend gulden lager dan bij de literatoren. Het verschil is eigenlijk nog groter omdat bij de beeldende kunstenaars in de subsidies vaak een post materiaalkosten was verwerkt en het gehele bedrag over meer personen werd verwerkt.

Vergelijken wij deze verhouding tussen beeldende kunstenaars en letterkundigen met de vooroorlogse situatie, dan zien we nagenoeg hetzelfde beeld, zij het dat de bedragen beduidend lager waren. Op de begroting 1930/1931 stond een bedrag van f 10000 voor beeldende kunstenaars en eenzelfde bedrag voor letterkundigen. Het jaar daarop werd dit bedrag verlaagd tot f 8000.[89] Niets wijst erop dat de schrijvers toen te hoop zijn gelopen uit protest tegen deze verlaging. Hun houding ten opzichte van de subsidiëring kenmerkt zich door onverschilligheid, misschien wel door een gevoel van superioriteit, zoals verwoord door F.C. Gerretson (Geerten Gossaert): ‘Kunst en maatschappij hebben een radicaal verschillenden oorsprong, dientengevolge is de maatschappij de natuurlijke, onverzoenlijke vijand van den kunstenaar. Elke gezonde maatschappij stoot den kunstenaar uit, elke gezonde kunstenaar staat vijandig tegenover de maatschappij. De oude Indiërs zagen het goed. Zij sloten de kunstenaar buiten de kasten. Evenals de hoeren behoorden de dichters tot de paria's. Outcast is, naar mijn overtuiging, onze natuurlijke rang. Slechts wanneer de dichter dien rang, welbewust, handhaaft, behoudt hij de geestelijke vrijheid, de edele onwereldschheid, die hij met bedelaars, aapjeskoetsiers, hannekemaaiers en dergelijke uitverkoren kinderen Gods gemeen heeft. Wanneer hij geacht en gevierd “letterkundige” wil worden, brengt hij het hoogstens tot clown en nar eener zieke, karakterlooze samenleving en hij eindigt als geëerde jubilaris met staatsbedeling en een “Nederlandsche Leeuw”.’[90]

Hermans zou jaren later Gerretsons woorden behoorlijk relativeren in een interview met Joop van Tijn: ‘De hele positie van de literatuur en de schrijvers wordt door mij niet erg hoog aangeslagen. Ik ben in dat opzicht een Nederlander als andere Nederlanders... Ja, de hele culturele situatie is hier zo, dat het schrijven geen serieuze zaak is. Je wordt dan door de rest van Nederland in een hok geduwd waar ik me op den duur niet thuis voel. En dat wordt door de schrijvers zelf in de hand gewerkt. Je wordt een pias en dat wil ik niet. Van het Reve wil het publiek diets maken dat dit alles zo hoort. Gerretson heeft dat soort dingen dat een schrijver een landloper hoort te zijn of een clown, al tientallen jaren geleden in een interview met 's-Gravesande gezegd. Maar die kon het zeggen, die was directeur van de Shell. In het buitenland is het soms anders. Iemand als Sartre is toch geen pias?’[91]

Het oordeel van Gerretson was inderdaad extreem. Maar hij kreeg, zij het wellicht niet zoals hij het bedoeld had, gelijk. Wie in de jaren 1941-1944 een beroep deed op de ‘staatsbedeling’ was een nar. Gezien het gemiddelde literaire peil van de aanvragers kan het ons nauwelijks verwonderen.

In totaal hebben zesenvijftig letterkundigen een beroep gedaan op de subsidiepot. Zeventien van hen waren, naar ik kon nagaan, nationaal-socialist. De andere negendertig hadden kennelijk gewoon geld nodig. Wat de nationaal-so-

cialistische kunstpausen met de subsidies voor hadden, is moeilijk na te gaan. Belangrijke literatoren, op de oude Van Deyssel en Van Schendel na, hebben nimmer iets aangevraagd. Een wervende kracht is de subsidiepot dus niet geweest.

Ook verscheidene coryfeeën van de nationaal-socialistische literatuur hebben zich niet aangemeld voor geld. We missen bij de aanvragers Steven Barends, George Kettmann Jr., Chris de Graaff, Jan van der Made, Gerard Wijdeveld en Jan van Rheenen, om enkele namen te noemen. De subsidies werden dus ook niet gebruikt om Kameraden voor hun trouw aan de zaak te belonen.

Ook bij de literaire prijzen, door het DVK geëntameerd, is geen sprake van het over de streep halen van de wankelmoedigen. Het omgekeerde was eerder het geval. De schrijvers die zich al hadden onderworpen aan de Nieuwe Orde of die werk schreven dat bij de nieuwe machthebbers in de smaak viel, werden daarvoor bekroond. Er waren maar enkele uitzonderingen op dat beleid en prompt waren dat net de mensen die zo'n prijs dan ook afwezen.

De wens om te komen tot een systeem van staatsprijzen bestond voor de oorlog al. Zowel de Eerste als Tweede Kamer waren hier voorstander van en dat leidde ertoe dat de chef Afdeeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Buitenlandse Zaken, die in het buitenland een onderzoek had gedaan naar de situatie ter plaatse, in februari 1940 zijn minister kon berichten: ‘Met het instellen van een dergelijken prijs zou zoo weinig geld gemoeid behoeven te zijn, dat dit zelfs in dezen tijd niet als een onmogelijkheid behoeft te worden beschouwd terwijl instelling daarvan stellig in breeden kring bevrediging zou wekken.’[92]

Op departementaal niveau werden na mei 1940 deze plannen verder uitgewerkt, ondanks een wisseling van departemenstaken. Alleen was de situatie nu veranderd: het waren de nationaal-socialisten die de lakens uitdeelden en die hadden zo hun eigen, nooit uitdrukkelijk geformuleerde normen. We zien dan ook het merkwaardige verschijnsel dat er prijzen werden toegekend zonder dat een jury was benoemd. De Kameraden wisten onderling heel goed wie ze wilden belonen en het was Van Ham, die, geadviseerd door zijn medewerkers, voorstellen deed aan de secretaris-generaal. In de begroting voor het jaar 1941 van het DVK zette hij uiteen wat men met de prijzen beoogde: ‘Wat is toch de bedoeling van deze prijzen? Niet om een paar van de beste auteurs eens een verrassinkje te bezorgen, een royaal gebaar van een regeering, die op een vrij goedkoope manier wil demonstreeren, dat de kunst haar niet geheel onverschillig laat. Neen, het is een van de sympathiekste manieren om invloed te oefenen in welke richting zich die kunst zal gaan bewegen. En tegelijk om het publiek op te voeden.’

Die ‘goedkoope’ manier waar Van Ham het over had, sloeg op de korting die

was aangebracht op zijn voorstel om voor de literaire prijzen in totaal f 8500 uit te trekken, waarbij hij de volgende opsomming had gemaakt:

‘1. een Meesterschapsprijs, een erkenning van onze meest representatieve kunstenaar, een prijs, die men maar eenmaal kan verwerven en die het gansche werk van een schrijver betreft fl. 2.500,-
2. de beste roman van het jaar fl. 1.000,-
3. de beste dichtbundel van het jaar fl. 1.000,-
4. het beste werk op het gebied van de amusementsliteratuur fl. 1.000,-
5. het beste geschrift op het terrein der voorlichting fl. 1.000,-
6. Friesche prijs fl. 1.000,-
7. Twee of drie jaarlijksche prijzen van fl. 500,- voor streekliteratuur, in dialect geschreven, buiten Friesland fl. 1.000,-’

Van Ham kreeg te horen dat hij slechts een prijzenpot van f 5000 te verdelen kreeg, zodat hij op de prijzen moest beknibbelen. Hij richtte zich in een persoonlijk schrijven tot de secretaris-generaal, waarin hij vertelde welk een belang een literaire prijs voor een auteur had, zoals Antoon Coolen hem eens had verteld. ‘Dus schrijvers worden gaarne bekroond en het publiek richt er zijn smaak naar’, concludeerde Van Ham. ‘Daarom geven prijzen ons een middel om de kunst te richten en het publiek te beïnvloeden. Bij de bekroning zal natuurlijk een maatstaf aangelegd worden, waarbij de belangen van ons volk en de door ons gewenschte toekomst van de kunst duidelijk zullen meespreken.’[93] Van Hams ideeën hieromtrent sloten aan bij die van de gezaghebbende nationaal-socialistische schrijver Gerard Wijdeveld, die al eerder in het *Nederlandsch Dagblad* had gepleit voor een staatsprijs om ‘de levende Nederlandsche litteratuur te eeren en te bevorderen’.[94] Het grote doel van deze prijs was om de prijswinnaars in de gelegenheid te stellen ‘zich met volledige toewijding te geven aan hun werk, dat voor de volksgemeenschap van zoo onschatbaar belang is’.

Toch kreeg Van Ham maar gedeeltelijk zijn zin. In 1941 werd voor een totaalbedrag van f 5000 aan prijzen uitgekeerd. Het jaar daarop, 1942, werd dat bedrag verhoogd tot f 11500, in 1943 was weer iets minder beschikbaar, namelijk f 10000 en daarna was het afgelopen. De prijzen over het jaar 1943 werden nog in augustus 1944 uitgereikt, een maand later was het Dolle Dinsdag en daarna was er geen geld meer weg te geven.

Zoals eerder gezegd: de bedragen die de letterkundigen van de nieuwe overheid ontvingen, waren ongeveer gelijk aan die bij de beeldende kunstenaars. De verhoudingen in (financiële) zin kunnen we aflezen uit de verschillende begrotingscijfers van de diverse afdelingen binnen het DVK, waarbij opvalt hoever de cijfers voor de afdelingen Boekwezen en Beeldende Kunsten achterbleven bij de afdelingen die de uitvoerende kunst betroffen:

Afdeling	***1941***	***1942***	***1943***	***1944***
Muziek	243.000	489.500	1.086.070	1.169.290
Beeldende Kunsten	50.750	50.750	112.000	102.000
Theater en Dans	474.000	943.000	915.000	1.048.000
Boekwezen	30.000	50.000	110.000	115.000

De eerste twee jaar hadden de literaire prijzen allerlei namen. Daar was de Breerooprijs, de Harmen Sytstraprijs (die ook nog over 1943 werd uitgekeerd), de Aanmoedigingsprijs, de Meesterschapsprijs, de Folkloristische prijs, de Streekprijs en de Prijs voor Ontspanningsliteratuur. In 1943 werden de prijzen (op de Friese na) op één hoop geveegd en heetten daarna de Prijzen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

De Harmen Sytstraprijs was daarom voor de nationaal-socialisten van zo bijzondere betekenis omdat daarmee de Friese letterkunde kon worden geëerd en, zoals we in deel III nog zullen zien, de Friese literatuur elementen toonde, zoals 'volksche literatuur' en 'bodemverbondenheid', waarmee de nieuwe cultuurpausen zeer in hun schik waren. Toen R. Brolsma dan ook herfst 1941 deze prijs in Leeuwarden kreeg uitgereikt, was het Tobi Goedewaagen zelf, die naar Friesland reisde om het belang van de prijs nadrukkelijk te stellen: 'De Germanen zijn altijd bekend geweest om hun vrijheidszin', orakelde de laatste.[95] 'Dat de Friezen in hun vrijheidszin in de voorste linie staan, heeft de geschiedenis herhaaldelijk bewezen. Dat deze vrijheidszin, die zich bij de Friezen met hun groote emotionaliteit uit en o.a. in hun sociale en religieuze idealisme aan den dag treedt, door andere deelen van Nederland vaak als stugheid en stijfheid is uitgelegd, ligt zeker niet aan de Friezen, maar meer aan het feit, dat men in het Westen en Zuiden des lands niet altijd den juisten objectieven kijk op dit Noordelijk deel des lands heeft gehad. De opstanding van de Germaansche gedachte, die de almachtigheid van het staatsverband relativeert en ons onszelf niet in de eerste plaats als Nederlandsche staatsburgers maar als kinderen van den Germaanschen stam doet hervinden, zal in dit opzicht verhelderend kunnen werken.' En wat Brolsma en zijn werk betreft: 'Dat ik deze Sytstraprijs voor de eerste maal aan u, Brolsma, uitreiken kan, verheugt mij. Gij hebt uw volk geleerd, dat schrijver en gemeenschap elkaar niet missen kunnen. Uit uw volk hebt gij de sappen gezogen, die uw werk konden voeden. Aan u ontsteekt het volk zijn licht en door u wordt het zich van eigen aard, eigen bodem en eigen bloed bewust.'

Zodra Van Ham cum suis hadden bepaald wie de verdere prijzen in ontvangst mochten nemen, moest toestemming gevraagd worden aan het Reichskommissariat, Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda. 'Zoover mij bekend, is er tegen geen van deze schrijvers politiek bezwaar in te brengen',

besloot Van Ham zijn brief met het voorstel voor de prijswinnaars over 1941.[96]

Bezwaren waren er van Duitse kant dan ook niet. Wel echter van de kant van potentiële prijswinnaars die helemaal niet gediend waren van welk huldeblijk dan ook. Cor Bruijn weigerde de Departementsprijs van f 2000 die hem over 1943 was toegedacht. Ook Leonard Roggeveen had geen zin in de prijs van f 1000 over hetzelfde jaar. En dan hebben we Hein de Bruin, die zijn Aanmoedigingsprijs van f 500 over 1941 van de hand wees. 'Er behoeft geen twijfel over de bestaan, of De Bruin was "goed" in de oorlog; - het moet een van de oorzaken van zijn diepe depressies van na de oorlog zijn geweest dat hij er niettemin van werd verdacht dat hij zich "fout" zou hebben gedragen', stelt Jeroen Brouwers vast.[97] Zijn naam kwam namelijk voor in de 'Ballade op de Gilden', illegaal in 1944 verschenen[98]:

> Jan Eekhout is onze meesterzanger,
> En Sint Martinus onze schutspatroon,
> Maar wie nog hersens heeft verdomt het langer,
> Al spant wie hersens heeft bij hen de kroon.
> Wij wachten op den held met dweil en bezem,
> En een Van Hattum met den grooten mond,
> Op den geleerden en zoo hoog geprezen
> Humanen Houwink, die nog kort voor dezen
> Mèt Hein de Bruin niets goed in Duitschland vond.

De ballade stond in het bij de illegale *Bezige Bij* verschenen *Vrij Nederlandsch Liedboek*, onder andere met Halbo Kool als samensteller. Een van de oprichters van *De Bezige Bij*, Sjoerd Leiker, herinnerde zich later: 'Hij [= Hein de Bruin] was daar kapot van. Hij kwam bij mij thuis, samen met Fedde Schurer. Hij zei niks, Fedde voerde het woord. De samenstellers van het Liedboek hadden een afschuwelijke vergissing gemaakt. Geert Lubberhuizen bood verontschuldigingen aan. Ik was mee verantwoordelijk voor de uitgave, maar ik had de tekst van het Liedboek van tevoren niet onder ogen gehad. Hein de Bruin had niet veel aan de belofte, dat na de oorlog de ballade uit de legale uitgave gelicht zou worden. Onrecht wordt snel gepleegd, onrecht herstellen is moeilijk.'[99] Hein de Bruin plaatste na de oorlog nog een advertentie in *Trouw*, waarin hij verklaarde in de bezettingsjaren niet fout te zijn geweest. Zijn afwijzing van de schamele prijs heeft hij nooit gebruikt in zijn argumentatie, zover ik heb kunnen nagaan. Het was in ieder geval het handelen van een man die zich niets te verwijten had. Op 10 juni 1947 hing hij zich op; Jeroen Brouwers is uitvoerig ingegaan op de correlatie tussen deze zelfmoord en de verwijten over de zogenaamde rol van De

Bruin in de bezettingsjaren. Curieuze bijzonderheid: in 1968 pleegde ook medesamensteller van het *Vrij Nederlandsch Liedboek*, Halbo Kool, zelfmoord.

In maart 1945 gaf Hein de Bruin clandestien de bundel *Ebben en Ivoor* uit. Hij is bij Dirk de Jong niet genoemd. Zo blijft zijn leven tragisch, ver na zijn dood. De blijmoedige regels uit 1944, in die bundel, hebben hem toch niet geholpen.

Ik kom een zondag langs de kade lopen,
vier jaren oorlog en geen eind in zicht -
alsof het lente wordt, zo zacht en licht
is Januari, lustig mij te nopen

tot meer verwondering dan ik kan hopen
dat één zo'n milde dag in mij verricht;
de buitenwijk is stil; mijn ogen dicht,
is 't beeld van binnen roerloos; doe 'k ze open -:

kijk! roept het meisje naast me - lang gezwegen
maakt haar, hoe weet ze niet, even verlegen,
maar mij herleeft de durf, wel voor een jaar,

en bijna juichend zeg ik tegen haar:
een krokus in de bloei! wil je geloven,
wat onderst was, de moed, is nu weer boven.[100]

Weigerde Hein de Bruin zijn Aanmoedigingsprijs, A. Krul deed dat niet. Deze Scheveningse auteur nam de hem in 1942 bij beschikking van de secretaris-generaal toegekende prijs in ontvangst.[101]

Krul publiceerde onder de schuilnaam Arend Tael. In 1941 verscheen zijn debuut *Martijntje*, dat door B. Roest Crollius in *Critisch Bulletin* niet onwelwillend werd ontvangen: ‘Wij hopen dat Arend Tael door dit geslaagde debuut niet overmoedig zal worden en in een volgend werk den beheerschten, maar gloedvollen verteltrant zal weten te handhaven. Misschien bespaart hij ons dan ook de misplaatste zelfrechtvaardiging op den omslag van zijn boek. Zijn lezers zijn waarschijnlijk niet imbéciel.’[102]

Arend Tael, die in 1946 op vijfenveertigjarige leeftijd stierf, liet verder geen spoor in de literatuur na, behalve het in 1944 bij *Uitgeverij De Schouw* verschenen *Frontlijn* PTT, dat vooral opvalt door een antisemitische illustratie op de omslag. Het boek zelf stelde niets voor. Eén fragment ter illustratie:

‘- Hoera, we zijn aan de post, riep Richard na een maand spottend uit: Chut,

chut, wat een dag. Wat een dag. Een baan! een baan! Wat een luizige baan, hè. Wat zeg jij er van, ouwe jongen. Deze laatste woorden waren blijkbaar tot Karel gericht.

- Is wel uit te houden.

- Uit te houden? Wat jij vindt uithouden. Enfin, pappie heeft zijn zin. Ik hèb een baan. Mijn future zal het wel appreciëren, al zou het maar zijn terwille van mijn aanstaande schoonpapa. Het stáát beter als je een baan hebt, nietwaar.

- O future, o financée. Ah, mon amour. Richard goochelde wat met zijn wandelstok met zilveren knop. Daarna wierp hij een kushandje de lucht in.

- Het is een kindje, een kindje! Een snoeperig fijn lief schattekindje! Als je dat wist. Een meisje met geld, hè.'

En dan vinden we in *De Schouw* nog een gedicht van hem terug met de titel 'Terugkeer':

Het noodlot drong - het volk toog uit.
Elk had zijn huisdeur toegedaan
en was gegaan
de oogen droog, zoo droog als kruit.

De noodzaak dwong tot een kloek besluit.
Elk keek nog eens zijn dorpje aan,
elk had zijn deur op slot gedaan
en week toen uit.

Maar eens rijst als in zegezangen
de geest die tot nieuw leven dwingt
en nieuw bestaan

wanneer de deuren opengaan
om 't vrijgevochten volk te ontvangen
dat overwinning zingt.[103]

In hetzelfde jaar 1942 ontving Evert Zandstra de Aanmoedigingsprijs. Hij moest die echter delen met Peter van Andel en daar was hij gebelgd over. Hij schreef een woedende brief waarin hij stelde dat hij het geld niet nodig had en aanmoediging evenmin. Bovendien wenste hij niet op 'een lijn gesteld te worden met een, laat ik het voorzichtig zeggen, zwakke schrijversfiguur als de heer Van Andel is'. Hij vond het 'hoogst onaangenaam, om niet te zeggen, kwetsend'.[104]

Van Ham voelde dat hij de zaak gelijk hard moest aanpakken, want dissiden-

ten als Zandstra duldde hij niet. Zandstra mocht allicht zijn mening hebben maar: 'Het is echter ontoelaatbaar een staatsprijs te weigeren. Dat ontheft u van de verantwoordelijkheid betreffende de aanvaarding, zoodat daarmee uw eigenlijke bezwaar vervalt. Het is niet verplicht op de dag van de uitreiking aanwezig te zijn.'[105] Er gingen enkele maanden voorbij, tot Zandstra aan het einde van de zomer berichtte dat hij het geld zou terugsturen.[106] Het DVK had daar een eenvoudige oplossing voor, het geld zou op de rekening van Winterhulp worden gestort en dat berichtte men Zandstra dan ook.[107] Overigens zou rond Zandstra nog een discussie ontstaan over zijn politieke houding. Bij de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda was een briefvan *Uitgeverij Boucher* terechtgekomen[108] waarin stond dat het DVK toestemming tot het publiceren van *Twaalf mannen van de vrouwe Jacoba* had geweigerd met als argument dat Zandstra zich niet bij de Kultuurkamer had aangemeld. *Boucher* klaagde daar bij dr. Bergfeld over. Deze schreef vervolgens het DVK: 'Es wäre ausserst bedauerlich, wenn Ablehnung von Anträgen erfolgte, obwohl sich der niederl. Schriftsteller rechtzeitig bei der Kammer gemeldet hat. Sollte politische Bedenken gegen Zandstra vorliegen, so wird um diesesbezügl. Nachricht vordringlich gebeten.'[109]

Het DVK stuurde, naar we kunnen nagaan, geen bericht meer. De zaak werd telefonisch geregeld en de roman kon verschijnen.

Zo problematisch lagen de zaken niet altijd. De schrijver Roothaert wees zijn Prijs voor de Ontspanningsliteratuur over 1942 niet af. Hij kreeg hem voor een bijzonder boek. De schrijver had namelijk het plan opgevat een boek te schrijven over de meidagen 1940. Van Ham vroeg Roothaert het manuscript van tevoren aan hem te sturen daar het een geladen onderwerp betrof. Roothaert antwoordde hem met een geruststellende brief.[110] Hij verzekerde Van Ham dat hij het boek, getiteld *De Vlam in de Pan*, op voorzichtige manier in nationaal-socialistische geest zou schrijven. Het boek verscheen in 1943 bij *Bruna*.

'De schrijver van "Dr. Vlimmen" en "Die verkeerde Waereldt" aan wien wij thans dit eerste volwaardige Nederlandsche oorlogsboek "De Vlam in de Pan" te danken hebben, heeft vele voortreffelijke kwaliteiten', aldus Chris de Graaff in het *Algemeen Handelsblad*. 'Het meest van alles bewonder ik echter den tact, waarmede hij zonder valsch pathos eer geeft aan wie de eer verdient en zonder blikken of blozen rot noemt wat werkelijk rot was, vóór en tijdens de lente van 1940. Hekelen zonder onrechtvaardig te worden is al een groote kunst, maar nog veel grooter kunst is het, al hekelend het kaf van het koren te scheiden. Dat vermag slechts de liefde. Alleen door een rotsvast geloof in de levenskracht van een volk kon een Nederlandsch schrijver den moed vinden om dat doodzieke volk zijn diagnose onverbloemd voor te leggen.'[111]

De geestdrift van Chris de Graaff was logisch, de verteltrant van Roothaert

beantwoordde geheel aan het idee voor ‘volksche’ literatuur. Daarbij had Roothaert al voor de oorlog met zijn in 1934 verschenen roman *Chineesche Handwassing* aangetoond niet wars te zijn van antisemitisme.

Overigens zou het gedrag van Roothaert in de bezettingsjaren geen afbreuk doen aan zijn naoorlogse populariteit. Hij werd voor de Eereraad gedaagd, maar die zag zo weinig kwaad in *De Vlam in de Pan* dat Roothaert er met een boete van f 500 van afkwam. Het boek zou niet meer herdrukt worden. De fanatieke Roothaert-liefhebbers hadden toch al een exemplaar in huis, zoals Van Ham, die er, evenals Chris de Graaff, enthousiast over was en in *De Schouw* zou schrijven: ‘In dit veelgelezen boek heeft de schrijver kans gezien in de lotgevallen van een paar vrienden alles te doen beleven, wat deze oorlog van vijf dagen heroïsch en belachelijk maakte: de trouwe plichtsvervulling van den Nederlandschen soldaat en de plicht- en eervergetenheid van hen, die de verantwoordelijkheid van dezen strijd droegen, de gansche zinloosheid van al de ellende, de verdwazing van de autoriteiten in de steden bij de jacht op politieke tegenstanders, de verwording in de kringen der decadente heertjes, de gezonde geest bij de gewone volksjongens, de gansche toestand van verwarring.’[112]

Roothaert kreeg dus een prijs, maar hij kreeg nog meer. *De Vlam in de Pan* werd door Van Ham zo positief ontvangen dat hij naar wegen zocht om de roman een ruimere verspreiding te geven. Eerst opperde hij de mogelijkheid om aan de verschillende Arbeitslager in Duitsland exemplaren te sturen voor de bibliotheek, maar later kwam hij tot een veel ambitieuzer plan. Van het boek werd een speciale ‘frontuitgave’ gemaakt met een oplage van meer dan 15 000 exemplaren. Roothaert ging hier graag mee akkoord en hij ontving van het Departement een honorarium van f 6200.[113]

Douwe Kalma schreef nooit een boek dat het front bereikte. Hij kreeg wel de Harmen Sytstraprijs over 1943. Maar Kalma weigerde, zij het rijkelijk laat. De uitreiking had plaats op 21 augustus 1944 en Kalma nam de prijs braaf in ontvangst. Na Dolle Dinsdag echter keek hij plotseling heel anders tegen zijn prijs aan. Hij moet hebben beseft dat na de oorlog het aannemen van een prijs uit handen van de nazi's bepaald geen goed zou doen aan zijn verdere loopbaan. ‘Ik heb de prijs slechts aanvaard’, schreef hij op 12 september 1944, ‘om het Departement een openbare weigering te besparen, maar dadelijk besloten het daaraan verbonden bedrag niet ten eigen bate te gebruiken, doch het aanstonds afgezonderd tot steun van bepaalde belangen der Friesche letteren.’[114] Hij was boos, zo schreef hij, omdat bij de uitreiking was gezegd dat het niet alleen het esthetisch criterium was dat gold, maar ook de wereldbeschouwing der betrokkenen. ‘Ten eerste kan genoemde bewindsman zich moeilijk een beeld van mijn wereldbeschouwing hebben gevormd, ten tweede is voor mij bij artistieke scheppingen slechts de artistieke prestatie waardebepalend’, meldde Kalma,

die zich daarbij ook nog ergerde over het feit dat de secretaris-generaal op Dolle Dinsdag in paniek uit Den Haag was weggevlucht. ‘Een door dezen Secr.-Gen.-toegekende prijs is daardoor voor mij het tegendeel van een onderscheiding geworden.’

Dat laatste was niet waar, aldus Van Ham: ‘De wnd. Secretaris-Generaal heeft niet zijn post te Den Haag in de steek gelaten, maar is op aanwijzing van het Rijkscommissariaat en met instemming van den Leider der Nationaal Socialistische Beweging naar Groningen vertrokken.’[115] Het mocht Kalma niet vermurwen. Hij stuurde zijn geld terug. Een late bekering, want hij had al flink wat subsidies geïncasseerd en bovendien was hij Lector bij het DVK. Zijn verzetsdaad op de valreep heeft niet kunnen verhinderen dat hij door de Centrale Eereraad tot 1953 van publikatie werd buitengesloten.

Rein Brouwer was in het geheel niet van plan zijn Aanmoedigingsprijs over 1941, groot f 500 te weigeren. Maar hij wilde wel opheldering hebben. ‘Een auteur van naam, - ik meende dat hij mijn vriend was, heeft in openbare gelegenheden verteld dat *negen* mensen vóór mij de prijs van “Erkenning en Aanmoediging” was aangeboden en dat zij allen hadden geweigerd.’[116] De prijs weigeren wilde hij uitdrukkelijk niet, hij onderstreepte die woorden zelfs, ‘maar als het niet waar is zal ik mijn houding ten opzichte van bovengenoemde vriend duchtig moeten corrigeeren, want vriendschap heeft in mijn levensopvatting een zeer hoge betekenis’. Hij kon gerust zijn, antwoordde Van Ham, hij was echt de eerste.[117] Van Ham loog niet, want potentiële prijswinnaars werden niet eerst gepolst en wie weigerden, is bekend. Het waren er niet veel, zoals we zagen.

De paar weigeraars liepen niet alleen het geld mis, maar ook een oorkonde. In 1943 kreeg overigens geen der prijswinnaars een oorkonde. Ook A. Roothaert, die in 1942 de Prijs voor Ontspanningsliteratuur, groot f 2000 (en niet f 500, zoals het *Compendium Nederlandse Literaire Prijzen* meldt) had gekregen, ontving geen oorkonde.

De oorkonden waren zo erbarmelijk lelijk dat het zelfs de ambtenaren op het DVK was opgevallen. Alleen de oorkonden, gemaakt door ene Grevenstuk konden ermee door, maar toch: ‘De oorkonden van Grevenstuk zijn zeer zorgvuldig vervaardigd, doch volkomen ouderwetsch in uitvoering. Dat is natuurlijk geen motief om betaling te kunnen weigeren’, schreef De Ranitz, die hoogst persoonlijk een nota stuurde aan het hoofd van de Afdeeling Comptabiliteit.[118] ‘Ten aanzien van de andere oorkonden stel ik mij op het standpunt, dat betaling geweigerd moet worden. De door Schrikkel uitgevoerde oorkonde is wel buitengewoon slordig en stijlloos uitgevoerd.’

Louis Schrikkel, die ten onrechte publiekelijk bezwaar maakte tegen zijn door Hans Mulder geschilderde rol in de bezettingsjaren, zal zijn lelijke oorkon-

de wel als een verzetsdaad hebben beschouwd, maar het DVK zat er intussen maar mee. 'Ik zit met het geval in mijn maag', aldus De Ranitz, die hoopte 'zonder een grooten financieelen strop' uit de impasse te raken. De tijd zorgde voor een oplossing. De geallieerden rukten op, De Ranitz vluchtte naar Groningen en de nationaal-socialistische cultuurpolitiek stortte, inclusief prijzenpot en oorkonden, ineen. Pas met de Verzetsprijs voor letterkundigen in 1945 werden de vooroorlogse plannen voor staatsprijzen echt gerealiseerd.

Naast de door het DVK verleende prijzen waren er nog andere literaire prijzen te verdienen in het land der letteren tussen 1940 en 1945. Verscheidene provincies en uitgeverijen beijverden zich om prijzen uit te delen of prijsvragen te organiseren. Het voert te ver om al deze prijzen te behandelen. In het vorige hoofdstuk hebben we al gezien hoe men probeerde via een prijsvraag een betrouwbaar geschiedenisboek voor de jeugd in elkaar gezet te krijgen. Iets dergelijks probeerde men ook bij de literatuur te bereiken en *Uitgeverij De Schouw* nam daarbij het voortouw. Voor 1 februari 1942 kon men - zo meldde een brochure van de uitgeverij - manuscripten insturen voor de volgende prijsvraag: 'Gevraagd wordt een roman die door de stof en door de behandeling blijken geeft van liefde en bewondering voor de beste eigenschappen van ons volk.'

Van Ham ging in een interview in het *Algemeen Handelsblad* uitvoerig in op de prijsvraag, die door de nationaal-socialistische cultuurdragers van het grootste belang werd geacht.[119] De beste kans maakte zijns inziens een roman die uitging van het traditionele schrijven, meer kans in elk geval dan het door Van Ham verfoeide genre van de naturalistische roman. Van Ham: 'De ontdekking van de erfelijkheidswetten voerde tot het naturalistische genre. De erfelijke eigenschappen werden daarbij vooral opgemerkt in de ontaardingsverschijnselen, zoodat een naturalistische roman ons den ondergang van een geslacht of van een bepaalde figuur uit een bepaalde familie verklaarde, op wie zich dan al de degeneratieverschijnselen samentrokken.

Men denke aan Eline Vere. Van Schendel voerde dit in onzen tijd met een Hollandsch drama nog door, zij het dat hij in hetzelfde boek ook vernieuwing en tegenwicht bracht. In onzen tijd toont men echter meer besef voor de waarheid, dat het bloed niet de drager is van ontaardings- en ondergangsverschijnselen, maar dat de keten van geslachten de grootste waarden en de beste kenmerken van een volk beschermt. De roman, die laat zien van welk een waarde het voor een volk is de gezonde familietradities te bezitten en te bewaren, bouwt mee aan de herleving van ons volk. Deze waarheid legt dan ook op de schouders van de overheid de taak, de handhaving der gezonde tradities te bevorderen.'

Bij de schrijvers van de historische roman zag Van Ham wel een duidelijke zin voor traditie, maar hij plaatste één kanttekening: 'Het is echter ook begrijpelijk, dat vele van onze schrijvers, die het historische gebeuren van hun tijd verston-

den, zich tegen de ontwikkeling der feiten wilden verzetten, op dit onbewust betreden pad niet de vastheid van stap hadden, die voor een goed voortschrijden noodig is. Ik denk aan Kelk, over Jan Steen, Theun de Vries, over Rembrandt, Helman, over de overwintering op Nova Zembla, en zoovele andere romans, waarin we aan de ware grootheid der geboren hoofdpersonen vreemd blijven. Gemakkelijker schijnt de stof weer te liggen voor een Du Perron met zijn “Schandaal in Holland”. Er zal meer verbondenheid met de gedachten van onzen tijd bij onze schrijvers moeten zijn, wil de roman over de hoofdfiguren der geschiedenis werkelijk de monumentaliteit bezitten, die er van verlangd mag worden.’

Met deze eisen in het achterhoofd konden de dingers naar de verschillende prijzen aan de slag. Er waren drie prijzen, een eerste van f 5000, een tweede van f 1500 en een derde prijs van f 750. De uitgeverij was toch bang dat de vage opdracht misverstanden zou verwekken en daarom werden enkele voorbeelden gegeven van thema's die in de prijzen konden vallen, zoals:

‘een roman over een groote figuur of een groot moment uit onze geschiedenis,

een roman uit de geschiedenis van onzen stam buiten Nederland,

een roman, die als basis heeft de verbondenheid van den mensch met den grond waarop hij leeft,

een roman, waaruit blijkt de beteekenis van de tradities van een geslacht,

een roman over den opbouw van een nationaal bedrijf,

een roman van de zee.’

Dat was duidelijk. Hoewel niet voor iedereen, want J.L. Soudijn had een detective geschreven en hij wilde die insturen. De voorzitter van de jury, K.W. Boekholt, deelde hem mee dat dat niet kon. ‘Maar er bestaat echter geen bezwaar om Uw manuscript, buiten de prijsvraag om, voor te leggen aan de uitgeverij “De Schouw”.’[120]

De jury bestond verder uit J. van Ham, Jan de Vries, D.Th. Jaarsma en Jan Eekhout. Wie er verder gepolst zijn om zitting te nemen in de jury, is onbekend, op Anne de Vries na, die Van Ham antwoordde: ‘In antwoord op je schrijven van 26 September j.l. deel ik je hierbij mede, dat ik onmogelijk je uitnodiging aan kan nemen, om een plaats in te nemen in de jury ter beoordeeling van de manuscripten, die in zullen komen op de prijsvraag voor een “volksche” roman, uit te schrijven door de uitgeversmaatschappij “De Schouw”.’[121] Hij betitelde in deze vriendelijke brief Van Ham wel als ‘amice’, maar zijn weigering was duidelijk genoeg.

Er waren, zoals Boekholt aan Jan De Vries mededeelde, maar liefst 244 aanvragen voor de prospectus binnengekomen[122], waaronder verschillende uit België. Dat laatste was toegestaan. Dit kunnen we lezen uit het verzoek dat de secretaris van de Koninklijke Vlaamsche Opera, Victor Brunclair, tot Boekholt

richtte[123]. De inzending voor Vlamingen was open, meldde Boekholt hem.[124] Toch zouden er bij de manuscripten die ten slotte binnenkwamen geen Vlaamse inzendingen zijn.

Er kwamen in totaal 47 manuscripten binnen ter beoordeling door de jury (zie Bijlage VIII), de andere kwamen niet door de voorselectie, zoals *Sprokkelingen uit Zeelands Historie* van A.M. Wessels, dat de auteur zelf had ingeleid met de woorden: ‘Het zijn 20 Novellen - Historische Gebeurtenissen - Sagen - Legenden die in de gangbare Historie Boeken *niet* voorkomen. De omvang is 260-280 Pag. Elke Legende is voorzien van een gravure, plaat, uit het Museum.’[125]

Jos van Gemert Jr. probeerde bij de jury een gevoelige snaar te raken: ‘Hierbij komt nog, dat ik meer dan een half jaar ziek ben geweest wegens blindedarm-buikvlies-ontsteking, nu wel weer genezen ben, werk zoek, en me suf denk en peins, hoe de kosten te betalen, waarvoor ik mijn moeder, een onderwijzersweduwe met zeven kinderen heb gesteld.’[126]

Harry Meester had zulke zorgen niet. Hij was directeur van de NV ROGGEBROOD- EN MEELFABRIEK DE GEKROONDE LEEUW en stuurde een roman in van maar liefst 566 000 letters[127] met als thema ‘een religieus-politiek-militaire verwikkeling in het historische raam anno 1608, met verdichting van hoofdpersonen, wier romantische geschiedenis middelpunt van het verhaal vormt’.[128]

De jury had lang werk; de oordelen over de verschillende manuscripten logen er dan ook niet om.

‘Het nut van een boek als dit zie ik niet in.’ (Jan Eekhout)

‘Dit alles maakt de lectuur tot een weinig aangename bezigheid.’ (D. Jaarsma)

‘Het beste zal zijn, het maar niet overluid te beoordeelen.’ (D.Th. Jaarsma)

‘Een werk beneden de middelmaat.’ (Jan Eekhout)

Voor H. Leeners duurde het allemaal te lang. ‘Hoe ook over mijn inzending (De roep van het Oostland) gedacht mocht worden, in ieder geval kon zij toch aanspraak maken op het woord actueel, welker beteekenis door het lange wachten, vanzelf steeds achteruit gaat.’[129] Zijn ongeduld werd beloond. In juli 1943 werd zijn roman bekroond met f 2000. De eerste prijs ging naar A. Zuidervliet voor diens *Ai van Dirreke* dat hij onder het pseudoniem Klaas Veenboer schreef. De andere prijswinnaars waren J. van Holm met *Waar de turf verdwijnt* en J. de Jager met *De Kloosterboeren*.

De jury had ervan afgezien om het oorspronkelijke bedrag van f 5000 uit te keren, daarvoor vond ze de inzendingen toch te zwak. Niet alle inzenders waren het met de uitslag eens, het regende klachten. Vooral mevrouw W. Smit-v.d. Wall was boos. De jury had haar boek nauwelijks gelezen, gaf ze als haar mening. Ze waren vast na drie pagina's opgehouden.[130] Dat was niet waar, verzekerde de directeur van *De Schouw*, A.D. Oosthoek haar: ‘Aangezien de Jury

ontbonden is werd dit schrijven mij ter beantwoording gegeven. Ik bericht U dienaangaande dat Uw manuscript door alle Jury-leden wél geheel is doorgewerkt en serieus is beoordeeld. Dat moet U toch duidelijk zijn.' En verder: 'Dat de beoordeeling van uw manuscript voor U helaas ongunstig is uitgevallen is uitsluitend te wijten aan de qualiteit. Geen enkele andere omstandigheid heeft hierop eenige invloed gehad. Het spijt mij zeer U niet gunstiger te kunnen antwoorden en moet derhalve deze kwestie als afgehandeld beschouwen. Hou-Zee.'[131]

Wat dat betreft zullen de reacties op een nationaal-socialistische prijsvraag niet wezenlijk verschillen van die op andere prijsvragen. *De Schouw* had ervan geleerd: het was de eerste en tegelijk de laatste maal dat een prijsvraag werd uitgeschreven.

Alles bij elkaar leverde het prijzensysteem der nationaal-socialisten niet het succes op waarop ze hadden gehoopt: in de praktijk stimuleerde het slechts het ontstaan van tweederangs literatuur. Zo was de gehele politiek der nationaal-socialisten op het gebied van subsidies en prijzen een mislukking. Het was niet het enige terrein waarop ze faalden. Ook met de ingewikkelde materie van de auteursrechten konden de aanhangers van de Nieuwe Orde moeilijk uit de voeten.[132]

Eindnoten:

1 K. de Clerck, *Uit het leven van P.C. Boutens*, Amsterdam, 1964, pp. 100-102.
2 Beschikking DVK, dd. 19-4-1941 / 5-5-1942 / 7-6-1944.
3 'Een monument voor de Tachtigers'. In: *De Vrije Kunstenaar*, augustus 1943.
4 Zoals in facsimile afgedrukt in *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 3, no. 1, oktober 1985, p. 6.
5 Beschikking DVK, dd. 25-6-1942 / 15-1-1943 / 7-1-1944.
6 Brief Jan Campert, dd. 26-5-1941.
7 Brief DVK, dd. 31-5-1941.
8 Beschikking DVK, dd. 6-6-1941.
9 Brief DVK, dd. 16-9-1941.
10 Brief Jan Campert, dd. 19-9-1941.
11 Mulder, *a.w.*, p. 281.
12 Han G. Hoekstra, *Over Jan Campert*, Amsterdam, 1946, p. 33.
13 De Jong, *a.w.*, deel 6, p. 46.
14 Brief DVK, dd. 3-11-1941.
15 De Jong, *a.w.*, deel 6, pp. 46-47.
16 Beschikking DVK, dd. 17-5-1941 / 28-4-1942 / 24-2-1943 en 7-1-1944.
17 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel II, p. 161.
18 Theun de Vries, *Meesters en mensen, literaire herinneringen*, Den Haag, 1981, p. 153.
19 Brief Degreef, dd. 28-6-1941.
20 Beschikking DVK, dd. 9-7-1941.
21 Brief Pierre H. Dubois, dd. 24-7-1941.
22 Beschikking DVK, 31-7-1941 en 8-1-1942.
23 Pierre H. Dubois, *Hermetisch en besterd*, Amsterdam, 1987, p. 164.
24 *Idem*, p. 165.
25 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel IV, noot 1054.
26 *Idem*, p. 403.
27 Dubois, *a.w.*, p. 135.
28 Dubois, *a.w.*, p. 89.
29 Dubois, *a.w.*, p. 90.
30 Zie noot 21.
31 Brief Pierre H. Dubois, dd. 7-12-1941.
32 Brief DVK, dd. 18-12-1941.
33 NRC/*Handelsblad*, 16-5-1980.
34 Beschikking DVK, dd. 19-4-1941 en 28-5-1943.
35 Beschikking DVK, dd. 21-10-1941 / 29-4-1942 / 15-1-1943 / 7-1-1944.

36 Lewin, *a.w.*, p. 93.
37 Jan Eekhout, *Sonnetten in de nacht*, in 1945 in eigen beheer uitgegeven.
38 *Lexicon van de Nederlandse Letterkunde*, Amsterdam/Brussel, 1986.
39 *Lexicon Nederlandstalige auteurs*, samenstelling Jorisien Moerman, Utrecht/Antwerpen, 1984.
40 *Lexicon van de Moderne Nederlandse Literatuur*, Amsterdam, 1978 / 1981.
41 August Heyting, *Cultuurstrijd in bezettingstijd, 1940-1945*, Den Haag, 1948.
42 *Idem*, p. 82.
43 Beschikking DVK, dd. 28-3-1943.
44 August Heyting, *Harald de Skalde, toneelspel in vijf bedrijven en een tusschentoneel*, Amsterdam, 1943.
45 Zaal, *a.w.*, p. 154.
46 August Heyting, 'De trotsche Nederlanden'. In: *De Weg*, 6-7-1940.
47 Marcel van de Velde, 'Gesprek met A. Heyting'. In: *De Weg*, 19-10-1940.
48 Mededeling van Hans van Straten.
49 Mededeling Wim Hazeu.
50 Hans van Straten, 'A. Marja, profiel van een practical joker'. In: *Het Vrije Volk*, 3-2-1962.
51 Beschikking DVK, dd. 31-7-1941.
52 De Moor, *a.w.*, pp. 616-617.
53 Max van Rooy, 'Wat doet een schrijver in de oorlog?' In: *Hollands Diep*, 3e jrg., no. 6, 26-3-1977, p. 15.
54 Beschikking DVK, dd. 7-8-1941.
55 Brief Adriaan Morriën, dd. 4-8-1941.
56 Lewin, *a.w.*, p. 202.
57 *Idem*, pp. 199-207.
58 Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd*, reprint, Schiedam, 1978, pp. 179-180.
59 Beschikking DVK, dd. 16-9-1941 / 15-1-1943.
60 Brief Leny Palm-Boelens, dd. 30-9-1942.
61 Beschikking DVK, dd. 22-12-1941.
62 Brief Parlevliet, dd. 28-1-1942.
63 Brief Van Ham, dd. 2-2-1942.
64 Jaap Meijer, 'Vijf jaar in vijf varia'. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 2, no. 4, april 1985, p. 16.
65 Beschikking DVK, dd. 23-5-1941/6-5-1942/24-2-1943 en 7-1-1944.
66 Nine van der Schaaf, 'Achter de Kust'. In: *Droomvaart*, Den Haag, 1943.
67 Beschikking DVK, dd. 19-4-1941 en 29-4-1942.
68 Arthur van Schendel, *Verzameld Werk*, Amsterdam, 1978, deel 8, pp. 351-352.
69 C. en M. Scharten-Antink, *Littoria, de verlossende arbeid*, Amsterdam, 1935, p. 9.
70 Harry Scholten, 'Crisis en fascisme in Nederlands verhalend proza 1930-1940'. In: *Bzzlletin*, no. 72, januari 1980, p. 9.
71 Annie Salomons, *Herinneringen uit den ouden tijd*, Den Haag, 1957, pp. 55-57.
72 Beschikking DVK, dd. 26-4-1941 / 23-5-1942 / 24-2-1943.
73 Brief Margo Scharten-Antink, dd. 12-3-1941.
74 *Idem*, dd. 15-4-1941.
75 Brief Carel Scharten, dd. 12-11-1941.
76 Beschikking DVK, dd. 17-5-1941.
77 Jeroen Brouwers, *Hélène Swarth*, Amsterdam, 1985, p. 189.
78 Beschikking DVK, dd. 9-7-1941.
79 Brief J.H. Speenhoff, dd. 18-6-1941.
80 Brief J. van der Werff-Bolier, dd. 27-6-1941.
81 H.J. Woudenberg, op dat moment commissaris van het NVV.
82 Brief Henri Bruning, dd. 4-7-1941.
83 Brief J. van der Werff-Bolier, dd. 18-7-1941.
84 *Idem*, ontvangen op Departement, dd. 1-8-1941.
85 *Idem*, dd. 13-12-1941.
86 Brief DVK, dd. 24-12-1941.
87 Beschikking DVK, dd. 17-5-1941 / 29-4-1942 / 24-2-1943 / 7-1-1944.
88 Hans Mulder, *a.w.*, pp. 319-329.
89 *Idem*, pp. 30-32.
90 G.H. 's-Gravesande, *Sprekende Schrijvers*, Amsterdam, 1935.
91 J. van Tijn, 'Ik heb nooit in de goedheid van de mensen geloofd'. In: *Vrij Nederland*, 2-4-1966.
92 *Nederlandse Literaire Prijzen 1880-1985*, ingeleid door Lucie de Beaufort.
93 Brief DVK, dd. 10-6-1942.
94 *Nederlandsch Dagblad*, 31-10-1940.
95 *Algemeen Handelsblad*, 13-10-1941.
96 Brief DVK, dd. 9-12-1941.
97 Jeroen Brouwers, *De laatste deur*, Amsterdam, 1983, p. 355.
98 Venema, *a.w.*, p. 444.

99 Brouwers, *a.w.*, pp. 355-356.
100 H. de Bruin, 'Krokus'. In: *Ebben en Ivoor*, Amsterdam, 1945, p. 14.
101 Bij beschikking secretaris-generaal, dd. 23-12-1942.
102 B. Roest Crollius, 'Oud-Scheveningen'. In: *Critisch Bulletin*, juli/augustus 1941, p. 191.
103 Arend Tael, 'Terugkeer'. In: *De Schouw*, jrg.3, no.5, mei 1944, p. 237.
104 Brief E. Zandstra, dd. 18-5-1943.
105 Brief DVK, dd. 3-9-1943.
106 Brief E. Zandstra, dd. 31-8-1943.
107 Brief DVK, dd. 3-9-1943.
108 Brief Uitgeverij Boucher, dd. 21-8-1943.
109 Brief Reichskommissariat, Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, dd. 23-8-1943.
110 Brief A. Roothaert, dd. 22-9-1941.
111 Chris de Graaff, 'De Vlam in de Pan'. In: *Algemeen Handelsblad*, 17-2-1943.
112 J. van Ham, 'Oorlogsliteratuur'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 7, juli 1943, p. 350.
113 Brief Hoofd der Afdeeling Comptabiliteit, dd. 20-10-1943.
114 Brief D. Kalma, dd. 12-9-1944.
115 Brief DVK, dd. 15-9-1944.
116 Brief R. Brouwer, dd. 18-2-1942.
117 Brief DVK, dd. 23-2-1942.
118 Nota S.M.S. de Ranitz, dd. 22-8-1944.
119 *Algemeen Handelsblad*, 29-11-1941.
120 Brief K.W. Boekholt, dd. 19-12-1941.
121 Brief A. de Vries, dd. 3-10-1941.
122 Brief K.W. Boekholt, dd. 19-12-1941.
123 Brief V. Brunclair, dd. 18-12-1941.
124 Brief K.W. Boekholt, dd. 3-2-1942.
125 Brief A.M. Wessels, dd. 6-3-1941.
126 Brief J. van Gemert jr., dd. 1-3-1943.
127 Brief H. de Meester, dd. 19-3-1942.
128 *Idem*, dd. 10-3-1942.
129 Brief H. Leeners, dd. 13-4-1943.
130 Brief W. Smit-v.d. Wall, dd. 28-6-1943.
131 Brief A.D. Oosthoek, dd. 28-6-1943.
132 NRC/*Handelsblad*, dd. 22-7-1987

4 De auteursrechten

In 1941 richtte het DVK het Nederlandsche Auteursrechtenbureau op. Voor een beter begrip van het wezen van dit bureau is een korte terugblik op de geschiedenis van het auteursrecht heel dienstig.

> 'Ik ondergeteekende verklare ontvangen te hebben van G.N.T. Suringer, boekhandelaar te Leeuwarden de som van Tweehonderd guldens en daarvoor bij dezen aan hem af te staan mijn handschrijft, getiteld: Beginsel der Woordvorsching, met regt van drukken en uitgeven in maniere en zoo dikwijls hij boekverkooper zal verkiezen. Waarvan deze strekke tot bewijs.
> Haarlem den 22 Oct. 1830 W. Bilderdijk'[1]

Deze overeenkomst, waarmee Bilderdijk in één klap alle rechten op zijn *Beginsel der Woordvorsching* overdroeg, kan nauwelijks meer stroken met de twintigste-eeuwse opvattingen over auteursrechten. Toch was het een stap op weg naar een betere rechtspositie van de auteur tegenover zijn uitgever.

In de vroege middeleeuwen bestond het auteursrecht niet. Er was ook nog geen boekdrukkunst. De librarii stonden onder toezicht van een hogeschool. De librarius kocht een manuscript van een scriptor, desnoods schreef hij het zelf. De koper of huurder op zijn beurt kon natuurlijk het manuscript overschrijven, daarop stond geen enkele sanctie. Met de boekdrukkunst kwamen er regels, maar deze werden voornamelijk ingesteld om de drukkers en uitgevers te beschermen en de overheid een vinger in de pap te laten houden. Er kwam het zogenaamde 'consent en privilegie'. Pas met de Franse Revolutie kwam het inzicht dat ook de positie van de auteur moest worden beschermd. Toch duurde het nog een eeuw voordat er in Nederland een wet op stapel was gezet die deze zaak moest regelen, de Auteurswet van 1912, die voor ons van belang is, omdat auteurs en uitgevers, maar ook de nieuwe overheid in de jaren 1940-1945 met die wet te maken hadden. Garmt Stuiveling heeft een kenschets gegeven van die belangrijke wet: 'Ze heeft zó veel inspanning gevergd en is een feit van zó eminente betekenis geweest, dat men jarenlang blind is gebleven voor het essentiële tekort ervan. De auteurswet-1912 is namelijk typisch een formeel-juridische constructie, geen wet die vernieuwingen aankondigt op sociaal, ekonomisch of cultureel gebied. Ze bracht een zekere orde in de chaos, maar schiep geen licht. Ze volstond ermee bepaalde verhoudingen te legaliseren, zonder bepaalde

wanverhoudingen te egaliseren. Stellig hebben heel wat auteurs gedacht dat ze nu teminste een half ei hadden gekregen, maar na verloop van tijd bleek men nauwelijks méér in handen te hebben dan een lege dop. Al stelt de wet dat het auteursrecht tegelijk met het werk zelf ontstaat, zodat het niet eens nodig is - als wel bij de geboorte van een kind - er aangifte van te doen bij enige overheidsinstantie, toch wordt het auteursrecht verder behandeld of er geen lijfelijke auteur bestond: bij u, over u en zonder u. De auteurswet-1912 blijkt zich niet bewust te zijn van het principiële verschil tussen het creatieve proces dat een uniek werk van wetenschap of kunst voortbrengt, en het technische proces dat duizendvoudig eenzelfde voorwerp doet ontstaan. Voorzover het de letteren betreft, gaat de auteurswet-1912 eigenlijk meer over het boek als publikatie dan over het boek als tekst. De auteurswet-1912 beschermt minder de auteur, dus de oorspronkelijke maker zonder wiens creatief vermogen het werk er niet zou zijn, ongeacht de vraag hoe hem dit is gelukt. Het auteursrecht is doodeenvoudig een roerend goed, waarmee dan ook van alles kan gebeuren. De auteurswet-1912 gaat geheel voorbij aan “de vele slechte manieren” in de omgang tussen schrijvers en uitgevers, en aan de onmacht van de zwakste partij ten deze. Wie ooit, zoals ik meermalen, geconfronteerd is geweest met uitgeefcontracten uit het begin van de eeuw, weet uit ervaring onder welke onvoorstelbare, om niet te zeggen oneerbare, bepalingen sommige auteurs bereid of verplicht zijn geweest hun handtekening te zetten. Want vrijheid is een groot goed, maar geldgebrek een harde tiran. De auteurswet-1912 past precies in het burgerlijk kapitalisme van die “belle epoque”; ze regelt eigendomsrechten zonder rekening te houden met de primordiale vraag, of het toelaatbaar is iemand het eerstgeboorterecht van enig werk te ontnemen, vaak nog voor minder dan een schotel linzemoes.’[2]

Het zal deze onvrede geweest zijn die het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten ertoe gebracht heeft de nodige aandacht te besteden aan de auteursrechten, om op deze wijze de wankelmoedigen onder de schrijvers binnen de gelederen te krijgen. Wie het woord aan zijn zijde heeft, heeft daarmee zich een wapen eigen gemaakt. We zien het zelfs aan een blad als *De Weg*, dat in 1941 voor de schrijver op de bres sprong naar aanleiding van een proces, dat de schrijfster Margaret Mitchell had aangespannen tegen de NV *Zuid-Hollandsche Boek- en Handelsdrukkerij* omdat die haar boek *Gejaagd door de wind* had uitgegeven zonder auteursrechten te betalen.

De Nationaal Fronter die een beschouwing over deze zaak in zijn blad *De Weg* schreef, betrok ook het leenrecht in zijn betoog: ‘Zes-en-een-half-millioen boeken circuleeren er (minstens) per jaar, alleen uit de openbare bibliotheken. Aan een minimum tarief van vijf centen gerekend, worden er daar alzoo f 325.000 per jaar omgezet voor de boekbinders, de poetsvrouwen en de portiers en de Nederlandsche schrijver mag desnoods stikken in cultuur.

Mensen, gewoon aan de uitermate hooge salarissen, door ex-ministers [het artikel verscheen in juli 1941, A.V.], kamerleden, commissarissen van N.V.s en meer van dergelijke cultuurdragers "verdiend", zullen dit totaalbedrag van drie-en-een-kwart ton niet uitermate hoog vinden. Maar als men het aantal schrijvers op duizend stelt, wat natuurlijk voor een land als Nederland waanzinnig hoog is, - het zijn er, schatten wij, nog geen honderd - dan zou iedere schrijver, kreeg hij zijn aandeel van deze "kluif", toch nog meer dan drieduizend gulden verdienen, wat waarschijnlijk nog twee keer meer is, dan hij inderdaad verdient.

Al moge de Nederlandsche uitgever, die zoo goedkoop cultuur voor ons inkocht, straks van den rechter gelijk krijgen, wij hopen, dat de mijmeringen over de positie van den Nederlandschen schrijver, waartoe dat geval ons aanleiding gaf, hier en daar een gezonder besef zullen ontwikkelen omtrent al die dingen, welke den schrijvers van een volk van nature toekomen.'[3]

Het Departement had het Nationaal Front niet nodig om zich bewust te zijn van de positie van de 'schrijvers van een volk'. Al eind 1941 besloot men tot de oprichting van een auteursrechtenbureau, zoals vermeld wordt in een brief die van Departementswege werd gestuurd aan notaris mr. A. Bomers uit Voorburg: 'Hierbij doe ik U toekomen een concept-acte van oprichting van het Nederlandsche Auteursrechtenbureau.

Zoals reeds telefonisch werd afgesproken zal de acte worden gepasseerd a.s. Dinsdag te 2 uur op het Departement.

Oprichter is de heer CONRAD HEINRICH FRIEDRICH SCHWING, geboren 4 November 1897 te Arnhem en thans wonende Waalsdorperweg 259 te 's-Gravenhage.'[4]

Het was een persoonlijke hobby van de medewerker van Goedewaagen, de afdelingschef van het Kabinet en Juridische Zaken, jhr. mr. S.M.S. de Ranitz. Hij zou in januari 1941 in de vergadering van de Departementsraad dan ook een uiteenzetting geven van het doel van het Nederlandsche Auteursrechtenbureau: 'De bedoeling is om alle bemiddeling op het gebied van auteursrechten te centraliseeren. Voorloopig zal het Nederlandsch Auteursrechtenbureau zichevenals vroeger de BUMA - beperken tot de muziek. Op de overige terreinen zullen kleinere bureau's nog mogen doorwerken, mits zij zich bij het Departement aanmelden. De directeur van het bureau wordt de heer A.D. Loman, gemachtigde voor het Departement wordt de heer Schwing [...]. De heer Schwing zal als verbindingsman optreden, doch geen dictatoriale bevoegdheden krijgen. Hij is in de eerste plaats ambtenaar van de Kultuurkamer, in de tweede plaats gemachtigde van den Secretaris-Generaal.'[5]

De beperking tot muziek werd heel snel opgegeven, in dezelfde maand al dat De Ranitz zijn uiteenzetting in de Departementsraad gaf, bemoeide de nieuw-

benoemde directeur Loman zich met uitgevers en romanschrijvers.[6] Nu had het Departement met Loman een felle pleitbezorger van de componisten en schrijvers aangetrokken en een man met wie het grote problemen zou krijgen. Loman had een lange staat van dienst op het terrein van de auteursrechten. In 1915 werd hij door de Nederlandse regering benoemd tot lid van een Commissie voor Advies inzake Auteursrechten. Hij was de initiatiefnemer van een internationaal congres op het gebied van de auteursrechten dat in 1920 in Scheveningen werd gehouden. Deze congressen werden herhaald en daaruit ontstond de Confédération Internationale des Sociétés d'Auteurs et Compositeurs, waarvan Loman bestuurslid werd. In 1928 werd hij door de regering aangewezen als waarnemer bij een grote auteursrechtenconferentie in Rome. In 1931 was hij adviseur bij de totstandkoming van een wetswijziging waardoor de BUMA ten aanzien van het muziekauteursrecht in Nederland een innings- en controlemonopolie verkreeg.

De Ranitz zou snel merken wie hij in huis gehaald had. De Auteurswet van 1912 behoefde volgens De Ranitz enkele wijzigingen, maar daarmee vond hij Loman direct al op zijn pad. Deze kwam voor de scheppende kunstenaar op, waar De Ranitz nog meer rechten wilde toekennen aan de uitgever. ‘Geheel conform de feiten is de uitgever de bemiddelaar inzake het auteursrecht met betrekking tot den maker’, schreef Loman aan De Ranitz. Hij kreeg dezelfde dag nog antwoord: ‘Bemiddelen immers is het optreden als tusschenpersoon, al of niet op eigen naam tusschen twee partijen, i.c. den maker en dengene die het werk openbaar maakt of verveelvoudigt.

Aangezien de werkzaamheden van den uitgever zelf als openbaar maken of verveelvuldigen in den zin van Art 1. van de Auteurswet zijn te beschouwen, treedt de uitgever niet als bemiddelaar op.

De overeenkomsten welke de uitgever met derden sluit zijn voorts geen overeenkomsten ten behoeve van den auteur.

De auteur is immers slechts de contractueele wederpartij van den uitgever, aan wien door den auteur het recht van uitsluitende verspreiding wordt afgestaan, hetzij tegen een vaste vergoeding, hetzij tegen een vergoeding per verkocht boekwerk.’[7]

Geen sprake van, volgens Loman: ‘Van de 100 overeenkomsten, die de uitgevers te dezen aanzien sluit, zijn er tegenwoordig zeker wel 99 die mede ten behoeve van de auteur worden gesloten.’[8] Hij vervolgt: ‘Wanneer ik Uw denkwijze zou volgen, zou zelfs onze instelling geen bemiddelingsbedrijf zijn. Vergeet U niet, dat wij bezitters zijn van de auteursrechten (zoodra de nieuwe acten geteekend zullen zijn).’

Van meet af aan heerste er een gespannen sfeer tussen Loman en De Ranitz. Toen Loman bezoek kreeg van een zekere W. Bosboom, die zich Yardazz Bos-

boom noemde en een brochure had gepubliceerd onder de titel *Cultureel en Sociaal Plan*, waarvan hij zei dat deze in opdracht van het Departement was geschreven, vermoedde Loman een truc van De Ranitz, die hij dan ook een brief op hoge poten schreef, zonder er zich eerst telefonisch van te verwittigen hoe de vork in de steel zat.[9] 'Zijne plannen komen o.a. hier op neer', vatte hij de voornemens van Yardazz Bosboom samen, 'dat hij vrijwel alle auteursrechten wil naasten ten behoeve van de Nederlandsche kunstenaars, hetgeen natuurlijk niet mogelijk zal zijn zoolang ons land bij de Berner overeenkomst zal zijn aangesloten. Ik mag niet aannemen, dat juist in dezen tijd er iemand van gezag zou zijn, die het losmaken van Bern als een "beau geste" zou beschouwen.'

Hij was te snel geweest met zijn conclusies, getuige het antwoord van De Ranitz: 'De Heer W. Bosboom bekleedt bij de Nederlandsche Kultuurkamer een ondergeschikte positie, geheel los van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. De inhoud van het plan, hetwelk door hem aan U werd overhandigd is mij tot op heden onbekend en dus geheel buiten verantwoordelijkheid van het Departement. Ook in de Nederlandsche Kultuurkamer is dit plan geenszins geacepteerd.'[10]

De Ranitz was het ook oneens met een verzoek van Loman om enkele joodse medewerkers van het Nederlandsch Auteursrechtenbureau in dienst te houden[11], te weten I.S. van Os met een maandsalaris van f 200, Ellen Israëls met een maandsalaris van f 120 ('Zij voert zelfstandig de vrij omvangrijke Duitsche correspondentie op uitstekende wijze, terwijl een dergelijke kracht op dit oogenblik vrijwel niet beschikbaar is', schreef Loman) en R.J. Kukenheim met een maandsalaris van f 45. De Ranitz was onvermurwbaar: 'Naar aanleiding van Uw schrijven d.d. 18 Februari 1942, deel ik U mede, dat de daarin bedoelde personen van joodschen bloede met inachtneming van den wettelijken termijn, dienen te worden ontslagen', deelde de rabiate SS'er De Ranitz, die in andere kwesties zo weifelachtig kon zijn, kortweg mee.[12]

De twee verschilden ook van mening over het recht van de genazificeerde Nederlandsche Omroep om zonder vooraf toestemming te vragen aan een auteur, werk van hem voor de radio te laten voordragen. 'In den regel verklaren de schrijvers zich hiermede accoord, doch het is voorgekomen, dat een schrijver te kennen gaf, dat voordracht uit zijn werk door hem niet gewenscht werd', stelde Loman.[13]

Ogenschijnlijk gaf De Ranitz hem gelijk: 'Inderdaad moet dus worden aangenomen, dat wanneer de auteur zijn toestemming weigert, den Omroep niet kan overgaan tot voordracht uit het werk van den betrokken auteur.'[14] Maar zo gemakkelijk kwam Loman er niet van af, want in het verloop van de brief kwam de aap uit de mouw: 'De wetgever heeft in artikel 17 bis de mogelijkheid opengelaten de openbaarmaking van een werk door middel van de radio nader bij

Algemeenen Maatregel van Bestuur te regelen. De wetgever heeft hierbij bepaald, dat daarbij de zedelijke rechten van den auteur moeten worden geeerbiedigd, terwijl zijn recht op schadevergoeding wordt erkend, wanneer tot openbaarmaking (voordracht, opvoering, etc.) wordt overgegaan *zonder zijn toestemming*. Hier laat de wetgever dus uitdrukkelijk de mogelijkheid open werken openbaar te maken *zonder toestemming van den auteur*.' Toch bleef het grote struikelblok de verandering die De Ranitz aan wilde brengen in de Auteurswet van 1912. Het conflict spitste zich toe op artikel 30 a. Zoals eerder gesteld, wenste De Ranitz meer verantwoordelijkheid te leggen bij de uitgever. Die moest voor een uitgave toestemming vragen bij het DVK. De auteur had niets meer te vragen en kon zich niet langer beroepen op een overeenkomst tussen hem en de uitgever. Loman bombardeerde De Ranitz met brieven waarin hij stelde dat op deze wijze alle overeenkomsten tussen schrijvers en uitgevers, die gesloten werden voor de invoering van het gewijzigde artikel 30 a op 12 januari 1942 nietig verklaard dreigden te worden. 'Naar aanleiding van Uw verschillende brieven', schreef De Ranitz Loman ten slotte, 'waarin de mogelijkheid geuit wordt, dat overeenkomsten van uitgevers nietig zouden zijn, omdat zij in wezen overeenkomsten zijn als bedoeld in artikel 30 a van de Auteurswet, deel ik U mede, dat ik mijn standpunt geheel handhaaf.

Ten overvloede heb ik deze zaak voorgelegd aan de Afdeeling Rechtsetzung van het Rijkscommissariaat, waar men mijn standpunt volkomen deelde en van oordeel was, dat een rechter, die er anders over zou oordeelen, geheel zou handelen in strijd met de strekking van de betreffende bepaling.'[15]

We kunnen slechts gissen wat het voor de relatie tussen Loman en De Ranitz betekend heeft toen Loman over het hoofd van zijn superieur heen zijn gelijk bij de Duitse autoriteiten probeerde te halen. In ieder geval antwoordde De Ranitz, vermoedelijk tot in het diepst van zijn ziel gekwetst, niet meer op de brieven die Loman hem stuurde. Loman had het hogerop gezocht en zich tot Goedewaagen persoonlijk gewend. Het ging hem daarbij niet langer alleen om het omstreden artikel 30 a (dat had De Ranitz toch al in werking laten treden) maar vooral om andere veranderingen van de Auteurswet, die De Ranitz nog in petto had en waarin deze terugkwam op het al eerder genoemde geschilpunt: mag de radio zonder toestemming van de auteur gebruik maken van diens werk of in een breder verband: in hoeverre is de auteur beschermd bij het openbaar maken van zijn werk voor de radio en in de vorm van bloemlezingen, enz? 'Wanneer hij [De Ranitz, A.V.] zijn plan doordrijft', schreef Loman aan Goedewaagen, 'zie ik het buitenland met name Duitschland over zulk een veel te ver gaande maatregel ernstig verstoord raken.

Bovendien zou door deze nieuwe wet een groot aantal opposanten gekweekt worden en het is zeker niet gewenscht, dat zoo iets gebeurt in dezen tijd.

Ik begrijp niet, dat de heer De Ranitz niet eerst experts op het gebied van het auteursrecht raadpleegt alvorens zulke vreemdsoortige wijzigingen op papier te brengen.'[16]

Bij Hans Mulder wordt De Ranitz gekenschetst als 'een nietszeggende figuur, die maar weinig tot stand kon brengen. De meest opmerkelijke activiteiten van zijn kant waren de (mislukte) strijd tegen de *kitsch*, zijn plannen voor een *Kultuurpolitie* (waarschijnlijk het krankzinnigste idee in de hele nazi-cultuurpolitiek!) en zijn verordening eind juni 1944 dat "leider Mussert" in het vervolg "Leider Mussert" moet heten.'[17] Nu sprak Mulder over De Ranitz als waarnemend secretaris-generaal in de periode 1943-1945. Loman was hem in zijn oordeel voor, toen hij in de eerder geciteerde brief aan Goedewaagen De Ranitz op niet mis te verstane wijze typeerde: 'Overal ziet de heer De Ranitz in verband met zijn vreesachtige natuur moeilijkheden, die hij niet *durft* op te lossen en dan maar onafgedaan voor zich afschuift, waardoor de moeilijkheden steeds groter worden en een debacle onafwendbaar zal zijn.'

Hij zou op deze 'misstand' nog terugkomen. In de zomer van 1942 stelde hij voor dat zijn salaris met f 100 per maand verlaagd en zijn pensioen met f 100 per maand verhoogd zou worden. Daardoor zou het verschil met de eerder genoemde Wiessing kleiner worden. Loman schreef daarover verscheidene brieven (op 30 november 1942, 11 december en 16 december). In januari 1943 vroeg hij om een mondeling onderhoud met De Ranitz: 'U weet bij ervaring, dat

ik na een verzoek Uwerzijds voor een conferentie te Uwen Departemente, nog nooit op het appel ontbroken heb.'[20] De schrik moet De Ranitz om het hart geslagen zijn. Hij wist Goedewaagen, die ook al op de wip zat (hij was al als lid van de NSB geroyeerd en zou eind januari 1943 als secretaris-generaal verdwijnen) ertoe te bewegen Loman te overvallen. Goedewaagen koos een opmerkelijke oplossing. Hij deed alsof Loman daar de eerste stappen toe had ondernomen. 'Verschillende malen hebt U te kennen gegeven, dat het - gezien Uw leeftijdgewenscht is, dat de leiding van het N.A.B. door een ander wordt overgenomen', schreef Goedewaagen hem vriendelijk[21]. 'Na rijp beraad ben ik tot de volgende conclusie gekomen:

1) Uw dienstbetrekking eindigt per 28 februari a.s.
2) De heer Wijnberg neemt de leiding over als "waarnemend directeur".'

Verder werden in de brief wachtgeld en pensioen geregeld. Loman zou f 5000 per jaar ontvangen als pensioen. Loman was des duivels. Hij schreef Goedewaagen een gepeperde brief terug[22] 'Ik meen, dat de gewone usance in het maatschappelijk verkeer medebrengt, dat iemand, die een functie gelijk de mijne bekleedt, niet uit zijn ambt ontslagen wordt, althans wanneer er sprake is van een eervol ontslag en de functionaris geen handelingen verricht heeft, die schade aan het bedrijf hebben berokkend of dat hem iets van ernstigen aard zou ten laste kunnen worden gelegd. Daarom meen ik te mogen aannemen, dat genoemde brief niet anders door mij moet worden opgevat als te zijn een voorstel Uwerzijds om mijn dienstbetrekking op 28 Februari a.s. te doen eindigen. Dit voorstel kan ik niet aannemen.' Daarna stelde hij nog vast dat hij van BUMA reeds een pensioen van f 4800 ontving, zodat het voorstel van Goedewaagen eigenlijk een pensioen van de NAB inhield van f 200.

Pas nu kwam ook de politieke aap van Loman, van wie we tot dan nog niet konden vaststellen waar zijn voorkeuren lagen, uit de mouw: 'In de vroegere kapitalistische maatschappij gold het spreekwoord:

> Bescheidenheit ist eine Zier
> Aber weiter kommt man ohne 'ihr'.

Ben ik te idealistisch ten opzichte van de nieuwe ordening geweest, toen ik ten aanzien van mijn salaris zulke bescheiden eisen stelde?'

Het Departement reageerde in het geheel niet op de brief van Loman. Goedewaagen was inmiddels weg als secretaris-generaal en voordat zijn opvolger, mr. H. Reydon, zich een oordeel over de zaak kon vormen, werden hij en zijn vrouw bij een aanslag, gepleegd door Gerrit Kastein, zwaar gewond (zijn vrouw overleed bijna onmiddellijk, hijzelf ruim een halfjaar later[23] en De Ranitz werd daarop waarnemend secretaris-generaal. Loman had het niet slechter

kunnen treffen. Toch schreef Loman weer een brief, waarin hij nog steeds duidelijkheid wilde over het 'voorstel' van Goedewaagen.[24] Loman wilde blijven en benadrukte ten overvloede nog eens dat hij op het voorstel van Goedewaagen niet in wilde gaan.

Een week later had hij nog niets gehoord, wat gezien de door Loman zelf geschetste reputatie van De Ranitz als een man die nimmer een besluit kon nemen, niet zo verwonderlijk was. Loman nam daarom maar zelf een besluit, dat hij in een brief vastlegde: 'Nu U op mijn antwoord op den brief (dd 18 Januari) van den voormaligen Secretaris-Generaal, Professor Goedewaagen, niet gereageerd heeft en U evenmin op mijn laatsten brief van 12 dezer is ingegaan, blijft er niets anders over dan aan te nemen, dat U in deze den algemeenen stelregel huldigt: "zwijgen is consenteeren", zoodat geacht kan worden, dat U in deze aangelegenheid accoord gaat met mijne beschouwingen. Dit klemt te meer, omdat Uwerzijds niet een andere meening naar voren is gebracht. [...] Het voorstel van Professor Goedewaagen om mij aan het eind dezer maand als directeur van het Nederlandsch Auteursrechtenbureau terug te trekken - welk voorstel ik inmiddels van de hand gewezen heb -, zal ik dus beschouwen als te zijn teruggenomen.'[25]

Loman had beter een advocaat in de arm kunnen nemen, als hij een kans wilde maken om in dienst te blijven. Nu werd op zijn brief in het geheel geen acht geslagen. De Ranitz meldde enkel aan dr. Bergfeld van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda van het Reichskommissariat: 'Mir ist zu Ohren gekommen, dass Herr Loman sich über seine Entlassung beschwert hat bei der N.S.B., wo jedoch die Beschwerde abgelehnt worden ist.'[26] De Ranitz wilde zich duidelijk indekken voor het geval Loman zich onverhoopt, wat hij al eerder gedaan had, tot de Duitse autoriteiten zou wenden. Dat gebeurde echter niet en op 25 februari kon de Presseabteilung im Stabe des Reichskommissars mededelen: 'Wie wir vernehmen ist Herrn A.D. Loman Jr. auf seinen Ersuch wegen seines hohen Alters ab 28. Februar d.J. ehrenvolle Entlassung erteilt als Direktor des niederländischen Uhrheberrechtenbüros, Amsterdam. Wie stellvertretend Direktor tritt auf Herr A. Wijnberg.'

Aan deze Wijnberg had De Ranitz een goede, geen enkele brief verliet het NAB meer richting waarnemend secretaris-generaal en op geen enkele wijze is meer te achterhalen dat het NAB nog een rol van enige betekenis heeft gespeeld in de wereld van de auteursrechten.

De Ranitz had nu vrij spel met zijn plannen de Auteurswet te veranderen, al zien we met potlood in zijn handschrift wel een aantekening: 'Roels, wilt u dit ontwerp bestudeeren. Is het internationaal toelaatbaar. Ik vraag tevens advies N.A.B., de R.' En dat was exact wat Loman had gewild! De Ranitz had naar de bekende weg gevraagd en helaas is niet meer te achterhalen of Roels ten aanzien

van de vraag in hoeverre de wetswijziging internationaal toelaatbaar was als advies van het NAB doodeenvoudig de oude brief van Loman te voorschijn haalde.

Een concept-ontwerp werd maart 1943 naar De Ranitz gestuurd door mr. Dirk Spanjaard, die wellicht door Roels betrokken is geweest bij de plannen van de waarnemend secretaris-generaal. Spanjaard was hoofd juridische afdeling van de Nederlandsche Kultuurkamer.[27] Hij gaf als zijn mening dat vrijelijk van teksten gebruik kon worden gemaakt in bloemlezingen en voor de radio, precies wat De Ranitz wilde. Ook de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, Van Dam, kon tevreden zijn over het ontwerp, dat De Ranitz, die geen enkel risico wenste te lopen, hem had toegestuurd. Voor school- en wetenschappelijke uitgaven kon nu veel gemakkelijker geput worden uit literair en wetenschappelijk werk. Van Dam had dan ook geen inhoudelijke kritiek. Zijn opmerkingen kwamen niet veel verder dan: ‘In plaats van “gansche” zou ik liever lezen “geheele”.’[28]

De Ranitz leek dus zijn zin te krijgen: de mogelijkheid om gedeelten van teksten te gebruiken kon wettelijk geregeld worden. Voordien was het steeds aan de rechter geweest om te bepalen in hoeverre een samensteller van een bloemlezing buiten zijn boekje was gegaan. Nu kon men, als men binnen de regels bleef, teksten gebruiken, in sommige gevallen met honorering, maar immer zonder toestemming van de auteur. In een toelichting aan het ministerie van Justitie gaf De Ranitz een voorbeeld van een misbruik in de periode hieraan voorafgaand, een misbruik dat naar zijn mening diende te eindigen, ‘daar de bloemlezingen vaak veel meer verkocht worden dan de oorspronkelijke werken. Men denke b.v. aan bloemlezingen van gedichten, terwijl men voorts voor oogen moet houden, dat in de wet niet is uitgemaakt, wat onder een “kort gedeelte” moet worden verstaan. Volgens het Hof 's-Hertogenbosch was dit zelfs een overname van 10 bladzijden uit een roman.’[29]

De Nederlandsche Kulturraad was, bij monde van Snijder, ook tevreden: ‘De toestand op het stuk van bloemlezingen werd inderdaad als zeer ongewenscht aangevoeld en met vreugde wordt door den President begroet het feit, dat hieraan thans een einde gemaakt wordt.’[30]

Toch zou het voorstel van De Ranitz op de lange baan worden geschoven en tot een wetswijziging kwam het niet meer. De besluiteloze De Ranitz was nu eenmaal niet in staat een door hem begonnen werk werkelijk af te maken. Dezelfde Snijder die zo enthousiast was geweest over de voorstellen van De Ranitz, moet verder wel eens vertwijfeld zijn geweest over de waarnemend secretaris-generaal. In de zomer had hij hem namelijk gesuggereerd om de rechten die vanuit Duitsland aan Nederlandse auteurs werden betaald te gebruiken om die auteurs die nog geen lid waren van de Kultuurkamer binnen te krijgen. Zijn

plan was simpel. Alle gelden vanuit Duitsland zouden naar de Kultuurkamer worden overgemaakt en het zou de Kultuurkamer zijn die het dan aan de desbetreffende auteurs uitbetaalde. Dan moest die auteur natuurlijk wel lid zijn van de Kultuurkamer, want wie dat niet was, werd immers niet als auteur beschouwd en wie geen auteur was, had geen recht op royalty's. Zo werd de cirkel gesloten.

Het geld zou, volgens het plan van Snijder, onder de Kultuurkamer blijven en dienen om armlastige auteurs te steunen. Het zou de populariteit van de Kultuurkamer alleen maar vergroten. Snijder meldde de Kultuurkamer ook dat hij een plan van die strekking bij De Ranitz had ingediend.[31] Dat was in april 1943.

Nadat enige maanden verstreken waren besloot mr. E. Otto, de algemeen bestuurder van de Kultuurkamer, zich in augustus maar eens tot De Ranitz te wenden: ‘Tot op heden mocht ik nog geen uiteenzetting ontvangen van de opvattingen van Uw Departement omtrent het door prof. Snijder gedane voorstel om door beter toezicht op de uit Duitschland over te maken auteursrechten de schrijvers binnen de N.K.K. te loodsen.’[32] Weer geen antwoord. Anderhalve maand later probeerde Otto het opnieuw, daarbij fijntjes opmerkend reeds op 25 augustus te hebben geschreven en tot het moment van het hernieuwde schrijven nog steeds geen uiteenzetting van De Ranitz te hebben ontvangen: ‘Ik zou het zeer op prijs stellen deze spoedig van U te mogen tegemoetzien.’[33]

Volgens een aantekening op de brief van Otto in het handschrift van De Ranitz speelde hij de zaak snel naar Bergfeld door en het plan van Snijder kwam nimmer meer ter tafel...

Snijder overigens hield de vertalingen van Nederlandse auteurs in Duitsland nauwlettend in de gaten. Daarbij lette hij er vooral op of de uitverkorenen al dan niet lid van de Kultuurkamer waren. In mei 1943, de Nederlandsche Kultuurkamer bestond toen al meer dan een jaar, stuurde hij een nota naar de Kultuurkamer: ‘Voor eenigen tijd werd mijn aandacht gevestigd op het feit, dat er van ettelijke Nederlandsche auteurs vertalingen in Duitschland in omloop zijn, van welke vertalingen de auteurs hier in Nederland nog gelden beuren. Zoo noem ik als bekend voorbeeld de schrijfster Top Naeff en Szekely Lulofs. Het is mij bekend, dat zeker niet allen van deze schrijfsters en schrijvers bij de Nederlandsche Kultuurkamer zijn aangesloten en het schijnt mij onder deze omstandigheden de moeite waard, om eens te overwegen, of men op grond van het doorgaan van vertalingen en het ontvangen der daaruit voortvloeiende baten de auteurwerkzaamheden van de betreffende schrijfsters en schrijvers op het oogenblik niet kan concludeeren. Op deze wijze zou men ze met een financiëelen drang in de Kultuurkamer kunnen loodsen.

Echter ook afgezien van dit feit lijkt het mij minder juist, dat Nederlandsche

schrijfsters en schrijvers gelden uit Duitschland ontvangen voor hun boeken, terwijl zij zelf elke medewerking aan de Nederlandsche Kultuurkamer weigeren. Het zou daarom bij degenen, die niet willen zwichten, aanbeveling verdienen om in overleg met de Duitsche Kultuurkamer en de betreffende auteursbureaux aan de uit Duitschland vloeiende inkomsten voor deze schrijvers een einde te maken.'[34]

Schwing voelde zich geroepen als antwoord op deze brief zijn mening te geven. Hij ging ervan uit dat het schrijverschap niet eindigt 'na het verschynen van hun boeken, maar beschouwd moet worden als een voortdurende toestand inhaerent aan het "kunstenaarzyn".'[35] Hij had in Duitsland geïnformeerd wat daar de procedure was. Hij vernam, dat een uitgever, als hij een vertaling van een Nederlands werk wilde uitgeven, daarvoor eerst toestemming moest vragen aan de Reichsschrifttumskammer in Berlijn; die nam dan contact op met Lohse, die vervolgens het DVK raadpleegde.

Schwing mocht dan reageren, hij was maar een kleine vis en voor Snijder was het belangrijker wat het DVK zelf van de zaak dacht. Mirande stelde voor zijn secretaris-generaal een nota op. Mirande zag niet veel heil in het alsnog tegenhouden van vertalingen die in herdruk waren of reeds in de verkoop lagen: 'Hierdoor dupeert men echter de andere categorieën van medewerkers, boekhandelaars, enz., die wel bij de Kultuurkamer aangesloten zijn.'[36]

Zijn oplossing was simpel: bepaal je tot de nieuwe vertaling, dan moet de Reichsschrifttumskammer alleen toestemming geven als de Nederlandse schrijver is aangesloten bij de Kultuurkamer. 'Dit kan gebeuren door een overeenkomst met de Reichskulturkammer, waarvan mededeeling wordt gedaan in de pers of het verordeningenblad van de Kultuurkamer.' Voor het DVK zag Mirande dan nog een andere taak weggelegd: 'Daar echter thans reeds het advies van de Afdeeling Boekwezen wordt gevraagd voordat toestemming wordt verleend door de Reichsschrifttumskammer, bestaat reeds de mogelijkheid, om de uitgave van vertalingen in den gewenschten zin te beinvloeden.'

Van deze nota werd een kopie gemaakt, die naar de Kultuurraad werd gestuurd. Aan de nota hing Van Ham nog een kattebelletje, waarin hij er ten overvloede op wees dat het hierbij ging om nieuwe vertalingen, terwijl Snijder, die de zaak aanhangig had gemaakt er zich juist over verbaasde dat schrijvers, die geen lid waren van de Kultuurkamer uit lopende vertalingen vanuit Duitsland betalingen ontvingen. Van Ham begreep ook wel, zo blijkt uit dat kattebelletje, dat het Snijder daarom was gegaan: 'Ik denk bijv. aan Coolen, die niet onbelangrijke inkomsten heeft uit een heele rij vertalingen', aldus Van Ham[37]. 'Het gaat er dus om, of het mogelijk is er voor te zorgen, dat deze gelden hem niet bereiken.'

De Ranitz deelde mee dat hij zich met Van Hams standpunt kon verenigen.[38] En daarna gebeurde er weer niets.

We zullen later nog zien dat Van der Made zich enorm ergerde aan Antoon Coolen omdat deze zich drukte voor de Kultuurkamer met het excuus dat hij niet meer schreef en een baan in een wasserij-inrichting had gevonden. Pas na zware druk van Duitse zijde meldde hij zich aan, maar hij gaf daarbij tevens te kennen dat hij niet meer zou publiceren.

Coolen was een paradepaardje voor de Duitsers omdat ze in hem een schrijver van ‘volksche’ romans zagen. Dat hij zich zo duidelijk met tegenzin aanmeldde bij de Kultuurkamer, hebben ze als een nederlaag ervaren. Ook weigerde Coolen in 1941 de door de Stad Hamburg ingestelde Rembrandtprijs, wat - opnieuw - voor de aanhangers van de Nieuwe Orde moeilijk te verteren was. Over de wijze waarop Coolen door de autoriteiten keer op keer, en tevergeefs, werd benaderd, schrijft Coolen in zijn in 1945 verschenen *Bevrijd Nederland*.

De vergelijking tussen Antoon Coolen en Felix Timmermans ligt voor de hand. Was Coolen de ‘volksche’ schrijver van Nederland, Timmermans was dat voor Vlaanderen. Boeken als *De familie Hernat* en *Minnekepoes* ontbraken in geen zichzelf respecterend nationaal-socialistisch huishouden en in tegenstelling tot Coolen accepteerde Timmermans wel de Rembrandtprijs en liet hij zich op alle mogelijke manieren door de nazi's fêteren, of, zoals Coolen het na de oorlog zou stellen: ‘Juist omdat hij geen Nazist was, achtten de Duitsers zijn adhaesie van zoveel belang. Van Kettmann, Beversluis en Eekhout maakten zij geen werk, die waren voor ons toch allemaal te verdacht.’[39]

Coolen kon overigens niet verhinderen dat een fragment uit zijn roman *De drie gebroeders* in 1942 werd opgenomen in *Das Niederlandbuch*[40]. Dat boek was een schoolvoorbeeld van wat Duitsers verstonden onder propaganda om de verstandhouding tussen Nederlanders en Duitsers te verbeteren. J.J. Kelder gaat daar uitvoerig op in.[41] Hij stelt dat twee opeenvolgende uitgaven dat doel hebben nagestreefd. In beide gevallen was Seyss-Inquart groot animator van het project. In 1941 schreef hij een inleiding voor *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten: alte und neue Beziehungen zum Reich*, een jaar later gevolgd door het eerder genoemde *Niederlandbuch*, dat als ondertiteling *Sammlung deutscher und niederländischer Arbeiten* had. Voor beide boeken schreef Seyss-Inquart een inleiding.

In het in 1941 verschenen boek waren de artikelen van de hand van Duitsers die in het bezette Nederland werkzaam waren, in het uit 1942 stammende boek was deze beperking vervallen. Ook wat de Nederlandse bijdragen betreft, was er een verschil. In het eerste boek had samensteller Max du Prel, Reichsamtleiter van de Reichspressestelle in Berlijn de actieve medewerking gehad van auteurs die we meestal al eerder zijn tegengekomen, zoals professor Snijder. Verder waren er artikelen van Boymans-directeur en de gemachtigde voor het Mu-

seumwezen voor Mussert, Dirk Hannema, en van H. Krekel, hoogleraar in de filosofie van de geschiedenis in Leiden.

In *Das Niederlandbuch* had samensteller Walter Söchting een bloemlezing samengesteld van onder andere teksten die reeds eerder verschenen waren, zonder dat de desbetreffende auteurs daar toestemming voor hadden verleend. Antoon Coolen is daar een voorbeeld van. Een zeer bereidwillig medewerker daarentegen was P. Molenbroek, redacteur van *De Misthoorn*. Hij schreef een fel antisemitisch stuk over de joden in Nederland, dat hij besloot met een citaat van Seyss-Inquart: 'Die Juden sind für uns keine Niederländer.'

Een opmerkelijke medewerker aan *Das Niederlandbuch* was verder Friedrich Markus Huebner, een Duitse kunsthistoricus die al tientallen jaren in Nederland woonde en in eerste instantie naam maakte als bewonderaar van en schrijver over moderne Nederlandse kunst.[42] Later ontwikkelde hij zich tot een uiterst reactionair man die er niet meer aan herinnerd wilde worden dat hij zich ooit met wat later 'entartete Kunst' werd genoemd, had ingelaten. Hij werd nationaal-socialist en bekleedde in het bezette Nederland verschillende functies.[43] Zo werd hij Verwalter van joodse zaken.

De twee propagandaboeken moeten een zeker succes hebben gehad, want beide beleefden een jaar na verschijnen een herdruk. De nationaal-socialisten zullen ze wel veel gebruikt hebben als relatiegeschenk.

Het was overigens niet alleen Coolen die zich in de belangstelling van de Duitsers mocht verheugen. Ook Vestdijk trok de aandacht en ook hij werd in het Duits vertaald, maar in zijn geval gebeurde dat op strikt vrijwillige basis. De geschiedenis van Simon Vestdijk in de bezettingsjaren is een gecompliceerde geweest. Dat geldt zowel voor zijn vertalingen in Duitsland als voor zijn aanmelding voor de Kultuurkamer. Verder was Vestdijk het doelwit van een niet aflatende campagne tegen zijn werk van de zijde van de nationaal-socialisten, reden om in deel III van deze studie een apart hoofdstuk aan hem te wijden.

Er waren er meer, kleine schrijvers, die in het Duits vertaald wilden worden. Een van hen - we kwamen hem al tegen - was Piet de Rover. Piet de Rover had enkele romans gepubliceerd, waaronder een met de titel *Behouwe Vaart*. Het ging over binnenschippers en dat was een onderwerp dat de kinderboekenschrijfster Leny Palm-Boelens, de dame die door het DVK zo gulhartig werd gesubsidieerd, sterk aansprak. Zij trad als impresario op voor De Rover. Eind 1941 stuurde ze Van Ham een brief waarin ze pleitte voor een Duitse vertaling van *Behouwe Vaart*.[44] Dat moest mogelijk zijn, dacht Van Ham: 'De belangstelling is groot genoeg, alleen de papierkwestie maakt ook in Duitschland de uitvoering van gewenschte uitgave moeilijk.'[45]

Piet de Rover putte in ieder geval hoop uit Van Hams brief en stuurde hem een exemplaar van zijn roman, 'ten einde Uw bemiddeling te verkrijgen voor

een vertaling in het Duits ervan'.[46] Van Ham op zijn beurt stuurde het boek naar Tiefland Verlag met de opmerking dat de eerste hoofdstukken niet al te best zijn, het boek wel erg orthodox-christelijk was, maar dat de hoofdgedachte was: 'het zwoegen van den kleinen schipper en een gezond liefde- en huwelijksleven.'[47]

Een week later probeerde De Rover het voor de laatste maal. Hij propageerde zijn boek nu als een roman 'met een uitgesproken volks karakter'[48], maar hij kreeg geen antwoord meer en zo konden de Duitse lezers nimmer kennis nemen van het gezonde liefdes- en huwelijksleven aan boord van een Nederlands binnenvaartuig. Voor Piet de Rover hoefde geen enkel auteursrechtenbureau, de aanleiding voor voorgaande uitweiding, meer moeite te doen.

Het terrein van de auteursrechten bleef tot het einde van de oorlog toe onaangeroerd. Het NAB, onder Loman nog zo'n strijdbare organisatie, bleek onder Wijnberg een dood bedrijf geworden, vanwaar geen idee meer werd gelanceerd. Het NAB werd niet opgeheven, het vegeteerde slechts, evenals de eerder genoemde Schwing, de gemachtigde voor het Departement bij het NAB. Hij was tevens in dienst van de Nederlandsche Kultuurkamer, maar daar hadden ze klachten over hem. Ook daar voerde hij niets uit. Het is tekenend voor de positie van De Ranitz als waarnemend secretaris-generaal dat hij zich in de laatste maanden van de oorlog bezig moest houden met een man als Schwing en als een soort scheidsrechter moest optreden in de kleine ruzies en irritaties die onder de Kameraden ontstonden. 'De heer Schwing blijft in zoverre in functie in de Ned. Kultuurkamer dat de gevraagde adviezen over auteursrechten door hem behandeld worden', schreef De Ranitz aan Dirk Spanjaard.[49] 'Het is ter beoordeeling van de Wnd. Algemeen Bestuurder of het [...] noodzakelijk is dat de heer Schwing over een kamer in een der gebouwen van de N.K.K. beschikt.' Over een kamer dacht de Kultuurkamer in het geheel niet. Sterker: Schwing werd ervan beschuldigd 'ondisciplinair gedrag' te vertonen. Hij had bij De Ranitz geklaagd en daarbij aan Spanjaard gezegd, 'dat ik wel eens even door U terecht gewezen zou worden'.[50]

De zaak lag volgens Spanjaard heel simpel. Waarom kwam Schwing voor zijn status op? Omdat 'de Heer Schwing als "actief" personeelslid recht zou krijgen om mede te genieten van de dagelijks aan het personeel verstrekte bijvoeding en de op onregelmatige tijden ter beschikking gestelde aardappelen, groenten enz. Het moet U bekend zijn, dat de heer Schwing praktisch nog nooit iets heeft uitgevoerd in zijn functie bij de N.K.K.' De arme hongerige Schwing had het bij De Ranitz dadelijk verbruid. De brief van Spanjaard 'bevestigt mijn oordeel, hetwelk ik steeds over den heer Schwing had. Immers heb ik dikwijls mijn indruk geuit, dat de heer Schwing niets uitvoerde.'[51]

Gelukkig het Departement waarvan de waarnemend secretaris-generaal al

zijn personeelsleden, hoe onbelangrijk ook, in de gaten kon houden! Schwing kon zijn extra aardappelen wel vergeten. Erger nog: De Ranitz stelde voor om te onderzoeken of hij 'zijn *volle* salaris moet blijven genieten, dan wel zal vallen in de non-activiteitsregeling. Hieromtrent verneem ik gaarne Uw meening.' Maar het was inmiddels april 1945 geworden en het optimisme en de naïviteit van de heren moet wel grenzeloos geweest zijn als ze dachten dat de beslissing over het salaris van Schwing nog ten tijde van de oorlog kon worden genomen. In ieder geval had Spanjaard geen tijd meer om een antwoord te formuleren. Om een bord aardappelen stierf de politiek rond de auteursrechten een zachte dood.

En de schrijvers om wie het allemaal ging? In 1968 was W.F. Hermans over schrijvers en auteursrechten heel cynisch. In een toespraak voor het symposium 'Auteursrechtbeleid in de Informatiemaatschappij', dat in Den Haag werd gehouden, zei hij: 'Schrijvers zijn ijdel en wat meer zegt, hebben een belangrijke boodschap aan de wereld te brengen. Zij willen dus gedrukt worden, uitgegeven en vertaald. Zij halen bakzeil.' Het is een stelling die te absoluut is voor het onderwerp van de volgende hoofdstukken: de instelling van de Nederlandsche Kultuurkamer en de bereidheid van schrijvers om aan dit instituut mee te werken.

Eindnoten:

1 *Moderne Encyclopedie van de wereldliteratuur*, deel I, Amsterdam/Haarlem, 1980 (zedruk).
2 Garmt Stuiveling, 'Op weg naar betere manieren'. In: *Een sober feest, schrijvers over hun werksituatie*, Amsterdam, 1980, pp. 52-54.
3 Jac. Andros, 'Gejaagd door de winst'. In: *De Weg*, 7-6-1941.
4 Brief DVK, dd. 28-11-1941.
5 Notulen Vergadering Departementsraad 16-1-1942.
6 In een brief van het NAB dd. 29-1-1942 gericht aan De Ranitz.
7 Brief DVK, dd. 29-1-1942.
8 Brief NAB, dd. 13-2-1942.
9 Brief NAB, dd. 11-2-1942.
10 Brief DVK, dd. 17-2-1942.
11 Brief NAB, dd. 18-2-1942.
12 Brief DVK, dd. 25-2-1941.
13 Brief NAB, dd. 13-4-1942.
14 Brief DVK, genummerd 432/1942, ongedateerd.
15 Brief DVK, dd. 5-5-1942.
16 Brief NAB, dd. 13-5-1942.
17 Mulder, *a.w.*, p. 198.
20 Brief NAB, dd. 6-1-1942.
21 Brief DVK, dd. 18-1-1942.
22 Brief NAB, dd. 23-1-1943.
23 Gerrit Kastein, die de aanslag op Reydon en diens vrouw pleegde, werd op 19 februari in Delft gearresteerd. Na zijn overbrenging naar het Hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst op het Binnenhof in Den Haag, sprong hij door een gesloten raam van de tweede verdieping naar beneden om door zijn dood te verhinderen dat hij tijdens martelingen de namen van zijn vrienden zou verraden.
24 Brief NAB, dd. 12-2-1943.
25 Brief NAB, dd. 20-2-1943.
26 Brief DVK, dd. 23-2-1942.
27 Brief Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 13-3-1942.
28 Brief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, dd. 15-5-1943.
29 Brief DVK, genummerd 270 / 200, ongedateerd.
30 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 7-5-1943.
31 *Idem*, dd. 15-4-1943.
32 Brief Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 25-8-1943.

33 *Idem*, dd. 11-10-1943.
34 Brief G.A.S. Snijder, dd. 15-4-1943, op het kantoor van de Nederlandsche Kultuurkamer ontvangen, dd. 3-5-1943.
35 Brief Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 5-5-1943.
36 Nota F.C. Mirande, dd. 25-5-1943.
37 Brief J. van Ham, niet gedateerd, gevoegd bij kopie nota, zie noot 36.
38 Brief namens secretaris-generaal, dd. 15-10-1943.
39 *Critisch Bulletin*, juni 1948.
40 Anton, pseudoniem voor Antoon Coolen, fragment 'Die drei Brüder'. In: Walter Söchting, *Das Niederlandbuch*, Frankfurt am Main, 1942, pp. 204-209.
41 J.J. Kelder, 'Twee nazi-propagandaboeken over Nederland'. In: *Het Oog in 't Zeil*, 1e jrg. no. 4, april 1984, pp. 18-21.
42 Van F.M. Huebner zouden in 1921 in Leipzig twee boeken verschijnen over moderne Nederlandse schilderkunst onder de titels *Die Neue Malerei in Holland* en *Moderne Kunst in den Holländischen Privatsammlungen*.
43 Venema, *a.w.*, p. 117.
44 Brief Leny Palm-Boelens, dd. 15-11-1941.
45 Brief DVK, dd. 19-11-1941.
46 Brief P. de Rover, dd. 21-11-1941.
47 Brief DVK, dd. 1-12-1941.
48 Brief P. de Rover, dd. 6-12-1941.
49 Brief DVK, dd. 17-2-1945.
50 Brief Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 8-3-1945.
51 Brief DVK, dd. 29-3-1943.

5 Kultuurraad en Kultuurkamer

De Nederlandsche Kultuurraad is met zijn voorzitter professor Snijder al enkele malen ten tonele gevoerd. Dit adviesorgaan is nooit belangrijk geweest, maar wel opmerkelijk door de strijd die de Raad leverde met een ander adviesorgaan: de Commissie Woltersom. Achter die beide adviesorganen werd een strijd gevoerd tussen het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.

Prof. dr. G.A.S. Snijder, in 1898 geboren, was hoogleraar klassieke archeologie en kunstgeschiedenis aan de Amsterdamse Universiteit. Hij was getrouwd met een Duitse. Vanaf het begin was hij de NSB zeer toegedaan, maar door het verbod aan ambtenaren om lid te worden van de NSB, meldde hij enkel zijn vrouw aan als lid, terwijl hij de belofte deed tot de NSB toe te treden, zodra het verbod zou worden opgeheven. In mei 1940 was het zover, maar toen hoefde het voor Snijder niet meer, want hij was geradicaliseerd en neigde meer naar de SS-kant. De NSB beschouwde hij als een kleinburgerlijke beweging met begrensde Nederlandse opvattingen. Hij keek op veel medeburgers neer en beschouwde zich als de grote intellectuele drijfveer achter de cultuurpolitiek van de nationaal-socialisten.[1] Wat dit betreft stond hij op één lijn met Tobi Goedewaagen, met wie hij ook de afkeer van de NSB gemeen had. Goedewaagen kon Snijder als bondgenoot ook wel gebruiken in zijn competentiestrijd met het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, die in de later te behandelen Woltersom een medestander had. Het ging dus echt om een strijd tussen twee departementen, waarbij elk departement in een minder belangrijke instantie een bondgenoot zocht én vond. Voor Goedewaagen was Snijder een natuurlijke bondgenoot, omdat hij Goedewaagen juist als secretaris-generaal van het Departement bij Seyss-Inquart had aanbevolen. Zoals gezegd: beiden zaten op hetzelfde spoor in hun afkeer van de NSB, waarbij Goedewaagen in de Duitsers zelfs zijn leermeesters zag en in de NSB ‘cultuurpolitieke dilettanten’.[2] Het is overigens opmerkelijk dat Goedewaagen in eerste instantie de oprichting van de Nederlandsche Kultuurraad onder Snijder niet zag zitten[3], omdat hij niet wist hoe juist die Kultuurraad hem in de strijd met het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart kon bijstaan. Goedewaagen kenschetste Snijder als een man, ‘met meer mensenkennis dan respect voor mensen, daardoor door anderen meer gerespecteerd dan bemind en als gevolg daarvan meer in zichzelf gekeerd en eenzamer dan een uiterlijke beminnelijkheid en hartelijkheid deed

vermoeden'.[4] Moeten we door deze mensenkennis waarde hechten aan de beschrijving die Snijder van Seyss-Inquart gaf: 'een doelbewuste, sterke persoonlijkheid en een zeer actief intellect'?[5]

Snijders mening over Seyss-Inquart is relevant, want beiden hadden elkaar snel gevonden, respecteerden elkaar wederzijds en wat Seyss-Inquart betreft: hij voorzag voor Snijder een grote toekomst, zoals De Jong in een voetnoot stelt: 'In eerste instantie had Seyss-Inquart Snijder uitgenodigd, secretaris-generaal te worden van zowel het departement van volksvoorlichting en kunsten als van het departement van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming. Het is wel een bewijs voor de hoge dunk die de Reichskommissar van Snijders capaciteiten had. Snijder had beide functies geweigerd, hij bleef liever een invloedrijke figuur op de achtergrond. Op de onderwijssector achtte hij zich bovendien niet voldoende deskundig.'[6]

In alle berichtgeving over Snijder komen we steeds deze kwalificaties tegen: intelligent, maar fanatiek en daarenboven een uitgesproken nationaal-socialist. Hij heeft zich, naar we kunnen nagaan, slechts eenmaal ingespannen voor een tegenstander van het nationaal-socialisme. Toen de joodse journalist Herman Salomonson, hoofd van het Haagse kantoor van het Nederlandsch-Indische Persbureau Aneto, in de zomer van 1940 werd gearresteerd, ondernam Snijder persoonlijk stappen bij Seyss-Inquart om Salomonson vrij te krijgen, overigens zonder resultaat.

Vanaf juni 1940 had Snijder contact met Seyss-Inquart. Op 26 juni werd hij al op theevisite ontvangen in hotel Kasteel Oud-Wassenaar. Hij was niet de enige. Ook dr. Jan de Vries, prof. dr. F. Muller, mr. J.J. Schrieke, prof. mr. dr. Westra, dr. T. Goedewaagen en dr. H. Krekel waren aanwezig. Schrieke, De Vries en Goedewaagen zullen met Snijder deze theevisite gezien hebben als de start van een veelbelovende carrière in de nazi-hiërarchie. Snijder behield vanaf die dag nauw contact met Seyss-Inquart en in overleg met de Reichskommissar ontwierp hij het plan voor een *Nederlandsche Kultuurraad*. Het plan vond doorgang, al werd de naam veranderd in *Nederlandsche Cultuurkring*.

Op 28 september 1940 zou de Cultuurkring in de Haagse Pulchri-Studio door Seyss-Inquart worden geïnstalleerd en Snijder probeerde naar buiten toe zoveel mogelijk de schijn op te houden dat het hier ging om een serieuze zaak, waaraan ook niet-nationaal-socialisten konden deelnemen. Elke provocatie moest nog uit de weg worden gegaan. Snijder, zelf een man met SS-sympathieën, wilde aanvankelijk zo gematigd mogelijk overkomen. Hij schreef bijvoorbeeld aan Henk Feldmeyer, die nogal uniform-gek was, 'dat velen die wij met moeite bijeengebracht hebben en die wij - en ook Duitsers - niet missen willen en kunnen, niet dadelijk kopschuw worden. Ik geloof dat je wel weet dat wij ten slotte naar hetzelfde doel werken - volmaakt hetzelfde. Doe mij het genoe-

gen en help mij op deze sector door “mee te spelen” - *geen* uniformen dus en ik zou zelfs zeggen: doe de speldjes *die* dag aan de onderkant van de revers. Wij dienen daarmee het best de zaak waarvoor we vechten.'[7]

Mussert was niet uitgenodigd en hij maakte daarover nogal spottende opmerkingen tegen Snijder. ‘Trokken Snijder en Seyss-Inquart zich van Musserts sarcastische kritiek veel aan?’ vraagt De Jong zich af.[8] ‘Wij menen van niet. Het ging bij de oprichting van de Kultuurkamer niet om het winnen van NSB-ers of van anderen die het ware licht van het nationaal-socialisme reeds aanschouwd hadden - het ging juist om de aarzelenden en de twijfelaars, het ging om hen voor wie het eerst begon te dagen, het ging óók om de opportunisten. Ieders steun was welkom.’

De Cultuurkring werd een factor in het machtsspel dat zich buiten het Nederlandse gezichtsveld tussen Seyss-Inquart en Goebbels afspeelde. Zodra de laatste duidelijk had gemaakt dat ook Nederland, naar Duits voorbeeld, een Kultuurkamer moest hebben, gaf Seyss-Inquart tegengas. Hij belastte, om zoveel mogelijk invloed te behouden, Snijder met het opzetten van een nieuwe instantie, als opvolger van de Cultuurkring. Met deze nieuwe instantie wenste hij een steun in de rug bij de discussies die hij in Berlijn verwachtte.

Een deel van de leden van de oude Cultuurkring werd ondergebracht in de op te richten Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap, een ander deel kwam in het Genootschap Nederland en Europa, maar de belangrijkste leden kwamen terecht in de Nederlandsche Kultuurraad, onder leiding van Snijder.

Seyss-Inquart koesterde een tijdlang de hoop dat de Kultuurraad een evenwaardige plaats kon innemen naast het Departement en naast de Nederlandsche Kultuurkamer. De bedoeling was dat de Kultuurraad een soort vetorecht zou hebben op de besluiten die door het Departement of de Kultuurkamer werden genomen, een soort senaat dus. Daardoor zou Seyss-Inquart via Snijder een machtspositie in het culturele leven in Nederland behouden. Goebbels stond het echter niet toe en de gehele opzet van Seyss-Inquart zou dan ook mislukken.

Zover was het nog niet toen Snijder met grote voortvarendheid leden voor zijn Kultuurraad begon te werven. Hij had geen geringe eisen op dit gebied: de schilder Jan Sluijters, de dichter Martinus Nijhoff, de schrijver Antoon Coolen en de toneelleider Johan de Meester wilde hij graag hebben, maar hij kon op zijn vingers natellen dat dezen een invitatie zouden afslaan, dus nodigde hij ze ook maar niet uit. De andere gegadigden, die hij wél uitnodigde, zette hij behoorlijk onder druk door te dreigen hun naam door te geven aan de Reichskommissar mocht een van hen willen weigeren. Voor wat de letterkundigen en uitgevers betreft was de oogst wel erg mager: alleen Jan de Vries voor de letterkundigen en Reinier van Houten voor de uitgevers kon hij strikken. ‘Al die leden

waren op zijn minst pro-Duits. Er zullen onder hen wel enkelen zijn geweest bij wie de verwachting een rol speelde dat zij als lid van de Kultuurraad althans een reële verantwoordelijkheid en een reële taak zouden krijgen - die verwachting werd niet bewaarheid: de Kultuurraad kreeg niets te betekenen,' aldus L. de Jong.[9]

Het zal voor de Kultuurraad in zijn geheel gegolden hebben. Voor Snijder moeten we een uitzondering maken; die zorgde er wel voor overal een voet tussen de deur te houden. Of hij dat als privé-persoon of als voorzitter van de Kultuurraad deed, was daarbij vaak niet relevant. Een voorbeeld. Dr. Plutzar SS Hauptsturmführer en chef van de Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege van het Reichskommissariat stuurde hem een brief naar aanleiding van het plan van *Uitgeverij De Haan* in Utrecht om de *Nederlandsche Historiën* van P.C. Hooft uit te geven, een uitgave waaraan onder anderen Jan Romein had meegewerkt. 'Gegen die Herausgabe als solch ist wohl nichts einzuwenden,' schrijft Plutzar[10], 'dagegen scheint mir von den wissenschaftlichen Mitarbeitern Dr. Romein als Einleiter heute nicht tragbar. Ich bitte Sie um Ihre Meinung.'

Plutzar moest hierbij voorbijgaan aan de adviserende taak van de Afdeeling Boekwezen van het DVK, een advies dat dan aan hem zou worden gegeven via het Referat Schrifttum van het Reichskommissariat. Plutzar, die de leiding had van de Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege, had in dit geval vermoedelijk weinig fiducie in Lohse en zijn Referat Schrifttum. Snijder was zeer verheugd dat Plutzar hém om advies vroeg en zijn advies was dan ook zeer duidelijk: hij was faliekant tegen: 'An sich wäre gegen eine Herausgabe der Nederlandsche Historien von Hooft gewiss nichts einzuwenden, aber der Verlag De Haan in Utrecht hat sich nun schon mancherlei geleistet auf diesem Gebiet mit Ausgaben, die den Widerstandsgeist lebendig halten können und ausserdem die Tasche des Herrn Verleger nicht unbeträglich spicken. Schon aus diesem Grund halte ich es nicht für nötig, dass in diesem Moment schon eine neue Ausgabe von Hooft erscheint.

J. Romein is M.E. als historischer Herausgeber untragbar. Ich verweise in dieser Beziehung auf seine Einleitung zu dem Buch “Der Tachtigjarige Oorlog” (jetzt 1942 in zweiter Auflage), besonders S.30 und folgende. Sie können da buchstäblich lesen:

“Twee breuken (nämlich in unsrer Tradition) slechts zijn ongeheeld tot op dezen dag: de scheiding van 1577 tusschen Noord en Zuid is alleen in de jaren 1815 tot 1830 tijdelijk ongedaan gemaakt, die van 1648 in formeelen, maar in reeelen zin als zooveel ouders van het Rijk is het kind nooit meer hersteld. De eerste heeft, soms, pijn gedaan, de tweede nooit”.

Auf der nächste Seite können Sie, vorsichtig, die Aufmunterung finden mit

einer nationalen Wiedererhebung ja nicht bis 1970 zu warten, sondern möglichst damit bald anzufangen!

Über Herrn Romeins Antezedenten brauche Ich Ihnen glaube ich nichts weiteres zu sagen.'[11]

Snijder was zelfs zo belangrijk dat hij Seyss-Inquart niet alleen adviseerde over de invulling van de posten van secretaris-generaal, waartoe uiteindelijk Van Dam en Goedewaagen werden geroepen, maar ook van die van bevelhebber van het Nederlandsch Legioen. Seyss-Inquart vroeg aan Snijder of deze een geschikte kandidaat voor die post wist en het was Snijder die de oud-opperbevelhebber van het Nederlandse leger, generaal Seyffardt noemde en hij, Snijder, was ook de man die Seyffardt polste. Van je vrienden moet je het hebben: Seyffardt had beter niet naar het zoete fluiten van Snijder kunnen luisteren, begin 1943 werd H.A. Seyffardt bij een aanslag gedood.

Woltersom, Snijders tegenspeler in het interdepartementele conflict, was een compleet andere figuur dan Snijder. Dat hij niettemin in één adem met Snijder genoemd moet worden, komt voort uit het feit dat Woltersom, hoe anders zijn ideeën ook waren, hoe zuiver wellicht zijn intenties en hoe ongelijk de omstandigheden waaronder hij zijn keuze maakte, toch bereid bleek de bezetter van adviezen te voorzien in een geïnstitutionaliseerde vorm: de zogenaamde Commissie Woltersom.

Waar Snijder na de oorlog tot twaalf jaar gevangenisstraf werd veroordeeld, daar kwam Woltersom er heel wat beter af: hij werd in 1946 eervol ontslagen als voorzitter van zijn eigen in de oorlog opgerichte bedrijfsorganisatie. Was dat vonnis te mild?

'Voorzitter van de zuiveringscommissie die Woltersoms (maar ook Hirschfelds) houding moest beoordeelen, was dr. F.H. Fentener van Vlissingen (Steenkolen Handelsvereniging en oud-voorzitter van de Internationale Kamer van Koophandel). Begrip zal bij hem de overhand gehad hebben', is het oordeel van Koos Groen[12].

Fentener van Vlissingen was de man die zitting genomen had in het *Nationaal Comité voor Economische Samenwerking*, dat vlak na de overrompeling van Nederland door de Duitsers was opgericht om 'aan de aanpassing die op economisch gebied thans noodig is practische leiding te geven'.[13] De bedoelingen van het comité waren, al zou de tekst van het communiqué anders geïnterpreteerd kunnen worden, zuiver vaderlandslievend en de Duitsers begrepen dat drommels goed. Ze passeerden Fentener van Vlissingen, die eigenlijk de uitgezochte man was voor economische samenwerking gezien zijn verleden als voorzitter van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft*. Dr. Hans Fischböck, Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft vond de juiste man voor de nieuwe taak die hij voor ogen had: de complete gelijkschakeling van het Nederlandse bedrijfs-

leven - zijn oog viel op mr. H.L. Woltersom, toen directeur van de *Rotterdamsche Bankvereeniging* en een machtig man. Fischböck nodigde Woltersom uit voor een gesprek dat op 5 augustus 1940 plaats had. Hij zei daarbij, naar Woltersom na de oorlog verklaarde: 'Er bestaat een Nationaal Comité dat ik niet wens te erkennen, maar wij hebben wel behoefte aan adviezen. Bent u bereid om onder uw voorzittersschap een klein comité te vormen om de Rijkscommissaris advies te geven? Ik heb toen gewezen op het Nationaal Comité waarop hij antwoordde dat hij dat een interessante onderneming vond maar voor zijn doel niet geschikt. Ik heb dat dus aangehoord, ik heb beraad gevraagd en die zaak besproken met de heren Snouck Hurgronje, Trip en Hirschfeld... De drie secretarissen-generaal hebben bij die gelegenheid gezegd: "Wij betreuren deze ontwikkeling" - die ik ook betreurde - maar als het dan zo is dat de heer Fischböck niet met deze samenstelling wil samenwerken, dan zouden wij u willen aanraden, dit te aanvaarden, maar zo mogelijk samen met het Nationaal Comité.'[14]

Dat laatste ging niet door. Fischböck had heel concrete ideeën over wat er diende te gebeuren: er zou een commissie van zeven personen komen, een zogenaamde 'Siebenerausschuss' waarvan Woltersom voorzitter was en waarvan drie leden weliswaar niet NSB-lid, maar wel pro-Duits waren. Woltersom zelf hing overal tussenin. Fischböck liet de Sicherheitsdienst een rapport opmaken van de verschillende leden van de Siebenerausschuss. Woltersom zou zich, naar hun mening, 'ohne selbst im engeren politischen Sinne absolut prodeutsch zu sein, ehrlich für eine deutsch-holländische Zusammenarbeit... einzusetzen'.[15]

Die samenwerking zou zover gaan dat toen later in de illegaliteit het Nationaal Steunfonds, dat geld verstrekte aan de illegaliteit, onder meer voor hulp aan onderduikers, een beroep deed op het bedrijfsleven, Woltersom tot aan de bevrijding heeft 'trachten te verhinderen dat op welke wijze dan ook steun gegeven werd aan het NSF'.[16] En dat was niet omdat Woltersom principieel tegen het geven van geld aan andere doelen dan het eigen bedrijf was. Bij Linthorst Homan, een van de drie voormannen van de Nederlandsche Unie, lezen we juist over de vrijgevigheid van Woltersom: 'Woltersom heeft mij een grote cheque gegeven, aan "toonder" bestemd, voor ons werk.'[17] Daarnaast gaf Woltersom grote sommen geld aan Winterhulp.[18]

De Jong geeft een typering van de bij het uitbreken van de oorlog zevenenveertigjarige Henri Louis Woltersom: 'Vrienden had Woltersom nauwelijks. Afgezien van zijn familieleden (hij was getrouwd met een zuster van mr. dr. L.G. Kortenhorst, lid van de Tweede Kamer voor de Rooms-Katholieke Staatspartij) behoorden Steenberghe en Hirschfeld tot de zeer weinigen jegens wie hij zich soms kon laten gaan. Hij was eerzuchtig of, beter misschien: begerig naar macht - macht over het bedrijfsleven, macht over mensen. Want het spreekt vanzelf dat men zich zonder zodanige begeerte, zonder de wil tot een

dominerende positie op te bouwen, niet laat benoemen tot voorzitter, eerst van een *Siebenerausschuss* die regelmatig de *Reichskommissar* en zijn *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* moet adviseren, en vervolgens van een tweede commissie die het gehele bedrijfsleven dient te reorganiseren volgens het Duitse model.'[19]

En wat voor adviezen. De Siebenerausschuss wist in september 1940 over de diamantindustrie een rapport uit te brengen met de aanbeveling dat het hierbij wellicht ging om 'eines der heikelsten Gebiete für etwaige Arisierung'.[20]

Het is duidelijk: als verderop Snijder en Woltersom als adviseurs voor verschillende Departementen tegenover elkaar kwamen te staan, zien we twee mannen, die weinig met elkaars ideeënwereld te maken hadden en die binnen de collaboratie aan beide uitersten van het spectrum stonden. Maar wél beiden binnen die collaboratie.

Vanuit de Siebenerausschuss werd de Organisatiecommissie voor het Bedrijfsleven opgericht, waarvan Woltersom voorzitter werd. De commissie Woltersom, zoals ze kortweg werd genoemd, diende ervoor te zorgen dat de oude Nederlandse organisaties in het bedrijfsleven verdwenen en dat een nieuwe, op Duitse leest geschoeide organisatievorm moest worden opgericht, waaraan deelname verplicht was. Het betekende in de praktijk dat zo'n drieduizend vroegere organisaties verdwenen of opgingen in nieuwe bedrijfs- en vakgroepen.

De reorganisatie was in Duitse ogen geen succes. In de loop van de oorlog richtte de aandacht zich in toenemende mate op andere zaken en binnen het bedrijfsleven ging men, zeker toen bleek dat Duitsland de oorlog zou gaan verliezen, steeds meer dwars liggen. Maar dit alles is voor ons onderwerp niet meer interessant. Wél relevant is het moment waarop de commissie Woltersom in conflict kwam met het DVK. Tobi Goedewaagen riep de steun van Snijder in.

'Het is mij gebleken', schreef hij voorjaar 1942 aan Snijder, 'dat de Commissie Woltersom zich op het standpunt stelt, dat de belangrijke vakgroepen van de Nederlandsche Kultuurkamer ook georganiseerd moeten worden als vakgroepen in de zelfstandige organisatie van het bedrijfsleven. Ik noem hier o.m. de Kunsthandel, Boekhandel en de Uitgevers. Ik ben ervan overtuigd dat deze situatie volkomen ongewenscht is omdat bij deze vakgroepen de economische aangelegenheden geheel zullen prevaleeren boven de kultureele aangelegenheden, welke dan in het gedrang zullen komen.

Het zal dan wel blijken dat deze competentie-aangelegenheid niet in der minne op te lossen zal zijn. Een beslissing van den Rijkscommissaris zal hier moeten worden ingeroepen. Ik vertrouw dat U mij in deze belangrijke aangelegenheid zult steunen. Het gaat hier om een levensbelang van de Nederlandsche Kultuurkamer.

Deze zaak heeft zeer veel haast omdat de Commissie Woltersom reeds bezig is eenige der genoemde vakgroepen te organiseeren.

Van Duitsche zijde heb ik volkomen steun van de Abt. Kultur. De Commissie Woltersom beweert echter, dat de betreffende Fachreferenten van de Gewerbliche Wirtschaft het standpunt van de Commissie zullen steunen.'[21]

Dezelfde dag nog stuurde Goedewaagen een brief aan zijn collega Hirschfeld van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. 'Het is dringend noodzakelijk', begon hij de brief, 'de verhouding vast te leggen tusschen enkele vakgroepen van de Nederlandsche Kultuurkamer en de zelfstandige organisatie van het bedrijfsleven. Ingevolge de Verordening 211/1941 van den Rijkscommissaris, betreffende de Nederlandsche Kultuurkamer, art 1, 2e lid, behoort het tot de taak van de Nederlandsche Kultuurkamer de vakkundige, economische en maatschappelijke aangelegenheid der Kultuurberoepen te regelen. Ingevolge art. 17, van dezelfde verordening, bezit de Nederlandsche Kultuurkamer, binnen het kader van haar taak, verordenende bevoegdheid in den zin van art. 153 van de Grondwet.'[22]

Verderop ging Goedewaagen in op het standpunt ten aanzien van de boekhandels en uitgeverijen: 'De uitgevers en de boekhandelaren zijn in Nederland, tezamen met de importeurs en de leesbibliotheken, samengebracht in de Vereeniging ter bevordering der belangen des Boekhandels. Deze Vereeniging, die sinds 1815 bestaat, heeft er steeds naar gestreefd een ordening tot stand te brengen, buiten de bestaande organisatie van het eigenlijke bedrijfsleven. Met het grafische bedrijf, drukkerijen, binderijen en cartonnagefabrieken, enz. bestonden slechts dwarsverbindingen. Men heeft steeds gevoeld dat bij de uitgevers en de boekhandelaren de kultureele belangen primair waren en dat de kultureele belangen niet voldoende zouden zijn veilig gesteld wanneer de organisatie zou worden opgenomen in een organisatie van het bedrijfsleven. Dit beginsel geldt thans ook in de Nederlandsche Kultuurkamer.'

Een schriftelijk antwoord van Hirschfeld op de brief van zijn ambtgenoot is niet terug te vinden en als er mondeling overleg is geweest, heeft dat in ieder geval niet geleid tot een overeenkomst want veertien dagen later richtte het DVK zich weer tot Snijder. 'In aansluiting op mijn vorige brieven inzake de verhouding Nederlandsche Kultuurkamer/Commissie Woltersom, verneem ik, dat het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart een verordeningsontwerp aan de Duitsche autoriteiten heeft toegezonden betreffende de organisatie van de grafische industrie.

Deze verordening kan door mij niet geaccepteerd worden. Den inhoud van de verordening ken ik niet nauwkeurig, doch ik weet, dat volgens deze verordening, de uitgevers volledig ingeschakeld worden in de Commissie Woltersom.

De Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda deelt mijn standpunt

volkomen en heeft hieromtrent een Aktennotiz verzonden aan de Abteilung Rechtsetzung, waarvan ik een afschrift insluit.'[23]

De brief van Goedewaagen naar Snijder bleek een brief van Snijder aan de secretaris-generaal gekruist te hebben[24], waarin deze Goedewaagen juist wilde attenderen op het bewuste verordeningsontwerp, waarvan hij meende dat Goedewaagen het mede zou ondertekenen. Een dag later kreeg Snijder de brief van Goedewaagen in handen. Hij gaf de dagelijks bestuurder van de Nederlandsche Kultuurraad, dr. W. Zwikker, opdracht een brief op poten te schrijven, gericht aan Hirschfeld waarin stelling werd genomen tegen de Commissie Woltersom.[25] 'Op zichzelf genomen zou het natuurlijk mogelijk zijn om de betreffende groepen zoowel onder de Kultuurkamer als onder de organisatie ter ontwikkeling van het bedrijfsleven te brengen', stelde Zwikker. 'Deze dubbele organisatie zou echter voor de betrokkenen een groot nadeel zijn en het Duitsche voorbeeld toont aan, dat men ook daar er alles voor heeft gevoeld een dergelijke dubbele organisatie te vermijden en de bedoelde groepen niet tevens in de Gewerbliche Wirtschaft heeft ondergebracht.'[26]

Het lag voor de hand dat Hirschfeld trouw bleef aan de zienswijze van de Commissie Woltersom; in zijn antwoord aan Goedewaagen liet Hirschfeld daarover geen twijfel bestaan: 'Mijn verdere overweging is nog deze', schreef Hirschfeld, na eerst de band tussen uitgeverijen en grafische industrieën te hebben uiteengezet, 'dat het voor een bedrijfstak als de uitgevers, wier commercieele positie toch geheel met die van het overige bedrijfsleven overeenkomt, van bijzonder groot belang moet worden geacht ten aanzien van gewichtige economische vraagstukken van algemeenen aard hun stem in de zelfstandige organisatie van het bedrijfsleven zelf te doen hooren. Hun verplichtingen op cultureel gebied behoeven met de uitoefening van deze activiteit in geen enkel opzicht in strijd te komen en zeker niet, wanneer met de Cultuurkamer een intensief contact wordt onderhouden.'[27]

Een afschrift van de brief werd aan Snijder gestuurd, die Hirschfeld onmiddellijk in niet mis te verstane termen antwoordde: 'Naar ik vernomen heb, heeft de Secretaris-Generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten bij het schrijven van 17 juni 1942 een onderhoud gevraagd met den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, juist over deze kwestie. Het komt mij derhalve wenschelijk voor, deze kwesties aan te houden totdat deze bespreking heeft plaats gevonden en de Rijkscommissaris zijn inzicht in deze kenbaar gemaakt heeft. Ik verzoek U tot zoolang geen maatregelen te nemen, die practisch niet meer ongedaan gemaakt kunnen worden.'[28]

Het gesprek dat Goedewaagen met Seyss-Inquart had, leidde er in eerste instantie toe, dat deze de zaak doorverwees naar Generalkommissar Fritz Schmidt en dr. Fischböck. Met hen beiden moest Goedewaagen deze zaak be-

spreken, maar dit gesprek had slechts als resultaat, zoals Goedewaagen aan Snijder rapporteerde, dat Schmidt en Fischböck meenden dat het alleen Seyss-Inquart was die een beslissing kon nemen en dat ze dat ook aan de Reichskommissar zouden melden.[29]

De zaak bleef slepen, verscheidene brieven van Snijder ten spijt. Ook de commissie Woltersom bleef actief. In een brief aan Snijder bijvoorbeeld probeerde ze Snijder ervan te overtuigen, dat uitgevers en boekhandelaren zich wellicht zouden moeten organiseren als de organisaties van voedselvoorziening. ‘De organisaties van de voedselvoorziening toch vormen een verticaal verband, waarin producent, bewerker, verwerker en handelaar zijn aaneengesloten.’[30] Het was een laatste stuiptrekking, want op 1 september 1942 kwam er een gemeenschappelijke bekendmaking voor de pers, waarin de Organisatiecommissie voor het Nederlandsche Bedrijfsleven en de Nederlandsche Kultuurkamer het een en ander meldden, waarbij voor ons de punten 1 en 3 belangrijk zijn:

‘1. Uitgevers van boeken en drukwerken van welken aard dan ook, boekmuziek- en kunsthandelaren, leesbibliotheekhouders en handelaren in voortbrengselen van kunstnijverheid, in wier bedrijf slechts werkzaamheden worden verricht, voor welker uitoefening het lidmaatschap van de Nederlandsche Kultuurkamer vereischt is, behooren uitsluitend tot de Nederlandsche Kultuurkamer.’

‘3. Voor zooverre een uitgever tevens een drukkerij of een ander grafisch bedrijf exploiteert, valt hij ten aanzien van die drukkerij of dat grafische bedrijf, onder de Organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven, maar behoort tevens als uitgever tot de Nederlandsche Kultuurkamer.’[31]

Zo was de strijd definitief beslecht in het voordeel van Goedewaagen en Snijder. De visie die de nationaal-socialisten op de cultuurpolitiek hadden, moest het natuurlijk ook winnen van die van niet-nationaal-socialisten als Hirschfeld en Woltersom. Dat de beide laatsten toch de strijd aanbonden, duidt hooguit op een naïeve visie op de werkelijkheid. Het resultaat was, dat uitgevers en boekhandelaren nu in dezelfde organisatie werden gebracht als de scheppers van de boeken waarin zij handelen.

Voor Snijder was het eigenlijk een Pyrrusoverwinning. Op het DVK was zijn rol uitgespeeld: ondank is 's werelds loon. Toen de Departementsraad in juni 1942 bijeenkwam was het al duidelijk hoe de papieren lagen, zoals uit de notulen blijkt: ‘De Heer De Ranitz dringt er nogmaals op aan afschriften van belangrijke brieven en nota's aan het Kabinet door te zenden. Op het Kabinet zal dan beoordeeld worden, welke aangelegenheden met Prof. Snijder dienen te worden behandeld.

De Heer De Ranitz heeft bezwaren tegen een rechtstreeks contact van ambtenaren van het Departement met Prof. Snijder. In dit verband noemt hij een

voorbeeld. Het is voorgekomen dat een bureauleider inzake een personeelsaangelegenheid, zich heeft gewend tot Prof. Snijder. In de eerste plaats is dit ambtelijk onjuist en in de tweede plaats is dit een aangelegenheid, waarvoor Prof. Snijder niet competent is.'[32] Hier tekende zich al de machtsstrijd af, waardoor Goedewaagen een halfjaar later als secretaris-generaal moest verdwijnen en De Ranitz, na een kort intermezzo met Reydon als secretaris-generaal, waarnemend secretaris-generaal zou worden. Wat hierbij wellicht ook in Snijders nadeel heeft gewerkt is het feit dat hij in de Nederlandsche Kultuurkamer geen enkele rol speelde, en het was deze Kultuurkamer met de daarbij behorende Gilden, die in het kunstleven van die dagen een factor van betekenis zou worden.

Op 25 november 1941 werd de Kultuurkamer officieel aangekondigd en zij trad op 22 januari van het jaar daarop met de verordening betreffende de persen theatergilden in werking. Hans Mulder is uitvoerig ingegaan op de reactie van de Nederlandse kunstenaars op oproepen als in *De Vrije Kunstenaar*:

'Schrijvers, schilders, beeldhouwers, musici, kunstnijveren en bouwkunstenaren en gij allen die meneer Goedewaagen in opdracht van Seyss-Inquart bijeen wil drijven in zijn gilden:

WEET WAT GIJ DOET!

Gij pleegt verraad en gij verbeurt het recht de kunst te dienen en de naam kunstenaar te dragen indien gij de Kultuurkamer kiest boven UW EER ALS ARTIEST

UW OOGENBLIK IS GEKOMEN......!

De totale oorlog dwingt ook u stelling te nemen, u duidelijk uit te spreken!

Voor of tegen het fascisme!

Voor of tegen menschenroof, moord en rechtsverkrachting!

Voor of tegen den Duitschen wereldveroveraar!

Voor of tegen... de schoonheid en de kunst!

NEDERLANDSCHE KUNSTENAARS:

Trotseert bedreiging, omkooperij, en materiele moeilijkheden, versjachert, in het vooruitzicht van de Duitsche nederlaag, niet uw ideaal voor een fictie, armoede weet gij zoonoodig te dragen! Onderschat niet de ontzaglijke beteekenis van een krachtig "neen" der gezamenlijke Nederlandsche kunstenaars.

Houdt het oog gericht op de toekomst.

WEIGERT TOE TE TREDEN TOT DE GILDEN!

en maakt de afkondiging van de Kultuurkamer tot een leeg gebaar van de nazi-hansworsten die vergeefs probeerden, het Nederlandsche volk in zijn kunstenaars te corrompeeren!'

Het verzet tegen de Kultuurkamer, elders, zoals bij Hans Mulder al uitvoerig behandeld, valt buiten het kader van deze studie. Ik zal er slechts incidenteel op terugkomen.

Het al dan niet toetreden tot de Kultuurkamer was aanleiding voor veel discussies bij de schrijvers. Bij de uitgevers en boekhandelaren die ook binnen het Letterengilde vielen, bestond deze discussie veel minder.

De discussie over de laakbaarheid van het toetreden tot de Kultuurkamer was na de oorlog nog niet verstomd. J.B. Charles verwoordde de diepe kloof tussen hen die zich hadden aangemeld en hen die dat hadden geweigerd: 'De onmogelijkheid van het neutralisme bleek in de oorlog. Hij, die neutraal wilde blijven en de vluchtende jood of de socialist niet in huis wilde nemen, werd daarmee een begunstiger van de vijand, dus een vijand. Een moment in de totale oorlog was, dat de vijand de kunstenaars in het dressaat van de nationaal-socialistische Kulturkammer wilde bannen. Behalve natuurlijk de joden en de kommunisten: die moesten sterven. Er bleef geen mogelijkheid van neutraliteit voor die kunstenaars over: zij kozen de solidariteit met de getekenden, daarmee waren zij tegenstander van de vijand en zelf getekende. Of... zij meldden zich gehorsamst en begunstigden daardoor de vijand en werden er vijand door.

Van dat ogenblik af is er tussen tenminste twee soorten Nederlanders de litteraire of algemeen kritische schermutseling onmogelijk geworden. Er is geen niveau meer voor. Of liever: het niveau is nog altijd dat van voor de oorlog. En deze zingeving stamt niet voornamelijk van de oud-solidairen. De haat, na vijftien jaren nog [Charles schreef dit in 1962, A.V.], van hen die verkeerd waren jegens hen die solidair bleven, is een van de beslissende krachten in de kunstenaarswereld. Oók in de kunstenaarswereld, kan men beter zeggen. En wee de man, die in de oorlog de moeilijke beslissing nam en het overleefde. Hij heeft zich voorgoed tegenover de anderen gesteld, wier gedrag dáárdoor het stigma van verraad kreeg, en dat zal hij merken! Zijn geheime doodsvijanden blijven de nietsolidairen, de profiteurs van toen.'[33]

Charles heeft gelijk: de komst van de Nederlandsche Kultuurkamer scheidde de geesten. Want de Kultuurkamer was meer dan enkel een belangenorganisatie. Tobi Goedewaagen stelde het wat dat betreft in zijn installatierede van de Kultuurkamer heel duidelijk: 'Maar de Nederlandsche Kultuurkamer verschilt hemelsbreed van al die vereenigingen, die in de liberale aera doende waren, de belangen der cultureele werkers te behartigen. Zij is geen vereeniging, doch staatsorgaan en staat onder toezicht, leiding van de centrale staatsmacht, die haar een eigen taak, een verordenende en beschikking gevende bevoegdheid heeft gegeven.'[34]

In *De Schouw*, het orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer kon men in een snel opeenvolgende reeks artikelen lezen wat de bedoelingen waren van de Kultuurkamer en ook wie de geroepenen waren die zich daarbij mochten aansluiten. Ten aanzien van de boekenbranche was dat duidelijk: 'Evenzoo zullen de Vereeniging van Letterkundigen, de Nederlandsche Boekverkoopersbond

en de Nederlandsche Uitgeversbond resp. opgaan in de Vakgroepen Schrijvers, Boekhandelaren en Uitgevers van het Letterengilde', schreef Goedewaagen.[35]

Niet iedereen mocht lid worden van de Kultuurkamer. In het eerste nummer van *De Schouw* stelde De Ranitz dat al vast: 'Niet een ieder zal als lid van de Kultuurkamer kunnen worden opgenomen. De President kan de toelating van hen die de noodige betrouwbaarheid en geschiktheid missen, weigeren. Dit moet uit feiten blijken. Betrouwbaarheid is een zaak van zedelijke waardeering. Iemand, die betrokken is geweest bij zwendelpraktijken, mist de betrouwbaarheid, welke noodig is voor den kunsthandel. Iemand die kennelijk een liederlijk leven leidt, kan niet toegelaten worden. Cultuurwerkzaamheid is een zaak van geestelijke leiding van de volksgenooten. Cultuurwerkers hebben een openbare taak. Daarom bestaan hier zedelijke eischen. Het zal mogelijk moeten zijn iemand, die kennelijk vijandig staat tegenover de volksgemeenschap, b.v. een communist, de toelating tot de Kultuurkamer te weigeren!'[36]

Over joden werd door De Ranitz helemaal niet gesproken. Achtte hij dat een vanzelfsprekende zaak of wilde hij de adspirant-leden niet te veel afschrikken? Nog geen jaar later was men heel wat duidelijker; Dirk Spanjaard beet de spits af: 'Op de eerste plaats sluit de Verordening in artikel 10 uitdrukkelijk joden en joodsch-vermaagschapte personen uit, een logisch gevolg van de opdracht aan de Kamer om haar taak "in het licht van haar verantwoordelijkheid tegenover de volksgemeenschap" uit te oefenen. De begrippen Nederlandsche volksgemeenschap en jodendom zijn nu eenmaal onvereenigbaar, een stelling, die elders herhaaldelijk beter en uitvoeriger is geargumenteerd, dan binnen het bestek van deze beschouwing mogelijk zou zijn.'[37]

'Veel schrijvers bleven echter weigeren', vertelde Hans Klomp, zakelijk leider van het Letterengilde aan Lisette Lewin[38]. 'Sommigen onder mededeling dat zij zich alleen voor hun ontspanning met de letteren bezig hielden, anderen omdat ze een ander beroep waren gaan uitoefenen. Dat moest je accepteren. Een hunner, Antoon Coolen, als ik het me wel herinner - berichtte dat hij in een wasserij werkzaam was.'

Er waren verschillende motieven om geen lid te worden van een Gilde. Jan Feith kwam met de volgende - nogal curieuze - redenering: als zijn boeken niet meer werden uitgegeven, hoefde hij ook geen lid te worden van een gilde. Zo schreef hij althans in een brief aan het DVK, nadat hij te horen had gekregen dat er wegens papierschaarste geen vergunning was gegeven voor het uitgeven van een boek van hem over Van Heutsz: 'Overigens toont een-en-ander mij wel overtuigend aan, dat het voor mij geen zin heeft, toe te treden tot eenig gilde van letterkundigen, waar reeds bij voorbaat my is gebleken, dat zelfs algeheel onzijdige boeken verboden worden.'[39] Hij kreeg van Van Ham nog ten overvloede te

horen dat zijn boek enkel niet uit kon komen wegens de papierschaarste en dat er van een verbod van zijn boeken om welke andere reden dan ook, geen sprake was.[40] Het vermocht Feith niet te vermurwen.

Feith zal bekend blijven door de dichtregels die hij bij werk van Van Meegeren publiceerde, zoals:

Kom!
sleur haar in je armen mee en stamel naar de laatste bêe...
Waarom je lust niet uit te vieren
Nu naakt zij zich wist op te sieren
en in haar oor je heete woord:
zij voor je openspreidt haar poort.[41]

De reactie van de zijde van de overheid op weigeraars was soms scherp; soms kwam er geen enkele reactie. Dat had natuurlijk ook te maken met de belangrijkheid van de weigeraar. In theorie bestond de mogelijkheid dat de zaak werd doorverwezen naar de politie, al werd deze dreiging als drukmiddel gebruikt en maar zelden in praktijk gebracht.

Schrijvers die zich niet voor de Kultuurkamer hadden aangemeld, maar aan de andere kant geen mogelijkheid zagen om het lidmaatschap te vermijden, verzonnen soms de fraaiste bewoordingen om er aan te ontsnappen. De dichter Jan Prins bijvoorbeeld: ‘Dezer dagen ontving ik Uw bevestiging van mijn schriftelijke aanmelding bij U van 1 April j.l., die mij door de fungeerende overheid nadrukkelijk was opgedragen. Tevens bericht U mij, dat over mijn toelating tot de Nederlandsche Kultuurkamer nader zal worden beslist. Waar dus blijkt, dat mijn toenmalige gedwongen aanmelding niet tot gevolg behoeft te hebben, dat ik bij de Kultuurkamer word ingelijfd, deel ik U mijnerzijds mede, dat het lidmaatschap der kamer door mij niet werd gewenscht, zodat ik U bij dezen verzoek daarvan verschoond te blijven.’[42] Overigens aanvaardde Jan Prins wel een adviseursfunctie bij het DVK. Hij beheerde enkele steunfondsen en hoopte daardoor die buiten bereik van de nationaal-socialisten te houden, wat inderdaad is gelukt.

Jan de Vries, die de brief van Jan Prins te lezen kreeg, schreef Goedewaagen onmiddellijk een brief: ‘Naar ik verneem is het de gewoonte, dat op een dergelijk schrijven wordt geantwoord: “aangezien het lidmaatschap der Nederlandsche Kultuurkamer voorwaarde is voor de uitoefening van werkzaamheden, gelegen op het door de Nederlandsche Kultuurkamer bestreken gebied, moet U zich terstond na ontvangst dezes van zoodanige werkzaamheden onthouden. Eventueel nietinachtnemen van dit verbod zal politionele maatregelen ten gevolge hebben.”

Het komt mij voor, dat de Nederlandsche Kultuurkamer zich met een dergelijk schrijven aan een bekend dichter belachelijk zou maken en dat het beneden

haar waardigheid is een zoodanigen brief te verzenden. Daarom zou ik U willen adviseeren in dit en soortgelijke gevallen er het zwijgen toe te doen.'[43]

Goedewaagen nam het advies van De Vries over.

Veel bekender is het geval A. Roland Holst. Hij schreef juli 1942 een brief aan de Nederlandsche Kultuurkamer:

> 'Tot het laatst toe ben ik op het standpunt gebleven onder geen beding mij uit vrijen wil voor de Nederlandsche Kultuurkamer te melden. Thans blijkt mij uit een missieve van Dr. Bergfeld dat ik niet met een Nederlandsche Cultuurmaatregel te doen heb, doch met een duitsche politiemaatregel. Waar ik mij naar de politiemaatregelen van de bezettende macht schik, ga ik er dus toe over, mij voor een Kultuurkamer te melden die haar vorming door dergelijke maatregelen liet waarborgen. Naar men mij verzekerde is het aan de leiding dezer Kultuurkamer te beslissen of ik al dan niet als lid zal worden goedgekeurd. Het moet mij van het hart U te verzekeren dat Uw afkeuring door mij op hooge prijs gesteld zal worden.
> Juli 1942
> A. Roland Holst'[44]

Dr. Joachim Bergfeld, getooid met de fraaie titel van Leiter Abteilung Kultur van het Generalkommissariat zur besonderen Verwendung van het Reichskommissariat für die besetzten niederländischen Gebiete kreeg van Roland Holst ook een brief, die er niet om loog. Wellicht vreesde Roland Holst dat de Nederlandse nazi's zijn brief niet aan Bergfeld durfden door te sturen uit gêne voor het mislukken van hun politiek:

> 'Herrn Dr. Bergfeld,
> Ihre Aufforderung folgend, sende ich Ihnen hierbei eine Kopie meiner Anmeldung bei der N.K.K.
> Weder an die Verordnung dieser Kulturkammer noch aus Ihrem ersten Schreiben wurde mich deutlich dass die sich vollziehende Veränderung von Cultuur in Kultur, sich auf dem Wege von Polizeimassnahmen durchsetzen würde. Als Westeuropäer fällt es einem Holländer nicht leicht sich von diesen seiner Art fremden Auffassungen einer Begriff zu bilden.
>
> A. Roland Holst'

'Deze klassiek geworden brief bracht de Duitsers een harde klap toe', schrijft Lisette Lewin.[45] 'Maar nog erger was het voor de Nederlandse functionarissen van het Letterengilde, die wisten dat Roland Holst een groot dichter was. Goedewaagen en Klomp, blijkt uit hun herinneringen, hebben er bijna om gehuild.'

Nu zal het met dat huilen wel meegevallen zijn, maar wel is het zeker dat vooral Klomp zich de zaak erg aantrok. Op 18 juli schreef hij Jan de Vries, Leider van het Letterengilde, een brandbrief: 'Ik vrees dat de Heer Roland Holst door dezen brief weleens in moeilijkheden zou kunnen komen. Dr. Van Ham deelde echter mijn standpunt niet, dat er onzerzijds bij Dr. Bergfeld op matiging moet worden aangedrongen.'[46]

Twee dagen later schreef hij opnieuw: 'Dr. Bergfeld heeft n.l. Zaterdag aan Mr. Spanjaard medegedeeld, dat hij A. Roland Holst zal laten arresteeren. Ik kan wel begrijpen, dat Dr. Bergfeld over den brief van Roland Holst verbolgen is, maar ten eerste kennen wij den tekst van de missive van Dr. Bergfeld niet en ten tweede zou Dr. Bergfeld er misschien rekening mee willen houden, dat Roland Holst, ook onder de dichters, niet de eerste de beste is.

Bovendien: Roland Holst hééft zich aangemeld (in tegenstelling tot Bordewijk, tegen wiens schrijven dr. Bergfeld geen bezwaar had). Het eenige middel om deze arrestatie te vermijden is naar mijn meening Uw tusschenkomst. Ik hoop, dat U het met mij eens bent, dat deze arrestatie èn weinig bevorderlijk zou zijn voor het welslagen van ons werk èn wel een zeer harde maatregel is ten opzichte van iemand, die zelfs door een man als Dr. Bergfeld niet geheel naar zijn waarde kan worden geschat.'[47]

Goedewaagen probeerde bij Bergfeld te interveniëren, maar het mocht niet baten: de SD werd op A. Roland Holst afgestuurd, maar ze kwamen net te laat Roland Holst was bij Eduard Verkade in Breukelen ondergedoken.

Later verhuisde Roland Holst naar zijn broer, terwijl zijn brieven in het land circuleerden.

Roland Holst was de dans ontsprongen, hij kon terecht vrezen dat hij anders geconfronteerd zou zijn geweest met de strengste maatregelen. Had enkele maanden daarvoor Bergfeld niet de Kultuurkamer laten weten dat hij op 2 april 1942 'een lijst wenst te ontvangen van prominente kultuurdragers die zich niet op 1 April aangemeld hebben. Dezen zullen wellicht worden aangepakt. Wat de overigen betreft, is nog geen beslissing genomen.'[48]

Jan de Vries, de Leider van het nieuwe Letterengilde, mengde zich bewust niet in de discussies. Prof. dr. J. de Vries wilde maar al te graag het imago van de onkreukbare bestuurder behouden, de man van gezag die zich niet met het gekrakeel van het voetvolk op wenste te houden. Hij was ook niet de eerste de beste. De Vries was een vooraanstaand germanist en vanaf 1926 hoogleraar in Leiden in de Oudgermaanse taal- en letterkunde en de vergelijkende Indogermaanse spraakkunst. Hij was de man die de *Edda* in het Nederlands had vertaald.

Hij had, gezien zijn werk niet zo verwonderlijk, al heel vroeg banden met Duitsland. Tevens had hij zich beziggehouden met de contemporaine Neder-

landse literatuur, waarover hij in 1923 in Duitsland reeds publiceerde. Bij Henriëtte Roland Holst bijvoorbeeld sprak hij over 'die kommunistische Lösungen' die de dichteres voor maatschappelijke problemen had gevonden[49]; negentien jaar later, in *Das Niederlandbuch*, waarin als gezegd ook een fragment uit Antoon Coolens roman *De drie gebroeders* voorkwam, bewerkte hij zijn artikel uit 1923, maar het communisme van Roland Holst was nu veranderd in 'heissen Verlangen nach sozialer Gerechtigkeit'.[50]

Er was meer. Herman Teirlinck was in 1923 een schrijver die 'in seinen Typen moderner Dekadenten ein sehr stimmungsvolle Kunst von bezonderem Reiz geliefert hat'. In de versie uit 1942 was Teirlinck verdwenen, evenals een aantal joodse schrijvers. Opvallend is dat schrijvers als Antoon Coolen en Theun de Vries, die toch nadrukkelijk stelling hadden genomen tegen het nationaal-socialisme, door De Vries in positieve zin werden besproken. Wellicht koesterde de nieuwe kunstpaus nog de hoop dat hij deze beide schrijvers van wat hij zag als 'volksche' literatuur nog voor de Nieuwe Orde kon winnen? Of móést hij wel omdat bijvoorbeeld Coolen in dezelfde bloemlezing vertegenwoordigd was? Kelder komt in ieder geval tot een aardige conclusie na het lezen van beide artikelen van Jan de Vries: 'In 1923 eindigde De Vries zijn artikel aldus: "Dieser Kampf zwischen den internationalen und dem rein nationalen Menschen, doppelt gewaltig und wichtig in unserem von allen Seiten von grossen Staaten eingeschlossener Volke, ist der Erzeuger unserer höchsten Kunst, der Wahrer unserer Volkskraft". In de 1942-versie is de tussenzin (van "doppelt" tot "Volke") geschrapt. Deze zinsnede was niet meer actueel. Een van die grote staten was immers in Nederland, samen met mensen als De Vries, zijn antisemitische cultuurpolitiek aan het bedrijven. Ter "bescherming" van de volkskracht en de kunst was de nationale mens nationaal-socialistisch geworden.'[51]

Deze Jan de Vries nu werd geroepen tot het hoogste ambt in het land der letteren. En hij deed het maar al te graag. Hij liet al gelijk aan het begin van de bezetting, toen er van een Kultuurkamer nog geen sprake was, merken hoe hij over Nederland-nieuwe-stijl dacht. 'De middelen om een nieuwen geest in ons volk te wekken liggen op het gebied der politiek en der opvoeding', orakelde hij in een brochure met de fraaie titel *Naar een betere toekomst*.[52] Hij gaf daarbij drie elementen aan die noodzakelijk waren voor de opwekking van een nieuwe geest:

'1. *Politieke middelen*

a. Ontbinding der politieke partijen en aanvaarding van het verantwoordelijke leiderschap.
b. Samenstelling der volksvertegenwoordiging als een adviserend lichaam, waarin de corporatieve opbouw van het volk tot uitdrukking komt.

c. Erkenning van het feit, dat de boerenbevoling een der voornaamste bronnen van onze volkskracht is.'
Na zijn standpunt te hebben gegeven over onderwijs en opvoeding van de jeugd kwam hij tot:

'3. *Algemene volksopvoeding*

a. Het in dienst stellen van pers, radio en film in de taak der volksopvoeding, met bewaring van onze traditionele vrijheden, voorzover deze niet in strijd komen met het welbegrepen volksbelang.
b. Regeringszorg voor kunst en wetenschap, gepaard met een verstandige leiding in opbouwenden nationalen zin.'

'Richtlijnen wilde ik geven', besloot hij, 'niet opdat men zich zou aansluiten bij deze of gene partij. Maar opdat men zich van de toekomst rekenschap zou geven. Want deze komt, met de nationale gedachte en met de socialistische gedachte. Moge de verbinding van beide in een vorm geschieden, die strookt met onzen waarlijk Nederlandschen aard.'

De vorm van de Kultuurkamer viel wat De Vries betrof binnen het door hem geschetste kader en zo trad hij als voorman op. Frits Sampimon zocht hem op voor een vraaggesprek voor *De Schouw*. Twee fragmenten van zijn artikel zijn interessant. Allereerst zijn idolate typering van De Vries: 'Hoog en nietig troont het telefoontoestel op een stapel boeken, die op zijn beurt weer rust op een groot en massief bureau. Deze telefoon is als een kleine uitkijktoren van een vesting van zware boeken, omgeven door wallen van papier en cahiers.

De plaats van dit telefoontoestel typeert den eigenaar, evenals trouwens de stapels en rijen boeken dit doen, die van den grond tot aan het plafond reiken, in muurkasten gerangschikt en in de hoeken van deze werkkamer zijn opgestapeld. Zeker, de bewoner van deze kamer erkent het nut van de moderne uitvinding en ziet de noodzakelijkheid van de telefoon in. Maar meer waarde hecht hij er niet aan, hij geeft zijn telefoon niet een aparte, preciese, steeds ontruimde plaats, doch zet haar achteloos op een stapel boeken (die hem veel liever zijn), zoodat hij haar toch steeds bij de hand heeft. Zij is een nuttig werktuig doch geen hoofdzaak.'[53]

J.J. Kelder, die *De Schouw* uitputtend heeft bestudeerd, vindt dat Sampimon op deze wijze 'de eruditie van de nieuwe leider van het letterengilde' wilde propageren.[54]

Er was de Kultuurkamer alles aan gelegen naar buiten toe over te komen als een respectabel genootschap en een man als Jan de Vries met zijn grote staat van dienst, was een prachtige vlag die de lading moest dekken.

En dan de filosofie die De Vries te berde bracht. Daar moesten de lezers van *De Schouw*, maar meer nog de aarzelende literatoren, de weifelaars die in het kamp van de Kultuurkamer moesten worden getrokken, wel van opgekeken

hebben: ‘En tot slot zeide ons de Leider van het Gilde, dat het Letterengilde tot heil zal strekken van den Nederlandschen literator. Van den literator en niet van de Nederlandsche literatuur, omdat uit den aard van de zaak alles wat er geschapen wordt op het gebied van de schoone kunst, geheel omgaat buiten eenige organisatie. De schrijver heeft zich vaak gevoeld als een soort van bohémien in de hedendaagsche maatschappij en de tegenstelling is geschapen tusschen den kunstenaar aan den eenen kant en den gezeten ordelijken burger aan den anderen kant. Deze tegenstelling zal voor de toekomst moeten wegvallen, eigenlijk niet omdat de schrijver zich essentieel veranderd heeft maar omdat de burger zich essentieel zal veranderen. De burger was, wat wij aan het begrip van burgers verbinden, degene, die zich in een zeker bezit tevreden gevoelde en die meer aan materieele dan aan andere voordelen dacht en daardoor juist in zoo'n scherpe tegenstelling kwam te staan ten opzichte van den scheppenden kunstenaar. Maar de burger van de toekomst, dat is degene, die deel uitmaakt van een volksche gemeenschap, dat is dus ieder lid van deze volksgemeenschap, onverschillig van welken aard of rang of stand hij ook is, en het zal voor den schrijver een voorrecht zijn om zich te kunnen inschakelen als een volwaardig en geëerd lid van deze volksgemeenschap. Zoodra dan de tegenstelling tusschen den burger en den kunstenaar is overbrugd, zal de kunstenaar vanzelf ook den weg vinden tot de maatschappelijke organisaties, die in het leven worden geroepen en dan zal hij merken, dat de volksgemeenschap van de toekomst zeer zeker in hooge mate, zoo niet in de allerlaatste plaats, haar zorgen zal uitstrekken.’

Dat betekende een stroom van verzoeken om hulp en bemiddeling. Wie zich tot de Kultuurkamer wendde, ging eigenlijk akkoord met het uitgangspunt van deze organisatie. Het waren dan ook voornamelijk aanhangers van de Nieuwe Orde die zich tot de bestuurderen van de Kultuurkamer richtten. Dat was nu precies wat Roel Houwink in een eerder stadium had voorspeld toen hij mei 1941 Jan van Ham een brief met raadgevingen stuurde, naar aanleiding van een gesprek dat Van Ham op 14 mei op het Departement met Houwink had. Houwink noemde het gesprek nuttig: ‘Om te beginnen is daarbij uit den weg geruimd het misverstand, dat de gilden-kwestie zou moeten worden opgevat als een nationaal-socialistische partij-aangelegenheid, maar dat het hier inderdaad gaat om een zaak die onze Nederlandsche volksgemeenschap in haar geheel betreft, zoodat de bemoeiingen van het Departement in dezen strikt en concreet als *overheids*bemoeiingen dienen te worden verstaan. Ik hoop dan ook van harte, dat jullie erin zullen slagen zoo spoedig mogelijk door een duidelijke uitspraak - in den zin van hetgeen wij bespraken - een einde te maken aan het fnuikend misverstand, dat door de in de enquête van de Vereeniging van Letterkundigen overgenomen woorden van den Secretaris-Generaal is gewekt en waaruit niet duidelijk te lezen valt, dat het gilde een on-“politieke” organisatie

zal zijn, maar het in tegendeel voor de hand ligt aan te nemen, dat het hier een organisatie betreft, die enkel georganiseerde krypto-nationaal-socialisten onder haar leden tellen wil.

Eerst indien dit misverstand tegenover de letterkundigen uit den weg geruimd is, zal het mogelijk zijn een voldoend aantal ter goeder naam en faam bekend staande kunstenaars te winnen voor het gilde en positief bij het werk in te schakelen. Zoolang men echter hierin niet slaagt en geen auteurs te vinden weet, die het vertrouwen genieten van hun collega's en van het publiek, kunnen ook de beste bedoelingen niet tot een gunstig resultaat leiden.

En eerst recht zal dit niet het geval zijn, wanneer men om de zaak door te drijven tot dwangmaatregelen over gaat en/of met behulp van alle mogelijke derderangs-figuren en conjunctuur-bekeerlingen het gestelde doel tracht te verwezenlijken, dan maakt men meer kapot, dan men opbouwt en schept een situatie, die vroeg of laat onhoudbaar wordt en buitendien geen gelegenheid tot werkelijk constructieven arbeid biedt; een arbeid, die hóóg noodig is overigens.

Het verheugde mij daarom zoowel uit jouw uitlatingen als uit die van Dr Goedewaagen te vernemen, dat er bij het Departement een open oog voor deze moeilijkheden en dwaalwegen bestaat. Dit schenkt mij het vertrouwen, dat jullie er op den duur in slagen zult het algemeen wantrouwen te overwinnen, waarmee de gilden-actie in het bijzonder in de kringen der letterkundigen ontvangen is. En daarmee kan niet anders dan het welzijn zoowel van de letterkundigen als van het volk zijn gebaat.

Er is ontzaggelijk veel werk op dit terrein te doen, maar het allereerstnoodzakelijke is, dat jullie het vertrouwen van een groot aantal vooraanstaande letterkundigen wint en dat kan alleen geschieden door het *vakelement* bij de gilde-vorming op den voorgrond te plaatsen en de ideologische kwesties voorloopig zooveel mogelijk te laten rusten.

Het was daarom waarschijnlijk ook beter geweest, indien jullie bij den opzet van het letterengilde begonnen waart met den formeelen weg te bewandelen en bv. ten Departemente een inleidende bespreking had gevoerd met resp. de besturen der bestaande vereenigingen op dit gebied. Ik maak mij sterk, dat dit een betere basis zou hebben opgeleverd voor verdere besprekingen dan het samenroepen van een aantal willekeurige menschen. Men kan toch onmogelijk figuren als Kettmann, Beversluis, Van Ierssel, Scholte, Populier in eenig opzicht representatief achten voor onze letterkunde en het is niet aan te nemen, dat zij, indien zij een vooraanstaande plaats in het gilde-verband zouden krijgen, het vertrouwen zouden hebben van hun collega's of van het publiek. Trouwens, op grond waarvan ook? Dit lijkt mij een gevaarlijk punt, dat al je tact zal eischen. We spraken erover en ik kom er dan ook alleen op terug, omdat het mij een zaak

van essentieel belang lijkt, wanneer het erom gaat, menschen als Bloem, Nijhoff, Werumeus Buning e.a. voor het gilde te winnen.'[55]

De letterkundige D. Wouters uit Zeist bijvoorbeeld. Hij publiceerde tamelijk ijverig in de jaren 1940-1945, zoals een artikel over Hoffmann von Fallersleben[56] en stukken over Zuid-Afrika, zoals het vlammende artikel 'Krüger klaagt aan' uit 1941[57] en een verhandeling over Nederlandse straatliederen waarin Zuid-Afrika werd bezongen, in positieve zin natuurlijk, gepubliceerd in 1940.[58] Daarnaast publiceerde hij in *De Waag*. Het briefhoofd van Wouters loog er ook niet om: 'D. Wouters, letterkundige' met de toevoeging 'YN 'E OLE', (de naam van zijn huis.)

De bestuurder van het Gewestelijk Bureau Utrecht van de Nederlandsche Kultuurkamer, J. Zuuring, wilde Wouters graag bezoeken. Hij schreef hem een korte brief[59] met het verzoek hem ommegaande te berichten wanneer dat bezoek gelegen kwam. Hij had dat, aanvang 1944, beter niet kunnen doen, want alles liep fout. Wouters was geen gemakkelijke man, want een week later stuurde hij al een brief aan de waarnemende president van de Kultuurkamer.[60] Hij vertelde hierin dat hij Zuuring had gemeld dat hij zowel op maandagmiddag om drie uur als dinsdagmiddag om drie uur thuis zou zijn. 'Tevens maakte ik den afzender opmerkzaam dat het huisnr. onjuist was (Prof. Lorentzlaan 135, in plaats van 150).' Zuuring kwam beide middagen niet opdagen en Wouters was boos: 'Redenen waarom ondergetekende den afzender heeft bericht dat hij hem thans niet meer ontvangen kan, en tevens de reden waarom ondergetekende U schrijft dat een ambtenaar die op een dergelijke niet correcte en onhoffelijke wijze optreedt, niet geschikt is om contact tussen het bestuur en de leden te bevorderen.'

Arme Zuuring, die in een tijd dat Nederland in toenemende mate werd gehinderd door slechte treinverbindingen en een tot sloop neigend wagenpark, één keer niet op tijd bij Wouters op de stoep stond en gelijk een klacht aan zijn broek had. 'Spanjaard, onderzoeken, rapport aan S.G.', is op de brief te lezen. Wouters was dan wel niet de belangrijkste auteur van Nederland, maar wel belangrijk genoeg om door de secretaris-generaal hoogst persoonlijk te worden bejegend. Zuuring hoorde van de klacht, maar hij begreep er niets van. Hij moest opeens naar de Reichskommissar, kon daarna de trein niet meer halen, want 'met de tegenwoordige voortdurende stagnatie in de vervoersmiddelen kan men niet altijd zoo men wil'.[61] Hij besloot zijn brief met: 'Het spijt mij echter, dat U onmiddellijk op een zoo onprettige wijze hierop gereageerd heeft.'

Op de bewaard gebleven brief van Zuuring zijn ook aantekeningen van Wouters te lezen. Naast allerlei aanwijzingen hoe men de tram naar Zeist kan nemen, en ook nog kan lopen, reageerde Wouters op de laatste zin met: 'Natuur-

lijk. Zit vergeefs op Ued. te wachten. Deze zin is een onbeschaamdheid.' Weer stuurde Wouters een brief aan de waarnemend President met termen als 'volkomen incorrect en in strijd met de welgemanierdheid'.[62] Bestuurder Spanjaard werd door het DVK op de huid gezeten om de zaak op te lossen. Wie meent dat een klacht van een man als Wouters, met zo'n gecompliceerd karakter en onbeholpen taalgebruik gelijk terzijde werd gelegd, heeft het mis. De Kultuurkamer en het DVK wilden geen enkele vis, hoe klein ook, missen, al klaagde Spanjaard in een nota aan het DVK: 'Ik krijg wel den indruk, dat de zaak erg wordt opgeblazen - In deeze meening word ik gesterkt nu ik van andere zijde hoor, dat de Heer Wouters een zeer moeilijk mensch is.'[63]

De zaak werd toch gesust. Het is overigens opmerkelijk dat in deze zaak de zakelijk leider van het Letterengilde, H.M. Klomp, zich er niet mee bemoeide, want in andere aangelegenheden was hij vaak praktisch de enige die dit soort ruzies moest oplossen, vermoedelijk een gevolg van zijn vriendelijke karakter.

Vriendelijk en gematigd. Dat mag blijken uit een kleine polemiek die ontstond tussen *Volk en Vaderland* waarvoor Klomp schreef en *De Misthoorn*, het felle antisemitische blad dat vond dat de NSB nog veel te burgerlijk en netjes was.

De Misthoorn had regelmatig aanvallen gepubliceerd op het koningshuis in ballingschap. Daarmee had Klomp moeite.

'Waartoe dienen nu in vredesnaam deze keuken meidenpraatjes', vroeg hij zich af, 'opgediend door iemand met een zoo onmisbare lakeienziel? Wij hebben als nationnaal-socialisten nooit te vergeten, welke de historische verdiensten zijn geweest aan ons vaderland door het Huis van Oranje bewezen. Dat de Koningin het land verlaten heeft, betreuren wij, dat zij zich zoo aan de Londensche kliek heeft verbonden, dat zij daardoor ons koloniaal bezit heeft verloren doen gaan, is een nog veel ernstiger fout, maar het is allemaal geen reden om nonsensverhaaltjes op te hangen, die door een groot deel der bevolking als beleedigend voorzichzelf worden gevoeld. Het is bepaald een Nederlandsche deugd om zijn tegenstanders behoorlijk te behandelen.'

De Misthoorn sloeg onmiddellijk terug in de van het blad bekende trant. Het beschuldigde Klomp ervan dat hij in zijn artikel 'een serie grove leugens en vieze jiddische insinuaties' aan elkaar had geregen, 'die ons de haren te berge hebben doen rijzen. Want indien dit geschrijf door hoogere functionarissen dan de pennelikker-in-kwestie tevoren is gekeurd en desondanks voor plaatsing goedgeacht, dan legt het een afschrikwekkend getuigenis af van een geest, die niet alleen bezig is in bepaalde georganiseerde nationaal-socialistische kringen door te woekeren, maar die zelfs nog door sommige voormannen wordt gecultiveerd.'[64]

In de literatuur is Klomp wellicht beter bekend als Mien Proost. In ieder geval verscheen in 1929 een bundel *Het Middelbaar Onderwijs en andere gedichten* van een zekere Mien Proost, duidelijk een pseudoniem. Menigeen dacht dat het

hier om Albert Kuyle ging, omdat in *De Gemeenschap* een brief van Mien Proost, aan Albert Kuyle gericht, was afgedrukt. Mien Proost was de dichteres van regels als:[65]

Verlaine heeft slecht geleefd
en was heel dikwels dronken.
Hij had een leelijk gezicht,
ons heeft hij gedichten geschonken.

Het mooist is ‘Sagesse’
dat schreef hij in een staat van genade.
Van de rest deugt niet veel,
toen was hij met zonden beladen.

O, Paul, O, Verlaine
ik kots van de poëzie.
Geef mij maar Veuillot,
que j'aime à la folie.

Marsman had Mien Proost in ieder geval gezien:

Ik heb Mien Proost
Met een jongen gezien.
Ze deed net of ze mij niet zag.
Ik zei natuurlijk:
‘Dag Mien’.-
Ze heeft geweldig gebloosd.

Iedereen ging zich met de affaire bemoeien tot Henri Borel in *Het Vaderland* toe. Toen maakten Proost cum suis het te bont, want in *De Gemeenschap* kwam nu ook de moeder van Mien Proost opdraven die haar dochter tegen Borel verdedigde:

-Meneer, al dicht Mien niet hoogdravend,
Voor mij is 't als moeder, een troost,
Dat ze zelf zegt: ‘Ik bleef ongehavend’.
En blijf ik,
Hoogachtend
Ma Proost.

Na de onthulling dat Mien Proost en Hans Klomp één en dezelfde persoon waren, raakten beiden voor jaren in de vergetelheid tot Klomp in de bezettingsjaren tot hogere functies geroepen werd. Hij werd bestuurder van het Letterengilde en als zodanig heeft hij weinig kwaads uitgericht of het zou het satirisch gedicht op Roland Holst moeten zijn dat hij onder het pseudoniem M. Opstro in *Volk en Vaderland* publiceerde:

Groot kwam de wind aan over het duin
In het dorp kraakten de laarzen
De dichter toefde nog in zijn tuin
Achter het raam wachtten het kristal en de vaerzen.

Maar hij ging nog niet. Hij was te moe geworden
Om te begrijpen, dat er een dag kan komen
Waarop de ontrechte, hunkerende, horde
Hem zou vragen afstand te doen van de dromen.

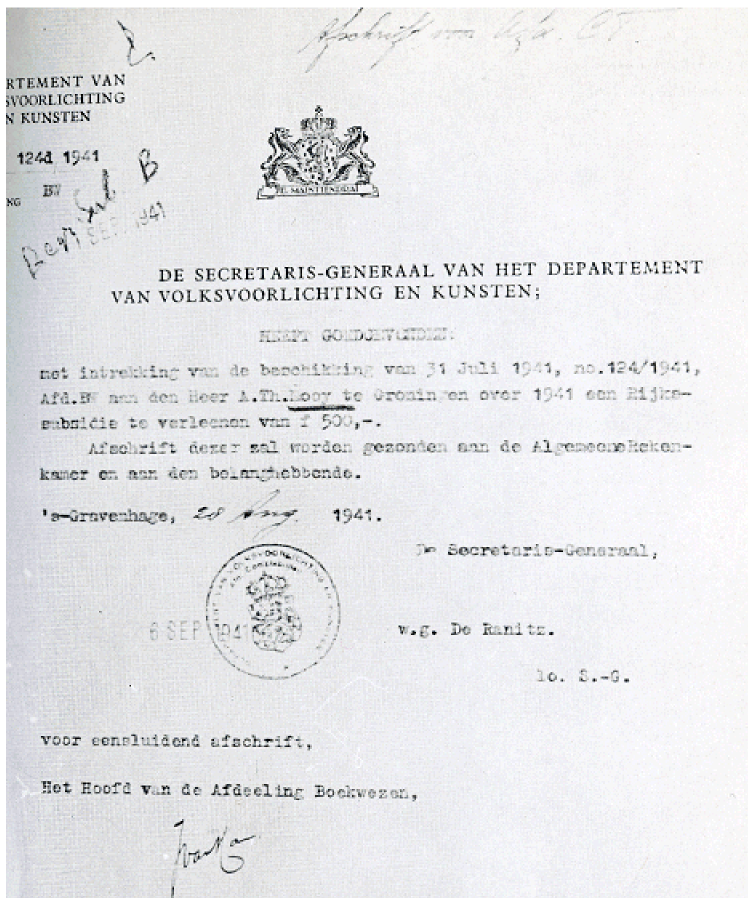
Maar hij wilde niet. En toen zij bleven,
Begon hij te schelden, voelde zich verraden.
Hij trad in en beval zijn nomade
Hem een beker te schenken: gazeuse limonade.[66]

Het gedicht was een antwoord op een gedicht van Roland Holst, *Sociale Idealisten* dat deze in maart 1942 in *De Gids* publiceerde[67] en dat luidde:

Zij weten vast en zeker
hoe alles goed zal gaan.
Zij laten bed en beker
leeg en vergeten staan.

Door droge lippen drukken
Zij zich glashelder uit.
Hun droom kan niet mislukken:
Vooruitgang is hun bruid.

Ik zie, waar ze op een rij staan
als eieren in hun rek,
Verlaine aan hen voorbijgaan,
momp'lend, door een poel drek.

RTEMENT VAN
VOORLICHTING
N KUNSTEN

1241 1941

BW

DE SECRETARIS-GENERAAL VAN HET DEPARTEMENT
VAN VOLKSVOORLICHTING EN KUNSTEN;

HEEFT GOEDGEVONDEN:

met intrekking van de beschikking van 31 Juli 1941, no.124/1941, Afd.BW aan den Heer A.Th.Mooy te Groningen over 1941 een Rijkssubsidie te verleenen van f 500,-.

Afschrift dezer zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer en aan den belanghebbende.

's-Gravenhage, 28 Aug. 1941.

De Secretaris-Generaal,

6 SEP 1941

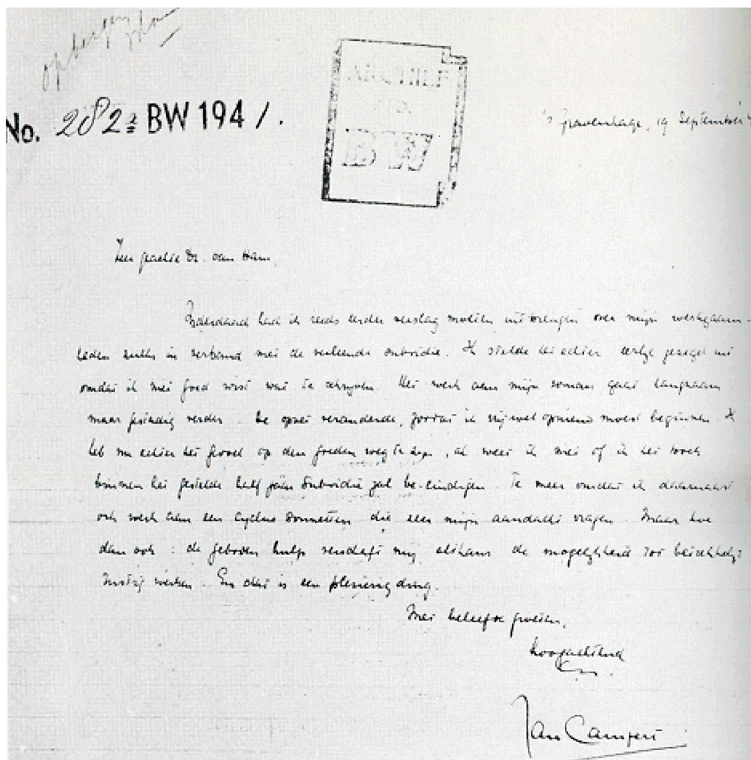
w.g. De Ranitz.

lo. S.-G.

voor eensluidend afschrift,

Het Hoofd van de Afdeeling Boekwezen,

Beschikking van de secretaris-generaal, waarin aan A.Th. Mooy (A. Marja) een subsidie over 1941 van f 500 werd gegeven.

No. 2082 BW 194 / .

ARCHIEF BW

's Gravenhage, 19 September 4[illegible]

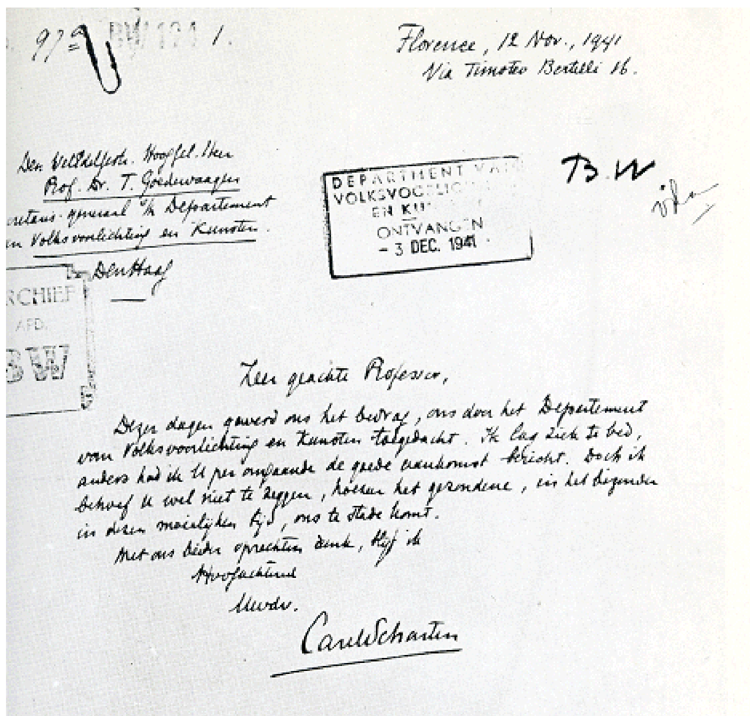
Zeer geachte Dr. van Ham

Met beleefde groeten,

Hoogachtend

Jan Campert

Brief van Jan Campert, gedateerd 19 september 1941, aan Van Ham, waarin hij stelt, 'de geboden hulp verschaft mij althans de mogelijkheid tot betrekkelijk rustig werken'.

Florence, 12 Nov., 1941
Via Timoteo Bertelli 16.

Den Weledelgestr. Hooggel. Heer
Prof. Dr. T. Goedewaagen
Secretaris-generaal v/h Departement
van Volksvoorlichting en Kunsten.
Den Haag

DEPARTEMENT VAN VOLKSVOORLICHTING EN KUNSTEN
ONTVANGEN
- 3 DEC. 1941

B.W.

ARCHIEF
AFD.
BW

Zeer geachte Professor,

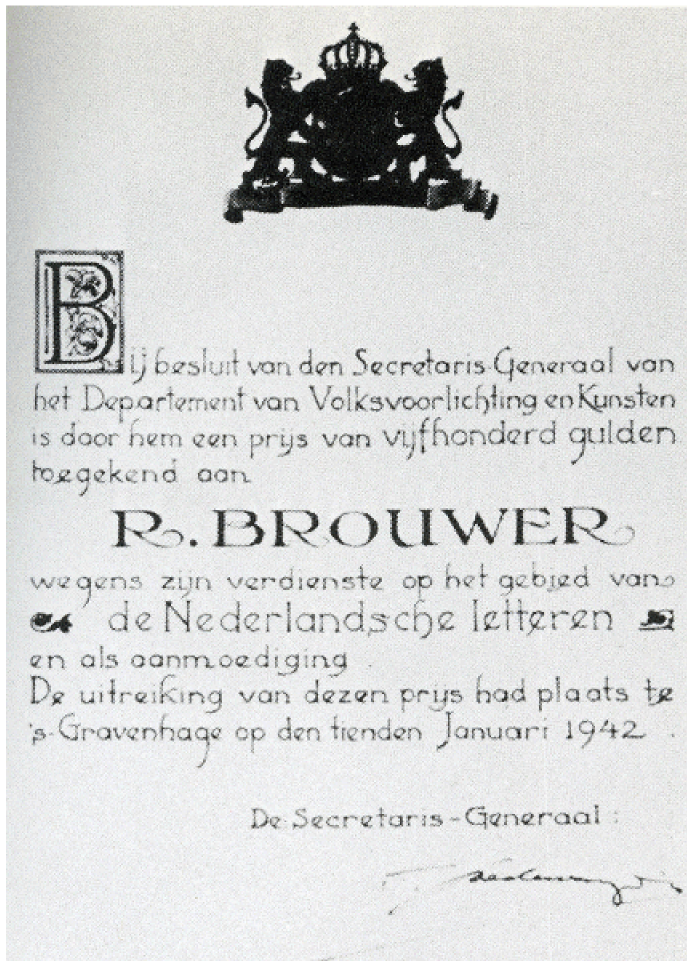
Dezer dagen gewerd ons het bedrag, ons door het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten toegedacht. Ik lag ziek te bed, anders had ik U per omgaande de goede aankomst bericht. Doch ik behoef U wel niet te zeggen, hoezeer het gezondene, in het bijzonder in dezen moeilijken tijd, ons te stade komt.

Met ons beider oprechten dank, blijf ik
Hoogachtend
Uw dw.
Carel Scharten

Bedankbrief van Carel Scharten, gedateerd 12 november 1941 aan Goedewaagen gericht.
Scharten ontving over dat jaar een subsidie.

Adriaan Morriën in de periode dat hij een subsidie van het DVK ontving.

Bij besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten is door hem een prijs van vijfhonderd gulden toegekend aan

R. BROUWER

wegens zijn verdienste op het gebied van de Nederlandsche letteren en als aanmoediging.
De uitreiking van dezen prijs had plaats te 's-Gravenhage op den tienden Januari 1942.

De Secretaris-Generaal:

Oorkonde bij een Aanmoedigingsprijs van f500 die Rein Brouwer op 10 januari 1942 kreeg uitgereikt.

Bij de uitreiking van de letterkundige prijzen over het jaar 1942. Van links naar rechts waarnemend secretaris-generaal jhr. mr. dr. De Ranitz, R.P. Sybesma, P. van Andel, J. Uilenburg en A. Tael.

Rintsje Piter Sybesma, getekend door Otto Engelhardt-Kyffhäusser. Sybesma won in 1942 de in nationaal-socialistische ogen belangrijke Harmen Sytstraprijs, groot f 2000.

Omslag van *Ai van Dirreke* van Klaas Veenboer (pseudoniem voor A. Zuidervliet), het bekroonde boek in de romanprijs van *De Schouw*.

J. van Oudshoorn omstreeks 1942.

den Haag, 8 Februari 46.
van Imhoff-plein 17.

Mijne Heeren,

Naar
aanleiding van het tot mij
gericht schrijven dd. 4 dezer,
neem ik aan, dat het Uwe
bedoeling is, met den auteur
J. van Oudshoorn van gedach-
ten te wisselen. – Hem schik-
ken dag en uur der uitnoo-
diging wel, en hij zal gaarne
van de gelegenheid tot een
onderhoud met Uw Raad ge
bruik maken, in de verwachtin

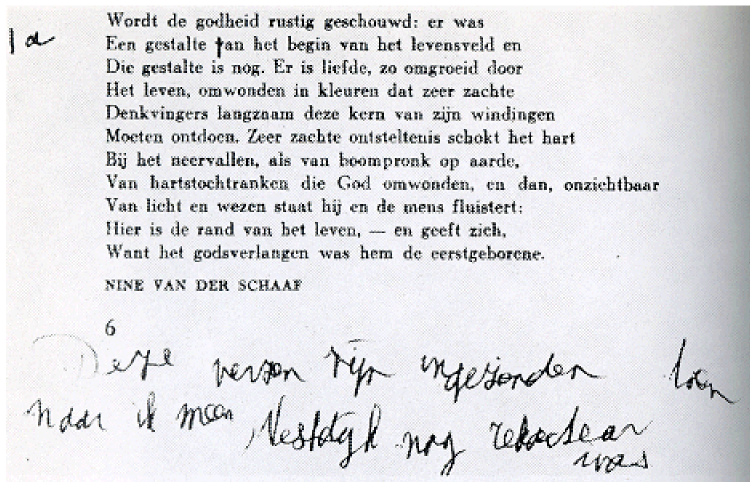
Aan den Eereraad
voor de Letterkunde,

Ulmer

Fragment van de brief die Feylbrief op 8 februari 1946 namens Van Oudshoorn aan de Eereraad schreef.

Heer Jancko, omslag van de roman van S. Bartstra, door Van Oudshoorn duchtig bewerkt.

1a

Wordt de godheid rustig geschouwd: er was
Een gestalte van het begin van het levensveld en
Die gestalte is nog. Er is liefde, zo omgroeid door
Het leven, omwonden in kleuren dat zeer zachte
Denkvingers langzaam deze kern van zijn windingen
Moeten ontdoen. Zeer zachte ontsteltenis schokt het hart
Bij het neervallen, als van boompronk op aarde,
Van hartstochtranken die God omwonden, en dan, onzichtbaar
Van licht en wezen staat hij en de mens fluistert:
Hier is de rand van het leven, — en geeft zich,
Want het godsverlangen was hem de eerstgeborene.

NINE VAN DER SCHAAF

6

Deze verzen zijn ingezonden toen naar ik meen Vestdijk nog redacteur was

De toevoeging van Nine van der Schaaf waarin ze ver na de oorlog probeerde te verbloemen dat ze in het genazificeerde *Groot-Nederland* publiceerde.

Chris de Graaff.

Boven: De redactie van *De Gemeenschap* in 1931. Van links naar rechts: Chris de Graaff, Anton van Duinkerken, Albert Helman, C. Vos, Albert Kuyle en Henk Kuitenbrouwer.

Rechts boven: Gerard Wijdeveld bij zijn promotie in 1937. Links Anton van Duinkerken, rechts Joan Kat.

GERARD WIJDEVELD

DE DROOM VAN NOLENS

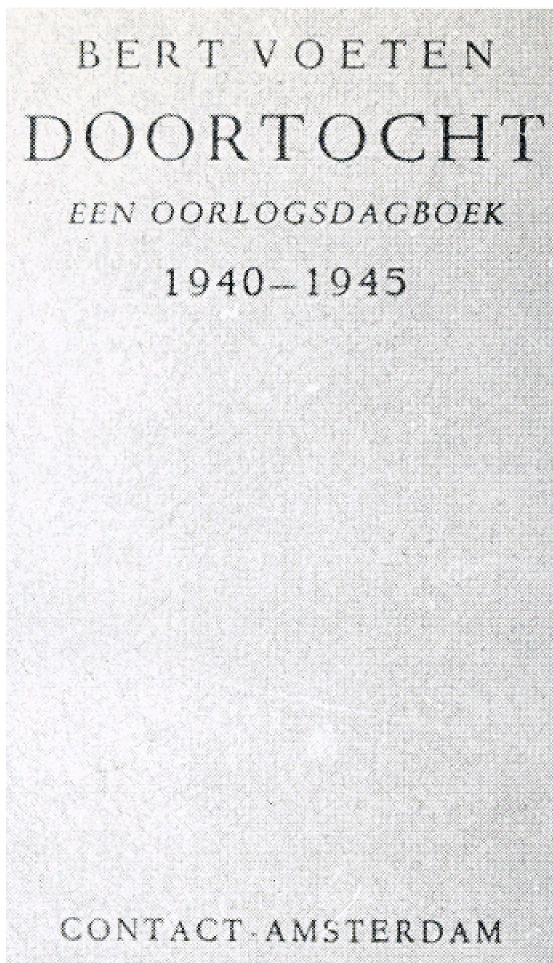
Artikel 177

Toen heeft de man, die allen voor zich bukken doet, —
hij, die de dertig met wat geld en baantjes voedt,
hij, wien geen krant de waarheid naar het hoofd toe smijt,
de sluwe priester van de Opportuniteit —

toen heeft hij zich aan slaap en droomen bloot gegeven;
zijn knechtentroep is in een ander land gebleven:
— — — — — — — — —
Er rees een bruine man, met diepen, donkren blik,
die langzaam zeide: „Eén der honderden ben ik,
„die in uw overzeesche landen heden stierven,
„zonder dat wij het zuivrend waterbad verwierven,
„zonder te hóóren van den God, die ú óók zond,
„den God, dien gij niet eens meer predikt met den mond.
„Dit werd ook niet van u verlangd. Anderen vragen
„het woord van Christus v r ij tot g a n s c h ons volk te [dragen.
„Van u werd, tusschen uw gedaas, sigaren, glazen wijn,
„gevraagd om éénmaal priester slechts en katholiek te zijn.

„Ik kom naar u in naam van de tallooze zielen,
„die door uw politiek in eeuwig onheil vielen,
„en daaglijks blijven vallen in het helsche vuur.
„Nolens, bedenk: voor ieder van ons wacht een uur!
„Ik zeg u, ondanks paars en priesterboord en Mis
„behoud ú voor ónz' eeuwige verdoemenis!"

Rechts onder: De droom van Nolens van Gerard Wijdeveld, in *De Gemeenschap* afgedrukt en aanleiding tot veel rumoer.

Omslag van *Doortocht* van Bert Voeten.

(Overigens zou De Jong dit gedicht abusievelijk toeschrijven aan Werumeus Buning.[68] Deze was als hoofdredacteur van *De Gids* wel mede-verantwoordelijk voor de inhoud.)

De nazi's waren woedend over het gedicht. Het Referat Schrifttum schreef op hoge poten een brief aan het DVK: 'Es wird gebeten, die unter der Hauptschriftleitung von Werumeus Buning, Amsterdam, herausgegebene Zeitschrift "De Gids", April 1942, Nr.4, einer eingehenden Prüfung zu unterziehen.'[69] Overwogen werd het blad op te heffen. Van Ham was het daarmee eens, zoals hij het Referat Schrifttum terugschreef: 'Das schändliche Gedicht "Sociale Idealisten", das eine direkte Besudelung des Nationalsozialismus darstellt, spricht für sich selbst. Tatsächlich ist eine Zeitschrift wie diese bald möglichst unschädlich zu machen.'[70]

De Gids bleef verschijnen, de verontwaardiging ebde weg. Vermoedelijk ook bij Hans Klomp al had ook hij (in het artikel in *Volk en Vaderland* waar hij zijn satirische artikel bij afdrukte) voor opheffing van *De Gids* gepleit: 'Zou dan toch in vervulling gaan, die waarschuwing, die een te jong gestorven criticus bijna twintig jaar geleden, tot Roland Holst richtte: "Denk! Denk! - een tandeloos grijsaard, een kindsche vorst loert in ieder van ons!"

En, is "De Gids" nog wel een tijdschrift dat dien naam kan voeren? Zou het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten er niet eens over willen denken - de martelaarskroontjes zijn nog zonder bon verkrijgbaar - dezen gids of de lendenen te breken òf een anderen kop te geven?'

Klomp was een overtuigd nationaal-socialist. Aandoenlijk zijn zijn maandelijkse rapporten over het reilen en zeilen in de Kultuurkamer. Vooral die van het laatste oorlogsjaar toen de Nederlandsche Kultuurkamer langzaam in elkaar zakte en Klomp daar verslag van uit moest brengen. 'Als belangrijkste punt valt deze maand te vermelden, dat een gedeelte van het Gilde met zijn ambtenaren naar Amsterdam is overgebracht en zich heeft gevestigd in het Gebouw van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels', wist Klomp over de maand mei van het jaar 1944 te melden. In juni was een bijeenkomst van letterkundigen in Amersfoort voorbereid, maar die bijeenkomst 'kon op het laatste ogenblik niet doorgaan, omdat het hotel was gevorderd'. In de zomer was weinig opmerkelijks te rapporteren. Over de maand september echter wel. Dolle Dinsdag was achter de rug en Klomp wist daar niet goed raad mee. De 'bekende gebeurtenissen', noemde hij ze en die waren er de oorzaak van, 'dat de werkzaamheden van het Gilde tot een minimum beperkt moesten worden'. De term 'bekende gebeurtenissen' vond hij toch te direct dus in de opzet van zijn rapport veranderde hij die in 'ontwikkelingen der militaire situatie'.

Langzaam stortte het systeem in elkaar. Over de maand november had

Klomp geen vrolijke berichten: ‘Het bleek, dat de werkzaamheden, ten gevolge van het ontbreken van telefoonverbinding, van het slecht functionneren der post en door tal van andere oorzaken, die zoowel samenhangen met de oorlogsomstandigheden als met het feit, dat voor September 1944 de moeilijkheden tusschen het LTG [= Letterengilde, A.V.] eenerzijds en de boekhandelaren en uitgevers anderzijds niet tot oplossing waren gekomen, vrijwel stillagen. Het personeel buiten Amsterdam is niet meer in staat de hoofdstad te bereiken. De Heer Gorter komt eenmaal per week op het kantoor, om van zijn aanwezigheid blijk te geven.’

Het laatste rapport dat Klomp schreef was dat van januari 1945. Ik geef het integraal weer: ‘Deze maand bracht de Bestuurder per fiets wederom een bezoek aan de kantoren in Amsterdam. De daar aanwezige ambtenaar, de Heer Gorter verricht nog eenmaal per week de weinig voorkomende werkzaamheden. Het gebrek aan communicatiemiddelen doet zich sterk gevoelen, hoewel de telefoon van het Letterengilde nog intact is. Ook de Vereeniging maakt thans van deze telefoon in dringende gevallen gebruik. Uit de besprekingen met den Heer Wink bleek, dat de Vereeniging ook is lam gelegd, en dat Bestelhuis en Centraal Boekhuis met moeilijkheden hebben te kampen. Van den Gemachtigde der Vereeniging werd nooit meer iets vernomen. Voor het onderhouden van contacten, vooral om te laten zien, dat het Letterengilde en zijn ambtenaren op hun post zijn, zijn deze bezoeken toch wel nuttig. De opvatting bij de leiding der Vereeniging schijnt immers te zijn, dat het Letterengilde heeft afgedaan en dat het bijv. geen zin meer heeft om niet-gevestigde zaken zich te doen aanmelden bij de Nederlandsche Kultuurkamer. De Vereeniging slaagt er nog in het Nieuwsblad te doen drukken en in kleine oplaag te verspreiden. Dit is ongetwijfeld van belang. Pogingen om te Amsterdam nog iets te doen op het gebied van levensmiddelen, schoeisel, brandstof voor schrijvers mislukten.’[71]

Na januari 1945 was het met het Letterengilde gebeurd, trouwens met de gehele Kultuurkamer. En mocht het verder uitblijven van rapporten van de nauwgezette Klomp al een signaal zijn geweest, nog duidelijker was het einde af te lezen aan het feit dat *De Schouw*, het prestigieuze blad van de Nederlandsche Kultuurkamer in januari 1945 voor de laatste keer uitkwam.

De Schouw is een onmisbare gids voor ons onderwerp. Het was voor de nationaal-socialistische cultuurbevorderaars ook een niet te onderschatten middel bij hun streven de Kultuurkamer een respectvol aanzien te geven. Toen het blad gelanceerd werd, moest dan ook de gehele Nederlandse dagbladpers opdraven om er artikelen aan te wijden. Of dat met veel vreugde gebeurd is, is de vraag. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bijvoorbeeld wijdde er plichtmatig een artikel aan met een overzicht van de inhoud zonder enige beoordeling of

maar een zweem van enthousiasme.[72] En zoals de NRC deden de andere bladen, op de echt nationaal-socialistische periodieken na.

Zoals de Kultuurkamer eng verbonden was met het DVK, zo werd ook *De Schouw* nauwlettend door het Departement in de gaten gehouden. Daartoe had het volmachten gedelegeerd aan E. Otto, algemeen bestuurder van de Kultuurkamer. De redactie van *De Schouw* stuurde kopij steeds ter beoordeling aan Otto, die van tijd tot tijd opmerkingen maakte, zoals in oktober 1943, toen hij vond dat de kritieken in *De Schouw* vaak te scherp van toon waren: 'De kritiek toch heeft in de dagbladen en ook in een blad als "De Schouw" m.i. tot taak, opbouwend en niet afbrekend te werken. Slechts in vakbladen kan een scherpe, desnoods afbrekende kritiek worden toegestaan.'[73] 'De redactie van "De Schouw" is niet de meening toegedaan, dat recensies en besprekingen in haar blad een te scherp karakter dragen', reageerde redactiesecretaris A. Roels onmiddellijk[74], 'en niet in overeenstemming zijn met de taak der kritiek in dezen tijd. De Redactie stelt zich namelijk op het standpunt, dat haar blad beschouwd moet worden als vakblad en dat derhalve scherpe en desnoods afbrekende kritiek niet uit haar orgaan behoeft te worden geweerd. Bovendien is, naar de meening van de Redactie, het karakter van de kritieken in haar blad slechts uiterst zelden van dien aard, dat van afbrekende kritiek kan worden gesproken.'

Overigens bleek uit de brief van Roels, dat het niet alleen Otto was die zich met de inhoud van het blad bemoeide, ook het Reichskommissariat en verscheidene Departementshoofden bemoeiden zich met de zaak. In deel IV, als we de verschillende nationaal-socialistische uitgeverijen bekijken, en ook *Uitgeverij De Schouw*, die het blad uitgaf, aan de orde komt, zullen we zien hoe dat toezicht vanuit het Rijkscommissariaat ook financiële consequenties zou hebben.

In het begin zag het ernaar uit dat *De Schouw* ook buiten eigen kring enigszins serieus genomen zou worden. *De Vrije Kunstenaar* richtte aanvankelijk dan ook enkele pijlen op het nieuwe blad, wat toch een teken was dat men er een zeker gevaar in zag. Zo bijvoorbeeld in juni 1942, toen het blad een artikel van Goedewaagen, waarin hij vijfendertigmaal het woord 'Germaansch' gebruikte, onder de loep nam[75] en in hetzelfde nummer Hendrik Rijnbergen, die zich als Leider van het Muziekgilde in *De Schouw* had laten bewieroken, fel aanviel.[76]

In november 1942 stipte *De Vrije Kunstenaar* een artikel in *De Schouw* over materiaalvoorziening voor kunstenaars aan[77] en verder kwam *De Schouw* niet meer ter sprake. Het bleek te ongevaarlijk, zo ongevaarlijk dat met groot leedvermaak in mei 1944 kon worden gemeld, dat jubilerende musici bij het Residentie Orkest door Mari Spijker, bestuurder van de Vakgroep Orkest Musici gelukkig werden gemaakt met twee ingebonden jaargangen van *De Schouw*[78], reden voor ons om de jaargangen van *De Schouw* door te nemen om te zien wat het blad over boeken en schrijvers te melden had. (Voor een overzicht van deze artikelen: zie Bijlage X.)

Het eerste nummer van *De Schouw* verscheen op 15 januari 1942 en telde vierentwintig pagina's. Het zou het eerste jaar van verschijnen elke twee weken uitkomen, vanaf 1 januari 1943 verscheen het maandelijks, zij het met dikkere nummers, zeker in het begin.

Officieel heette het:

De Schouw
ORGAAN VAN DE NEDERLANDSCHE KULTUURKAMER GEWIJD AAN HET KULTUREELE LEVEN IN NEDERLAND

Vanwaar deze duidelijke weergave van de lay-out, die, zoals we gezien hebben, van Jan Campert was, op het voorplat van De *Schouw*? Omdat ingaande de tweede jaargang er een duidelijk onderscheid is waar te nemen. Toen heette het:

De Schouw
GEWIJD AAN HET KULTUREELE LEVEN IN NEDERLAND

De toevoeging ORGAAN VAN DE NEDERLANDSCHE KULTUURKAMER stond nu elders op de pagina, praktisch onleesbaar verticaal gedrukt aan de rechterzijde. Pas in het laatste nummer van de tweede jaargang, en daarna tot het laatste nummer in januari 1945 toe, zou deze toevoeging weer horizontaal, en dus leesbaarder, worden gedrukt. Toch was het duidelijk dat de prominente plaats voor de Kultuurkamer na een jaar was verdwenen. Het aanvankelijke optimisme over de rol die de Kultuurkamer in Nederland zou kunnen spelen en die in 1943 al was verdwenen, was, hoe subtiel ook, terug te vinden in de affichering op het prestigieuze blad *De Schouw*.

Hoofdredacteur was in de beginfase Tobi Goedewaagen, de secretaris-generaal zelf. Dat zou veranderen, zoals we nog zullen zien. Goedewaagen opende het blad met de woorden: ‘Achter ons ligt straks de ziekte eener vervallen en voos geworden humanistische cultuur: een bleeke herinnering aan vroegere grootheid, het ouderdomsverschijnsel dier cultuur. Achter ons liggen straks de steeds leeger, ijler en kortademiger wordende lyrische dichters, de burgerlijkpsychologische romans, de op primitieve mentaliteit geïnspireerde rhythmen en verstandelijk-technische experimenten van een ziellooze en dus voor haast niemand verstaanbare muziek. Achter ons liggen straks de van bodem en volk losgeslagen architectonische constructies, waarin de godheid van het Nut zijn tempel heeft gebouwd en de kubistische bedenksels van de erfgenamen van Vermeer en Steen. Achter ons ligt het “Nederlandsch Tooneel” zonder Nederlandsche stukken.’[79]

Hij gaf ook het alternatief aan in de bekende termen van een nationaal-socia-

listische cultuurpaus, vol begrippen als ‘volksch’, ‘gemeenschapsverbonden’, ‘ethos’ en ‘mythe’. Hij kwam tot de slotsom: ‘Een cultureele omwenteling is ook in Nederland aanstaande. “De Schouw” schouwt toe, maar niet als een neutraal theoreticus, die zich dadenloos vermeit omdat hij “tot schouwen geboren is en hem de wereld bevalt”, doch als een bouwer, een strijder, een geloover aan, voor en in de Nederlandsche cultuur, zooals zij in de komende tijden zal worden wedergeboren.’

Op het voorplat van het eerste nummer stond het bekende schilderij van Pyke Koch uit 1937, *Zelfportret met zwarte band*, afgebeeld. Aan de schilder wijdde Dirk Hannema, de toenmalige directeur van het Museum Boymans een beschouwing, waarin hij onder meer beweerde: ‘Pyke Koch is een van onze hedendaagsche kunstenaars, die wel het sterkst in den tijd wortelt. Deze tijd streeft naar gebondenheid en kracht en paart naast harde werkelijkheid romantiek aan heroïsme.’[80]

Het eerste nummer van *De Schouw* was werkelijk een wapenschouw van allen die de nationaal-socialistische beginselen waren toegedaan. Hannema over Pyke Koch, een stuk van De Ranitz over de organisatievorm van de Kultuurkamer (‘Mogen zij werkelijk medewerken en niet afgeschrikt worden voor alles wat de nieuwe tijd brengt’)[81] en een verhandeling van Jan-Goverts over Henk Badings[82]. Henri Bruning zou Werumeus Buning, die zich had aangemeld voor de Kultuurkamer, eren met een uitvoerige beschouwing[83], waarin werd gestipuleerd dat Buning met wat meer zelfkritiek tot ‘volksche’ literatuur zou kunnen komen. Verder werd het eerste nummer gevuld met verhalen over architectuur in het Derde Rijk[84], het Volksch Tooneel[85] en de Stichting Saxo-Frisia, een verhaal van prof. dr. J. Kapteyn, waarin deze een merkwaardige, maar bij de nationaal-socialisten wel in de smaak vallende theorie had: ‘Dat ons land eeuwenlang geestelijk naar het Westen, in het bijzonder naar Engeland georiënteerd geweest zou zijn, zoals men nog, ook van overigens goede historici, te lezen krijgt, is niet juist. Voor Holland moge dit gelden, voor het Noorden en Noord-Oosten gaat het niet op. Integendeel: het is toch een feit, dat Holland zich steeds weer van het Oosten af en naar het Westen (en Zuiden) toegekeerd heeft. Met name geldt dit voor de steden. En de “Engländerei” tijdens en sedert den wereldoorlog heeft in het Noorden en Oosten nimmer in die mate gewoekerd, als in Holland het geval is. Daarvoor is men er nog te zeer “Volk”.’[86] Kapteyn kon het weten, hij werd door de Kameraden als een groot geleerde beschouwd die voordrachten hield tot in Bonn toe[87] en ook voor de eigen Stichting Saxo-Frisia.[88]

Het is niet mijn bedoeling de volgende nummers van *De Schouw* in extenso uit te pluizen, zeker niet op artikelen van algemene aard. Met het eerste nummer was de teneur gezet en die zou ook niet meer veranderen.

In het tweede nummer zou Henri Bruning filosoferen over individualisme[89]

en Van Ham belichtte Jan Eekhout[90]. De dichter Eekhout werd zwaar onderschat, vond Van Ham en hij deelde die mening met Roel Houwink. Deze had dat eerder gezegd en Anton van Duinkerken had daar tegen geprotesteerd door te stellen dat hij al jaren blijk gaf van belangstelling voor het werk van Eekhout. Dat moge zo zijn, aldus Van Ham, maar in een bloemlezing van zo'n 650 pagina's, door Van Duinkerken samengesteld, komt geen regel poëzie van Eekhout voor. Dat is ten onrechte, aldus Van Ham, want Eekhout heeft prachtige regels geschreven waarin hij ‘de mystieke eenheid van Aarde, Menschheid en het Onmeetbare belijdt’, zoals:

In 't hart der wereld
millioenenvoudig
en eeuwig, wortelt
des levens boom.

In stam en takken
gist 't bloed der menschheid
door God geheiligd
eens en altijd.

Hoe bloeit zijn kroon van
zonnen en sterren!
Hoort, hoe zijn ruisching
't heelal vervult!

Minder mystiek was het verhaal van Jan de Vries over de vertelkunst in de Scandinavische landen[91], een voor de hand liggend thema voor De Vries. Ingaande dit nummer begon de redactie ook met de traditie om in elk nummer enkele pagina's te wijden aan boekbesprekingen.

‘Droom en Daad’ was de titel van een artikel van Jan van Ham in het derde nummer.[92] Hij kwam tot de slotsom dat het begrip ‘verantwoordelijkheid’ belangrijk was in de literatuur: ‘Er zijn schrijvers, die bang zijn om nog te schrijven als ze aan hun verantwoordelijkheid denken. Wie voortdurend aan de mogelijkheid denkt, dat door dit of dat iemand verkeerd beïnvloed zou kunnen worden, kan niet meer schrijven, dat is een benauwenis. (Hij is als een autobestuurder, die voortdurend overweegt, dat een tegenligger wel een fout kan maken). De kunstenaar die merkt, dat hij zoo niet schrijven kan, gooit het begrip verantwoordelijkheid als onbruikbaar overboord en zegt, zooals ik pas nog een van onze beste kunstenaars hoorde getuigen: je kunt alles schrijven, je weet immers niet, hoe het werkt.

De andere misvatting is dan ook het beroep op de vrijheid. Er bestaat geen echte vrijheid zonder verantwoordelijkheid. Vrijheid zonder verantwoordelijkheid is chaos. De hoogste vrijheid bezit dan ook alleen, die het grootste verantwoordelijkheidsgevoel bezit. Verantwoordelijkheidsbesef wil zeggen, dat men het volledig voor zijn werk durft op te nemen, omdat men weet, dat dit voortkomt uit de drift naar een goeden vorm van leven.'

Het was Van Hams tweede artikel in *De Schouw* en tot het laatst toe zou hij zijn radicale ideeën spuien. Het was in dit nummer overigens dat het omstreden artikel van Pierre H. Dubois[93] stond, waar ik nog op terug zal komen.

Voor de nazi's was de 'bodemgebonden kunst' heel belangrijk. Vandaar veel aandacht voor de Friese literatuur, waarover S.J. van der Molen berichtte. Hij schatte die literatuur het hoogst 'als de manifestatie van een geest, welke straalt van moed en kracht en als een getuigenis van liefde voor den adel van het volksleven'.[94] In het daarop volgende nummer ging hij dieper in op een van die Friese schrijvers: Rintsje Piter Sybesma[95]. Welke ideeën Sybesma was toegedaan, kunnen we aflezen uit de zinsnede: 'Ook buiten het gebied van de kunst heeft Sybesma getracht dat volk wakker te roepen, ontvankelijk te maken voor de groote idealen welke deze tijden bewegen. Blijvender echter dan de resultaten van zijn politieke en sociale actie zullen de vruchten van zijn literaire werkzaamheid zijn.'[96]

In nummer 6 verscheen het eerste gedicht van een reeks door de drie jaargangen heen. Dit waren regels van Jan Eekhout waarin het boerenleven en de boerendood werden samengevat[97]:

> Ik zal van d'aarde worden, aarde zijn
> Dieper dan ooit. Ik zal wellicht het rein
> Geheim doorkennen van wat Leven is.

Henri Bruning zou in nummer 7 een verhandeling schrijven over het aforisme[98], waarin ook Nietzsche ten tonele werd gevoerd: 'Het aphorisme, hoezeer beteugeld en strak in zijn formuleering, is een rusteloos en grillig stroomende bron, welke ontspringt waar alle bronnen ontspringen: terzijde van de valleien, uit een volheid van strijdbaar denken en strijdbaar leven én... belangloos zich verkwisten. Uiteraard dachten wij hier voortdurend aan Nietzsche, dezen "nordischen" geest, die juist in zijn ontelbare aphorismen, in de volstrekte noodzaak waarmede deze wijze zich aphoristisch uitsprak, "nordischer" (moediger, roekeloozer, spitser-doelloozer en doeltreffender) was dan men wellicht vermoedt.'

Een van de opmerkelijkste verhalen uit de geschiedenis van *De Schouw* is een artikel van Van Ham, waarin hij probeerde de dichter Albert Verwey voor het

nationaal-socialistische denkpatroon te annexeren.[99] De Nederlandse nationaal-socialisten hadden toch al een voorkeur voor Verwey, al zou aan de andere kant werk van hem op de lijst van verboden boeken worden geplaatst (Bijlage III). Goedewaagen zou herhaaldelijk blijk geven van zijn bewondering voor het 'volksche' in Verweys werk. Van Ham gaf in zijn artikel veel citaten van Verwey, waarin deze stelling nam tegen Engeland in de Boerenoorlog en de liefde voor zijn land uitsprak. Het waren regels die Verwey rond de eeuwwisseling schreef, toen Nederland zich aan de zijde van de Boeren schaarde en men anti-Engels was ingesteld. Dergelijke regels kon men bij talloze schrijvers uit die dagen citeren. Maar voor Van Ham was het meer: 'We zijn hier in een kring van gedachten, die aan velen in ons land nog moeten worden uitgelegd, maar in het nationaal-socialisme tot grond-waarheden behoorde: de gebondenheid door bloed en bodem, de juiste waardeschatting van den landarbeid en de terugwijzing van het goud naar de bemiddelende in stede van de overheerschende plaats.'

Van Ham stipuleerde de bewondering die Verwey had voor Bolland en ook het belang van de strijdbaarheid van Verwey voor zijn dichterschap: 'Het dichterschap is een vorm van leven, een sterke vorm van geestelijk, leven, de geestelijke beweging van een tijd. Dichterschap is meer dan het schrijven van verzen, het is de levensvorm van den mensch, die aan zijn tijd gestalte geeft en de gestalte van den nieuwen tijd reeds ziet. De dichter strijdt voor een nieuwe wereld en zijn droom is voor de toekomst niet minder belangrijk dan de uitspraken van een econoom, of de programma's der staatslieden.'

Van Ham was in één zin eerlijk toen hij stelde: 'Ik heb niet stilgestaan bij wat in Verwey's werk voor deze tijd ongeschikt is.' Vermoedelijk bedoelde hij zinnen van Verwey, zoals die stonden te lezen in diens *De dichter en het Derde Rijk* dat in 1936 in Santpoort in brochurevorm uitkwam:

> Toen van 't derde rijk de boden kwamen
> Tot het vierde, boog ik en zei lachend:
> Uw begeren? Allen samen stieten
> Met geheven rechterarm een heilgroet
> Uit: een naam die ik had horen geven
> Aan hun meester...

Voor Van Ham moeten deze strofen zonder meer duidelijk zijn geweest en daar waar Verwey van zijn eigen rijk droomt en waarschuwt tegen het derde kan van enig misverstand al helemaal geen sprake meer zijn:

Waar gesprekken vrij zijn en geen dwingland
Vrienden vraagt naar ras of volk of leuze.
Zonlicht van de vrijheid! Want wat dichters
Onverwoestbaar dragen is de vrijheid;
Die is 't licht in ogen en in liedren:
Zonder die is 't zonlicht zwart en duister.
Luister niet naar Macchiavelli's spreken:
De eigenbaat de draad om 't volk te kluistren.
Breek dat rag en leg aan gouden koorden
Van de vrijheid volk en staat voor anker.
Volken waar een dichter niet kan leven
Staten waar een dichter niet wil sterven
Zijn vervallen tot puin van de aarde
Tot het molm dat laatren mogen keeren
Eer de wind van zee verstikte kiemen
Weer doe spruiten en de dampkring zuiv're.

Overigens probeerden de Nederlandse nationaal-socialistische literatuurbeschouwers niet alleen Verwey te annexeren, ook andere dichters wilde men binnen de eigen kring trekken, met name reeds gestorven dichters omdat die nu eenmaal niet in staat waren te protesteren. Marsman bijvoorbeeld, van wie een citaat, zonder enig begeleidend commentaar, in nummer 7 werd afgedrukt, een citaat dat de heren heel goed van pas kwam: ‘Ons volk, in den engen en in ruimen zin van het woord is geen volk, maar een horde: zij mist een eenheidsbewustzijn, saamhoorigen moed, verticaliteit, een gemeenschappelijk geloof. - Ongetwijfeld zou de lyriek, wanneer het volk hier een volk was, vechtend om God en om brood, door tallooze lyrici breeder en feller bezield zijn dan nu, maar daarmee is dan gezegd, dat het gemis aan volkslyriek, een geloofslyriek niet allereerst een gebrek is der dichters, maar van de totaliteit, van de menigte hier. Die laat haar dichters verarmen, die voedt en voert hen niet meer, dor en doof, zonder grootsche, verrukkende krachten zonder adem, zonder élan, verwijst zij den dichter naar het smalle gebied van individueele, misschien zelfs individualistische ervaring. De poëzie hier is sterk, maar smal, steil, vurig en slank. Volheid en breedte wordt haar onthouden door een doodsch, arm volk.’[100]

Een van de opvallendste staaltjes van nationaal-socialistische annexatie van een Nederlands auteur betrof Henriëtte Roland Holst. Ronald Spoor heeft deze affaire uitvoerig onderzocht in *Het Oog in 't Zeil*[101]. Tot tweemaal toe hebben de aanhangers van de Nieuwe Orde een poging gewaagd de dichteres voor hun karretje te spannen door buiten haar medeweten werk van haar te gebruiken, daarbij de suggestie wekkend dat zij overgelopen zou zijn naar het andere

kamp. Het Nederlandsche Arbeidsfront publiceerde het gedicht, dat begon met de regels ‘O socialisme, nu moet ge weer leeren’ op een affiche dat in de kantoren van het Arbeidsfront zou worden gehangen. Het was een gedicht dat oorspronkelijk was opgenomen in de bundel *Vernieuwingen* uit 1928. Wie het gedicht leest kan zich best voorstellen dat het Nederlandsche Arbeidsfront, in 1942 op de puinhopen van een verloren gegane vakbeweging onder H.J. Woudenberg opgericht, gebruik wilde maken van de poëzie van Henriëtte Roland Holst, zeker van de regels:

> O socialisme, nu moet ge weer leeren
> te buigen voor een innerlijke macht
> en thuis te raken ook in andre sferen
> dan die, waarin g'uw groot werk hebt volbracht.
>
> Nu moet g'u gaan bezinnen op de jaren
> toen ge nog enkel een gedachte waart,
> terugvinden den toon en de gebaren
> van toen ge zwierft, een balling, over d'aard.
>
> Ge moet inkeeren tot uw oorspronge' en
> heenbuige' over de bronnen van uw wezen,
> dáárvan te drinken, al 't and're vergeten
>
> Ge moet vullen Uw uitgeputte longen
> met zuiverder lucht dan die van de heeten
> rumoerge steden: dan zult ge genezen.

Roland Holst had dit sonnet wel geheel anders bedoeld dan het Nederlandsche Arbeidsfront suggereerde. Geen wending naar het nationaal-socialisme, maar een blik naar de liefde. Zo had ze het bedoeld toen ze het in 1928 schreef en in 1929 publiceerde als onderdeel van een bundel, waarin vijfentwintig kwatrijnen en vijfenzestig sonnetten. Ronald Spoor over de intenties van Henriëtte Roland Holst: ‘Henriëtte Roland Holst houdt in sonnet XXIII “O makkers die in uw sterke verbonden” de arbeiders voor, dat de strijd voor de geest in de arbeid net zo belangrijk is als voor meer loon. De heilige drift in de arbeiders (sonnet LVII) tegen de meesters moet ook de liefde vloeibaar maken in de arbeiders. In deze context moet haar sonnet XLIX “O socialisme, nu moet ge weer leeren” verstaan worden. Het socialisme moet terug naar de liefde, die volgens de dichteres aan zijn oorsprong stond.’[102]

De reactie van Henriëtte Roland Holst op het infame gedrag van het Neder-

landsche Arbeidsfront, was niet mis te verstaan. Ze stelde een protest op, dat luidde:

> 'De "Amsterdamsche Uitgeverij" heeft in samenwerking met het Ned. Arbeidsfront een mijner gedichten, voorkomend in de bundel "Vernieuwingen" en beginnend "O socialisme, nu moet ge weer leeren", afgedrukt zonder mijn toestemming te vragen en zonder bronvermelding. Het is van plan om dit gedicht in de week van 1-6 Maart in alle kantoren van het Arbeidsfront op te hangen.
> Ik protesteer hierbij tegen deze grove misleiding van het publiek.
> Henriëtte Roland Holst.
> Santpoort 26/2-43
> Zegt het voort!'[103]

Ze stuurde het protest naar haar uitgevers, de gebroeders W.L. en J. Brusse in Rotterdam met de mededeling, dat ze zou proberen het protest in *De Tijd* geplaatst te krijgen, 'maar ik vrees, dat zij het niet durven plaatsen'.[104] Die vrees was gegrond. Henriëtte Roland Holst had overigens nog meer pijlen op haar boog. Een week later schreef ze haar uitgevers: 'De persoon die mij waarschuwde heeft het wetboek nagezien en raadt mij aan de zaak bij de politie aanhangig te maken, daar het Ned. Arbeidsfront vervolg- en strafbaar is.'[105]

De uitgevers zullen het haar wel afgeraden hebben, want twee dagen later schreef ze: 'Neen, ik geloof niet dat het indienen van een klacht bij de justitie eenig effect zal hebben. Maar het voordeel is toch, dat de schunnige praktijken van het Arbeidsfront onder de aandacht van het publiek gebracht worden'.[106] Ronald Spoor tekent hierbij aan dat de verdere afloop van de geschiedenis onbekend is gebleven en zelfs niet is te achterhalen of het Nederlandsche Arbeidsfront het gedicht nog in haar kantoren heeft gehangen.[107]

Niet lang daarna vergrepen de nationaal-socialisten zich opnieuwaan het werk van Henriëtte Roland Holst. Ditmaal ging het om het gedicht dat begon met de regel 'Nu kwam de winter met zijn stille luimen'. Het was oorspronkelijk verschenen in de bundel *De nieuwe geboort* uit 1902. In latere drukken wijzigde Roland Holst het gedicht. De derde en vierde druk verschenen respectievelijk in 1913 en 1918. Deze versie annexeerden de nationaal-socialisten, zodat we in het *Midwinterboek 1943*, uitgegeven bij *Uitgeverij Storm*, de regels kunnen lezen:

> Nu kwam de winter met zijn stille luimen
> zooals hij in het Hollandsch laagland keert,
> als de herfstwinden het gebied ontruimen:
> hij laat het groen der weiden ongedeerd,

hij stort uit vlakke heemle' als uit een zeef
daglang de helderkleine dropp'len
wier zacht geruisch en regelmatig tokk'len
al de stem is van het natuur-geleef.

Nu gaan de deuren dicht en wij vereenen
door onze zinnen ons niet meer met haar
en beseffen zuiver dit vreemde eene:
er is iets eeuwigs tusschen ons en haar.

Wat trok de nationaal-socialisten in dit gedicht aan om het te plaatsen in een bloemlezing, notabene door Reichsführer SS Heinrich Himmler ingeleid? Spoor heeft een antwoord: 'In deze eerste twee katrijnen zou een nationaal-socialist de pool nationalisme van het nationaal-socialisme hebben kunnen herkennen, hoewel de Nederlandse SS dit nationale in een Groot-Germaans perspectief zag. In het laatste kwatrijn, met de slotregel "er is iets eeuwigs tusschen ons en haar", is er sprake van een mystieke band met de natuur. Dit leverde een bruikbaar aanknopingspunt voor de vage SS-ideologie op.'[108]

Het zou de nazi's altijd dwars blijven zitten dat de annexatie van Henriëtte Roland Holst nooit is gelukt. Toen ze vijfenzeventig jaar werd publiceerde het *Algemeen Handelsblad* op 22 december 1944 een artikel, niet ondertekend, maar vermoedelijk geschreven door Gerard Wijdeveld. Daarin werd bewondering uitgesproken voor 'deze groot-menschelijke figuur, voor de dichteres, die in de kracht van haar leven, staande te midden van den politieken strijd van den dag, steeds weer de bezinning en bezieling wist te vinden om boven dien strijd uit, haar hoog hartstochtelijk en ontroerend lied te zingen'. Toch zat er een problematische kant aan haar dichterschap: 'Het tragische conflict van geheel haar dichterlijk oeuvre - en ongetwijfeld ook van haar leven - bleef de tegenstelling tusschen haar zin voor het zuiver geestelijke en haar, even sterk bewogen, vrouwelijke gevoeligheid. Haar drang naar wijsgeerige abstractie deed haar een bevrediging vinden bij de nuchtere sociaal-democratie, zij zocht haar toevlucht bij het "orthodoxe" historisch-materialisme. Maar haar dichternatuur en haar vrouwelijk mededoogen vonden daarmee op den duur evenmin vrede. En toen in Sovjet-Rusland de theorie van het communisme bloedige werkelijkheid was geworden, wendde zij zich steeds meer af van zulk een misdadigen klassenstrijd, dien zij in haar in 1925 verschenen boekje "Communisme en Moraal" openlijk heeft veroordeeld.' 'Haar zuiverste poëzie zal wel altijd blijven die waarin zij, midden in den politieken strijd met al zijn ontgoochelingen en, voor een fijngevoelige en hoogbegaafde kunstenares als zij, bijna ondraaglijke platheden, steeds weer met zichzelf worstelt om uitkomst', gaat het artikel verder

en, gelukkig voor de schrijver, na deze beoordeling vindt hij gelijk de oplossing voor het probleem waarmee de nazi's zaten: waarom heeft Henriëtte Roland Holst niet onze kant gekozen? ‘Het tragische daarbij is, dat zij, toen ze eindelijk in een niet-materialistisch socialisme de oplossing ging zoeken, de kracht miste tot een algeheele zelfvernieuwing. Zij had waarschijnlijk te veel en te roekeloos zichzelf geofferd voor wat zij op later leeftijd moest verwerpen, om zich nóg eens met dezelfde bezieling aan het nieuwe te kunnen geven.’ Volgens de schrijver moet dat voor Henriëtte Roland Holst een groot probleem zijn geweest: ‘De bejaarde dichteres moet thans, het kàn bijna niet anders, verschrikkelijk eenzaam zijn geworden en ons past tegenover die eenzame ingekeerdheid slechts een eerbiedig bescheiden huldebetuiging.’ Het is opvallend dat deze hypocriete tekst vlak voor de definitieve ineenstorting van het nationaal-socialisme is geschreven, waar de indruk wordt gewekt dat de dichteres tragisch genoeg net de zegevierende boot heeft gemist en niet meer de kracht bezat tot de ‘algeheele zelfvernieuwing’.

Ook Henri Bruning had een zwak voor de dichteres. In zijn *Gelaat der dichters* uit 1944 bespreekt hij het in 1939 verschenen *Poëtisch Appel*, een bundel gedichten van Nederlandse schrijvers, gericht tegen het fascisme. Over Henriëtte Roland Holst stelt hij echter: ‘De eenige uitzondering was Henriëtte Roland Holst's slotkoor uit “Kinderen van den Geest”, dat zich als een eenzaam bergmassief, grootsch en prachtig, boven het niveau van den rest verhief, doch dit gedicht had met de opzet van genoemd appel *niets* uitstaande.’[109]

Het is overigens hoogst opmerkelijk dat Nico Verhoeven vlak na de oorlog in het tijdschrift *Het Woord* het presteerde om uitgerekend Henri Bruning te koppelen aan Henriëtte Roland Holst (en ook aan Herman Gorter), alsof de misverstanden, door de nationaal-socialisten rond de dichters geschapen al niet erg genoeg waren. Nu heette het: ‘Is hun vers niet het schoonste en diepste revolutionair in die oogenblikken waarin geen sprake meer is van strijd of socialisme, waar al de woelingen der “Umwertung aller Werte” in zich verstild zijn...?’[110]

Een van de meest curieuze voorbeelden van een poging tot annexatie vond in hetzelfde *Algemeen Handelsblad* plaats, zij het bijna drie jaar eerder. Het ging daarbij om Willem Kloos. Het waren niet het werk of de persoon van de dichter die moesten worden geannexeerd, doelwit was nu zijn afstamming. ‘Duitsche voorouders van Willem Kloos’. De krant maakte bekend dat het maandblad *Sibbe* een spectaculaire ontdekking had gedaan: ‘Medegedeeld wordt o.a., dat vier van de acht overgrootouders van den Nederlandschen dichter in Duitschland geboren zijn en dat twee der overigen waarschijnlijk van Duitsche afkomst waren.’

De ontdekker was Jurriaan van Toll en deze zag nu opeens licht in een uit-

spraak van Willem Kloos. Het was de gedeeltelijk Duitse afstamming die de dichter er toe had gebracht te schrijven: ‘Als ik over het algemeen Hollandsche menschen hoor spreken, dan sympathiseert mijn onderbewustheid daar heelemaal niet mee, diep inwendig voel ik mij vreemd. En nu is 't zoo curieus, toen ik in Zuid-Duitschland was, voelde ik op eenmaal me daar heelemaal thuis. De toon van spreken en de gebaren, de oogopslag en alles van de menschen verwarmde me telkens met een innerlijke sympathie, geheimzinnig, niet te definieeren meevoelen, waar ik mij geen rekenschap van geven kon. De eenvoudigste dingen - een vraag hoe laat 't was - deden mij trillen van een vage, maar nog duidelijk gevoelde aandoening.’

Het *Algemeen Handelsblad* voegde er aan toe het wel verwonderlijk te vinden dat *Sibbe* geen gewag maakte van het sonnet ‘Vroeger Bestaan’, waarin dezelfde gevoelens werden genoemd. De verslaggever toonde zijn geletterdheid door de aanhef in de krant te citeren:

> Ik heb geleefd, een eeuw-of-wat
> geleden.
> Vóór dat men gas-lantaarns of
> tramway's had.
> In een oer-oude, stille Duitsche stad...

Uiteraard hoefde *De Schouw* de dichter George Kettmann Jr. niet te annexeren. Kettmann immers was zélf annexeerder. Aan de gezindheid van George Kettmann - over wie meer in deel II - werd niet getwijfeld. Hij kreeg in nummer 8 de volle ruimte met drie sonnetten, gewijd aan de dag van de arbeid.[111] Een van de sonnetten was kenmerkend voor het werk van deze dichter:

> Met breede borst, den blonden kop geheven,
> zoo rijst - gebeeldhouwd - op zijn eigen grond
> de man, die gist'ren op de vuurplaat stond
> en bùkte, vloekend over 't groez'lig leven
>
> De ònwil wil geworden, zoo verstond
> ineens zijn wezen de triomf tot geven
> en werd hij vrij. Zoo wordt zijn bloed gedreven
> door dat wat werk'lijk adelt: Arbeidsfront!
>
> De macht is niet de stoel, waar willekeur
> breed-uit de wetten leest en wil verzoenen
> het goede en 't kwade, voos en zonder kleur -

de macht is als een opengaande deur,
waar Arbeid op het marschlied van millioenen
de ruimt' in schrijdt wat er ook gebeur'.

Was het een wonder dat, gezien de kwaliteit van nationaal-socialistische poëzie als die van Kettmann, het Arbeidsfront, ondanks het hoera in het gedicht voor de affiches maar liever op het roverspad ging?

Met ingang van nummer 11 van de eerste jaargang legde Henri Bruning zijn functie als eindredacteur neer. Over de redenen van zijn vertrek meer in deel 11. In hetzelfde nummer trad ook Frits Sampimon op als redactiesecretaris, hij nam het eindredacteurschap van Bruning over zonder als zodanig te worden vermeld.

In nummer 14 zou Glotzbach zijn licht doen schijnen over de plaats van de dichter[112]: ‘De dichter was steeds de eenzame onder zijn volk, hij zal dat tot op zekere hoogte ook altijd moeten blijven’, zo luidde de openingszin van zijn artikel en de twee pagina's die daar op volgden voegden weinig aan deze stelling toe. Zijn woorden waren even broeierig als die in het gedicht ‘Voor de Moeder’ dat Jan van Rheenen in nummer 16 plaatste. Hij had het opgedragen aan F.B. ‘die aan het Oostfront sneuvelde’[113]

Die in den avond ging, zal niet te morgen keeren,
Hij viel vóór 't krieken van een nieuwen dag,
Maar wie van hem den laatsten glimlach zag,
Wil, net als hij, zijn leven roekeloos beheeren.

Zijn makkers droegen hem van waar hij lag.
Eén zei er zacht: wij moeten van hem leeren
Dat, ook als geen van ons terug zou keeren
Ons volk zal leven met zoo'n blijden lach.

Een bleeke morgen dooft de laatste sterren,
De dag loopt vol geluiden, en van verre
Zingt zwaar geschut zijn wild eentonig lied.

Een wolk van vogels raast naar het verschiet;
Achter dien einder wenkt het nieuw gebied
Dat nu nog braak ligt onder zon en sterren.

In hetzelfde nummer zou J. Huijts via een omweg Glotzbach antwoorden op zijn visie op het dichterschap. Hoe moeilijk de nationaal-socialisten het hadden

met het vinden van een logische uitleg van hun denkbeelden, is af te lezen uit de warrige slotzin van het betoog van Huijts, die Glotzbach in vaagheid naar de kroon stak: ‘Het verandert niets aan zijn eenzaamheid, die haar zin ook vindt, en terecht, in het gevaarvolle van een geborgenheid, die niet anders te kennen geeft dan het onverbrekelijke verband tusschen het individu en de gemeenschap, waarin het leeft, grondslag van de vernieuwing eener gemeenschap, waarin wij weliswaar hopen en zouden willen vertrouwen, dat volk en dichter elkaar in zulk een open en volkomen overgave tegemoet zullen kunnen gaan, dat zij elkaar ontmoeten om samen naar de toekomst op te gaan.’[114]

Het zullen niet alleen deze zinnen zijn geweest die de Centrale Eereraad ertoe brachten Huijts tot 1953 van publikatie uit te sluiten.

George de Sévooy, die we nog in verband met Pierre H. Dubois tegen zullen komen, debuteerde wat *De Schouw* betreft in nummer 17 met een gedicht uit zijn nog te verschijnen bundel *Beloken Land*.[115] Het begon met de strofen:

> De zeewind en het helm aan deze blonde kust
> zingen van heimwee steeds een eender lied
> aan wie zijn diepste wezen nooit verried
> en fier gaat van zijn kracht bewust.
>
> Nog is de zee de stage hartslag van dit land,
> nog is het tijd het blinkend zeil te hijsen;
> groot en eenzaam ligt het rilde strand,
> waar scherelings de meeuwen krijsen.

Nummer 18 bevat twee bijdragen die binnen het kader van ons onderwerp vallen. Van Ham schreef over het landelijke in de literatuur[116], waarin hij de eerste duidelijke signalen gaf van zijn heftig antisemitisme. In dit artikel moest Herman de Man het ontgelden: ‘De jood Herman de Man b.v. had een afkeer van den gewonen boer, hij zocht een nieuwen boer, die zich van zijn soortgenooten losmaakte. Zelfs in zijn besten roman Het wassende Water komt deze tegenstelling voor.

Het is goed, dat de moderne boerenroman zich niet in dezen ontwrichtenden zin heeft voortgezet.’

Redactiesecretaris Frits Sampimon mocht ook een bijdrage tot de letterkunde leveren met zijn visie op het Europese boek[117]: ‘Ook in den huidigen oorlogstijd is het boek een kameraad en steun voor den soldaat en voor den burger. Het troost ons in eenzame en moeilijke uren, wij putten er kracht uit. Het Europeesche boek is het zwaard van den Europeeschen geest en helpt den slag winnen, die op het ogenblik wordt gestreden tusschen kwaad en goed, oud en nieuw.’

Half november 1942 verscheen een 'Groningen-Drenthe nummer', dat een interview bevatte met de Groningse schrijver Ger Griever, geschreven door de dan al overleden Ad. Sassen.[118] Voor Sassen was het gesprek met Griever aanleiding genoeg om zijn lezers duidelijk te maken hoe blij ze moesten zijn met de Kultuurkamer. Bovendien liet hij zien hoe voor de nationaal-socialisten de persoon van de schrijver bijkans belangrijker was dan zijn werk: 'Ik ben van meening, dat de schrijver, die zich stevig geworteld weet in zijn volk, en liefde gevoelt voor zijn volk, den plicht heeft, al naar mate van zijn kunnen, kennis en vooral levenservaring, op het forum zijn volksgenooten door middel van de literatuur in eenvoudige, ware bewoordingen, die kunnen worden verstaan, een spiegel voor te houden en hen te wijzen op hun deugden zoowel als op hun ondeugden, doch tevens, tegenover de buitenstaanders, voor zijn volk op de bres te staan en het te verdedigen.

Vandaar ook, dat voor den regionalen schrijver in de toekomst een belangrijke en zeer verantwoordelijke taak is weggelegd.

Daartoe dient een schrijver natuurlijk zelf volksgezond te zijn en zich één te gevoelen met zijn volk. Alleen dàn zullen zijn woorden wààr zijn, en waard om gehoor te vinden.

Er bestaat een nauw verband tusschen het eigen leven van den schrijver en zijn werk. Wie zijn volk den weg naar gezondheid en naar het beste van zichzelf wil wijzen, moet ook in zijn persoonlijk leven een voorbeeld voor dat volk zijn.

De meest waardevolle krachten, die in een volk leven, moeten niet alleen in het werk, doch ook in de levenshoudingvanden schrijver tot uitdrukkingkomen. Aan den schrijver moeten dus, ook wat zijn persoonlijk leven betreft, hooge eischen worden gesteld. Hij kan niet het sociale prediken en zelf a-sociaal zijn.

Hoewel de schrijver steeds moet streven naar harmonie van vorm en inhoud, dient de eerste jaren, om het volk weer gezond te kunnen maken, het accent te worden gelegd op den inhoud.

Eerste eisch is dus, dat de schrijver zich *gemeenschapsmensch* voelt en afdaalt van den troon, waarop hij in de individualistische periode zichzelf heeft probeeren te heffen.

Het gevolg zal zijn, dat de schrijver de beste waardeering verdient en ook ongetwijfeld zal verkrijgen.

Niet alleen, dat het kultureele leven door deze geesteshouding van den kunstenaar tot hoogeren bloei zal geraken, maar ook hij zelf zal uiteindelijk het meest ervan profiteeren.

Stelt daarom de schrijver zijn gaven en krachten in dienst van zijn volk, dan heeft omgekeerd het volk ook den plicht te zorgen voor den schrijver, zoodat deze zich ook materieel geborgen voelt.

En het is juist de Nederlandsche Kultuurkamer, die als officieele instantie in

dienst van het volk optreedt en den schrijver deze materieele plichten waarborgt.'

Dezelfde Griever die de aanleiding was tot deze uitbarsting van Ad. Sassen schreef in *De Schouw* een artikel over Groningsche letterkunde, waarbij hij de loftrompet stak over een jonge Groningse dichter die 'juister dan welk ander gedicht ook het karakter der Groningers vertolkt'[119]. Jan Boer schreef deze strofe:

Ons Volk is brókkel, stroef en kold,
Net as zien haarde kloeten.
Moar 't beste is noar binnen vold,
De roegste kant zit boeten.

Met ingang van de tweede jaargang veranderde er het nodige aan *De Schouw*. In plaats van eenmaal in de twee weken, verscheen het blad nu maandelijks. Kelder meent dat dat een gevolg is van de papierschaarste[120]. Daar kan ik het niet mee eens zijn. In de eerste jaargang, met drieëntwintig nummers, werden in totaal 584 pagina's gedrukt, in de tweede jaargang met slechts twaalf nummers niet minder dan 672 pagina's. In de derde jaargang, die tot en met december 1944 liep, komen we tot 588 pagina's, minder dan in de tweede jaargang, maar nagenoeg gelijk aan de eerste. Hooguit de kwaliteit van het papier kan door de schaarste hebben geleden. Waarschijnlijker is echter dat men besloot tot een maandelijkse uitgave omdat het voor de part-time-redactie te lastig was elke twee weken een nummer te doen uitkomen.

Van Ham zou in het eerste nummer van de tweede jaargang schrijven over historische elementen in de letterkunde. Was het eerder Herman de Man die het moest ontgelden, ditmaal werd de roman *Rembrandt* van Theun de Vries op de korrel genomen. 'Zelfs als ik terzijde laat, hoe hij Heiman Dullaert in dit boek voorstelt als een homosexueel, voor zoover ik weet een voorstelling, die door de historie op geen enkele wijze gerechtvaardigd is, moet ik in de omslachtige methode van den psychologischen roman, die De Vries toepast, de werkwijze van den vermoeiden en vermoeienden redeneerzieken mensch van een voorbijen generatie aanwijzen. Het werk mist daardoor grootschheid, het eenige wat een roman over Rembrandt noodig heeft.'[121]

In hetzelfde nummer leverde Jan de Vries een soortgelijke beschouwing af, ditmaal over de streekroman, een onderwerp dat de aanhangers van de Nieuwe Orde heel erg bezighield[122]. Ook hij had een waarschuwing aan het adres van de schrijvers die nog in de 'oude trant' werkten: 'De kinderachtige babbelzucht van moderne romanschrijvers (vooral -schrijfsters), die ons tot in de kleinste bijzonderheden vertellen wat er alzoo staat op een ontbijttafel, waaraan wij zelf elken morgen de lusteloosheid van het ontwaken overwinnen, heeft het karakter

onzer kunst verwaterd. De betaling van een boek naar zijn omvang verleidde menig om den broode schrijvenden auteur om ook het kleine niet te verwaarloozen. De naturalistische miniatuurkunst triomfeerde vaak in de knappe beschrijving van het oogenschijnlijk alledaagsche detail, maar van deze dwaalwegen zal de streekroman moeten terugkeeren.'

Jan Eekhout kreeg in nummer 2 van de tweede jaargang weer een gedicht geplaatst.[123] Was het in een vroeger nummer 'Noordfakkel' dat onder de ogen van zijn trouwe lezerspubliek werd gebracht, nu was het 'Noordlicht'; de laatste regels zijn het vitaalst:

Sta in den nacht als straal,
Godskracht, die redt of velt.
Waak over burcht en graal.
Wees hoog. Wees hard. Wees held.

Voor dit soort poëzie was een groeiende markt ontstaan en oudere dichters die bijna in de vergetelheid waren geraakt, kregen nieuwe kansen. J.J. van Geuns was er zo een. In de jaren twintig publiceerde hij veelvuldig in *De Gids* en *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, en jaren daarna zou hij het Germaanse ras ernstig beknorren:

Eens was hun haar nog blond, hoe lang geleden?
Eens was hun oog nog hel, hoe lang is 't her?
Geleidelijk is hun geslacht vergleden
In donker ras. Eens kwamen zij van ver.

Dat was Uw wensch wel, meisjes van het zuiden,
Dat zij vergeten zouden wie hen bracht:
De zee: Zij sliepen in den arm der bruiden
Maar somtijds hieven zij zich in den nacht

En hoorden naar de zee die langs de kusten
Ruischte zooals langs hunner kindsheid strand.
Maar lippen, warmer dan de hunne, kusten
Weg het verlangen naar het verre land.[124]

Ook van het Oostfront kwam nieuwe poëzie binnen die weinig kritisch werd bekeken, zo men dat überhaupt ooit deed. Gedichten uit Rusland echter moesten geplaatst worden vanuit solidariteit met de strijders tegen het bolsjewisme. Mr. Jan Rudolf Hommes was een van hen. Hij stuurde regelmatig bijdragen

naar *De Schouw*, zoals in nummer 3. Hommes was in Rusland SS-Kriegsberichter en dit was zijn verslag:[125]

De sneeuw ligt breed. Beschuttend zacht
Spreidt zij haar wollig witte vacht
Over het puin der stad
En in den wolkenvollen nacht
- Op troostelooze doodenwacht -
Staan muren, naakt en nat,
Als weenden ze over Stalin's macht,
Die zonder zin vernieling bracht
Aan eigen volk. Doch hun stomme smart
is in verstilde kegels ijs verstard.
Maar door de straten jaagt het leven:
daar wordt de droeve dood verdreven
Door jonge energie,
Daar dreunt de tred en doet de aarde beven,
Daar zingt de motor bij zijn voorwaartsstreven
Zijn sterke melodie.
Van het station hoort men een ver gefluit
En zelfs het rap geratel van de wielen,
En ieder kent - als dank voor hen die vielen -
Het eenig woord, dat waarde heeft: Vooruit!

Was dit wat Jan de Vries op het oog had toen hij uitweidde over de dichter en zijn relatie tot de politiek? Ongetwijfeld mogen we dit aflezen uit zijn woorden: ‘De kunst is politiek, niet omdat zij haar instrument is, maar omdat zij tot haar noodwendige functies behoort. Gelijk het volkslichaam niet gezond kan zijn, als het economisch leven gestoord is, zoo zal de volksziel verkwijnen, als zij van geestelijk voedsel verstoken blijft. De zware tijd, die wij beleven, eischt ook van den kunstenaar, dat hij de geestelijke krachten wekt, waarmede een volk zich in dienst kan stellen van het gemeenschappelijk nagestreefde doel. De gemeenschap roept met een gebiedende stem en het individu heeft, uit zelfbehoud, zich daaraan te onderwerpen.’[126]

Het is bijna een verademing in nummer 4 van de tweede jaargang een artikel te lezen van Roel Houwink naar aanleiding van de dood van Boutens[127], waarin eens niet geprobeerd wordt een belangrijk dichter in te lijven. Boutens zou zich echter in zijn graf omgedraaid hebben als hij geweten had dat dit doorwrochte stuk gevolgd werd door een gedicht van Jan van Rheenen dat eindigde met de woorden[128].

En dezen goeden grond zou hij vandaag verlaten,
Het graan niet oogsten dat zijn handen zaaiden,
Om deel te hebben aan de worsteling der staten

Waaruit de steile vlam van 't groot gebeuren laaide.
Een land vraagt boeren, maar éérst vraagt het soldaten,
En is er beter strijder dan de boer die zaaide?

Van Ham had een nieuw onderwerp gevonden, het sociale moment in de letterkunde[129], waarin zijn antisemitisme zich steeds heftiger manifesteerde: 'In de groep der naturalistische romans verschijnen rijen werken, waarin op realistische wijze de armoe en ellende beschreven wordt, min of meer appetijtelijk gemaakt door wat pikante bijzonderheden. Vooral de Joden Heijermans en Querido waren er meesters in om hun romans krachtig te kruiden.'

Er was geen enkele correctie op de steeds heftiger uitlatingen van Van Ham. Van wie zou die correctie ook moeten komen? De Kameraden zullen het met hem eens zijn geweest. Trouwens, Van Hams macht was groot. Vanaf nummer 3 van de tweede jaargang werd hij waarnemend hoofdredacteur, als opvolger van Goedewaagen.

In nummer 6 van dezelfde jaargang deed prof. dr. Th. Baader zijn intrede als medewerker. Het is niet meer na te gaan of dit gebeurde op instigatie van Van Ham. Baader was ijverig en de daarop volgende nummers zouden worden beheerst door zijn bijdragen. Zijn eerste stuk, 'De Duitsche literatuur van heden', werd als reeks in maar liefst zes afleveringen gepubliceerd.[130] Daarna publiceerde hij in twee afleveringen een verhandeling over 'Ernst Bertram, de dichter van de Noordsche mythe'[131], en tot slot twee afleveringen over 'Het ras in de Duitsche dichtkunst'[132]. Hij had duidelijke ideeën over ras, die hij ontleende aan Gobineau en Günther. Over de laatste: 'Bij het Westische (Mediterrane) ras noemt Günther als voornaamste zielseigenschappen: hartstochtelijkheid en geestelijke roerigheid, spraakzaamheid tot spraakzucht, vlug begrip, maar mindere geschiktheid tot koel oordeelen, snelle wisseling der gemoedsstemming, altijd gereed staan zich te verzetten tegen den dwang der feiten. Het leven wordt opgevat als tooneel, waarop men zich handig moet kunnen bewegen. Günther wijst erop, dat de Noordsche mensch als zijn eigen rechter zichzelf kan veroordeelen, maar dat de Westische mensch altijd voor zichzelf een handig advocaat zal zijn, de mensch van het Picaro-slag, gastvrij, beleefd, met zin voor familie, gehecht aan kinderen, hij is minder fijngevoelig voor echtelijke conflicten en ongelukkige liefdesverhoudingen. Hij is niet begaafd voor zakendoen, zooals de Oostische mensch.'

Het was het tweede deel van het tweeluik over 'Het ras in de Duitsche dicht-

kunst' die Baader schreef en die hij besloot met: 'In een derde hoofdstuk zullen wij vervolgens de vraag beantwoorden, op welke wijze de scheppers der Duitsche dichtkunst door raskundige inzichten worden geleid en in hoeverre het mogelijk is, op grond van een bepaald dichtwerk de raszielkundige houding van den dichter te bepalen.' Dat derde deel echter kwam niet meer in *De Schouw*. Eind juli stuurde hij het wel in, maar hij ontving van de redactiesecretaris de volgende brief terug:

'Tot mijn spijt zie ik mij verplicht U mede te deelen, dat naar oordeel van Dr van Ham, het 3de vervolg van Uw artikelenreeks "Het ras in de Duitsche Dichtkunst" in dezen vorm niet in ons blad kan worden opgenomen.

Het zelfde bezwaar namelijk, dat ook reeds het vorige vervolg gold, t.w. dat het zich uitsluitend met het ras en in het geheel niet met de dichtkunst bezig hield, geldt ook voor het derde stuk.

Aangezien de problemen, die U in het laatste stuk besprak, langzamerhand gemeengoed van de geïnteresseerde wereld geworden zijn, zou het naar de meening van Dr van Ham dan ook aanbeveling verdienen, de opvattingen van Clauss in enkele regels samen te vatten, om daarna dan over te gaan op het eigenlijke probleem: de Duitsche dichtkunst in zijn rasgebondenheid.

Bijgaand zend ik U dan ook Uw artikel wederom toe met het verzoek het in bovenbedoelden zin om te werken.'[133]

Van Baader werd niets meer vernomen en we kunnen slechts drie redenen daarvoor aanvoeren waaruit we moeten kiezen: 1. Hij was diep beledigd. 2. Hij had niets te melden over Duitse dichtkunst en rasverbondenheid. 3. Hij werd verrast door de snel oprukkende geallieerde troepen.

Uit hetzelfde nummer waarin Baader zijn medewerkerschap begon, blijkt dat Goedewaagen, ondanks de conflicten met Mussert, waardoor hij zijn hoofdredacteurschap had opgegeven, niet was vergeten. F. Roels sprak lovend over de tweede reeks van Goedewaagens *Passer en Speer*.[134]

'In dezen geest vormen Goedewaagen's kultuurpolitieke redevoeringen een streng requisitoir tegen een ten ondergang gedoemde liberalistische wereld. In het vaste geloof aan de regenereerende kracht van een beleefde nationaalsocialistische wereldbeschouwing wijst hij echter tevens den weg naar de betere toekomst, waaraan onze generatie geroepen is te bouwen. Want geestelijk kultuurbezit is niet statisch maar een creatio continua, onophoudelijk scheppen', wist Roels te melden. Roels was inmiddels redactiesecretaris geworden als opvolger van Sampimon.

In dit nummer - het leek wel een groot verbroederingsfeest - kwam ook Henri Bruning, die eveneens *De Schouw* met conflicten had verlaten terug met een gedicht:[135]

Ik had als een man moeten sterven,
rechtop in mijn fonklenden haat,
doch liefde en haat zijn verraden
om een eenzaam weemoedig gelaat;
mijn diepste drift werd beteugeld
- o, gloed, die toch geen verstaat -
en mijn laatste waarheid ontvleugelt,
omdat elk láátste de velen
- die deze drift niet deelen -
verweesd en nog eenzamer laat.

Verderop had Ernest Michel in poëtische vorm het een en ander te melden onder de meeslepende titel ‘Die als een zuiver vuur door deze wereld rende’[136]:

Wij, de dichters, die de machten kennen
(en de onmacht die zij baren)
die de dooden zien doorheen de heerschzucht der gebaren
en de ironic van troonen en tiaren,
die niet de krachten weten te bezweren
die zich tegen onze kreten keeren,
in geraafde en geschroeide kleeren
't naakte vuur in onze eeuwigheid bewaren -
die verzengden, die geplengden,
die verdoemden, die verzoenden -
ziet, toch zegevieren wij als een doorgeschoten vlag,
en geesten groeten het vergoten bloed aan onzen rag.

Wij zijn die ééuwigen - in eeuw'gen strijd geharden,
tot het laatst vertêerend als een vlag aan flarden,
zegeteeken, smartkreet uit Gods lende,
hemellichte lach van zegevierende ellende...

In het daaropvolgende nummer konden de lezers bijkomen van deze hartstochtelijke zinnen, hoewel het onderwerp niet minder hartstochtelijk was. Het gehele zevende nummer van *De Schouw* was aan de oorlog gewijd. Natuurlijk had Van Ham daar weer het nodige over te melden met een resumé over de oorlog in de Nederlandsche literatuur, behandeld vanaf de middeleeuwen, goed voor drie pagina's druks.[137]

Pas in nummer 2 van de derde jaargang keerde de redactie tot de Nederlandse letterkunde terug met een artikel van K.H. de Raaf over François Haver-

schmidt.[138] In hetzelfde jaar zou De Raaf over de dichter een inleiding schrijven bij een heruitgave van diens *Snikken en grimlachjes*, die bij *Uitgeverij Oceanus* zou verschijnen.[139]

Nummer 4 had als belangrijkste verhaal een ode van George de Sévooy ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van Cyriel Verschaeve.[140] Een kwieke baas die Verschaeve, als we De Sévooy mogen geloven: 'Hij wordt vijf en zeventig jaar en nochthans is hij niet oud. Midden in het barnende leven van vandaag staat hij, niet passief als toeschouwer, doch als daadwerkelijk vernieuwer, en nog pas keerde hij thuis van een groote reis door Noord-Frankrijk, waar hij tot de Vlamingen daar in smetteloos Fransch een aantal redevoeringen hield. En overal waar het noodig is, treedt hij op om mild te geven uit zijn geest en zijn hart. Cyriel Verschaeve begrijpt dezen tijd en dat wil wat zeggen op zijn leeftijd. Dat is zijn genie. Doorheen de ellenden ziet hij de grootscheid ervan: de grootscheid van een menschheid, die zichzelve door de duisternis heenworstelen wil, telkens opnieuw, naar het Licht dat is en lokt.'

Naarmate de oorlog het einde naderde, nam *De Schouw* meer afstand van de Kultuurkamer, die toch op een fiasco was uitgelopen en van hedendaagse onderwerpen, omdat de schrijvers daarin de precaire politieke en militaire situatie nauwelijks konden omzeilen. Van Ham bijvoorbeeld vond opeens een grote voldoening in het schrijven over oude sagen en legenden.[141] De nummers werden dunner. Dat werd ook aangekondigd in een advertentie in het decembernummer 1944 waarin de abonnees een opbergband voor de tweede helft van de derde jaargang konden bestellen: 'In verband met de noodzakelijk geworden beperking van den omvang van het tijdschrift sedert October 1944, wordt de band voor het tweede halfjaar 1944 iets dunner dan die voor het eerste halfjaar.'[142] Het ging financieel ook niet goed met *De Schouw*, maar dat kregen de abonnees niet te lezen. Er waren trouwens nog behoorlijk veel abonnees en niet veertig, zoals Lisette Lewin stelt.[143] De abonnee-administratie van *De Schouw* is weliswaar verloren gegaan, maar men kan de nodige informatie halen uit een staatje dat uitgever A.D. Oosthoek, directeur van *Uitgeverij De Schouw*, die de exploitatie van het tijdschrift in handen had, in 1944 aan de Kultuurkamerstuurde.[144]

Niet alleen Lisette Lewin overigens is van mening dat het om veertig abonnees ging, ook L. de Jong hanteert dat aantal[145], alsook Mulder[146]. Kelder stelt dit aantal terecht ter discussie: 'Ik kan me echter niet voorstellen dat Oosthoek in een tijd van papierschaarste drukvergunning zou kunnen krijgen voor een oplage van 5200 exemplaren, wanneer er niet bétere perspectieven waren dan veertig abonnee's.'[147]

Kelder had nog duidelijker kunnen zijn. Het staatje dat Oosthoek aan de Kultuurkamer toonde liet heel wat meer zien:

‘*Kultuurblad De Schouw*			
1943 Nadeelig saldo over het jaar 1943 volgens bij het Departement ingediende rekening			fl. 16.638,90
1944 Uitgaven t/m October 1944		fl. 26.688,36	
Geraamde kosten Nov. & Dec. 1944		fl. 4.000,-	
		-----	
		fl. 30.688,36	
Verkoop abonn. etc.			
t/m 31 October 1944	fl. 15.707,76		
Oninbare posten	fl. 2.500,-		
	-----	fl. 13.207,76	
Nadeelig saldo over het jaar 1944 c.a.			fl. 17.480,60

		Totaal	fl. 34.119,50

Tot 5 December 480 abonné's opgezegd per 1 Januari 1945.
Bovendien moeten abonné's van de drie zuidelijke provincies worden uitgeschakeld.
Van het Novembernummer werden nog 1440 exemplaren verzonden.
Oplaag 3.000 exemplaren.’

Als we in ogenschouw nemen dat een jaarabonnement op *De Schouw* f 15 kostte en f 10 voor leden van de Kultuurkamer (en veel abonnees wáren ongetwijfeld lid van de Kultuurkamer) en dat een los nummer voor f 1,50 verkrijgbaar was, kunnen we uit de post verkoop abonnees etcetera tot 31 oktober 1944 (waarbij Oosthoek de drie zuidelijke provincies die al door de geallieerden bevrijd waren, buiten beschouwing moest laten) aflezen, dat het aantal abonnees behoorlijk hoog was en geschat moet worden op 1000 tot 1500. Daarvan uitgaande is het aantal opzeggingen van 480 aan de hoge kant, maar niet vergeten mag worden dat nogal wat Nederlanders die gecharmeerd waren geweest van de Nieuwe Orde in 1944 van opvatting veranderden naarmate de geallieerden dichterbij kwamen.
In 1943 moet *De Schouw* een nog hoger aantal abonnees gehad hebben. Zoals Kelder terecht stelt: Oosthoek had een drukvergunning gekregen voor 5250 exemplaren en zo'n vergunning kwam ook niet uit de lucht vallen. Bovendien meldde hij een actief colportagebeleid: ‘Trouwens de eerste maanden van 1943 hebben

bewezen, dat met persoonlijk bezoek een afzet van ongeveer 25 exemplaren per colporteur per week te bereiken is.'[148]

Op de financiële problemen van *De Schouw*, in feite een financieel probleem van *Uitgeverij De Schouw*, en de gevechten die uitgever Oosthoek zowel met het

DVK als de Nederlandsche Kultuurkamer moest leveren kom ik te zijner tijd terug in het aan de uitgevers gewijde deel III. Vrij snel overigens nadat Oosthoek het staatje stuurde, viel het doek over *De Schouw*.

Jacques Idserda kon niet treffender afscheid van de lezers van het blad nemen en afscheid ook van de eindoverwinning met zijn gedicht ‘Winter’[149]:

Heer, zie ons aan, wij zijn te zeer gehavend
om nog een lied tot U te zingen,
nog waait in deze winterschemeringen
d'herinn'ring aan een goede zomeravond.

Heer, zie ons aan, wij kunnen ons niet laven
aan dit bloem'loos sneeuwen, wij zwervelingen
uit lichter dagen. God, wil ons niet dwingen
te reizen met de luide, trieste raven.

Wij werden stil in dit verlaten land,
de tochten door de hooge sneeuw zijn zwaar,
Heer, zie ons aan: wij moeten voort, Gij brandt
in onze oogen nieuw verlangen, maar
onzichtbaar hangen in de naakte boomen
de zware vruchten nog van vroeger droomen.

Ik heb bewust in dit chronologisch overzicht van bijdragen aan *De Schouw* één artikel overgeslagen, omdat het een brug vormt naar het volgende onderwerp. Het was overigens niet het minste artikel. In maart 1944 voelde Van Ham zich geroepen zijn licht te doen schijnen over de plaats van de joden in de literatuur.[150] Het artikel is kenmerkend voor de ideeën van Van Ham cum suis. Volgen we zijn redenering. Voor de Franse revolutie, aldus Van Ham, was de jood geen scheppend kunstenaar die deelnam aan de letterkunde. De Franse revolutie, die uitging van gelijkheid van ras en godsdienst, maakte daar een einde aan: ‘De revolutie brak daarmee een traditie van eeuwen. Na dien tijd drong de Jood in alle kringen binnen, waar hij vroeger vanzelfsprekend wegbleef.’

Vanzelfsprekend? Zeker, volgens Van Ham, want tot dan had iedereen de jood als buitenissig gezien, iemand die ‘aanstoot (gaf) als woekeraar’ en Van Ham haalde Revius aan met de dichtregels:

Dat Joden woeckeren met copen en vercopen
En is niet alte vremt: want, sedert datse sopen
Het gruys vant gulden calf, soo brant haer inde borst

Eylacie, na het gout, een eyndelose dorst,
Een eyndelose dorst, diese niet connen lesschen
Als wt Christenen cantoren ende tesschen.

Van Ham gaf meer voorbeelden: ze zijn niet relevant. Het antisemitisme had, aldus Van Ham, de jood aan zichzelf te wijten. Volgens Van Ham was het verweer der joden tegen dat antisemitisme gestoeld op twee grote bewegingen: het socialisme en het zionisme. Daarmee trachtte de jood zich 'tegen de door hem zelf gewekte haat' te beveiligen. Zelfs Van Ham kon niet om Isaac da Costa heen, een van de belangrijke dichters van het Réveil: 'Da Costa mag misschien gelden voor het typeJood over hetwelk Jezus zich reeds verwonderde: voorwaar een Jood in welke geen bedrog is.'

Wat was het belang van dit soort schrijfsels? Dat is duidelijk: het antisemitisme met alle consequenties van dien moest een alibi hebben. En waar kon men die beter halen dan in de literatuur? Wat vroeger als zinvol werd beschouwd, kon nu toch niet als abnormaal worden bekeken? Als Revius de joden al duidelijk zag als woekeraars, wie zijn wij dan dat we aan die woorden, door de eeuwen heen gelouterd, mogen twijfelen? Dat was de boodschap achter een artikel als dat van Van Ham. Artikelen als deze moesten als rechtvaardiging dienen voor de maatregelen, die vanuit het DVK en de daarmee verbonden Kultuurkamer tegen de joden werden genomen.

Ik heb deze maatregelen bewust buiten het deel van het verhaal gehouden dat handelt over verboden boeken en schrijvers, omdat het daarbij gaat om de ideologische inhoud. Bij de joden ging het enkel om de persoon, en dan nog niet eens om wat hij dacht of hoe hij handelde, maar erger: om zijn zogenaamde raskenmerken. De inhoud van het geschrevene deed er niet toe, hoe ijverig de naziideologen ook hun best deden om aan te tonen dat joden anders schrijven, anders uitgeven en anders boeken verkopen.

Ik kom later terug op de wijze waarop men de joden hun zaken, zoals uitgeverijen en boekhandels, afhandig maakte in het kader van de arisering; hier beperk ik me tot de reacties van het DVK en de Kultuurkamer op joodse schrijvers en hun publikaties.

Eerst moest natuurlijk worden vastgesteld of iemand joods was, of getrouwd met een jood ofjodin. In beide gevallen vielen schrijvers en hun publikaties in ongenade. s-Gravesande herinnerde zich na de oorlog een reactie van 'hogerhand' op het werk van Arthur van Schendel: 'Had dr. Goedewaagen tijdens zijn werkzaamheid voor het Departement van Volksvoorlichting eens gesproken over "het land van Arthur van Schendel", later kwam het verbod om de naam van de grootste romanschrijver van dezen tijd in de kranten te noemen. Zijn boeken mochten niet herdrukt worden en dat zijn reeds voltooide nieuwe romans niet uitgegeven

mochten worden werd reeds gezegd. Welk een verschil in waardering tussen de uitspraak van dr. Goedewaagen en een scribentje in het Nationale Dagblad, een zekere N.H. den Hertog, die na enige citaten uit Van Schendels roman *Eenspelder natuur* tot de conclusie kwam, dat “de Joodsche instelling van den schrijver” bleek, waarna hij met de vraag kwam “hoe het mogelijk is, dat voor zulk een werk in onzen tijd nog papier beschikbaar gesteld wordt”.’[151]

Nu had Den Hertog al vrij spel, want de eerder zo bejubelde Van Schendel was, nadat hij verscheidene subsidies in ontvangst had genomen, uit de gratie geraakt. Er kwamen geruchten over de afstamming van zijn vrouw en Van Ham informeerde bij de Centrale Dienst voor Sibbekunde, die hem antwoordde: ‘Anna de Boers, geb. A'dam 23.8. 1885, dochter van Isaac de Boers en Rachel Romijn, beiden volle joden.’[152] Hierna was het meteen afgelopen met de publikatiemogelijkheden voor Van Schendel, laat staan dat hij nog subsidies ontving.

Hetzelfde lot onderging Céline Schaake-Verkozen. In haar geval was het een particulier die de kat de bel aanbond. H.J.G. Jansen van Galen, Amstellaan 6-8 in Amsterdam, voelde zich geroepen Ed Gerdes te berichten dat in het *Algemeen Handelsblad* van 29 januari 1943 bij de rubriek *Ingekomen Boeken* een uitgave was vermeld van Céline Schaake-Verkozen: ‘Is het U bekend dat deze dame vol jodin is en nog wel van het brutaalste soort.’[153] Hij attendeerde Gerdes erop dat hij ook aan Max Blokzijl geschreven had, maar ‘dat ondanks deze brief, deze Jodin doorgaat. Thans is een boekje van haar verschenen bij de uitgeverij Van Goor & Zn te Gouda.’

Gerdes ging op onderzoek uit bij Max Blokzijl, zo beloofde hij Jansen van Galen.[154] Ruim een week later kreeg deze bericht. Gerdes had contact opgenomen met Van Ham en deze had hem een brief teruggestuurd, waaruit Gerdes citeerde: ‘Er is inderdaad bij van Goor een boekje van Céline Schaake-Verkozen verschenen. Dit berustte op een heel oude toestemming, zelfs nog van voor de oprichting der Ned. Kultuurkamer, waardoor de Ariër-paragraaf in werking trad en ook de contrôle op de afkomst gemakkelijker werd. Haar naam had mij niet wantrouwig gemaakt en daarom gaf ik er voorjaar 1942 toestemming voor. Als ze werkelijk vol-jodin is, dan zal ze er niet veel vruchten van plukken. In alle geval is het niet mogelijk, dat er nog nieuwe goedkeuringen van werken van haar hand volgen. U kunt dus Kam. Jansen van Galen gerust stellen.’[155]

De NV *Nederlandsche Uitgeverij Opbouw* was heel wat voorzichtiger dan *Van Goor. Opbouw* vroeg éérst inlichtingen, zoals over Annie Salomons: ‘Natuurlijk is het ons bekend, dat de schrijfster tot den Katholieken godsdienst is overgegaan en ook Katholiek is gestorven. Wij weten echter niet, of zij als Arisch is te beschouwen, omdat wij niet hebben kunnen vaststellen wat zij was vóór haar

bekeering.'[156] *Opbouw* hoefde zich geen zorgen te maken, want Van Ham deelde mee, 'dat de beide ouders van Annie Salomons niet bij een joodsche Gemeente waren aangesloten. De vader staat ingeschreven als Nederduitsch Hervormd en de moeder als Rooms-Katholiek.'[157] Wat Van Ham níét vertelde was, dat Annie Salomons nog springlevend was. Ze zou pas in 1980 overlijden.

M.A. van Huut, het plaatsvervangend hoofd van de Afdeeling Perswezen, werd er in 1941 door Van Ham op geattendeerd dat een zekere David de Jong, medewerker van het *Maandblad van Boekenvrienden* joods zou zijn. M.A. van Huut, ook gealarmeerd door de voornaam van De Jong ging op onderzoek uit, maar hij kon zichzelf en Van Ham geruststellen: 'Hij is van zuiver Arische afstamming en gedoopt in de Nederduitsch Hervormde Gemeente.'[158]

Het ging bij dit alles niet enkel om personen, maar ook om bedrijven. *Het Ochtendblad* wilde een feuilleton plaatsen, getiteld *Adriaan de Tulpendief* van Otto Rombach. Dit feuilleton was hen aangeboden door de *Internationale Pers Correspondentie* in Amsterdam, geleid door een zekere G.L. Weisz. 'Dus door joodsche bemiddeling', stelde *Het Ochtendblad* eenvoudigweg vast[159]. 'Gaarne zullen wij van U vernemen, of dit persbureau in arische handen is overgegaan, in welk geval er dan tegen opname van dit feuilleton geen bezwaar bestaat.' Het DVK kende het bestaan van dit bureau niet en als de Bond van Journalisten dit bureau ook niet kende, zoals het DVK stelde, 'is het wel zeker, dat bemiddeling van dit Bureau niet toelaatbaar is'.[160]

In de diverse dagbladen stond in augustus 1941 een recensie van het boek *The International Jew* van Henry Ford. Henry Ford had al eerder van zich doen spreken door in de Verenigde Staten het pamflet te helpen verspreiden dat berucht is onder de titel *De protocollen van de Wijzen van Sion*, het verzonnen relaas van een bijeenkomst waarin een joodse wereldheerschappij wordt beraamd. Het sterk antisemitische werkje is van Russische oorsprong en werd door niemand dan enkel antisemieten serieus genomen. Upton Sinclair zou in een brief aan Frederik van Eeden van 5 maart 1926 zijn verbijstering uitspreken over de activiteiten van Ford en zijn 'preposterous documents'. In ieder geval zou, ook in Nederland, het verschijnen van *The International Jew* nogal wat reacties oproepen.

Boekhandelaar W. Bergmans uit Breda had nogal wat bestellingen op het boek gekregen, maar hij kon het nergens vinden. Dus schreef hij het DVK[161]. Het boek bleek echter alleen in een Duitse vertaling te krijgen, meldde het DVK hem[162], een brief die ook gestuurd werd naar de redactie van *Volk en Vaderland*, die het boek graag op de plank zou hebben[163].

De Tijdstroom in Lochem wilde een serie monografieën laten verschijnen over Kinker, Spinoza, Geulincx, Schröder en Bolland. De uitgeverij meldde dat aan het DVK[164]. Mirande antwoordde namens Van Ham, dat het Departement de

serie wel zag zitten, maar 'het lijkt mij niet gewenscht in Uw serie een boek over Spinoza te doen verschijnen. Er is een uitgebreide Spinoza-literatuur en U zou met den Jood Spinoza Uw gansche serie kunnen benadeelen.'[165]

Toch glipten er wel boeken door de mazen van het net, zoals de *Volksche Uitgeverij Westland* wist te melden: 'Tot onze grote verwondering stelden wij vast, dat bij BLITZ onder meer staat aangegeven als herdruk het boek van den jood Spier "Uit en thuis". Hoe is dat mogelijk?'[166] 'De Joden worden uit Nederland verwijderd', besloot deze uitgeverij pathetisch de brief, 'ook de namen moeten wij nu spoedig vergeten.'

En dan waren er de rapporteurs van het DVK die door het hele land speurden naar overtredingen van de verschillende bepalingen, zoals J.A. Romeijn, die Almelo bezocht in juli 1943 en rapporteerde: 'Bij boekhandel van Zuilekom, Oranjestraat 5, Almelo ligt in de etalage het boek "Jongensdroom" van Siegfried E. van Praag, Uitgever Querido, Amsterdam.'[167] Rapporten als deze werden doorgestuurd naar het Referat Schrifttum, dat dan moest beslissen of er maatregelen genomen moesten worden. Niet zelden werd de politie ingeschakeld. De ABC-romans van de *Arbeiderspers* bijvoorbeeld werden steeds opnieuw op stationskiosken gesignaleerd en dan stuurde het DVK daarvan bericht naar het Referat Schrifttum. Vooral *Gevleugelde Daden* van Herman Heijermans en *Joden zonder geld* van Michael Gold doken telkens weer op. Een boek kon al verboden worden als er een jood in voorkwam die gunstig werd belicht, zoals bleek uit een rapport over *Beschermer van het Geloof* van Marjorie Bowen, dat handelde over stadhouder Willem III[168]:

'*Bezwaren wegens*

Hoofdstuk XII "Een Amsterdamsche Jood", blz. 92-95, waar de joodsche geldschieter Balthazar Bree als het toonbeeld van een "vaderlandschlievend" mensch wordt geteekend. Ook op blz. 273-274 is hem een mooie rol toebedeeld.

Citaten

Blz. 93 reg v.o. Prins Willem III vraagt den jood, waarom hij hem 15 millioen gulden wil voorschieten. "Uit grooten eerbied en bewondering voor Uw Hoogheid, en uit liefde voor het verdraagzaamste land van Europa, dat mij en de mijnen zoovele jaren gehuisvest heeft, antwoordde de oude jood met eenvoud".'

Het verbluffendste rapport uit de hele reeks die in het archief van het DVK terug te vinden is, is wellicht dat over de zesdelige verhalenbundel *1001-avond* van *Uitgeverij Contact*.[169] 'Over het algemeen zijn de verhalen van weinig beteekenis', meldde de onbekend gebleven rapporteur, 'en komen zij niet uit boven het genre amusementslectuur.' Er waren echter verhalen, die hij hoger schatte, maar die hadden bezwaren, die werden uitgelegd in termen die vermoedelijk al-

leen voor de ingewijden duidelijk waren, want die verhalen hebben ‘vaak een intellectualistische, Freudiaansche of Amerikaansche mentaliteit, zij doen slechts zelden werkelijk volks-opvoedend werk en ontleenen de gegevens nimmer aan het volksleven.’

Daarna volgde een lijst van schrijvers, die sowieso niet toegelaten konden worden:

‘Anton van Duinkerken (anti-Nationaal-Socialistisch)
Henriette van Eyck (marxiste)
Sam Goudsmit (jood)
C.J. Kelk (anti-Nationaal-Socialistisch)
Eduard de Neve (marxist)
Marianne Philips (jodin)
P.H. Ritter jr. (anti-Nationaal-Socialistisch)
A. Viruly (pacifist, Engelsch georienteerd)
Victor van Vriesland (jood)
Herman de Man (jood)
Dr. M.J. Premsela (jood)
Melis Stoke (jood)
Helma Wolf-Catz (jodin)
Carla Simons (jodin)’

Voorts waren er nog verhalen, die moesten verdwijnen omdat daar de nazi's onwelgevallige taal in stond. Een bloemlezing van de motieven, waarmee de rapporteur de verhalen afwees, op zichzelf door het taalgebruik een curiosum:

‘Een decadent verhaal van Eva Raedt de Canter “Een zomer lang”, dat handelt over de Maartsche bui van een kater en een poes.

“Onaangenaam verhaal” door Lode Zielens. Een nihilistische aanval op de kleinburgerlijke maatschappij onzer dagen die sterk deprimeerend werkt en door zijn psycho-analytische onderdaad [hier wordt waarschijnlijk ‘ondertoon’ bedoeld, A.V.] niet in een volksboek (hetgeen deze uitgave, volgens de uitgeefster, behoort te zijn!) thuis hoort.

“Nachtegaal en Kaas” door Vera Inber. Een joodsche liefdeshistorie van de bekende joodsche onsmakelijkheid en immoraliteit.’

En hier ging het nog maar om een verzameling eenvoudige verhalen die niet als volksopvoedend werden beschouwd. Veel erger was het natuurlijk, als het om populair-wetenschappelijke of naslagwerken ging, in elk geval namen de nationaal-socialisten die zaken veel serieuzer. Daar stonden joden in en die kon je uiteraard niet zo maar onbekommerd uit de geschiedenis schrappen.

Dr. K.P. Bernet Kempers bijvoorbeeld wilde een *Muziekgeschiedenis* het licht

doen zien, maar hij zat nogal met de vele joodse musici en componisten in zijn maag. Als hij die er uit moest halen werd zijn boek wel erg dun. Hij schreef dus Van Ham, die hij goed kende. Deze op zijn beurt had nogal wat bezwaren tegen het boek die hij op vriendelijke toon uiteenzette: ‘In antwoord op je brief met vragen over je Muziekgeschiedenis deel ik je mede, dat inderdaad in het advies over je boek, dat overigens zeer gunstig is, wordt gewezen op opmerkingen, die door de huidige overheid niet zullen worden gewaardeerd en als voorbeeld wordt de passage over de Jodenvervolging aangehaald. Ik vind inderdaad, dat deze opmerking evenals die trouwens over de overrompeling van Tsjecho-Slowakije buitengewoon gevaarlijk zijn. Zij werken zeker niet als objectief verzamelde feitelijkheden en ik geef je den ernstigen raad al deze dingen totaal te schrappen.

Verder zal het noodig zijn van de Joodsche musici de minst belangrijke weg te laten en bij de belangrijke in alle gevallen op hun Joodsche afkomst te wijzen.’[170]

In andere gevallen was Van Ham minder vriendelijk. De bloemlezing *Nieuwe Geluiden*, samengesteld door Dirk Coster, verscheen in 1941 voor de vijfde maal. Van Ham maakte bezwaar. Hij berichtte het Referat Schrifttum dat er in de bloemlezing nog steeds joodse auteurs werden opgenomen en in de inleiding van Dirk Coster werden behandeld. Het ging hierbij om Jacob Israël de Haan, François Pauwels, Dop Bles, Herman van den Bergh, Victor van Vriesland en Maurits Mok.[171] Dezelfde Maurits Mok had voor *Uitgeverij In den Toren* twee bloemlezingen gemaakt: *Dichters over Bloemen* en *Dichters over Holland*. De uitgeverij richtte zich met een verzoek tot het DVK om de beide bloemlezingen toch te mogen laten verschijnen, daar zij al veel kosten gemaakt had en Jan Eekhout, toch een goede bekende op het DVK, haar had geadviseerd zich tot Van Ham te wenden[172]. Eekhout kon Van Ham nog meer vertellen, maar de uitgeverij verkreeg de toestemming niet.

Bloemlezingen zoals deze pasten nu eenmaal niet in het beeld dat de nationaal-socialistische cultuurridders hadden. Dan vielen twee andere publikaties heel wat meer in de smaak. In die gevallen paste de samensteller zich wonderwel aan. Het ging om twee lexicons. In *De Vrije Kunstenaar* kunnen we over een van de twee het nodige lezen: ‘In Juni j.l. verscheen bij de Wereldbibliotheek te Amsterdam een Lexicon van Nederlandsche Schilders en Beeldhouwers, samengesteld door S.J. Mak van Waay. Het moet, volgens een voorwoord, beschouwd worden als een vervolg op Plasschaert's bekende werk De Hollandsche Schilderkunst, bij dezelfden uitgever verschenen. Maar daarvan heeft het al heel weinig. Want terwijl Plasschaert een persoonlijk cachet geeft aan zijn boek, beperkte Mak van Waay zich tot een opsomming van namen, al dan niet voorzien van de gegevens, die hij verkreeg uit de antwoorden op de vragenlijsten, die hij aan de kunstenaars toezond.’[173]

De Vrije Kunstenaar gaf daarop een aantal namen van kunstenaars, die niet in het lexicon voorkwamen en sprak daar verwondering over uit, een verwondering die een sarcastisch karakter had, zoals de vraag waarom Willem Arondéus, gefusilleerd na de aanslag op het Bevolkingsregister, niet in het lexicon voorkwam. Kritiek uitte het blad op het karakter van het lexicon en het tijdstip van verschijnen: 'Doch wat wij veel erger vinden, is dat de samensteller en de uitgever voor de verschijning van zulk een werk geen beteren tijd hebben kunnen afwachten. Was het noodig den heeren in den Haag een handleiding te verschaffen om het hun nog gemakkelijker te maken, na te slaan welke kunstenaars zich niet naar hun nieuwe orde wenschen te schikken? Staan zij op het standpunt, dat alle in dit werk genoemde kunstenaars ongeacht hun gedrag in de jaren van bezetting, zonder meer een vaste plaats verdienen in een lexicon van Nederlandsche schilders en beeldhouwers? Konden zij het oordeel van het Nederlandsche volk en de kunstenaars zelf in dezen niet afwachten?' En tot slot: 'Zoals dit Lexicon thans in de handel is gekomen is het een ernstige misgreep, waarvoor zoowel samensteller als uitgever t.z.t. verantwoording zullen moeten geven.'

Veilinghouder S.J. Mak van Waay, samensteller van dit lexicon hoefde zich overigens niet te verantwoorden, hij stierf pal na de bevrijding. Wat had hij trouwens moeten zeggen? Hij ging met alle wensen en verlangens van het Departement akkoord.

Die verlangens werden onder meer vastgelegd in een nota van J.W. Peschar, die positief stond tegenover het lexicon, maar ook aanmerkingen had als: 'Aan joden als *Paul Citroen* en *Mozes Cohen* wordt naar verhouding te veel plaats ingeruimd. Is het buitendien geen voorschrift, dat bij de op te nemen namen van joden de bemerking *jood* wordt geplaatst? Ook zijn toevoegingen bij Mozes Cohen, als "Opmerkelijk is het genoegen, dat Cohen vindt in het gadeslaan van het speelsche leven der dieren" ongewenscht.'[174]

Peschar werd op zijn wenken bediend. In het voorwoord van het lexicon staat dan ook: 'Op last van het Departement van V. en K. werd achter de namen van joodsche kunstenaars de aanduiding (J) geplaatst.' Mak van Waay liet het onverschillig, zoals hij Gerdes berichtte: 'De joden interessceren mij niet, dus voegde ik - waar ik het wist - er J bij, maar het zou vervelend zijn, als er een J staat en het is *geen* jood (er zijn b.v. van Gelder's, die jood maar ook die geen jood zijn, Polakken idem).'[175] Mak van Waay kende zelfs meer schilders een joodse identiteit toe dan het Departement wist. Hij kreeg tenminste van Gerdes bericht dat de schilder Knap geen jood was, dus dat de J kon worden geschrapt. Mak van Waay droeg de verandering, zoals hij schreef 'gelaten'.[176] In april klopte hij weer bij Gerdes aan. Hij had nog niets gehoord van het Departement op zijn vraag of Louis Saalborn joods was[177]. 'In antwoord op bovenvermeld

schrijven deel ik U mede, dat Louis Saalborn is afgewezen als lid van de Nederlandsche Kultuurkamer, op grond van zijn niet-arische afstamming', meldde Gerdes hem onmiddellijk[178]. 'Nawijsbaar is, dat hij minstens twee joodsche grootouders heeft, dientengevolge is het aan Saalborn verboden schilderijen te verkoopen. Daar Saalborn als schilder niet veel betekent, doet U er wellicht beter aan, hem helemaal weg te laten.' Wat Mak van Waay dan ook deed.

Uit een brief van mr. Dirk Spanjaard[179] wordt trouwens ook duidelijk dat in feite elke schilder die geen lid was van de Kultuurkamer (óf omdat hij niet werd toegelaten, óf omdat hij zich niet als zodanig had gemeld) 'taboe' was.

De hele affaire lijkt als twee druppels water op de gedragingen van Garmt Stuiveling rond zijn *Historische Schets*, de met C.G.N. de Vooys samengestelde literatuurgeschiedenis, waarvan de zeventiende druk in 1942 verscheen. Deze druk verschilde nogal van de vooroorlogse uitgaven. Het verhaal is bekend door de rel die er na de oorlog over ontstond. Stuiveling vermeldde in de zeventiende druk bij de joodse auteurs hun jood-zijn. Bakels was degene die in 1957 de kat de bel aanbond: 'Het doceren aan een universiteit impliceert toch het ten volle accepteren van een humanitas als een zedelijke realiteit, als een object van toewijding, als een leidraad voor morele verplichting. Dit deed Donkersloot in die sombere jaren, toen hij voor zijn katheder ging staan en - even onafhankelijk en even fier als een Cleveringa in Leiden - verklaarde niet meer te zullen doceren, zolang zijn joodse collega's dit door de bezetter verboden was. En wat deed gij in diezelfde dagen? Gij volgde gedwee de culturele politiek van de overheid, welke niet onze overheid was, gij voldeed gedwee aan de voorschriften en denuncieerde alle Nederlandse auteurs van joodse origine in de Historische Schets van de Nederlandse Letterkunde, door prof. De Vooys, niet alleen bij Aletrino, Heyermans, Querido, Jacob Israël de Haan en Carry van Bruggen, die reeds overleden waren, maar ook bij de levende auteurs als Sam Goudsmit, Marianne Philips, Van Vriesland, Herman de Man, Maurits Dekker en M. Mok.'[180]

Bakels gaf al aan hoe Stuiveling na de oorlog reageerde als men hem op deze kwestie aansprak, want dan: 'verklaarde gij, dat het toch geen schande was jood te zijn. Ge hebt gelijk, het was geen schande, maar wel was het levensgevaarlijk. Zij waren toch door dezelfde mensen waarvoor u zich boog ter dood veroordeeld.'

Hoe gevaarlijk de bewerking van Stuiveling kon zijn, is af te leiden uit een herinnering van Victor van Vriesland, aan Alfred Kossmann verteld: 'Hoewel ik gemengd getrouwd was, d.w.z. een niet-joodse vrouw had, heeft na aandrang van vrienden een ambtenaar mijn stamkaart uit de bak van de Burgerlijke Stand, hier in Amsterdam, gelicht, en er werd een andere ingezet, met mijn eigen naam, maar zonder de J van jood erop. Ik had dus correcte papieren.'[181]

Uitgerekend een man als Van Vriesland, die zijn jood-zijn eenvoudig administratief wist te verbergen, werd door Stuiveling zwart op wit als jood aangeduid. Stuiveling deed ten aanzien van Van Vriesland overigens nog meer, al bleef dat gegeven in de naoorlogse commotie rond Stuiveling ongenoemd.

In 1939 had Stuiveling een bloemlezing laten verschijnen bij *Uitgeverij Wolters*. Daarin was het gedicht 'Het Nieuwe Hart in de Lente' van Victor van Vriesland opgenomen[182]. In 1942 verscheen de tweede druk en wat blijkt? Van Vrieslands gedicht is vervangen door 'Dag van schoonheid' van Richard Minne, omdat, zoals Stuiveling op pagina 4 meldde, dit gedicht beter geschikt was voor 'vergelijking en declamatie'. Vindt men het gek dat Victor van Vriesland na de oorlog tot het kamp der 'onverzoenlijken' behoorde?

En Stuiveling? Die gaf geen krimp. In de *Haagse Post* kwam hij met een lijst van punten waarop hij zijn verdediging baseerde.[183] Kennelijk ging hij ervan uit dat niemand de punten die hij opsomde in de omstreden zeventiende druk van zijn *Schets* zou controleren. Borgers deed dat wel[184] en hij toonde aan dat Stuiveling in praktisch alle punten leugens vertelde.

Opvallend is dat de hele zaak voor Stuiveling geen gevolgen had: hij was een gevierd jurylid, voorzitter van de Vereniging van Letterkundigen en drager van koninklijke onderscheidingen. In een interview met Max Pam, jaren na de grote rel, kwam de affaire nog ter sprake. Pam vroeg terecht waarom Stuiveling, als hij overtuigd was van zijn onschuld, dat niet aantoonde.[185] Stuiveling antwoordde: 'Daar heb ik geen hoop op en geen verlangen naar. Als je weet dat het niet waar is, wat over je gezegd wordt, kan het je ook niet kwetsen.' Verder zei hij: 'Thomas More wist als kanselier niet dat hij uiteindelijk zou worden onthoofd. In het leven gaat het ongeveer zoals in de literatuur: pas na verloop van jaren weet je welke dingen goed en welke slecht zijn geweest. Ik had niet de macht om die rel te voorkomen. Het gebeurde. Daarna heb ik er het zwijgen toegedaan.'

Dat was ook maar beter. De rel was eigenlijk alleen interessant, omdat aangetoond werd dat na de oorlog de ambitieuze literatoren die voor en tijdens de bezettingsjaren de huik naar de wensen van de nieuwe machthebbers lieten hangen, met hetzelfde gemak zich naar de nieuwe normen richtten en opnieuw een belangrijke plaats innamen, al moesten zij daarvoor het eigen verleden laten verdwijnen of oppoetsen, zoals Stuiveling dat al snel deed door bij de tweede druk, in 1947 verschenen, van zijn *Rekenschap* het boek op te dragen *Aan de nagedachtenis van mijn vrienden Ter Braak en Du Perron*. Dat was nogal brutaal, maar handig. Door de vriendschap met Ter Braak en Du Perron te annexeren, voegde Stuiveling zich snel binnen de kring der onaantastbaren. Hij kon toen nog niet weten dat jaren later de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron zou worden uitgegeven en dat van een vriendschap tussen Ter Braak en Du Per-

ron enerzijds en Stuiveling anderzijds geen sprake was, hooguit van een welwillende vriendelijkheid ten opzichte van de nog jonge Stuiveling, door Du Perron op 4 november 1939 zo treffend gekarakteriseerd met: 'Maak X. mijn compliment over haar feillooze voorspelling: ik heb hem [Stuiveling, A.V.] *precies* zoo gevonden als zij hem beschreef en als zij dacht dat ik hem zou vinden. Geschikt, blozend, opgewekt koutend, en zoo vlúg, en erudiet en onderhoudend - wat ontbreekt er eig. aan (theoretisch!) om er een Malraux van te maken? Practisch toch net alles. Toch zal ik hem bij gelegenheid graag terug zien en heeft hij *zeker* aardige kanten.'[186]

Over die aardige kanten zal binnen de familie Frank met gemengde gevoelens worden gedacht, zoals we uit de mond van Leonard Frank kunnen vernemen toen deze tegen Bibeb over zijn in de oorlog omgekomen joodse vader sprak: 'Hij zat in een huis in Utrecht toen de Gestapo een inval deed, ontkwam maar werd later gearresteerd. Mijn moeder vertelde me dat Garmt Stuiveling, die een goeie vriend van mijn vader was, weigerde hem te helpen. Hij werd naar de gevangenis van Den Bosch gebracht, toen naar Vught, waar ze ontdekten dat hij jood was. Is vrijwel meteen naar Auschwitz getransporteerd.'[187]

De heftigheid waarmee de discussies over mensen als Stuiveling na de oorlog zijn gevoerd toont aan dat J.B. Charles er in zijn *Van het kleine koude front* niet ver naast zat toen hij poneerde, dat de profiteurs uit de bezettingsjaren de geheime doodsvijanden bleven van hen die wél de juiste keuze hadden gemaakt.[188] Het was een haat die tot ongekende hoogten kon stijgen, zoals blijkt uit een anoniem vers dat bij Charles (pseudoniem van Willem Nagel) in 1963 in de bus werd gegooid nadat hij bij een demonstratie tegen de vestiging van een Duits legeronderdeel in Budel een krans legde bij het graf van zes door de Duitsers omgebrachte verzetsmensen:

Het volk van Budel
keek niet naar de 'illegaal' Nagel, de gruwel
Zo liep deze vuilak
met z'n kornuiten
eenmaal buiten
Hij torste een krans
voor zes dooie pooiers
Wij vragen: liggen jullie lekker, vuile schooiers?[189]

Deze anonieme regels verraden overigens een niet ongeschoolde dichtershand Aan wie hij heeft toebehoord, zal nimmer meer te achterhalen zijn. Er is hoe dan ook veel niet meer te traceren, daarvoor hadden de collaborateurs van toen wel hun maatregelen, zoals Leo Braat zich later nog kon herinneren: 'In april

1945 zat ik in de Militaire Academie te Breda. Ik was toen officier van Militair Gezag en hoofd van de Kunstzuivering in het Zuiden. Op een goede dag kwam er een soldaat met een heleboel kisten bij mij aanzetten. Het was het hele archief van de Duitsers over de Nederlandse kunstenaars en intellectuelen. Eerst heb ik natuurlijk mijn eigen kaart gelicht, waar bijna niets opstond. Ik begreep toen waarom ik betrekkelijk met rust gelaten ben in mijn Amsterdamse tijd. Er waren kaarten bij die helemaal volgeschreven waren. Die behelsden bijna alle mensen die al gefusilleerd waren of in een kamp zaten. Er waren ook kaarten bij van kunstenaars die voor de Duitsers werkten of die een dubbele rol speelden. Na de totale bevrijding heb ik de kaartsystemen in een militaire vrachtwagen geladen en naar Den Haag gebracht, in de naïeve mening dat alles veilig lag bij het ministerie van O.K. & W. Ik werd er ontvangen door mijn oude kennis *Reinink* die zei: "Prachtig dat je dat doet, Braat, maar denk eraan, er zitten geen ruiten in het gebouw en alle sleutels van de kasten zijn door de Duitsers meegenomen. Jij bent officier en moet maar voor een schildwacht zorgen". Dat kreeg ik niet voor elkaar: een schildwacht om culturele papieren te bewaken.

Toen ik een week later weer in Den Haag was, ging ik het gebouw binnen om naar de kaarten te kijken. Alles was netjes gerangschikt, doch de belangrijkste *kaarten over collaborateurs en mensen met een dubbele* rol waren gelicht.'[190]

'Mensen met een dubbele rol'. Het lijkt de typering bij uitstek voor een aantal literatoren die zich in de bezettingsjaren leenden voor een van de verachtelijkste functies in het land der letteren: correspondent voor de Nederlandsche Kultuurkamer. Spion, zouden we nu zeggen, en over een viertal van die correspondenten gaat het volgende hoofdstuk.

Eindnoten:

1 Hij zou in januari 1941 toch lid van de NSB worden.
2 T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, 1946 (ongepubliceerd), p. 93.
3 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 272.
4 Goedewaagen, *a.w.*, p. 80.
5 G.A.S. Snijder, *Dr. A. Seyss-Inquart*, 1946 (ongepubliceerd), p. 7.
6 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 338.
7 Brief G.A.S. Snijder, dd. 21-9-1940.
8 De Jong, *a.w.*, deel 4, p. 425.
9 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 279.
10 Brief dr. F. Plutzar, dd. 23-1-1942.
11 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 26-1-1942.
12 Koos Groen, *Landverraad, de berechting van collaborateurs in Nederland*, Weesp, 1984.
13 *De Telegraaf*, 16-7-1940.
14 Verslagen van de Parlementaire Enquêtecommissie, deel VII, p. 812.
15 Brief Einsatzko. III van de Sicherheitspolizei, dd. 26-8-1940.
16 De Jong, *a.w.*, deel 7, p. 819.
17 Mr. J. Linthorst Homan, *Wat zijt ghij voor een vent*, Assen, 1974, p. 97.
18 De Jong, *a.w.*, deel 7, p. 23.
19 De Jong, *a.w.*, deel 7, pp. 22-23.
20 Exposé über die Diamantindustrie, dd. 4-9-1940, bestemd voor dr. H. Fischböck.
21 Brief DVK, dd. 5-5-1942.
22 Brief DVK, dd. 5-5-1942.
23 Brief DVK, dd. 19-5-1942.
24 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 20-5-1942.

25 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 21-5-1942. De brief was gericht aan ir. R. van Houten met de vraag of hij nog aanvullende argumenten had gericht tegen de opvattingen van de commissie-Woltersom.
26 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 29-5-1942.
27 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 29-6-1942.
28 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 3-7-1942.
29 Brief DVK, dd. 6-3-1942.
30 Brief Bureau Organisatie voor het Bedrijfsleven, dd. 8-8-1942.
31 Ongedateerd concept bekendmaking. Daarnaast publiceerde het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* op 17-9-1942 een gedeelte van het besluit.
32 Notulen Departementsraad, dd. 12-6-1942.
33 J.B. Charles, *Van het kleine koude front*, Amsterdam, 1962, pp. 188-189.
34 Rede prof. dr. T. Goedewaagen, In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 10, 1-6-1942, p. 220.
35 T. Goedewaagen, 'De Nederlandsche Kultuurkamer en de vereenigingen'. In: *De Schouw*, jrg. 1, nr. 5, 16-3-1942, p. 98.
36 S.M.S. de Ranitz, 'Oude en nieuwe organisatievormen'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, p. 3.
37 D.J.H.W. Spanjaard, 'Het lidmaatschap van de Kultuurkamer'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 19, 15-10-1942, p. 457.
38 Lewin, *a.w.*, p. 101.
39 Brief Jan Feith, dd. 30-1-1942.
40 Brief DVK, dd. 2-2-1942.
41 Mulder, *a.w.*, p. 61.
42 Zoals gemeld in een brief van Jan de Vries aan Tobi Goedewaagen, dd. 15-1-1943.
43 *Idem.*
44 *Schrijversprentenboek*, 1, A. Roland Holst, Den Haag, 1983, p. 25.
45 Lewin, *a.w.*, p. 74.
46 Brief H.M. Klomp, dd. 18-7-1942.
47 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 781.
48 Notulen Departementsraad, dd. 1-4-1942.
49 Jan de Vries, 'Die holländische Literatur'. In: *Niederländisches Jahrbuch* 1923, München, 1923, pp. 156-163.
50 Jan de Vries, 'Die niederländische Literatur'. In: Walter Söchting, *Das Niederlandbuch*, Frankfurt am Main, 1942, pp. 177-185.
51 Zie hoofdstuk 4, noot 41.
52 Jan de Vries, *Naar een betere toekomst*, Amsterdam, 1940, pp. 49-50.
53 F. Sampimon, 'Het letterengilde en zijn leider'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 11, 15 juni 1942, p. 244.
54 J. Kelder, *Literatuur en schrijverschap in De Schouw, tijdschrift van de Kultuurkamer*, Utrecht, 1983, p. 9.
55 Brief R. Houwink, dd. 15-5-1941.
56 In: *Nederland*, 1-1-1941, pp. 3-8.
57 In: *Suid-Afrika en wij*, Leiden, 1941.
58 D. Wouters, *Na veertig jaar*, Nijmegen, 1940.
59 Brief J. Zuuring, dd. 25-1-1944.
60 Brief D. Wouters, dd. 5-2-1944.
61 Ongedateerde brief J. Zuuring.
62 Brief D. Wouters, dd. 5-2-1944.
63 Nota mr. D. Spanjaard, dd. 1-3-1944, no. 467/60.
64 Ontleend aan: 'Nederland in den oorlog, zooals het werkelijk was'. Utrecht, 1945?, pp. 60-61.
65 Het volgende is ontleend aan W.E. Simons, *Hakken en Spaanders*, Amsterdam, z.j., pp. 114-118.
66 M. Opstro, 'Het Einde'. In: *Volk en Vaderland*, 10-4-1942, gevoegd bij het artikel, door Klomp geschreven, getiteld 'En naar het Westen steekt hij zijn handen'.
67 'Sociale Idealisten', In: De Gids, jrg. 106, no. 4, april 1942, p. 2
68 De Jong, deel 5, pp. 778-779 (noot)
69 Brief Referat Schrifttum, dd. 9-4-1942
70 Brief DVK., dd. 17-4-1942
71 Citaten uit de rapporten van H.M. Klomp, dd. 9-6-1944, 5-7-1944, oktober 1944, 14-12-1944 en 14-2-1944
72 'De Schouw, Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer'. In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 15-1-1942.
73 Brief E. Otto, dd. 7-10-1943.
74 Brief E. Roels, dd. 25-10-1943.
75 Openingsartikel in *De Vrije Kunstenaar*, no.2, juni 1942.
76 'Unser Führer', H. Rijnbergen. In: *De Vrije Kunstenaar*, no.2, juni 1942.
77 'Beeldende Kunst'. In: *De Vrije Kunstenaar*, no. 4, november 1942.

78 ‘Mannen van karakter en hun belooning’. In: *De Vrije Kunstenaar*, mei 1944.
79 T. Goedewaagen, ‘Wedergeboorte, een inleidend woord’. In: *De Schouw*, jrg. 1. no. 1, 15-1-1942, pp. 1-2.
80 D. Hannema, ‘Een nieuwe schepping van Pijke Koch’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, pp. 4-5.
81 S.M.S. de Ranitz, ‘Oude en nieuwe organisatievorm’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, p. 3.
82 J.G. Goverts, ‘De ontwikkeling der muziek in Nederland’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, pp. 6-9.
83 H. Bruning, ‘J.W.F. Werumeus Buning’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, pp. 14-17.
84 F. Vermeulen, ‘De Nieuwe Duitsche Bouwkunst als uitdrukking der Duitsche wereldbeschouwing’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, pp. 20-23.
85 F. Primo, ‘Volksch toneel’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, pp. 18-19.
86 J.M.N. Kapteyn, ‘Het cultureele streven der Stichting Saxo-Frisia’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, 15-1-1942, pp. 10-11 en 16.
87 Prof. dr. J.M.N. Kapteyn, *Friesland und die Friesen in den Niederlanden*, Heft 71 der Kriegsvorträge der Rheinischen Friedrich Wilhelms Universität Bonn, Bonn, 1942.
88 Prof. dr. J.M.N. Kapteyn, ‘Friezen, Saksen. Twee loten van den Germaanschen stam’. Rede, uitgesproken tot inleiding der Stichting Saxo-Frisia, Den Haag, 18 januari 1941.
89 H. Bruning, ‘Over individualisme’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no.2, 2-2-1942, pp. 25-26.
90 J. van Ham, ‘Jan H. Eekhout’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no.2, 2-2-1942, pp. 27-29.
91 J. de Vries, ‘Vertelkunst in Skandinavië’. In: *De Schouw*, jrg. 1. no.2, 2-2-1942, pp. 39-40.
92 J. van Ham, ‘Droom en daad’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 3, 1-3-1942, pp. 49-50.
93 Pierre H. Dubois, ‘Problematiek der “Literaire Elite”’. In: *De Schouw*, jrg. 1. no.3, 1-3-1942, p. 64.
94 S.J. van der Molen, ‘Twee jaar Friesche literatuur’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 3, 1-3-1942, pp. 68-70.
95 S.J. van der Molen, ‘Friesche schrijvers van heden’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 4, 15-9-1942, pp. 86-88.
96 *Idem*, p. 88.
97 Jan H. Eekhout, ‘Stervende boer’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 6, 30-3-1942, p. 133.
98 H. Bruning, ‘Niet steeds doctrine’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 7, 15-4-1942, pp. 145-146.
99 J. van Ham, ‘Albert Verwey’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 7, 15-4-1942, pp. 151-153.
100 *De Schouw*, jrg. 1, no.7, 1-4-1942, p. 166.
101 Ronald Spoor, ‘Nationaal-socialistische annexatie van Henriëtte Roland Holsts poëzie’. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 2, no. 4, april 1985, pp. 9-14.
102 Spoor, *a.w.*, p. 10.
103 Zoals neergeschreven op een half velletje papier, in bezit van Ronald Spoor.
104 Brief Henriette Roland Holst, dd. 26-2-1943.
105 *Idem*, dd. 2-3-1942.
106 *Idem*, dd. 4-3-1942.
107 W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij.
108 Spoor, *a.w.*, p. 14.
109 H. Bruning, *Gelaat der dichters*, Amsterdam, 1944, inleiding, p. 8 (noot 1).
110 Siem Bakker, *Het woord, 1945-1949*, Amsterdam, 1987, p. 85.
111 George Kettmann, ‘Dag van den arbeid’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 8, 1-5-1942, p. 179.
112 A. Glotzbach, ‘Plaats en taak van den dichter in dezen tijd’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 14, 1-8-1942, pp. 332-334.
113 J. van Rheenen, ‘Voor de Moeder’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 16, 1-9-1942, p. 392.
114 J. Huijts, ‘De zin der eenzaamheid’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 16, 1-9-1942, pp. 393-397.
115 George de Sévooy, ‘Heimwee’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 17, 15-9-1942, p. 419.
116 J. van Ham, ‘Het landelijke in de literatuur’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 18, 1-10-1942, pp. 437-439.
117 F. Sampimon, ‘Het Europeesche Boek’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 18, 1-10-1942, p. 453.
118 A. Sassen, ‘Kunstenaar en Kultuurkamer, ontmoeting met den Groningschen schrijver Ger Griever’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 21, 15-11-1942, pp. 520-521.
119 Ger Griever, ‘De Groningsche Letterkunde’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 21, 15-11-1942, pp. 526-528.
120 J.J. Kelder, *Schrijven voor de nieuwe orde*, Utrecht 1983, p. 11.
121 J. van Ham, ‘Het Historische in de Letterkunde’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 1, januari 1943, pp. 13-15.
122 J. de Vries, ‘De streekroman’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 1, januari 1943, pp. 22-25.
123 Jan Eekhout, Uit: ‘Noordlicht’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 2, februari 1943, p. 58.
124 J.J. van Geuns, ‘De kinderen der zee’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 2, februari 1943, p. 80.
125 J.R. Hommes, ‘Rshew’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 3, maart 1943, p. 114.
126 J. de Vries, ‘De dichter en de politiek’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 3, maart 1943, pp. 117-119.
127 R. Houwink, ‘Bij den dood van Boutens’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 4, april 1943, pp. 173-177.

128 J. van Rheenen, ‘Kouter en zwaard’, In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 4, april 1943, p. 184.
129 J. van Ham, ‘Het sociale moment in de letterkunde’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 4, april 1943, pp. 185-189.
130 Jrg. 2, no. 6, 8, 9, 10, 11 en 12.
131 Jrg. 3, no. 3 en 4.
132 Jrg. 4, no. 6 en 7.
133 Brief redactie *De Schouw*, dd. 7-8-1944.
134 *De Schouw*, jrg. 2, no. 6, juni 1943, p. 335.
135 Henri Bruning, ‘Gedicht’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 6, juni 1943, p. 286.
136 Ernest Michel, ‘Die als een zuiver vuur door deze wereld rende’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 6, juni 1943, p. 313.
137 J. van Ham, ‘Oorlogsliteratuur’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 7, juli 1943, pp. 348-350.
138 K.H. de Raaf, ‘François Haverschmidt - Piet Paaltjens’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 2, februari 1944, pp. 57-60.
139 Piet Paaltjes, *Snikken en grimlachjes, nieuwe uitgave van den eersten druk van 1867 met inleiding en verklaringen door K.H. de Raaf*, Den Haag, 1944.
140 George de Sévooy, ‘Bij den zeventigsten verjaardag van Cyriel Verschaeve’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 4, april 1944, pp. 176-182.
141 J. van Ham, ‘Over de Skaldenpoëzie van Egil, den zoon van Grim den Kaalkop’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 10, oktober 1944, pp. 508-511.
142 ‘Belangrijk bericht aan de abonné's van De Schouw’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 12, december 1944, t.o.p. 588.
143 Lewin, *a.w.*, p. 49.
144 Verzonden circa november 1944.
145 De Jong, *a.w.*, deel 6, p. 472.
146 Mulder, *a.w.*, p. 199.
147 J.J. Kelder, *Literatuur en schrijverschap in De Schouw, tijdschrift van de Kultuurkamer*, Utrecht, 1983, p. 76.
148 Brief A.D. Oosthoek, dd. 8-5-1944.
149 Jacques Idserda, ‘Winter’. In: *De Schouw*, jrg. 4, no. 1, januari 1945, p. 16.
150 J. van Ham, ‘DeJoden in onze Letterkunde’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 3, pp. 139-142.
151 G.H. 's-Gravesande, *Vergeten en gebleven, literaire beschouwingen*, Den Haag, 1982, p. 19.
152 Brief Centrale Dienst voor Sibbekunde, dd. 27-8-1942.
153 Brief H.J.G. Jansen van Galen, dd. 8-11-1943.
154 Brief DVK, dd. 10-11-1943.
155 Brief DVK, dd. 19-11-1943.
156 Brief NV Nederlandsche Uitgeverij Opbouw, dd. 16-2-1942.
157 Brief DVK, dd. 2-2-1942.
158 Brief DVK, dd. 17-11-1941.
159 Brief *Het Ochtendblad*, dd. 16-10-1941.
160 Brief DVK, dd. 20-10-1941.
161 Brief W. Bergmans, dd. 27-8-1942.
162 Brief DVK, dd. 27-8-1942.
163 Brief DVK, dd. 31-8-1942.
164 Brief *De Tijdstroom*, dd. 8-12-1941.
165 Brief DVK, dd. 22-12-1941.
166 Brief Volksche Uitgeverij Westland, dd. 25-5-1943.
167 Rapport J.A. Romeijn, dd. 14-7-1943.
168 Datering rapport onbekend.
169 *Idem*.
170 Brief DVK, dd. 14-8-1942.
171 Brief DVK, dd. 20-4-1942.
172 Brief J. Poortenaar, directeur In den Toren, dd. 16-12-1941.
173 *De Vrije Kunstenaar*, augustus 1944.
174 Nota J.W. Peschar, dd. 9-3-1944.
175 Brief S.J. Mak van Waay, dd. 7-3-1944.
176 Brief S.J. Mak van Waay, dd. 15-4-1944.
177 Brief S.J. Mak van Waay, dd. 19-4-1944.
178 Brief DVK, dd. 19-4-1944.
179 Brief S.J. Mak van Waay, dd. 9-3-1944.
180 A.C. Bakels, ‘Aan prof.dr. Garmt Stuiveling’. In: *De Telegraaf*, 28-12-1957.
181 Victor E. van Vriesland, *Herinneringen verteld aan Alfred Kossmann*, Amsterdam, 1969, p. 100.
182 *Variaties, een bundel gedichten, verzameld en ingeleid door Dr. G. Stuiveling*, Groningen-Batavia, 1939, p. 17.
183 G. Stuiveling, ‘Geen grappen’. In: *Haagse Post*, 3-2-1962.
184 G. Borgers, ‘De negen punten van Stuiveling’. In: *Vrij Nederland*, 17-2-1962.

185 Max Pam, ‘Interview met Garmt Stuiveling’. In: *Vrij Nederland*, 9-5-1981.
186 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel IV, p. 400.
187 Bibeb, ‘Leonard Frank: “Ik ben geweldig goed in mezelf waarnemen”’. In: *Vrij Nederland*, 20-8-1988
188 J.B. Charles, *Van het kleine houde front*, Amsterdam, 1962, pp. 188-189.
189 M. van Amerongen, *a.w.*, p. 253.
190 *Kentering*, maart/april 1970, 11e jrg., no.2, p. 37.

6 De correspondenten

De betiteling ‘correspondent’ was een heel chique. In feite ging het als gezegd om een ordinaire spion, die van zijn positie als schilder, schrijver of musicus gebruik maakte om roddel en informaties van binnen de eigen beroepsgroep door te spelen aan de Kultuurkamer, die dan besliste wat met deze informatie te doen.

Onder deze spionnen zaten vier letterkundigen, die elk een zekere reputatie bezaten in de vooroorlogse letterkunde. Twee van hen waren overtuigde nationaal-socialisten, Chris de Graaff en Gerard Wijdeveld, de eerste geboren in 1890, de tweede in 1905. De andere twee, Bert Voeten en Gabriel Smit, waren geen nationaal-socialisten. Zij waren van een andere generatie dan De Graaff en Wijdeveld. Voeten was geboren in 1918, Smit in 1910. Alle vier hadden hun katholieke achtergrond gemeen.

Ging het bij De Graaff en Wijdeveld om twee literatoren die hun verklikkerswerk deden vanuit een innerlijke overtuiging, bij Smit en Voeten lag de zaak heel wat complexer. Hun ideeën sloten niet aan bij de nationaal-socialistische ideeënwereld. Wèl ondersteunden ze met veel geestdrift de nationaal-socialistische organisatievorm van de Nederlandsche Kultuurkamer en speelden hun spionnerol met verve.

Chris de Graaff was de oudste van de vier. We zullen verderop nog zien hoe na de oorlog katholieke jongeren vergoelijkend hebben gesproken en geschreven over de houding van de oudere generatie en dat ook Chris de Graaff mild is beoordeeld. Uiterst mild zelfs als we zien hoe Chris de Graaff in de door Henri Bruning samengestelde bundel *Gelaat der dichters* fel antisemitisch uithaalde met ‘Beroep op Amsterdam’, een schrijnend gedicht als we beseffen dat op het moment van verschijnen Amsterdam zo ongeveer al zijn joden weggehaald zag:

Verworden stad, eens 't hart der Nederlanden,
wie doofde, tergend traag, uw laaie vlam,
wie waagde 't zoo veel fierheid aan te raden?
Herken uw tegenstander, Amsterdam!

Uw volk sloft, half versuft en half verwilderd,
langs straat en gracht met norsch gekromden rug,

maar eens heeft Rembrandt voor dat raam geschilderd
en Breêro vond zijn liefste bij die brug.

Daar, tusschen Montelbaens- en Schreierstoren,
zag Vondel Gysbreght, hoe hij, 't zwaard ontbloot,
niet wijken wou, al wist hij 't pleit verloren,
toen om uw val hij haakte naar den dood.

Ginds groette Barendsz., schijnbaar onbewogen,
uw laatsten gevel voor de laatste maal,
De Ruyter, als jongmaat naar zee getogen,
is hier voor goed geland als admiraal.

Venetië en Lissabon benijdden
uw kracht, door Londen en Madrid gevreesd,
sinds 't Zuiden wreed van 't Noorden werd gescheiden
is Vlaandrens blik op u gericht geweest.

Wie heeft uw taal ontmand, uw lach ontluisterd,
wie knotte 't zwaard, wie kreukte vlag en faam?
Op alle hoeken van uw straten fluistert,
terwijl gij zwijgt, verbitterd volk zijn naam.

Opdat uw kinderen weer fier elkander
in de oogen kunnen zien, spreek eindlijk recht:
Ontmasker, Amsterdam, uw tegenstander
en noem zijn naam ten vonnis: ‘Jodenknecht!’[1]

De correspondenten van de Nederlandsche Kultuurkamer werden bij voorkeur aangeworven onder dit soort lieden. Chris de Graaff, geboren in 's-Hertogenbosch in 1890, was een uitstekende keuze van de nieuwe machthebbers. Hij had in de jaren dertig een bescheiden reputatie opgebouwd. Vanaf 1930 zat hij in de redactie van *De Gemeenschap* en in 1931 debuteerde hij-ietwat laat, maar toch-met de bundel *Alleenspraak*, die binnen katholiek Nederland de nodige geestdrift opwekte, dank zij verzen als:

Meer dan aardsch lief
dan om Uw ongeschapen schoon,
meer om mijns harten gerief
dan om 't doorboorde hart van Uwen Zoon

heb ik geleden
en gunsten afgebeden.
Ik heb ten allen tijde meer
rozen en lippen rood bemind dan mijnen Heer
en, zwervend door de wouden,
meer van den welversierden boom
dan van Uw kruis gehouden,
en - lacie - om het heden
Uw eeuwigheid gemeden.[2]

De *Nieuwe Leidsche Courant* trakteerde dit debuut op een juichende kritiek: 'Ik heb in geen tijden een bundel poëzie in handen gehad, die mij zoo boeide als de verzen van Chr. de Graaff. Hij heeft ze saamgevat onder de titel: Alleenspraak, daarmee te kennen gevende dat de ziel in eerste instantie zingt om zichzelf te bevrijden van de nood der eenzaamheid, der als een obsessie treiterende herinneringen. En de ziel van dezen dichter heeft haar op haar wijze te belijden dat zij niet tot rust kon komen voor ze rust vond in God.'[3]

De godsdienstigheid waarmee recensent A. Wapenaar van de *Nieuwe Leidsche Courant* zo in zijn schik was, betekende voor Chris de Graaff niet dat hij zich aan de kerk onderwierp. In 1930 was hij als gezegd redacteur van *De Gemeenschap* geworden, een jaar later trad hij er, samen met Lou Lichtveld, alweer uit. Dat was het enige punt waarop hun levens parallel liepen. Snel hierna koos elk van hen zijn eigen pad en vinden we Lou Lichtveld meer dan tien jaar later bij *De Vrije Kunstenaar* terug waar hij fel ageerde tegen de Kultuurkamer en was Chris de Graaff correspondent van diezelfde Kultuurkamer.

In *De Gemeenschap* kunnen we in een redactionele verantwoording lezen wat de reden is geweest van het uittreden van de beide redacteuren: 'Ofschoon De Gemeenschap voor talrijke lezers op de eerste plaats de beteekenis kreeg van een tijdschrift, werd dit maandblad steeds geredigeerd met het inzicht, dat de overtuigingskracht van een geslaagd kunstwerk sterker en verstrekkender is dan die van een geslaagd betoog. Het een sluit echter het ander niet uit en lang niet altijd wordt het betoog overbodig gemaakt door het kunstwerk. De grondslag van ons werkprogram is het katholiek beginsel, en dit is een strijdbaar beginsel, omdat wij leden zijn van de Strijdende Kerk, die gedurig bidt om de vernieuwing van het aanschijn der aarde. Op beslissende oogenblikken heeft het Katholicisme zich in de Nederlandsche letterkunde dan ook strijdbaar gemanifesteerd, niet alleen apologetisch maar ook zoo noodig correctief. Wij zien geen redenen om met deze traditie te breken. Eerder integendeel. Ons maandblad is sinds 1929 onderworpen aan de praeventieve censuur. Dit betekent, dat ieder nummer, alvorens te verschijnen, nagezien en soms gewijzigd wordt door een

priester, dien Z.H.E. de Aartsbisschop van Utrecht daartoe heeft aangesteld. Op een onzerzijds gedaan verzoek tot ontslag van deze praeventieve censuur, heeft Z.H.E. in overleg met het voltallige Nederlandsche Episcopaat weigerend beslist. Voor twee redacteuren, Chr. de Graaff en Lou Lichtveld, werd dit een reden tot het nemen van ontslag. Zij meenden niet langer verantwoordelijk te kunnen blijven voor den inhoud van een maandschrift, hetwelk, na door de redactie te zijn opgesteld, nog kans heeft te worden gewijzigd. Deze meening kunnen wij voor het onderhavige geval niet deelen.'[4]

Lichtveld en De Graaff radicaliseerden beiden, maar in volstrekt verschillende richting. Het is overigens opvallend dat zij in de eerder genoemde recensie in de *Nieuwe Leidsche Courant* door Wapenaar samen worden besproken, zij het dat bij Lichtveld diens pseudoniem Albert Helman wordt vermeld. Het is de vraag of De Graaff en Lichtveld elkaar nog, na hun uittreden uit *De Gemeenschap*, hebben ontmoet. Lichtveld vertrok als correspondent voor *De Groene Amsterdammer* naar Spanje en ontwikkelde zich snel naar overtuigd links. Hij koos voor het republikeinse Spanje. Chris de Graaff koos voor het Spanje van Franco en belandde bij Nationaal Front, waar hij lid werd van de Cultureele Kamer.

Chris de Graaff (en met hem zijn medecorrespondenten Wijdeveld, Voeten en Smit) was een kind van een katholieke wereld die ons nu heel veraf lijkt. Het was een katholieke wereld, voortgekomen uit de negentiende eeuw, gewikkeld in een hevige emancipatiestrijd, waarin men de kunstenaar maar al te zeer nodig had. Het was een katholieke wereld die duidelijk in het teken stond van het 'apostolisch bewustzijn' om een term van prof. L.J. Rogier te gebruiken. Een apostolisch bewustzijn overigens als sluitstuk van een periode waarin de Nederlandse katholieken bikkelhard gevochten hadden voor hun katholieke emancipatie.

Gaan we terug naar 1899, De Graaff was een jongen van negen, de andere drie hoofdpersonen uit dit hoofdstuk waren nog niet geboren. Aan de Amsterdamse Ceintuurbaan had zich op 6 november van dat jaar een grote menigte verzameld om een gebeurtenis bij te wonen, die voor veel katholieken uit die dagen ingrijpend was: de inwijding van de Willibrordus-kerk. De kerk was een creatie van bouwmeester P.J.H. Cuypers en het eerste ontwerp ervan dateerde al uit 1864, elf jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, het moment dus dat de katholieken werkelijk uit hun schuilplaatsen konden komen. Hiermee was de eerste serieuze stap gezet op weg naar een gelijkwaardige positie voor een volksdeel, dat in de eeuwen daarvoor steeds op het tweede plan had gestaan.

Bij zijn ontwerp had Cuypers maar één doel voor ogen: nu de katholieken hun eigen werk naar buiten toe konden tonen, zouden ze dat gelijk goed doen

ook. Cuypers' opvatting stond niet op zichzelf, in heel Nederland werden gigantische kerken gebouwd, elk stadje, elk dorp scheen zijn eigen katholieke kerk te moeten hebben. Eigenlijk zouden we moeten stellen: elke stad, elk dorp moest zijn eigen kathedraal hebben, want het ene gebouw was nog pompeuzer dan het andere.

Cuypers, zelf katholiek, had het in de bouwwereld juist door zijn katholiekzijn niet gemakkelijk. Zijn onmiskenbare talent moest heel wat wantrouwen overwinnen om erkend te worden. Zelfs zijn belangrijkste schepping, het Rijksmuseum, werd door velen beschouwd als een staaltje katholieke bouwkunst. Koning Willem III weigerde het in ieder geval te openen, hij had, naar hij zei, geen zin om een klooster te bezoeken.

Het leven van de architect Cuypers was op zichzelf al een voorbeeld van katholieke emancipatie. Was het daarom een wonder dat zijn kerk aan de Ceintuurbaan een triomfantelijk teken zou zijn, een signaal voor wie ook maar wilde zien, dat de Nederlandse katholieken nu eindelijk te voorschijn waren gekomen?

De kerken van Cuypers en zijn collega's waren niet alleen signalen, ze waren bijna agressief, evenals bijvoorbeeld de woorden van de eerste katholieke staatsman van allure, dr. H. Schaepman, die in de Tweede Kamer in de periode dat het bijzonder onderwijs nog geen subsidie kreeg, uitriep: ‘En gij, gij kent uw landaard niet, wanneer gij waant, dat het Nederlandse volk zou zwijgen en bukken onder de willekeur, die gij verheven hebt tot wet. Neen, de strijd is niet uit.’

Nu moeten we uit de bouw van de Willibrorduskerk en de woorden van Schaepman niet te veel conclusies trekken: er was alleen maar een begin gemaakt, er zou nog een lange weg volgen voordat de katholieke stem in alle sectoren gehoord zou worden in een trots zelfbewustzijn en voordat, ook in de literatuur, dat ‘apostolisch bewustzijn’ bijna expansief zou worden uitgedragen. Voorlopig was het een bewustzijn dat bij voorkeur in verre vreemde landen werd uitgedragen en niet in Nederland zelf. De cijfers spreken daarover een duidelijke taal. Het aantal priesterwijdingen voor de Nederlandse missiecongregaties steeg tussen 1870 en 1920 van gemiddeld één per jaar tot maar liefst twintig. In eigen land zocht men het in een andere tactiek. Men wilde, zeker nu men in de openbaarheid kon treden, eerst de eigen gelederen versterken. Dat was geen typisch katholiek verschijnsel. Het leek wel alsof alle groeperingen zich aan het begin van deze eeuw ingroeven, alsof iedereen zijn eigen bastion oprichtte in afwachting van... ja, van wat? De socialisten hadden zich in ieder geval hecht georganiseerd, er bloeide een scala van arbeidersverenigingen en organisaties op, op de eerste mei liepen vertegenwoordigers van die organisaties triomfantelijk achter de rode vlag. De katholieken op hun beurt zochten ook

naar 'nieuwe wapenen, met nieuwe krachten' om te kunnen strijden naar de 'eisen des tijds' zoals de bisschoppen in een herderlijk schrijven hadden bepaald. Zoals de socialisten zich - en met succes - hadden georganiseerd, zo zouden de katholieken die strijd toch ook het beste met verenigingen en organisaties aankunnen?

Ook paus Leo XIII heeft met zijn beroemde encycliek *Rerum Novarum* (1891), die voornamelijk gericht was tegen liberale en socialistische, dus goddeloze ideeën, aangegeven hoe de strijd gevoerd moest worden. In vreedzaam overleg. Maar overleg eist gesprekspartners en die gesprekspartners moesten voortkomen uit katholieke organisaties. Organiseren was dus het wachtwoord.

Het antwoord op die 'eisen des tijds' kwam behoorlijk snel. In het jaar van *Rerum Novarum*, 1891, werd door Alfons Ariëns de eerste katholieke vakbond, de R.K. Twentsche Fabrieksarbeidersbond, opgericht. Ariëns was de man, die tientallen jaren lang grote invloed zou hebben op handel en wandel van de katholieke arbeiders in Nederland. Maar ook daarbuiten. In de missie, de Nijmeegse Universiteit, overal was Ariëns te vinden.

Ook een eigen katholieke politieke partij was nodig. Dat brengt ons weer bij Schaepman, die als onafhankelijke in de Tweede Kamer zat. Hoewel zijn voorkeur niet direct uitging naar een eigen katholieke partij, publiceerde hij in 1883 in *De Wachter* een artikel onder de titel 'Een katholieke partij, proeve van een program'. Het was een aanzet tot de vorming van een partij die de periode voor de Tweede Wereldoorlog mede zou beheersen: de Rooms Katholieke Staatspartij. In de ontwikkeling van die katholieke partij is het jaar 1918 van grote betekenis geweest. De toepassing van het algemeen kiesrecht bracht toen een dramatische verschuiving teweeg: de katholieken vormden met dertig zetels de grootste partij van het land. De Kroon moest voor het eerst in de geschiedenis een katholiek belasten met een kabinetsformatie. Het werd de priester mgr. W.H. Nolens, voorzitter van de katholieke Kamerfractie.

Daarnaast was er een ander terrein, waarop de katholieken zich steeds meer begonnen te roeren: de media. Al in 1845 was de eerste katholieke krant van start gegaan, *De Tijd*, ruim twintig jaar later, in 1868 gevolgd door *De Maasbode*. In 1935 telde ons land maar liefst 39 katholieke dagbladen, 135 katholieke godsdienstige bladen en nog enkele honderden andere katholieke bladen op verschillend terrein, een totaal van 422. En omdat men in die jaren juist zocht naar de versterking van de eigen gelederen en liever binnenshuis keek dan buiten het katholieke bastion, beleefden katholieke kunstenaars publicitair gezien gouden tijden. Dan kon het ook gebeuren dat een dichter als Alexis Paulsen, die anders nooit kans van slagen zou hebben gehad in zijn pogen gedichten van hem gepubliceerd te krijgen, daar nu wel in slaagde met regels als:

God,
uw werelden duizelen
   ten eindelijken ondergang.
Lichtvlammen zuchten de treinen
bij hun nachtelijken gang om uw aarde:
hawaya-gezang
en een wachtvuur van wilden in aantocht.
In de menschen de drift naar het einde:
   den dood uwer schepping
God,
dat mijn ziel met dien zucht niet verwaaie.[5]

En dan het onderwijs. Naast de oprichting van katholieke gymnasia (in 1901 waren er in totaal zeven katholieke gymnasia, in 1923 al achttien) is de bekroning op het eigen katholieke onderwijs wel de stichting geweest van de Rooms-Katholieke Universiteit in Nijmegen in 1923 en van de Katholieke Hogeschool in Tilburg, in 1927. Logisch dat prof. dr. J.M.G. Thurlings tot de conclusie kwam: 'De Katholieke Universiteit en de Katholieke Hogeschool waren de vlag op de roomse woning, en dat was een huis met vrij veel vensters geworden. Nu was het tijd voor pannebier: de katholieken vierden feest, verheugd over hun eigen roomse leven. Tussen die bedrijven door zetten zij nog een zendmast op hun dak: in 1925 stichtte pastoor Perquin de KRO.'[6]

De katholieke kinderen groeiden beschermd op in katholieke verenigingen, of dit nu katholieke turnverenigingen waren, katholieke voetbalverenigingen of de Katholieke Verkenners. Ook kon het zijn - nog spannender - dat ze lid werden van de St. Josefgezellen of van De Jonge Werkman, om maar een paar standsorganisaties te noemen. Achter die katholieke sportverenigingen stond toch de idee dat sportbeoefening in katholiek verband uiteindelijk het grote doel moest dienen: de Godsbeleving, zoals is af te lezen uit een gedicht 'De keeper', op 17 december 1929 in *De Sportillustratie* door een zekere De J. gepubliceerd:

'k Zag den blondgelokten knaap
Alle ballen keeren,
Soms, met vluggen, hoogen sprong
Het gevaar bezweren.

'k Zag hem, later, in den strijd
Van het woelig leven,
Zich, met leeuwenmoed in 't hart,
Voor Gods glorie geven.

'k Zag hem, in zijn stervensuur,
Los van aardsche banden...
Met het kleine doodsstrijdkruis
Klemvast in de handen.

Dit soort poëzie was de slotsom van een ontwikkeling die parallel liep aan het triomfalisme der katholieken in die jaren: de snelle emancipatie gaf hen, naar ze meenden, het recht nu eerst goed van de toren te blazen. Uitwassen waren daarom niet te vermijden. Meegesleept door hun triomfalisme waren de oekazen en onsubtiele oordeelvellingen der katholieke intelligentsia plotseling niet meer van de lucht. Zo lezen we in *Mannenadel en vrouweneer* van 1927 dat de 'huidige letterkunde [...] hoe langer hoe meer de vlekken eener geestelijke melaatschheid op het voorhoofd [vertoont]. De melaatschheid der zinnelijkheid zit haar in het onzuiver bloed.'[7]

En, meer gericht op het uitgangspunt van deze uitweiding: toen Lou Lichtveld in 1930 onder zijn pseudoniem Albert Helman zijn roman *Serenitas* publiceerde, kreeg hij er in *De Tijd* van langs toen H.J.M. Taskin de rechten en plichten van de katholieke romanschrijver vastlegde: 'Naarmate de zonde met meer talent en in aantrekkelijker vorm is uitgebeeld, is het leidend karakter van het boek sterker. Doch over het geheel genomen moet deze stelling gehuldigd worden: gelet op de felheid van den sexueelen hartstocht en de gevoeligheid van den mensch in doorsnee voor sexueele prikkels, zijn romans, waarin de sexueele zonde als hoofdmoment verwerkt is of sterk tot de verbeelding sprekende sexueele beschrijvingen voorkomen, een gevaar, en daarom is het uitgeven er van steeds bedenkelijker, en in vele gevallen, ook al kunnen die boeken niet bestempeld worden met den naam pornografie, ongeoorloofd wegens ergernis.'[8]

Lichtveld is, jaren na dato nog steeds verbaasd over recensies als deze: 'Ik begrijp die reacties vandaag de dag nóg niet. In de kerken is nota bene tegen *Serenitas* gepréékt. Dit alles getuigt van zo'n ontstellend gebrek aan intelligentie. Maar in 1930 was men op dit punt nog achterlijk. Mensen als Knuvelder hebben een soort van gewetensstrijd gehad. Aan de ene kant vonden ze dat ik goed schreef, maar ze mochten het niet zeggen en moesten het dus slecht vinden. Zoiets kan natuurlijk helemaal niet. Je kunt de kunst niet op deze manier aan banden leggen.'[9]

Lichtveld trok zijn conclusies, zoals we zagen, De Graaff ook. Deze wereld waarvan ze kinderen waren (en De Graaff had, gezien zijn leeftijd veel van het hiervoor beschrevene bewust meegemaakt) vroeg om een antwoord. Voor Chris de Graaff was dat het fascisme - later het nationaal-socialisme, niet zo'n grote stap. Ook hier zou de kunst 'aan banden' worden gelegd.

Wanneer zijn overgang van Nationaal Front (hij was ook lid geweest van

Verdinaso) naar de NSB plaatsvond, is niet meer precies na te gaan. Na de oorlog, toen De Graaff terechtstond, zou zijn verdediger, mr. Nouen, badinerend doen over het lidmaatschap, zoals *Het Parool* meldde: 'Uit idealisme werd de Graaff N.S.B.-er en aanvaardde een programma dat zoo erg nog niet was. "Ik vond het dezer dagen toevallig nog", zei mr. Nouen, "en er zat een N.S.B.-omslagje om, maar als dat niet het geval was geweest, wel, dan zou je het best hebben kunnen verslijten voor het programma van b.v. de Partij van den Arbeid".'[10]

Hoe het ook zij, voor Chris de Graaff was de NSB te gematigd, want halverwege 1941 sloot hij zich bij de SS aan. In deze tijd kwam hij ook bij het *Algemeen Handelsblad* in vaste dienst als chef van de kunstredactie.

De vooraanstaande positie die het *Algemeen Handelsblad* voor de oorlog in de kunstverslaggeving had ingenomen, zou het de eerste periode van de bezetting nog behouden. Pas toen Maurits Uyldert, sinds jaren chef van de kunstredactie, op eeen zijspoor werd gezet (hij zou tot 1943 in dienst van de krant blijven), zou de krant, ten aanzien van de literaire kritiek vooral, aan belang inboeten. Toen Uyldert bij de kunstredactie wegging, was het *Algemeen Handelsblad* al gelijkgeschakeld. De eerste schreden had het dagblad overigens zelf gedaan. Bijvoorbeeld toen Reichskommissar Seyss-Inquart op 29 mei 1940 zijn installatierede hield en het daarbij had over het nieuwe Europa dat onder Duitslands leiding tot stand zou komen en het *Algemeen Handelsblad* gelijk meende te moeten constateren: 'In dat nieuwe Arbeidsproces zal ons volk zich met des te *groter* overtuiging kunnen inschakelen, naarmate het naar de geest *zichzelf* kan blijven.'[11] Ruim een jaar later, toen Duitsland de Sowjet-Unie was binnengevallen, was het blad van mening: 'De Sowjet-Unie kan de historische expansiezucht in Europa blijkbaar niet onderdrukken en Stalin bezwijkt opnieuw voor de verleiding om ook de rest van de wereld willens of onwillens te bekeeren en te beheersen'.[12]

Twee weken later overviel de SD de krant en de redacteur van landbouwzaken, S.S. Hoogterp, een rabiate NSB'er, werd 'hoofdopsteller' van de krant. Dat gebeurde op een zaterdagochtend, 5 juli 1941. Een week later werden de resterende joodse personeelsleden, het waren er veertien, ontslagen. Pressereferent Willy Janke, die achter de gehele operatie zat, samen met Max Blokzijl, zag Maurits Uyldert, nog vijf jaar van zijn pensioen af, ook als chef van de kunstredactie verdwijnen en in zijn plaats benoemde hij de betrouwbare Chris de Graaff. Vlak daarop begon ook binnenland-redacteur Ed. Hoornik zijn bijdragen voor de kunstredactie te leveren. Zijn eerste publikatie voor Chris de Graaff was een interview met Henri Bruning, waarop ik nog zal terugkomen. Dat Hoornik onder De Graaff ging werken was niet zo toevallig. Chris de Graaff had al in *Criterium*, waarvan Hoornik een van de redacteuren was, gepubliceerd. In

1940 schreef hij het gedicht ‘Vergeefsch Verraad’, een opvallende titel gelet op zijn verdere gedrag in de bezettingsjaren.[13] Het ging enkel om een vrouw en het waren regels die Taskin ongetwijfeld niet zou hebben goedgekeurd:

Hoe zou ik, wat ik zoo heb lief gehad
vergeten, al verried ik 't in verblinding:
die hooggeplante borsten, teer gevat
in 't edelsmeedwerk van een schouderwinding;
de vlam die, toegevlogen van haar flank,
kwam scheren als een vogel langs mijn lenden
en van dien mond den zuiv'ren liefdesdrank,
waar ongeschreide tranen zich in mengden!

De Graaff had, voordat hij chef van de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad* werd al enkele malen in de krant gepubliceerd, zodat hij er niet een totaal onbekende was. Maar pas na zijn vaste dienstverbintenis zou zijn publiceerdrift in alle omvang losbarsten. Hij zou ook Gerard Wijdeveld aantrekken als medewerker, evenals Henri Bruning en Albert Kuyle. Verder zien we De Graaff vermoedelijk op advies van Henri Bruning, die voor Van Ham werkte, terug als lector bij de Afdeeling Boekwezen. En om de erkenning voor het werk van De Graaff voor de Nieuwe Orde te vervolmaken, kreeg hij in 1943 ook nog de Goedewaagen-prijs uitgereikt.

En dan was er nog het correspondentschap, de aanleiding om dieper in te gaan op de verder weinig belangwekkende figuur die Chris de Graaff is geweest. Hij werd correspondent voor het district Amsterdam en in die hoedanigheid zien we hoe hij bijvoorbeeld in de herfst van 1942 het Letterengilde er op opmerkzaam maakte dat Bertus Aafjes nog steeds weigerde om lid te worden en ‘een soort van vooruitgeschoven post van de tegenstanders van het Gilde schijnt te zijn’.[14] Ook gaf hij een uiteenzetting van de achtergronden van de toetreding van J.W.F. Werumeus Buning tot de Kultuurkamer, een zaak waarop ik nog zal terugkomen.

Het is niet toevallig dat Chris de Graaff Gerard Wijdeveld als medewerker voor de krant aantrok, ingaande november 1942. Ze deden weinig voor elkaar onder in hun fanatisme. Daarnaast zullen ze elkaar gekend hebben door hun gemeenschappelijke baantje, het correspondentschap voor de Nederlandsche Kultuurkamer. Was De Graaff correspondent voor het district Amsterdam, Wijdeveld werd met ingang van de zomer van 1942 correspondent voor het district Noord-Holland. Hij had goede papieren. Hoewel hij pas in de herfst van 1942 aan het *Algemeen Handelsblad* verbonden raakte als literair medewerker, had hij daarvoor al opgang gemaakt met twee gedichten die in de krant werden

gepubliceerd en die niet alleen Chris de Graaff genoegen zullen hebben gedaan, maar ook de nationaal-socialistische bestuurderen van de Nederlandsche Kultuurkamer.

Het is niet meer na te gaan of De Graaff, die al eerder correspondent was, invloed heeft gehad op Wijdevelds benoeming tot correspondent. Indien dat het geval was, zal hij wellicht gewezen hebben op de twee gedichten, die van een onverbiddelijke trouw aan de Nieuwe Orde getuigden. De titels luidden ‘Zwarte Dag’ en ‘Daar en Hier’[15], beide met een oproep aan de Nederlandse bevolking, want het werk van Gerard Wijdeveld werd gekenmerkt door een diepe zucht tot getuigen.

Zwarte Dag

Wat van geen tucht meer weet, van geen verbeten
wil om zich zélf te weren, dat vergaat
gij volk van erfgenamen, traag en laat
in storeloozen eigenwaan gezeten

zaagt gij de dwazen, die uw heeren heetten,
en hebt u aan hun doen vergaapt, verraad
schreeuwd' iemand wee, schor en ten einde raad
gij hebt geglimlacht en niet willen weten.

Dat maande hij in maart 1942. Zes maanden eerder, toen de strijd in de Sowjet-Unie in de herfstmaanden van 1941 het eerste hoogtepunt naderde, had hij het Nederlandse volk al slapheid verweten met de strofen:

Daar is het leven snel en snel de dood.
Daar zijn de wijde steppen zonder ende
en daar de namelooze, grauwe benden
met vlaag op vlaag van woedend vuur en lood.

En zij, die ziende waren en het rood
onheil, dat dreigend aanzwol, willen wenden,
zie, zij gaan zwijgend in dat onbekende
en zijn in leven en in sterven groot.

Maar hier, achter de hor en 't vensterglas,
die licht en lucht verschemerende zeven,
hier zit het trage, wereldvreemde ras

te kankeren, te zuchten en te drenzen
en aan de redders ook van zijn lief leven
met vromen mondhoek onheil toe te wenschen.

De literaire loopbaan van Wijdeveld liep min of meer synchroon met die van Chris de Graaff. Hij was jonger, in 1905 in Nijmegen geboren, maar ook hij raakte betrokken bij *De Gemeenschap* en kwam daarna in steeds rechtser vaarwater terecht, tot aan het blad van Wouter Lutkie, *Aristo*, toe. Wijdeveld had van zich doen spreken door in het februari-nummer 1930 van *De Gemeenschap* de fractievoorzitter van de Rooms Katholieke Staatspartij, mgr. W.H. Nolens aan te vallen om zijn, door Wijdeveld veronderstelde, medewerking aan de beknotting van de missievrijheid:

Ik kom naar u in naam van talloze zielen,
die door uw politiek in eeuwig onheil vielen,
en daaglijks blijven vallen in het helsche vuur.
Nolens bedenk: voor ieder van ons wacht een uur!
Ik zeg u, ondanks paars en priesterboord en Mis
behoed ú voor ónz' eeuwige verdoemenis.[16]

In het daaropvolgende nummer herriep Wijdeveld zijn gedicht ijlings nadat een groot deel van de katholieke wereld over hem heen was gevallen, een daad die Jan Engelman hem kwalijk nam.

In deze kwestie heb ik de versie ervan gevolgd, zoals onder meer vermeld in Joosten. Toen diens studie over katholieken en fascisme verscheen, reageerde Engelman op het onderdeel dat handelde over de Nolens-affaire en kwam hij met een onthulling die bewaard dient te blijven: ‘Gerard Wijdeveld was intusschen naar het scheen, tot andere gedachten gekomen, milder ten opzichte van Nolens. Als gevolg daarvan zond hij ons een “Verklaring”, waarin hij de publicatie van zijn vers betreurde. Die werd opgenomen in het Maart-nummer, maar ik schreef er een lang gepassionneerd stuk bij, “Nog een Verklaring”. Onze censor had, de drukproeven lezend, niet ingegrepen toen we, een maand daarvoor, het gedicht van Wijdeveld wilden publiceeren. Denkelijk is hij toen, te bevoegder plaatse, op zijn nummer gezet, met het gevolg, dat hij het stuk “Nog een Verklaring” verbood. Daarvan gaf ik kennis door een “Bericht”, volgend op het amende honorable van Wijdeveld. Er was intusschen iets geschied, waarvan Kuyle op de hoogte was, maar mij en de andere redacteuren niet vertelde. Vier-en-dertig jaar ben ik onkundig geweest van hetgeen Wijdeveld mij op 2 Februari van dit jaar heeft verteld. Ik was dien dag (Maria Lichtmis) naar O.L. Heer op Solder aan de O.Z. Voorburgwal

gegaan voor een bijzondere mis. Daar ontmoette ik Wijdeveld, die voor mij al tijd de intelligentste en meest begaafde dichter van de groep-Nijmegen is geweest. Ik had hem in vele, vele jaren niet gezien. Wij dronken samen koffie en kwamen ook te spreken over het geval-Nolens. Daarbij vertelde hij me iets, wat mij heeft geschokt. Toen hij zijn *Droom van Nolens* naar De Gemeenschap had gezonden dacht hij verder gewetensvol na over zijn verwijten aan den priester-politicus. Hij had gesprekken met Mgr. Aengenent, bisschop van Haarlem en met zijn geestelijken raadsman, den abt van de Benedictijnen te Oosterhout. Direct daarna heeft hij Albert Kuyle getelefoneerd, dat de publicatie *niet* mocht doorgaan. Die intrekking had best gekund, maar Kuyle zag zijn “stunt”, wilde die uitbuiten en zei, dat het blad al was gedrukt. Vandaar de “Verklaring” voor Maart, die ik toen als een zwakheid zag, maar die inderdaad was ingegeven door de eigen overtuiging en consciëntie van Wijdeveld.’[17]

Eind jaren dertig trad Wijdeveld toe tot Nationaal Front, waarvan hij tot maart 1941 lid zou blijven. Hij werd, evenals Chris de Graaff, lid van de Cultureele Kamer en sporen op literair gebied van hem zijn terug te vinden in het blad van Nationaal Front, *De Weg*, zoals in het najaar van 1940, toen hij een ode op Nederland publiceerde, die, met een beetje goede wil, beschouwd kan worden als een afwijzing van de Duitse bezetting:

O land van diepe stroomen
en zacht bewaasde wei,
o land waar heuvels droomen
voorbij de warme hei.

Gij grond van onze zinnen
en huis van onze ziel,
U blijven wij beminnen,
wat ons ook overviel.

Wij zullen nooit vergeten
de gaven van uw hand
en altijd blijven weten:
wij zijn van Nederland.[18]

Trouw aan Neêrland, trouw ook aan de leider van Nationaal Front, Arnold Meijer. Wijdeveld bleek een specialist te zijn in odes op leiders. We hebben gezien hoe hij in het *Algemeen Handelsblad* Hitler vereerde, in het *Nederlandsch Dagblad* publiceerde hij eind 1940 een nieuwjaarswens voor Arnold Meijer. De

geschiedenis vertelt niet of Wijdeveld voor beide gedichten ook het advies heeft ingewonnen van twee geestelijke raadsmannen. De nieuwjaarswens eindigde in ieder geval met:

En wat mijzelven aangaat: Trouw voor trouw!
Bouwt gij op mij zooals ik op u bouw!

En 'k zeg dit al niet voor mijzelf alleen:
Van uw getrouwen ben ik er maar één,

Eén die, toevallig, maar de woorden zei,
Voor wat bij duizenden op 't harte lei,

Nu dat in schemering en winterwind
Zwaar van geheimnis dit jaar begint.[19]

Duidelijk is in ieder geval, zoals we ook al zagen bij het wensje van Gabriel Smit, gericht tot Arnold Meijer, dat de leider van Nationaal Front niet het grootste talent bij de dichters die hem bewonderden, naar boven haalde. De trouw van Wijdeveld aan Meijer hield na de lofzang nog maar enkele dagen stand, want in maart 1941 verliet hij Nationaal Front. De chaos binnen de partij was groot, zoals Willem Waterman in 1942 in zijn *De kruistocht van Generaal Taillehaeck* beschreven heeft, groter in elk geval dan Wijdeveld, die een ordelijk mens was, verdragen kon. Hij werd voor korte tijd partijloos. In deze periode werd hij benaderd door prof. Snijder om zitting te nemen in de Nederlandsche Kultuurraad. Wijdeveld stemde toe en zo kon Snijder hem mei 1942 een brief sturen waarin de benoeming werd bevestigd en hem verzocht werd de loyaliteitsverklaring en de afstammingsverklaring getekend terug te sturen.[20] Hij nam samen met Nico de Haas, Reinier van Houten, Jan de Vries en E. Bouws, oud-secretaris van *Forum*, zitting in de Sectie Literatuur en Uitgeverij.

Wijdeveld had tot dan geaarzeld om tot de NSB toe te treden omdat hem dan de sacramenten geweigerd zouden worden en als praktizerend katholiek was dat voor hem een zwaar punt. Maar nu hij zitting had genomen in een van de secties van de Nederlandsche Kultuurraad werden de sacramenten hem toch al geweigerd en daardoor stond niets ziijn toetreding tot de NSB nog in de weg.[21] Kringleider J. Zwart uit Haarlem kon dan ook begin 1943 verheugd aan de Groepsleider der NSB van Bloemendaal schrijven:

‘Kameraad,
Bij het Hoofdkwartier meldde zich voor het lidmaatschap der Beweging aan Volksgenoot:
Dr. Gerard Wijdeveld,
Ernst Casimirlaan 74
Overveen.
U gelieve er zorg voor te dragen, dat deze Volksgenoot zoo spoedig mogelijk ingeschreven wordt. Hij is leeraar aan het R.K. Lyceum te Haarlem. Als hij wil, zal U er een goed werker aan kunnen hebben. Reeds lang stond hij bij ons bekend als sympathiseerend lid met de Nationaal-Socialistische gedachte.’[22]

Lid van de NSB was nog niet alles. Wijdeveld, die zich aangemeld had voor de Nederlandsche Kultuurkamer, werd zoals we zagen ook correspondent voor het Letterengilde en Lezer bij het Bureau Lectoraat van het DVK. Hij had zich duidelijk een positie veroverd binnen de literaire wereld van de Nieuwe Orde. Dat was nog niet tot elke kameraad doorgedrongen, want de waarnemend secretaris van het Opvoedersgilde, J. Hettema had ontdekt dat de leraar Wijdeveld nog geen lid was van dat gilde. Hij stuurde districtsvertegenwoordiger ir. G.E.M. Janssen uit Bloemendaal een brandbrief: ‘Gedurende 2 weken zullen wij bovengenoemden kameraad [bedoeld wordt Wijdeveld, A.V.] van het Secretariaat uit bewerken. Daarna verzoek ik U hem door één Uwer kringvertegenwoordigers te doen bezoeken en mij de bereikte resultaten te willen mededelen.’[23] Janssen was nogal gepikeerd: ‘In antwoord op Uw brief d.d. 22 maart j.l. en genummerd M/P. 100-Bur-A verzoek ik U het “bewerken” van den heer G.E.A.M. Wijdeveld, Ernst Casimirlaan 74 te Overveen, aan mij over te laten, omdat ik onlangs op een groepsvergadering kennis met hem gemaakt heb. Hij is een zeer sympathiek mensch en ik geloof, dat hij in ons Gilde een uitnemend kameraad zal worden.’[24]

Wijdeveld werd lid van het Opvoedersgilde, maar ondernam daar verder geen activiteiten. Des te meer werkte hij voor het *Algemeen Handelsblad*, waar hij naam maakte met zijn poëziebeschouwingen en de onomwonden wijze waarop hij voor zijn mening uitkwam, zoals zijn aanval op de *Groot-Duitsche Dichtkunst* van Jan Eekhout, waarmee hij zijn serie bijdragen aan de krant begon. Eekhout had een bloemlezing samengesteld van hedendaagse Duitse dichtkunst. Nationaal-socialistische dichtkunst, wel te verstaan, want ‘het Nationaal-Socialisme is niet enkel een “politiek”, het is, in zijn diepste gronden, een sublieme levensbeschouwing en een subliem levensgevoel’.[25]

Eekhout wenste bij de bloemlezing niet te spreken over vertalingen, maar van ‘vertolkingen’: ‘Thans nog een enkel woord over de wijze, waarop ik deze gedichten in onze taal heb overgebracht. Ik betrachtte n.l. bij het overbrengen een

zekere mate van vrijheid - wijl dit noodwendig móést. Van een letterlijke vertaling is dus geen sprake. Poëzie is nu eenmaal onvertaalbaar. Maar men kan haar *vertolken*. Deze gedichten, waaronder enkele, stammend van oudere dichters, zijn vertólkingen, zeg, desnoods, létterlijke vertólkingen. Ik vertolkte, hérschiep. En daarom kon het poëtisch element gaaf behouden blijven én de geest van het gedicht. En kan ik verklaren, dat ook in deze vertolkingen de ziel van Duitschland, de ziel van het Duitsche volk zich openbaart.'[26]

De inhoudsopgave van de bundel toont een moedeloos makende reeks titels als 'Gevallenene', 'Duitschland, Duitschland', 'Sudeten-Duitscher', 'De stervende soldaat spreekt', 'Vaderland', 'Gemeenschap', 'Een speer vliegt door den tijd', 'Duitsch hart', 'Oostmark', 'Helden dragen een volk', 'Duitsche meisjes', 'De hemel dreunt van dood' en 'Aan den Führer'. Uit het laatste gedicht een aantal strofen:

Nu geldt dan weder
Den oervaadren zede:
Uit het hart van het Vok komt
De Leider getreden.

Vóór tijden kende men
Kroon noch troon,
Steeds voerde het Volk aan
Diens kloekste zoon,

De vrije der Vrijen!
Door eigen daden
Verwierf hij zich wijding
Bij Gods Genade.

Niets leek een zegetocht van deze bloemlezing bij de nationaal-socialistische Kameraden in de weg te staan. Maar er kwam een kink in de kabel en Gerard Wijdeveld was de schuldige. Hij kondigde de problemen al aan met een brief in november 1942, gericht aan dr. W. Zwikker, dagelijks bestuurder van de Kultuurraad. Wijdeveld deelde Zwikker mee van een boekhandelaar gehoord te hebben dat de oorspronkelijke verkoopprijs voor de *Groot-Duitsche Dichtkunst* van f4,90 verlaagd was tot f2,90. Dit zou op verzoek van het Departement gedaan zijn. 'De gevolgtrekking ligt wel voor de hand', aldus Wijdeveld[27], 'dat men voor zulke wenschen iets over moet hebben. Zoudt U voor mij bij het Departement kunnen informeeren, of men daar aan deze uitgave een subsidie heeft gegeven? En zoo ja, welke?'

Wijdeveld informeerde niet zo maar: ‘Ik stel deze vraag, omdat het boek werkelijk een blamage is: het is niet alleen poëtisch beneden iedere kritiek, maar het krioelt bovendien nog van de meest elementaire fouten. Wanneer het Departement aan deze uitgave medeplichtig zou zijn, zou het zeker gewenscht zijn, er van de zijde van den Kultuurraad een aanmerking op te maken.’

Zwikker informeerde direct bij het DVK of het subsidieverhaal waar was[28], maar voor hij antwoord kon krijgen, sloeg Wijdeveld in een recensie van de bundel in het *Algemeen Handelsblad* onbarmhartig toe.[29] Volgens Wijdeveld begreep Eekhout van de hedendaagse Duitse dichtkunst maar bitter weinig. Hij gaf verscheidene voorbeelden van een slechte overbrenging van het Duits in het Nederlands. Uitvoerig ging hij in op de vertaling van het gedicht ‘Gebet des Soldaten’ van Gerhard Schumann:

Herrgott, mit Worten sind wir karg
Hör gnädig unser Beten nun:
Mach uns die Seelen hart und stark
Das andre wollen wir selber tun

Behüt daheim die stille Frau
Wann als in dunkler Nacht sich härmt
Entzünd den Stern im hohen Blau
Dass ihr sein Trost das Herz erwärmt

Behüt den Führer und das Land
Die Kinder lass in Frieden ruhn
Wir geben als in deine Hand
Das Andre wolln wir selber tun

Eekhout had zo zijn eigen wijze van ‘vertolken’ van dit gedicht:

Met woorden jongleeren is niet ons werk
Zij U dan dit weinige ten zoen
Maak onze zielen Heer hard en sterk
De rest zullen wij wel doen.

Behoed onze vrouwen daar thuis ginder ver
Als het leed te zwaar op haar daalt
Ontsteek in Uw nachten een witte ster
Die haar van veel zachtheid verhaalt

Schut immer den Leider, schut immer het land
Geef den kinderen een slaap als in dons
Vrouwen en kinderen, Heer, in Uw hand
En wat overblijft is voor ons.

‘Nu is het niet zoo erg’, aldus Wijdeveld, ‘dat in den eersten regel van Eekhouts vertaling niet heelemaal hetzelfde wordt gezegd als in het oorspronkelijke, evenmin moet men er nog over vallen, dat de gelijke vorm van den vierden en twaalfden regel - met de hoofdletter van “Andre” als niet onbeteekenende variatie - verloren is gegaan. Dergelijke dingen kan men in een vertaling niet altijd vermijden. Wat erg is, is dit: dat van de sfeer, die Schumanns gedicht kenmerkt, van dien soberen eenvoud, dien onopgesmukten spreektoon, in Eekhout's omslachtig gerijmel vrijwel niets meer is nagebleven. Men kan zich onmiddellijk voorstellen, dat een *soldaat* bidt: “Hör gnödig unser Beten nun”, onmogelijk echter, dat hij tot God zegt: “Zij u dan dit weinige ten zoen”. En nu is dit soldatengebed nog maar een zeer eenvoudig, voor ieder verstaanbaar gedicht.’

Begaf Wijdeveld zich hierbij nog op het terrein van de subjectieve kritiek, concreet werd hij toen hij gepatenteerde fouten aanwees: ‘Een van de vermakelijkste blunders mag ik den lezer niet onthouden, hij doet denken aan de sterke verhalen, die leeraren wel eens weten te vertellen over legendaire examencandidaten. Op blz. 189 vinden wij in Agnes Miegels bekende ballade “Die Nibelungen” den regel “O weh der Lust die mich gezeugt” vertolkt met: “Wee de lucht, die ik teugde”.’ Hij kwam tot de slotsom: ‘Men zou deze voorbeelden zonder moeite nog met een heele reeks kunnen vermeerderen, zij doen, dunkt mij, wel overduidelijk zien, dat de uitgave van dezen bundel “Groot-Duitsche Dichtkunst” een schromelijke vergissing is geweest, waarmee de zaak die men zoo graag gediend zou willen zien, eer is geschaad dan gebaat.’

Binnen de nationaal-socialistische vriendenkring reageerde men verbijsterd. Niet de bundel had de zaak geschaad, maar de reactie van Wijdeveld zelf, was de algemene reactie. Prof. Snijder vatte het als volgt samen: ‘“Men” heeft het n.l. zeer betreurd, dat deze uitgave, die, afgezien van haar kwaliteiten, van “onzen” kant kwam nu tevens door onzen kant zoo scherp werd gecritiseerd. Laat ik vooropstellen, dat de critiek, die U levert naar mijn persoonlijke meening volkomen gerechtvaardigd is. De “vertolking” van Schumann's Gebet is eenvoudig beneden alle critiek, om van de andere zaken nog maar te zwijgen. U zult begrijpen welk een genoegen U met deze bespreking onze anti-vrienden hebt gedaan en daar ligt juist de moeilijkheid. Van dichterlijk standpunt uit hebt U volkomen gelijk, van kultuurpolitiek standpunt uit ware het beter geweest wanneer deze wasch binnenshuis behandeld was. Inderdaad heeft het Departement in de-

ze uitgave de hand gehad en in zoo'n geval en in de moeilijke situatie waarin wij ons thans bevinden, zou het veel beter geweest zijn wanneer hier zonder de openbaarheid van een courant de noodige aandacht aan dit geval besteed was.'[30]

Snijder sprak wat de steun van het Departement betreft overigens voor zijn beurt, want pas een maand later zou hij er van de zijde van het DVK antwoord op krijgen en dat week af: 'De aanvankelijke prijs van den genoemden bundel van f 4,90 werd door de Duitsche Autoriteiten te hoog geacht en is daarna op f 2,90 gesteld. Subsidie is tot heden voor deze uitgave niet verstrekt. Wél zou de uitgave gesubsidieerd worden, wanneer achteraf mocht blijken, dat de exploitatie van het boekwerk niet loonend was. Vermoedelijk zal dit echter niet het geval zijn, aangezien de verkoop tot heden een alleszins bevredigend resultaat oplevert.'[31]

Wijdeveld zat er duidelijk mee en Snijder kreeg dan ook een merkwaardige reactie van de dichter: 'Zult U overigens denken, dat onze anti-vrienden zoo verrukt zijn over mijn kritiek? Hun altijd maar weer geuit bezwaar, dat er ongegronde reputatie's worden gekweekt zonder dat eenige kritiek mogelijk is, wordt er in ieder geval even mee weerlegd. Dat is eigenlijk ook de voornaamste reden, waar ik hoop, dat het maar niet tot "schietpartijen" zal komen. Want dáár zitten onze anti-vrienden natuurlijk met spanning op te wachten.'[32]

De 'schietpartij' kwam toch, maar was van gering kaliber. Max Blokzijl, in zijn functie van hoofd der Afdeeling Perswezen stuurde een gepeperde brief aan hoofdredacteur Hoogterp, waarin hij de recensie van Wijdeveld aanhaalde en vervolgde met: 'Deze bespreking is een typisch voorbeeld van een kranten-recensie, gelijk die in een dagblad niet thuis hoort. Het afbreken van een letterkundige tegenover het publiek, dat zelf niet de middelen heeft om de waarde van den aangelegden maatstaf te beoordeelen, en het ontbreken van een waardeering der positieve eigenschappen zijn in strijd met de door ons gegeven richtlijnen voor kunstcritiek. Er komt nog bij, dat het hier gaat om een bundel met een duidelijke politieke strekking, zoodat met een dergelijke critiek, ook het goede politieke doel geschaad wordt. Ik verzoek U in den vervolge met deze bezwaren onzerzijds rekening te willen houden.'[33]

Het was niet alles pais en vree in het nationaal-socialistische kamp en achteraf kunnen we, de briefwisseling overziend, stellen dat Wijdeveld niet geheel vrij was van rancune toen hij Eekhouts bundel besprak. Wat moeten we anders denken van de navolgende passage in zijn brief aan Snijder[34]? 'Bijgesloten zend ik U afschriften en een knipsel van de "politieke" gedichten, die ik in het Handelsblad gepubliceerd heb. De meeste zijn ná het oogenblik geschreven, dat mijn werk naar de uitgever ging. Dit is al in den nazomer van

41 geweest, eerst kwam de uitgever, die nogal geschrokken was van “hier en daar” [het gedicht dat we eerder tegenkwamen, A.V.], treuzelen met de uitgave, daarna kwam de censuur van het Departement de vertraging nog grooter maken.’

De gedichten waarover Wijdeveld sprak hadden dezelfde ‘politieke’ geladenheid als die door Eekhout ‘vertolkt’. Is het boud te veronderstellen dat Wijdeveld aan zag komen dat zijn gedichten, nu de *Groot-Duitsche Dichtkunst* was verschenen, weinig kans meer hadden uitgegeven te worden, daar ze immers mosterd na de maaltijd zouden zijn? Daarbij zal hem geërgerd hebben dat de autoriteiten de bundel van Eekhout steunden terwijl zíjn gedichten door censuur werden getroffen. Hij vergat dat Eekhout voor de nationaal-socialisten de belichaming was van ‘volksche’ en ook getuigende literatuur. Eekhout zou niet voor niets de Meesterschapsprijs ontvangen. En verder maakte Wijdeveld zich druk om niets. We zullen verderop zien dat medecorrespondent Gabriel Smit veel in de gedichten van Wijdeveld zag en dat de dichter zijn poëzie wel degelijk uitgegeven kreeg. Het ging daarbij om gedichten, waarvan er enkele reeds in het *Algemeen Handelsblad* afgedrukt waren, zoals:

De Soldaat[35]

Het land dat heuv'lend naar den einder gaat
met zijn van lucht en zon gezegend koren,
de boom die vast en wijs te wuiven staat
naar wolken, in het hemellicht verloren,

't Kind dat vlindrend omgaat in de straat,
zijn moeder, die te zien zit en te hooren
naar wat het spelemeit en kraait en praat,
in 't kleine doen stil minnende verloren,

De kerk, die grijs en wijd te bidden staat
nu, hoor, het uur slaat van haar ouden toren -
zal ik het aanzien, dat dit ál vergaat,
ik blijven leven en hier niet meer hooren?

Mijn land en volk en kerk, ziet uw soldaat:
ik ben van u, ik ben uit u geboren,
ik ga voor u. Zoolang mijn voet nog staat
en gaat, zijt gij nog niet, nog niet verloren!

Het gedicht waarmee hij zijn reputatie echter definitief te grabbel gooide - het kwam in hoofdstuk 2 al ter sprake - is dat ter gelegenheid van de vijfenvijftigste verjaardag van Hitler, dat eindigde met:

Wij zien hoe Paestum viel tot puin en Aken
en Keulen, hoe de berg, waar Benedictus
gebeden heeft, door het gespuis niet werd
gespaard. Want al dat hooge, schoone,
het is verbonden met dien droom, die 't rot
der haters hitst tot kille razernij.
Wij zien, hoe kleine kinderoogen breken
en vrouwen sterven met een zwangren schoot.

Wij zien het en slaan d'oogen naar hem,
die wikt en wacht en die zijn uur ziet naadren.
En onze handen gaan omhoog. Ons Heil!
klinkt doffer, droever, van het vele wee.
Maar 't zegt, dat wij hem nóg herkennen. En
het bidt: God, die dien Führer hebt gegeven,
sta hem nú bij en laat Europa leven!

Het getuigt van een radicalisme dat zich goed verstaat met dat van professor Snijder. Beiden hadden een uitvoerige briefwisseling, waarbij Wijdeveld Snijder nieuwtjes meedeelde en meningen gaf, die dicht lagen bij de teneur van zijn correspondentschapsrapporten, zoals een brief waarin hij *De ontwikkelingsgang van de taalkunst der Nederlanden* van Th. de Jager bekritiseerde[36]. Hij citeerde De Jager als deze het over een nieuwe generatie dichters heeft: ‘Al de jongere kunstenaars sedert 1920 hebben a.h.w. een haat tegen de schoonheid en het ware artistieke... Maar tegen het eind van dit tijdvak ziet een ieder met blijde verrassing op: Er is een generatie op komst die na de wereldoorlog geboren is. De loden last van de problemen is van hen afgevallen. En op alle gebied bereiken zij onverhoopte resultaten, met een glimlach. De muze lacht hen toe, en over het land slaat weer de blije hemel van de schoonheid uitgespannen.

Dan komt de grote catastrophe.’

Wijdeveld gaat dan zelf honend verder: ‘Hij hoort in zijn verbeelding al, hoe de viva vox van den leeraar dezen tendentieuzen onzin aandikt!’ Ook ergert het hem dat De Jager ‘Martien Beversluis [...] rangschikt onder “De Communisten”. Ik weet niet, of hij nu eigenlijk precies communist geweest is. Bij zulke vreselijke lieden is dat niet bij te houden. Maar iedereen weet, dat Beversluis sinds jaar en dag geen marxist meer is. De bedoeling is doorzichtig: de viva vox kan

hier weer de noodige roddelarij ten beste geven.' Het ergste vond Wijdeveld wel dat De Jager de ballade van Anton van Duinkerken 'Daarom, mijnheer, noem ik mij Katholiek' aanprees: 'Dat de heele ballade als een tang op een varken sloeg, merkte toen niemand. Ze was anti-nationaal-socialistisch en dat was volkomen voldoende', merkte Wijdeveld bitter op. 'Het is toch wat ál te grijs, dat nu precies van dít gedicht in het jaar 1942 aan de schooljeugd verteld moet worden, dat het "indrukwekkend" en zelfs het "meest indrukwekkend" is. En hoe kan de viva vox in Godsnaam aan de verleiding weerstaan, om de leerlingen dit meesterwerk ook eens voor te lezen?'

Het was de leraar Wijdeveld die dit soort brieven schreef, en het was een toon die Snijder apprecieerde. Hij schreef Wijdeveld een zelfde soort brieven, toen de 'grondwet van den arbeid' was afgekondigd en hem 'uit publicaties in de pers bleek, de Duitsche woorden "Betrieb", "Betriebsführer" en "Gefolgschaft" in den Nederlandschen tekst niet vertaald [te] zijn'.[37] Snijder had alternatieven. Voor 'Betrieb' 'bedrijf'. Dat was nog gemakkelijk. Voor 'Gefolgschaft' wenste hij 'volgmanschap' of kortweg 'manschap'. Voor 'Betriebsführer' lag de zaak moeilijker. Het woord 'bedrijfsleider' had een andere betekenis. 'Ik denk daarvoor aan het woord "bedrijfsvoerder" waarbij verwezen kan worden naar soortgelijke vormen als gezagvoerder of aan het in de juridische terminologie gebruikelijke zaakvoerder.' Een antwoordbrief van Wijdeveld is niet terug te vinden. Wel zien we op de aan hem gerichte brief in zijn handschrift in de kantlijn de toevoeging 'bedrijfshoofd - (schoolhoofd, afdeelingshoofd)'.

Het was Snijder die Wijdeveld voorstelde als lid van de Raad van Bijstand van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap. In 1944 verhuisde Wijdeveld naar Utrecht, waar hij rector werd aan het Utrechts Stedelijk Gymnasium. Eerst had hij naar een wethoudersplaats onder de NSB-burgemeester Van Ravenswaay gedongen. Het is onduidelijk of hij in deze periode ook tot de SS is toegetreden, al dan niet onder invloed van Snijder. Het werd hem na de oorlog niet ten laste gelegd, maar als medewerker van *Groot-Nederland* behoorde hij tot de groep medewerkers die door redacteur Nico de Haas een 'SS-groep' werd genoemd. Dat was voorjaar 1944.[38] Wel weten we dat Wijdeveld eind 1944 tot de Landwacht, een van de verachtelijkste organisaties die de Nederlandse nationaal-socialisten in het leven hebben geroepen, is toegetreden.

Het is af te lezen uit een door Wijdeveld zelf ingevuld salarisstaatje:
Landwacht Nederland
Gewest II
Standplaats. Utrecht
Bataillon III-9e Compagnie
Utrecht, 19 Dec. 1944
Janskerkhof 18
Telefoon. 12184
De hulp-Lw Dr. G. Wijdeveld (gehuwd) geb. 17/6 '05 van de 9e Compagnie der Landwacht Nederland te Utrecht, heeft salaris ontvangen:

van 1 Dec. t/m 2 Dec. 1944 -	2 dagen - fl. 14,28	
van 3 Dec. t/m 9 Dec. 1944 -	7 dagen - fl. 50,-	
van 10 Dec. t/m 16 Dec. 1944 -	7 dagen - fl. 50,-	
van 17 Dec. t/m 23 Dec. 1944 -	7 dagen - fl. 50,-	
van 24 Dec. t/m 30 Dec. 1944 -	7 dagen - fl. 50,-	
en 31 Dec. -	1 dagen - fl. 7,14	

Totaal 31 dagen fl. 221,42		
4% voor Bijz. Soc. doel aftrek		fl. 8,86

Nog uit te betalen bedrag		fl. 212,56

Aldus naar waarheid en onderteekend		
Accoord de Administrateur		de Hulp-Landwachter
der 9e Comp. der L.W.		
(w.g.) J.H. Vening		(w.g.) G. Wijdeveld
Lw-Opperschaarleider		
Overveen, E. Casimirlaan 44		
Ord. Polizei, Maliebaan 10		

Vlak voor de totale ineenstorting kreeg Wijdeveld toch de erkenning die hij zo had nagestreefd. Hij werd alsnog benoemd tot wethouder in Utrecht. Gewestelijk Commandeur van de Landwacht, J.T. Kuiper liet Wijdeveld ontslag nemen bij de Landwacht. Reden? ‘Benoemd tot Wethouder bij de Gemeente Utrecht. Voor Lw.

dienst ongeschikt', luidde de ontslagbrief[39] zodat er aan de benoeming niet meer getwijfeld hoeft te worden. Het zal er om gespannen hebben of Wijdeveld nog iets van zijn nieuwe functie heeft kunnen maken, want hij werd met ingang van 1 mei 1945 benoemd...

Wijdevelds carrière ten tijde van de oorlog was bepaald indrukwekkender dan die van een andere correspondent van de Kultuurkamer, Bert Voeten.[40] Voeten echter heeft ná de oorlog een voorspoediger carrière gekend dan Wijdeveld. Hij publiceerde een dagboek waarin hij zijn herinneringen aan de bezettingsjaren voor een groot publiek toegankelijk maakte, een groter publiek dan hij in 1941 bereikte met zijn jongensboek *Bob van Duyn in de Far-West*, dat in de *Nederlandsche Jeugdbibliotheek* verscheen en vijfenveertig cent kostte. De titel van het dagboek was *Doortocht* en het werd een groot succes.[41] Het ontving in het jaar van verschijnen, 1946, gelijk de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs. Een van de weinigen die zich niet wenste te scharen in het koor van bewonderaars was Willem Frederik Hermans, die in *Criterium* een bittere recensie schreef, opnieuw opgenomen in *Mandarijnen op zwavelzuur*.

‘Ik zou kunnen doorgaan Voeten datum voor datum achterna te sluipen met kritiek’, schreef hij na vele voorbeelden aangehaald te hebben van clichés. ‘Het boek staat vol frasen. Frasen zoals zij toen in de praat van alle dag te pas kwamen, over de moffen, de jappen, de gelederen die worden gedund en aangevuld, de helden van het verzet, het kwartje van Romme dat niet terug mocht komen, de katholieke geitenfokvereniging die voorgoed verdwijnen zou. Frasen van intellectuelen over de ondergang der beschaving, de “massamens die marcheert”, de “puinen”, het “schrikbewind van uur en feit”. A. Roland Holst afgewisseld met clichés uit Amerikaanse stuiverromans (“Hij komt uit het Noorden dat ongezonder voor hem werd, naarmate hij vaker met het pistool in de vuist den tiran bevocht”; een term als “revolverclub”). Voeten ziet zaken en mensen zoals de meeste mensen ze zelf graag zouden willen zien en dat ontneemt aan dit dagboek het grootste deel van de waarde die het zou kunnen hebben.’[42]

Hermans heeft niet geweten hoe dicht hij bij de waarheid zat. Anders zou hij ook niet met de volgende slotconclusie gekomen zijn: ‘Lezen kon Voeten niet, schrijven kon hij eigenlijk ook niet, maar overschrijven kon hij wel.

Dit is nu typerend voor de meeste “clandestiene” dichters, die, geloof ik, zonder de oorlog nooit zouden zijn gaan dichten. Na de oorlog was het dichterschap een relict voor ze geworden, een uit die tijd overgebleven stuk speelgoed, zoals de knijpkat die op mijn schoorsteenmantel ligt, waar ik 's avonds mee ga kolen scheppen in de tuin.’[43]

Los van het feit dat Voeten voor de oorlog al dichtte: het uitgangspunt is fout. Voeten is geen produkt van de clandestiene literatuur. Zijn oorlogsdagboek is een leugen geweest en alle clichés waar Hermans op wees en al dat lonken naar wat ‘de meeste mensen’ zelf het liefst zagen was een geraffineerde en ook door het grote succes geslaagd gebleken poging om eigen falen te verdoezelen.

Want: Bert Voeten werkte voor de nationaal-socialisten.

In zijn dagboek lezen we echter hoe fel hij gekant was tegen zijn eigen werkge-

vers. Op 26 november 1941 bijvoorbeeld: ‘Seyss heeft ons twee departementen gegeven: een van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming en een van volksvoorlichting en kunsten. Het werd meer dan tijd, dat men ons ook cultureel ging “einsperren”. Wij hebben er al lang op zitten wachten, op de “volksche normen”, op het uitkammen van onze rijen, op het standaardtype “bodemverbonden kunst”, het boeren- en soldaten-epos, de conterfeitsels en sculpturen van “rassisch” reine typen; op het liquideeren van volksvreemde invloeden, op een tentoonstelling van Ontaarde Kunst.

Goedewaagen zal de klok wel terugzetten, zooals Goebbels het gedaan heeft. En Van Dam begint natuurlijk het eerst met de schoolboekjes, met het vervalschen der historie, met de bescherming der anti-cultuur. Van daar tot den verplichten jeugdstorm (aan “Mussert-jeugd” heeft men zich nog niet gewaagd!)... is maar een ganzenpas.’[44]

Het zou verbluffend zijn wanneer een halfjaar bezetting van de toen tweeëntwintigjarige Voeten zo'n visionair dagboekschrijver had gemaakt. Maar de waarheid is: Voeten zette zijn oorlogsdagboek pas later in elkaar en wist dáárom, zoals Hermans al vaststelde, zo goed wat de mensen wilden zien en horen. En al die honend opgevoerde nationaal-socialistische termen die hij zogenaamd op 26 november 1940 schreef: dat waren de termen die hij niet lang daarna zelf zou aanhoren en wellicht ook gebruiken als Algemeen Correspondent van West-Brabant voor de Nederlandsche Kultuurkamer.

Voeten was meer dan enkel Algemeen Correspondent. Hij ontpopte zich tot een verwoed propagandist voor de Kultuurkamer. Daarvan zijn documenten bewaard gebleven. Was hij in zijn geschriften een gedreven illegaal, in de verborgen papieren collaboreerde hij. Nemen we bijvoorbeeld 26 november 1941. In zijn dagboek lezen we: ‘“Kultuurraad” en “Kultuurkamer” officieel ingesteld.

Snijder en Goedewaagen gaan ons cultureel “verheffen” tot het niveau, waarop in Pruisen de meesters bij dozijnen verblijven.

“Dat is tien meter beneden *A.P.*”, schreef ik Berend vandaag. We moeten dus de sluis in. Met het noodige gegoochel brengt men ons op de vereischte diepte. Men houdt ons vast om onze papieren in te zien, knoeit er in, verandert het bestek en zet ons weer aan boord met honderd pagina's verordeningen en *Mein Kampf*. De deuren gaan open en... we komen achter een sleepboot te hangen. We hebben niets meer te doen dan af en toe wat bij te sturen en de honderd pagina's van buiten te leeren...’[45]

Voeten leerde zijn lessen goed, al vergat hij dat aan Berend te melden. In dezelfde maand dat hij deze zinnen schreef, begon hij zieltjes te winnen voor die vermaledijde Kultuurkamer in wording: ‘Op een bijeenkomst van den Bredaschen Kunstkring, waar Anton Coolen sprak over het Brabantsche Volkskarakter, wederom voeling gehad met verschillende leden van dien kring, onder het

devies “De aanhouder wint”. Het chauvinisme van het meerendeel der leden is echter nog grenzeloos.’[46]

Hij sprak met een zekere minachting over verscheidene kunstenaars, die hij met name noemde: ‘Zij hadden de oudste rechten en zij voelden er niets voor, die rechten af te staan. Meer serieuse artisten, zooals Jan Strube b.v., toonden zich echter sterke voorstanders van de Kamer.’ De ‘serieuse artist’ Jan Strube exposeerde tijdens de bezettingsjaren overigens in Duitsland.[47]

In december had Voeten afgeronde ideeën over zijn eigen positie als ‘zieltjeswinner’ voor de Kultuurkamer. Zijn dagboek verraadt dat. Op 15 december 1941 schreef hij: ‘Wie nu een zwart hemd draagt, wordt burgemeester, politiecommissaris, beulsknecht, ronselaar of geronselde.’[48] Welk hemd droeg híj dan? En wat was nu precies het verschil tussen het ronselen der zwarthemden en zijn eigen ronselpraktijken? Nergens in zijn werk gaat Voeten op deze vragen in. Wel meldde het dagboekblad van 21 december 1941 hoe zijn visie was op de toetreding tot een instituut als de Kultuurkamer: ‘Weer een gevolg van de “Utrechtsche révolte”: na de kunstenaars zijn de artsen aan de beurt om in een Kamer te worden geperst.’[49]

Persen deed hij anders zelf ook maar al te graag. In december, toen hij de eerder genoemde regels schreef, ging hij weer op pad. Hij bezocht Han Werz en A. Hertogs. ‘De jonge Werz had zich - naar mij bleek - uit vooroordeelen een beeld gevormd over *onze* [cursivering is van mij, A.V.] Kultuurkamer’, meldde hij monter.[50] Voeten had in dit soort situaties zijn antwoord snel klaar. ‘Nadat ik hem echter het doel en de inrichting van de Kamer had uitgelegd en hem erop had gewezen, dat zij uitsluitend de organisatie van de kunstenaars beoogt en een algemeene verbetering van hun sociaal-economische basis, doch in het geheel niet wil ingrijpen in de vrije ontplooiing van hun artistieke drift, draaide hij bij en bij het afscheid had ik hem als sympathisant gewonnen.’

De Algemeen Correspondent van West-Brabant zag er overigens geen been in om het Departement te attenderen op kunstenaars die zich tegen de Kultuurkamer keerden. Of de betrokkenen het zelf aangenaam vonden in zo'n kwetsbare positie geplaatst te worden, heeft Voeten zich klaarblijkelijk niet afgevraagd. Zoals A. Vlak, commies van Sociale Zaken in het gemeentehuis van Roosendaal en daarnaast schilder: ‘Hij bleek aangetast door dezelfde wanbegrippen, als zooveele anderen. Ik laat hem echter nog niet los’, schrijft Voeten over hem.

Het rapport van een correspondent was geen vrijblijvende zaak. Het was spionagewerk en uiteraard maakten de autoriteiten van de hen verstrekte informatie gebruik - waartoe anders hadden zij de correspondenten immers aangesteld? Personen, in de rapporten genoemd, konden grote problemen krijgen, zoals nog zal blijken als correspondent Gabriel Smit aan bod komt. Het kritische

rapport van Voeten over commies Vlak (die wellicht zijn overheidsfunctie liever niet in gevaar zag komen) werd door Ad. Sassen doorgestuurd naar het DVK 'ter kennisneming en eventueele actie'. Dit dreigende zinnetje toont al wel aan dat het werk der correspondenten een verre van onschuldige bezigheid was.

Er bestaat nog de mogelijkheid, dat Voeten in deze periode de ziekteverschijnselen vertoonde, waarover hij eerder in zijn dagboek schreef: 'Als ik nu mijn voorgaande dagboeknotities herlees - van vier en twintig Juli af - ontdek ik, dat ik op het punt heb gestaan te retireeren, de brug te kappen. De horde heeft mij overrompeld. "Een van de dieptepunten in het ziekteproces", zei Pierre. "Ze komen terug. En wij zullen ons niet kunnen verweren. De infectie werkt verwoestend in ons".'[51]

Zo moeten we dan ook zijn mededelingen over een zekere Verhaak lezen: 'Hij bleek niet zulk een gezonden kijk op de groote revolutie van dezen tijd te bezitten als zijn collega's. De "politiek" zat hem dwars.'[52] En tot slot: 'Ik zag wel dat het een hopeloos geval betrof.'

Wellicht had Verhaak voordat hij de Kultuurkamer afwees gesproken met de Bert Voeten die een dagboek bijhield en die op 12 februari 1942, praktisch gelijk met het bezoek aan de koppige Verhaak, schreef: 'Seyss-Inquart heeft den "Nederlandschen Kultuurraad" geïnstalleerd met het eindelooze gezwets van den halfweter, die via een vloed van frasen zijn gehoor tracht te overtuigen. Als een redevoering van Seyss wordt aangekondigd, weten we, dat er op zijn minst anderhalve pagina van de krant mee gemoeid is. Het was méér ditmaal, geheel in overeenstemming met de belangrijkheid van het onderwerp: Kultuur, het paradepaardje der hordeweging.

Badings, Willem Mengelberg, Polet, Hannema, Jan de Vries en al die verdienstelijke "cultuurwerkers", samengebracht in den cultureelen voogdijraad, zij hebben van Seyss wat kunnen leeren. Zij hebben gehoord, hoe de klok moet worden teruggezet en alleen *het Ras* als maatstaf geldt bij de beoordeeling van cultuurwaarden.

Zij bleken het roerend eens te zijn met de enormiteiten, met den banvloek over de Joodsche kunstenaars en hun "typisch-joodsche cultuurproducten", getuige het geestdriftige betoog van raadspresident Snijder. Hij noemde den Kultuurraad "het cultureele geweten van het Nederlandsche volk"... Gelukkig de volken die gewetenloos zijn...'[53]

Op zichzelf zou het verschijnsel van een man die in een gepubliceerd dagboek er geheel andere ideeën op nahoudt dan uit de bewaard gebleven rapporten blijkt, weinig belangrijk zijn, maar in het geval van dit dagboek is aantoonbaar een poging gedaan de geschiedschrijving zelf te beïnvloeden.

Allereerst het geretoucheerde beeld van de hoofdpersoon zelf. Een principieel afwijzer van het nazi-dom die daarin zijn medestanders heeft: 'De rij groeit en

groeit: Ter Braak, Marsman, Arondéus, Brouwer, Althoff, Campert. En het einde is nog ver. De besten onder ons zullen den strijd voortzetten, de dooden wreken, wreken met hun eigen bloed. De kamp zal feller worden en, naarmate het einde nadert, meedoogenloozer worden gevoerd. Maar wij zullen geestelijk niet ondersneeuwen. Wij leven té warm, té intens, dan dat ook maar één vlokje het zou kunnen houden op het perpetuum mobile van onze zielen.'[54]

Maar wat hééft Voeten toch een forse steen bijgedragen aan dat 'geestelijk ondersneeuwen' toen hij een jonge kunstenaar onder druk zette omdat deze geen zin had om toe te treden tot de Kultuurkamer: 'En toen ik op het chapiter kwam van de sociaal-economische ordening van de kunstenaar en het streven van onze Kamer om eindelijk de basis te leggen, waaraan het altijd ontbroken heeft, deelde hij me zeer "wijsgeerig" mede, dat kunst zich niet laat ordenen.'[55]

En met een kamp, die 'meedoogenloozer' zou worden gevoerd, zal hij toch niet hebben bedoeld: het steeds opnieuw proberen om een weifelende ziel over te halen de verkeerde richting te kiezen. Kon de jonge schilder A. Schuts, die in Antwerpen studeerde, zich beroepen op de oudere en wellicht wijzere Bert Voeten, die hem toch nog wist over te halen om tot de Kultuurkamer toe te treden? 'Toen ik hem ten tweeden male bezocht, gaf hij zich op als sympathisant. Weer een zieltje gewonnen!' schreef Voeten triomfantelijk in zijn maandrapport.

Niet lang hierna moet Voeten de brief ontvangen hebben die Henri Bruning hem schreef. Bruning wilde Voeten graag als redactiesecretaris van *De Schouw*: 'Gaarne verneem ik van U of en onder welke voorwaarden U bereid zoudt zijn het redactie-secretariaat van het tijdschrift DE SCHOUW op U te nemen. Het is echter wel noodzakelijk, dat U voor deze werkkring in Den Haag komt wonen.'[56]

Men ziet het: Voeten werd door de aanhangers der Nieuwe Orde hooglijk gewaardeerd, want tot de vaste staf van *De Schouw* werden alleen de meest vastberaden sympathisanten toegelaten.

Voeten werd overigens geen redactiesecretaris. We mogen ervan uitgaan dat hij, zo op zijn huid gezeten, begon in te zien dat hij de verkeerde weg aan het opgaan was en dat zijn weigering de eerste stap was naar de ommekeer. Wellicht ook wilde hij niet zo openlijk gelieerd zijn aan *De Schouw*.

Hoe kwam Henri Bruning aan Voeten? Het kon niet alleen door de enthousiaste maandrapporten komen. 'Uw adres kreeg ik van den heer Ad. Sassen, die mij U aanbeval', gaf Bruning zelf ten antwoord. Het was een fraaie referentie: Ad. Sassen, redacteur van *De Nieuwe Gemeenschap* en fanatiek aanhanger van Zwart Front. Hij werd nadat hij tot de NSB toetrad hoofd Voorlichting van de Nederlandsche Kultuurkamer. Zijn vader, Wim Sassen Sr. werd burgemeester van Veghel en zijn broer Wim Sassen Jr. werd oorlogsverslaggever bij de SS. Ad. Sassen overigens was de man die in zijn brieven aan het DVK gedeeltes van

de maandrapporten van Bert Voeten aan de Kultuurkamer, opnam 'voor eventueele actie'.

Sassen was een antisemiet en dat stak hij nimmer onder stoelen of banken. Voeten moet dat in zijn contacten met Sassen, die van hem de rapporten in ontvangst nam, hebben geweten. Had Sassen al niet voor de oorlog in *De Nieuwe Gemeenschap* het nodige geschreven? In 'De leeuw van Juda brult' uit 1935 was hij heel duidelijk: 'De Jood kent geen nationale en christelijke traditie. Om zich dus volkomen thuis te voelen in het midden der volkeren, waarin hij verblijft, zal hij dus alle mogelijke moeite doen, om beide te doen verdwijnen. Het is mogelijk, dat hij zich door de wateren des Doopsels, na eenige geslachten, een christelijke traditie verwerft, maar deze zal dan Joodsch-christelijk zijn, gelijk de onze Nederlandsch-christelijk. De genade van den heiligen geest, heft de nationale eigenschappen, het gehele erfelijke complex niet op. Altijd zullen de Joden er zich dus van bewust moeten zijn, al maakt hun typische arrogantie hun dit moeilijk, dat zij vreemdelingen, gasten zijn in de landen waar zij verblijven. En dat zij zich als zodanig te gedragen hebben.'[57] Hij zag joden verder als 'bacillen-dragers van het cultuurbolsjewisme, een bacillen-cultuur van Joodsch-Communistische oorsprong. Het zijn deze die onze nationale lucht vergiftigen. Zij zijn hier overgebracht door de emigranten uit Duitschland. Deze vreemdelingen zijn zo goed als allen communisten. Wij in Nederland herinneren ons te weinig, dat het Communisme van Joodsche oorsprong is. Karl Marx, zijn stichter was een Jood. Er is geen enkele revolutie van de laatste jaren, waarin de Joden niet de hoofdrol speelden. Bij de Russische revolutie, de Hongaarsche van Bela Kun, die een rijk der dwaasheid, wreedheid en sadisme stichtte aan de Donau, de Beiersche van Kurt Eisner, de Berlijnsche van Karl Liebknecht, de mislukte Haagsche van David Wijnkoop, steeds kan men het brullen van de leeuw van Juda horen.'

Voeten heeft in een gesprek met Iwan Sitniakowsky een verklaring voor het feit dat hij na de oorlog nimmer meer heeft gesproken over zijn werkzaamheden voor de Kultuurkamer. 'Ik moet de feiten volledig hebben verdrongen.'[58]

En verder: 'Vermoedelijk heb ik mij door een figuur uit Brabant op sleeptouw laten nemen.' Daarmee bedoelt hij ingetwijfeld Ad. Sassen al komt hij niet meer op de naam.

Die verdringing klinkt plausibel. Hoe kan anders iemand ertoe komen om zeven jaar na de oorlog zich als redacteur van *De Gids* op te werpen, als de man die schrijvers wil 'overhalen' (term door hem gebruikt in een brief aan E.J. Dijksterhuis) in *De Gids* te publiceren en dan vervolgt met: 'Ik ben onmiddellijk begonnen een lijst van candidaten op te stellen, die ik systematisch af wil werken.'[59] Deze zinnen kunnen toch niet geschreven zijn door een man die zich er volledig van bewust is dat hij jaren daarvoor hetzelfde soort zinnen gebruik-

te, toen hij ook kunstenaars wilde 'overhalen' zij het voor een doel dat hij tegen Sitniakowsky karakteriseerde als 'iets abjects [...] waarmee ik bezig was'.

Het is fascinerend om met deze theorie van de verdringing in het achterhoofd het gedicht 'De Trein' van Bert Voeten te lezen dat deze publiceerde in *Nationale Snipperdag*, een gemeenschappelijke aflevering van de Nederlandse letterkundige en algemeen-culturele tijdschriften, uitgegeven ter gelegenheid van de tiende Bevrijdingsdag 5 mei 1945-5 mei 1954 in plaats van de afzonderlijke aprilnummers. De beginregels geven wellicht een antwoord op vele vragen:

> Er rijdt door mijn hoofd een trein
> vol joden, ik leg het verleden
> als een wissel om...[60]

Of er al onmiddellijk sprake was van verdringing is overigens nog maar de vraag. Voeten schreef zijn dagboek vrij snel nadat de oorlogshandelingen plaats hadden gevonden. In het eerder genoemde gesprek met Sitniakowsky stelt Voeten zelfs dat hij het dagboek najaar 1944 aan *Uitgeverij Contact* liet lezen (het dagboek loopt overigens tot mei 1945). Intermediair tussen Voeten en *Contact* was Jan Spierdijk. Deze, standvastig in zijn anti-nationaal-socialistische houding en met een respectabel aantal clandestiene en illegale publikaties op zijn naam, zou tegen Igor Cornelissen teleurgesteld reageren toen hij hoorde van de echtheidswaarde van het dagboek: '*Verkijkt u zich niet*,' antwoordt Jan Spierdijk, '*ik ben echt fel*. En nogal teleurgesteld soms. Als ik eraan denk dat *ik* het ben geweest die het dagboek van Bert Voeten er bij uitgeverij Contact heb doorgedrukt en dan nu verneem dat het vervalst is.'[61]

Uiteraard komt Sassen in het dagboek van Voeten niet voor. Hoe treurig is het dat dit dubieuze en alleszins onbetrouwbare dagboek zo'n belangrijke rol is gaan spelen in de algemene geschiedschrijving. Het ontving een belangrijke literaire prijs en werd daardoor gelijk verheven tot een literair monument en een waardevolle bijdrage tot de kennis over de bezettingsjaren. Rijksgeschiedschrijver L. de Jong maakte er dan ook dankbaar gebruik van. En waarom ook niet? Een man die in de oorlogsjaren al de moed had zich in standvastigheid te meten met Brouwer, Althoff, Campert en Arondéus moest wel van onverdachten huize zijn. Dus treffen we Voeten met zijn 'oorlogservaringen' vele malen als getuige aan bij De Jong. Het ware beter als De Jong zijn eigen archieven in het RIOD zorgvuldiger had bekeken. Nu houdt hij het op een beschrijving van Koninginnedag 1940 in Breda, waarvoor Voeten de tekst leverde bij De Jong, deel 4. In deel 5 kwam een actie van de WA en de SA-groepen van de NSNAP tegen Bredase burgers aan de beurt. De wegvoering, alsnog, in 1942 van de Nederlandse officieren in krijgsgevangenschap kwam in deel 5 mede tot leven door

een dagboekfragment van Bert Voeten. Vervolgens gebruikte De Jong in deel 8 bij de beschrijving van Kamp Vught een volgens Voeten clandestien naar hem gesmokkelde brief van de vader van Voeten. In deel 10 b bespreekt De Jong razzia's in Amsterdam onder meer aan de hand van een dagboekfragment van Voeten.[62] De rappórten van Voeten echter zal men tevergeefs in De Jongs standaardwerk zoeken.

Het verweer van 's Rijks geschiedschrijver is simpel. Het gaat om sfeerbeschrijvingen, is zijn antwoord en die blijven overeind staan. Hij is wat dat betreft consequent, want de sfeerbeschrijvingen in de dagboeken noemde hij in 1949 al belangrijk. Ook toen stelde hij het belang ervan in zijn nota over de opzet van de geschiedschrijving over de bezettingsjaren, - op grond waarvan De Jong opdracht kreeg: ‘Wat *the man in the street* dacht en voelde, zullen hem [de aankomende geschiedschrijver, A.V.] onze [die van het RIOD, A.V.] dagboeken verhalen,’ stelde hij.[63]

Doortocht is hierdoor werkelijk een probleem geworden. De collaboratie van een schrijver gaat hierbij zover dat na de oorlog met terugwerkende kracht mensen worden misleid. Kon de propagandist voor ‘de groote revolutie’ het onderscheid niet meer zien tussen deze misleiding en de wervende kracht van zijn naoorlogse visie op wat hij tijdens de bezettingsjaren had gedaan?

‘Maar de geesten zijn ziek, de moraal is rot, de chaos nog lang niet omgezet in orde’, besluit zijn *Doortocht*. ‘De genezing, de uitroeiing van het gif, dat de zielen doorvreten heeft en sponsachtig maakt, zullen veel tijd kosten.

De nazi's, de bokkenrijders der horde, hebben alle bronnen vergiftigd. De massa's waren dorstig en zij dronken. Zonder te letten op de kleur van het water.’[64]

Hermans had, ik heb het gememoreerd, de valsheid en de clichématigheid van het dagboek aangetoond zonder de laatste stap te nemen: die van de ontmaskering. ‘Dagboeken van leugenaars zijn natuurlijk precies zo leugenachtig als hun openbare geschriften’, schreef Hermans jaren later, in mei 1976.[65] De schakel tussen zijn eerder gepubliceerde opmerkingen over *Doortocht* en deze opmerking heeft hij niet kunnen leggen. Daarvoor had hij de maandrapporten van correspondent Voeten nodig en die had hij niet. Zijn analyse van dergelijke dagboeken, alsof die voor *Doortocht* is geschreven, is er niet minder vernietigend door: ‘De roman dient zich aan als een sprookje en zolang dit sprookje niet wil doorgaan voor de historische waarheid, mag je daar vrede mee hebben.

Deze houding kan tegenover een dagboek niet worden aangenomen. Wat in een dagboek staat, dient waar te zijn. Je zou een dagboek, waarvan je ooit geloofd had dat het waarachtig was, heel anders gaan bekijken, als je naderhand te weten kwam dat het vol leugens stond. Dagboekschrijvers profiteren van het feit dat bijna niemand tijd en lust heeft de waarheid te controleren van de dag-

boeken die hij leest.'[66] Enkele jaren eerder had hij geschreven: 'In plaats van er jaren over te doen, geduldig afwachtend tot er wat gebeurt waarover je iets in je dagboek kunt noteren, kan het ook in een uurtje, als je maar de moed vindt het uit je duim te zuigen'[67], waarmee Hermans alsnog een antwoord geeft op de eerder door mij opgeworpen vragen naar aanleiding van De Jong's waardering van de sfeerbeschrijving en de daaruit voortvloeiende eventuele herwaardering van de geschriften van Weinreb.

In 1947 was er nog een criticus die problemen had met het dagboek. Niet dat de schrijver Voeten er van verdacht het dagboek verzonnen te hebben, maar wel, dat hij niet eerlijk was.

Onder de titel 'Dagboek?' schreef Wouter Lutkie in *Aristo* een beschouwing[68]. 'Ik zoek zijn ziel. Maar die lijkt in de ziel van de massa weggekropen. Hij haat de Duitsers zoals eenieder hen haatte, en ook om dezelfde redenen als Jan Alleman. Hij helpt vervolgden en gekwelden, juist zo en behoedzaam, als wij allen deze ongelukkigen hielpen of poogden te helpen of *wel zouden hebben willen helpen*!'

De cursivering van de laatste woorden, door Lutkie aangebracht, is onthullend genoeg. Wat wist Lutkie, dat hij maar liever niet opschreef? Was het mededogen, omdat Bert Voeten voor hem meer was dan enkel een schrijver? 'De naam van degenen die aan Aristo meewerkten, ook al was het niet hun debuut, behouden voor mij nu hun eenmaal verkregen bijzonderen klank', zegt Lutkie er zelf van. Voeten zelf zou na de oorlog weinig op hebben gehad met deze band tussen Wouter Lutkie, de oprichter en hoofdredacteur van *Aristo* en zijn jonge medewerkers. Lutkie erkende dat ook: 'Spontaan verleende medewerking- niet met een enkele, min of meer "toevallige" bijdrage, maar medewerking van enigen duur - wekt genegenheid, gevoel van verantwoordelijkheid, verbondenheid. Althans wanneer ze een doodgezwegen, miskend, onaanzienlijk blad als Aristo geldt. De medewerker komt den smaad, de armoe, de miskenning delen. Misschien beoordeelde hij het niet al dus, voorzag hij dat niet, heeft hij er later spijt van en trekt zich terug.' Dat sloeg duidelijk op Voeten die na de oorlog op geen enkele wijze refereerde aan *Aristo*, evenmin als aan zijn gedragingen tijdens de bezettingsjaren.

Wat we van *Doortocht* moeten vinden, weten we. Richten we ons nu op zijn medewerkerschap aan *Aristo* en toetsen we een enkele maal dat medewerkerschap aan wat hij in die periode, zij het met terugwerkende kracht in *Doortocht* weet te melden.

Aristo, het kan niet duidelijk genoeg gesteld worden, was een fascistisch blad, of, zoals Zondergeld het stelt: 'de tendenz van het blad als geheel was uitgesproken fascistisch.'[69] Tot het laatste nummer toe[70] publiceerde Voeten zijn werk in dat fascistische blad. (Zie voor zijn gedichten in *Aristo* tussen 1940 en 1943 Bijlage XI.)

In *Doortocht* lezen we op 14 januari 1941 het volgende: 'Alle Joden moeten zich melden. Na de openlijk toegelaten molestaties en straatschuimerij beteekent dit het officieele begin van de reeks anti-semitische plakkaten. We weten wat er in '33-'34 gebeurd is. We weten hoe het er in Weenen toeging na de annexatie, en in Praag, en in het bezette Polen. We hebben er kennis van genomen en toch... het bleef ons nog ver. Er waren zóóveel berichten in zóóvele talen. De eene propaganda kruiste de andere. Maar nu is het nazisme binnen onze grenzen. Nu zien we het gebeuren vlak bij ons, voor onze deur, op het plein onder de berijpte boomen, in de witte winterstraten wat wij vroeger lazen in aangrijpende documenten. Ahasveros wacht opnieuw de weg, de lange, grijze weg.'[71]

In diezelfde tijd gaf Wouter Lutkie in *Aristo* (januari 1941) te kennen wat híj van het antisemitisme vond. Hij schreef een vier pagina's lange recensie van een roman, *Goud-Dictators*, van Hugo Wast, een schandelijk antisemitisch produkt. Lutkie had bezwaren: 'Dit boek wekt in den lezer slechts angst en haat. Omdat iets essentiëels eraan ontbreekt, vermocht het niet tot een waarlijk ontroerend kunstwerk uit te groeien, is het eigenlijk verworden tot een zeer boeiend antisemitisch propaganda-werk. Om dezen indruk te vermijden en de qualificatie kunst waardig te wezen, hadde het moeten zijn aangevuld met een tegenhanger van al die abjecte Joodsche figuren in den persoon van een armen, duldzamen, God vreezenden Jood, zooals wij er in onze eigen omgeving kennen.'[72]

Lutkie gaat dan een stap verder: 'Ook ons volk heeft geleden onder de manipulaties van "Goud-dictators". En Joden hebben gepoogd ons te knechten [...]. Ten deele is die opzet geslaagd, ten deele mislukt. Straf verdient zulke opzet, geslaagd of mislukt. Straf van Hem die zegt "Mihi vindicta", die zich het recht om te straffen voorbehoudt. Maar er zijn ook Joden, die géén straf verdienen. En zelfs zij die thans hun gerechte straf ondergaan maken aanspraak op ons christelijk mededoogen.

Dat mogen wij niet vergeten. Wij hebben niet enkel plichten van rechtvaardigheid te vervullen, ook plicht, *plicht* van liefde.

Het Christendom trekt partij voor de zwaksten. Ook al waren die zwakken voorheen de verdrukkers der christenen.'[73]

Het zou toch voor de hand gelegen hebben dat Bert Voeten na deze misselijke vergoelijking, overgoten met een christelijk sausje, zijn medewerking aan *Aristo* had opgezegd. Hij immers had zich in zijn dagboekbladen zo omstandig solidair verklaard met de vervolgde joden in het Amsterdamse jodenkwartier tijdens de hevige razzia's in Amsterdam, februari 1941. Maar hij stoorde zich niet aan het geschrijf van Lutkie en protesteerde ook niet tegen diens antisemitisme. Sterker nog: in februari 1941 publiceerde hij een gedicht, dat in taalgebruik ('want wij willen leven, groots en heftig') en inhoud (zie het tweede couplet) geschreven was vanuit de beste fascistische tradities[74]:

Zing maar, stormram
zing,
dreun er uw lied
op de poorten
der verstokte steden.

De starre muren
van het verleden
breken
onder uw geweld.

Geld noch gebeden
kunnen meer uitkomst
geven;
want wij willen leven,
groots en heftig,
handen en harten sterk,
en onze oogen klaar
en geestdriftig.

Er klinken weer
helle stemmen
door deze straten.

En achter de ramen staan de burgers op:
geesten worden wakker,
lijven rekken zich,
handen gaan open.

Wie wil niet de
duistere torens
mee sloopen?

Zing maar, stormram,
zing,
galm er uw lied
als een klokke de uren.
Overal wuiven de
vreugdevuren.

Mocht Voeten nog getwijfeld hebben aan de werkelijke gedachten van Lutkie, dan kon hij in april 1941 definitief uit de droom geholpen worden. Lutkie reageerde op een kritiek van Bruno Weykamp die in *De Residentiebode* van 29 maart 1941 had geschreven dat *Aristo* een door ouderen geleid blad was met een 'jongeren-medewerking, waardoor een eigenaardige tweezijdigheid ontstaat, die niet vruchtbaar kan zijn'.

Lutkie liet geen twijfel bestaan over wat hij van het nationaal-socialistische regime, dat inmiddels bijna een jaar in Nederland bestond, dacht. Het was Weykamp die hem daartoe aanleiding gaf: 'Uitlatingen als deze mogen "revolutionnair" klinken, maar wie ze laat ontsnappen, verraadt dat hij van de huidige revolutie geen kaas heeft gegeten. Ze komen voort uit een geest of temperament nog gevangen in den ban der democratische suggesties.'[75]

En Voeten? Hij dichtte voort in *Aristo*, terwijl hij in *Doortocht* meer inzicht voorwendde, zoals op 19 juni 1941: 'Seyss heeft de kaarten op tafel gelegd, langzaam en nadrukkelijk. In het begin waren het onschuldige "bijkaarten". Nu komt hij met de troeven. De rode troeven van het door den staat beleden anti-semitisme. Als Jood is men nu naar letter "vreemdeling, in eigen belang beschermd tegen de woede van het gasteerend volk". In werkelijkheid vogelvrij.'[76]

Het antisemitisme van Seyss-Inquart cum suis werd krachtig ondersteund door het antisemitisme van de Lutkies! Is er een idealere voedingsbodem voor het antisemitisme denkbaar dan juist de priester Lutkie, die wel steeds om barmhartigheid vroeg en Gods genade afsmeekte, maar zich niet inhield als hij de pen ter hand nam? In juni 1941 schreef hij in *Aristo*: 'De Jood kan het niet helpen dat hij een gevaar wordt voor het volk in welks boezem hij machtsposities verlangt. Hij kan in zulke posities niet anders dan gevaarlijk zijn, ook indien geen boos opzet hem drijft. Hij kan niet anders, omdat zijn inborst, zijn gemoed, zijn bloed hem daartoe drijft.

De Jood kan niet ophouden als Jood te voelen, te denken, te streven, zoolang het bloed van zijn ras of volk in zijn aderen stroomt.

Ter illustratie ziehier een veelbeteekenende strofe in een gedicht van Fr. Pauwels:

> ...ik boog mij over hem henen,
> bekeek den stervende een wijl,
> dan stokte mijn adem, ik hoorde hem stenen:
> 'Sjemang Jisroël!'
> 'Sjemang Jisroël!' Een broeder doorstoken
> als offer van dronken moed,
> wel had ik het vaderland gewroken,
> maar *in mijn eigen bloed*!...

Zie, deze tweeslachtigheid kent een ander volkslid niet. Een Nederlander kan niet een vijand van zijn eigen volk neerslaan en tegelijkertijd iemand van zijn eigen bloed treffen. Dit kan alleen een Jood.'[77]

Geen zinnig mens kon nog beweren, dat hier geen gevaarlijk antisemitisme werd beleden; gefundenes Fressen voor de nationaal-socialisten die wilden wijzen op identieke ideeën als de hunne.

Lutkie demonstreerde een antisemitisme, waartegen Voeten, naar hij in *Doortocht* beweert, wilde opkomen: 'En ik weet dezen avond, dat ik mijn leven lang zal vechten tegen het antisemitisme, tegen alle vormen van racisme en nationalisme.'[78] Maar die strijd stelde hij na het artikel van Lutkie veiligheidshalve nog even uit: hij dichtte voort en publiceerde zijn gedichten ook als ze werden afgedrukt naast gedichten van een nationaal-socialist als Roel Houwink[79].

Toen in de zomer van 1943 het fascisme in Italië ineenstortte, memoreerde Voeten in *Doortocht* 'Hoe door en door vermolmd en verrot het Italiaanse fascisme was...'[80], terwijl Lutkie in *Aristo* stelde: 'Niet als ideologie doch als régime heeft het fascisme failliet geslagen.'[81] Lutkie gaat verder: 'Het Italiaansche volk evenwel ervoer het fascisme meer en meer als onduldbare tyrannie van een partij, steeds minder als verwezenlijking van volkslievende beginselen.'[82]

Bert Voeten, die tot het einde toe *Aristo* trouw is gebleven, zal dan ook niet vreemd opgekeken hebben van een 'Naschrift' in het september/oktober-nummer van het blad[83]. 'Door vriendenhand gewerd mij een exemplaar van de Haarlemsche Crt. van 6 October 1943 waarin aangestreept deze tekst, als advertentie geplaatst:

Openlijk dank aan de Heilige Anthonius van Padua voor de verhoorde Bede betreffende het uit zijn gevangenschap verlossen van een groot Staatsman.

Een Moeder

Hoe hij nog leeft in de verbeelding van het volk, "Il Mussolini della nostra Immaginazione", in de verbeelding van het Italiaansche volk niet alleen.'

Velen hebben de neiging de denkbeelden van Lutkie, verwoord in *Aristo*, te bagatelliseren en weigeren in dit geval om van collaboratie te spreken. Wie het Italië van Mussolini echter blééf prijzen, desnoods met kritische kanttekeningen, terwijl Italië van meet af aan Duitslands bondgenoot was en Mussolini, om zijn vriend in Berlijn te plezieren de jodenvervolging in Italië stimuleerde, kan van collaboratie worden beticht.

Wie het antisemitisme, in welke gradatie dan ook, openlijk bleef omhelzen, wetend dat het in extremere vorm de staatsideologie der nationaal-socialisten was, kan van collaboratie worden beticht.

Wie in een blad bleef publiceren, waarin deze vorm van collaboratie werd bedreven en zich daar niet van distantieerde, is een meeloper op z'n minst.

‘Mijn haat tegen den onderdrukker heeft zich als iets lijfelijks in mij vastgezet’, aldus Voeten in *Doortocht*, pretenderend dat hij dit op 1 september 1942 schreef[84]. ‘Deze oorlog, deze bezetting hebben mij geleerd te haten, onbarmhartig, niets ontziend.’

Het lijkt op Selbsthasz.

Voeten heeft er niéts aan gedaan om het misverstand omtrent *Doortocht*, dat naar velen menen tijdens de oorlogsjaren geschreven is, weg te nemen. Integendeel: hij bevestigde die mening alleen maar in de schaarse interviews die hij na de oorlog gaf: ‘Gedurende de oorlog had ik een dagboek bijgehouden’, stelde hij in 1954[85].

Er zou nog de kleine mogelijkheid bestaan dat Voeten een dubbelleven leidde, voor de nazi's een bereidwillige correspondent, thuis echter een tegenstander. Van dat dubbele leven zou dan in het dagboek het nodige terug te vinden moeten zijn, waar hij vrijmoedig ook over zijn anti-houding spreekt. Of gaf hij een stille hint toen hij het een keer had over het ‘kruiperdom, dat met opgestoken arm orders accepteert en achter de luiken scheldt op alles wat Duitsch is’?[86]

Wie het dagboek echter controleert, komt snel bedrogen uit: zelfs de gebeurtenissen kloppen niet altijd. Zo verhaalt Voeten gebeurtenissen in zijn dagboek die in werkelijkheid plaatsvonden op latere datum dan Bert Voeten ze opschreef, wat enkel mogelijk is bij iemand die met de helm is geboren of die het dagboek later in elkaar timmerde en daarbij wat schoonheidsfoutjes maakte. Neem de dagboekaantekeningen van 10 februari 1941, toen Voeten in Amsterdam was en constateerde: ‘De toegangen naar het Jodenkwartier waren afgesloten.’[87] In werkelijkheid werden de toegangen tot de jodenbuurt pas in de nacht van 11 op 12 februari afgesloten. Op 5 maart 1941 schreef hij over de beroemde achttien doden: ‘Vanmorgen, bij het aanbreken van den dag, hebben zij voor het laatst oog in oog met den vijand gestaan. Voor het laatst hebben zij de grauwe luchten van Holland gezien. Nu ik dit schrijf, liggen zij ergens in een massagraf.’[88] Voeten maakte ook hier een fout: de achttien werden pas op 13 maart gefusilleerd. De kleine mogelijkheid dat het dagboek, hoezeer ook in tegenspraak met zijn handelen in het openbaar, althans op de aangegeven dagen is geschreven, is hiermee vervallen.

Wellicht het opmerkelijkste van de raadsels rond Voeten is wel het feit dat hij gekozen heeft voor een zo actieve rol als correspondent voor de Nederlandsche Kultuurkamer, waar hij zich tevreden had kunnen stellen met een enkele aanmelding, zoals zovelen deden. Hij wilde meer: leden winnen, het verbreiden van, zoals hij het zelf noemde ‘de grote revolutie’. Hij zou er in zijn geschriften nimmer op terugkomen.

Hoe moet men mensen als Voeten beoordelen? Ik haal Victor van Vriesland aan, die in 1954 bij de uitreiking van de tweejaarlijkse prijzen van de Stichting

Kunstenaarsverzet 1942-1945 in een rede onder de titel *De Onverzoenlijken* zo treffend stelde: 'Wanneer het eenzijdig is, iemands gedrag en houding tijdens den oorlog uiteindelijk tot uitgangspunt en voornaamsten maatstaf van zijn beoordeling te maken, dan is het eenzijdig om in laatste instantie alleen het essentiële te doen gelden. Dat is dan een gezónde eenzijdigheid. Men moet zich door ontmoediging van dit standpunt niet laten afbrengen. Het blijft levensgevaarlijk, over te steken naar de tegenovergestelde zienswijze. Als criterium voor de enig gerechtvaardigde toegeeflijkheid en vergevingsgezindheid noemt J.B. Charles in zijn aangrijpend boek "Volg het spoor terug" terecht de vraag of er erkenning van schuld is. Inderdaad: zoals in de psychiatrie bij sommige geesteszieken het zgn. ziekte-inzicht een middel tot en een symptoom van het genezingsproces is, even zo is in déze dingen het inzien van schuld, wanneer dat althans meer is dan lippendienst, een waarborg dat onder gegeven omstandigheden recidieve niét onvermijdelijk behoeft te zijn. De erkenning van schuld is daarom zo belangrijk, omdat zij neerkomt - Marie Anne Tellegen maakte deze gelijkstelling - op de erkenning van de norm. Wij willen een "normale" maatschappij, dat wil zeggen, een maatschappij op normen gegrondvest, op maatstaven-ter-beoordeling van algemene geldigheid en de gemeenschap der mensen niet schadend.'[89] Van Vriesland zal met dat 'erkennen van schuld' niet bedoeld hebben het retrospectief schrijven van een geantidateerd dagboek. Toen *Doortocht* onderdeel uit ging maken van geschiedschrijving, was rectificatie onontkoombaar.

We mogen niet nalaten aan het slot van het relaas over de wederwaardigheden van Bert Voeten te vermelden dat hij eind 1943, dus na zijn *Aristo*-avontuur tot inzicht kwam. Mussolini was gevallen; de nederlaag van Duitsland stond vast, hij zal begrepen hebben dat hij, zij het laat, de steven moest wenden. Hij verbrak alle contacten met zijn verleiders en dook onder. Aan zijn bescherming heeft de schrijfster Margo Minco zonder twijfel haar leven te danken, een daad, waartegen veel van wat hij eerder had gedaan in het niet zou vallen.

Het is opvallend hoeveel gelijkenis de naoorlogse jaren van Bert Voeten vertonen met die van Gabriel Smit, zijn collega-correspondent voor de Kultuurkamer. Voeten nam na de oorlog een belangrijke plaats in de letterkunde in, weinigen hebben bevroed op hoeveel drijfzand die reputatie was gebaseerd. Datzelfde gold voor Smit, die een aanzienlijke rol zou spelen in het naoorlogse literaire leven aan katholieke zijde. Een graadmeter daarvoor is de opgave van jury-lidmaatschappen bij literaire prijzen, zoals die zijn terug te vinden in *Nederlandse literaire prijzen 1880-1985*. Bij Voeten zien we al een respectabele rij, waaronder enkele prijzen die wat naamgeving of intentie betreft verbonden zijn met verzet en onderdrukking in de bezettingsjaren:

Reina Prinsen Geerligsprijs 1949, 1950
Gidsprijs 1955
Anne Frankprijs 1958
Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam 1960, 1963
Martinus Nijhoffprijs 1960 t/m 1978[90]

Bij Gabriel Smit is de rij nog heel wat indrukwekkender:
Novelleprijsvraag CPNB 1948, 1951
Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam 1955, 1960
Bijenkorf-literatuurprijs 1956
Henriëtte Roland Holstprijs 1957, 1967
Provinciale prijs voor schone kunsten (Noord-Brabant) 1957, 1963
Koepelprijs 1959
Brand-van-Gentprijs 1960
Anne Frankprijs 1961
Prijs der literaire kritiek 1962
Karel de Groteprijs 1966
Raadhuisprijs (Bussum) 1967
Cultuurprijs der gemeente Hilversum 1968, 1974
Culturele aanmoedigingsprijs (Hilversum) 1968, 1974[91]

Het principe van vergeten-en-vergeven is op Smit wel heel ruimhartig toegepast. Of heeft men nooit geweten tot welke opmerkelijke gedragingen Smit tijdens de bezettingsjaren is gekomen?

Willen we het handelen van Smit in de oorlog beter begrijpen, dan moeten we terug naar de vooroorlogse jaren, toen hij, in 1933 katholiek geworden, al snel naam maakte als jong dichter. Hij kwam in de redactie van *De Nieuwe Gemeenschap*, een blad dat, zoals we al eerder constateerden, berucht was om zijn rabiate antisemitisme. Ook A. den Doolaard zat in de redactie. Den Doolaard en Smit verlieten de redactie van *De Nieuwe Gemeenschap* uit protest tegen het antisemitisme van andere redactieleden. Blijft het vreemd dat ze niet éérder uit de redactie stapten, want wat er in 1934 werd gepubliceerd, loog er ook niet om.

In maart 1934 bijvoorbeeld publiceerde Albert Kuyle een artikel waarin onder meer stond: ‘Ik heb me geërgerd aan ter Braak's entrefiletjes over Hitler, in wie hij voorgeeft slechts de politieagent, de veldwachter te zien. Hij is dodelijk bang, dodelijk angstig voor Hitler, en heeft een jaloerse bewondering trouwens voor een ieder die flink, krachtig, groot en machtig is. Hij heeft dit waarschijnlijk als leeraar voor zijn rector, en als wandelaar voor de verkeersagent. Hij heeft geholpen de literaire “vent” te creëren omdat geen sterveling er ooit aan

zou denken het woord vent in de *gewone* betekenis tegen hem te gebruiken. Een aardigheid waarover ik hem, als het mij eens lust, uitvoerig à faire zal nemen. Het is om dit alles, om deze angst dat de betrekkelijk goede, de betrekkelijk vastliggende kletsconjunctuur in Nederland in stand gehouden moet worden, omdat, kwam er één werkelijk probleem aan de orde dat door kerels moest worden opgelost, niemand meer naar deze laffe troep om zou zien. Het is daarom, om deze kunstmatige schijnwaarden in het leven te houden, dat de stem waarin een bewustzijn gaat leven van andere en betere mogelijkheden [...] moet worden stil gespot, en met niets ter zake doende opmerkingen moet worden overstemd... Maar het verzet groeit, het groeit en die zich verzetten vinden elkaar. Dan rest er nog slechts een gebeurtenis, een enkele wils-act, en de kudde van verraderlijke, vegeterende, critiserende en niets producerende letterkenners wordt voor ons uitgedreven in de zee der vergetelheid, of... redigeert tijdschriftjes in het buitenland.'[92]

Ter Braak nam het niet zo hoog. Tegen Du Perron had hij het over 'het stuk van Kuyle, waarin wij geraden worden emigrés te worden'.[93]

En wat Kuyle betreft: 'Tegenover dezen bollen Kuyle past alleen een serafijnsch-wetenschappelijk-nuchtere toon, om in den stijl van Max Kijzer te spreken. Alleen als hij met milde strengheid wordt afgestraft, zal hij duidelijk beseffen, wat hij is: een inwoner van Utrecht op zijn smalst, meer niet.'[94]

De profetische regels van Kuyle waren voor Den Doolaard en Smit geen reden om uit de redactie te stappen. Sterker: Smit vond in het mei-nummer van *De Nieuwe Gemeenschap* de mensen van *Forum* 'trieste warhoofden', die 'in geen enkel ander tijdsgewricht au sérieux waren genomen. Waarom moet men speciaal vriendelijk zijn tegen lieden, waarvan men kan weten dat zij alles zullen doen om te beletten, dat het leven worden zal zoals het zijn moet.'[95]

Was dit een wenk naar het fascisme, een bijna fatalistische blik op het onafwendbare? Vermoedelijk, want Smit voelde zich tot het fascisme meer en meer aangetrokken en hij stond verre van het letterkundige leven, waarin hij een dichter als Slauerhoff 'immoreel' noemde[96]. Gabriel Smit mocht dan uit de redactie getreden zijn, een feit dat hij later gaarne memoreerde, maar zo principieel was hij toch niet (en daarin verschilde hij met Den Doolaard) of hij bleef gewoon meewerken aan *De Nieuwe Gemeenschap*, getuige zijn 'Voor mijn vader', een gedicht in het maart/april-nummer 1935[97], *Spel van de vijf blijde geheimen*, een toneelspel in het mei-nummer 1935[98] en 'Kerstnacht', een gedicht in het december-nummer van hetzelfde jaar[99].

Smit zou Nationaal Front steeds ernstiger nemen. In *De Weg* stond dan ook regelmatig poëzie van hem. In september 1940, de Duitsers waren al vier maanden in Nederland, en een ieder wist wat hij van Nationaal Front

moest denken, publiceerde Smit in dit blad deze optimistische en suggestieve regels:

> Alles krijgt stem en herboren kracht,
> alles krijgt leven!
> Luister, mijn hart, in zijn stuwende macht
> roept hij ons wakker uit donkere nacht,
> roept hij ons: Betrekt allen de wacht,
> wilt niet weerstreven![100]

Een jaar later, Nationaal Front had al een geduchte reputatie als antisemitische organisatie opgebouwd (datzelfde antisemitisme dat voor Smit zeven jaar eerder aanleiding was om de redactie van *De Nieuwe Gemeenschap* te verlaten) werd de leider van Nationaal Front zesendertig jaar. Smit schreef namens de leden van Nationaal Front in Hilversum de al eerder geciteerde ode aan de leider.[101]

Ik citeer nu een noot over Smit uit de studie over Nationaal Front van G.R. Zondergeld: '... hij was een groot bewonderaar van Arnold Meijer, die hij op diens verjaardag in 1941 met een pathetisch lofdicht vereerde; na het verbod van NF kwam hij tenslotte in het verzet terecht; hij schreef zelfs verschillende verzetsverzen.'[102]

Waar Zondergeld deze informatie vandaan haalt vermeldt hij niet. Laat ik eerst iets zeggen over de 'verzetsverzen' van Smit. Smit publiceerde inderdaad in de laatste twee oorlogsjaren clandestiene verzen. Bij Dirk de Jongs standaardoverzicht komen we ze tegen.[103] Maar van 'verzetsverzen' kunnen we daarbij niet spreken, dat zijn heel andersoortige gedichten en die schreef Smit niet. Het onderscheid tussen illegale en clandestiene poëzie kan niet vaak genoeg worden benadrukt. Welk verzet moeten we dan toch aflezen uit de in 1944 verschenen *Sonnetten* van Smit? Ik citeer een paar regels:

> Ik weet uw graf niet weer te vinden:
> onder de blaren moet het ergens zijn.
> Het najaar streelt u met zijn diepe pijn,
> uw eenzaam hunkeren waait op alle winden
> tot waar mijn ogen wachtend open zijn.

En:

> Ik ben moe - waar zijn uw ogen?
> tussen de takken hangt zo broos

een dode vogel, in u verloren,
en een sneeuw van veren daalt eindeloos...[104]

Geen sprankje verzet, dunkt mij, al werd *Sonnetten* dan clandestien gedrukt. De gedichten van Gabriel Smit hebben in zekere zin te maken met de eveneens clandestiene gedichten die Henk van Maurik en Anton Erwich publiceerden bij de Utrechtse uitgeverij *In Duysent Sorghen*. Neem Anton Erwichs 'Bij de Geboorte van Augustina', dat in een clandestiene uitgave van 1945 is opgedragen aan Annelies en Hein.

Ontwaakt ten leven, waar er sneuvelen
zoovelen, en van elk geslacht
waar al barbaarscher euvelen
het Avondland ziet over zich gebracht,
(brandde zelfs niet in de Stad der Zeven Heuvelen?)
zijt ge ons als star in zwarten nacht.

En welk niet-clandestien gedicht vinden we in *Aristo*, herfst 1943 terug? Weer 'Bij de Geboorte van Augustina', voor Annelies en Hein T. door Anton Erwich. De brutaliteit ten top gedreven: de tekening op de omslag van de clandestiene uitgave is van de hand van Karel Thole, een man die in de bezettingsjaren in verscheidene nationaal-socialistische organen zijn sporen verdiende met antisemitische tekeningen.

Bij dezelfde uitgeverij *In Duysent Sorghen* zien we ook de bundel *Land van onverstand*, waarin Henk van Maurik onder meer het gedicht 'Zomer' opnam, dat eindigde met:

Maar o mijn hart, 't zal ànders wezen:
de zomer wijkt, maar hij niet meer!
Aanvaard den winter evenzeer
als 't zomersche getij voordezen.

Deze slotregels treffen we eveneens aan in het *Aristo*-nummer waarin het zojuist genoemde gedicht van Erwich was opgenomen. Waarom de gedichten alsnog clandestien gepubliceerd moesten worden, is een raadsel. Op het DVK kon men heus wel uitvinden wie de dichters in kwestie waren, het DVK was op *Aristo* geabonneerd[105]. Het zal voor een man als Erwich alleen maar gediend hebben om na de oorlog tenminste iets in zijn voordeel te kunnen aantonen. Hij kon toch moeilijk aan komen zetten met de regels:

aldus zal ook ons groepje groeien
en eenmaal wassen, vroeg of laat,
tot macht, waaraan geen macht weerstaat,
die weet wat rot is uit te roeien,
die Land en Volk voorgoed ontslaat
van Juda's juk, uit Mammon's boeien.[106]

Lisette Lewin vond dit gedicht in *Veertien dagen*. Een 'weerzinwekkende antisemiet' is haar terechte kenschets van Anton Erwich.

Het feit alleen dat een man als Karel Thole omslagtekeningen voor clandestiene uitgaven vervaardigde, spreekt boekdelen. In het boek van Dirk de Jong, dat een uitgebreid overzicht geeft van illegale en clandestiene uitgaven komt ook een dichtbundel voor van Anton Erwich die hij samen met Albert Kuyle uitgaf en die geïllustreerd werd door Karel Thole. 'De starheid van het nazi-regime was blijkbaar zelfs voor deze antisemitische fascisten te groot', geeft Hans Mulder als zijn mening weer.[107] Thole beperkte zich niet tot deze ene uitgave en het is bepaald zo dat Mulder in dit geval te aardig was: de heren verzetten zich niet tegen de starheid van het nazi-regime, dat was even star als voorheen; ze waren bang geworden voor het naderende einde en probeerden tijdig de bakens te verzetten.

Lisette Lewin slaat de spijker op de kop als ze ten aanzien van de clandestiene gedichten van Gabriel Smit stelt: 'De clandestiene uitgevers zullen bij het accepteren van zijn werk wel niet beseft hebben dat ze te doen hadden met een vrij actieve collaborateur. Indien er in dit verhaal iemand in aanmerking komt voor de benaming "dubbele pannenbakker", zoals H.M. Klomp het uitdrukt, dan wel Gabriel Smit.'[108]

Een 'vrij actieve collaborateur'. Is dat te rijmen met wat Zondergeld te melden heeft over Smit als verzetsman nadat Nationaal Front was verboden? Ook in dit geval geeft hij niet aan waar zijn informatie vandaan komt. Van Smit zelf? In interviews wilde deze daar wel eens van reppen, van zijn andere activiteiten in de bezettingsjaren, waarover straks meer, nimmer. In *De Nieuwe Linie* stipte hij dat verzetswerk kort aan: 'Ik heb in het verzet gezeten tijdens de oorlog. Nee, laat maar, vraag me maar niets. Het is al lang voorbij.'[109]

De interviewer van *De Nieuwe Linie* vroeg wijselijk maar niets. Wat had Smit dan moeten antwoorden? Over zijn activiteiten in het verzet heb ik niets terug kunnen vinden. Toch moet hij, volgens Zondergeld dan nog, eind 1941, begin 1942 het verzet in zijn gegaan. Vandaar dat we het verhaal over Smit zullen hervatten met 1942, zodat we kunnen zien wat de wérkelijke activiteiten van de dichter waren.

In ieder geval had Smit een kleine som als startkapitaal voor het nieuwe jaar:

van het DVK had hij op 22 december 1941 vijfentwintig gulden gekregen voor zijn hulp bij de voorbereidingen voor het vestigen van de Gilden.[110] Begin 1942, op het moment dus dat hij volgens Zondergeld het verzet in was gegaan, werd hij Algemeen Correspondent voor de Provincie Utrecht voor de Nederlandsche Kultuurkamer. Uit dien hoofde diende hij periodiek verslagen te schrijven. Daarvan zijn er enkele bewaard gebleven en de inhoud is onthutsend genoeg. Vooral de brief die hij in oktober 1942 schreef en waarin een passage voorkomt die aan verraad grenst, als die grens al niet is overschreden: ‘De informatie inzake het echtpaar Van Doorn (Nel Oosthout) dienen met de noodige omzichtigheid te geschieden, de gegevens, welke ik totnogtoe ontving, zijn m.i. ook nog niet doeltreffend genoeg. Zij heeft zich inderdaad niet willen opgeven bij de Kultuurkamer, heeft sindsdien het geven van voordrachten gestaakt, doch geeft nog wel “spraakles”. Zij schijnt ook bij enkele rijke Hilversumsche families, die wel meer “artistieke avonden” geven, gedeclameerd te hebben, totnogtoe mocht ik er niet in slagen volledige bewijzen in handen te krijgen. In ieder geval zijn zij fel gebeten op alles wat met de Kultuurkamer in verband staat.

Ik hoop dezer dagen nadere gegevens te bemachtigen, wellicht moet U nog even geduld hebben. Er wordt verder aan gewerkt.’[111]

Wie weet dat het doorgaan met werken zonder zich aan te melden bij de Kultuurkamer, strafbaar was gesteld en daardoor in aanraking kon komen met de politie, zal begrijpen hoe gevaarlijk deze brief voor Nel Oosthout was. Zij is veel later inderdaad wegens haar illegale optreden gearresteerd. Het is niet aantoonbaar dat dat uiteindelijk het resultaat is geweest van de rapportage van Smit, maar het zal haar zeker niet geholpen hebben.

Smit bemoeide zich ook met tewerkstelling in Duitsland. Zeven personeelsleden van verschillende Utrechtse uitgeverijen waren daartoe opgeroepen. Smit hoopte dat enkele van hen niet in een fabriek hoefden te werken, maar bij een uitgeverij in Duitsland terecht zouden komen. Hij bracht daartoe wel een onderscheid aan: ‘Het spreekt vanzelf, dat niet in alle gevallen van eenige bemoeienis onzerzijds sprake behoeft te zijn b.v. wanneer het expeditiepersoneel etc. betreft. Van b.v. twee betrokkenen, die zich tot mij wendden - een redactiesecretaris en een chef van de verkoop-afdeeling (beiden jonge menschen uit de “betere” stand met een uitstekende opleiding en veel ervaring) kan dit wél worden gezegd.’[112]

Hij nam nog meer initiatieven. Buiten het terrein van de letteren bijvoorbeeld. Eind 1942 wilde hij meer maatregelen van de Kultuurkamer tegen de handel in kitsch[113] en in dezelfde brief merkt hij op: ‘Tenslotte: ik ben op zoek langs de Vecht. Ik vermoed, dat daar wel een mooi buitenhuis staat, waarin de correspondenten kunnen samenkomen. Ik kon nog pas naar Vreeland. Zondag hoop ik verder te zoeken.’[114]

In 1943 begonnen de problemen voor correspondent Smit pas goed. De stemming sloeg steeds meer om, nu de nederlaag van Duitsland zich duidelijker ging aftekenen. We zullen zien dat deze 'dubbele pannenbakker' zich zou gaan indekken. Maar in januari 1943 was hij nog fanatiek: 'De maand Januari geeft tot weinig opmerkingen aanleiding. Het letterkundig leven in mijn gewest sluimert: er wordt weinig of niet gewerkt. Het is nu eenmaal zóó, dat de meesten geen raad weten met de werkelijkheden van dit oogenblik, zij sluiten zich af, staan weifelend afzijdig, zien geen toekomst en het is heel erg moeilijk hen te wekken uit deze toestand.'[115]

In de laatst bewaard gebleven brief, zomer 1943, kondigt Smit aan enkele adressen te bezoeken in Amersfoort. Zijn zendingsdrift hield niet op en hij prees Ad Hooykaas aan, die naar zijn mening 'buiten alle groepeeringen' staat en 'veel goed' kan doen[116]. *De Vrije Kunstenaar* zal het met dit oordeel van Smit niet eens zijn geweest want over Hooykaas lezen we in het blad iets heel anders: 'Intussen bereikt ons het bericht, dat Hooykaas inderdaad subsidie zoowel van het rijk (het N.S.B.dept.) als van de door een N.S.B.-er bestuurde gemeente Utrecht krijgt.'[117]

Gabriel Smit was niet enkel actief in het opsporen van dissidente kunstenaars en het winnen van zieltjes, zoals Bert Voeten. Ook op andere terreinen, en buiten de Kultuurkamer om, schikte hij zich voorbeeldig naar de ideeën van de Nieuwe Orde. In het najaar van 1940 had hij al een radioserie, zoals we bij Verkijk kunnen lezen: 'Gabriel Smit meldt in de Radiobode van 10 oktober dat hij in zijn vaste radioserie voor de Avro twintig dichters gaat behandelen. Hij zet ze allemaal op een rijtje, allemaal gerenommeerde vaderlanders. Maar er staan ook twee NSB'ers bij: Martien Beversluis en Jan H. Eekhout, want een beetje met je tijd meegaan moet je wel.'[118]

Hoe hij met zijn tijd mee ging kunnen we begin 1942 lezen in *De Luistergids*, het orgaan van de genazificeerde omroep als Gabriel Smit de negentiende eeuw vergelijkt met de twintigste, waarbij hij stelt dat net als in de negentiende eeuw de Duitsers door de spanningen des tijds tot de grootste prestaties geraken. Geen wonder dus dat Gabriel Smit, in zijn functie van radio-medewerker, samen met anderen werd aangevallen in *De Vrije Kunstenaar*: 'De literaire radiorubriek der nieuwe orde. Hieraan hebben zich tot dusver bezondigd de volgende "belangrijke" figuren: Man Arnet, Leo Boekraad, R. Brolsma, Emilie Buysse, J.J. van Geuns, Chris de Graaff, Ger Griever, Henri van Hoof, Roel Houwink, D.Th. Jaarsma, Mr. Henrik Scholte, George de Sévooy, Klaas Smelik, Gabriel Smit, G.P. Smis, D.J. van der Ven. De lijst met wie meehuilen met de wolven is lang, maar langer en indrukwekkender is de lijst van Nederlandsche schrijvers, die vertrouwen hebben getoond in de toekomst.'[119]

Voorwaar een fraai stelletje, dat *De Vrije Kunstenaar* ons voorschotelt. 'Der-

de- en vierderangs krachten' noemt het blad ze. En hele en halve collaborateurs, voegen wij er aan toe. En in dat rijtje staat ook Gabriel Smit.

Smit had nog andere contacten met het DVK vanwege zijn functie van redacteur bij *Uitgeverij Het Spectrum*. Hij vroeg in februari 1942 Van Ham te spreken over een niet nader aangeduide kwestie. Hij wilde op vrij korte termijn, omdat hij toch in Den Haag was, met Van Ham spreken en voor die korte termijn, zo schreef hij, 'bied [ik] U hiervoor ook mijn excuses aan, doch niettemin hoop ik dat U een kwartiertje voor mij kunt vrijmaken'.[120] Het onderhoud had resultaat, een tweede gesprek, nu op 20 maart, volgde en het leverde Van Ham de toezending op van 37 van de 40 delen tellende serie *De Katholieke Kerk*. 'In enkele daarvan kunnen wellicht eenige zinsneden voorkomen waarvan de formuleering door de tijdsomstandigheden is achterhaald, het spreekt echter vanzelf, dat wij gaarne bereid zijn de in dit verband noodzakelijke veranderingen in de tekst aan te brengen',[121] schreef Smit aan Van Ham.

Als redacteur van *Spectrum* kreeg Smit ook een interessante brief van Anton van Duinkerken, interessant omdat hij een beeld geeft van de houding van Van Duinkerken, en tevens aanvullende informatie over Gerard Wijdeveld en laat zien voor welke keuze een redacteur als Smit geplaatst kon worden. Van Duinkerken deelde mee dat de bundel *Zomerwolk* van Wijdeveld niet uitgegeven kon worden onder auspiciën van *Uitgeverij De Gemeenschap*, zoals Smits opzet was. Van Duinkerken was sowieso tegen de uitgave en hij lichtte toe waarom: 'De motieven mijner meening zijn de volgende. Op enkele plaatsen in deze bundel drukt de dichter meningen uit, die vandaag in Nederland niet dan met lijfsgevaar kunnen weersproken worden. Aldus stelt hij zich onder de schutse der gewapende overmacht tegen eventueele vrije polemiek. Het lag nooit in het karakter van De Gemeenschap zulk een schrijfwijze te bevorderen, aan te moedigen of zelfs maar te dulden.

Ten tweede: door eenige publicaties heeft Wijdeveld het publiek, dat op De Gemeenschap mag vertrouwen, dermate van zich vervreemd, dat deze uitgeverij onmogelijk in een tijdsgewricht, waarin tegenovergestelde publicaties eenvoudigweg worden verboden, haar naam kan verbinden aan den naam van dezen dichter!'

Ook het welzijn van Wijdeveld zelf ging Van Duinkerken ter harte: 'Laat ons voor Wijdeveld hopen, dat het ontwakende begrip voor Nederlands zelfstandige rechten, waarvoor zoo dappere mannen hun leven dagelijks wagen, hem niet zal deren. Door deze bundel in dezen staat uit te geven, vestigt men aandacht op z'n partijdige gezindheid en hiermee bewijst men hem voor de toekomst geen dienst.'[122]

De oproep van Anton van Duinkerken heeft niet mogen baten. Ik heb geen brief van Smit aan Van Duinkerken terug kunnen vinden en zijn motieven om

de bundel tóch uit te geven, niet kunnen achterhalen. Misschien vond hij het te pijnlijk om te reageren, want hij was zich bewust van het karakter van de bundel, waarin ook enkele eerder door ons gesignaleerde nationaal-socialistische propagandagedichten, in het *Algemeen Handelsblad* gepubliceerd, waren opgenomen.

Het zal wel de goedkeurig van de ambtenaren bij het DVK hebben weggedragen dat een niet-nationaal-socialistische uitgeverij als *Het Spectrum* zo goedgunstig stond tegenover de Nieuwe Orde. Was het een wonder dat Gabriel Smit steeds populairder werd bij de nieuwe heersers? Hij werd in het najaar 1943 dan ook uitgenodigd op een weekend voor letterkundigen, door het DVK georganiseerd. Wat de opzet en de organisatie van dat weekend betreft, hoeven we ons geen illusies te maken, zoals we af kunnen lezen uit een nota van Van Ham: 'Er is mij veel aan gelegen, dat bij deze eerste poging van de zijde van het Departement op dit gebied ook voor het stoffelijke zoo aangenaam wordt gezorgd. Kameraad de Vries deelt mij mede, dat hij voor een dergelijk optreden buiten Den Haag een bijzondere opdracht noodig heeft waarom ik U verzoek hem deze te willen verleenen. (Financieele verzorging van deze bijeenkomst geschiedt uit de gelden van den Rijkscommissaris, afd. B.W.)'[123]

Smit zou na de oorlog in interviews, zoals eerder gesteld, niets zeggen over zijn bezigheden voor het DVK en de Kultuurkamer (men heeft het hem trouwens ook niet gevraagd). Des te meer zei hij over zijn illegale werk, al is daar elders geen exacte informatie over terug te vinden en bleef hij verbluffend vaag. Tegen Jaane Krook sprak hij over de gevangenis van Breda waar hij gevangen zat voor 'illegale bezigheden'.[124] Dat moet dan geweest zijn in de periode voorafgaande aan de bevrijding van Breda in oktober 1944. Eind augustus 1944 hadden de Duitsers daar nog geen notie van, want hij stond toen op een lijst van het Referat Schrifttum met genodigden voor de uitreiking van literaire prijzen in Den Haag. Ook nu was hij in goed gezelschap. Was het weekend waarvoor hij was uitgenodigd bestemd voor mensen als Martien Beversluis, Jan Eekhout, Roel Houwink, Roothaert, Van der Made, Peter van Andel en Gerard Wijdeveld, stuk voor stuk nationaal-socialistisch, op de uitnodigingenlijst van augustus 1944 zien we dezelfde namen terug, maar daarbij ook Kameraden als uitgevers Van Houten en Oosthoek, professor Snijder en Hans Klomp.

Smit had furore gemaakt, want twee jaar eerder had hij zich op een soortgelijke prominente lijst nog niet kunnen nestelen. Het is opvallend dat een man die in Breda bezig was met illegale activiteiten, volgens zijn eigen opgave, en kennelijk al in de gevangenis zat, elders nog op een uitnodigingenlijst voorkwam, alsof de machthebbers dat soort informatie niet aan elkaar doorgaven. Smit wil ons doen geloven dat hij aan de ene kant een verzetsman was en aan de andere kant een collaborateur zonder dat de Duitsers zijn spel doorzagen. On-

ontkoombaar komen de regels op die Hermans in *De tranen der acacia's* Arthur laat denken: ‘Al die verhalen van illegale heldendaden kan men alleen geloven als men een weergaloze domheid bij de tegenstanders veronderstelt. Omdat die Duitsers zo dom zijn, daarom is zeker iedereen zo bang voor hen.’[125]

Sjoerd Leiker, voormalig secretaris van de Eereraad voor de Kunst zou zich jaren later nog heel goed herinneren welk een erbarmelijke indruk Gabriel Smit voor de Eereraad voor de Letterkunde sloeg, zoals hij in 1970 aan Wam de Moor vertelde; ‘Kijk, bij Van Oudshoorn had je een man die werkelijk authentiek dubbel was in zijn beleving van de werkelijkheid. De burger Feijlbrief [Van Oudshoorns eigenlijke naam] besefte dat hij dat lezen van manuscripten voor Boekwezen maar beter niet had kunnen doen, en dacht ervan af te zijn door de schuld op de schrijver Van Oudshoorn te gooien. Maar Smit deed lacherig, ontwijkend, zo van: “Ach, heb *ik* dat gezegd?” En: “Ja, ik was wat lichtzinnig, zo is nu eenmaal mijn karakter. U beschuldigt mij daar nu wel van, maar...” Enfin, we vonden er maar één woord voor: karakterloosheid. Die man was gewoon heel actief geweest: lid van Zwart Front, contacten met de Nenasu, hoofdcorrespondent, lezer.’[126]

Na de oorlog deed Smit er alles aan zijn besmette verleden zo snel mogelijk weg te werken. Een van de eerste acties in dat streven was zijn snelle stellingname tegen *De Linie*. Dit blad had *Het land van herkomst* van Du Perron ‘schaamteloos en de levensbeginselen verkrachtend’ genoemd[127]. Smit nam krachtig stelling. B. Boersema in zijn studie over *De Linie* stelt dan ook: ‘Gabriel Smit vond dat de liefde die gebood dat de christelijke normen met vurigheid gehandhaafd werden, ook verplichtte tot voorzichtigheid.’ Volgens *De Groene*, ik volg hierbij de informaties van Boersema, vertegenwoordigden Gabriel Smit en *De Linie* verschillende aspecten van één en hetzelfde katholicisme. Het was toch al een specialiteit van Smit, kunnen we niet nalaten op te merken, om zich aan de uiterste grens van een spectrum op te houden. Enkele jaren daarvoor vertegenwoordigden Smit en Van Duinkerken ook verschillende aspecten van één en hetzelfde katholicisme.

Smit was snel veranderd, dat wel. *De Linie*, daarover kan geen misverstand bestaan, was de eerste jaren van zijn bestaan voor kortere of langere tijd een toevluchtsoord voor katholieke fascisten. Albert Kuyle werkte mee, Theo Knol, voorheen redacteur van Storm SS en adjudant van de SS-voorman in Nederland, Henk Feldmeyer, Wim Sassen, voorheen SS-PH-Berichterstatter, de antisemiet Chris de Graaff, de NSB-spotprententekenaar Karel Thole en ook Zwart Fronters als A.Th. Mertens, E. de Gruyter en anderen.

Het is een kleine zijsprong en valt enigszins buiten het kader van mijn onderwerp, maar het is aan de andere kant toch interessant om te zien hoe men zich ná de oorlog in katholieke literaire kring beijverd heeft de schrijvers die

zich in de bezettingsjaren positief tegenover de Nieuwe Orde hadden opgesteld, binnen de eigen gelederen te halen. Martien Beversluis bijvoorbeeld, een felle NSB'er, over wie in deel II heel wat meer, kwam al snel onder de pannen bij de KRO, waar hij hoorspelen schreef onder het pseudoniem Silvius Berckhout. Misschien had hij nog oude spelen in de la liggen uit de tijd dat hij voor de Nederlandsche Omroep ‘volksche spelen’ schreef. Beversluis werd bij de KRO geïntroduceerd door J. Asberg, in de oorlog commissaris bij het reclamebedrijf *Remaco*, dat door Romme werd beheerd en waarvan we nu weten dat het collaboreerde met de Duitsers. J. Fabius schreef over de medewerking van Beversluis aan KRO-programma's dan ook terecht: ‘Weet het Katholieke deel van het volk wel, dat een deel van zijn geestelijke leiders met alle hout timmert, als het hout van buiten maar desnoods “pseudo” schoon en goed schijnt? Zelfs met rot hout.’[128]

Het had natuurlijk alles te maken met de barmhartigheidsgolf die na de oorlog vooral het katholieke volksdeel teisterde en waarvan de eerder genoemde *Linie* een uitgesproken exponent was. Daarom kon het blad dan ook in 1950 melden: ‘Dezer dagen werd de katholieke dichter, essayist en polemist Henri Bruning vijftig jaar. In tegenstelling met de herdenking van zulk een verjaardag-mijlpaal van andere kunstenaars, is deze wel opvallend stil gepasseerd door de pers. Reden daarvoor is waarschijnlijk, dat de auteur Bruning, wegens zijn politieke houding in de eerste helft van de oorlog, na 1944 enkele jaren gevangenschap moest ondergaan, en vele jaren uitgesloten werd van openbare artistieke en journalistieke activiteit. Het is deze laatste straf - het officieel ontnemen van uitingsmogelijkheid van een auteur - die de peinzende tijdgenoot bij zulk een jubileum tot bittere overwegingen stemt. De wettelijk gesanctionneerde muilkorverij van kunstenaars en journalisten, die men door dictatuurstaten toegepast, cultuurbarbarij noemt, maar in de moderne democratie als “zuiveringsmaatregel” wil erkennen, blijft anno 1950 een beschamende negatie der menselijke grondrechten.’[129]

De Linie, los van de conclusies, gaf onjuiste informatie door te stellen dat Bruning was gestraft voor zijn houding ‘in de eerste helft van de oorlog’. Op Bruning kom ik in deel II uitvoerig terug, maar als antwoord op *De Linie* is het dienstig een gedicht weer te geven, dat hij in 1944 publiceerde, onder de titel ‘De Doode’, als antwoord op de aanslagen op NSB'ers door de illegaliteit.

> Geen doode, neen!
> ging uit ónze gelederen heen.
> Die door jullie werd neergeslagen
> werd door ons niet ten grave gedragen,
> neen!

Die door jullie in een laffen nacht
in een donkere slop werd omgebracht
heeft, bij 't eerste schemerende licht,
zich weer opgericht.

Zijn gezicht
dragen honderdduizend man!
en zijn gericht...[130]

Bert Voeten, Lutkie constateerde het al, maakte pal na de oorlog dat hij wegkwam uit de kring rond *Aristo*, waar een nieuwe generatie zich opmaakte de fakkel van het, laten we het vriendelijk stellen, rechts-autoritaire denken over te nemen. Wim Zaal bijvoorbeeld, die in het naoorlogse *Aristo* publiceerde, zou in zijn bekende *De Herstellers* op de voor de katholieke jongeren uit die dagen kenmerkende vergoelijkende toon spreken over hen die een generatie daarvoor als voormannen werden beschouwd. Opmerkelijk mild is hij over Mussolini en vooral over Arnold Meijer, over wie hij schreef, dat deze de jodenvervolgingen openlijk meermalen afkeurde, waar ik eerder reeds constateerde dat Arnold Meijer en zijn Zwart Front onverholen antisemitisch waren. Wat moeten we dan denken van het beoordelingsvermogen van Zaal als hij een antisemitisch verslag uit 1936 nog 'bescheiden' noemt, terwijl wij regels lezen als: 'Uit alle stammen en volken van Israël waren ze vergaderd, Augurkjes-man en Geldmaker, Pisser en Voddeman, Gulden en Nepman, allen bezorgd voor het lot van de neusgenoten in Palestina.'[131] Opmerkelijk ook in *De Herstellers* is de opmerking van Wim Zaal: '[dat] Meijer buiten het verzet bleef motiveerde hij met de uitspraak dat de Duitsers speciaal op hem letten.'[132] 'Ook Groeninx van Zoelen werd verzetsman', draafde Zaal verder. Dat verzetsverleden van Groeninx van Zoelen was wel heel minimaal. Aan het einde van de oorlog probeerde hij zich binnen de illegale pers een plaats te veroveren, maar zowel *Het Parool* als *Vrij Nederland* moesten hem niet, daar 'uit het verleden bepaalde edelfascistische en antisemitische uitingen bekend waren'.[133] Vermoedelijk waren die bladen niet vergeten dat 'de verzetsman' Groeninx van Zoelen in *De Unie* had geschreven dat de Duitsers 'een ridderlijke krijgsmansdaad' hadden betoond omdat Nederlandse officieren na de capitulatie hun ponjaard mochten behouden en ook dat de Nederlandsche Unie geloofde 'aanspraak te hebben op de achting van de bezetter'.[134] *Het Parool* noemde deze woorden van Groeninx van Zoelen 'walgelijke strooplikkerij in de richting van de beulsknechten van ons volk'.[135]

Zaal ging verder. Brinkgreve, een van de belangrijke mensen in zowel de Nederlandsche Unie als Nationaal Front, was een goed vaderlander, van wie nie-

mand anders iets had verwacht. Behalve dan kunsthandelaar Jack Vecht bij wie Brinkgreve als Verwalter in diens joodse zaak kwam en wiens ervaringen met Brinkgreve bitter slecht waren.[136]

De vergoelijkende toon van Wim Zaal, ook ten opzichte van Lutkie, was niet bijzonder. Er waren zoveel katholieke jongeren in die dagen die zo spraken, zoals Michel van der Plas, die zowel Ernest Michel, een radicale collaborateur, als Gerard Knuvelder, ook niet bepaald een onbesmette figuur, in zijn *Uit het Rijke Roomsche Leven* kritiekloos en zonder enige verdere vermelding, alsof het zomaar om een paar katholieke vooroorlogse auteurs gaat, ten tonele voert. In deel II komt Ernest Michel aan de orde en ook zijn botsingen met de clerus. Van der Plas refereert eraan en zegt dan dat Knuvelder van die 'binnenkerkelijke wrijvingen' een 'even meesterlijke als profetische analyse' heeft gemaakt[137]. Vervolgens geeft Van der Plas een citaat uit die meesterlijke analyse en wat lezen we? 'Holland is altijd klein en eng geweest, vele zijner geschiedkundige episodes zijn beangstigend van bekrompenheid, uiteindelike verdorde uitloper van krachtige oer-germaanse problematiek en complexiteit.'

Een band met de door ons behandelde periode kunnen we terugvinden bij het literaire tijdschrift *Roeping*. Dit blad had een curieus verleden. In 1922 opgericht door H.W. Moller, kreeg het zes jaar later Gerard Knuvelder als eindredacteur. *Roeping* heeft dat wel geweten! Berucht is Knuvelders artikel 'Gleichschaltung?' geweest, dat hij in 1933 na de boekverbrandingen in nazi-Duitsland in *Roeping* publiceerde. Knuvelder beschouwde de boekverbranding vanuit Duits oogpunt als een logische stap, omdat ze daarmee een oplossing trachtten te vinden voor een probleem. En dat probleem was, volgens Knuvelder, 'dat de kleine groep wereldbeheersers, de enkele honderden machtigen die de gang van zaken in hun handen hebben en noodlottig beïnvloeden, voor het overgrote deel Joden zijn. De rijkdommen, opgestapeld in enkele handen en banken, met als gevolg een economiese en sociale chaos ten verderve van miljoenen arbeiders van hand en hoofd, een dagbladpers die de publieke opinie beheerst en vormt, ten verderve, een z.g. wereldlitteratuur van volslagen zedeloosheid, - dit alles is over heel de wereld georganiseerd als een monstrueus machts- en invloeds-apparaat, beheerst door Joden. Deze Jodenmacht, innig geliëerd aan de Vrijmetselarij, verderft de wereld.'[138]

Knuvelder zag de aanpak van dit probleem met genoegen aan: 'Het is zonder meer een kwestie van zelfbehoud deze onduldbare tyrannie te breken. En Hitler doet een goed werk, bijv. als hij de Berlijnse pers - tot voor kort 90 pCt. in handen van Joden - hun klauwen ontrukt om ze terug te geven aan het eigen volk.'[139]

Knuvelder gooide een katholiek sausje over zijn stelling door Augustinus erbij te halen, 'toen hij betoogde, dat de Israëliet met behoud van zijn zelfstandig-

heid moet "dienen, en niet bevelen"'.[140] Hij kwam in zijn betoog langzaam tot het eigenlijke onderwerp, de boekverbranding: 'Men kan met de Duitse staat slechts erkennen, dat een massa litteratuur slechts litteraire Schund is, morele Schund in enger zedelik opzicht, in breder opzicht tegen de geest, de goede zeden en gewoonten des volks. Dan rest den staat de plicht: deze Schund te vernietigen wijl de staat tot een zedelik goed leven heeft op te leiden. Inderdaad echter, hebben de zogenaamde kristelijke staten deze taak zoozeer verwaarloosd, dat sommigen vreemd blijven opkijken, als een staat zijn plicht eindelik eens volbrengt. Men kan erover twisten, of elk verbrand boek inderdaad Schund is, of een dergelik demonstratief optreden de voorkeur verdient boven andere mogelike methodes, - principieel is er niets tegen in te brengen tegen een staat die zijn plicht volbrengt, al is deze plichtsbetrachting ongewoon voor een door en door verliberaliseerde "beschaving".'[141]

De Duitse overval op Nederland werd door Knuvelder niet juichend begroet, in de loop der jaren was hij kritischer geworden ten opzichte van het nationaal-socialisme, maar erg afwijzend stond hij er toch ook niet tegenover, omdat 'tal van desiderata waarvoor door ons jarenlang gestreden werd, thans plotseling binnen het bereik der mogelijkheden komt, ja zelfs de verwerkelijking nabij schijnen'.[142] Hij lag wat zijn denkbeelden betrof heel dicht bij Nationaal Front, toen hij beweerde dat de Nederlanders uit zichzelf de Duitse bezettende macht een stelsel moesten aanbieden.

Het was in hetzelfde nummer van *Roeping* dat Pieter van de Meer de Walcheren de Fransen beschimpte die na de nederlaag van Frankrijk naar Londen waren uitgeweken (impliciet beschimpte hij daar ook de Nederlandse regering mee) met de woorden dat zij 'in Londen samen zitten tegen maarschalk Pétain, den edelen soldaat, die den eenzamen nacht van verlatenheid en onmacht en nederlaag ontworsteld heeft, heldhaftig in bitteren moed'.[143]

De laatste politieke uitspraak in *Roeping* was die tegen de Nederlandsche Unie. Knuvelder had op een belangrijke rol van de Nederlandsche Unie gerekend, maar enkele maanden na de oprichting was hij al teleurgesteld. Hij vond dat de Nederlandsche Unie meer oog had moeten hebben voor Nationaal Front en NSB, die beter hadden ingeschat dat een Nederlands bestuur zou moeten worden ingesteld, waaraan de bezettende macht bevoegdheden zou overdragen[144].

Van juli 1941 tot januari 1942 verscheen *Roeping* niet. Joosten spreekt in dat verband van 'publicatieverbod'[145]. Dat zou duiden op een specifiek verbod van de bezettende macht vanwege de inhoud van het blad. Dat is niet zo. In de zomer werd omwille van de papierbezuiniging een maatregel genomen, waaraan honderden bladen ten offer vielen[146]. Ook Joosten is niet geheel ontkomen aan de eerder geconstateerde vergoelijkende toon. 'Pogingen dit publicatieverbod

opgeheven te krijgen gelukten - aldus de redactie - door bemiddeling van een zekere J. Learbuch te Den Haag.'[147]

Deze 'zekere J. Learbuch te Den Haag' was in werkelijkheid bestuurder van het Persgilde van de Nederlandsche Kultuurkamer en dat had Joosten kunnen nagaan. Learbuch wilde natuurlijk wel zijn best doen voor *Roeping* want de gehele redactie en alle medewerkers traden toe tot de Kultuurkamer en deze inschikkelijkheid diende beloond. Dus mocht het blad vanaf januari 1942 weer verschijnen. De redactie meldde trots 'dat men van ons geen enkele concessie heeft geëist, men heeft in het geheel niets geëist'.[148] Niets was minder waar. *Roeping* mocht geen politiek getinte artikelen meer publiceren en elke scribent diende lid te zijn van de Kultuurkamer. *Roeping* boog.

'In 1944 werd de redactie tenslotte gedwongen de uitgave van het blad definitief te staken', meldt Joosten[149]. Opnieuw wordt de suggestie gewekt dat *Roeping* gedwongen werd te stoppen omdat het blad iets deed wat de overheid onwelgevallig was. De waarheid is simpel: het papier was op en bovendien rukten de geallieerden snel op naar het zuiden van het land, waar de meeste abonnees woonden. Een uitgave had weinig toekomst meer. Na de zomer verscheen het blad dan ook niet meer. Aldus raakte een aantal dichters hun publikatiemogelijkheden kwijt, onder wie het onafscheidelijke stel Bert Voeten en Gabriel Smit. Voeten had nog succes gehad met een gedicht dat hij opdroeg aan Pieter van de Meer de Walcheren, dezelfde die eerder Pétain zo bejubeld had.[150]

Na de oorlog verscheen *Roeping* enige tijd niet, toen keerde het in januari 1946 terug met een redactie waaronder enkele illustere namen uit het verleden, zoals Jan Derks. Deze was actief geweest in Verdinaso[151] en in 1934 behoorde hij tot de oprichters van de Katholieke Stormers[152]. Hij was medeoprichter van het op het fascisme georiënteerde *De Nieuwe Gemeenschap*. Derks had zich verder onderscheiden in de fusiebesprekingen tussen de NSB en Zwart Front, die ondanks zijn inspanningen niet slaagden. Hij behoorde ook tot de oprichters van het blad *Vrijdag*, dat in zijn fascistische denkbeelden sterk tegen *De Nieuwe Gemeenschap* aanleunde. Geen wonder dat mensen als Albert Kuyle en Ad Sassen aan het blad meewerkten.

We zien bij de medewerkers van *Roeping* van na de oorlog ook dr. F. van der Ven, oud-medewerker van *De Nieuwe Gemeenschap*. Derks en Van der Ven verlieten in 1948 de redactie, maar daar keerde een andere illustere naam uit het verleden in terug: Gabriel Smit. Deze zocht een aantal medewerkers, katholieke jongeren die weinig problemen hadden met wat de oudere generatie in het verleden had voorgestaan: Michel van der Plas en Lambert Tegenbosch. Zij zouden in de redactie zitting nemen van 1949 tot het einde van het blad in 1963.

Smit had met Tegenbosch een goede keuze gemaakt. Hadden zijn voorgangers al de grootst mogelijke bezwaren tegen het zedelijk peil van zowat elke mo-

derne roman, Tegenbosch nam dat oordeel moeiteloos over. Zoals Martin van Amerongen in *De Muichelmoordenaar* aantoont, had Tegenbosch de grootste moeite met de in 1953 verschenen roman *De schandalen* van Simon Vestdijk, door Tegenbosch 'een schandaalschrijver' genoemd van boeken 'die men bijna iedereen ontraden moet'.[153] Vestdijk was hooguit een schandaalschrijver omdat zijn boeken in de bezettingsjaren op even grote weerstanden stuitten bij de nationaal-socialisten als na de oorlog bij de katholieke jongeren. Er is verbluffend veel overeenkomst tussen het 'ontraden' van Tegenbosch en de tekst die Jef Popelier twaalf jaar eerder schreef naar aanleiding van het verschijnen van *Rum-eiland* van Vestdijk: 'In ieder geval is dit boek van Vestdijk niet aan te bevelen, zooals trouwens geen van zijn romans. In een periode als de huidige, nu het Nederlandsche volk om zijn bestaan vecht, moeten andere tendenzen naar voren komen, dan die het stokpaardje van een psychiater ons bezorgen kan.'[154]

Gerard Knuvelder was het wat Vestdijk betreft met Tegenbosch eens, zoals hij het eerder met Popelier eens zal zijn geweest. Nu gaf hij zijn negatieve mening over Vestdijk in *De Tijd*. Hij publiceerde ook weer in *Roeping*, alsof er niets was gebeurd en hij Roeping met zijn boekverbrandingsstuk jaren her niet had bezoedeld. In 1963 mocht hij in *Roeping* onder het wakend oog van Smit en Tegenbosch nog gezellig herinneringen ophalen. Hij babbelde onbekommerd over mensen met wie hij heeft samengewerkt, zoals de Belg Wies Moens, in 1941 schrijver van de *Nederlandsche letterkunde van volksch standpunt gezien* en ook de man die in de beruchte bloemlezing van Henri Bruning uit 1944 regels schreef als:

> Gij volgt den vogel in zijn wakkre vlucht.
> En aan de vlamlijn die het scherp beschrijft,
> meet gij de kracht die naar het Doel ons drijft.
>
> Soms was een zwijgen tusschen mij en u.
> Somtijds een vloek, die in de stilte hing
> gelijk een onweerswolk boven een eenzaam veld.
>
> (De wolk vaart heen. En op het veld begint
> het werk opnieuw, en vroolijk klinkt 'n lied.
> Eén mond zet in. Het lied zwelt tot een koor)
>
> Ik heb gestreden om uw hart,
> ik heb gevochten om uw geest.
> Ons gaat de vreugde nimmermeer teloor,

dat wij erkende' in een gezegend uur,
wat wordt gevraagd van hem die voor zijn Volk
herwinnen wil een ziel van staal en vuur.[155]

Niemand van de redactie stopte Knuvelder in zijn gebabbel, waarin ook prettige herinneringen aan Albert Kuyle en Henri Bruning. De opschudding over zijn artikel over de boekverbranding komt in zijn herinneringen niet voor, terwijl dat voor een verhaal dat over de geschiedenis van het tijdschrift gaat, een aardige bijzonderheid zou zijn geweest. Wellicht is het zo, dat de redacteuren van *Roeping* dat dilemma ook hebben onderkend en daarom hebben gekozen voor de verhulling en de grote vaagheid, door Tegenbosch zo gesublimeerd in de woorden die hij in het afscheidsnummer schreef: ‘Zoals stervelingen die over de eeuwigheid praten strikt genomen over het ondenkbare praten - wat voldoende is om de eeuwigheid nonsens te noemen, niet om ze als niet-bestaand af te doen, zo praten stervelingen die over het goddelijke praten strikt genomen ook over het ondenkbare. Noem het desnoods nonsens, daarmee is niet bewezen dat het niet bestaat. Eén keer in de geschiedenis is het helemaal waar geworden, dat God mens werd. Een ergerniswekkend feit, een scandalum dat geen filosoof die zichzelf respecteert zou willen uitvinden, en nochthans een feit. Als het mag gezegd worden: een beetje in het teken van dit scandalum bevindt zich de gedoopte die een tijdschrift als Roeping redigeert.’[156] Het is duidelijk, dat het onduidelijk is en we zullen het met deze ‘verklaring’ van veel wat uit deze hoek is geschreven moeten doen.

Als een tekst wél duidelijk is, overheerst daarna vaak het onbegrip over de redenering die erachter steekt, zoals bij Cornelis Verhoeven die reageerde op een stuk van Martin van Amerongen, dat ik in mijn Voorwoord heb aangehaald. Van Amerongen roept Knuvelder en diens boekverbrandingsstuk in herinnering en stelt dat hij dan ook niet meer is geïnteresseerd in de visie van zo'n man op de naoorlogse literatuur. Verhoeven is het met deze stelling niet eens, getuige een ingezonden stuk in NRC/*Handelsblad*[157]. Knuvelder kan toch veranderen, stelt hij en dan volgt een van de fraaiste zinnen die na de oorlog is geschreven over de besmette schrijvers van vroeger: ‘Mensen die nadenken, kunnen van gedachten veranderen en ik weet toevallig van Knuvelder dat hij veel nadacht’. Onweerstaanbaar welt het antwoord op: maar wie zoveel nadenkt kan toch onmogelijk in 1933 zó op een boekverbranding in nazi-Duitsland reageren.

Wat Verhoeven eigenlijk bedoelt is: waarom moeten we nog aan komen dragen met de handelingen en geschriften van hen die vroeger fout zijn geweest. In katholieke kring was deze opvatting als eerder gezegd bijna gemeengoed.

Als we bezien hoe twee van de door ons behandelde correspondenten voor de

Kultuurkamer na de oorlog in katholieke organen zijn besproken, dan blijkt dat het niet aan respect heeft ontbroken. Martha van Heusden in *De Linie* toen ze de berichtgeving over het proces tegen Wijdeveld las: 'Op die Quatertemper-Woensdag dan, wanneer naar men zegt de moeders veel, zo niet alles van Jezus door Maria kunnen verkrijgen, op deze dag van de Missa Aurea wil ik ook bidden voor den dichter die mijn jeugd verblijd heeft en nóg - het hart blijft immers jong - verblijdt.'[158]

Negen jaar later maakte Michel van der Plas het nog bonter. Met een verbijsterend gebrek aan historisch besef begint hij een verhandeling over Wijdeveld met de woorden: 'Gerard Wijdeveld is als dichter merkwaardigerwijs buiten zijn kring nooit volledig reçu geweest en men kan zich met verwondering afvragen waarom.'[159] Een klein tipje van de sluier, maar dan wel voor de zeer goede verstaander, wordt opgelicht als hij doorgaat met: 'De tijdsomstandigheden hebben ertoe bijgedragen dat hij na 1940 geheel en al verdween in de hoek waar men vergeten of genegeerd werd.' Verder heeft Van der Plas het enkel over de religiositeit van Wijdeveld en daaruit verklaart hij ook het isolement waarin de dichter was geraakt: 'Er hangt wel iets mee samen dat men, geloof ik, wel een probleem kan noemen: als een dichter, bewust en omdat hij niet anders kan, getuigt van zijn religieuze levensbeschouwing, maakt hij zich daardoor dan onverstaanbaar en derhalve ook ongenietbaar voor hen die zijn religie en levensbeschouwing niet zijn toegedaan?'

Een groot verdediger vond Wijdeveld toen hij in 1955 opnieuw voor het voetlicht trad in Paul Haimon, die voor de *Maas- en Roerbode* de literatuur behandelde. Maar was dat een wonder? Haimon was actief geweest in Nationaal Front en hij kwam in zijn beschouwing van de poëzie van Wijdeveld dan ook niet verder dan: 'Hij was geen man van de actualiteit, maar liet er zich toe aanvuren en zelfs misleiden. Aan hem was de wijsheid, en het beminnen.'[160]

Het verdoezelen van de werkelijkheid ging Haimon goed af. In een artikel over Chris de Graaff gaat hij precies zo te werk. Dan heeft hij het over een man 'stil en vervreemd van het literair bedrijf waar hij was uitgestoten door een fout die hij zijn hele later leven boeten zou'.[161]

Het was een simpele voorstelling van zaken. Lambert Tegenbosch zag de zaak veel wijder. Het probleem bij het werk van Chris de Graaff was dat het zo op het oog geen aanstoot gaf. Tegenbosch had daar een theorie over: 'De goede roman - en het enige gebied van de roman is de menselijke ervaring - ontdekt nieuwe ervaringen, verwoordt nog nooit onder woorden gebrachte delen van ons zijn. En dit nu is zijn schaamteloosheid. Dat is waarom hij aanstoot geeft.'[162] Het is opvallend hoe snel een criticus als Tegenbosch in de twee jaar die hem scheidden van het vernietigende oordeel over de aanstootgevende roman van Vestdijk diezelfde aanstoot als aanbeveling is gaan zien. Dat het werk

van Chris de Graaff in zijn schaamteloze antisemitisme meer aanstoot heeft gegeven dan al het werk van Vestdijk bij elkaar en daardoor dus volgens Tegenbosch' nieuwe normen belangrijk is, is in de kritische beschouwing niet terug te vinden.

Huub Oosterhuis zou, losgekomen uit het orthodoxe katholieke milieu aan het eind van de jaren zestig duidelijker zijn. Hij herinnerde zich de emoties die het werk van Wijdeveld bij hem losmaakten: ‘Zijn beide bundels van vóór de oorlog, *Het Vaderland* en *Het Voorschot* waren onverkrijgbaar, uitverkocht, en hijzelf hardhandig “gezuiverd”, omdat hij van enige nazi-sympathieën blijk had gegeven, o.a. in een lofdicht op Hitler, die grote strijder tegen het alle christelijke cultuur bedreigende Rode Gevaar, was onderworpen aan een tijdelijk (levenslang?) publikatieverbod - dus had hij zijn nieuwste gedichten (“Sub Pondere”) uitgegeven, onder het pseudoniem Gerard van Duiven. Een en ander hoorde ik van de oud-aalmoezenier van het na-oorlogse kamp Vught waar Wijdeveld en andere “foute” Nederlanders waren samengedreven, pater J. van Kilsdonk s.j. toen inmiddels benoemd tot leraar godsdienst van het Ignatius-college.’[163]

Pas later zag Oosterhuis wat er werkelijk met Wijdeveld aan de hand was: ‘Ik had inmiddels iets meer gehoord over wat zich tijdens mijn vroegste jeugd in de wereld had afgespeeld. En ik verbaasde mij over dat wat, op zijn mildst, de onbegrijpelijke vergissing van Gerard Wijdeveld moet heten. En ik zocht in Vijf Geheimen naar tekenen van besef hiervan, naar één gedicht, naar twee, drie regels waarin dat stompzinnige Hitlersonnet herroepen werd - ik heb ze niet gevonden.’

Want daar ging het in wezen om. In alle naoorlogse beschouwingen over Wijdeveld en De Graaff heeft de nieuwe generatie critici uit de wereld waarin de dichters zich het prettigste hebben gevoeld, die van de religiositeit, dat ontbreken van enig besef over wat er was gebeurd, niet geconstateerd. Toen Chris de Graaff overleed, maakte *De Tijd* in een uitvoerig bericht van zo ongeveer alles wat er over De Graaff te melden was, melding[164], maar kwamen de bezettingsjaren niet eens ter sprake. En Gabriel Smit, hij weer, maakte het in *de Volkskrant* erg bar door te stellen dat De Graaff een ‘stille figuur op de achtergrond’ was[165] ‘en dat zou hij blijven, zo was zijn aard. Toen hij daarvan afweek, vergiste hij zich, een vergissing die hem later nog sterker in zichzelf terugdreef.’

Er moest van de lezers van *de Volkskrant* wel bijzonder veel inlevingsvermogen worden gevraagd om te begrijpen waar Smit het nu eigenlijk over had. Dan was hij als correspondent heel wat explicieter geweest.

Dit soort verslaggeving is een vorm van geschiedvervalsing. Dat gebeurde door de betrokkenen zelf, door journalisten, door biografen. Het is het onderwerp waarmee ik dit deel I afsluit.

Eindnoten:

1 Chris de Graaff, ‘Beroep op Amsterdam’. In: *Gelaat der dichters*, bloemlezing, samengesteld door Henri Bruning, Amsterdam, 1944. p. 31.
2 Chris de Graaff, *Alleenspraak*, Utrecht, 1931, p. 27.
3 A. Wapenaar, ‘Alleenspraak door Chris de Graaff’. In: *Nieuwe Leidsche Courant*, 29-8-1931.
4 *De Gemeenschap*, januari 1932.
5 Alexis Paulsen, ‘Dynamica’. In: *De Nieuwe Eeuw*, 28-4-1927.
6 J.M.L. Thurlings, *De wankele zuil*, Nijmegen, 1971.
7 Michel van der Plas, *Uit het rijke Roomsche Leven*, Utrecht, jaar van eerste verschijnen onbekend.
8 H.I.M. Taskin, ‘De Katholieke romanschrijver’. In: *De Tijd*, 2-12-1930.
9 Interview met Peter de Boer. In: *Maatstaf* 6, juni 1987, pp. 32-33.

10 ‘Dichter zag cultuur in de SS’. In: *Het Parool*, 19-6-1946.
11 *Algemeen Handelsblad*, 30-5-1940.
12 *Algemeen Handelsblad*, 23-6-1941.
13 Chris de Graaff, ‘Vergeefsch Verraad’. In: *Criterium*, 1e jrg., (1940), p. 95.
14 Rapport Chris de Graaff, dd. 3-10-1942.
15 *Algemeen Handelsblad*, 10-3-1942 en 8-11-1941.
16 G. Wijdeveld, ‘De droom van Nolens’. In: *De Gemeenschap*, jrg. 6, februari 1930, p. 122.
17 J. Engelman, ‘De Katholieke Jongeren, Nolens en het Fascisme’. In: *Raam*, 1966, no. 26, pp. 37-38.
18 G. Wijdeveld, ‘Nederland’. In: *De Weg*, 12-10-1940.
19 G. Wijdeveld, ‘Aan den Leider op Nieuwjaar 1941’. In: *Nederlandsch Dagblad*, 31-12-1940.
20 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 15-1-1941.
21 G.R. Zondergeld stelt in diens *Een kleine troep vervuld van haat* (Utrecht, 1986) in noot 80, p. 271 dat Wijdeveld de sacramenten werden geweigerd omdat hij lid van de NSB was geworden. Dat is dus onjuist.
22 Brief J.W. Zwart, dd. 21-1-1943.
23 Brief J. Hettema, dd. 22-3-1943.
24 Brief G.E.M. Jansen, dd. 26-3-1943.
25 Jan Eekhout, *Groot-Duitsche Dichtkunst*, Amsterdam, 1942, p. 9.
26 *Idem*, p. 10.
27 Brief G. Wijdeveld, dd. 22-11-1942.
28 Brief W. Zwikker, dd. 25-11-1942.
29 G. Wijdeveld, ‘Eekhout's Groot-Duitsche Dichtkunst’. In: *Algemeen Handelsblad*, 25-11-1942.
30 Brief G.A.S. Snijder, dd. 26-11-1942.
31 Brief DVK, dd. 14-12-1942.
32 Brief G. Wijdeveld, dd. 1-12-1942.
33 Brief M. Blokzijl, dd. 4-12-1942.
34 Zie noot 32.
35 G. Wijdeveld, ‘De Soldaat’. In: *Algemeen Handelsblad*, 8-8-1942.
36 Brief G. Wijdeveld, dd. 9-2-1943.
37 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 29-10-1942.
38 Zoals te lezen in: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde, 1940-1945*, Den Haag, 1985, pp. 96-97.
39 Brief Landwacht Nederland, Gewest 2, dd. 12-4-1945.
40 Bij Hans Mulder wordt het correspondentschap van Voeten in een noot op pag. 352 vermeld.
41 Bert Voeten, *Doortocht, een oorlogsdagboek, 1940-1945*, Amsterdam, 1946.
42 Willem Frederik Hermans, ‘De knijpkat op de schoorsteenmantel’. In: *Mandarijnen op zwavelzuur*, Parijs, 1985, vierde druk, zesde oplage, p. 91. Oorspronkelijk in *Criterium*, 1946, 838.
43 *Idem*, p. 92.
44 Voeten, *a.w.*, p. 41.
45 Voeten, *a.w.*, p. 74.
46 Brief, dd. 30-12-1941 van Ad. Sassen, waarin gedeelte maandrapport Bert Voeten.
47 Hans Mulder, *a.w.*, p. 98.
48 Voeten, *a.w.*, p. 76.
49 *Idem*.
50 Brief, dd. 14-1-1942, zie verder noot 46.
51 Voeten, *a.w.*, p. 68.
52 Brief, dd. 3-3-1942, zie verder noot 46.
53 Voeten, *a.w.*, pp. 79-80.
54 Voeten, *a.w.*, p. 147.
55 Zie noot 50.
56 Brief Henri Bruning, dd. 23-2-1942.
57 Ad. Sassen, ‘De leeuw van Juda brult’. In: *Drie verklaringen, brochure De Nieuwe Gemeenschap*, 1935, pp. 17-21.
58 I. Sitniakowsky, ‘Bert Voeten erkent werk Kultuurkamer’. In: *De Telegraaf*, 21-1-1988
59 Brief Bert Voeten, dd. 30-11-1952
60 Bert Voeten, ‘De Trein’. In: *Nationale Snipperdag*, Den Haag, 1954, p. 113
61 In De Jong, deel 4, pp. 297-298, deel 5, pp. 156-157 en 971, deel 8, p. 683 en deel 10b, p. 128
62 L. de Jong, *Tussentijds, Historische studies*, Amsterdam, 1977, p. 22
63 Zie noot 50.
64 Voeten, *a.w.*, p. 222.
65 Willem Frederik Hermans, ‘'t is achter de schermen te duister om vast te stellen of het daar interessanter is dan ervóór’. In: *Klaas kwam niet*, Amsterdam, 1983, p. 439.
66 *Idem*, p. 442.
67 W.F. Hermans, ‘Opmars der dagboekaniers’. In: *Houten leeuwen en leeuwen van goud*, Amsterdam, 1979, pp. 364-365.

68 Wouter Lutkie, ‘Dagboek’. In: *Aristo*, februari 1947.
69 G.R. Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haal*, Utrecht, 1986, p. 79.
70 ‘Jeugdkrabbels’, jrg. 13. p. 182.
71 Voeten, *Doortocht, een oorlogsdagboek*, 1940-1945, p. 43.
72 Wouter Lutkie, ‘Der Joden Kwaad en Leed’. In: *Aristo*, januari 1941, pp. 425-426.
73 *Idem*, p. 427.
74 B. Voeten, ‘Lied van den stormram’. In: *Aristo*, februari 1941, p. 487.
75 Wouter Lutkie, ‘Deze Revolutie eischt Leiding’. In: *Aristo*, april 1941, p. 39.
76 Voeten, *Doortocht, een oorlogsdagboek, 1940-1945*, p. 57.
77 Wouter Lutkie, ‘Jodenvraagstuk’. In: *Aristo*, juli 1941, p. 173.
78 Voeten, *a.w.*, p. 207.
79 *Aristo*, april 1943, pp. 14-15.
80 Voeten, *a.w.*, p. 140.
81 *Aristo*, augustus 1943, p. 155.
82 *Idem*, p. 154.
83 *Aristo*, september/oktober 1943, p. 203.
84 Voeten, *a.w.*, p. 104.
85 Bert Voeten. In: *Wierings Weekblad*, 12-3-1954.
86 Voeten, *Doortocht, een oorlogsdagboek, 1940-1945*, p. 51.
87 Voeten, *a.w.*, p. 48.
88 Voeten, *a.w.*, p. 51.
89 Victor van Vriesland, *De onverzoenlijken*, Amsterdam, 1954, p. 32.
90 *Nederlandse Literaire Prijzen, 1880-1985*, Den Haag, 1986, p. 361.
91 *Idem*, p. 356.
92 Ter Braak/Du Perron, *Briefwisseling*, deel 2, p. 530.
93 *Idem*, p. 411.
94 *Idem*, p. 413.
95 *Idem*, p. 530.
96 G. Smit. ‘De Poëzie en de nieuwe gemeenschap’. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, 1e jrg., mei 1935, pp. 268-273.
97 G. Smit, ‘Voor mijn vader’. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, 2e jrg., maart/april 1935, p. 140.
98 G. Smit, ‘Spel van de vijf blijde geheimen’. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, 2e jrg., mei 1935, pp. 220-237.
99 G. Smit, ‘Kerstnacht’. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, 2e jrg., december 1935, p. 560.
100 G. Smit, ‘Wind over Friesland’. In: *De Weg*, 28-9-1940, p. 5.
101 Wim Zaal, *De Herstellers*, Utrecht, 1966, p. 207.
102 G.R. Zondergeld, *a.w.*, p. 272.
103 Dirk de Jong, *a.w.*, pp. 231-232.
104 Gabriël (pseudoniem voor Gabriel Smit), *Sonnetten*, Amsterdam, 1944.
105 Anton Erwich, ‘Bij de Geboorte van Augustina’. In: *Aristo*, september/oktober 1943, p. 179. En Henk van Maurik, ‘Zomer’. In: *Aristo*, september/oktober 1943, p. 180.
106 Lewin, *a.w.*, p. 317.
107 Mulder, *a.w.*, p. 283.
108 Lewin, *a.w.*, pp. 80-81.
109 *De Nieuwe Linie*, dd. 2-11-1968.
110 Lewin, *a.w.*, p. 80.
111 Brief G. Smit, dd. 14-10-1942.
112 Brief G. Smit, dd. 29-10-1942.
113 Brief G. Smit, dd. 26-11-1942.
114 *Idem*.
115 Brief G. Smit, dd. 4-2-1943.
116 *Idem*, dd. 9-7-1943.
117 ‘A. Hooykaas en de Nieuwe Orde’. In: *De Vrije Kunstenaar*, november 1943.
118 Verkijk, *a.w.*, p. 167.
119 ‘Schrijvers spreken over eigen werk’. In: *De Vrije Kunstenaar*, juni 1942.
120 Brief G. Smit, dd. 27-2-1942.
121 Brief G. Smit, dd. 18-3-1943.
122 Brief Anton van Duinkerken, dd. 15-12-1941.
123 Nota DVK, dd. 6-9-1943, no. 1147/480.
124 J. Krook, ‘Gabriel Smit dichter bij God’. In: *Gooi- en Eemlander*, 8-2-1975.
125 W.F. Hermans, *De tranen der acacia's*, Amsterdam, 1949, ed. 1966, p. 167.
126 Wam de Moor, ‘Kultuurkamer streefde mee naar “Nieuwe Orde”’. In: NRC / *Handelsblad*, 11-2-1988
127 B. Boersema, *De Linie, 1946-1963*, Amsterdam, 1978, p. 167.
128 Ongedateerd knipsel uit archief van de schrijver, uit Nieuwsbrieven van J. Fabius.
129 *De Linie*, 14-7-1950.
130 Henri Bruning, ‘De Doode’. In: *Gelaat der Dichters*, Amsterdam, 1944, p. 62.

131 Zaal, *De Herstellers*, p. 164.
132 Zaal, *a.w.*, p. 217.
133 Parlementaire Enquêtecommissie, deel VII c, p. 289.
134 *De Unie*, 8-5-1941.
135 *Het Parool*, 29-5-1941.
136 A. Venema, *a.w.*, pp. 58-60.
137 M.v.d. Plas, *Uit het Rijke Roomsche Leven*, Utrecht, 4e druk, z.j., pp. 159 en 161.
138 G. Knuvelder, 'Gleichschaltung?' In: *Roeping*, 11e jrg., juli 1933, p. 591.
139 *Idem*, p. 592.
140 *Idem*, p. 593.
141 *Idem*, p. 595.
142 G. Knuvelder, 'In de storm'. In: *Roeping*, jrg. 18, juli 1940, p. 597.
143 P. van der Meer de Walcheren, 'Godsgericht'. In: *Roeping*, jrg. 18, juli 1940, p. 613.
144 G. Knuvelder, 'Zelfmoordplannen der Nederlandsche Unie'. In: *Roeping*, jrg. 19, januari 1941.
145 M.L.H. Joosten, *Katholieken & Fascisme in Nederland, 1920-1940*, Utrecht, 1982, p. 210.
146 Zie De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 294 ev.
147 Joosten, *a.w.*, p. 210.
148 Redactie, 'Aan onze Lezers!'. In: *Roeping*, jrg. 20, januari 1942.
149 Joosten, *a.w.*, p. 210.
150 B. Voeten, 'Kennismaking'. In: *Roeping*, jrg. 21, no. 8, augustus 1943.
151 H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, Amsterdam, 1986, p. 52.
152 *Idem*, p. 414.
153 M. van Amerongen, *De Muichelmoordenaar*, Amsterdam, 1978, p. 22.
154 Jef Popelier, 'Simon Vestdijk als romanschrijver'. In: *Het Nationale Dagblad*, 5-2-1941.
155 Wies Moens, 'Ik heb gestreden'. In: Henri Bruning, *Gelaat der dichters*, Amsterdam, 1944, p. 76.
156 L. Tegenbosch, 'Het program van Roeping'. In: *Roeping*, speciaal nummer, april 1963.
157 NRC/*Handelsblad*, 14-7-1987.
158 Martha van Heusden, 'Pleidooi zonder toga'. In: *De Linie*, 20-12-1946.
159 Michel van der Plas, 'Gerard Wijdeveld een overtuigd dichter'. In: *Elseviers Weekblad*, 31-12-1955.
160 Paul Haimon, 'Vijf geheimen en andere gedichten van Gerard Wijdeveld'. In: *Maasen Roerbode*, 8-12-1956.
161 Paul Haimon, 'Afscheidslied van Chris de Graaff'. In: *Maas- en Roerbode*, 6-6-1955.
162 Lambert Tegenbosch, 'De dichter moet aanstoot geven'. In: *Oost-Brabant*, 13-6-1955.
163 Huub Oosterhuis, 'Zij liepen fier en vrij in de nacht'. In: *De Nieuwe Linie*, 1-8-1979.
164 *De Tijd*, 3-7-1946.
165 *de Volkskrant*, 3-7-1946.

7 Geschiedvervalsing I

We hebben al gezien hoe verscheidene correspondenten voor de Kultuurkamer aan geschiedvervalsing deden.

Het is aantoonbaar gebeurd met W.F.J. Werumeus Buning, geen nationaal-socialist maar wel een man die bij de vraag of men zich al dan niet diende aan te melden bij de Kultuurkamer een rol van niet te onderschatten betekenis heeft gehad. Hij kreeg na de oorlog een biograaf, P. Hijmans. Een goede biograaf zal altijd trachten aan te tonen welk belang zijn biografie heeft, dat wil zeggen welk belang zijn onderwerp - de beschreven persoon - heeft. Hij kan daarbij gemakkelijk in een val trappen: de bewondering voor het onderwerp is vaak moeilijk te verenigen met kritiek op zijn handelen.

De biograaf van Werumeus Buning is in deze val getrapt. Hij heeft een verhaal geschreven vol onwaarheden en verdraaiingen. Dat is ernstig, want latere geschiedschrijving vindt veelal plaats op basis van eerder gepubliceerde bronnen. Dan krijgen we dat Max van Rooy in een verhaal over de houding van schrijvers in bezettingstijd over Werumeus Bunings aanmelding voor de Kultuurkamer vergoelijkend schrijft: ‘Na grote aarzeling en onder druk van een vriendin, was dit ook het geval met de hoofdredacteur van *De Gids*, J.W.F. Werumeus Buning die overigens duidelijk verzetsliteratuur heeft geschreven en in 1943 de inleiding bij het tweede deel van het illegale *Geuzenliedboek*’.[1] Van Rooy kwam tot zijn oordeel omdat hij niet anders kon: over Werumeus Buning bestond enkel de biografie van Hijmans. En wat het begrip ‘verzetsliteratuur’ betreft, daarbij dienen we de kanttekening te maken, dat Werumeus Buning zich daar niet mee bezig heeft gehouden. Wel komen vrij vaak gedichten van hem voor in clandestiene uitgaven. Over het verschil tussen die begrippen en over het aandeel van Werumeus Buning in de clandestiene uitgaven verwijs ik naar Dirk de Jong[2] en Lisette Lewin[3].

Zo kunnen we stellen dat, waar Wam de Moor in zijn biografie van Van Oudshoorn bouwstenen heeft aangedragen voor geschiedschrijvers na hem, Hijmans op zijn beurt enkel hinderpalen heeft opgeworpen. Zodra de geschiedschrijver wordt betrapt op grove fouten, ja, zelfs misleiding, kan men terecht twijfelen aan de betrouwbaarheid van die gegevens die op dat moment niet controleerbaar zijn. Hijmans bijvoorbeeld maakt veel gebruik van het persoonlijk archief van Werumeus Buning. Later zullen we zien dat hij, hoewel hij toegang had tot dezelfde archieven als wij, de gegevens uit dat persoonlijke archief onbe-

commentarieerd laat terwijl hij toch andere, zelfs tegenstrijdige gegevens elders had moeten aantreffen.

Ik heb me wat de biografie van Hijmans betreft beperkt tot dat deel dat relevant was voor het onderwerp van mijn studie; voor wat de andere periodes uit het leven van Werumeus Buning betreft, heb ik de biografie gelaten voor wat zij was.

Naast het positieve beeld dat Hijmans van de dichter schildert, staat een ander verhaal, door *De Vrije Kunstenaar* in het laatste oorlogsjaar verteld in de vorm van een parodie op een van Bunings bekendste gedichten, de 'Ballade van den boer'.[4] In de parodie wordt een beeld geschetst van de boer die hardvochtig weigert eten af te staan aan de hongerenden die in de laatste winter vanuit de grote steden de boerderijen langs trokken op zoek naar voedsel:

- Mijn aardappels heb ik gepoot
Om die straks een voor een
Voor tientjes van de hand te doen.
Kluif nu maar op een steen!
Dat ze verrekken in de stad,
Is iets wat mij niet stoort
Als het in mijn kous maar groeit mijn schat!

De parodie besluit na nog een couplet over de hebzuchtige boer met de glosse:

Maar wie dit lied het eerste zong,
Deed ook net als die boer:
Hij maakte met de daad zijn woord
Slechts tot geouwehoer.
Hij heeft zich aan zijn eigen vers
Tenslotte niet gestoord,
Maar schreef, door Jan de Vries beschermd,
Zijn bundeltjes maar voort.
Al wordt de kunst ook hier geknecht,
Het vrije woord gesmoord,
Hij doet net als zijn vriend de boer;
Het blijkt wel: soort kent soort!

De redactie van *De Vrije Kunstenaar* voegde er een opmerking aan toe: 'Wij hebben geen bezwaar tegen opname van bovenstaande parodie, daar deze tenslotte kritiek in eigen kring beoogt. Evenzeer als wij ervan overtuigd zijn, dat er heel wat boeren gevonden worden, die zich in dezen tijd hulpvaardig en menschlie-

Nederlandsche Cultuurkamer i. o.
2e v. d. Boschstraat 44
's-Gravenhage

Postrekening 416000
Telefoon 720190

Aan het Hoofd van de Afd. BBK
van het Departement van Volks-
voorlichting en Kunsten,
Prinsessegracht 21,
's-G R A V E N H A G E-

Uw schrijven:

Verzoeke aan te halen: Adv./BKG
maandrapport December van
den Heer B.Voeten.
No. 30

's-Gravenhage, 14 Januari 1942.

Hieronder gelieve U aan te treffen, ter kennisneming en eventueele actie, een gedeelte uit het maandrapport over de maand December van den Algemeen Correspondent voor West-Brabant, den Heer B.Voeten.

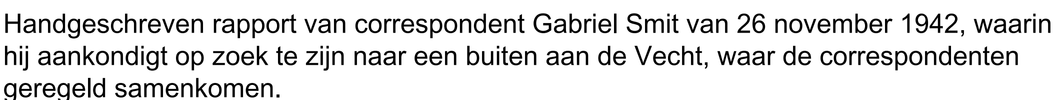
"Ik heb gegevens verzameld omtrent de Roosendaalsche kunstenaarsbent, die niet bestaat. Er zijn een tweetal schilders, de jonge Han Werz, die nog op de academie te Antwerpen studeert en de oudere A.Hertogs, een Zondagsschilder. Beiden heb ik bezocht. De jonge Werz had zich - naar mij bleek - uit vooroordeelen een beeld gevormd van onze Kultuurkamer. Hij sprak dikke woorden over beknotten van vrijheid in artistieken zin etc. Nadat ik hem echter het doel en de inrichting van de Kamer had uitgelegd en hem erop had gewezen, dat zij uitsluitend de organisatie van de kunstenaars beoogt en een algeheele verbetering van hun sociaal-economische basis, doch in het geheel niet wil ingrijpen in de vrije ontplooiing van hun artistieke drift, draaide hij bij en bij het afscheid had ik hem als sympathisant gewonnen. De oude Hertogs voelde er echter niets voor.
Ik heb verder gespeurd in dit Kultuur-arme centrum van West-Brabant en vond er een amateur beeldhouwer, den Heer A.Vlak, commies van Sociale Zaken ten Gemeentehuize, die hier en daar in de stad religieuze werkstukjes plaatste. Hij bleek aangetast te zijn door de zelfde wanbegrippen, als zooveel anderen. Ik laat hem echter nog niet los.
Winst deze maand: 1 sympathisant: Han Werz, Lyceumlaan 1, Roosendaal."

Voor de NEDERLANDSCHE CULTUURKAMER i.o.
De Adviseur,

Rapport van Ad. Sassen aan het DVK, waarin hij een fragment opneemt van een rapport van correspondent Bert Voeten ‘ter kennisneming en eventueele actie’.

Gabriel Smit zoals Moesman hem in 1931 portretteerde.

's-Graveland, 26 November 1942

Afd. Voorlichting Ned. Kultuurkamer Den Haag

NEDERLANDSCHE CULTUURKAMER 30 NOV 1942

Centr.-Archief

TER BEH.: VL
AFD.:
BEAMBTE:
AFGEDAAN:

Mijne Heeren,

de hedenmorgen ontvangen „Mededeelingen" nemen mij de gegevens voor mijn rapport gedeeltelijk uit de hand. Ik had U n.l. willen rapporteeren over „Kitsch"; hoewel dit niet strikt tot mijn „afdeeling" behoort, hebben er van verschillende zijden toch mijn aandacht op gevestigd. Doch niet zoozeer over den verkoop, waarover U in de Mededeelingen handelt, als wel over het maken ervan. Het is mij zelfs persoonlijk overkomen dat een meubelhandelaar zich tot mij wendde — in mijn kwaliteit van correspondent — met het verzoek of ik hem het adres kon geven van een „arme schilder", die bereid was landschapjes te schilderen voor f 1.- of f 1.50 per stuk; deze konden dan in massa worden verkocht. Van nog drie andere zijden bereikte mij deze kwestie; speciaal voor den handel op Duitschland schijnt voor deze Nederlandsche landschappen belangstelling te bestaan. „Er moet in ieder geval een molentje op", zei de meubelhandelaar mij. Dit deel van de „Kitsch" behoort toch min of meer tot de bemoeienis der Gilden? Gaarne zie ik Uw mededeelingen terzake tegemoet.

Kunt U mij al nadere bijzonderheden mededeelen in verband met de kwestie van het arbeiden in Duitschland door employé's van uitgeverijen, waarover ik U den vorigen keer schreef? (Ja)

En tenslotte: ik ben op zoek langs de Vecht. Ik vermoed, dat daar wel een heel mooi buitenhuis staat, waarin de correspondenten kunnen samenkomen. Ik kom nog pas naar Vreeland. Zondag hoop ik verder te zoeken.

Inmiddels hoogachtend,

Gabriël Smit
Noordereind 202
's-Graveland

Dept. 4.12.42
BBKG. 4.12.42
Bev. 4.12.42

11624

Handgeschreven rapport van correspondent Gabriel Smit van 26 november 1942, waarin hij aankondigt op zoek te zijn naar een buiten aan de Vecht, waar de correspondenten geregeld samenkomen.

Zeer Geachte Heer Gabriël Smit,

In antwoord op Uw brief van 12 Dec. 1941 moet ik U helaas mededeelen, dat de bundel Zomerwolk door Gerard Wijdeveld m.i. niet kan worden uitgegeven op naam der uitgeverij De Gemeenschap, welke geheel afgezien van de aesthetische waarde dezer poëzie, waaromtrent Gij, neem ik, mijn oordeel thans zoozeer niet vraagt. Nochtans kan ik moeilijk nalaten, U te berichten, dat dit boekje, [illegible] opgevuld met gelegenheidsverzen, mij ook als kunstwerk tegenvalt van den dichter van Het Voorschot.

De motieven mijner meening zijn de volgende:

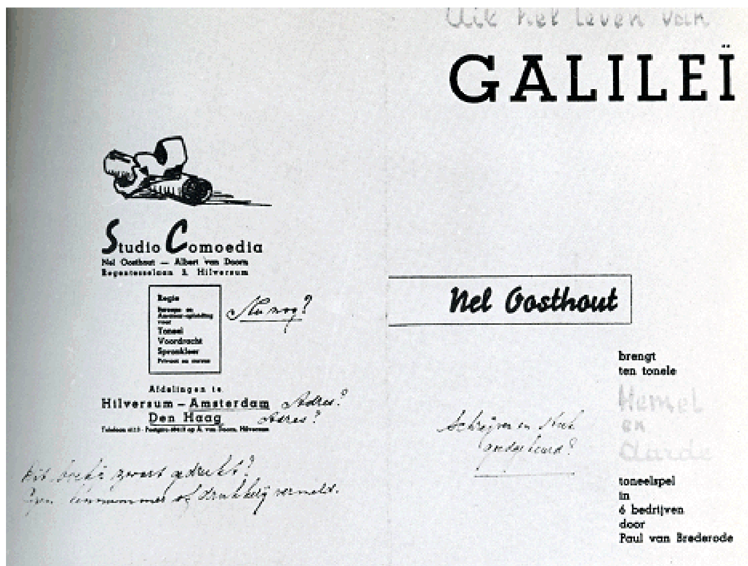
Op enkele plaatsen in den bundel drukt de dichter meeningen uit, die vandaag in Nederland niet dan met lijfsgevaar kunnen weersproken worden. Aldus stelt hij zich onder de schutse der gewapende overmacht tegenover tegen eventueele vrije polemiek. Het lag nooit in het karakter van De Gemeenschap zulk een schrijfgeestje te bevorderen, aan te moedigen of zelfs maar te dulden.

Ten tweede: door eenige publicaties heeft Wijdeveld het publiek, dat op De Gemeenschap mag vertrouwen, dermate van zich vervreemd, dat deze uitgeverij onmogelijk in een tijdsgewricht, waarin tegenovergestelde publicaties eenvoudigweg worden verboden, haar naam kan verbinden aan den naam van dezen dichter. Dit klemt te straffer, nu de uitgeverij is overgebracht naar Het Spectrum, dat juist in dit opzicht iederen schijn van vooringenomenheid dient te ontwijken. Ware het vrijheid: het zou mij niet bezwaren, de stem van Wijdeveld naast andere vrije stemmen te doen hooren.

Ten derde: door denunciatie zijner overheden en collega's bij den hun – en onzen Godsdienst – vijandige instantie, heeft Wijdeveld velen tegen zich verbitterd. Zoolang deze zaak niet klaar en openbaar kan worden behandeld, is er geen reden om den schijn te aanvaarden, als koos men zijn partij tegen rector en leraren der onderwijsinstelling, aan dewelke hij werkzaam is.

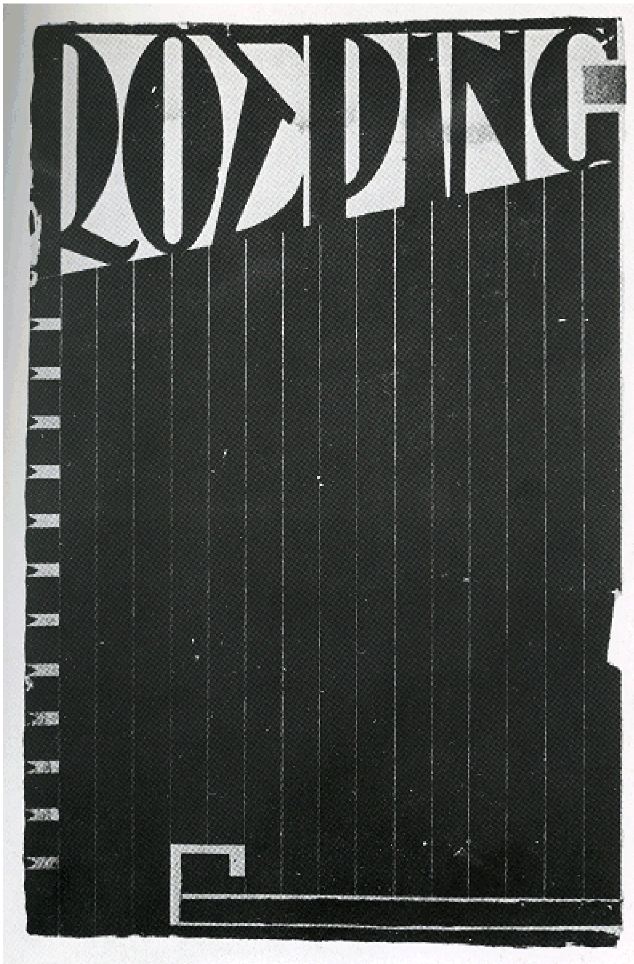
Laat ons voor Wijdeveld hopen, dat het ontwakende begrip van Nederlands zelfstandig rechten, waarvoor zoo dappere mannen hun leven dagelijks wagen, hem niet zal deren. Door dezen bundel in dezen staat uit te geven, vestigt men aandacht op zijn

Brief van Anton van Duinkerken, gericht aan Gabriel Smit, waarin hij deze, in de oorlogsjaren redacteur bij Uitgeverij Het Spectrum, ervan probeert te overtuigen dat hij geen dichtbundel van Gerard Wijdeveld moest uitgeven. Het verzoek werd genegeerd.

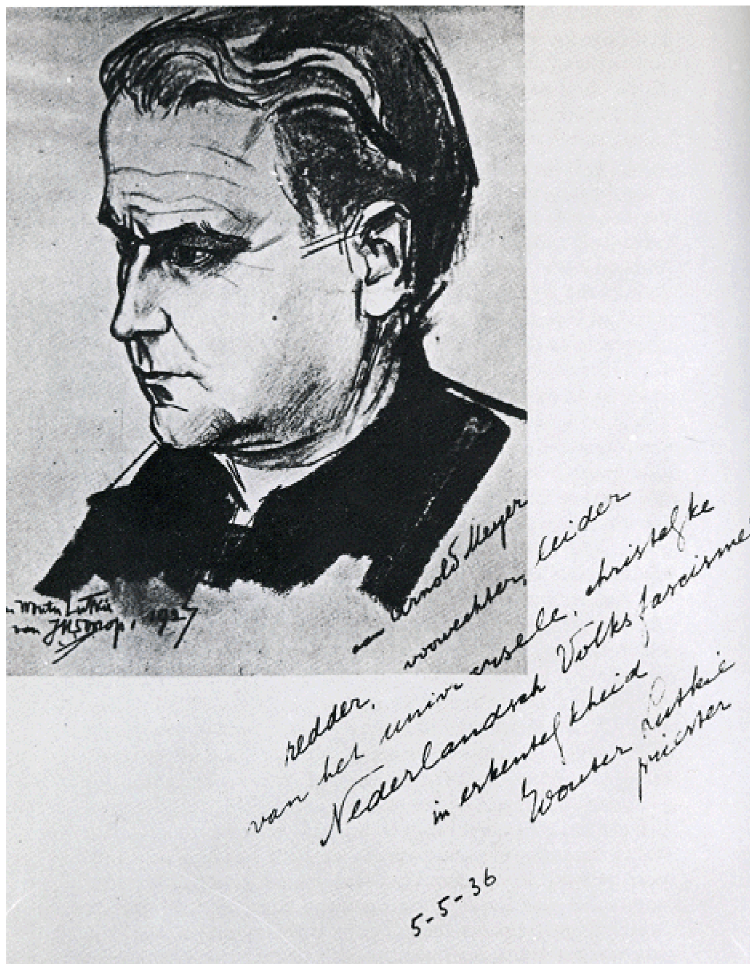

Programmaboekje van een clandestiene voorstelling van Nel Oosthout. Bij het opvoeren van dit spel werd ze in 1944 gearresteerd.

Gerard Knuvelder.

Omslag van *Roeping*.

Wouter Lutkie, getekend door Jan Toorop. Op de tekening een opdracht van Lutkie aan Arnold Meijer, ‘voorvechter, leider van het universele, christelijke Nederlandsch Volksfascisme’.

Tekening van Karel Thole in *Zwart Front*, getiteld *De rijke jood na het diner*.

Bijlage van De Linie, 4 Februari 1949

het proces

WAAROM DE BUITENLANDSE PERS NIET KON WORDEN TOEGELATEN

Een borrel bij een ambassadeur

Diplomaten-regie

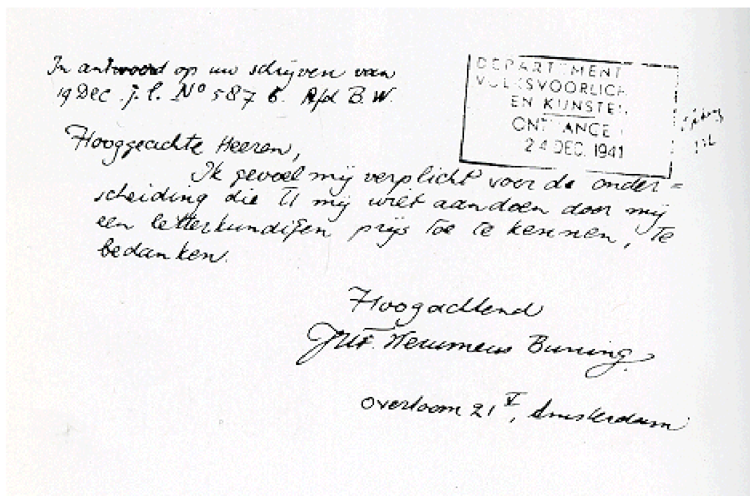
Tekening van Karel Thole in *De Linie* van 4 februari 1949.

Links: J.W.F. Werumeus Buning.

Rechts: Albert van Dalsum in *De Beul*.

In antwoord op uw schrijven van
19 Dec. j.l. No 587 6. Afd. B.W.

DEPARTEMENT
VOLKSVOORLICHTING
EN KUNSTEN
ONTVANGEN
24 DEC. 1941

Hooggeachte Heeren,

Ik gevoel mij verplicht voor de onderscheiding die U mij wilt aandoen door mij een letterkundigen prijs toe te kennen, te bedanken.

Hoogachtend
J.W.F. Werumeus Buning

Overtoom 21 V, Amsterdam

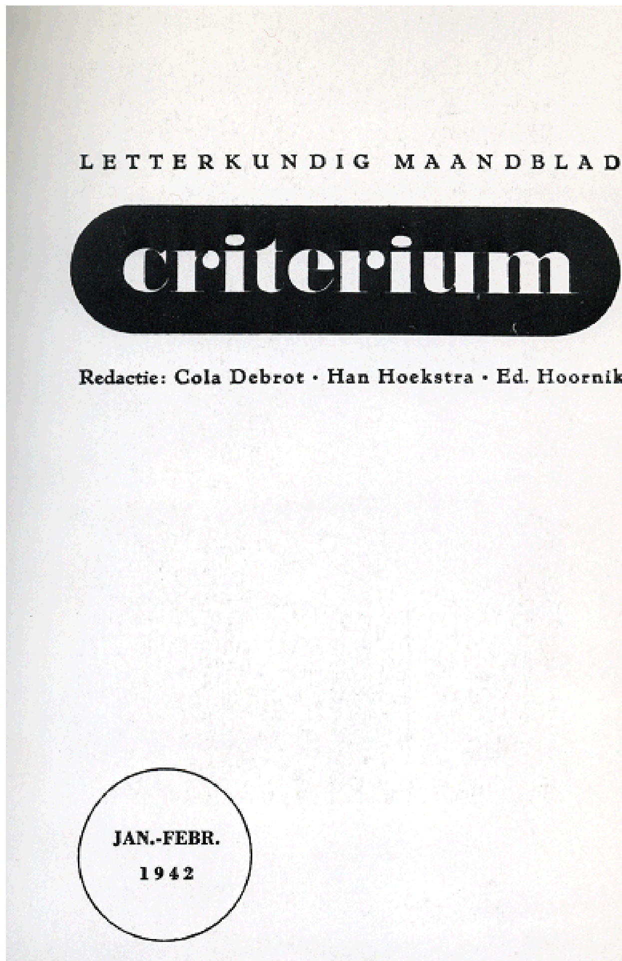
Brief van J.W.F. Werumeus Buning, waarin hij bedankt voor een literaire prijs.

Ed. Hoornik vlak voor de oorlog.

George de Sévooy.

Foto van George de Sévooy, zoals deze is afgedrukt in het *Keurjaarboek* uit 1942.

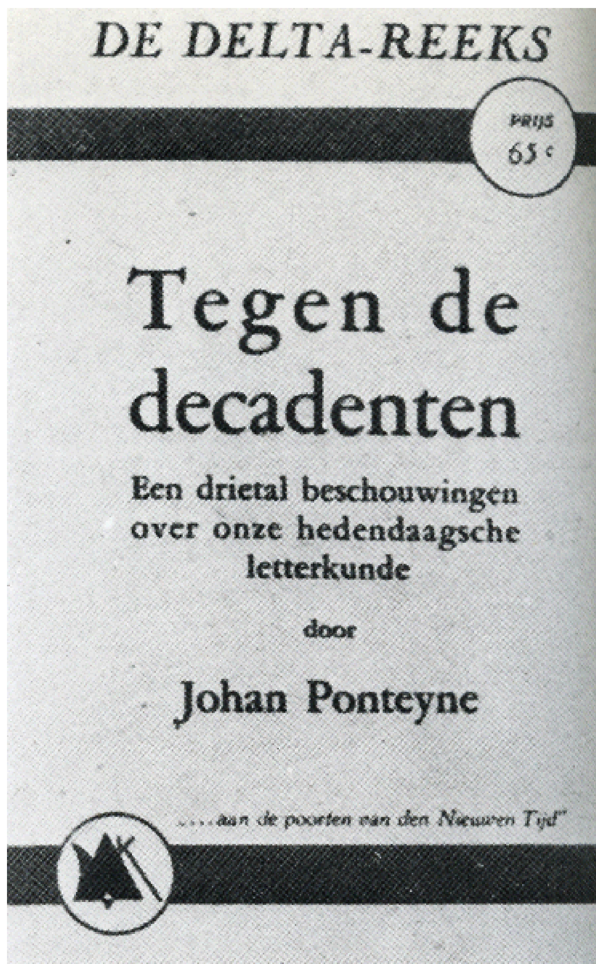
Omslag *Criterium*-nummer, begin 1942.

TEGEN DE
DECADENTEN

Aan den dichter
Jef Hinderdael,
in sterke kampver-
bondenheid en oprechte
vriendschap.

15 Juli 1941.

Links: Opdracht van De Sévooy aan Jef Hinderdael in de brochure *Tegen de decadenten* waarin ook een hoofdstuk over Hinderdael.

Rechts: De brochure *Tegen de decadenten* van Johan Ponteyne.

vend betoonen, evenzeer weten wij, dat zekere gereputeerde dichter uit opportunisme en winstbejag tot de meest slaafsche commissies aan den vijand bereid was, en nog dagelijks is... *(Red.)*'

Tussen deze twee uiterste meningen over Werumeus Buning moeten we het ware beeld van deze in 1891 geboren schrijver vinden, wiens belang voor deze studie ligt in de wetenschap, dat zijn aanmelding voor de Kultuurkamer zowel door zijn vrienden van voorheen als zijn nieuwe vrienden als een van de belangrijkste overwinningen van de Nederlandsche Kultuurkamer werd beschouwd.

Werumeus Buning was voor de oorlog al een omstreden man. Hijmans maakt daar ook geen geheim van: 'In het najaar van 1935 gingen sommigen hem van fascistoïde sympathieën verdenken. D.A.M. Binnendijk verwijt Buning in *De Groene Amsterdammer* van 23-5-1936 reeds openlijk van "volksche aanstellerij", Ter Braak doet er nog een schepje op in *Het Vaderland* van 29-5-1936 en beticht de dichter van *Twee stuivers anjelieren* van een "volks-onwaarachtigen toon", nadat hij op 15-5-1936 over Buning geschreven had, dat de man "kok had moeten worden". Zo ging een bepaalde critiek dan door. In het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 4-8-1937 heeft Sk. wel waardering voor het zwierig proza van *Ik zie, ik zie wat gij niet ziet*, maar hij meent toch ook een bloed-en-bodem-mystiek te moeten signaleren; hij gaat dan voort met de venijnige suggestie, dat de schrijver van deze vaderlandsche reisbeschrijvingen waarschijnlijk gaarne verder zou gaan in deze (i.e. nazistische!) richting, als hij er maar de gelegenheid toe kreeg.'[5]

Hijmans stelt, dat Vestdijk in die tijd voorzichtiger was in zijn woordkeus[6]. Het is de vraag. In een van de recensies naar aanleiding van het in *De Telegraaf* verschenen *Ik zie, ik zie wat gij niet ziet* schreef Vestdijk: 'In hoeverre dit alles toch nog ingeschakeld kan worden in een zekere soort nationale of volksche propaganda, wil ik heden in het midden laten.'[7]

Het was met dezelfde Vestdijk dat Werumeus Buning in 1939 in een polemiek verzeild raakte, waarvan de achtergrond opnieuw de visie van de tijdgenoten op Werumeus Buning was. Het ging om een recensie van Werumeus Buning in *De Telegraaf* naar aanleiding van *Schandaal in Holland* van E. du Perron. Die recensie besloot met: 'Met dat al is het wel een zéér triest teken voor de vitaliteit van een artiest, dat hij prikkels van dit soort behoeft om op gang te komen. Nog beschamender wordt dat feit, wanneer men hem, in een noot aan 't einde van het boek, zichzelf voldaan op de borst ziet kloppen, terwijl hij zijn product in één adem noemt met... Shelley's "Cenci". En beangstigend wordt het wanneer men in diezelfde noot leest, dat dit verhaal een eerste episode is van een reeks. Beangstigend, want Du Perron heeft blijkbaar nog een hele trommel vieze geschiedenissen in petto, en wil hij ze ons allemaal als "Kunst" vertellen.'[8]

Dat Werumeus Buning deze recensie schreef, mag als vaststaand worden

aangenomen. Werumeus Buning-advocaat Hijmans houdt er nog op, dat dat niet zeker is.[9] Dat is natuurlijk onzin. Dan had de polemiek die op deze recensie volgde en die ingeleid werd door een artikel van Vestdijk in *Groot Nederland*[10] door Werumeus Buning afgedaan kunnen worden met de stelling: u schrijft maar wat u wilt, de recensie in kwestie heb ik niet geschreven. Nu moest hij zich realiseren dat iedereen kon lezen dat Vestdijk de jongere schrijvers waarschuwde tegen deze Blubo-kunst (Blut-und-Boden-kunst) en dat men zich moest richten op het werk van Werumeus Buning van vóór 1933.[11] Scherper kon bijna niet, zeker niet als Vestdijk constateert dat de recensie van Werumeus Buning 'hand in hand zou gaan met een bepaalde politieke ontwikkeling'.[12]

Jaren later zou Vestdijk in zijn *Gestalten tegenover mij* nog eens duidelijk maken dat het fascistische element bij Werumeus Buning duidelijk meespeelde: 'Toen ik in 1939 Du Perron tegen Werumeus Buning verdedigde, was dat dus uit kwaadheid, en uit vriendschap, en antifascisme...'[13]

Werumeus Buning reageerde. In een vertaling van Shakespeare's *Comedy of Errors* waaraan hij bezig was, verwerkte hij een acrostichon (= de beginletters van het gedicht vormen een woord of naam) op S. Vestdijk:

Spits, dat verdriet, dat vale doctorsfacie,
Vies uitgebeend geraamt, die zielsverpester,
Een kale knoeier, een krom kaartenlezer,
Schriel, schelvisoogig, schichtig stuk schavuit
Te meer, dat lijk, dat stinkend aas, Genade,
Durfde mij te plage' als duivelbanner,
IJlings brutaal me in het oog te zien;
'k Zeg u: de pols te voele', en met dat smoel -
'k Zeg niet gezicht - te zeggen dat ik gek was.

Op 12 december 1939 kwam Vestdijk in *Het Vaderland* met zijn antwoord, eveneens een acrostichon:

Wát, botte keukenpiet, gij durft mij smaden
En, misbruik makend van een eed'le taak,
Roodziend van drift en varkenscarbonade,
Uit Shakespeare slijk te puren voor uw wraak?

Maar mij geschiedt een eer, uw laf vermaak
Eert mij als geus en tot uw eigen schade:
Uit 't graf weerklinkt een stem en stelt u aan de kaak:
Shakespeare wil zich niet met uw naam beladen!

Bulkt gij in 't duister eens acrostichons
Uit kookboeken van ánderen, ons voor ons
Naamverzen brouwend, die een Tekst verminken,
Ik strijd, 't vizier geopend, en ik roep:
Nu gij niet met de pen genoeg kunt stinken,
Gooi mij met uien, uit uw uiensoep.

Twee dagen later verscheen in *De Telegraaf* deze uitnodiging van Werumeus Buning, gericht aan Vestdijk:

Ach. Simon Vestdijk, kom eens bij mij eten:
'k Lees U mijn laatst sonnet, dat langer leeft
Dan iets van U, ook als ge een eeuw beleeft;
Dus laten wij ùw ruzie maar vergeten.

Want, bovendien: men zou wel eens willen weten
Of u, die zoo fel, vreemd, en onbeleefd,
Tegen mijn keuken, en mijn vers, iets heeft,
Zich met mij, in diè zaken, wel mag meten?

Een man, die zich zoo schandelijk uit kan laten
In zake de uiensoep, en des faisants,
En die, in poëzie, maar amper mee mag praten,
Heeft die man wel genoeg gezond verstands?
Ik geloof, niet; gij gelooft, ja. Welnu,
't Zal blijken: twee kunsten aan mij, Uw kunst aan U!

Vestdijk maakte een einde aan de gedichtenpolemiek op 16 december 1939 in *Het Vaderland*:

Neen, waarde Jobs, voorlopig toch maar niet.
Niet dat uw uiensoep mij niet zou smaken, -
De stank is obligaat, - of dat uw laken
Te lijden had van 't mes dat 'k erin stiet.

Of om het een of ander, - maar ik liet
Niet na u onder 't maal attent te maken,
Dat wat ik u verweet zoek is gaan raken
Onder de straaltjes van uw versvergiet.

Het ging over 't fatsoen en deszelfs knechten!
Gij hult u in uw geur'ge rookgordijnen,
Uw mak sonnet, met wrakke slot cadens.

Daarom: voor 'k aan uw tafel zal verschijnen
Doet gij een keus uit wat ik zou berechten:
Fatsoensgeblaf - of een fatsoenlijk mensch.

Om deze laatste zin in het sonnet van Vestdijk ging het in feite. Het was een discussie rond Werumeus Buning, die vier jaar eerder was opgelaaid naar aanleiding van diens recensie van *De Beul* van Pär Lagerkvist, in de laatste maanden van 1935 door de *Amsterdamsche Tooneelvereeniging* opgevoerd. Het stuk was door Albert van Dalsum en August Defresne duidelijk geïnterpreteerd als een anti-nazistuk. De reacties op het stuk en de opvoering waren gemengd: onverdeeld enthousiast was niemand. De felste reactie kwam echter van Werumeus Buning, die een recensie in *De Telegraaf* schreef, die er niet om loog[14].

'Ik voor mij heb in den schouwburg nog nooit of te nimmer zulk een smaak van walging in mijn mond gehad als tijdens deze vertoning', schreef hij, 'en ik ben zoo vrij niet in een "kunst" te gelooven waarvan men misselijk wordt, met welk betoog men ze ook verdedigen wil.' En ook: 'De noodzaak van de kunst echter is, meer dan ooit in zulk een tijd, het brengen van ordening en redelijk inzicht.

Deze opvoering echter brengt niets dan troebelheid, chaos, grove sensatie en verwarden geest. Men kan zulk een oordeel verwerpen als persoonlijk en weinig gemotiveerd, niemand echter heeft het ooit als een te persoonlijk oordeel beschouwd of het noodig gevonden te motiveren dat hij niet van rotte eieren houdt.'

Hijmans maakt het in de bespreking van de affaire wel heel bont. 'Voor de opvoering door Albert van Dalsum sprak hij zijn grote bewondering uit', schreef hij[15]. Dat stond echter nergens in de recensie te lezen. Hans Mulder heeft het dan ook, als hij de opmerkingen van Hijmans bekritiseert, over 'een zeer dubieuze interpretatie van deze toneelkritiek'.[16] Hij vervolgt dan: 'Want men moet deze in het kader van de journalistieke lijn van *De Telegraaf* zien, namelijk het vertolken van de gevoelens van de gezond denkende volksmassa. De trefwoorden in de kritiek van Werumeus Buning zijn: sensatie, lawaai, chaos, gillen, verward gebral, uitgestort, schreeuwkunst, grof, griezelig, afstotelijk, verafschuwd, opgeblazen woorden, vals, van de ergste soort, in drek roeren, walgelijk, misselijk, ziekelijk. Dat alles was net zo goed tegen de totale opvoering en haar makers gericht - in de kritiek staat dan ook te lezen, dat de A.T.V.

op de verkeerde weg is - en sloot voortreffelijk aan bij een 14 dagen later gepubliceerd hoofdartikel, waarin men de lezer een weinig bedekte raad gaf zelf maar eens een eind aan de opvoeringen te maken.'

De opwekking van *De Telegraaf* had effect: er braken rellen uit en de NSB weerde zich daarbij geducht. Ter Braak schreef op 3 december 1935 aan Du Perron: 'En nu heb ik *De Telegraaf* aangevallen vanwege fascistenrelletjes bij De Beul in den schouwburg te Amsterdam, *De Telegraaf*, die op de hand van de N.S.B. gaat worden, heeft net zo lang gehetzt, tot de fascisten daar met een "stormtroep" zijn gaan rellen.'[17]

Je mag je bijna afvragen af *Telegraaf*-hoofdredacteur J.M. Goedemans mede daarop doelde toen hij jaren later aan Tobi Goedewaagen schreef: 'Ik hield door betrouwbare redacteuren geregeld contact met den heer Mussert.'[18]

Het is overigens opvallend dat Hijmans in zijn Bijlagen in een poging aan te tonen dat Werumeus Buning die de enige was die het stuk en de opvoering negatief beoordeelde, een recensie uit de NRC citeerde, waarin onder meer: 'En thans, nadat de première twee voorstellingen uitgesteld moest worden, om den armen planken gelegenheid te geven, zich afdoende op de verschrikkingen van een derden vorm van den dood als den eeuwigen Beul voor te bereiden, krijgen wij een avond van politieke pornografie waar wel niemand zonder geschokte zenuwen vandaan gekomen is, ook al zijn zenuwen gelukkig niet equivalent met ontroering.'

Bij Mulder kunnen we terugvinden dat de recensie is geschreven door Henrik Scholte[19] en juist deze Scholte speelde in de jaren 1940-1945 een zeer dubieuze rol. Hijmans vermeldt dit niet. Werumeus Buning bevond zich werkelijk in gezelschap waar je niet prat op kon gaan, ook niet als biograaf.

Heel opvallend is dat Hijmans absoluut niets weet te melden over de houding van Werumeus Buning tegenover de Spaanse burgeroorlog. Hub. Hermans weet dat wel: 'Zijn [Werumeus Buning, A.V.] bewondering voor de schepper van het Spaanse falangisme, José Antonio Primo de Rivera, stak hij niet onder stoelen of banken.'[20] Deze bewondering is in de biografie van Hijmans nergens terug te vinden. Het zou ook niet erg kloppen met het beeld dat hij van Werumeus Buning wenst te schilderen. De Spaanse burgeroorlog had wel zijn weerslag in het werk van de dichter, zoals in 'Een lied voor Spanje, om op te marcheeren'.

> Wij kwamen in Tarragona, in die groote kathedraal
> Daar stonden 70 heiligen, puin zijn zij allemaal.
> Wat deert ons een heilige in puin, die tijd zal overgaan
> De wereld is al eer vernield, Gods avondster bleef staan
> Of soms niet?[21]

Het is een couplet uit dit gedicht dat in een aflevering van *De Gemeenschap* werd gepubliceerd. In dat nummer ook een tekst van O. Leyendekkers, waarin deze onder meer opmerkt: ‘Maar ook al zou iemand nog kunnen betwijfelen over hetgeen voor Spanje het beste zou zijn: voor Europa is de keuze niet twijfelachtig. Vestiging van een sovjetregeering in Spanje zou voor West-Europa het begin van een snel einde beteekenen.’ En ook: ‘De militaire dictatuur in Spanje daarentegen zou voor de rust in Europa geen gevaar beteekenen.’[22]

Overigens moet aangetekend dat in *De Gemeenschap* ook andere, veel kritischer geluiden ten aanzien van het optreden van rechts in Spanje zouden verschijnen.

‘Een lied voor Spanje, om op te marcheeren’ werd ook afgedrukt in de in 1940 verschenen bundel *Dagelijksch brood*. Aan die bundel wijdt Hijmans maar liefst een heel hoofdstuk[23], maar over het genoemde gedicht zegt hij niets!

Al met al was het dus niet vreemd dat het Nationaal Front positief dacht over Werumeus Buning. In het *Nederlandsch Dagblad* verscheen in 1941 een lovend verhaal over Werumeus Buning van de hand van Gabriel Smit[24].

Er verschenen meer verhalen over de dichter. Hijmans somt ze alle keurig op[25]. Maar, het begint op boze opzet te lijken, het verhaal van Gabriel Smit. komt in de opsomming niet voor, terwijl Hijmans er toch zelfs bladen als het *Maandblad voor de Nederlandsche Spoorwegen*, het *Algemeen Weekblad voor Kerk en Christendom, De Chauffeur* en *De Toeristenkampioen* op heeft nageplozen.

Wellicht moet de ideologische habitus van Werumeus Buning al gezocht worden in zijn vroegere werk. Veelbetekenend is bijvoorbeeld een fragment uit *De wereld van den dans* uit 1922: ‘Wat zal men hebben gewonnen, in de ideale gemeenschap? Zonder rangschikking kan zij niet leven, zonder orde heeft zij geen betekenis, zonder verschil in vormen bestaat zij niet. Zij zal van nature in groepen leven, omdat de vormen van leven verwant zijn en ook al kent zij de gemeenschap van alle groepen, dan nog zal elke daarvan, als zij zich uitdrukt, een eigen vorm vinden. En de internationale mensch, die alle vormen zien kan als de betrekkelijke uiting van dat eene doel, zal niettemin voortgaan verschillende vormen voort te brengen, om dat hij verschillende menschen voortbrengt. Het eenige wat hij geleerd kan hebben, is dat het algemeene voor ieder anders is en in grootere mate anders voor iedere groep, ieder land, ieder ras. Hij had dát kunnen weten vóór hij zijn wereldhervorming begint, al zal hij het dan - en daarin ligt de onweerlegbare grootscheid der gedachte - weer weten door zooveel ervaring, dat het hem een zuivering is geworden, een zuivering van alle dingen der wereld, om met nieuw ontzag te erkennen, dat elk ding, dat de eigen vorm, alle geheimen dier wereld kan inhouden, indien ze slechts vol is van dat ontzag en die erkenning. Maar is het werkelijk noodig, dat daartoe eerst dit

Babelsche internationalisme gesticht wordt en is de erkenning van deze gedachtegang daartoe niet genoeg, dat ze hem doet beginnen bij het begin: een zuiver en zoo intens mogelijk mensch te zijn: en daardoor deel van zijn groep: en daardoor deel van zijn staat: en daardoor deel van de internationale wereld.'[26]

'Zo stonden de zaken, toen de Duitse invasie over West-Europa kwam.' Met deze zin opent Hijmans het hoofdstuk 'Werumeus Buning in de jaren 1940-1945'. En waarom zouden wij hem hierin niet navolgen, want zo lagen de zaken inderdaad. Alleen onmiddellijk hierna scheiden de wegen alweer, want Hijmans stelt zich dan de vraag: 'Langs welke wegen en publicatiekanalen is uit het feit van zijn lidmaatschap van de Kultuurkamer de legende van zijn Deutschfreundlichkeit gegroeid?'[27]

Voor Hijmans is de zaak duidelijk: er zijn twee redenen voor: de berichtgeving in *De Vrije Kunstenaar* over Werumeus Buning en diens redacteurschap 'van een courant, die in bepaalde, invloedrijke litteraire milieus van "fascistische neigingen" werd verdacht. In hoeverre dit juist was, kan op deze plaats geheel terzijde blijven.' Ten aanzien van *De Vrije Kunstenaar* kun je je afvragen of hier niet de aloude kwestie speelt van de kip en het ei. De parodie op Werumeus Buning kwam niet uit de lucht vallen. Het was een reactie op een mening die postgevat had over de 'deutschfreundlichkeit' van Werumeus Buning. Men zet de wereld op zijn kop wanneer men stelt dat *De Vrije Kunstenaar* de legende in de wereld heeft geholpen. De zaak is simpel: dat heeft Werumeus Buning door zijn gedrag zélf gedaan en het illegale blad reageerde daarop.

Voor wat *De Telegraaf* betreft: de geschiedschrijvers (op Hijmans na) zijn het er over eens dat de krant terecht werd verdacht van 'fascistische sympathieën'. Door het onderwerp even suggestief aan te stippen en daarna weg te zetten als niet relevant probeert Hijmans een beeld te scheppen dat niet klopt met de feiten.

Hoofdredacteur Goedemans heeft het imago van *De Telegraaf* zelf op schrift gesteld, zoals we eerder met één zinnetje uit de brief aan Tobi Goedewaagen hebben kunnen zien[28]. Laat ik uitvoeriger uit de brief citeren: 'De haat der Partij-politici heb ik mij op den hals gehaald door voortdurend te ageeren tegen parlementair geknoei.

In zes processen heb ik mij tegen aanklachten van Julius Barmat moeten verdedigen en zoowel in Duitschland als in Nederland heb ik de Barmat-kwestie aan de orde gesteld. Ik heb de Amsterdamsche wethouders Abrahams en De Miranda tot aftreden gedwongen door aan te toonen, dat zij zich aan corruptie hadden schuldig gemaakt. De zaak-Oss die op ons politiek leven de diepste inwerking heeft uitgeoefend, is uitsluitend en alleen door mij begonnen en doorge-

zet. Eerst nadat ik alle feiten aan het licht had gebracht, hebben anderen er zich mee bezig gehouden. Hetzelfde geldt voor het erfpachtschandaal. Het is niet mijn bedoeling U een volledig relaas te geven van mijn werkzaamheden als journalist in het verleden. Zij moeten U trouwens bekend zijn. Ik gaf U voor den oorlog gelegenheid om in mijn blad te schrijven en heb U destijds nauwkeurig mijn redactioneele opvattingen uiteengezet. Jarenlang heb ik er voor gewaakt, dat in mijn blad geen onjuiste berichten over de nationaal-socialistische beweging werden opgenomen. Ik hield door betrouwbare redacteuren geregeld contact met den heer Mussert.'

Het was nog erger. *De Nederlander* kwam na de oorlog met een andere onthulling[29]. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 20 juli 1939 werd in *Het Nieuws van den Dag* een advertentie geplaatst, namens een 'groep kleurlooze kiezers'. De advertentie was een gedicht, waarvan de eerste regels luidden:

Gij kleurlooze kiezer, wien evenals óns
Het spel der partijen verdriet,
Wanneer gij zoo straks weer ter stembus zult gaan,
Verknoei dan Uw stembiljet niet!
Wij zijn geen fascist en niet aan d'NSB
Toch breken wij daarvoor een lans
De anderen hielpen ons in het moeras,
Geef HUN eens een eerlijke kans!
Gesteld, van lijst 13 komt alles er in,
Het zijn er tenslotte maar tien.
Da's toch geen dictatuur, dat brengt eens nieuw bloed,
Dat prikkelt de and'ren misschien.

Het hoeft geen betoog dat Lijst 13 de NSB-lijst was. Sterker: het was helemaal geen advertentie. De tekst was door *Telegraaf*-redacteuren zelf opgesteld en als advertentie geplaatst om te vermijden dat het vers als redactionele bijdrage zou worden beschouwd. Wat die zogenaamde neutraliteit betreft: kort daarvoor had men een advertentie van de *Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie* geweigerd omdat daarin de zinsnede 'Stemt tegen Dictatuur' voorkwam.

Werumeus Buning bleef bij *De Telegraaf* werken, tot praktisch het einde aan toe. Alle antisemitische rimram in de krant moet hij onder ogen hebben gehad en hij distantieerde er zich niet van. In 1942 was de krant in haar positiebepaling ten aanzien van de op gang gekomen jodenvervolging onverhuld. In een hoofdartikel getiteld 'Overdenking', geschreven naar aanleiding van de

invoering van de jodenster, konden de *Telegraaf*-lezers en ook de *Telegraaf*-redacteuren en -medewerkers onder andere lezen: ‘Tegen Joden en hun duistere machten staan enkele millioenen mannen - ook Nederlanders - aan het front. Tegen hen vechten ze en offeren ze alles terwille van de toekomst van hun volk.

Zonder den Jood zou deze vernietigingsoorlog, waarin voor Europa alles op het spel staat, niet ontbrand zijn. Zouden al deze ontberingen, ellende en opofferingen, die thans Europa in zijn geheel moet doormaken, niet van noode zijn.’[30]

We moeten bij dit alles wel stellen dat *De Telegraaf* in zijn houding ten opzichte van de bezetter niet ‘fouter’ was dan de andere dagbladen. Hier kom ik nog op terug. Het enige waar het hier om gaat is eigenlijk dat Werumeus Buning, en zoals we nog zullen zien was hij niet de enige, bleef werken bij een krant die de bezetter naar de ogen keek.

In 1964, negentien jaar na de oorlog zou prof. dr. mr. M. Rooy in *Visioen en Werkelijkheid* de felle aanvallen van onder meer *De Vrije Kunstenaar* in de bezettingsjaren op de legale pers gedaan, pareren met te wijzen op ‘het belang van de sociaal-economische continuïteit van de onderneming’, een verdediging die Han Lammers in het verkeerde keelgat schoot. In *De Groene Amsterdammer* kwam hij met een stellingname die naar mijn mening nog steeds de enig juiste is: ‘Hier wordt de journalist die zich in de oorlog ondermaats of erger heeft gedragen, over de rug van zijn wél fatsoenlijke collega's gesauveerd. De verzetshouding van de enkelingen die eigenbelang en enge groeps- of bedrijfsinteresse ondergeschikt maakten aan wat zij terecht zagen als iets van gewichtige orde, wordt gebagatelliseerd en geridiculiseerd.’[31]

Dit moet dan toch zeker gelden voor die journalisten, die deelnamen aan meningsvorming, ook op culturele zaken en die binnen hun krant geconfronteerd werden met meningen die hun een gruwel moesten zijn.

Werumeus Buning heeft nimmer laten merken, dat hij problemen had met wat elders in de krant werd gepubliceerd. Hij werkte door.

Toen de bezetting eenmaal een feit was, heeft men van nationaal-socialistische zijde herhaaldelijk geprobeerd Werumeus Buning voor de nieuwe ideeën te winnen. Toch ving men bot. Zeker toen men het plan had opgevat om de dichter een literaire prijs toe te kennen. Die werd hem in december 1941 aangeboden. Hijmans reproduceert een concept-antwoord van Werumeus Buning[32] dat luidde:

> ‘Hooggeachte Heeren,
> Ik gevoel mij verplicht voor de onderscheiding die U mij wilt aandoen door mij een letterkundige prijs toe te kennen, te bedanken.

> Ik ben van meening dat deze finantieele steun eer aan anderen toekomt, en ben bereid u wat dat betreft van advies te dienen.
> Ik heb verder den Heer Goedewaagen dezen zomer reeds persoonlijk mogen uiteenzetten waarom ik in de praktijk weinig voor toetreding tot de gilden gevoel; en de laatste afkondigingen daaromtrent, die dwangmaatregelen voor de toekomst doen voorzien, hebben mijn sympathie uit den aard der zaak niet vergroot.
> Het zou daarom, naar ik meen, niet waardig zijn een zoo aanzienlijk bedrag van U aan te nemen, terzelfder tijd dat ik mij met de door Uw departement voorgestelde maatregelen niet wel kan vereenigen, en er mij bijvoorbeeld, zoo ik zou weigeren tot de gilden toe te treden, een verbod om te publiceeren bedreigt, nadat ik door U onderscheiden werd voor mijne publicaties.
> Deze figuur meen ik u en mij te moeten besparen.'

Dit concept, of klad, of kopie van de brief die Werumeus Buning zou hebben geschreven, is ferm van toon. Een biograaf mag dankbaar zijn met deze vondst en Hijmans doet het voorkomen of dit concept ook werkelijk de verstuurde brief is. Hij rept in ieder geval van geen andere brief, terwijl hij het concept opneemt in de Bijlage 'Documenten gevonden in de nalatenschap en in het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie, betrekking hebbende op de zuivering'.[33] Wat treffen we echter in het DVK-archief, dat op het Rijksinstituut ligt en dat door Hijmans, gezien zijn noten, zo vlijtig zou zijn bestudeerd, aan? De brief. En die luidde:

> 'Hooggeachte Heeren,
> Ik gevoel mij verplicht voor de onderscheiding die U mij wilt aandoen door mij een letterkundigen prijs toe te kennen, te bedanken.
> Hoogachtend
> JWF Werumeus Buning.'[34]

De enige overeenkomst tussen beide brieven is de openingszin, maar waar deze in het concept werkelijk de opmaat is van een ferm stuk, is die in de uiteindelijk verzonden brief gelijk de slotzin. Niks ferme taal dus en dat is voor de biograaf spijtig.

In een verhoor van Werumeus Buning voor de Eereraad voor Letterkunde, na de oorlog, stelde Werumeus Buning dan ook: 'In den zomer en herfst van 1940 werd er herhaaldelijk sterken drang op mij uitgeoefend om leider te worden van het Letterengilde (van der Made, Herwijnen, Goedewaagen) hetgeen ik natuurlijk weigerde.'[35] Een opmerkelijke stelling van Werumeus Buning, door Hijmans klakkeloos overgenomen[36]. Toch is een grote reserve op zijn plaats. In de zomer en najaar 1940 was er nog geen sprake van de instelling van

de Gilden, laat staan dat iemand werd gepolst voor het leiderschap van het Letterengilde.

Wat wel waar is: toen de plannen voor de Nederlandsche Kultuurkamer een realiteit waren, verenigden zich een groot aantal kunstenaars in een protest aan Seyss-Inquart gericht. Volgens een verslag van Jan van Gilse uit 1943 had het eerste gesprek hierover plaats in het huis van Werumeus Buning[37], volgens L. de Jong vond het gesprek plaats in het huis van architect Wieger Bruin[38]. Werumeus Buning nam in het comité plaats namens de schrijvers. Hij werd snel door professor Donkersloot opgevolgd. 'Werumeus Buning gaf te kennen afkerig te zijn van *Indiaantje spelen*', meldt Mulder, 'een relativerende opmerking die niet helemaal zonder grond was. Er werd binnen het verzet soms zeer impulsief gehandeld en gedacht. Maar voor hen die leven en goed op spel zetten, klonken zijn woorden sterk denigrerend.'[39]

Werumeus Buning meldde zich toch voor de Kultuurkamer aan, op 29 april 1942 kwam zijn aanmeldingsformulier binnen. Hij was 'omgeslagen'. Of niet? Mulder heeft daar een theorie over: 'Echter: in wezen wás er geen sprake van "omslaan". Wij hebben het hierboven over verschillen in motivatie gehad. Werumeus Buning en bijvoorbeeld Gerretson bezaten een maatschappijvisie die totaal verschilde met die van de weigeraars. Toen de zaak op de spits gedreven werd en de strijd op het gebied van de cultuurpolitiek niet meer ging om het vrij publiceren van litteraire tekst, maar in de eerste plaats om het herwinnen van de geestelijke vrijheid, waarin dat weer mogelijk zou zijn, haakten zij af. Werumeus Buning voelde op zich wel voor een nadere binding tussen dichtkunst en volk en voor uitbreiding van sociale regelingen. Kortom: hij dacht nationalistisch én sociaal. Nationalistisch, dat betekende Nederlands. Van Duitse invloeden moest hij niets hebben. Een dubbelzinnige houding, die evenwel (met uitzondering van de nationalistische richting) door Goedewaagen als verwant werd aangevoeld en op deze inspirerend werkte: "Wij zochten een kunst, die niet zonder ethiek was, bewonderden dus Werumeus Buning, in wie alle priesterlijke eigenschappen van de Nederlanders, de ethiek en de mystiek, belichaamd zijn".'[40]

Het was deze bewondering, die, ondanks detailkritiek doorklinkt bij Henri Brunings artikel over Werumeus Buning in *De Schouw*. 'In het blad van de Kultuurkamer De Schouw vond ik één artikel over J.W.F. Werumeus Buning, van de hand van Henri Bruning [...]. Het artikel is niet politiek, ook niet impliciet', schrijft Hijmans[41].

Het is maar wat je niet politiek vindt. Een bijdrage van meer dan twee pagina's in het prestigieuze openingsnummer van een als zo belangrijk beschouwd nationaal-socialistisch blad als *De Schouw* met een omvang van 24 pagina's duidt er op dat de dichter bij de aanhangers van de Nieuwe Orde zeer in aan-

zien was. De plaatsing alleen al,. op zo'n opvallende plek, was een politieke gebeurtenis. En ook de tekst had een politieke geladenheid, de ontkenning van Hijmans ten spijt: 'Gehard, geduldig en wijs, sterk als een boom met de aarde verworteld en de teisteringen der seizoenen aanvaardend en tegelijk niet tellend, zoo wil de dichter Buning in het leven staan, en deze wil is zijn zuiverheid en kracht als mensch. Hieruit ook ontsprong zijn verzet tegen een bevreesde en famelende wereld, tegen de "zachte harten" en de "redekavelende kinderen Gods", tegen de "tevredenen", wier geluk en vrede hij God smeekt te teisteren, - wij beluisteren dan een echo van Ernest Michel's hartstochtelijke:

> O, geef ons goddelijke rampen, God,
> pers olie uit ons lijf,
> want uwe lampen gaan hier langzaam uit...'[42]

Veelzeggend is wat Goedewaagen stelt in zijn memoires van na de oorlog: 'En dat figuren als Boutens en Werumeus Buning een open oog bleken te hebben, speciaal voor onze sociale bedoelingen met de letteren en de letterkundigen, heb ik toen, juist door onze isolatie en de kloof die ons van de schrijvers scheidde, als een motief beschouwd om op de ingeslagen weg door te gaan.'[43]

De ommezwaai van Werumeus Buning was een klap voor zijn vrienden en collega-schrijvers. Nijhoff had hem vierhonderd gulden per maand aangeboden als hij weigerde zich bij de Kultuurkamer aan te melden en bovendien de *Telegraaf*-redactie verliet. Werumeus Buning weigerde op dat aanbod in te gaan. Hij kon van dat geld niet rondkomen, zei hij later en bovendien wilde hij niet afhankelijk zijn. Een zwak verweer. Ten eerste was de vierhonderd gulden per maand een voor die tijd behoorlijk bedrag en wat de afhankelijkheid betreft, die was nauwelijks groter dan de afhankelijkheid van de aanhangers van de Nieuwe Orde die de dienst uitmaakten bij *De Telegraaf* zowel als bij de Kultuurkamer.

Onwaarschijnlijk bovendien is het verhaal van Werumeus Buning dat hij geïntimideerd was door waarschuwingen dat de Duitsers op het punt stonden hem te arresteren, een indianenverhaal over vermeende spionage van Werumeus Buning lag daaraan ten grondslag. Hij zou voor de oorlog voor de Generale Staf in Finland hebben gespioneerd en bovendien zou hij voor diezelfde Generale Staf Duitse kazematten bij de Luxemburgse grens hebben bekeken en daarover informatie hebben doorgegeven[44]. Een warrig verhaal, waarbij wij met de vraag blijven zitten wat de Nederlandse Generale Staf, die van alles kon worden beschuldigd behalve van expansieve neigingen, in Finland en Luxemburg te zoeken had. Voor Hijmans speelt nog wat anders mee. Werumeus Buning is 'verbitterd over de onzakelijke en kletserige mentaliteit

van het verzet'.[45] Hierbij citeer ik de woorden van Hijmans zelf, niet die van Werumeus Buning. Biograaf en onderwerp beginnen elkaar angstig dicht te naderen.

Wat Hijmans van het verzet vindt, is inmiddels enigszins duidelijk. Hij laat ons nog meer zien, in Bijlage 15, onder de titel 'Beschouwing over literatuur en verzet, een enkele oriëntatie'[46]. Hij legt uit dat hij zijn kennis over Nederland in de bezettingsjaren voor een groot deel heeft gehaald uit Werner Warmbrunns *De Nederlanders onder Duitsche bezetting*. Het is een verhandeling die op zijn zachtst gezegd niet tot de toonaangevende studies over Nederland in de jaren 1940-1945 behoort.

'In dl III en in het bijzonder in de hoofdstukken VII, VIII en X vinden de lezers veel, dat als achtergrond kan dienen voor het conflict tussen Werumeus Buning en een deel van de literaire wereld', aldus Hijmans. In de genoemde hoofdstukken echter is over welk conflict dan ook tussen literatoren niets te bespeuren. Hijmans komt zelf ook in een later stadium tot deze conclusie als hij opmerkt dat Warmbrunn geen aparte aandacht aan de kunstenaars schenkt. 'In de index *ontbreekt* het woord kunstenaars. Is deze weglating een fout van de historicus Warmbrunn, of is na 1945 het aandeel van de kunstenaars in het verzet sterk overdreven?' vraagt Hijmans zich dan af. Bij deze vraagstelling blijft het. Wel heeft Hijmans van Warmbrunn iets anders geleerd. Als Werumeus Buning na de oorlog voor de Eereraad voor Letterkunde verschijnt en daar verslag doet van zijn illegale activiteiten heeft hij volgens Hijmans pech: 'Zeer waarschijnlijk hebben Buning's activiteiten in de O.D. (Ordedienst) hem bij de leden van de Eereraad alleen maar onsympathiek gemaakt (Warmbrunn, pg. 184-185) en heeft in zijn proces een percentage inter-illegale animositeit meegesproken. Het is echter nodig op te merken, dat Werumeus Buning in de O.D. kwam, nadat hij eerst in de L.O. (Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) had gewerkt (zie Warmbrunn, pg. 186-194).' Deze opvallende insinuatie wordt verder nergens met feiten gestaafd. De verwijzingen naar Warmbrunn zijn zelfs suggestief. Op de door hem genoemde pagina's komt Werumeus Buning in het geheel niet voor, al wekt Hijmans de indruk van wel. Bij Warmbrunn gaat het enkel om algemeenheden over OD en LO.

Wat de illegale activiteiten van Werumeus Buning betreft: daarvan is in de archieven niets terug te vinden. Wat blijft zijn de gegevens die de dichter zelf heeft verstrekt en die qua omvang en avontuurlijkheid veel overeenkomsten vertonen met zijn vooroorlogse spionageactiviteiten. Hij stelde zich, naar eigen zeggen, beschikbaar voor 'alle actief verzet, doch werd voor K.P.-werk lichamelijk nog minder geschikt geacht'.[47]

Het werd nog indrukwekkender: 'Na landing Normandië kreeg ik tot November het consigne iederen middag en avond thuis te zijn voor mogelijke berging

van verzetslieden, en later voor opname van een post van vier man en een Lewis-mitrailleur, die ik te bedienen zou hebben.'

Werumeus Buning, doorlopend thuis achter zijn mitrailleur, alleen het huis uit om op de krant te werken, het is te mooi om waar te zijn. Hij wordt bescheiden als hij verderop zegt: 'Ik sla het routine werk van deze periode over: verstrekken van informatie over Duitsche organisaties (havenvernieling), verstrekken van ijzerdraadscharen, doorleiden van gezochte O.D.-ers (o.a. de later gefusilleerde Helmig, O.D. Groningen), verstrekking van aanwijzingen tot bombardement (Duitsche artillerie-staf Lange Hut bij Arnhem, etc. etc.).'

Naarmate het einde van de oorlog naderde, namen de werkzaamheden van Werumeus Buning hand over hand toe: hij ging werken voor de inlichtingendienst CBS-SI 3: 'Ik heb diensten kunnen verlenen door huisvesting, stafkaarten, berichtgeving en medewerking [...] Alleen indien het noodig wordt geacht ben ik bereid meer uitvoerig over dezen dienst uit te weiden.'

Dat hoefde niet. De Eereraad vroeg Werumeus Buning niet om bewijzen of een andere toelichting. Voor Hijmans is de zaak duidelijk; het was allemaal waar: 'De opgaven van de verzetsactiviteiten zijn zeer duidelijk gespecificeerd; tijdens de behandeling voor de beide Eereraden is door niemand enige poging gedaan om Bunings eigen opgaven te bestrijden of te loochenen.'[48]

Dat was ook niet nodig: de activiteiten van Werumeus Buning buiten de literaire wereld stonden buiten beschouwing. De Eereraad stelde dat zelf. Men twijfelde niet aan de 'goed Nederlandsche gezindheid' van Buning. De maatregel tot verbod van beroepsuitoefening achtte de Eereraad niettemin gerechtvaardigd[49]: 'Appellant heeft zich juist voor wat deze beroepsuitoefening betreft, gedurende de bezetting tegenover zijn collega's die zich niet aanmeldden, geplaatst in een bevoorrechte positie. Het is niet onjuist, dat hij thans gedurende zekeren tijd gedwongen wordt terug te treden. Daardoor wordt aan de Nederlandsche letterkunde ook geen schade toegebracht, omdat appellant na ommekomst van dien termijn weer naar believen kan publiceeren.'

Werumeus Buning bracht nóg twee illegale activiteiten naar voren. Hij schreef een inleiding voor het in 1943 te verschijnen clandestiene *Geuzenliedboek*. Dat was juist en door Magdalena Schenk voor de Centrale Eereraad voor de Kunstenaars bevestigd[50]. Had Werumeus Buning het daar nu maar bij gelaten. Maar nee, hij kwam nu ook met een verhaal over een zender op de proppen. 'Begin Maart (den vijfden) kwam ik na lange voorbereiding een Duitsche geheime Wehrmachtszender op het spoor die tot taak had informatie naar Hamburg te zenden na bezetting van Nederland uit het Westen, gelijk toen nog steeds door de Duitschers verwacht werd.'[51]

Het vervolg is werkelijk té mooi. Werumeus Buning kreeg zomaar de zender in handen, plus het Duitse codesysteem. Na de bevrijding speelde hij de zender

én het systeem in handen van de Koninklijke Marechaussee. ‘Indien het noodig wordt geacht kan ik meer details geven, echter niet alle, daar de zaak nog bij de Field Security en Marechaussee in vooronderzoek is’, voegde de dichter er aan toe. Er was geen behoefte aan. De zaak was al onverkwikkelijk genoeg doordat Lou Lichtveld, die Werumeus Buning in *De Vrije Kunstenaar* al heftig had aangevallen, als zijn mening naar voren bracht, dat Werumeus Buning de zender geleend had van zijn zoon, die in Wassenaar bij de Inlichtingendienst werkte, in een poging om na de oorlog met terugwerkende kracht een illegaliteitsimago op te bouwen. ‘Ik wist van zijn zender en hij van de mijne niet af voor 15 Mei’, was het verweer van Werumeus Buning.

Misschien was Werumeus Buning wel een van die *Telegraaf*-redacteuren, die, zoals de krant na de oorlog herhaaldelijk stelde, een vorm van verzet heeft gepleegd (door H.A. Lunshof gekenschetst als ‘een gigantische schijn-illegaliteit [...] die tot in hoge regionen van onze samenleving doorwerkt’), zoals een witboek over de krant, door de redactie zelf samengesteld, na de oorlog wist te melden. De advocaat van eigenaar H.M.C. Holdert stelde zelfs voor ‘een gedenksteen aan te brengen voor het werk dat de redactie en directie van “De Telegraaf” in oorlogstijd hebben gedaan’. We zullen zien dat dezelfde Lunshof na de oorlog Werumeus Buning in de gelederen van *Elseviers Weekblad* opnam en beiden zullen glimlachend de regels hebben gelezen die Clinge Doorenbos in 1949 schreef over de krant toen deze weer kon verschijnen:

Bonnen raken uit de mode
Langzaamaan komt alles vrij
Moeder kan weer gasten noden
Voor weekend en theepartij
Vader als vanouds het heertje
Met zijn nieuw kamgaren pak
Kindje speelt met teddybeertje
Dat zo lang naast pop ontbrak.
En voor alle landgenoten
Is na vier jaar van geduld
Eindelijk vandaag die grote,
Stil verzwegen wens vervuld.
Telegraaf, die eens moest sterven
Op het veld van plicht en eer
Keert, gekleurd met d'oude verven
Tot haar taak herrezen weer.
Weet je nog? Je avondkrantje
Schilderde met fijne streek

Heel de toestand van ons landje
Heel de aarde, waar je keek.
Weet je nog? Die reportages
Ernstig, blij, emotioneel?
Weet je nog? Die duizend plaatjes,
Ach, wat zeiden ze je veel.
Even sluiten zich de ogen
Bij zoveel herinnering
Even maar, dan is vervlogen
't Droombeeld van wat toen verging
Het verdwijnt voor wat het heden
Wedergeeft, niet minder gaaf
Dan de krant van het verleden:
Die unieke Telegraaf.

Ten aanzien van zijn literaire werk verklaarde Werumeus Buning na de oorlog dat hij met Nijhoff en A. Roland Holst een afspraak had gemaakt, waarin hij beloofde tijdens de bezetting geen nieuwe boeken meer te publiceren. Herdrukken en vertalingen vielen daarbuiten. Over het *Spoorwegboekje* dat hij in 1944 publiceerde (verschenen bij A. Donker) werd niet gesproken, ook Hijmans zwijgt daarover. Misschien vonden zowel Werumeus Buning als Hijmans het later te gênant om dat naar voren te brengen, al was het alleen maar omdat Karel Thole aan het boekje had meegewerkt, die we als antisemitisch cartoon-tekenaar al eerder zijn tegengekomen.

‘Nieuw oorspronkelijk werk heb ik *niet* gepubliceerd, ik heb met *geen enkele* vijandelijke persoon of instantie eenige relatie onderhouden’, was de stelling van Werumeus Buning in 1945[52]. Eerder verklaarde hij ‘sedert 1942 niets creatiefs meer te hebben geproduceerd’.[53] Het werd voor waar aangenomen. Dertig letterkundigen dienden een verzoek tot revisie bij de Eereraad in, waarin werd gesteld: ‘Hoewel de ondergeteekenden over de motiveering der langdurige schorsing van Werumeus Buning hier geen discussie willen voeren, meenen zij er op te moeten wijzen, dat Werumeus Buning tijdens de bezettingsjaren met opzet geen enkel oorspronkelijk werk heeft willen publiceeren, doch slechts in de verschijning van eenige herdrukken en vertalingen heeft toegestemd.’[54]

Het punt woog zwaar, getuige het feit, dat het steeds opnieuw opduikt in de bewaard gebleven processtukken. En een jaar later op de zitting van de Centralen Eereraad voor de Kunstenaars verklaarde Werumeus Buning: ‘Met Nijhoff en Roland Holst had ik afgesproken geen oorspronkelijk werk uit te geven, aan welke afspraak ik mij gehouden heb.’[55] Hijmans neemt onmiddellijk de juistheid van deze versie aan. Sterker: hij wekt de indruk dat Werumeus Buning met

een zekere schroom en tegenzin dit soort zaken aan de orde stelde: ‘Hij kon niet pleiten in eigen zaak. De pogingen tot revisie van het eerste vonnis zijn dan ook van anderen uitgegaan, in het bijzonder van zijn vrouw, Werumeus Buning heeft altijd weinig waardering gehad voor dichters en auteurs die over zichzelf spreken, hij was er te schuw voor.’[56]

Een opmerkelijke karakterschets van een man die na de oorlog met veel verve de wonderlijkste verhalen over het verzet vertelde en die de stelling dat hij geen oorspronkelijk werk publiceerde, fel verdedigde. Hij loog daarbij, hoewel hij formeel het gelijk aan zijn kant had. Hij publiceerde geen oorspronkelijk werk (op wat gebundeld journalistiek werk na, waar niemand verder aandacht aan besteedde, ook Hijmans niet). Hij had echter wél de intentie gehad oorspronkelijk werk te publiceren en dat was dan de leugen. Hij wilde publiceren bij een ‘foute’ uitgeverij en hij had enkel het geluk dat om verschillende redenen de bundel niet meer voor de bevrijding kon worden uitgebracht. Daar maakte de dichter dankbaar gebruik van.

De uitgeverij in kwestie was *Oceanus*, een volstrekt op de Nieuwe Orde gerichte uitgeverij waarover het illegale *Vrij Nederland* in 1944 wist te melden: ‘Terwijl de boekhandelaren, beter dan de lezers, weten dat uitgeverijen als Holle en Co., Storm van Leeuwen en Oceanus fout zijn, ook al geeft de laatste werk van Boutens en Van Deyssel uit.’[57] Directeur van *Oceanus* was Robert John Goddard, die ook een heilig geloof had in de commercialiteit van de boeken van Max Blokzijl. *Ik was er zelf bij*, een verzameling radiopraatjes van deze nazi-propagandist, werd door *Oceanus* binnen het fonds gehaald.

Het was inmiddels 1942 en Goddard zag, na aandringen van de commissarissen, in dat het voor de reputatie van *Oceanus* wellicht beter was het boek elders onder te brengen. Hij verkocht de hele oplage aan NENASU, maar merkte in zijn rapport over de maanden september/oktober 1942 op, dat het boek tot op de laatste dag door *Oceanus* werd verzorgd, ‘zoodat het eigenlijk volkomen een uitgave van ons is gebleven’.

Het was deze suspecte Goddard, die Werumeus Buning benaderde om een inleiding te schrijven bij de derde druk van de *Proza*-bundel van Lodewijk van Deyssel, die ter gelegenheid van diens tachtigste verjaardag zou verschijnen. Werumeus Buning schreef de inleiding en het boek zou in september 1944 uitkomen. In het rapport van Goddard over de maanden juli/november 1944[58] lezen we dan ook: ‘De derde druk van PROZA ligt gelukkig vrijwel gereed bij onze binders te Leiden, alleen het stofomslag schijnt onderweg van Nijmegen naar Leiden verloren te zijn gegaan.’

Het boek verscheen grotendeels pas ná de oorlog, in 1946 bij *Uitgeverij Boek en Periodiek* in Den Haag, die Goddard toen had opgericht. De titelpagina was verwijderd en vervangen door een nieuwe, die op pagina 1 werd geplakt. Als

Werumeus Buning beweert geen nieuw werk te hebben willen publiceren in de bezettingsjaren maakt hij dankbaar gebruik van het feit dat in het laatste oorlogsjaar de bundel van *Oceanus* niet meer uitkwam, op een paar exemplaren na, die, om welke redenen dan ook, toch uitkwamen, zij het dat ze niet meer in de verkoop kwamen. Bij Hijmans ontbreekt trouwens iedere verwijzing naar Goddard en *Oceanus*: de uitgave in 1946 bij *Boek en Periodiek* wordt ook niet vermeld.

Het is duidelijk dat Goddard zich niet tot Werumeus Buning had gewend als deze een duidelijke tegenstander van de Nieuwe Orde was geweest. Hoe gereserveerd hij zich ook tegenover het DVK had opgesteld, de andere partij zag toch een geestverwant in hem, zoals we ook in de naoorlogse herinneringen van Goedewaagen hebben kunnen lezen.

Toen George de Sévooy zijn bundel *Beloken Land* bij de *Amsterdamsche Keurhamer* publiceerde, schreef Jan van Rheenen in *De Schouw* een lovende recensie over de bundel. Hij refereerde aan een artikel dat De Sévooy had geschreven over de redacteuren van *Criterium* (waar ik later nog op zal terugkomen). 'En inderdaad', aldus Van Rheenen[59], 'de poëzie van De Sévooy zal de dichters van *Criterium* die, om alweer uit het bovengenoemde pamflet te citeeren, "de decadentie in hun schild voeren en de slapheid de lof zongen" niet bijster hebben aangetrokken. Daarvoor is zij te gezond, te "hollandsch", te innig verbonden met de natuur, te zeer getuigend van geloof in het leven. En daarom kunnen wij niet anders dan ingenomen zijn met dit bundeltje "Beloken Land". Tegenover de eerlijke, positieve levenshouding van De Sévooy zijn de enkele, kleine onzuiverheden in sommige van zijn verzen van weinig belang. En evenmin weegt het zwaar, dat sommige zijner regels sterk aan Wérumeus Buning herinneren, zooals dat bijvoorbeeld op enkele plaatsen het geval is in "De Ballade van De Aarde", en "De Lente En De Dood". Let wel: wij spreken hier van een herinneren aan,... en niet van een onder den invloed staan van... Terwijl het óók geen schande zou zijn, indien het laatste wél het geval was: men kan een minder voorbeeld dan Buning kiezen!'

Het zal vanwege dit positieve beeld dat de nationaal-socialisten van het werk van Weremeus Buning hadden geweest zijn dat op 31 augustus 1941 zijn gedicht 'Ballade van den Boer' voor de genazificeerde radio werd voorgedragen door acteur Jules Verstracte, muzikaal omlijst door muziek van Rudolph Mengelberg. We moeten aannemen dat Werumeus Buning van deze voordracht niet op de hoogte was: Loman van het Nederlandsch Auteursrechtenbureau maakte zich niet voor niets zo druk over het gebruik dat de radio maakte van teksten zonder vooraf toestemming te vragen.

Toen de oorlog voorbij was, kwam het dus snel tot een proces voor de Eereraad met als gevolg een uitsluiting voor twee jaar van publicistisch werk en een

definitieve beschadiging van het imago van Werumeus Buning. In *Podium* bijvoorbeeld schreef P.P. Miedema een beschouwing over Werumeus Buning, waarin hij de dichter verre stelt boven de burger Werumeus Buning, een tweedeling die Van Oudshoorn plezier zal hebben gedaan. Over de houding van de burger laat Miedema weinig twijfel bestaan: 'Hij is onafhankelijk, onafhankelijker dan de zelfmoordcommando's, onafhankelijker dan de absolute nihilist. Hij mag het wagen, tegen de ganse beschaafde wereld in, het barbarendom der Nazi's vriendelijk te bejegenen. Had dit iets met Werumeus Buning te maken? Dit te beoordelen is aan U en God.'[60]

Onder het vonnis en de kritiek op zijn houding heeft Werumeus Buning zeer geleden. In 1947 verscheen zijn eerste naoorlogse bundel, *Verboden Verzen*. De verbittering over wat hem naar zijn mening was aangedaan sprak bijvoorbeeld uit een fragment van 'Ballade van de dingen die niet overgaan'.[61]

De stank van drek, rot vleesch en rottend graan,
't Gezicht der liefste die is uit haar lijden,
De aasvlieg die daarop te gast wil gaan,
De huichelaars die uw geluk benijden,
De straf, dat men gestraft wordt door zijn vrienden,
Terwijl's lands vijanden slechts straf verdienen,
Het onrecht, in den naam van recht gedaan,
En dat dit zoo zal zijn in alle tijden,
Dit zijn de dingen die niet overgaan.

En nog duidelijker in het gedicht 'Naschrift' opgedragen aan Anthonie Donker cum suis (Anthonie Donker, de dichtersnaam voor prof. dr. N.A. Donkersloot, die zitting had in de Eereraad die Werumeus Buning veroordeelde)[62]:

Met voeten moe tot bloedens toe geloopen
Toen ik een klein kind had een vers gebracht
Keerde ik weer in den verlaten nacht,
Men moet elk vers met bloed en tranen koopen.
Maar in het allereenzaamst van den nacht
Gingen de sluizen van het duister open.
En Gods licht was geweldig in den nacht.

Het duister week en zelfs het graf ging open
En niet alleen heb ik mijn dank gebracht,
Op mijne hand werd er een hand gelegd
En samen hebben wij mijn dank gezegd.

Nu denk ik het werd spoedig stervenstijd
Waar zoo de dood nederdaalt in het leven
En ben bereid. God kan mij niet meer geven
Dan deze stern, in deze eenzaamheid.
En als Hij zegent mijn herinneringen
Wilt gij een stem verbieden om te zingen
Voor alle menschen die elkaar beminnen
Tot over 't graf gezegend in de zinnen!

Maar stil, wellicht dat gij het werktuig zijt
Om mij te heffen tot de eeuwigheid,
De beul, die maakt de wond des harten open
Voor't bloed, waarmee men ieders vers moet koopen
Dan is het goed, en gij gebenedijd.

Na de oorlog kwam Werumeus Buning bij *Elseviers Weekblad* en zelfs in zijn verslaggeving stak van tijd tot tijd zijn verbittering op, zoals in een recensie van de memoires van toneelleider Cor van der Lugt Melsert[63]: ‘Een nog niet opgeloste kwestie - bijna, maar toch niet *zo* raadselachtig als het Englandspiel - is het Stadsschouwburg-Spiel dat Van der Lugt “zuiverde” en anderen in directie-zetels bracht, met vier ton subsidie en - naar men hopen mag, een kwellend, want niet al te zuiver geweten (maar wie stelt er nog prijs op een zuiver geweten?) Het is een zuiveringsverhaal van verraad en perfidie; men kent er vele zo in Nederland.’

In 1958 stierf Werumeus Buning, vereenzaamd. Hij kreeg jaren later een biograaf die hem meer kwaad dan goed deed en die zijn biografie gebruikte om zijn eigen stokpaardjes te berijden, zoals: ‘Tussen 1940 en 1945 heeft de eis van “boeken voor velen” uiteraard in diverse nuances een zwaar accent gekregen: ons volk was immers in groot gevaar. Na 1945 won de mythe van de souvereine, moraal en gemeenschap aan zijn laars lappende kunstenaar snel veld. Nu, in 1969, is er van een dilemma geen sprake meer, de vrijheidshelden A.D. 1968 weigeren dit dilemma te erkennen als een probleem, waarover honorabel te discussiëren valt. Van het verlangen naar een nieuwe gemeenschapskunst - eens in de illegale pers zo duidelijk hoorbaar - is vrijwel niets meer te bemerken. Wie er van te kikken durft, riskeert de verdenking, dat hij tussen 1940 en 1945 teveel in *De Schouw* (het maandblad van de fascistische Kultuurkamer) gelezen zou hebben.’[64]

Maar wat moeten we ook verwachten van een biograaf, die de Kultuurkamer in 1940 van start laat gaan, de begrippen ‘fascistisch’ en ‘nationaal-socialistisch’ door elkaar gooit en de illegale pers verkettert als dat bij de verdediging

van zijn dichter goed te pas komt en anderzijds bewierookt als het zijn eigen ideeën kan ondersteunen.

Na de dood van Werumeus Buning schreef Roland Holst, zoveel jaar bevriend met Werumeus Buning, vier zuivere regels. We kunnen er niet omheen te stellen, dat deze regels wellicht meer over het onderwerp hebben te vertellen dan de 367 pagina's die Hijmans er aan heeft gewijd:

> Een dichter, manbaar tot in zijn gebreken,
> wachtte, miskend, nors en vergeefs, ons teken
> van eerherstel. Voor hem zijn wij te laat;
> niet voor zijn taal, al ligt hij zelf bezweken.[65]

Het probleem echter met zo'n biografie van Hijmans is dat, indien niet duidelijk weersproken, het daarin vertelde verhaal een eigen leven gaat leiden en door anderen kritiekloos wordt naverteld. Een schoolvoorbeeld hiervan is te lezen in G.B.J. Hiltermanns *Hoe zal het nou echt*?[66], in 1987 verschenen. De titel is misleidend, want hoe het echt zat, is uit dit boekje niet af te lezen. Hiltermann neemt alle gegevens van Hijmans voor zoete koek aan en stelt zelfs dat het vonnis over Werumeus Buning 'was ingegeven door rancune en dat interillegale animositeit had meegeoordeeld'.[67] De Centrale Ereraad 'maakte zichzelf voor eeuwig onsterfelijk belachelijk' en bovendien gaf Hiltermann op zijn beurt weer de opsomming van al die door Werumeus Buning al naar voren gebrachte verzetsdaden, inclusief de weggestopte zender.

Nu is Hiltermann in zijn boekje bij voorkeur onbetrouwbaar in zijn informatie. In hetzelfde *Hoe zat het nou echt*? durft hij in volle ernst te beweren (maar dat was wellicht bedoeld als achtergrond van het gegeven dat Werumeus Buning in bezettingstijd bij *De Telegraaf* bleef werken), dat de eigenaar van de krant, H.M.C. Holdert, in de bezettingsjaren in feite slachtoffer was geworden van zijn eigen streven de krant uit de handen van de nationaal-socialisten te houden. Holdert was na de oorlog kind van de rekening, want: 'Hadden de Nazi's of N.S.B.-ers zich van zijn bezit meester gemaakt dan had hij (of zijn erven) het na de bevrijding terug kunnen vorderen. Door het te behouden verspeelde hij het.'[68] Hiltermann kon niet nalaten dan de broer van Holdert te citeren die het over 'het geniale spel van mijn broer' had. We zullen zien wat er van deze beweringen overblijft ten aanzien van Holdert en zijn erven.

De basis van dit soort geschiedvervalsing werd eigenlijk al snel na het einde van de bezetting gelegd toen H.A. Lunshof met zijn brochures *Dieven in de nacht* en *Vlag halfstok* probeerde de herverschijning van *De Telegraaf* te bevorderen. Hij had daarbij metgezellen zoals Henk van Randwijk, toen hoofdredacteur van *Vrij Nederland* stelde: 'De getrouwen, die met de heer Goedemans aan

het hoofd, de herrijzing van "De Telegraaf" als hun voorloopig levensdoel hebben gekozen vindt men vooral bij "Elseviers Weekblad" ondergebracht, zoals de oud-"Telegraaf"-redacteuren Lunshof, Hiltermann, Werumeus Buning...'[69] De loyaliteit van Hiltermann met Werumeus Buning zal van die jaren stammen.

De opmerking over 'de getrouwen [...] met de heer Goedemans aan het hoofd' was absoluut niet uit de lucht gegrepen. In 1944 was Goedemans, die *De Telegraaf* in de bezettingsjaren zo trouw als hoofdredacteur had gediend, benoemd tot commissaris van *Uitgeversmaatschappij Elsevier*. Dat had een reden en directeur J.P. Klautz lichtte dat in de commissarissenvergadering toe: 'De Heer Klautz licht terzake toe, dat hij den heer Goedemans gepolst heeft en deze eventueel bereid zal zijn een commissariaat te aanvaarden. Hij deelt mede, dat z.i. op deze wijze een toekomstige concurrentie van het Weekblad van de zijde der Telegraaf wordt vermeden.'[70]

Daar ging het natuurlijk om. Met Goedemans werd een verbond gesloten, waarvoor in ruil Goedemans en zijn *Telegraaf* het dan te verschijnen *Elseviers Weekblad* niet zou beconcurreren. Niemand van de heren voorzag dat *De Telegraaf* een aantal jaar niet mocht verschijnen. Maar omdat Goedemans na de bevrijding commissaris bleef (ondanks zijn uitsluiting als journalist) was men moreel verplicht hem nu bij te staan. En dat geschiedde. Hendrik Lunshof met zijn felle pen werd daartoe ingeschakeld. Lunshof beweerde dat de mensen van de illegale pers 'een gigantische schijn-illegaliteit hadden gecreëerd'. Met als doel? *De Telegraaf* in bezit te krijgen. En dat was onrechtvaardig, want het was juist *De Telegraaf* die verzet had gepleegd.

De krant was 'een toevluchtsoord waar zij hun vaderlandse gevoelens konden spuien' en bij de illegale pers zaten mensen die 'met Goebbels uit dezelfde beker der gemeenschappelijke passie dronken, waarin de Duitser na elke dronk genoeg infectiesporen naliet om de anderen te vergiftigen',[71] stond in 1947 te lezen in een Witboek van *De Telegraaf*-redactie, om aan te tonen dat de krant in feite een verzetskrant was. Veertig jaar later blijkt er weinig veranderd: de onzin die toen werd gespuid en die door Van Randwijk met een Zwartboek werd bestreden, komt, in gematigder vorm bij Hiltermann, die toen al door Van Randwijk werd genoemd, terug. Geschiedvervalsing blijkt onuitroeibaar en beperkt zich niet enkel tot het land der letteren.

Hoeveel de opmerkingen van Hiltermann over Werumeus Buning waard zijn, weten we inmiddels. Maar die bewonderenswaardige Holdert? Hoe zat het daar dan mee? Is het mogelijk dat een man als Hiltermann aan alle feiten voorbijgaat? Inderdaad: dat is mogelijk.

H.M.C. Holdert, geboren in 1870, was een man die maar één doel voor ogen had: hoe loods ik mijn krant door de bezettingsjaren heen en hoe verdien ik zo-

veel mogelijk geld. En daarbij was hij er, in de beginfase althans, van overtuigd dat de Duitsers de oorlog zouden winnen. Hij probeerde dan ook via diezelfde Duitsers een deel van zijn in de Verenigde Staten belegde kapitaal naar Nederland over te hevelen. Hij deed meer. Via zijn zoon H. (Hakkie) Holdert, een felle nationaal-socialist die zich eerst bij de NSB, later bij de SS had aangesloten, kwam Holdert in contact met ir. C.J. Huygen, van september 1940 af secretaris-generaal van de NSB. Huygen had aan Hakkie Holdert gevraagd of deze het bedrijf kon polsen in verband met een bedrag van f 25 000 dat de NSB nodig had om uniformen voor de WA te kopen. Hakkie Holdert sprak erover met zijn vader en het kwam tot een overleg tussen Holdert en Huygen. Het resultaat was dat Huygen als adviseur in dienst trad van *De Telegraaf* voor f 1000 in de maand en bovendien kreeg de NSB de gevraagde f 25 000.

Er kwamen meer giften. Winterhulp kreeg f 16 000, het Vrijwilligerslegioen dat bestemd was voor gevechten aan het Oostfront f 10 000, het National Sozialistische Volkswohlfahrt f 5000, Vreugde door Arbeid f 1000 en Huygen in totaal een bedrag van f 65 000. Dit alles kan dan niet anders gezien worden dan in het kader van het verzet van de krant. Contact met de vijand leidde tot verzet. Clinge Doorenbos zou het in 1947, in de strijd voor terugkeer van *De Telegraaf*, als volgt verwoorden:

> Deze Telegraaf-redactie
> Houdt de vijand aan de praat
> En dat is de ware reden
> Waarom er pro-Duits in staat
> Elke lezer die kon *lezen*
> Ieder lid van elk gezin
> Las met d'ogen op de regels
> Met zijn hart er tussen in
> 't Heeft aan veel redactieleden
> Heel wat narigheid gekost
> Wanbegrip en moeilijkheden
> Maar - zij bleven op hun post.[72]

Holdert was ook eigenaar van de N.V. Drukkerij *Elsevier* (niet te verwarren met de gelijknamige uitgeversmaatschappij). Deze drukkerij verzorgde een stroom van publikaties, zoals *Führerinnendienst, Führerdienst; Die Kraft des Deutschen Volkes; Revolution; Kampfbrief; Soldatenbrief der* NSDAP; *Germaansche Landdienst; De Misthoorn*.

Dat Holdert meer zag in de NSB en zijn vriend Huygen dan enkel pionnen in een tactisch spel, mag blijken uit zijn begin 1944 opgemaakte testament. Van

de NSB hoefde hij, met de nederlaag van Duitsland in zicht, niets meer te verwachten. Toch zou Huygen nog een legaat krijgen van f 10 000.

Het rumoer om de terugkeer van *De Telegraaf* voerde tot hevige emoties. *De Telegraaf* werd in feite het symbool voor de collaborerende pers en dat heeft de krant dan ook moeten bezuren. Het antwoord van *De Telegraaf* in de pleidooien van mensen als Lunshof was onzuiver en dat wekte op zijn beurt de woede op van iemand als Van Randwijk, die zich vooral opwond over een uitlating van mr. L.G. Kortenhorst die de houding van *De Telegraaf* 'Holland op zijn best!' had genoemd.[73]

'Dát is het gevaarlijkste van alles', repliceerde Van Randwijk, 'want als dát waar is, dan is het offer van onze gevallenen dwaasheid geweest; dan heeft onze Koningin voor de radio nutteloze verhaaltjes verteld; dan is de vrijheid bedrog; het lot van de Jood onzeker, onze democratie een zaakje van "het redden van de machines", het onverbiddelijk "neen" van het Christelijk geloof, dat in de zwarte tijden zoveel mannen en vrouwen de kracht gaf om pal te staan een dwaze, onverstandige eis, dan zijn Titus Brandsma en Dominee Kaptein voor een illusie doodgemarteld. Ze hadden immers slimmer, "*genialer*" moeten zijn.'[74]

Wie terugziet op de collaboratie van de Nederlandse pers, vraagt zich af wat *De Telegraaf* bewogen heeft op zo'n domme wijze geschiedvervalsing te plegen. Of het zou de verontwaardiging moeten zijn dat uit de veelheid van collaborerende bladen juist *De Telegraaf* gekozen werd om alle gram op te richten en dat men uitging van de oude stelling, dat de aanval nu eenmaal de beste verdediging vormt.

Nu die emoties zijn geluwd kunnen we vaststellen dat de collaboratie van *De Telegraaf* in feite niet afweek van die van bladen als de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, het *Algemeen Handelsblad, Het Volk* en nog een serie provinciale bladen. Wellicht was alleen de toon van *De Telegraaf* van tijd tot tijd agressiever, maar dat behoorde tot het karakter van de krant en kan niemand hebben verrast.

De inhoud van de kranten werd voorgeschreven en daarbij kwam nog een dosis eigen initiatief. De reactie van al die kranten op wat er politiek en maatschappelijk in Nederland gebeurde, verschilde weinig. Kón ook weinig verschillen, want daar zorgde de overheid voor.

In zijn studie over de legale pers in bezettingstijd geeft René Vos een duidelijk beeld van de houding van *De Telegraaf* in vergelijking met die van andere bladen.[75] Dit genuanceerde beeld betekent overigens niet dat daarmee de woede van Van Randwijk zoveel jaar na dato voor een deel ongerechtvaardigd was. Zijn woede richtte zich op de pogingen van Lunshof c.s. de krant ten tonele te voeren als het schoolvoorbeeld waarop tussen 1940 en 1945 verzet moest worden gepleegd.

Veel van de meningen over *De Telegraaf* in oorlogstijd zullen beïnvloed zijn

door de wijze waarop oud-redacteuren van de krant ná de oorlog meenden in de aanval te moeten gaan. De andere kranten probeerden niet, of nauwelijks, die geschiedvervalsing te plegen en bleven daardoor overwegend buiten schot.

Maar elk van de kranten, in welke gradatie dan ook, verrichtte hand- en spandiensten aan de bezetter en op elk van hen kon het gedicht slaan (van de hand van Jan Campert) dat na zijn dood in *De Vrije Kunstenaar* werd geplaatst:

Wat doe jij, nu je land wordt getrapt en geknecht,
Nu het bloedt uit ontelbare wonden,
Wat doe jij, nu je volk wordt ontmand en ontrecht
Door de zwarte en feldgraue honden?

Wees vervloekt jij, die azend op 't goud van de beul
Hem zijn roofburchtenbouw helpt volvoeren,
Wees vervloekt jij, die laf in het slavengareel,
Hem zijn worgstrikken strakker helpt snoeren.

Wees veracht jij, die slap van zelfzuchtige angst
Tracht de grievendste toon te negeeren,
Wees veracht jij, die jaagt naar gewin en genot
Waar je broers rondom je krepeeren.[76]

De geschiedvervalsing die tot en met Hiltermann rond *De Telegraaf* wordt bedreven is daarom ook zo onnozel, omdat het een firma betreft. Mensen kan hun daden worden nagedragen; zij blijven verantwoordelijk voor wat ze ooit deden. Firma's daarentegen bestaan uit een verzameling mensen met een naam erop geplakt. Niemand vraagt meer om een verdediging van de toenmalige firma, zoals niemand ook in ernst een firma van nu het gedrag in bezettingstijd van toenmalige eigenaars en personeelsleden zal nadragen. Dat laatste gebeurt echter wel en daar moeten we vermoedelijk de reactie van Hiltermann C.S. uit verklaren.

Er is nog een andere vorm van suspecte geschiedschrijving mogelijk. Hebben we bij Voeten en Smit gezien dat zijzelf hun eigen visie op de werkelijkheid creëerden, zagen we bij Werumeus Buning dat hij een biograaf kreeg die hij niet verdiende, bij Hiltermann een geschiedschrijving waar niemand om vroeg; bij Ed. Hoornik zien we een veel complexere verdoezeling van de werkelijkheid. Zowel Hoornik als zijn omgeving, zijn vrienden en collega's, hebben het beeld van Hoornik in bezettingstijd voorzien van dermate zwaar aangezette accenten, dat het bijna onmogelijk werd zijn 'werkelijkheid' nog zuiver te zien.

In een artikel over de bloemlezing van Jeroen Brouwers, *Hij is reeds aan de Overzijde*, maakte W.F. Hermans van de gelegenheid gebruik een frontale aanval te openen op de herinnering aan Ed. Hoornik[77]. Hermans memoreerde in zijn artikel een bijdrage van Ed. Hoornik aan het *Algemeen Handelsblad* van 31 juli 1941, waarin hij een vraaggesprek had met de overtuigde nationaal-socialist Henri Bruning, een stuk waarop ik terugkom, maar waarin zinsnedes voorkwamen als ‘de definitieve en volledige vrij-making van de Germaanschen mensch, van het Germaansche wezen: de vrijmaking in een even sterke (trouwe) als eenvoudige gebondenheid aan de waarachtige waarden (en plichten) van dit leven’.[78]

Over Hoornik had Hermans een duidelijke mening: ‘'t Had slecht met Hoornik kunnen aflopen, na de bevrijding. Maar hij had geluk. Geheel per vergissing pakten de Duitsers hem op en brachten hem naar het concentratiekamp Dachau. En weer had hij geluk, want hij bracht het er nog levend af! En toen, na de bevrijding, was iedereen, ook ik, van mening dat de arme Hoornik Duitslands geestesleven grondig genoeg had leren kennen daar in Dachau, om er verder het zwijgen maar toe te doen.’ De reacties op het artikel van Hermans zouden overweldigend moeten zijn, gezien de grote schare vrienden en bewonderaars van Hoornik, maar niets van dat al. ‘Hermans' jongste mededelingen in *Elseviers Magazine* zijn met suizende stilte ontvangen. Mij verbaast dat’, constateerde Jan Zandbergen in *Propria Cures*.[79]

Zelf had Zandbergen zich eens uitgelaten over de oorlogsjaren van Bert Voeten zonder verder in bijzonderheden te treden. ‘Nooit werd er zo lang aan mijn kop gezeurd als juist over dat ene stukje. [...] Nu zegt Hermans net zulke nare dingen en blijft het stil. Hoe zou dat nou toch komen? Zal ik het antwoord geven? Is het omdat Hoornik niet zo'n grote dichter is als Slauerhoff? Maar dat is Voeten immers ook niet! Is het omdat niemand *Elsevier* leest? Nooit ging een transfer van Hermans met zoveel publiciteit gepaard, dus dat kan het ook niet zijn. Is het omdat Hoornik dood is en Voeten niet? Ja en nee. Over de doden mag niets dan slechts gezegd worden, mits ze in hun bed de laatste adem uitbliezen. In Nederland mag je namelijk alles zeggen, als het slachtoffer maar een natuurlijke dood gestorven is, en er een wachttijd van enige jaren in acht genomen is.’

Zandbergen heeft inderdaad gelijk: de stilte na het artikel van Hermans was opvallend. Twee nummers later kwam er een ingezonden brief[80] maar die ging over Anton van Duinkerken. Weer een week later nog een ingezonden brief[81] waarin Hermans enkel aangevallen werd omdat hij de uitlating van Mulisch over Ed. Hoornik (‘Je laat een leegte achter’) belachelijk maakte en de briefschrijver stelde dat hij op deze wijze ook clichés die Hermans gebruikte, aan kan vallen. Verder geen enkele reactie in *Elseviers Magazine*. Betekent dit dat Her-

mans gelijk had met zijn felle attaque op de houding van Hoornik in de oorlogsjaren? Welzeker. Hooguit kan gesteld dat de waarheid wat gecompliceerder is en daarom wellicht interessanter. Ik zal in cirkels om Hoornik draaien voordat ik des poedels kern raak: het interview met Bruning, door Hermans al triomfantelijk aangehaald.

Het begin is voor ons onderwerp het minst relevant: de arrestatie van Hoornik. Hij verdween daarna naar Dachau. Voor Hoornik zelf en zijn oeuvre na de oorlog zou Dachau van groot belang zijn. En wellicht ook voor het beeld dat van Hoornik zou worden gegeven.

De arrestatie had plaats op 19 augustus 1943. In de maanden daarvoor had Hoornik een half ondergronds, half bovengronds leven geleid. Het was een intermezzo, ingeluid met zijn vertrek bij het *Algemeen Handelsblad* in september 1942. Op deze datum kom ik nog terug.

Na zijn ontslag bij de krant dook hij onder in Hoorn. Hij schreef daar later over: ‘Midden in de oorlog heb ik daar een paar maanden mogen wonen in de Hoofdtoren. We gaven er clandestien literaire avonden. Bloem las er uit zijn gedichten; later kwamen Nijhoff en Roland Holst. In had in die torenkamer een werktafeltje voor een der nissen, waaraan ik, als ik opkeek, uitzag op zee. Over het water ging de zon op met lange zilveren strepen. De dag bracht geen andere geluiden dan het droge tikken van de zware klok en het krijsen van de meeuwen, en soms mijn eigen onrustige hartslag als er een Duitse boot was binnengevaren en een marineofficier beneden met de havenmeester sprak.’[82]

Het onderduikadres in Hoorn behoorde aan Jo Bouvrie, lerares aan de Huishoudschool, organisatrice van schrijversavonden, waar onder anderen Roland Holst en Johan van der Woude menigmaal te gast waren.

Steeds vaker ging Hoornik terug naar Amsterdam, naar zijn huis in de Stadionstraat. Het was in deze periode dat hij contacten zou hebben gehad met de groep CS-6. Tenminste: als we hem op zijn woord geloven, dat trouw werd doorverteld door Mies Bouhuys en daarna weer overgenomen door 's rijks geschiedschrijver. Allereerst dan de vraag: wat is CS-6?

CS-6 is een van de belangrijkste verzetsgroepen in Nederland geweest en we zijn de groep al eerder tegengekomen bij de aanslag op Reydon, de man die enkele weken secretaris-generaal van het DVK is geweest. De groep had de naam CS-6 ontleend aan het adres Corellistraat 6 in Amsterdam, waar twee leden van de groep, Gideon Willem en Jan Karel Boissevain woonden. Andere leden van de groep waren Leo Frijda, Jan Verleun, Gerrit Kastein en Hans Katan. De groep was naast de aanslag op Reydon ook verantwoordelijk voor de aanslag op generaal Seyffardt, de aanvoerder van het Nederlandsch Vrijwilligerslegioen, op dr. F.E. Posthuma, de gemachtigde voor Mussert van

landbouw en visserij en op verscheidene 'foute' politiemensen. Daarnaast pleegde de groep meer of minder geslaagde sabotageacties. In geen van de documenten over CS-6, aanwezig in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie is iets terug te vinden van welke betrokkenheid van Hoornik bij CS-6 dan ook.

Het is opvallend dat het blad *Lichting* (waarover in het volgend hoofdstuk meer) dat nauwe banden met CS-6 onderhield en dat na de arrestatie en executie van de meeste leden van CS-6 dan ook ophield, zich eind 1942 nog negatief over *Criterium* en Hoornik uitliet, verwonderlijk als we uit zouden gaan van betrokkenheid van Hoornik bij de groep.

Bij een terugblik op het 'verschijnsel Tijdschrift' in *Lichting*, onder redactie van Gerrit de Jongh en Theo Hondius, kwam de stelling voor: 'Wat stellen de soepelen van geest die desniettemin weigeren zich voor de volksche boerekar te laten spannen tegen "De Schouw" en dergelijke? (Een behoedziek Groot-Mokums orakel als "Criterium" toch zeker niet!)'[83]

Eén ding was duidelijk: de redactie van *Lichting* had weinig op met *Criterium*, die 'vaste dogmatische kern van dichters en epigonen, door Ed. Hoornik vergaard'. Mulder zou dan ook juist stellen, dat *Lichting* zich 'zeer kritisch' opstelde ten aanzien van *Criterium* en dat het 'de neutrale openheid en het *romantisch-nationalisme*' 'als te slap, te onzijdig in een tijd die een principieel standpunt eiste' afwees.[84]

Die verschillende visies op de houding in bezettingstijd, het principiële links gerichte CS-6 en daarmee verbonden het blad *Lichting* enerzijds en de in die fase weinig principiële, toen bepaald niet linkse en schipperende Hoornik anderzijds, zullen nauwelijks verenigbaar zijn. Hoe zou een verzetsgroep in zee kunnen gaan met een man wiens naam zo manifest in een krant als het *Algemeen Handelsblad* verbonden was met 'foute' artikelen?

Hoornik had tijdens zijn onderduik in Hoorn gedichten geschreven waaronder 'In den Toren', waarvan de beginstrofen luidden:

Ik stond voor het raam in den toren,
een meeuw steeg hoog boven de ree
en ging in de ruimte verloren:
zoo waren mijn dagen aan zee.

Een keer dat ik zat in gedachten
van heimwee vervuld naar de stad,
naar het diepe groen van de grachten
en het diepste dat ik bezat,

was het net als hoorde ik ergens
van over het water een stem:
''t Is niet hier, 't is niet daar, het is nergens,
was die stad ook Jeruzalem.'[85]

Deze gedichten zouden onder de titel *Tweespalt* illegaal worden uitgegeven door Bert Bakker. Drukker was Fokke Tamminga en *Tweespalt* was de eerste uitgave van de Mansarde-pers.

Bert Bakker stelde voor dat ten huize van Hoornik de Mansarde-pers met een feest zou worden ingewijd. Hij zou dan de nieuwe bundel, waarin een portret van Hoornik door Willink was opgenomen, meenemen. Hoornik over dat feest: 'Een keer, toen ik weer eens in mijn eigen huis sliep, kwamen de Duitsers. We waren een beetje aan het feestvieren met de Haagse uitgever Bert Bakker, in verband met de die dag opgerichte Mansarde-pers die clandestiene uitgaven zou gaan verzorgen. Het erge was, dat zich die nacht in mijn huis ook Hans Katan bevond, een geweldig moedige jonge vent, die voor geen verzetsdaad terugdeinsde en die kort na zijn arrestatie is gefusilleerd. Zelf ging ik eerst naar Vught, later naar Dachau.'[86]

Op die negentiende augustus 1943 werden Katan, Bert Bakker, Gerard den Brabander en Ed. Hoornik gearresteerd, gevolg van een telefoontje van de buren die de politie hadden opgebeld wegens geluidsoverlast.[87] Toen Katan werd ontdekt, was zijn lot bezegeld (hij werd gefusilleerd) en ook Ed. Hoornik zou merken wat het betekende in de handen van een politiestaat te vallen. Bert Bakker en Gerard den Brabander werden vrijgelaten, Den Brabander na enkele dagen, Bakker pas op 2 oktober. Dat gebeurde door bemiddelling van prof. mr. J. Oranje.[88] Deze had behoorlijk veel invloed bij de Duitsers en wist daar dankbaar gebruik van te maken. Hoornik kwam niet vrij; per slot van rekening was hij de gastheer van Katan en dat werd hem aangerekend. Net als wij hebben de Duitsers geen spoor van verbindingen met CS-6 gevonden, zijn lot was anders vreselijker geweest.

Eduard Jozef Antonie Marie Hoornik werd op 9 maart 1910 geboren als zoon van de achtenvijftigjarige Pieter Hoornik, van beroep stoelenmatter en de vijfenveertigjarige Petronella Vogel. Curieuze bijzonderheid: de oudste zuster van zijn vader was de beroemde Sien van Vincent van Gogh.

Zijn eerste herinneringen? Wellicht deze:

Soldaten bezetten het plein
de sneeuw was tot hardsteen bevroren,
voor het standbeeld stond het kanon.[89]

Als dichter debuteerde Hoornik in het *Roomsch Studentenblad* in 1929 met het aan zijn vader opgedragen gedicht ‘Mist’:

> En al mijn denken gaat uit naar één herinnering;
> vaders ogen, die oneindig droevig zijn,
> starend-stom in rafelende zenuwpijn,
> door dichte mist omgeven lijkt roerloos ieder ding.[90]

In hetzelfde jaar ging hij de journalistiek in. Hij kreeg een aanstelling bij *De Tijd*. Hij zou er bijna vier jaar blijven. Het was in deze periode dat hij in Bad Ems zijn latere vrouw, een Duitse, leerde kennen. ‘Goddank’, zou Hoornik zich na de oorlog herinneren, ‘had ik in Duitse treinen in dat dorp waar mijn meisje woonde, zonder nog precies te weten wat het nationaal-socialisme inhield, genoeg gehoord en gezien van die massabijeenkomsten met vlaggen, paradepassen en gebral, waar ik mijn hele leven als de dood voor ben geweest, goddank ook hadden de Amsterdamse vrienden met wie ik in die jaren verkeerde, mij goed opgevangen: een roomse jongen uit Den Haag, zo groen als gras. Zij hadden mij klinkklaar duidelijk gemaakt hoe de Kerk, de uitbuiting en onderdrukking van de allerarmsten en het fascisme, die drie, in elkaars verlengde liggen. Het verraad van de katholieke Centrumpartij in Duitsland, dat de weg voor Hitler vrijmaakte, deed daar nog eens een schepje bovenop. Zodoende was ik immuun voor die fascistisch “angehauchte” kliek rond *De Nieuwe Gemeenschap* en Zwart Front, die met protectie en mogelijkheden tot publikatie menig rooms dichtertje in hun netten gevangen heeft.’[91]

We zullen nog zien in hoeverre deze woorden de volle waarheid dekten. Feit is wel, dat Hoornik zich in het katholieke milieu van *De Tijd* steeds minder thuis voelde en de kans greep om per 1 februari 1933 over te stappen naar het *Algemeen Handelsblad*, waar hij redacteur-binnenland werd. Hij kwam daar zo ongeveer gelijk met het belangrijkste internationale en Nederlandse nieuws de krant binnen: Hitlers machtsovername in Duitsland en de muiterij op de Zeven Provinciën. Hij was nachtredacteur toen op 10 februari 1933 het bericht van het bombardement van het schip binnenkwam. Hij bewerkte de kopij en zette er koppen boven. Tussendoor zat hij in café Heddes, pal naast de krant en schreef er zijn gedicht ‘Verantwoording’:

> Ik schrijf nog een paar nieuwtjes voor het ochtendblad
> en wacht, er kan nog altijd iets gebeuren.
> ‘Wij mogen nooit wat missen’, dat
> herhaalt de hoofdredactie uit den treure.

Ik wacht en rook een sigaret tot troost,
maar ratten vreten aan mijn dromen,
er vaart een schip met muiters in de Oost
en deze nacht moet daar een eind aan komen.

Ik wacht en tussen slaap en waken
word 'k weer een kind en speel op 't oude plein,
waar populieren aan de hemel raken
en moeders ogen gluren door 't gordijn.

De slinger van de klok gaat af en aan,
ik hoor de tijd met tikken verder lopen: -
Ik zal Aneto nu maar bellen gaan,
hoe het in onze Oost is afgelopen.[92]

Aneto was het persbureau waar het *Algemeen Handelsblad* de berichten vandaan haalde over de Zeven Provinciën en de nachtredacteur bewerkte de kopij zoals het betaamde, inclusief de opmerkingen van *Aneto* die voor een persbureau niet al te objectief waren: ‘De muitende bemanning blijft voorloopig aan boord van het schip. Aldaar worden de belhamels uitgezocht.’

Het zullen de eerste tekenen zijn geweest van het dilemma waarvoor Hoornik, de journalist, zich geplaatst zag tegenover Hoornik, de dichter, met vrienden als Gerard den Brabander en Maurits Dekker die duidelijk tot het linkse kamp behoorden en hem naar hun denkrichting trokken. Dit laatste gebeurde bijvoorbeeld in 1938, toen Maurits Dekker als reactie op de ‘Kristallnacht’ een brochure samenstelde onder de titel *Een schot viel in Parijs* en Hoornik daarin zijn bekend geworden ‘Pogrom’ plaatste.

Op 't Rembrandtsplein gaan de lantarens branden,
over de daken sproeit een lichtfontein.
- Ik druk mijn nagels dieper in mijn handen.

De Jodenbreestraat is een diep ravijn;
ik zie mijn schaduw dansen op de wanden.
- Het is maar tien uur sporen naar Berlijn.[93]

Wellicht was dit de oplossing die Hoornik voor het moment had gevonden: ‘Dostojevski heeft het probleem samengevat in de vraag: moet de wereld vergaan of zal ik mijn thee drinken?’ zei hij na de oorlog tegen Fernand Auwera[94]. ‘Anders gezegd: moet ik als schrijver mijn ogen sluiten voor de afgrijselijke

werkelijkheid om mij heen en leven in de wereld van mijn verbeelding, of moet ik mijn talent gebruiken om te ageren tegen toestanden, die ik mensonwaardig vind? Iedere schrijver zal dat conflict op zijn eigen manier moeten oplossen; het is een soort van oorlog in jezelf.'

Hoornik had toen hij bij het *Algemeen Handelsblad* kwam twee dichtbundels gepubliceerd, in 1936 *Het Keerpunt*, een jaar later gevolgd door *Dichterlijke diagnose*. Ook als redacteur en medewerker aan verschillende bladen was hij actief: hij schreef voor *Groot Nederland* en werd daarnaast redacteur van *Helikon*. Hij publiceerde ook een gedicht in *De Nieuwe Gemeenschap*, het fascistische tijdschrift met sterk antisemitische tendensen.[95] De publikatie van dat gedicht staat wel in contrast met de eerder van Hoornik geciteerde opmerking dat hij immuun was voor die 'fascistisch "angehauchte" kliek rond *De Nieuwe Gemeenschap* en Zwart Front, die met protectie en mogelijkheden tot publikatie menig rooms dichtertje in hun netten gevangen neeft'. Albert Kuyle en de zijnen zullen wel in hun schik zijn geweest met de rancuneuze regels uit het gedicht 'Stem uit Twente' dat de jonge Hoornik inzond:

> Het heeft geen zin te zeggen: Staakt! of dooft de vuren!
> geen zin naar links of rechts te gaan,
> want wij, en wij alleen, moeten het toch bezuren,
> en onderkruipers zullen eeuwig tussen de getrouwen staan.
>
> Het heeft geen zin: want wie betaalt de huur,
> en wie het brood?; geen zin, want tegen paardelijven, sabels en geweren
> tegen de huicheltronies van het bondsbestuur
> kan zich geen sterveling verweren.

Waarom zullen Kuyle en de anderen tevreden zijn geweest? Omdat de toon van het gedicht overeenkwam met de verbittering die ook uit hun regels sprak. Zij hadden hun ideeën, waarvan ook Hoornik kennis kon nemen, eerder in een verklaring in *De Nieuwe Gemeenschap* afgedrukt[96]: 'Wij hebben vergeten den samenhang van natuur en bovennatuur tot het basement onzer beschouwingen te maken. Vandaar dat men het volk ziet als een groepeering van klassen - niet als een natuurlijke streefeenheid - en men van "sociaal" spreekt waar "volksch" de term zou moeten zijn. "Volksch" is ook "sociaal". Het is alleen meer dan dat. Volksch is iedere kunst, die maatschappelijk te verantwoorden is. Het is de kunst die in den meest volmaakten vorm de uitdrukking is van alle universeele menschelijke goederen. De kunst is niet het privilege der burgerlijke salons, noch van het privé-kantoor der partij-bonzen of der revolutionaire huiskamers à la Oome Keesje.'

Het was borrelpraat die in snel tempo verwerd tot het heftigste antisemitisme dat literair Nederland had gekend, zoals Scholten in zijn *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap* zo treffend samenvatte: ‘En in steeds toenemende mate wenst *De Nieuwe Gemeenschap* daarbij duidelijk te maken van welke kant deze “volksche” weelde bedreigd wordt. Het is “een joodsche beursman” die de bedoeninkjes der volksgenoten bedreigt, het is de “joodsche bioskoopexploitant” en het is “joodsche Sexualwissenschaft” die het geloof en de zuiverheid der jeugd bedreigt, het is “joodsche pornografie” die een gevaar oplevert voor het functionneren van een gezonde literatuur. Het is wederom Albert Kuyle die in termen van het schandelijkste antisemitisme voorgaat, wanneer hij zijn Hagel richt op het “joodsche ietwat uitverkoop-achtige karakter” van *De Groene Amsterdammer*: “De inhoud is nog een beetje grover geworden. Er zijn nog meer schreeuwbekken bijgekomen, nog meer joden die met hun handen praten, nog meer lieden die maken dat men zich in den vreemde voor zijn Nederlandsche nationaliteit maar al te vaak moet schamen. Het kop- en staartloze ge-Meier van Josephus Jitta doet geen vlieg kwaad, zoolang geen vlieg er door wordt opgeschrikt. Maar de uitgeweken en gederacineerde horde, de handpraters van groot Mokum en de van markt-internationalisme doortrokken Cohens en Jordaa'ns en de andere Brammen en Mozes'sen, al of niet onder een pseudoniem schrijvend wanneer ze zich (terecht) schamen over hun nu eens niet (o, wonder!) te loochenen afkomst”. Kuyle verbaast er zich over dat deze “vlegels” de kans krijgen “trambalcongrapjes over Hitler te vertellen”.

“Waarom hiertegen van regeeringswege niet meer en sterker wordt opgetreden is een raadsel, dat niet alleen ons bezig houdt. Want, nog daargelaten de voor de hand liggende reden dat we hier met een bevriend staatshoofd te doen hebben, blijft het blameerend voor een land wanneer een spleetbekkig deel van zijn scribenten hun kromme vingers niet van een groot man afkunnen houden”. En het kan kennelijk nog erger: Wij zijn van meening dat vrije meeningsuiting alles minder dan een recht is voor de meesten. Wij zijn van meening dat in deze zaken het spreekkorende en het schrijvende, geestelijke vulgus over een enkele, (scherptandige) kam moet worden geschoren. Blijft er dan al eens een pluk “gezond” haar hangen, dan is het nóg zoo erg niet. Want wat in *deze* milieus gezond heet is het immers nog bij lange na niet in ons oog, in het oog van menschen die vanuit een zoo zuiver mogelijk gefundeerd beginsel het gewroet beschouwen, dat hier cultureele arbeid heet’. Men mag dan ook ‘met blijdschap en hoop de dag verwachten waarop dit alles stil zal zijn gedecreteerd. Misschien komt er dan nog eens een Kerstmis met verrukkelijk romantisch sneeuw op het prikkeldraad. In de barakken kan dan de kachel met het Dictatuur-nummer van den groenen hand-prater worden aangemaakt.’[97]

Er is geen enkel signaal dat Hoornik in de jaren '35 tot '37 zich tegen mensen

als Kuyle verzette. Terwijl hij toch, volgens de herinneringen van Mies Bouhuys in 1934, naar aanleiding van het Jordaanoproer tegen een politiecommandant zei dat deze een fascist was. Hij zei dat naar hij zelf meedeelde op de zetterij: 'Een deining! Ik had alleen de typografen aan mijn kant.'[98]

Misschien was Mies Bouhuys niet compleet geïnformeerd, want in haar herinneringen noemde ze verschillende bladen waaraan Hoornik meewerkte, op *De Nieuwe Gemeenschap* na. Het gedicht 'Stem uit Twente' publiceert ze wel zonder te vermelden in welk blad het oorspronkelijk gestaan had. Ook *De Nieuwe Gids* vermeldde ze niet, terwijl Hoornik daar in 1938 in publiceerde op een moment dat Alfred Haighton, een van de ergste antisemieten uit die tijd, het heft in handen nam. De gedichten van Hoornik stonden in het augustus-nummer. Hoornik zou overigens daarna zijn medewerking aan *De Nieuwe Gids* opzeggen, nadat achtentwintig literatoren hem in een manifest daarin vooraf waren gegaan. Op Haighton en *De Nieuwe Gids* kom ik in deel II terug.

Hoornik bleef bij het *Algemeen Handelsblad* door de jaren heen redacteur binnenland. In de herinneringen van Mies Bouhuys wordt 1939 genoemd als de datum waarop hij aan de kunstredactie ging meewerken[99]. 'Op de kunstredactie, waar ik sinds 1939 aan meewerkte', laat ze Hoornik vertellen, 'zaten figuren die "fout" waren. Ze wisten natuurlijk precies wie mijn vrienden waren en met hoeveel walging ik nog op die krant werkte, waar de lezers de Duitse overwinningen grootscheeps kregen voorgeschoteld.'

Waar het jaartal 1939 vandaan komt, is onbekend, want pas in 1941 zien we Ed. Hoornik voor de eerste maal genoemd als medewerker van de kunstredactie. Maar toen was het ook gelijk raak. Hij debuteerde als kunstredacteur van het *Algemeen Handelsblad* met het artikel, waaraan Hermans refereerde[100]. Ook is het opvallend dat Hoornik tot de kunstredactie toetrad vlak na de eerder beschreven machtsovername bij de krant, een bijzonder ongelukkig moment dus om voor het eerst in de nieuwe cultuurpolitiek aan te schuiven, onder verantwoordelijkheid van nota bene Chris de Graaff, die de fatsoenlijke Maurits Uyldert was opgevolgd, en dan nog wel met een interview waarin Henri Bruning onbekommerd zijn nationaal-socialistische ideeën kon spuien.

Henri Bruning was een fanatieke nationaal-socialist en hij maakte daar ook geen geheim van. Hoornik noemde hem in het interview dat op 31 juli 1941 verscheen 'een zuivere Nederlander'[101], wiens 'studies over het gezag wel als bijzonder scherpzinnig of indringend gekenmerkt mogen worden', met recht een opvallende visie op Bruning.

In het interview krijgt Bruning alle gelegenheid het verschil uit te leggen tussen de begrippen 'volksch' en 'völkisch'. 'Volksche literatuur' was volgens Bruning steeds meer in de verdrukking geraakt, maar er was een lichtpunt: 'Thans is het offensief ingezet, en zoo, door dezen strijd, die voor de Germaansche vol-

ken een strijd is geworden op leven en dood komt het, dunkt mij, dat men thans veelal onder “volksch” verstaat datgene waarin die *strijd* een weerklank vindt, wat van dien *strijd* de gestalte, de positieve uitdrukking is.’ (Voor de volledige tekst van dit interview: zie Bijlage XIV.)

Bruning klaagde erover dat voor de moderne Duitse literatuur (hij bedoelde dus de literatuur onder de nazi's) zo weinig belangstelling bestond en Hoornik gaf hem alle gelegenheid voor die literatuur propaganda te maken, een propaganda die eindigde met een politieke geloofsbelijdenis die er niet om loog. Bruning waarschuwde voor de gevolgen van een eventuele Duitse nederlaag: ‘Maar God behoede Europa en behoede ook ons Vaderland voor een nederlaag van het huidige Duitschland. Niet alleen om óns lot dan en het lot der overige Europeesche volken, maar omdat de strijd van het huidige Duitschland een *goede* strijd is: de definitieve en volledige vrij-making van den Germaanschen mens: de vrijmaking in een even sterke (trouwe) als eenvoudige gebondenheid aan de waarachtige waarden (en plichten) van dit leven.’

Hoornik zou op een dag gezegd hebben: ‘Als je maar weet dat ik hier mijn langste tijd gezeten heb.’[102] ‘Ik vóelde ze stil worden’, herinnerde hij zich later. ‘Vanaf die dag werd ik bij ieder woord dat ik voor de krant schreef - uitsluitend kronieken over Nederlandse literatuur - op mijn vingers gekeken.’

Het is de vraag waarom dat nodig was, want wat Hoornik schreef moet in de ogen van de nationaal-socialisten meer dan ordentelijk zijn geweest. Met het interview met Bruning had hij zijn betrouwbaarheid al bewezen. Meer nog: het interview werd door de aanhangers van de Nieuwe Orde zo belangrijk gevonden voor de propaganda van de ideeën, dat het bijna integraal werd opgenomen in *Volk van Nederland*, ‘14 daagsche Uitgave van de Afdeeling Propaganda der NSB’. In nummer 9, ‘21 Oogstmaand 1941’, plaatste hoofdredacteur Ernest Michel, vriend van Henri Bruning, bijna integraal het interview, met vermelding van de auteur. Het was me overigens het nummer wel. Onder het door Hoornik geschreven interview stond een uitlating van Hitler: ‘Niets is méér in staat, den kleinen zuurpruim tot zwijgen te brengen dan de eeuwige sprake der groote kunst. Moge God ons de grootheid geven, die taak zoo uit te voeren dat zij de grootheid der natie waardig is. Dat is voorwaar een groote onderneming.’ En verder stonden er artikelen afgedrukt met de welsprekende koppen als *De Engelsche Tyrannie, Ons Blinkend Bloed* en *Nu Europa op het spel staat*.

Hoornik was in *Volk van Nederland* een schrijver die, wat dit nummer betrof, als collega's professor Snijder aantrof, evenals Ernst Voorhoeve, de propagandachef van de NSB, Arnold Etman, die we eerder tegenkwamen als fanaat Lector en de antisemitische Wim Sassen, om Anton Mussert niet te vergeten die een pagina ronkende teksten besloot met: ‘Duitschland's overwinning is noodig voor het voortbestaan van Europa en daar wij, Nederlanders, in ons Vader-

land, onverbrekelijk deel uitmaken van Europa, is de OVERWINNING VAN DUITSCHLAND de voorwaarde voor het voortbestaan van het Nederlandsche volk.'

Geen wonder dat het interview dat Hoornik met Bruning had, met name om de laatste regels die waarschuwde voor het lot van Nederland bij een nederlaag van Duitsland, als het ware geschreven leek voor *Volk van Nederland*.

Men zou zich kunnen voorstellen dat een auteur met fatsoensnormen onmiddellijk daarna zijn werkzaamheden voor de krant gestopt zou hebben, nu het duidelijk was dat wat hij schreef, gebruikt kon worden voor nationaal-socialistische propaganda. Bij Hoornik niets van dat al. Waarom zou hij ook? Hij had het interview met Bruning geschreven en diens denkbeelden klakkeloos overgenomen. Hoornik bevond zich nog in een fase van zijn leven dat er van enig verzet tegen de Nieuwe Orde nog niet of nauwelijks sprake was. Sterker: misschien was hij de denkbeelden nog niet ontgroeid die hij ruim een jaar eerder had geuit, toen hij een interview met het weekblad *De Prins, weekrevue* had. Daarin beschrijft hij de vooroorlogse poëzie als een hang 'naar het rampzalige en ik geloof, dat die ondergangsstemming nog wel een tijdlang in de poëzie zal voortleven, eenvoudig omdat het gebeurde niet een-twee-drie geestelijk verwerkt kan worden'.[103] Waarna de dichter besloot met de door *De Prins* gecursiveerde, en dus belangrijk gevonden zin: '*Maar ik hoop vooral, dat uit deze oorlog die door velen als een, bevrijding werd gevoeld, een terugkeer tot het natuurlijke leven wordt geboren*.'

Hoornik die de oorlog als een bevrijding voelde; hij had toen hij deze frasen liet publiceren, nog een lange weg te gaan. Die ging hij niet in de journalistiek. In dat deel van zijn werkzame leven bleef hij tot het moment dat hij de journalistiek verliet, werken voor de Nieuwe Orde. Het is de vraag of men na de oorlog op de hoogte was van het propagandistisch effect van zijn artikelen, gezien de opname van het interview met Bruning in *Volk van Nederland*.

Toen Hoorniks bijdragen aan de krant na de oorlog door de leden van de Commissie voor Perszuivering werden afgekeurd, zullen ze bepaalde opmerkingen van Hoornik wel in hun oordeel hebben betrokken. Zoals toen hij een door F.W. van Heerikhuizen samengestelde bloemlezing bekritiseerde omdat hierin naast het werk van andere jonge dichters géén werk van - onder anderen - George Kettmann was opgenomen. Waarom Hoornik de naam van deze rabiate antisemiet en felle SS'er moest noemen in het rijtje van dichters die hij in de bloemlezing miste, is een raadsel. Niet Van Heerikhuizen toonde hier 'gebrek aan inzicht', zoals Hoornik hem in zijn recensie verweet, maar Hoornik zelf.[104]

Dat Kettmann niet serieus werd genomen, moet Hoornik flink hebben geërgerd, want een jaar eerder noemde hij in een bespreking van *Nieuwe Geluiden*

van Dirk Coster[105] Kettmann ook al in een rijtje jonge dichters van wie hij zich afvroeg waarom zij niet in de bloemlezing waren opgenomen.

Binnendijk zou in het Memoriam-nummer van *De Gids,* aan Hoornik gewijd, stellen: 'Hij wilde zo eerlijk mogelijk en zonder rekening te houden met het censurerende toezicht zo lang mogelijk zich handhaven ter wille van de verantwoordelijkheid die hij tegenover zijn gezin gevoelde. Met grote zorgvuldigheid onderzocht hij binnen welke grenzen hij zijn oordeel volkomen zou kunnen blijven verantwoorden.'[106] Het kan niet anders of Binnendijk had de artikelen van Hoornik in het *Algemeen Handelsblad* uit die jaren niet gelezen, anders zou hij deze zinnen niet hebben geschreven, want duidelijk is dat tot ver in 1942 (het pleidooi voor Kettmann dateert bijvoorbeeld van september 1942) de grenzen voor Hoornik opvallend ruim lagen. (Zie voor een opgave van die artikelen Bijlage XII.) Pas ná de oorlog, toen de geschiedschrijving ook ten aanzien van Hoornik in handen kwam van hemzelf en de kring om hem heen, werden die grenzen nauwer. De artikelen in het *Algemeen Handelsblad* waren daarbij een hindernis die genomen moest worden. Want wie zou de leggers van het *Algemeen Handelsblad* doornemen? Volgens Kees Lekkerkerker in zijn verantwoording bij het *Verzameld Werk* van Ed. Hoornik zou dat ondoenlijk zijn: 'Het blad voor blad doornemen van de vele tientallen dikwijls moeilijk bereikbare en vaak door veelvuldig gebruik gehavende en onvolledige krantenleggers zou jaren van intensieve en vermoeiende arbeid hebben gevergd; daarvan moest worden afgezien', klaagde hij[107].

Wat een vreemde verantwoording. Waarom niet volstaan met de mededeling dat er onvoldoende plaatsruimte was om al het journalistieke proza in het *Verzameld Werk* op te nemen? Want aan het werk kan het toch heus niet gelegen hebben. Voor mijn onderzoek heb ik de leggers van het *Algemeen Handelsblad* doorgenomen, wat vijf ochtenden werk betekende. Leggers van enkele tientallen bladen betekent hooguit enkele tientallen keren vijf ochtenden en dat is dus geen 'jaren van intensieve en vermoeiende arbeid'.

Wat is de reden dat een mogelijke krantenlegger-liefhebber bij voorbaat ontmoedigd dient te worden? Misschien omdat hij anders tot een merkwaardige ontdekking komt. Hij zal in die krantenleggers enkele artikelen tegenkomen die Hoornik ook in zijn bundel *Over en Weer* heeft opgenomen. Deze bundel is weer in het *Verzameld Werk* opgenomen en bij elk artikel staat een keurige bronvermelding, zoals bij een opstel over A. Roland Holst in *Over en Weer*, 'De afspraak met de Verborgene' geheten met als ondertitel 'A. Roland Holst (1942)'[108], dat eerder verscheen als dagbladartikel in het *Algemeen Handelsblad*[109].

Wie het artikel uit het *Algemeen Handelsblad* met het door Hoornik in zijn bundel opgenomen artikel vergelijkt, zal merken dat het laatste niet meer het-

zelfde is als het oorspronkelijke kranteartikel van 28 februari 1942. Het artikel is herschreven en aangepast aan de naoorlogse normen. Elke schrijver heeft het recht zijn werk bij een herdruk te herschrijven, maar dat dient dan wel in de bronvermelding vermeld te worden. Hoornik houdt zich ten dele ook aan die regel. In zijn voorwoord schrijft hij over een oorspronkelijk in *Criterium* verschenen artikel over Marsman: ‘Het in 1940 over Marsman geschreven opstel is op een enkele plaats herzien, omdat thans openlijk kan worden gezegd wat toen onder de bezetting moest worden geïnsinueerd.’[110]

Over de artikelen die in het *Algemeen Handelsblad* hadden gestaan wordt niets vermeld, zodat we eigenlijk zouden moeten concluderen dat deze integraal en ongewijzigd in de bundel zijn opgenomen. De waarheid is als gezegd anders en als Hoornik eerlijk was geweest had hij moeten vermelden, dat het in zijn verzamelbundel gaat om artikelen waarin nú moet worden verzwegen wat tóén, onder de bezetting, openlijk mocht worden gesteld.

Nemen we het artikel over Roland Holst. In het *Algemeen Handelsblad* begon het met een introductie van de bundel *Spiegel der Niederlanden*, een bloemlezing van door Wolfgang Cordan in het Duits vertaalde Nederlandse gedichten[111]. Hoornik beschouwde die bloemlezing als een bewijs dat de Nederlandse poëzie zich sinds 1880 voorspoedig had ontwikkeld, een ontwikkeling die zijn ‘nationaal gevoel deugd’ deed.

Het is met deze bundel vreemd gesteld. Hij verscheen in 1941 bij *Tiefland-Verlag*. Dat is vreemd, gezien de reputatie van Cordan als anti-nationaal-socialistisch schrijver en publicist van clandestiene literatuur. Hij zat lange tijd ondergedoken. Hoe hij het dan klaarspeelde om in Duitsland boeken uitgegeven te krijgen is daarom een raadsel, zoals er wel meer raadselachtig is aan Cordan. Twee jaar na het verschijnen van de bloemlezing, in 1943, verscheen *Der Flämische Spiegel*, een zelfde bloemlezing, maar nu gericht op de Vlaamse literatuur. Het is nauwelijks voorstelbaar dat steeds opnieuw Cordan toestemming zou krijgen in nazi-Duitsland te publiceren. Cordan-biograaf Hans Renders, tot wie ik me met een aantal vragen over Cordan wendde, meldde me dan ook dat hij zelf met een aantal onbeantwoorde vragen zit.

Na de oorlog zou Cordan met Ed. Hoornik in de redactie van het *Centaur Jaarboek* zitten. Schiep dat een band? Kwamen beiden meer van elkaar te weten? We kunnen het niet meer nagaan, maar feit is dat in *Over en Weer* de inleiding uit 1942 over de bloemlezing van Cordan was verdwenen, alsof de naoorlogse lezers niet meer behoefden te weten dat Cordan in de oorlog in Duitsland zijn werk nog gepubliceerd kreeg en dat hij bloemlezingen samenstelde waarvan we één ding heel zeker weten: Joodse auteurs werden er uit geweerd.

Nu begon het artikel over Roland Holst halverwege het oorspronkelijke. In het *Algemeen Handelsblad* schreef Hoornik enkele alinea's over *Een winter aan*

zee van Roland Holst: ‘In zijn harde, grootsche en aangrijpende verbeelding “Een winter aan zee” kondigt Roland Holst den ondergang van de Westeuropeesche cultuur aan als een gericht over de velen, die de zielskracht vergaten of verloochenden voor den tijd. Maar in een lezing, die hij kortgeleden hield, sprak hij als zijn meening uit, dat het wezen van den mensch zal zegevieren.’

Dat was positief gericht en Hoornik wist dat zijn meesters van positief gerichte beschouwingen hielden. Hoornik deelde dus de ‘hoop en overtuiging’ van Roland Holst: ‘Al zal er altijd een spanning tusschen den kunstenaar, den permanenten revolutionnair, en de (toekomstige) gemeenschap zijn, zielskracht en energie zijn niet van nature tegenstanders.’ Nu was de toekomstige gemeenschap voor de *Handelsblad*-redacteuren anno 1942 een geheel andere dan voor de naoorlogse Nederlander. De gehele beschouwing verviel dus ook in de naoorlogse heruitgave van het artikel.

Nog opmerkelijker is de verandering die Hoornik aanbracht in een recensie over *Het uur U* van Nijhoff. Nemen we eerst het *Algemeen Handelsblad* van 6 mei 1942. Hoornik beschrijft hoe een man door een straat loopt, ‘een willekeurige straat in een willekeurige stad’. De bewoners zijn geschrokken van een wit wolkje luchtdoelgeschut. Vervolgens citeert Hoornik Nijhoff[112]:

> ‘“Toen heeft zich iets voorgedaan
> dat alle beschrijving tart.
> De schrik sloeg de straat om het hart.
> Kokend van woede, doodsbleek,
> de vuisten gebald, bekeek
> men het ontzettende dat
> beneden voortgang had.”

Dit ontzettende in het spel, dat een groepje kinderen achter den nog altijd door de straat loopenden vreemdeling gaat spelen en dat “schaduwloopen” wordt genoemd:

> “Er loopt een man en men loopt
> op zijn schaduw trappend mee.
> Gewoonlijk doet men twee
> passen, tegen hij één.
> Het ging door merg en been,
> het was hartverscheurend, de groep
> in een rijtje over de stoep
> achter de vreemdeling aan
> huppelend mee te zien gaan.”

Als eindelijk de vreemdeling de hoek is omgeslagen [...] keert het burgerlijke geluk, dat Nijhoff met beminnelijke ironie, maar ook met groote warmte en innigheid beschrijft, in de straat terug.'

Slaan we nu hetzelfde artikel in *Over en Weer* op, dan zien we hoe het fragment dat Hoornik in 1942 koos, is vervangen door een ander, onmiddellijk gevolgd door een tekst die we van Hoornik al kennen[113]:

> '"De dame die niemand kent,
> het kreng, zoals men haar noemt,
> zag, zonder blouse gebloemd,
> zich naakt als Diana staan
> in een woud: een hert kwam aan:
> en toen zag zij hoe hij
> knielde, knielde ook zij:
> haar hand beefde, haar oog blonk
> nu zij levend water dronk. - "

Als eindelijk de vreemdeling de hoek is omgeslagen, herstelt zich het burgerlijk bestaan, dat Nijhoff met beminnelijke ironie, maar ook met grote warmte en innigheid beschrijft.'

Nu was dit een onschuldige verandering, wellicht ingegeven door het feit dat Hoornik in 1942 al het fragment dat hij later in *Over en Weer* afdrukte, had willen kiezen, maar het toen voor de gewone krantelezer te gewaagd vond.

Veel minder onschuldig daarentegen was de verandering die Hoornik na de oorlog aanbracht in zijn artikel over Jac. van Hattum, dat in *Over en Weer* begint met de regel: 'In zijn eerste verzenbundeltje *Baanbrekertjes*, dat naar ik meen nooit in de handel is geweest, en voor een deel ook nog in zijn bundel *De pothoofdplant*, toont Van Hattum zich een poëtisch pamflettist, maar nog geen dichter.'[114]

Wie het *Algemeen Handelsblad*-artikel ter hand neemt[115], moet wel erg lang zoeken voordat hij deze regel terugvindt, meer dan honderd kranteregels duurt het voordat hij de regel aantreft. Wat is er met die eerste honderd regels gebeurd? Antwoord: gewoonweg geschrapt en wie ze leest, begrijpt ook wel waarom dat is gebeurd.

Hoornik verwierp in 1942 deze 'nihilistische' poëzie, maar zegt daarbij dat men niet moet vergeten, 'dat deze verzen de afspiegeling waren van een gemeenschap-in-verval en dat zij daarvan ook de duidelijke merkteekenen dragen'. Hoornik zag duidelijk een tegenstelling tussen deze 'gemeenschap-in-verval' van vóór de bezettingsjaren en de situatie anno 1942: 'Mag men thans,

idealistisch gezien, spreken van een gemeenschap-in-wording, waarin de creatieve krachten niet naar ontbinding maar naar binnen streven.'

De beweegredenen van Hoornik om de artikelen die hij in de bezettingsjaren voor het *Algemeen Handelsblad* schreef zo te wijzigen dat ze voor de naoorlogse lezer een onschuldige indruk maakten, zullen onbekend blijven. Hooguit kunnen we het antwoord vinden in uitlatingen van Hoornik zelf, zoals in een interview in *de Volkskrant*: 'Geen enkele kunstenaar verdraagt de werkelijkheid, heeft Nietzsche gezegd, ik beaam dit.'[116]

Voor alle duidelijkheid: niemand ontneemt een literator het recht bij een herdruk zijn werk te wijzigen. Het gaat hierbij echter om literaire documenten die tegelijkertijd een vorm van geschiedschrijving willen zijn. Vertaald naar Hoornik: zó schreef ik in de oorlog over literatuur en daarmee geef ik een beeld van mijn meningen uit die jaren.

Mies Bouhuys stapt er echter heel luchthartig overheen. Ze ontkent gewoonweg, zoals ze aan *Het Parool* vertelde: 'Dat lijkt me buitengewoon sterk. Het klinkt zelfs belachelijk.'[117] En dat terwijl ze zelf in de redactiecommissie zat die verantwoordelijk was voor de opname van de herschreven artikelen in het *Verzameld Werk*. Het gaat bij deze herschrijvingen om wezenlijke veranderingen, veranderingen die niet lijken op de volstrekt literaire verandering die Hoornik bijvoorbeeld aanbracht in een gedicht, door Hans van Straten vreugdevol gemeld in een poging een beter inzicht in de reacties van Mies Bouhuys te krijgen: '*Kleine hysterica die ik bemin*, schreef Hoornik in zijn eerste gedicht voor Mies Bouhuys. Later, met haar getrouwd, veranderde hij dit in *Kleine Nausicaä die ik bemin*. Zoiets noem je nou verdringing.'[118]

Aantekening: Van Straten duidt hier op het gedicht 'Tweespalt', dat begint met de regel: 'Kleine Nausikaä, van wie ik hou.'[119]. Van Straten is dus op zijn beurt gaan herschrijven hoewel we het ook verbeteren zouden kunnen noemen.

Hoornik heeft niet alleen zijn artikelen geretoucheerd, ook in de verslagen van eigen belevenissen heeft hij een nieuwe waarheid ontwikkeld, zoals met de opmerking: 'Ik herinner mij een bijeenkomst van tijdschriftredacteuren ten huize van Werumeus Buning. Daar ontstond toen een heftige en bewogen discussie tussen Geerten Gossaert en Henk van Randwijk. Gerretson stond op het standpunt dat als alle schrijvers, van wie verreweg de meesten "goed" waren, lid zouden worden, we zelf de touwtjes in handen konden houden. Maar Van Randwijk ging daar regelrecht tegenin. Het keihard betoog van een man die de werkelijkheid onder ogen zag en niet in illusies geloofde. Er is toen unaniem besloten de eis van de Duitsers niet in te willigen en de Kultuurkamer af te wijzen. We hieven *Criterium* op en tegelijk nam ik ontslag bij het *Algemeen Handelsblad*, waar ik redacteur was.'[120]

Mies Bouhuys nam dezelfde herinneringen over: ‘In het voorjaar van 1942 kwamen de tijdschriftredacteuren Anton van Duinkerken, Jan Engelman, D.A.M. Binnendijk, Martinus Nijhoff, professor Nico Donkersloot (Anthonie Donker), A. Roland Holst en professor Gerretson (Geerten Gossaert) in het huis van de dichter J.W.F. Werumeus Buning samen om zich op hun houding te beraden.’[121]

In het voorjaar van 1942 heeft deze bijeenkomst in ieder geval níét plaatsgevonden. Bouhuys' data kloppen wel vaker niet. Zo laat ze *Criterium* bijvoorbeeld zes weken voor de Duitse inval voor de eerste maal verschijnen[122] terwijl het een maand eerder is verschenen. Het is een detail, maar we hebben gezien dat het juist de vele details zijn die een eigen leven gaan leiden. Want wat lezen we jaren na de verschijning van het boekje van Bouhuys in een journalistiek verslag van Jos Schneider en Gijs van de Westelaken over gevangenen in Dachau? ‘Zes weken voor de Duitse invasie van Nederland richtte hij [Hoornik, A.V.] samen met Cola Debrot en Han G. Hoekstra het literaire tijdschrift *Criterium* op.’[123] In dit verslag wordt trouwens alles wat Bouhuys over Hoornik in de bezettingsjaren heeft genoteerd klakkeloos overgenomen, inclusief de problemen die Hoornik gehad zou hebben met zijn ‘foute’ mederedacteuren, zijn weigering zich bij censuur neer te leggen en de suggestie dat het na het instellen van de Kultuurkamer (‘eind 1941 kon een keuze niet meer worden uitgesteld’, schrijven Schneider en Van de Westelaken) gedaan was met de werkzaamheden van Hoornik voor het *Algemeen Handelsblad*.

Als we terugkomen op het uitgangspunt van deze korte uitweiding, de bijeenkomst van de tijdschriftredacteuren, kunnen we stellen dat deze heeft plaatsgevonden tussen 14 januari en 18 maart 1942. Deze data zijn af te leiden uit de aanwezigheid van Anthonie Donker. Deze schreef op 14 januari nog een brief aan Tobi Goedewaagen met het verzoek *Critisch Bulletin* een subsidie te geven, waardoor het blad, dat door de papierschaarste niet meer kon verschijnen, alsnog kon worden uitgegeven. Vóór deze datum kan de bijeenkomst van tijdschriftredacteuren niet hebben plaatsgevonden, want in de brief van Donkersloot kwam de Kultuurkamer nog niet aan bod. Ná de bijeenkomst zou hij vermoedelijk deze brief niet eens meer geschreven hebben.

Op 18 maart werd Donkersloot gearresteerd voor zijn aandeel in het kunstenaarsprotest tegen de instelling van de Kultuurkamer, dus moet de bijeenkomst daarvoor hebben plaatsgevonden. Donkersloot zat enkele maanden in het kamp Amersfoort. Ik herhaal: de bijeenkomst had dus tussen 14 januari en 18 maart plaats. Een relevant gegeven omdat deze datum in de geschiedschrijving volgens Hoornik belangrijk is.

De herinnering van Hoornik: ‘We hieven *Criterium* op en tegelijk nam ik ontslag bij het *Algemeen Handelsblad*.’ In april verscheen het laatste nummer van

Criterium, niet lang na de eerder genoemde bijeenkomst. Maar hoe zo: 'tegelijk nam ik ontslag'? Dat is aan de bijdragen van Hoornik aan de krant niet af te lezen. Nog op 12 september 1942 pleitte hij, zoals we reeds zagen, voor opname van Kettmann in de bloemlezing van Van Heerikhuizen. Het was de laatste bijdrage van Hoornik, maar tussen de eerste maart en deze datum zou hij acht omvangrijke artikelen in het *Algemeen Handelsblad* schrijven. Bij Mies Bouhuys komen we een iets genuanceerder beeld tegen van het vertrek van Hoornik. Daarin heet het dat hij zijn vertrek zorgvuldig voorbereidde[124]. Dat hij vervolgens ziekteverlof had in verband met een gastritis, vervolgens enkele maanden studieverlof en daarna nog een maand vakantie. Ten slotte dook hij onder.

In *Het Parool* maakt Mies Bouhuys het nog bonter. Geconfronteerd met het gegeven dat Hoornik ná de machtsovername door de SD bij de krant bleef werken antwoordde ze: 'Mijn man is daar inderdaad twee maanden te lang gebleven'[125], terwijl Hoornik in werkelijkheid een kleine twee maanden ná de machtsovername pas *begon* te publiceren onder eigen naam.

Het blijft bij deze lezing een raadsel waar dan al die grote verhalen van Hoornik in het *Algemeen Handelsblad* in de maanden maart tot en met september vandaan kwamen. In ieder geval kon Chris de Graaff, zijn chef kunstredactie, als correspondent voor de Kultuurkamer op 3 oktober berichten, dat Hoornik bij de krant weg was. Hoornik moet dus zijn vertrokken tussen de datum van dit rapport en dat van het vorige rapport van De Graaff, dat gedateerd is 4 september. De Graaff was nu eenmaal de eerste die van een dergelijk feit op de hoogte zou moeten zijn geweest. Hij meldde nu het vertrek van Hoornik, 'die door geldelijken steun (naar hij zegt van familie) in staat is gesteld zijn positie aan het Handelsblad op te geven, een stap waartoe, naar ik zeker weet, Nijhoff c.s. hem hebben overgehaald. Weliswaar heeft Hoornik *later* op aandringen van den hoofdredacteur van het Hbl. toegezegd nog poëziekronieken te blijven schrijven, maar ik geloof niet dat hij daarmee zal doorgaan.'[126]

Daar had De Graaff gelijk in: Hoornik stuurde niets meer in. Opvallend in het verslag van Chris de Graaff is de rol die hij toekende aan Nijhoff cum suis. De vergelijking met de aandrang die Nijhoff op Werumeus Buning uitoefende en Hoornik dringt zich op. Hoornik koos ten langen leste voor het onzekere bestaan buiten de vaste dienstbetrekking, waar Werumeus Buning binnen de veilige muren van de krant vluchtte. Hiermee was voor Ed. Hoornik een einde gekomen aan een situatie, waarmee hij in toenemende mate problemen zal hebben gehad. Hij zou in zijn naoorlogse herinneringen hoog opgeven van het wantrouwen waarmee hij door 'foute' redacteuren op de krant werd bejegend. Dat moge dan zo zijn, de bijdragen van Hoornik waren in de ogen van de aanhangers van de Nieuwe Orde betrouwbaar genoeg. Niet voor niets komen we de naam van Ed. Hoornik tegen op een lijst, in 1942 opgesteld door het DVK, van personen

die uitgenodigd dienden te worden voor de uitreiking van de letterkundige prijzen op 10 januari in Den Haag[127], een lijst waarop voor het overige uiterst dubieuze figuren voorkomen als Jan de Vries, Ad. Sassen en Roel Houwink, tot Gerard Wijdeveld, Janke en Kettmann toe (zie Bijlage XIII). Dat Hoornik waardig werd gekeurd te midden van deze mensen te figureren zegt toch wel iets over zijn goede imago bij de nationaal-socialisten.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de NSB'er Jan Eekhout in een verhandeling voor het *Algemeen Handelsblad* van 24 januari 1942 zijn artikel liet voorzien van de wervende kop: ‘Open brief aan mijn broeders in de kunst: Chr. de Graaff en Ed. Hoornik’. Zover was het al met Hoornik gekomen dat hij publiekelijk door een aanhanger van het nationaal-socialisme op één lijn werd gesteld met Chris de Graaff. Dat Hoornik hierin geen signaal heeft gezien om uit die bende te treden, wordt toch bewezen door zijn eerder genoemde omvangrijke produktie voor de krant in de rest van het jaar 1942 (het artikel in kwestie verscheen 24 januari 1942). Dat de teleurstelling van de nazi's groot is geweest toen Hoornik, zij het na ruim twee jaar bezettingstijd, een keuze maakte en verdween, spreekt vanzelf. Hij was nu eenmaal een man, met, zoals Dubois schrijft: ‘de ambitie een leidende rol in de nieuwe dichtergeneratie te spelen en over de tactische en diplomatieke bekwaamheden [beschikte] die daarvoor onontbeerlijk zijn’.[128]

Ter Braak had hetzelfde zoveel eerder, zij het minder positief gesteld in zijn *Journaal 1939*: ‘Er is in Nederland weer een “fausse génération” aan het ontstaan, die der werkelijk veelbelovenden verdringt: Den Brabander, Van Hattum, Hoornik (die een beteren aanleg had, maar zich in Blitzkriegtempo tot de litteratoren schijnt te willen gaan rekenen).’[129] Het was deze ambitie, die door de nationaal-socialisten als zwakte zal zijn gezien, in ieder geval een mogelijkheid om Hoornik tot compromissen over te halen.

Zolang Hoornik in dienst van het *Algemeen Handelsblad* op de rand van het toelaatbare opereerde en soms de grens overschreed, hadden De Graaff en de zijnen succes in hun poging een bres te slaan in het verweer van jongere schrijvers. In ieder geval zagen ze dat zelf zo. Toen Hoornik onderdook, waren de druiven zuur, zoals Van der Made duidelijk toonde toen hij in mei 1943 in *De Waag* de balans opmaakte van een jaar Kultuurkamer-beleid: ‘Zoo er ooit één instantie omzichtig en welberaden te werk is gegaan, was zij het: zij vroeg eer te weinig dan te veel. Niettemin komen de heren niet. Het is goed, dat het publiek dit weet. Men komt niet, omdat men niet weet wat er straks gevraagd zal worden en omdat men vreest voor onaangename gevolgen, indien men er dán uit zou gaan. Men geeft zijn werk er aan uit louter lafheid, uit angst voor wat men aan den lijve vreest te zullen ondervinden, als men straks voor zijn geweten zou moeten uittreden. Men heeft geen haartje mannelijken moed.

Toen er onlangs door een bepaalde instantie een op zichzelf weinig gelukkig initiatief werd genomen en verschillende auteurs voor hun onthouding hadden in te staan, verstopte Coolen zich achter het misselijke voorwendsel, dat hij de pen had neergelegd en in een wasscherij werkte of zoo iets, terwijl Bordewijk plotseling slechts amateur wilde zijn en eigenlijk advocaat. Anderen vielen om en meldden zich aan. Dat schouwspel was deerniswekkend van lafheid; niemand was thuis, toen hij voor zijn houding had te staan. Alleen Roland Holst gaf een kwajongensachtig, maar in ieder geval moedig antwoord. Het naspel was, dat de dichter Hoornik, die met de zaak niets te maken had, “onderdook”, terwijl niemand hem zocht, zoodat men hem thans zoekt om hem te vragen, of hij communist is geworden of alleen maar gek en interessant. Het zou om te huilen zijn als het niet om te lachen was. De genoemde heeren, die ik allen ken, mogen mij vergeven, dat ik de kat de bel aan bind en hun vuile wasch op straat breng: het volk mag weten, hoe moedig en menschwaardig zijn kunstenaars hun deel doen.’[130]

Interessant in dit verband is de briefwisseling tussen Ed. Hoornik en de uitgever A.A.M. Stols, omdat wellicht nergens beter dan uit deze briefwisseling duidelijk wordt hoe Hoornik heeft geprobeerd tussen Scylla en Charybdis te varen en hoe zijn uitgever Stols daarop reageerde.

Toen de Duitsers binnenvielen lag de eerste druk van de essaybundel *Tafelronde* reeds klaar. In de loop van het jaar 1940 werd een deel van die eerste druk in de handel gebracht, zij het dat een aantal pagina's waren verwijderd en vervangen door andere. Het gaat hierbij om de pagina's 13 t/m 18, 37, 38, 55, 56, 63 en 64. ‘Kennelijk om veiligheidsredenen’, plaatst de redactie van Hoorniks *Verzameld Werk* daar als opmerking bij.[131] Dat zal zeker, want op 23 mei 1940 al stuurde Hoornik een verontruste brief aan Stols, waarin hij helemaal niet wilde dat het uitgegeven werd en waarin duidelijk wordt dat het idee pagina's te schrappen van Stols kwam:

> ‘Beste Sander,
> Hedenavond heb ik het probleem “Tafelronde” voorgelegd aan en besproken met den heer Von Balluseck, hoofdredacteur van het “Handelsblad”, die in nauwer contact dan wij staat met de leden der Duitsche bezetting. Hij heeft mij ten stelligste aangeraden “Tafelronde” voorloopig in depôt te houden, en niet door schrappingen extra aandacht te vestigen op passages, die elders - nml. in “Groot Nederland” - zijn te vinden. Het is beter, dat het voorloopig niet uitkomt. Dringend verzoek ik je daarom aan dit verzoek te voldoen.
> Hartelijke groeten
> je Eddy’[132]

Begin 1941 ontstond een vinnige discussie tussen Hoornik en Stols. Het ging hierbij vermoedelijk om de bundel *De erfgenaam*, al werd deze in de brieven niet met name genoemd. *De erfgenaam* kwam eind 1940 uit. Stols had verschillende recensie-exemplaren rondgestuurd, maar niet een naar Henri Bruning en ook Max Wolters, verbonden aan *Het Volk* had hij overgeslagen. Terecht, zullen we zeggen, want Wolters was een fanatiek nationaal-socialist die zich dan ook gaandeweg meer en meer in SS-richting ontwikkelde en die we ook zullen vinden bij *De Waag*.

Wolters stuurde een brief aan Hoornik waarin hij erover klaagde dat deze geen recensie-exemplaar van Stols ontving. Hoornik schreef Stols dat hij wel begreep dat deze geen zin had in een recensie in het genazificeerde *Het Volk*, 'maar Wolters, die een integere kerel is, is er de dupe van. Overweeg het nog eens! Hetzelfde geldt voor Henri Bruning, Sint Annastraat 355, Nijmegen, die, ook al is hij bij de N.S.B. aangesloten, een letterkundige van formaat is, op wiens oordeel over mijn poëzie ik ook zelf prijs stel, juist waarschijnlijk, omdat hij een van de weinige fatsoenlijke kerels is, die een leidende rol in de N.S.B. spelen.'[133]

Ook Bruning, het komt in deel II aan de orde, ontwikkelde zich steeds meer in SS-richting en de mildheid van Hoornik ten opzichte van zowel Wolters als Bruning mag wel opmerkelijk genoemd worden, gezien de weerzin die hem, naar zijn eigen woord, steeds had bevangen als hij op de eigen krant geconfronteerd werd met 'foute' redacteuren. In het volgende, grotendeels aan *Criterium* gewijde hoofdstuk zullen we zien hoe sterk de band tussen Bruning en Hoornik was.

In ieder geval kreeg hij op zijn brief aan Stols nul op het rekest en nu werd Hoornik echt venijnig.

'Waarom stuur je Proeven aan de "Maasbode", waar tegenwoordig poëzie wordt besproken óf door Gab. Smit (Nationaal Front) óf door Gerard Knuvelder (Nat. Front).

Waarom stuur je boeken aan de "Gooi en Eemlander"? waar ze óók door Gab. Smit worden besproken, waarom zend je recensie-exemplaren naar het "Handelsblad", het risico loopend, dat Chr. de Graaff (Nat. Front) ze behandelt. Zoo zou ik door kunnen gaan.'[134]

Stols was gekwetst, maar hield zich in: 'Beste Eddie, Ik zal niet al te sterk reageeren op de brief van 28 Januari. Alleen wil ik nog wel eenig verschil maken tusschen Nationaal Front en de N.S.B.'[135]

Hoornik had ook geschreven dat hij nooit had gevraagd om recensie-exemplaren te sturen aan Jef Popelier of aan verschillende met name genoemde bladen. Stols vatte deze opmerkingen van Hoornik verkeerd op; hij dacht dat Hoornik ervan uitging dat hij dat ook werkelijk had gedaan: 'Denk niet, dat ik

aan Popelier recensie-exemplaren gegeven heb. Als hij over je boek geschreven heeft, moet hij dat gedaan hebben nadat hij de boeken gekocht heeft. Evenmin heb ik ooit recensie-exemplaren gestuurd, van welke uitgave ook, aan Volk en Vaderland, De Waag, De Weg, Nationaal Dagblad, Nederlandsch Dagblad of de Nieuwe Gids. Ik ben heelemaal niet gesteld op het oordeel van dergelijke imbecielen. Om dezelfde redenen stuur ik geen recensie-exemplaren naar Wolters of Bruning, al zijn ze dan volgens jouw verhalen nog zulke oprechte en intelligente boekbeoordeelaars. Als zij dit werkelijk zijn, hooren ze bij de N.S.B. niet thuis. Men late in die kringen beoordeelingen aan individuen als Popelier over.

Hoewel ik noch voor Gabriel Smit, noch voor Gerard Knuvelder of voor Chris de Graaff, eenige sympathie heb, wil ik ze toch niet op één lijn stellen met Popelier, maar Wolters en Bruning stellen zichzelf op dit plan en laten we dus de zaak verder laten rusten.'

Daarna kwam een heftige zin, die bij Hoornik hard moet zijn aangekomen: 'Tegen dat je zelf N.S.B.-er wordt, wil je me zeker wel even waarschuwen!'

NSB'er werd Hoornik niet, maar, zoals we zagen, hij omarmde Bruning innig met het propaganda-interview waarmee hij zijn intrede deed op de kunstredactie onder de eerder in een brief aan Stols zo negatief beoordeelde De Graaff.

Eind 1941 was eigenlijk voor Hoornik de maat al vol, al zou hij de consequentie pas zoveel later trekken. *Helikon* was opgeheven en Stols wilde de *Helikon*-reeks, waarvan Hoornik eindredacteur was, als *Apollo*-reeks voortzetten. Hoornik zou ook nu de eindredactie hebben. De laatste brief van Hoornik aan Stols die ik terug heb kunnen vinden bevat de mededeling dat hij niet meer wilde. De brief zegt meer. Het is een bewijs dat Hoornik zelf het steeds moeilijker kreeg met de wijze waarop hij in de eerste bezettingsjaren werkte. Het is de verdrietige brief van een man die beseft dat hij op het punt is aangeland, waarop een terugkeer al bijna niet meer mogelijk is. Hij probeerde zichzelf een halt toe te roepen:

'Na ampele overwegingen ben ik tot de overtuiging gekomen, dat het beter is, dat mijn naam *niet* aan deze Apollo-reeks wordt verbonden. *Ik heb nu de kans overal buiten te blijven, ook in de toekomst*! Ik ben lid moeten worden van het Journalisten-Verbond om vrouw en kinderen (en mezelf!) in het leven te houden; tot andere concessies ben ik niet bereid. Ik wil geen enkel risico loopen en doe hiermede dus afstand van het redacteurschap van "Helicon", of hoe deze reeks in de toekomst ook moge heeten. [...] *Dit besluit is onherroepelijk*.

Ik hoop, dat je mijn houding zult billijken, dat je zult begrijpen, dat ik er genoeg van heb. [...] Mijn positie aan de krant is moeilijk; enkelen hebben begrip, de meesten niet.'[136]

We hebben gezien dat het nog een tijd zou duren voordat Hoornik de definitieve stap nam, die hem verwijderde van welke vorm van aanpassing ook.

Nu we met Ed. Hoornik op het tijdschrift *Criterium* gekomen zijn, is het aardig een ander, klein, voorbeeld te geven van geschiedvervalsing. Hoofdpersoon daarin is Pierre H. Dubois, die zoveel bijdragen aan *Criterium* heeft geleverd.

In februari 1942 verscheen in *De Schouw* een 'Open brief' van Dubois, onder de titel 'Problematiek der "Literaire Elite"',[137] waarin Dubois reageerde op een radiotoespraak van Henri Bruning en een brochure van Johan Ponteyne: *Tegen de Decadenten*. In de catalogus die is verschenen bij de tentoonstelling 'De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde, 1940-1945' staat over dit artikel in *De Schouw* geschreven: 'De eindredacteur van *De Schouw*, Henri Bruning, had Dubois verzocht zijn bezwaren tegen Ponteyne in *De Schouw* kenbaar te maken.'[138]

In *Hermetisch en besterd* gaat Dubois op deze vermelding in. Na beschreven te hebben wat hem in de radiorede van Bruning had gehinderd, vervolgt hij: 'Ik wilde in een kort artikel verduidelijken dat het peil en de aard van wat er op dat ogenblik over literaire en artistieke zaken werd geschreven in bladen die dan wél een leidinggevende rol pretendeerden te spelen geen discussie toelieten, vooral omdat het in de huidige politieke conjunctuur eenvoudig op grond van overtuigingen niet mogelijk was vrijuit over politieke en dus ook andere daarmee verband houdende zaken te spreken. Ik schreef een stuk van een dergelijke strekking en legde het aan de *Criterium*-redactie voor. Het werd voorwerp van een langdurige discussie. Men durfde publikatie niet goed aan; het zou onze afwijzing te expliciet etaleren en vermoedelijk de verschijning van het blad nog meer bemoeilijken, op een moment waarop er toch al sprake was van opheffing van *Criterium* en *Groot Nederland*. John Meulenhoff en Ed Hoornik deden toen de suggestie er een "Open Brief" van te maken die ik zou richten aan de redactie van *De Schouw*, orgaan van de Nederlandse Kultuurkamer, waarvan Bruning zelf hoofdredacteur was. Het leek hun een goede oplossing, want het stuk was tenslotte voor hem bestemd; wij kenden hem en wisten dat hij, ondanks zijn afwijkend standpunt, ons en zeker ook mij niet vijandig gezind was.

Ik aarzelde, niet omdat ik mij daarmee te veel blootgaf, maar omdat ik nu eenmaal vond dat het stuk eerder in *Criterium* thuishoorde en ik het liever niet in een orgaan van de Nieuwe Orde zag verschijnen, al was het dan ook als een ingezonden brief die daar juist bezwaar tegen aantekende en daarom moeilijk als "medewerking" kon worden gekwalificeerd. (Het is dan ook onjuist, zoals de catalogus zegt bij de tentoonstelling over "De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde, 1940-1945", die in 1985 in de Koninklijke Bibliotheek werd georganiseerd, dat de eindredacteur van *De Schouw*, Henri Bruning, mij verzocht had mijn bezwaren tegen Ponteyne in zijn blad kenbaar te maken. De suggestie om mij tot *De Schouw* te richten kwam noch van Bruning, noch van mijzelf, maar van de twee genoemden.)'[139]

Het is een onwaarheid van Dubois in wat verder een kleine zaak is. Bruning had hem namelijk wél benaderd. Heel concreet met een brief, geschreven in oktober 1941:

> 'Beste Pierre,
> Voel je er in principe iets voor het artikel over de Decadenten in DE SCHOUW te publiceeren - Ik zou het stuk dan aan Dr Goedewaagen voorleggen en hem willen voorstellen, dat ik er een antwoord bij schrijf.
> Laat je spoedig je meening hooren?
> Met hartelijken groet
> t.t.
> Henri Bruning'[140]

Duidelijker kon niet. Dubois gaf een positief antwoord, al is deze brief zoekgeraakt. Een maand later schreef Bruning Dubois opnieuw: 'Beste Pierre, Gisteren heb ik met dr Goedewaagen over je artikel gesproken, hij had het gelezen en vond het uitstekend.'[141] Vervelend voor Dubois dat het enthousiasme kwam uit een hoek waar hij 'bezwaar tegen aantekende'.[142] Maar geen nood: de Nieuwe Orde wilde hem wel helpen in het onaangetast laten van zijn imago. De suggestie om er een 'open brief' van te maken kwam in het geheel niet van John Meulenhoff en Ed. Hoornik, maar van Bruning zelf: 'Het karakter van een "*bijdrage* voor het tijdschrift *De Schouw*" kun je wegwerken (daarmee voorkom je dat men het je euvel duidt, dat je aan dat blad hebt "meegewerkt") en ik kan, in het nootje waarin ik meedeel dat ik in het volgend nr. zal antwoorden, het karakter van geen-*bijdrage* nog even toescherpen door bv te spreken van een "uitdaging" of "aanval" die wij meenden te móeten plaatsen om door een repliek de atmosfeer op te helderen.'

En zo is het gegaan: Bruning nam het initiatief, Bruning was het die Dubois van een alibi voorzag en de informatie in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek was juist. In dit geval heeft Dubois met zijn 'Herinneringen' in *Hermetisch en besterd*, die daarna zijn gepubliceerd, níét het laatste woord. Toch heeft Dubois nogal wat eisen aan zijn Herinneringen gesteld. Hij noemt ze *Memoranda*[143]. 'De term heeft een minder vrijblijvend en toevallig karakter dan memoires', zegt hij er zelf over. Dat 'minder vrij blijvend[e]' betekent dat we zelf wat minder vrijblijvend zijn 'memoranda' zullen lezen.

Onthullender is de zin, die aan zijn stelling voorafgaat: 'Memoranda betekent: het vastleggen van dingen die men zich herinneren *wil* [cursivering is van mij, A.V.].'

Daarom gaat het! In veel van de opgeschreven herinneringen van de schrijvers over wie we het gehad hebben en nog zullen hebben, kan men niet spreken

van een bewuste misleiding, maar op de onbedwingbare drang zich datgene te herinneren wat men wil. Ook Pierre H. Dubois is daaraan ten offer gevallen. Dat heeft gevolgen voor het beeld dat we van Dubois hebben, en van de mensen om hem heen en de periodieken waaraan hij, op welke wijze dan ook, verbonden was en is. *Criterium* behoorde daartoe. En zoals we bij Ed. Hoornik en Dubois zien dat de waarheid ten dele een andere is dan men wil doen voorkomen, zo zal dat ook het geval zijn bij het beeld dat ons van *Criterium* is getoond. Steeds verder zijn we weggevoerd van het uitgangspunt, de invloed van de ambtenaren van DVK en Kultuurkamer op het literaire leven. Steeds meer is het accent komen te liggen op de geschiedvervalsing die, hoe beminnelijk soms ook, is gepleegd. Het was een geschiedvervalsing die moest versluieren hoe hecht in sommige gevallen de relatie was tussen schrijvers en die ambtenaren. Bepaalde schrijvers hadden dus iets te verbergen. In het volgende hoofdstuk ga ik in op de band tussen *Criterium* en de aanhangers van de Nieuwe Orde.

Eindnoten:

1 Max van Rooy, 'Wat doet een schrijver in de oorlog'. In: *Hollands Diep*, 3e jrg., no. 6, 26-3-1977.
2 Dirk de Jong, *Het Vrije boek in Onvrije tijd*, Schiedam, 1978.
3 Lisette Lewin, *Het clandestiene boek, 1940-1945*, Amsterdam, 1983.
4 'Ballade van den boer'. In: *De Vrije Kunstenaar*, 15-1-1945.
5 Dr. P. Hijmans, *J.W.F. Werumeus Buning*, Groningen, 1969, p. 47.
6 Hijmans, *a.w.*, pp. 47-48.
7 *De Groene Amsterdammer*, 2-10-1937.
8 *De Telegraaf*, 4-10-1939.
9 Hijmans, *a.w.*, p. 262.
10 S. Vestdijk, 'De Fatsoensrakker'. In: *Groot-Nederland* (1939, II).
11 *Idem*, p. 458.
12 *Idem*, p. 456.
13 S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij*, Den Haag, 1961, p. 65
14 *De Telegraaf*, 11-11-1935.
15 Hijmans, *a.w.*, p. 19.
16 Mulder, *a.w.*, p. 55.
17 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel III, p. 338.
18 Brief dd. 1-7-1942, zie H.M. van Randwijk, *Heel van de Naald*, Den Haag/Amsterdam, 1968, pp. 65-67.
19 Mulder, *a.w.*, p. 54.
20 *Littekens in een gelooide stierenhuid*, samengesteld door Hub. Hermans, Weesp, 1968, p. 263.
21 J.W.F. Werumeus Buning, 'Een lied voor Spanje, om op te marcheeren'. In: *De Gemeenschap*, jrg. 12, afl. 9.
22 *De Gemeenschap*, schrijversprentenboek, 24, Den Haag, 1986, p. 71.
23 Hijmans, *a.w.*, pp. 147-167.
24 *Nederlandsch Dagblad*, I, 253, 3-5-1941, 'Gabriel Smit eert J.W.F. Werumeus Buning bij zijn vijftigste verjaardag'.
25 Hijmans, *a.w.*, pp. 354-357.
26 Hijmans, *a.w.*, p. 280.
27 Hijmans, *a.w.*, p. 26.
28 Zie noot 18.
29 *De Nederlander*, 3-5-1947.
30 *De Telegraaf*, 17-5-1942.
31 Ontleend aan Martin van Amerongen, 'De rehabilitatie van *De Telegraaf*'. In: NRC-*Handelsblad*, 26-3-1988
32 Hijmans, *a.w.*, p. 324.
33 Hijmans, *a.w.*, p. 322-325.
34 Brief J.W.F. Werumeus Buning, ontvangen op 24-12-1941.

35 Hijmans, *a.w.*, p. 301.
36 Hijmans, *a.w.*, p. 27.
37 Verslag in Collectie Braat, I.
38 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 762.
39 Mulder, *a.w.*, p. 349.
40 Mulder, *a.w.*, p. 241.
41 Hijmans, *a.w.*, p. 323.
42 Henri Bruning, 'J.W.F. Werumeus Buning'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 1, p. 15.
43 T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, onuitgegeven manuscript, maart 1949-maart 1950, p. 147.
44 Rapport, voorgelezen bij de zitting van de Eereraad voor Letterkunde, augustus 1945.
45 Hijmans, *a.w.*, p. 27.
46 Hijmans, *a.w.*, pp. 328-329.
47 Hijmans, *a.w.*, p. 302.
48 Hijmans, *a.w.*, pp. 27-28.
49 Schriftelijke uitspraak van de Centralen Eereraad voor de Kunstenaars, 10-12-1946.
50 Zitting 26-11-1946.
51 Hijmans, *a.w.*, p. 303.
52 *Idem*.
53 Resumé van het verhoor op 14-8-1945.
54 Hijmans, *a.w.*, p. 307.
55 Proces-verbaal zitting Centralen Eereraad voor de Kunstenaars, 26-11-1946.
56 Hijmans, *a.w.*, p. 32.
57 'Uitgeverij en Boekhandel in de oorlog: er gebeuren rare dingen!' In: *Vrij Nederland*, 19-8-1944.
58 Gedateerd 18-12-1944.
59 Jan van Rheenen, 'George de Sévooy: Beloken land'. In: *De Schouw, jrg.* 2, no.3, p. 165.
60 P. Miedema, 'Eine unzeitsgemäße Betrachtung'. In: *Podium*, 2e jrg., no. 2, p. 50.
61 J.W.F. Werumeus Buning, *Verboden verzen*, Amsterdam, 1947, p. 14.
62 *Idem*, p. 31.
63 J.W.F. Werumeus Buning, 'Cor van der Lugt's Memoires'. In: *Elseviers Weekblad*, 17-12-1949.
64 Hijmans, *a.w.*, p. 328.
65 A. Roland Holst, *In ballingschap, keuze uit eigen werk*, Amsterdam, 1977, p. 38.
66 G.B.J. Hiltermann, *Hoe zat het nu écht*?, Amsterdam, 1987.
67 *Idem*, p. 41.
68 *Idem*, p. 28.
69 H.M. van Randwijk, 'De helden en de rovers'. In: *Heet van de naald*, Den Haag/Amsterdam/Baarn, 1967, p. 81.
70 Notulen vergadering Commissarissen, dd. 9-2-1944.
71 Van Randwijk, *a.w.*, pp. 59-60.
72 Van Randwijk, *a.w.*, p. 63.
73 Van Randwijk, *a.w.*, p. 84.
74 *Idem*. Alle gegevens bij Van Randwijk komen ook voor bij De Jong. Meer over *De Telegraaf* in De Jong, *a.w.*, deel 4, pp. 628-636 en deel 5, pp. 311-323.
75 René Vos, *Niet voor publikatie, de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam, 1988, p. 248.
76 'Wat doe jij?' In: *De Vrije Kunstenaar*, maart 1944.
77 W.F. Hermans, 'Tranen storten aan de groeve'. In; *Elseviers Magazine*, 42e jrg., no. 18, 3-5-1986, pp. 98-99.
78 Ed. Hoornik, 'In gesprek met Henri Bruning'. In: *Algemeen Handelsblad*, 31-7-1941.
79 Jan Zandbergen, 'Wisecracks'. In: *Propria Cures*, 96e jrg., no. 28/29, 17-5-1986.
80 *Elseviers Magazine*, 17-5-1986, p. 11, brief G.W. Deele, Voorburg.
81 *Elseviers Magazine*, 24-5-1986, p. 11, brief Koos Hageraads, Amsterdam.
82 Ed. Hoornik, 'Een dag in Hoorn'. In: *Journalistiek Proza en brieven*, Amsterdam, 1974, p. 19.
83 'Het verschijnsel Tijdschrift'. In: *Lichting*, afl. 2, december 1942, pp. 2-3.
84 Mulder, p. 277.
85 Ed. Hoornik, 'In den Toren'. In: *Verzamelde Gedichten*, Den Haag, 1950, p. 171.
86 Martien J.G. de Jong, *Eén perron maar drie treinen*, Leiden, 1970, p. 20.
87 Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met Gerrit Kamphuis*, Amsterdam, 1987, p. 76.
88 *Idem*.
89 Ed. Hoornik, *Kerstmis 1915*. In: Martien de Jong, *a.w.*, p. 44.
90 Ed. Hoornik, 'Mist'. In: *Roomsch Studentenblad*, april 1929, p. 330.
91 Volgens een transcriptie van een band uit 1957, bestemd voor een lezing, zie Mies Bouhuys, *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, Mies Bouhuys over Ed. Hoornik, Amsterdam, 1985, p. 40.
92 Bouhuys, *a.w.*, p. 46.
93 Ed. Hoornik, 'Pogrom'. In: *Verzamelde Gedichten*, p. 99.

94 Bouhuys, *a.w.*, p. 15.
95 Ed. Hoornik, 'Stem uit Twenthe'. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, 1e jrg., no. 6, 1934, pp. 327-328.
96 'De Nieuwe Norm, namens De Redactie'. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, 1 e jrg., no. 5, pp. 218-223.
97 H.P.J. Scholten, *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap*, Baarn, 1978, pp. 233-234.
98 Bouhuys, *a.w.*, p. 52.
99 Bouhuys, *a.w.*, p. 88.
100 Zie noot 77.
101 Zie noot 78.
102 Bouhuys, *a.w.*, pp. 87-88.
103 Theo Straatsma, 'Een gesprek met den dichter Eduard Hoornik'. In: *Weekrevue*, 6-7-1940, p. 8.
104 Ed. Hoornik, 'De muze buiten spel'. In: *Algemeen Handelsblad*, 12-9-1942.
105 Ed. Hoornik, 'Verval van een monument'. In: *Algemeen Handelsblad*, 3-8-1941.
106 K. Lekkerkerker, 'Bibliografie van Ed. Hoornik'. In: *Verzameld Werk*, deel 5, p. 385.
107 Ed. Hoornik, 'De afspraak met de Verborgene'. In: *Over en Weer, beschouwingen over poëzie*, Den Haag, 1962, pp. 44-52.
108 Ed. Hoornik, 'Elysisch dichterschap'. In: *Algemeen Handelsblad*, 28-2-1942.
109 Ed. Hoornik, 'In memoriam H. Marsman'. *Criterium*, jrg. 1 (1940), pp. 459-467.
110 Ed. Hoornik, 'Voorwoord'. In: *Over en Weer*, pp. 5-6.
111 Wolfgang Cordan, *Spiegel der Niederlanden*, Leipzig, 1941.
112 Ed. Hoornik, 'Awater' en 'Het uur U'. In: *Algemeen Handelsblad*, 6-5-1942.
113 Ed. Hoornik, 'Tussen hemel en aarde'. In: *Over en Weer*, pp. 53-63.
114 Ed. Hoornik, 'Tweeslachtig dichterschap'. In: *Over en Weer*, p. 106.
115 Ed. Hoornik, 'De dichter in retraite'. In: *Algemeen Handelsblad*, 19-3-1942.
116 *de Volkskrant*, 12-10-1968.
117 *Het Parool*, 21-1-1988
118 Hans van Straten, *De omgevallen boekenhast*, Amsterdam, 1988, p. 229
119 Ed. Hoornik, 'Tweespalt', In: *Verzamelde Gedichten*, Den Haag, 1950, p. 199
120 Zie noot 86.
121 Bouhuys, *a.w.*, p. 89.
122 Bouhuys, *a.w.*, p. 78.
123 Jos Schneider en Gijs van de Westelaken, *De bus uit Dachau*, Amsterdam, 1987.
124 Bouhuys, *a.w.*, p. 90.
125 *Het Parool*, 21-1-1988
126 Rapport Chris de Graaff, dd. 3-10-1942.
127 Concept uitnodigingenlijst Afdeeling Boekwezen DVK, dd. 3-1-1942.
128 Pierre H. Dubois, *Hermetisch en besterd*, Den Haag, 1987, pp. 109-110.
129 Menno ter Braak, *Journaal 1939*, Amsterdam, 1945, p. 37.
130 J.A. van der Made, 'De schrijver en zijn tijd, *Caveant Consules*'. In: *De Waag*, 7-5-1943, p. 285.
131 Ed. Hoornik, *Verzameld Werk*, deel 5, p. 299.
132 Brief Ed. Hoornik, dd. 23-5-1940.
133 Brief Ed. Hoornik, dd. 23-1-1941.
134 Brief Ed. Hoornik dd. 28-1-1941.
135 Brief A.A.M. Stols, dd. 31-1-1941.
136 Brief Ed. Hoornik, dd. 8-12-1941.
137 Pierre H. Dubois, 'Problematiek der "Literaire Elite"'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 3, 16-2-1942, p. 64.
138 Catalogus 'De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde, 1940-1945', Den Haag, 1985, p. 92.
139 Dubois, *a.w.*, pp. 175-176.
140 Brief Henri Bruning, dd. 30-10-1941.
141 Brief Henri Bruning, dd. 26-11-1941.
142 Dubois, *a.w.*, p. 176.
143 Dubois, *a.w.*, p. 7.

8 Geschiedvervalsing II

‘Het was het maandschrift “Criterium”, dat als een klein eiland lag midden in den staag stroomenden oceaan van tijd en litteratuur. Ongenaakbaar waren haar bewoners, die de letterkunde van deze lage landen bestemden, want zij waren gelukzaligen. Doch hun gelukzaligheid was zelfingenomenheid; hun invloed op onze letterkunde zal slechts een fictie blijken te zijn, die door levenskracht en nieuw idealisme in rook zal vervliegen. Wanneer ik, het beeld van het eiland bewarend, denk aan “Criterium”, dan leefden daar slechts wereldvreemde bazelaars, die beweerden aan hun tijd te lijden, alleen omdat zij dien niet wilden begrijpen, omdat zij niet meer hun inspiratiebronnen konden vinden in het hoogere, doch de poëzie van de fluim op straat met veel bravoure beoefenden.’[1]

Deze tekst, geschreven door George de Sévooy, was de opening van een brochure, getiteld *Criterium voorbij*, die was uitgegeven door *De Amsterdamsche Keurkamer*, de schepping van het echtpaar Kettmann. De brochure verscheen wel laat, in ieder geval nadat *Criterium* zichzelf al had opgeheven. Het was alsof De Sévooy een kanon wilde richten op een tegenstander die reeds verdwenen was. Maar wellicht was er geen mogelijkheid om eerder tot de aanval over te gaan, omdat een rechtstreekse aanval op *Criterium* te veel een aanval zou zijn gericht op een lobby van literatoren die in de eerste twee jaar van de bezettingstijd de macht nog redelijk in handen had: de groep rond Ed. Hoornik, die voet aan de grond had in twee invloedrijke media: *Criterium* en het *Algemeen Handelsblad*. Op George de Sévooy en zijn verbitterde strijd tegen het literaire establishment kom ik nog terug. Nu richt ik me eerst op *Criterium* en het *Algemeen Handelsblad*. Van beide bladen was Ed. Hoornik redacteur. Maar er waren meer overeenkomsten. En die waren zo in het oog lopend dat we daaruit kunnen verklaren waarom A. Marja (die overigens zelf aan *Criterium* meewerkte) suggestief reageerde op een opmerking van Pierre H. Dubois in *Criterium* (‘Men heeft nu bezwaar tegen auteurs als Ter Braak en Du Perron’[2]) met de sarcastische regels:

> Wie zijn die ‘men’? De Kettmanns, Beversluizen?
> De Brunings in het gunstigste geval?
> Of Hoornik? Ja, van hem wil niet eisen,
> dat hij ‘De smalle mens’ ooit lezen zal.
> Na de oorlog was het feitelijk ‘Criterium’ voorbij.[3]

De regels van Marja en de suggestieve verbinding van Hoornik met Bruning en de anderen, kwamen niet uit de lucht vallen.

In het vorige hoofdstuk heb ik de geschiedenis van het *Algemeen Handelsblad* tot aan de machtsovername van de nazi's bij de krant in juli 1941 aangestipt. Hoogterp, een nationaal-socialist, werd hoofdredacteur en de chef van de kunstredactie Maurits Uyldert moest het veld ruimen voor de antisemiet Chris de Graaff, al zou Uyldert nog wel nu en dan verhalen voor de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad* blijven schrijven (zie Bijlage XV). Maar het fatsoen was ingeruild voor het onfatsoen en in dat nieuwe klimaat kwam Ed. Hoornik met zijn eerste geruchtmakende verhaal, zoals we eerder hebben gezien: het op 31 juli 1941 gepubliceerde gesprek met Henri Bruning. Hoornik en De Graaff zouden ruim een jaar lang in de genazificeerde krant het beleid ten aanzien van de literatuur bepalen, zodat het geen verwondering mag wekken dat Jan H. Eekhout zich in januari 1942 in een 'Open Brief aan mijn broeders in de kunst' wendde tot (zoals zijn eigen toevoeging luidde) Chris de Graaff en Ed. Hoornik.[4]

Chris de Graaff publiceerde al, voordat hij hoofd van de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad* werd, artikelen in de krant. (Zie Bijlage XVI.) En, om de eerste verbindingslijn te leggen, ook in *Criterium* komen we hem tegen. In de eerste jaargang publiceerde hij een gedicht; in de derde jaargang twee gedichten. (Zie Bijlage XXII.) Vooral dat laatste is verwonderlijk, want in 1942 moest de redactie van *Criterium* wel weten welk vlees men met De Graaff in de kuip had. Medio 1941 was hij toegetreden tot de SS en van het lidmaatschap daarvan maakte hij geen geheim; eerder was hij al lid geworden van deNSB.

Eigenlijk was ook de publikatie van het eerste gedicht in *Criterium* ('Vergeefsch Verraad') opmerkelijk, want toen was De Graaff al een opvallende figuur binnen Nationaal Front, waar hij tot lyrische ontboezemingen kwam, zoals over de 'Stormvogel':

> Verlaat de luwte voor 't geweld daarbuiten
> en laat de reuk der zee u overstelpen;
> treed nader over rinkelende schelpen
> in 't licht, dat alle verten gaat ontsluiten.
>
> Trotseer de branding; hoor den kreet der meeuwen:
> zij zwichten strandwaarts en 't gekrijsch wordt klagend;
> op golf na golf herneemt de wind, neervlagend,
> zijn heerschappij, die is van alle eeuwen.

Luister, de wilde wind geeft taal en teeken
van 't fier en stoer geslacht, dat zeewaarts vóórging:
Blijf't water trouw, wat schip er ook teloor ging,
eens zult gij allen weer den loef afsteken.

En in dit teeken zult gij overwinnen,
volk, zoo ge indachtig zijt wat houw en trouw doet:
Eén vogel tart de vlagen! - Vliegt de blauwvoet?
- Ja, storm op zee! De storm dien wij beminnen.[5]

En voor wie de theorieën van Chris de Graaff, al in zijn Nationaal Front-tijd, wilde kennen, die kon een artikel over poëzie lezen uit de herfst van 1940, toen hij tot stellingen kwam als: 'Vooral in de eerste jaren na het rampzalige verdrag van Versailles is er ook bij ons veel geschermd met de leuze, dat de dichter zich onder de massa diende te mengen, zonder dat men zich afvroeg wat de daartoe aangemaande (n.b. hier, in Noord Nederland, kort na 1918!) op het plaveisel aan verheffends zou kunnen beleven.'[6]

En wat de dichters betreft, daarover had De Graaff ook een duidelijke mening: 'De dichter immers lééft uit de taal van zijn volk, meer dan wie ook. In de taal ruischt het bloed van zijn voorouders, ademt de geur van zijn geboortegrond, herleeft - steeds opnieuw - het avontuur van zijn jeugd. Aan die taal dankt de waarachtige dichter het vermogen om, óók als zijn volk door de ziekte der verwording is aangetast, nog een tijd lang bezielde verzen te schrijven.'

De *Criterium*-mensen kunnen onmogelijk veel in deze poëticale rimram gezien hebben, maar daar ging het niet om. Chris de Graaff was een rijzende ster aan het letterkundig firmament en dus moest hij op alle mogelijke manieren gevleid worden, zoals met de opname van zijn gedichten in *Criterium*.

Geen van de kritische beschouwingen in het blad richtte zich tegen de denkbeelden van De Graaff, die, eenmaal aangesloten bij de SS, in het *Algemeen Handelsblad* steeds onverbloemder voor zijn nationaal-socialisme uitkwam. Toen in het voorjaar van 1942 De Graaff maar liefst twee gedichten geplaatst zag, hadden de verantwoordelijke redacteuren al kennis kunnen nemen van literatuurkritische opmerkingen als: 'Het behoort tot een nabij verleden den internationalen kant van alle dingen het eerst en het liefst te willen zien en den volkseigenen zooveel mogelijk te vergeten en te veronachtzamen. Vooral sinds den vorigen oorlog is die voorkeur in verscheidene landen van West-Europa een ware ziekte geworden, waarvan velen maar niet willen genezen.'[7]

Over de populariteit van de zogenaamde 'boerenroman' wist De Graaff in het *Algemeen Handelsblad* te melden: 'Het zal er wel mee gesteld zijn als inder-

tijd in Duitschland, waar na 1933 ook plotseling vele verrassend goede boerenromans als uit den grond opkwamen. En evenals destijds in Duitsland kan men er zeker van zijn dat de schrijvers van die bewonderenswaardige en vooral buitengewoon frissche boeken niet door de politieke gebeurtenissen uit den grond zijn gestampt. Zij *waren* er reeds! Ze hadden misschien al eens in een plaatselijk blad iets gepubliceerd of bij een uitgever in de provincie wiens uitgaven niet tot de groote steden, laat staan tot de destijds toonaangevende critici konden doordringen. En ze hadden in de meeste gevallen onuitgegeven werk liggen dat eerst dank zij den gewijzigden omstandigheden voor een behoorlijke uitgave in aanmerking kwam en aldus tot de “officieele” boekenmarkt en al wat daaraan vastzit kon doordringen.’[8]

In feite prefereerde - en zijn kritieken zijn daarvan ook doordrongen - Chris de Graaff dat soort literatuur. Andere literatuur - en daarom is zijn werk ook zo'n vreemd element in *Criterium* - beangstigde hem; Slauerhoff bij voorbeeld: ‘Voor mij is de tragiek van zijn leven, zooals die zich spiegelt in zijn werk, de tragiek van dit land in zijn diepste verval: aangrijpend maar huiveringwekkend.’[9]

De Graaffs latere artikelen zijn voor ons onderwerp minder interessant. Hij zwetste maar door over ‘bloed- en bodemliteratuur’[10], ‘het ideaal van alle noordsche volken’[11], maar dat was in een periode waarin *Criterium* verleden tijd was en Ed. Hoornik, zij het erg laat, de krant en zijn kunstredactie de rug had toegekeerd.

Maar onuitwisbaar waren de bijdragen van De Graaff aan *Criterium*, zoals in het laatste nummer van het blad het gedicht ‘Nu de sneeuw smelt’:

> Dit is het afscheid van de ruige kilte
> waaraan ons leven onderworpen was:
> vandaag de dooi en morgen groeit het gras
> en dan de luwte, 't zomeren, de stilte.[12]

Dat De Graaff meer dan eens in *Criterium* publiceerde, staat in schril contrast met een opmerking van Pierre H. Dubois in zijn memoires naar aanleiding van de kritiek die De Graaff schreef over *Het meisje dat men nooit vergeet*, een bundel verhalen van Nederlandse auteurs rond dit in de titel genoemde thema. De Graaff komt in zijn recensie onder anderen over Gerard den Brabander en Pierre H. Dubois te spreken: ‘Dat wil zeggen, dat deze proza-schrijvende dichter [Den Brabander, A.V.] waarlijk dichter blijft, een kunstenaar, die aan het innerlijk geschouwde den eigen vorm weet te geven. Dat die vorm in zijn proza nog allesbehalve fraai en op menige plaats nog zeer onbeholpen is, pleit misschien meer voor zijn eerlijkheid dan tegen zijn scheppend vermogen.

En iets dergelijks zou men van Pierre H. Dubois kunnen zeggen, wiens bij-

drage evenmin vrij is van zonderlinge ontwrichtingen, maar die, evenals Den Brabander, op bewonderenswaardige wijze voet bij stuk weet te houden, hetgeen nu juist het geheim is van dezen waarachtigen prozaschrijver.'[13]

'De kritiek was afkomstig van Chris de Graaff, die toen hoofd was van de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad* en Chef van Ed. Hoornik, een man die weinig ophad met *Criterium*', voegde Dubois jaren later aan deze kritiek ('een vergeten kritiek', noemt Dubois het) toe.[14] En hij vervolgde: 'Ik weet niet wat ik er destijds van gedacht kan hebben, maar omdat ik op prozagebied vrijwel niets anders had geschreven dan essays, waarvan De Graaff, voorzover hij daarover iets gezegd had, niet veel goeds dacht, veronderstel ik niet dat ik er erg door gevleid ben geweest.'

Wat blijft er in wezen overeind van deze bewering van Dubois? Niet veel, als we zien welke publikaties van De Graaff bewaard zijn gebleven. Hij publiceerde, ik stelde het reeds, enkele malen in *Criterium*, wat er bepaald niet op wijst dat hij weinig met het blad op had. Bovendien was die negatieve houding op geen enkele wijze terug te vinden in zijn openlijke stellingname: zijn kritieken in het *Algemeen Handelsblad*, een terrein waarop hij eigen baas was. Ook zien we geen negatieve stellingname nadat Ed. Hoornik in de herfst van 1942 de krant verlaten had en hij (De Graaff) zich niet meer behoefde in te houden om het inmiddels ter ziele gegane *Criterium* niet een trap na te geven.

Eigenlijk zou De Graaff zich maar eenmaal uitlaten over *Criterium*, en dan nog zijdelings. Hij besprak de eerder genoemde verhalenbundel *Het meisje dat men nooit vergeet* en daarin noemde hij *Criterium*. Nauwelijks negatief. Over de poëzie geen onvertogen woord, enkel tegen het proza van enkele *Criterium*-medewerkers had hij zo zijn bezwaren: 'Feitelijk kan men in *alle* bijdragen de vaardigheid, het vakmanschap bewonderen. Ook in het proza-debuut van de dichters Ed. Hoornik en Gerard den Brabander, al zijn die, mét Cola Debrot, feitelijk buiten mededinging, omdat zij drieën hun verhalen al eerder in tijdschriften hebben gepubliceerd en omdat die bijdragen slechts met moeite onder den verzameltitel zijn onder te brengen. Zij zijn typische vertegenwoordigers van de *Criterium*-richting, met een deze richting kenmerkende neiging tot zielkundige analyse. Wat er, vooral in de verhalen van Hoornik en Den Brabander, aan *handeling* geschiedt, is veeleer uitvloeisel van zulk een ontleding (een soort klinische demonstratie) dan een natuurlijk gebeuren. Maar zulke pseudohandelingen, die wij in de lyriek om de symbolische waarde zonder moeite aanvaarden, krijgen, wanneer zij in het proza een zelfde functie moeten vervullen, al ras een bijsmaak van onechtheid, van een bravour, dat de burgerij wil bedotten.'

Criterium was overigens al voor de komst van De Graaff als chef kunstredac-

tie royaal in de kolommen behandeld, meer dan welk tijdschrift ook; duidelijk een teken dat er hechte banden bestonden tussen *Criterium* en de Amsterdamse krant. We mogen er gevoeglijk van uitgaan dat daarin de hand valt te herkennen van de binnenland-redacteur Ed. Hoornik, tóén weliswaar nog niet verbonden aan de kunstredactie, maar binnen één gebouw viel toch al het nodige te beïnvloeden. En net als na de oorlog was Ed. Hoornik ook in die jaren al een charismatische persoonlijkheid.

Zo zien we dat eind 1940 in het *Algemeen Handelsblad* tien nieuwe bundels in de Helikon-reeks werden aangekondigd.[15] Verantwoordelijk redacteur voor de reeks was Ed. Hoornik.

Enkele maanden eerder gebruikte de krant het *Criterium*-artikel van Henri Bruning 'Nationalisme en Kunst' om er enkele passages uit te lichten die uitstekend pasten binnen het wereldbeeld van de Nieuwe Orde. Het *Algemeen Handelsblad* was dan misschien nog niet genazificeerd, maar paste zich zeer snel aan de gewijzigde omstandigheden aan. En daarbij: de *Criterium*-redactie gaf door het plaatsen van het artikel van Henri Bruning ook wel een duidelijke voorzet. Kennelijk had zij geen bezwaar tegen zinnen als (zoals het *Algemeen Handelsblad* ze citeerde): 'Zooals iedere mensch behoeft ook het meerendeel der kunstenaars een menschelijke d.i. mensch-waardige samenleving om het geloof in den mensch, in de aarde, in het leven te bewaren. Het is niet steeds zoo, het is slechts zelden zoo, dat een kunstenaar het geloof van zijn tijd bepaalt: gemeenlijk is het zoo, dat zijn tijd de houding van den kunstenaar bepaalt: zijn geloof of ongeloof in den mensch en het leven. Zijn isolement is niet altijd vaandelvlucht, lafheid, zelfzucht. Ten overstaan van een verworden gemeenschapsleven staat hij voor problemen, die door 'n ander soort menschen voor het heden en hier tot klaarheid en tot 'n oplossing moeten worden gebracht. De kunstenaar, die dwars tegen de ontbinding van een gemeenschapsleven zich een weg baant naar scheppende en nieuwe levenswaarden, is een zeldzaamheid; voor het merendeel hunner moeten deze waarden (hetzij geestelijk, hetzij maatschappelijk) *gestalte* hebben gekregen (door anderen dan hij), voor hij ze als scheppende waarden herkent.

Aanvaardt hij het noodlot van zijn eenzaamheid en afzijdigheid, anderzijds is het ook zoo, dat zijn gevoelige natuur onmiddellijk reageert zoodra inderdaad de kiemen van een nieuw gemeenschapsleven doorbreken. En onmiddellijk daarna heeft zijn hernieuwd geloof in het leven - doorklinkend in zijn verbeeldingen - een stuwende, regenereerende kracht, is zijn werk opnieuw constructief.

Voorwaarde voor een constructieve kunst is een gereconstrueerde samenleving.'[16]

Het debuut van De Graaff bij de krant was een bijna paginagroot artikel

over het *Criterium*-nummer naar aanleiding van de dood van Marsman.[17] De Graaff is hierin kritisch over wat hem 'naast het vele goede dat dit In Memoriam biedt, niet bevalt, met name de toon van sommige jongeren'.

Zoals we eerder zagen dacht Dubois dat De Graaff hem als essayist niet hoogschatte. Hij zal deze wetenschap (Dubois weet dat zelf niet meer, getuige zijn woorden 'voor zover hij daarover iets had gezegd') hebben uit dit artikel: 'Erger is het dat (uit tijdnood?) de behandeling van Marsmans verhalende proza werd overgelaten aan een zoo middelmatige essayist als Pierre Dubois, die een uitvoerig maar geheel overbodig pleidooi houdt voor de erkenning van de "kwaliteit" en de "eerlijkheid" van Marsmans proza.'

Voor de essayist Dubois mocht hij geen bewondering hebben, maar voor de dichter wél. In het voorjaar van 1942 werd een gedicht van Dubois, 'Zondagochtend in het Vondelpark', integraal in de krant geplaatst, in een kader nog wel:

> De vogels zingen tijlpend in het groen,
> ritselend regent dauw tusschen de blaren;
> gearmd wandelen langs de paden paren
> naar 't rhododendron-theehuis in 't plantsoen.
>
> Een houten brugje stulpt zich over 't vlieten
> van een smal beekje tusschen plas en plas.
> De berm terzij is welig van groen gras,
> waarin de musschen kwetterend genieten.
>
> Zoo argloos zijn de witte zwanen drijvers
> tusschen het groene lis. Zoo argeloos
> doorkruisen zij de parelende vijvers,
> den hals bedropen met een ring van kroos.
>
> Om halfacht gaan de torenklokken luiden,
> gonzend en diep weergalmend over 't park;
> en iemand leunt nadenkend over zijn hark
> en ademt wat de wind brengt uit het Zuiden.
>
> In de muziektent gaat zich iets bewegen:
> de prille klanken van een instrument,
> dat een bedachtzame bespeler stemt,
> klinken den wandelaar van verre tegen.

En plotsling ruischt het orphische metaal
tusschen de boomen, waar de zon gaat schijnen,
langs 't theehuis, golvend op de waterpleinen:
de heldre tonen van een blank choraal.[18]

De publikatie van dit gedicht kan Dubois toch onmogelijk ontgaan zijn maar zoals ik reeds stelde, hij noemt zijn memoires niet voor niets ‘Memoranda, dingen die men zich herinneren wil’.[19] Dat hij zich niet de recensie van *Het gemis* kon herinneren, die in augustus 1943 in het *Algemeen Handelsblad* was gepubliceerd; kan wel kloppen: Dubois zat toen al in Brussel. Dit artikel, van de hand van Gerard Wijdeveld, liet geen enkele twijfel bestaan over de positieve instelling van deze aanhanger van de Nieuwe Orde ten opzichte van de jonge dichter Pierre H. Dubois. Wijdeveld gaf toe met het debuut van Dubois, diens bundel *In den vreemde*, in 1941 nog moeite te hebben gehad. Maar met zijn tweede bundel *Het gemis* had hij aangetoond zich tot een ‘dichter van beteekenis’ (zoals de onderkop van het artikel luidde) te ontwikkelen.[20] ‘Men krijgt den indruk’, aldus Wijdeveld, ‘dat de dichter tijdens het schrijven van de gedichten die zijn tweeden bundel, “Het Gemis” vormen, is begonnen, zich bewust te weer te stellen tegen de doodsche sfeer, die zijn eerste werk kenmerkte, dat hij doende is om zich uit die uitzichtloosheid los te maken. Zeker, er is nog een aantal gedichten, waar omheen die vroegere atmosfeer hangt. Maar de nadruk ligt toch voor mijn gevoel al op die andere, waarin hij zich van zijn gemis bewust wordt of het al voor een goed deel te boven is. Er is - veel meer dan in “In den vreemde” - natuurlyriek die opvalt door een vredig tintelende blijdschap om de werkelijkheid der dingen, er zijn ook gedichten als “Angst”, “Ik zwierf” en “De stad”, waarin de dichter zich zelf en zijn wereld niet meer beziet met die lustelooze wanhoop, die toch alles vergeefsch acht, maar met de oogen van een mensch, voor wien het leven weer zin en beteekenis heeft.

Ook in het dichterlijk uitdrukkingsvermogen kan men vooruitgang ten opzichte van het vroegere werk vaststellen. Dit alles geeft den stelligen indruk, dat Pierre H. Dubois bezig is zich tot een dichter van beteekenis te ontwikkelen.’

Het opvallende bij deze recensie is vooral dat ze zo laat verscheen, augustus 1943, dus ver nadat schrijvers zich hadden dienen aan te melden bij de Nederlandsche Kultuurkamer. De lezer van het *Algemeen Handelsblad* moet niet anders gedacht hebben dan dat Dubois zich inderdaad had aangemeld. Hoe had hij anders een poëziebundel kunnen publiceren? De waarheid was dat de bundel reeds het jaar daarvoor was verschenen. Of Wijdeveld dat wist is onzeker; de kritiek maakt de indruk dat het hierbij om een recent verschenen bundel ging. Vermoedelijk heeft Wijdeveld bij dit alles niet stilgestaan. Hij zal gedacht hebben dat Dubois zich had aangemeld voor de Nederlandsche Kultuurkamer.

Dubois echter was medio 1942 uit Nederland weggegaan en in Brussel gaan wonen.
We komen de in 1917 geboren Dubois voor de eerste maal tegen in het fascistische blad *Aristo*[21] met een artikel over Hendrik de Vries. ‘Een nogal rechts blad’ noemt Dubois *Aristo* in 1975.[22]

Eerder al ben ik uitvoerig ingegaan op de ware aard van *Aristo* en de wijze waarop oud-medewerkers van het blad, zoals Bert Voeten, zich na de oorlog trachtten te distantiëren van Lutkie en zijn tijdschrift. Maarten Vrolijk was een van hen. Hij publiceerde vier achtereenvolgende jaren, tot ver in 1942 in het besmette blad. (Zie voor zijn bijdragen Bijlage XXIV.) In het begin van de oorlog publiceerde Vrolijk bij *Uitgeverij Oisterwijk*, de sterk aan Arnold Meijer gelieerde dichtbundel *Donker zon en golven*, uitgerekend door Gerard Wijdeveld begin 1941 zeer lovend besproken.[23] Dat is nauwelijks een aanbeveling voor wie zich na de oorlog sociaal-democraat noemde en socialistisch minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd. Zijn gedichten in *Aristo* waren over het algemeen gezwollen maar onschuldig van toon, al vraag je je soms toch af of er niet meer achter steekt, zoals bij het gedicht ‘Burgers van Nederland’, dat in december 1940 verscheen:

Door lange droogte is de grond verdord;
door steeds te rusten zijn de spieren stram.
De geesten werden, sluim'rend, oud en dof.

En gingen sommigen - voor eeuwen - pionieren?
Een eenzaam mensch koos hier en daar het ruim
en vond, lang na die zonde, eer en lof.

Wie weet of dit ooit anders is geweest:
of niet de roem en kracht der natie, zoo beducht
- zij in 't verleden - enkel heeft bestaan
bij gratie van een éénling en 't doorlucht
beschrijven van de kenners der historie?

‘Torn aan 't verleden niet, dat is ons heilig’.
Ik ken uw spreuken en uw preeken goed.
Maar ik ken ook: uw dik, traag-stroomend bloed -
en uw moraal, die deeg'lijk is, dús veilig.

Maar soms moet ik verlangen naar een regen
en naar een oerstorm, die uw stammen breekt

en wegspoelt, wild, over uw zeek're wegen -
en naar een helsch vuur, dat uw geest doorsteekt.[24]

Niet alleen in *Aristo* publiceerde Maarten Vrolijk, ook in *14 Dagen*, het blad dat in 1939 korte tijd verscheen, oorspronkelijk onder redactie van Leo Boekraad, Anton Deering, Anton Erwich, Jo Groen, Paul Haimon en Theo van der Helm, bijna allen op de een of andere wijze betrokken bij Nationaal Front. Na enkele nummers liep het grootste deel van de redactie weg. Albert Kuyle kwam de gelederen versterken, hij schreef felle antisemitische stukken, zoals in een verhandeling over de *Rozentuin*, waarin hij verschillende schrijvers als bloemen en planten typeerde.[25] Daarin zinnen als: '*Cohen*. Deze soort is niet inheemsch, maar weet toch wèl te gedijen op onzen vetten vaderlandschen grond. Zij is echter een woekerplant, die de verstandige tuinbezitter goed in de gaten zal houden, en tijdig besnoeien.' Vlak onder deze tekst stond het gedicht 'Gedachten' van Maarten Vrolijk.

In het eerste nummer van *14 Dagen* liet Maarten Vrolijk al duidelijk zien welke diepe gedachten hem bewogen:

Klein lied voor den goeden verstaander

Voor den strijd van
Veertien Dagen.

Neem deze slap ineengevouwen handen
en dit vermolmde lijf, het zal niet branden,
er zal geen vlam zijn die het groot doorsteekt;

Zie de zwarte holten dezer oogen
gore tandenresten tusschen bloedelooze
lippenranden, waar geen licht op breekt! -

Zie het vale schijnsel van dit leven:
als de storm komt zal het zielloos beven,
wijl de adem zich ontzet versteekt -

Speur de rotte massa der gedachten,
àl-doordringend, vretend laatste krachten -
dèlg dit stinken - hoor: de schimmel smeekt![26]

Wim Hazeu, Jaap Meijer en Harry Scholten zouden in 1968 met hun bundel *Vrolijk Klimaat*[27] behoorlijk uithalen tegen de toen net demissionaire minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, mr. Maarten Vrolijk, van wie ze een kort daarvoor gedane uitlating als motto van hun polemiek namen. Op 18 februari 1967 zei Vrolijk in een rede over *Overheid en Cultuur* onder meer: 'In de cultuurpolitiek moeten wij het hebben van de overtuigden, van de gelovenden; van de gegrepenen, zo u wilt. Alleen zo kunnen wij bereiken wat naar mijn overtuiging de tijd van ons eist.' De kritiek op Vrolijk werd het drietal van *Vrolijk Klimaat* zeker niet in dank afgenomen. Volgens Lisette Lewin suggereren ze dat Vrolijk half fascistisch was. 'De achtergrond hiervan is dat Vrolijk zich vóór en in de eerste jaren van de oorlog onbezonnen heeft bewogen in een fascistisch milieu. In 1938 [bedoeld wordt 1939, A.V.] stond een op zichzelf goed bedoeld gedicht van hem met het motto "Voor de strijd van Veertien Dagen" in het halfmaandelijkse strijdschrift *Veertien dagen*, dat onder redactie stond van Anton Deering en de weerzinwekkende anti-semiet Anton Erwich. In hetzelfde nummer stond diens gedicht met de slotregels:

> aldus zal ook ons groepje groeien
> en eenmaal wassen, vroeg of laat,
> tot macht, waaraan geen macht weerstaat,
> die weet wat rot is uit te roeien,
> die Land en Volk voorgoed ontslaat
> van Juda's juk, uit Mammon's boeien.'[28]

Vrolijk gaf Lisette Lewin omstandig tekst en uitleg: 'Van antisemitisme in die kring had ik toen - hoe stom ook - geen weet.'

Dit laatste is nogal merkwaardig, want een jaar eerder had Vrolijk een gedicht bijgedragen aan *De Bundel, Nationaal Cultureel Maandblad*, waarin veelvuldig de gebroeders Kuitenbrouwer publiceerden en hun extreem antisemitische schrijfsels waren sinds lang elkeen in letterkundig Nederland bekend. Vrolijks gedicht 'De Moeder' verscheen in nummer 9 van de eerste (en gelijk laatste) jaargang[29] en mocht hij (wat onbegrijpelijk zou zijn) onkundig zijn van het antisemitisme van Kuyle cum suis dan had hij enkele nummers eerder toch al kunnen lezen welke gedachten een man als Paul Vlemminx in het blad mocht debiteren, zoals het tegen Anton van Duinkerken gerichte: 'Ik moet mijn verachting uitspreken over dengene, die de grondslagen der natuurlike beschaving (volk, stam, ras, bodem, mythen, recht) verlochent, wie het volks- en stambewustzijn ondermijnt, noem ik een kultuurnihilist en een volksverrader.'[30]

Nu was Van Duinkerken al het een en ander uit die hoek gewend. Weerlozer waren andere aangesprokenen: 'Als de macht der Joden beperkt wordt in

Duitsland (volgens het boek van Thomas van Aquino, *De Regimine principum*, gericht aan de hertogin van Brabant, Aleidis, moeder van Jan 1), dan vindt de brave pers dat ongehoord, omdat het Jodendom, volgens haar, niet als een gedoemd volk behandeld mag worden. Terzelfdertijd schrijft diezelfde pers zó eenzijdig anti-Duits, dat het wel lijkt, of de Duitsers de gedoemde natie zijn. Dat zijn zo van die journalistieke konsekwenties. De kranten spreken zichzelf dagelijks tegen. Het is geen volksvoedsel, maar verkensvoer.'[31]

En nimmer zou iemand ooit een woord reppen van het artikel van E. van Wessem, in hetzelfde nummer van *De Bundel* waarin Vrolijk zijn gedicht geplaatst zag, over de Anschluss van Oostenrijk. 'Het is alsof de menschen, die in dezen tijd leven, in het algemeen niets van hun eigen tijd begrijpen', verzuchtte Van Wessem.[32] En het was zo duidelijk. De barrière tussen Oostenrijk en Duitsland was een kunstmatige, 'een ieder zou het kunnen weten, maar de menschen, die het moesten weten, die weigeren die werkelijkheid te aanvaarden, omdat die realiteit hen niet past'.[33] De gedwongen scheiding tussen beide landen gaf aanleiding tot frustraties 'en dit misnoegen dreef de massa's eenerzijds tot een verscherpt vasthouden aan de klassenleer van het Marxisme, anderzijds tot het nationaal-socialisme, waarin - wie durft het te ontkennen - de volksche kerngedachte tevens de sociale verheffing inhoudt.'[34]

Nergens heeft Vrolijk zich in het openbaar tegen dit soort geschrijf afgezet. Integendeel: hij bleef in het milieu van de Ad. Sassens, de Kuyles. Hij bleef publiceren in *Aristo*, ook toen een in 1942 al als zodanig herkend nationaal-socialist als Henri Bruning hierin keer op keer zijn gedichten plaatste.

Volgens Lisette Lewin drukte Vrolijk in het najaar 1941 een voor de bezetters onvriendelijk gedicht af.[35] Ze citeert enkele zinnen uit dit gedicht en dat is maar gelukkig, want anders was het nimmer te traceren. Maar wellicht is het vervelend te melden dat het onderhavige gedicht pas in het juli/augustus-nummer 1942 stond afgedrukt[36] en dat het hooguit somber, maar verder toch nauwelijks onvriendelijk was tegen wie dan ook. 'Voor wat ik in de oorlog heb geschreven, ongeacht waar het heeft gestaan, wens ik mij niet te schamen op enigerlei wijze', zei Vrolijk tegen Lewin.[37] Het zij zo. Maar het gaat te ver dat Vrolijk ons ook nog wil doen geloven, dat hij tegen *Aristo* geen argwaan had omdat Herman de Man ('die van joodsen huize was'[38]) vóór mei 1940 een paar keer bijdragen aan het blad leverde en hij zich überhaupt wenst te verdedigen met zinnen als: 'Mijn beste vriend in die dagen was een joodse jongen, die zich niet tot onderduiken wilde laten overhalen.'[39]

En dan is er het verhaal dat Vrolijk briefjes schreef aan Lutkie waarin hij protesteerde tegen diens bespiegelingen over het zogenaamde jodenvraagstuk. Daarna verliet hij *Aristo*. 'Tegelijk met mij is als redacteur J.C. Baak afgetreden, die na de oorlog advocaat-fiscaal was bij de Bijzondere Rechtspleging.'[40]

Een fraaie bondgenoot. Wij herinneren ons Baak ook. Maar dan als schrijver in *Aristo* van een jubelende bespreking van *De Volksstaat* van prof. mr. J.H. Valckenier Kips.[41] In dit boek, waarin onder meer de rassenleer en de geschiedenis van het fascisme en nationaal-socialisme aan de orde komen, trof Baak maar weinig aan waarop hij kritiek kon hebben. Integendeel: 'Welk een historische nauwkeurigheid, welk een fijn afwegen der verhoudingen, welk een schitterend openen van perspectieven en samenhangen. Alle juristische questies, waaraan een politiek aspect verbonden is, worden door den schrijver met een merkwaardige intuïtie in hun levensstijl onderkend en in hun geestelijk verband doorschouwd. Een omvangrijk werk met brillante gezichtspunten.' Valckenier Kips zou zich er op beroemen dat hij het was die Mussert tot het nationaal-socialisme bracht en daarbuiten stond hij bekend als de man die bij zijn afscheid als hoogleraar een redevoering hield waarin hij Hitler ophemelde.

Het was met deze Valckenier Kips dat Baak in het februari-nummer 1941 van *Aristo* een uitvoerige discussie aanging over diens recensie van *De Volkstaat*, waarin Valckenier Kips het nodig vond te stellen: 'Ik kan het begrip "Volk" echter niet anders dan biologisch zien en weet niet hoe ik dit juridisch zou kunnen opvatten.'[42] Baak sloot de discussie pagina's later af met de woorden: 'Het bekorende van dit debat was voor mij niet het laatst gelegen in het spontane, ongezochte er van. Ik heb er veel van genoten en er van geleerd: zeide niet reeds Augustinus, dat hij, aan een werk schrijvende, veel over het door hem beschreven onderwerp had geleerd?'[43]

Baak, die door Vrolijk werd aangehaald als metgezel, zal ook veel geleerd hebben van de 'studie' van Ton Kerssemakers *Vrijmetselarij en Jodendom*, die in 1939 bij *Uitgeverij Oisterwijk* was verschenen. Kerssemakers, hoofd van de afdeling Tilburg van Zwart Front, hield er in deze studie opmerkelijke ideeën op na, waarvan de belangrijkste was dat de joden de vrijmetselarij gebruikten om invloed te winnen, waardoor zij 'is ingeschrompeld tot een onwerkbaar omhulsel, waarachter krachten werkzaam zijn, geheel vreemd aan haar wezen; - krachten, die zich o.a. uiten in het streven naar humanistische "vrijheid", 'gelijkheid' en "broederschap", en waarvan in hooge mate moderne, van hun godsdienst vervreemde, Joden, werktuigen en exponenten zijn.'[44]

De banden tussen jodendom en vrijmetselarij zijn niet anders 'dan producten van een degeneratie-periode', concludeerde Baak in zijn bespreking van de studie.[45]

Het zal voor Baak niet te hopen zijn dat hij na de oorlog als advocaat-fiscaal bij de Bijzondere Rechtspleging mensen te beoordelen kreeg die door dit soort schrijfsels in de bezettingsjaren verder de fout in gingen.

In januari 1941 treffen we Maarten Vrolijk ook al aan in het blad *Nederland* met een stuk proza, getiteld 'Uittocht' met de positief ingestelde regels: 'Naakt

staat hij in den morgen; naakt en vrij en de zon is blinkend over hem. Hij rent over het strand, een juichend bezit is zijn leven. Hij loopt door het water en duikt en proest: hij roept en springt in de branding. Hij slaat zich er door in rust en kracht. Dan zwemt hij voort, in breede slagen; een stip in het eindeloos blauw, maar zeker en zoo sterk. Hij zwemt naar het zeil aan den horizon.

Het schip mag wegvaren op den wind, de einder zal altijd wijken. Maar aan het einde van zijn krachten weet hij een wit zeil; aan het einde van zijn kracht zal de horizon zijn. Hij zal hen bezitten met open oogen en zij maken het verlangen groot in hem. Er zal een nieuw zeil zijn en een nieuwe horizon; een nieuw verlangen en nieuwe kracht, altijd door. Zijn hart is open voor alles; zijn leven juicht. Juicht om het verlangen der ruimte.'[46]

Het was een positivisme dat wonderwel aansloot bij het artikel dat voorafging aan het proza van Vrolijk. Willem Haighton vond het nodig zijn licht te laten schijnen over *Nederlands plaats in Nieuw-Europa*.[47] Voor Haighton stond één feit als een paal boven water: 'Zeker. Duitschland zal na dezen oorlog die het niet kan verliezen, omdat het de drager is van de eenige ideologie, die de Westersche wereldorde kan redden, het middelpunt vormen van een broederschap van Germaansche volkeren, die in onderlinge anvulling van elkander zich binnen het totaal der Westersche naties de positie zullen weten te verschaffen, waarop zij van nature recht hebben.'

De overwinning van Duitsland was ook om andere redenen voor hem geen ramp, want 'gebleken is, dat de Führer van het Groot-Duitsche Rijk lankmoediger was en vergevingsgezinder dan iemand, wie dan ook, met reden van hem had kunnen verwachten, gezien de ongehoorde martelingen, die de overwinnaars van Versailles het overwonnen Duitsche volk deden ondergaan.' Dat hield in: 'Een Nederlandsch volk, dat niet gewonnen is voor de nieuwe idee en dat blijk geeft nog gevangen te zijn in de geestelijke kluisters, waarin de ondermijningsarbeid van een eeuw parlementair-democratische demagogie het heeft geklonken, zou een gevaar kunnen blijken voor het nieuwe Europa, daar het een invalspoort zou blijven vormen voor dezen erfvijand van het nieuwe.'

Haighton, die zich van het Nationaal Front zou losmaken en lid zou worden van de fanatieke NSNAP van Van Rappard, had al eerder van zijn pro-Duitse en anti-Engelse gezindheid blijk gegeven. Vrolijk wist wat hij deed toen hij zijn geëxalteerde proza binnen deze kolommen schoof.

Vanwaar deze uitweiding over Vrolijk en Baak? Omdat Pierre H. Dubois dezelfde literaire vrienden had (Haimon zijn we al eerder tegengekomen, Ernest Michel, die ook in *14 Dagen* publiceerde komt in deel II uitvoerig aan de orde en verderop in dit hoofdstuk zullen we zien welke banden er bestonden tussen Pierre H. Dubois en Leo Boekraad). Meer dan eens stonden de gedichten van Maarten Vrolijk en Pierre H. Dubois in *Aristo* broederlijk naast elkaar. Dubois'

publiceerde maar liefst zes jaar in dit blad, tot in het oorlogsjaar 1940. (Zie Bijlage XXIII.) Hij debuteerde in *Aristo* met een geëxalteerd gedicht over Gerard Bruning, waarin hij reeds regels citeerde uit *Klondyke* van Bruning, waarnaar later het tijdschrift *Klondyke*, waarvan Dubois een van de redacteuren was, werd genoemd.[48] In de daarop volgende jaargang opnieuw een essay, nu over Henri Bruning[49], een artikel waarop ik nog terug zal komen. In 1937 publiceerde Dubois drie gedichten in het blad[50]. In hetzelfde jaar kreeg hij ook twee essays geplaatst. Een daarvan, 'Ex Ungue Leonem', bevat een opvallend staaltje proza van de jonge Dubois: 'Is het servilisme, waarmede deze Pers de democratie dient waarlijk al overtuigend genoeg voor het karakter dat zij in feite bezit, en dat men slechts verachten kan, bedenkelijker wordt het nog indien men over de uit de N.S.B. getreden leden te hooren krijgt: "Zij mogen de democratie, de N.V. Politieke Partijen, de *communisten incluis*, op hun respectieve bloote knieën danken dat de beweging, waarvoor zij zooveel beweging gemaakt hebben, geen kans heeft gekregen haar idealen en practijken voor geheel het Nederlandsche volk en voor geheel de Nederlandsche Staat geldend te maken, want anders was het hun vermoedelijk anders vergaan dan thans." Men lette op dit specimen van journaille-litteratuur!.'[51] Ook in deze jaargang het eerder genoemde essay over Hendrik de Vries.[52] Voordat Dubois zich tot het schrijven van dit artikel zette, had hij al contact met Hendrik de Vries. In Dubois' Herinneringen is een lezenswaardige brief van De Vries opgenomen waarin deze ingaat op zijn ambivalente houding ten aanzien van de Spaanse burgeroorlog.[53] Hij zou ná het artikel over De Vries aan een eigen blad zijn begonnen, *Klondyke*. Ik kom op dit blad nog terug.

In de beginfase publiceerde Dubois voornamelijk essays in *Aristo*, zoals 'Smara' in juli 1938, waarin hij 'deze generatie' beschrijft: 'Zij oordeelt het zinloos te leuren met leuzen waarmee men elkander bedriegt, zij oordeelt het bovendien gevaarlijk voor de persoonlijkheid van het individu. Zij kent als criterium nog slechts den "honnête homme" in den gezuiverden zin, als antipode van de biceps, de democratie, de hysterie en den grooten mond.'[54]

Vanaf dat moment stopte Pierre Dubois met het schrijven van essays voor *Aristo*, maar hij droeg nog wel regelmatig poëzie en bellettrie bij. Zijn laatste bijdrage aan *Aristo* was in juli 1940.[55]

Eerder vermeldde ik reeds het blad *Klondyke*, een incident in het turbulente vooroorlogse bestaan van Pierre H. Dubois. Het verscheen in 1937 en telt in totaal slechts drie nummers. De redactie werd gevormd door Leo Boekraad, Pierre H. Dubois en Bertus Aafjes. 'Ik heb aan het blaadje nog maar een vage herinnering', schreef Dubois jaren later.[56] 'Ik bezit er niets meer van. Ik weet nog wel dat het een kwarto-formaat had, op twee kolom gedrukt werd en een pagina of acht telde. Een enkele passage in brieven en briefkaarten van Bertus Aafjes uit

die tijd heeft er betrekking op. Zo schreef hij mij op 12 februari 1937: “De uitgeverij Gianotten uit Tilburg bood aan ‘Klondyke’ te drukken voor ± f 25 per aflevering. Bij 100 abonnees garandeert zij 12 nummers per jaar op schriftelijk contract. Voor iedere abonnee boven de 100 geeft zij ons f1,50 (de helft). Maandag over een week zullen Leo, jij en ik ons in A'dam samen treffen met de uitgever Gianotten en de Heer Boekraad, theaterdirecteur uit Eindhoven om over dit aanbod te beslissen.”’

Ware de herinnering van Dubois minder vaag geweest, dan had hij ons kunnen vertellen van de grote bewondering voor Gerard Bruning die uit de naam *Klondyke* sprak, een bewondering die niet alleen Gerard Bruning gold, maar ook het fascisme waartoe deze jonggestorven dichter zich aangetrokken voelde, zoals Dubois in het eerste nummer van *Klondyke* in een soort beginselverklaring uitlegde: ‘Bruning werd door velen bewonderd’, aldus Dubois, maar het was, volgens zijn lezing, een bewondering die hem vaak met afkeer vervulde, want: ‘ja... men heeft hem wel gewaardeerd. En als het onze bedoeling was aan deze vele, vrome (d.i. platvloersche, over-den-dóóde-zoet-glimlachende) waardeeringen er nog een, de onze, bij te voegen, dan zouden wij liever zwijgen. Wij zullen niet pogen zijn consequente levenshouding te waardeeren, doch zijn consequenties in feite te voltrekken. De consequenties van dat different standpunt, en het nuance-verschil (o, dit omineus krulstaartje der donkere zwijntjes!) dat ons zal scheiden, en scheidt van den aanvang af, van allen die werden ingelijfd door “Eenheid door Democratie” (wat is dat?), antifascistische organisaties (wat *beteekent* dat?), die, werkzaam bij onze Katholieke pers, zich ook mentaal “overgaven” aan het niet te zeer verstoorde leven (lèven?), liever dan aan een gezond en sterk beginsel. Consequenties? - Restricties en vreesjes, die Gerard Bruning hartgrondig verwenscht zou hebben, - ten spijt van de vele “vriendschappen!”’[57]

Dubois wist eigenlijk het beste wat Bruning had bewogen en als een echte discipel lichtte hij dat in geëxalteerde bewoordingen toe: ‘Het is bekend genoeg hoe Gerard Bruning de democratie veroordeelde, en verachtte; en niet alleen de democratie in politicis, doch evenzeer en tegelijkertijd, de democratische wanordelijkheden van den geest (de afkeer van het compromis o.a.) en alle, uit het diepingevreten liberalistisch beginsel, voortvloeiende excessen, cultureele en maatschappelijke complexen, politieke en sociaal-economische tendenzen. Deze antidemocratische mentaliteit, d.w.z. deze gestemdheid tegen de órdelooze democratie (en men leze in dit verband zijn artikel, opgenomen in *Nagelaten Werk*) veronderstelt een drang naar de autoritaire staat, naar een sterk, waarachtig, LEVEND, en geconcentreerd gezag (zooals dit bij het Europeesch fascisme in feite het geval is)...

Dit elementair beginsel, in de jongeren-beweging van '20 door ongeveer

iedereen aangenomen... in theorie, - zou door Gerard Bruning nimmer, zijnde dit onconsequent, in practijk verloochend zijn; doch tévens was, dit (nogmaals) elementair beginsel niet het eenige, dat hem mentaal aan het Europeesch fascisme verbond. Hij was, evenals deze strooming, principieel logisch, en noodwendig: OPSTAND zijn leven bevestigt dit (ten overvloede); hij herstelde den wil en de strijdbaarheid, zooals blijkt uit zijn bespreking van: *Voor de Poort*, van Top Naeff; zijn leven was strijd, getuige de slagen die hij ontving. Hij eischte van zichzelf en anderen, "den redelijken opbouw der eigen persoonlijkheid". Hij hield zich consequent aan zijn normen en beginselen, omdat hij allereerst tucht en plicht als de grondslagen hiervan erkende. Hij wilde ZIJN. Hij herstelde de eerbied voor het leven, den mensch; hij selecteerde de frontvormende krachten; hij was in merg en been, in theorie en vanzelfsprekend (bij hém vanzelfsprekend) in practijk, katholiek, christen, doch het tegendeel van een hypocriet.

Waarom zouden wij Gerard Bruning, aldus bezien, geen fascistisch, mentaal-fascistisch mensch mogen noemen?'[58]

En mede-redactielid Bertus Aafjes, in het 'Program', juichte mee: 'Voor herstel der waarden zullen wij onverdeeld strijden, vélen, maar als één man, vertrouwend op Gods zegen ieder van ons met het strijdend devies van den strijder Gerard Bruning:

Durf nu mijn boot, o durf - en los
deze zwarte kust, dit dorre land
dat enkel derven kent:
wees een vliegend zeil,
wees een recht roer,
wees een harde boeg.

Wij varen zingend -
de laatste Vikingen van deze lauwe
planeet,
door dit woedend getij:
vraag niet waarheen de landing.
Vraag niet.
HIJ houdt ons vast.'[59]

Het zijn woorden die Bertus Aafjes zich later wellicht ook niet meer herinnerde. Sowieso wil hij nergens meer van weten. Toen Lisette Lewin voor haar studie *Het clandestiene boek, 1940-1945* Aafjes wilde spreken, bleek dat hij niet met haar wilde praten. De vrouw van Aafjes wel, aan de telefoon, en zij kwam met

een prachtig verhaal. Lisette Lewin: 'Deze dichter heeft in de oorlog vrij veel clandestien laten drukken. Bovendien schreef hij onder de naam Jan Oranje vaderlandslievende poëzie welke blijkbaar radio-Londen had bereikt en vandaar tot de Nederlandse luisteraars kwam.'[60]

Het gevolg was dat de SD het huis van Aafjes binnenviel, gelukkig vlak nadat de dichter en zijn gezin het huis hadden verlaten. Ze waren getipt door Hans Klomp, reden voor Aafjes om na de oorlog voor Klomp te pleiten. 'Klomp heeft mijn man het leven gered', zei mevrouw Aafjes, tegen Lisette Lewin, die deze geschiedenis zonder verder commentaar weergaf. De gedichten van Jan Oranje moeten wel erg ophitsend zijn geweest als ze levensbedreigend voor de clandestiene auteur zelf waren.[61]

Wat eigenaardig toch dat in de herinneringen van L. de Jong aan Londen, door hem weergegeven in zijn geschiedschrijving van de tweede wereldoorlog, deze Jan Oranje geen enkele maal genoemd wordt, terwijl De Jong, zelf medewerker aan Radio Oranje, toch van diens bestaan geweten moet hebben. Ook bij Dirk de Jong treffen we wel een aantal clandestiene publikaties van Aafjes aan, maar geen enkele maal komen we de naam Jan Oranje tegen. Wie *Aristo* echter doorbladert zal zien dat Jan Oranje tóch heeft gepubliceerd, maar bepaald niet clandestien, want de naam Bertus Aafjes wordt er tussen haakjes achter gezet en de SD zal door de inhoud van de bijdragen van Oranje (geen poëzie, maar proza) bepaald niet geschokt zijn geweest. Bepaald vaderlandslievend zijn ze niet; ze spelen praktisch alle in het Italië van Mussolini, die doorlopend de Duce wordt genoemd en in dat Italië is het een en al blijheid en romantiek. De stukken van Jan Oranje stonden in *Aristo* tussen december 1939 en juni 1940. Al sprak hij dan niet met Lewin en had hij zich sowieso voorgenomen geen interviews meer te geven; Bertus Aafjes maakte een uitzondering voor Hans van de Waarsenburg, die hem sprak voor een nummer dat *Bzzlletin* in 1985 aan Aafjes wijdde. In dat interview gaf hij een duidelijker versie van het verhaal.[62] Daarin werd Jan Oranje niet meer genoemd, maar wel sprak hij over verzetsgedichten die voor Radio Oranje werden voorgelezen. Ook declameerde Aafjes die gedichten wel eens in het openbaar, zoals in een café in de Amsterdamse Van Baerlestraat waar SS'ers en NSB'ers kwamen en waar ook portretten van Hitler en Goering hingen. Op verzoek van de SS'er Sybren Modderman (die we in deel 11 bij het tijdschrift *Groot Nederland* weer zullen tegenkomen) declameerde hij de strofen:

Iedere dag vrees ik de dag op handen
Iedere dag vloek ik de tirannij,
Iedere dag haat ik de dwingelanden.
Iedere dag. Er gaat geen dag voorbij,

Iedere dag verdubbelt zich uw schande,
Oh Nederland, gij schoonste land der landen.
Iedere dag. Maar één dag raakt gij vrij.

Bertus Aafjes, nog steeds volgens zijn verhaal, werd gelijk door twee gewapende SS'ers gearresteerd, maar doordat een vriendin van Adriaan Roland Holst hen beiden hartstochtelijk zoende, kon Aafjes zich losrukken en ontsnappen.

Een paar dagen later dronk hij koffie in Américain en toen kwam Hans Klomp naar hem toe en zei: 'Bertus, ik moet je waarschuwen. Vannacht komt de Grüne Polizei je ophalen. Maak dat je wegkomt.' Waarop Bertus Aafjes onderdook.

In het interview dat Hans van de Waarsenburg met Aafjes had, kwam zijn medewerking aan *Aristo* en *Klondyke* helemaal niet ter sprake.

Volgens Dubois was het de bedoeling van de redactie van *Klondyke*, 'aan ons blad een polemisch karakter te geven en ons te weer te stellen tegen toestanden en personen in de katholieke literaire wereld die ons halfhartig en onoprecht leken en omdat we dat "met open vizier" wilden doen, kwamen we op de Don-Quichotteske gedachte de persoon in kwestie van te voren persoonlijk van onze voorgenomen "aanval" op de hoogte te stellen. De eerste was Anton van Duinkerken, die we in de Lomanstraat in Amsterdam gingen opzoeken en die ons allerjoviaalst ontving. Temidden van een overstelpende hoeveelheid boeken (er waren kasten tot langs de trapleuningen) stond hij ons te woord en we kregen thee met een koekje, zoals dat in de hoffelijke dagen nog toeging. Dat verzachtte ons gemoed niet en het eerste of tweede nummer heeft een stuk van mijn hand tegen Van Duinkerken bevat, waarvan ik niets meer weet en waarvan ik denk dat het ook niet de moeite loont iets te weten.'[63]

Nu is Dubois al te bescheiden. Juist zo'n opmerking prikkelt om het bewuste artikel op te slaan en te zien waarom Dubois er niets meer van weet en waarom het 'niet de moeite loont [er] iets [van] te weten'. Toch staan er in het artikel interessante alinea's, juist wél waard om aan de vergetelheid ontrukt te worden, als: 'Het is ons ten eenenmale onduidelijk, waarom men ten tijde van Erich Wichmann fascist moest zijn waar de toestand der cultuur als gevolg van een verloopen democratie hiertoe noopte, terwijl men thans deze democratie instand houdt tot afweer van het nat.-socialisme; alsof dit het fascisme uitmaakt, alsof er geen bewegingen zijn (met name het Verdinaso) waartegen men zich niet behoeft te "behoeden", omdat hier geen adders onder het gras verscholen liggen, alsof deze zélfde (nog verloopener) democratie niet thans nóg een belemmering en een struikelblok der cultuur is.'[64]

In het nummer waarin Dubois Van Duinkerken aanviel, stond ook een gedicht van Paul Haimon, later lid van Nationaal Front.[65] Er stond in *Klondyke*

hoe dan ook veel poëzie, zeker in nummer 3, dat geheel gewijd was aan de poëzie van het derde lid van de redactie, Leo Boekraad, zoals Dubois zich ook nog herinnerde: '... het laatste (dubbel)nummer werd gevormd door een verzenbundel van Leo Boekraad met een titel als "Het groeiende licht" of iets dergelijks, in elk geval iets met "licht", want er kwam altijd veel licht voor in de gedichten van Boekraad.'[66] Dit is wel een erg vluchtige en ironische herinnering aan Leo Boekraad. Jaren eerder was Dubois voor lange tijd sterk met hem verbonden. Het kan niemand anders dan Pierre H. Dubois zijn geweest die Boekraad binnen de gelederen van *Criterium* haalde met een cyclus gedichten *Boer en polder*.[67] Het was toen 1941 en behalve de antisemiet Chris de Graaff was nu ook de suspecte Leo Boekraad lid geworden van de *Criterium*-familie.

Boekraad was op het moment dat zijn gedichten in *Criterium* verschenen, lid van Nationaal Front, en voorts medewerker van *Aristo*. Zijn carrière liep tamelijk parallel aan die van Paul Haimon, zij het dat Boekraad het binnen Nationaal Front verder schopte. Hij werd zelfs lid van de Kultureele Kamer, waar hij Gerard Wijdeveld vaak ontmoet zal hebben, evenals August Heyting, Louis Knuvelder, Ad. Sassen en Albert Kuyle - een weinig fris gezelschap. Het zal Boekraad weinig moeite hebben gekost om medestanders te vinden in zijn eigen rusteloze streven naar een boekverbranding in Nederland, naar het Duitse voorbeeld van 1933.[68] Het ging Boekraad vooral om 'entartete Kunst' en 'Schundliteratur'.

In *De Weg* publiceerde hij gedichten (waarin inderdaad een enkele maal het woord 'licht' voorkwam), zoals 'Daar wil ik staan!':

Waar moeders levend zijn en in het ongewisse
van hart en bloed hun offer van verwachten
verbergen met hun angst; in duisternissen
van scheemrend leed om al dit onverwachte,
dáár wil ik staan: de Dietsche vlam
zal branden in den Dietschen stam!

Waar vaders hunnen zoon maar niet hun hoop verloren
daar wil ik staan en fier zijn in vertrouwen
op oogst die uit dit zaad zal zijn geboren
daar wil ik staan en edel zijn in rouwe!
Dáár wil ik staan: de Dietsche vlam
zal branden in den Dietschen stam![69]

En mochten de *Criterium*-mensen door deze regels nog geen inzicht hebben gekregen in de denkwereld van hun medewerker, dan zullen ze dat toch zeker heb-

ben gekregen door het artikel ‘Moeten wij dit nog dulden?’ dat Boekraad eind 1940 publiceerde. De onderkop luidde veelbetekenend: ‘Geestesstoornissen als “kunst”’.[70] In *Kunstzaal Kleykamp* in Den Haag hingen schilderijen van Ton Cozijnsen en daar werd Boekraad ‘lichamelijk onpasselijk’ van en hij zag daarom de critici die het werk wél positief beoordeelden als ‘pers-satellieten’. Hij kwam als een Goebbels in zakformaat tot een vlammende oproep om campagne te voeren tegen de zogenaamde ontaarde kunst: ‘Wordt het niet meer dan hoog tijd aan dezen wantoestand een einde te maken op een wijze die afdoende is? Men zal op zijn minst genomen de lieden die dergelijke zaken fabriceeren en onder valsche benamingen tentoonstellen voor niet al te korten tijd onherroepelijk dienen uit te sluiten om hen daarna in hun prestaties aan 'n zeer strenge controle te onderwerpen.

Bovendien zal men zekere vereenigingen en genootschappen op hun samenstelling en werkwijze dienen te onderzoeken en, waar noodig, behooren te beknotten in hun bewegingsvrijheid. Nu reeds hooren we het alarmeerend verwijt: weer zoo'n vrijheidsbeperker! Tot hen kan slechts worden gezegd: zijn de artsen aan een krankzinnigengesticht verbonden niet juist om hun “opsluitingswerkzaamheden” méér prijzenswaardig dan de glimlachende kwakzalvers die alles een genoegelijk cachet geven om den gunst der patienten te winnen?

Hoe lang nog? Tot vandaag en geen minuut langer!!’

Het is opvallend dat de kunstenaars binnen de kring van *Criterium* de aanwezigheid in hun kolommen van deze Boekraad accepteerden, zoals het ook opmerkelijk is dat Pierre H. Dubois zich jaren later alleen het licht in de gedichten van Leo Boekraad herinnerde en niet de duisternis in diens ideeënwereld.

Boekraad komen we later tegen in het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, waar hij gevangen zat. Informatie daarover verstrekt Theun de Vries in zijn noten op de briefwisseling met Vestdijk. In december 1944 stuurde Vestdijk via omwegen een brief aan De Vries die in Kamp Amersfoort zat. Na de ondertekening van Vestdijk volgde de zin:

> ‘Theun,
> Tot troost en sterkte meld ik je, dat nog altijd nachtbezwering rijmt op naakte spijsvertering. Tot straks.’

Theun de Vries geeft antwoord op dit raadsel: ‘De anonieme auteur van de kryptische zin volgend op Vestdijks ondertekening is de dichter Leo Boekraad. Hij was, toen ik in het PDA gedetineerd werd, als gevangene werkzaam bij de kamp-administratie. Hij ontdekte mijn aanwezigheid na een maand en wist mij - ik was toen sterk verzwakt - in het kamphospitaaltje (“Revier”) onder te

brengen. Hij verschafte mij ook papier en potlood, en ik begon gedichten te schrijven. Een ervan luidde:

> Ons ochtendritueel en nachtbezwering:
> de broeken los, het darmsysteem gekromd
> op de sekreten, knie aan knie gedromd -
> een sfinxenlaan van naakte spijsvertering.

Boekraad had dit kwatrijn onthouden en gaf mij door het citaat te kennen dat hij veilig was: hij had n.l. medio oktober kans gezien uit het kamp te ontsnappen en kontakt gelegd met mijn naasten.'[71]

Dubois vertrok in 1942 naar Brussel, daarin gesteund door Jan Greshoff. Daar assisteerde Dubois Greshoff met werk voor het *Hollandsch Weekblad, Het Vaderland* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. In 1939 ging Greshoff naar Zuid-Afrika en Dubois, zonder werk nu, reisde naar Nederland terug, waar hij snel binnen de oude vriendenkring terugkeerde. Was het, gezien zijn vroegere publikaties en zijn vriendschap met Henri Bruning, gek dat Dubois in 1941 voorkwam op een lijst van personen die geïnteresseerd waren in *Das Deutsche Buch*, waarmee de contemporaine Duitse, dus nationaal-socialistische, literatuur werd bedoeld? De lijst werd door Jan van Ham opgesteld ten behoeve van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, Referat Schrifttum van het Reichskommissariat. (Zie voor deze lijst Bijlage VI). Het gezelschap op de lijst beloofde weinig goeds, met overtuigde nationaal-socialisten als Van Ham zelf, Klomp, Jan de Vries, Mirande, Eekhout, Houwink, Michel, Herweyer, Beversluis en 'aanleuners' als Henrik Scholte, Toon Verhey, Eduard Flipse, Cor de Groot en Henk Badings. En dan waren er Henri Bruning en Gerard Wijdeveld; beiden zullen we bij het *Algemeen Handelsblad* zien (zie Bijlagen XVII en XVIII) en ook bij *Criterium* (zie Bijlage XXII).

Criterium zou vóór de oorlog van start gaan en Dubois was er vanaf het begin bij betrokken, zoals uit zijn herinneringen blijkt. Hij trad niet tot de redactie toe, al werd hij daarvoor wel gevraagd. Daarin had hij weinig zin: 'Het was trouwens ook niet nodig, want zowel Debrot als Hoornik gaven mij te verstaan dat ik tot de pagina's van *Criterium* zonder meer toegang had. Hoe dat precies geïnterpreteerd moet worden weet ik niet, maar in de praktijk betekende het dat er nooit iets is geweigerd en bij herhaling iets gevraagd.'[72] Het resultaat was dan ook een anzienlijk aantal bijdragen (zie Bijlage XXI), in aantal nauwelijks minder dan Hoornik (zie Bijlage XX), maar doordat Dubois meer proza schreef in aantal pagina's gerekend verre dat van Hoornik overtreffend. Dubois was daarmee de produktiefste medewerker van *Criterium*.

De redactie van het blad bestond uit Cola Debrot, Ed. Hoornik en Han

G. Hoekstra. De redactionele uitgangspunten zijn hier niet aan de orde. Wat ons interesseert is: wat stond er in en wat stond er níét in? En verder: wie waren de medewerkers en welke ideeën koesterden zij?

Eigenlijk werd al in het eerste nummer dat ná de Duitse inval verscheen, duidelijkheid verschaft. Ter Braak en Du Perron waren overleden en het was aan *Criterium* om daarop te reageren. 'Het spreekt vanzelf dat *Criterium* aan zijn literaire afkomst verplicht was het overlijden van Ter Braak en Du Perron te herdenken', aldus Dubois[73]. 'Dat werd als een delicate kwestie beschouwd. Want hoewel de nazi's zich nog niet in al hun schaamteloosheid presenteerden, het was bekend dat beide vrienden van hun anti-nazistische gezindheid duidelijk blijk hadden gegeven, dat Ter Braak onder andere het werk van Rauschning had vertaald en ingeleid, zelfmoord had gepleegd omdat hij weigerde onder een dergelijk regime te leven en dat de Duitsers onmiddellijk, maar op het ogenblik waarop hij al was overleden, aan zijn deur waren geweest om hem te arresteren.

Cola Debrot en ik, de twee die de programmatische en op *Forum* gerichte bijdragen in het eerste nummer hadden geschreven, waren waarschijnlijk de meest aangewezen personen voor een In Memoriam. Aan ons werd gevraagd dit te schrijven. Dat gebeurde in het augustusnummer in een door mij opgestelde, door ons beiden ondertekende bijdrage, - geen bijzonder geslaagd artikel, moet ik helaas zeggen (ook wel samenhangend met het feit dat, toen ik het schreef, mijn vader overleed), maar dat door de redactie niettemin op prijs werd gesteld, en in elk geval een van de weinige waarin op dat ogenblik de verdwijning van deze beide auteurs als een groot verlies werd beschouwd.

Het is typerend voor de toestand van het moment, dat er geen ruimere aandacht aan hen werd besteed. Er rustte een onuitgesproken taboe op hen en hun werk en er kon nauwelijks over hen worden geschreven zonder het gevaar te lopen reacties op te roepen die in de gegeven omstandigheden ongewenst waren omdat men er de consequenties niet van kon voorzien. Hoe geschokt men door hun overlijden ook was, weinigen bleken bereid daarvan met al te veel nadruk blijk te geven; wij deden dat wel, maar evenmin zo expliciet als wij het dachten. Ik vraag mij trouwens af of er onder hen die hun verlies wel degelijk betreurden, toch niet veel waren die de overtuiging hadden dat met hen een tijdperk onherroepelijk werd afgesloten.

Toen enige tijd later bekend werd dat ook Marsman was omgekomen, zodat - na de dood van Slauerhoff al in 1936 - de belangrijkste figuren van heel een generatie verdwenen waren, kwam die schok harder aan, ongetwijfeld mede omdat Marsman, hoe markant voor zijn generatie ook, toch een minder controversiële figuur was. Terwijl aan de dood van Ter Braak en Du Perron in *Criterium* éen enkel artikel werd gewijd, verscheen een dik nummer "In Memoriam Marsman", waaraan heel de Nederlandse schrijverswereld, van Van Deyssel tot

Lehmann, deelnam. Marsman had zich in zijn werk veel minder scherp politiek geprofileerd en misschien ontlaadde zich daarom in de bijdragen over hem gemakkelijker en gevaarlozer de algemene ontsteltenis over het decimeren van de leidende literaire figuren.

Zonder iets te willen afdingen aan het belang dat Marsman en zijn werk in het raam van de Nederlandse letteren van zijn tijd vertegenwoordigde, is het ook hier weer merkwaardig achteraf vast te stellen dat er aan hem zoveel, aan de anderen zo weinig aandacht besteed werd. Het is evident dat dit meer aan het tijdstip te wijten is geweest dan aan de intrinsieke waarde van de onderscheiden figuren, ook al kan men zich voorstellen dat de betekenis van Marsman toen algemeen hoger aangeslagen werd dan op het ogenblik, terwijl voor de beide anderen eerder het omgekeerde geldt.'

In zijn herinneringen komt Dubois van tijd tot tijd met een simpele waarheid, waaraan weinig valt toe te voegen. Achteraf is het juist om jezelf dit soort vragen te stellen. Dubois stelde zich die vragen echter niet ten aanzien van het morele en literaire gehalte der medewerkers, zoals Wijdeveld, Bruning, De Graaff en Boekraad. En Voeten, wil ik er aan toevoegen, want al was zijn correspondentschap voor de Kultuurkamer (drie van de vier correspondenten die we al eerder tegenkwamen, publiceerden in *Criterium*) geheim, zijn doorlopende medewerking aan *Aristo* was dat niet.

Deze neiging om vrienden uit het verleden ondanks hun ideeën publikatiemogelijkheden te bieden en de laffe wijze waarop Ter Braak en Du Perron werden weggestopt, vallen ons nu het meeste op. En al werd er dan veel aandacht aan Marsman gewijd, ook in dat nummer werd geschrapt.

Gerrit Kamphuis was door Hoornik gevraagd een artikel over Marsman te schrijven, wat deze deed. 'In dit artikel schrapt Hoornik enkele passages (o.a. over het misbruik van Nietzsche door de nazi's), omdat hij vreest hierdoor moeilijkheden te krijgen met de bezettende macht', zoals in een noot bij een van de brieven van Kamphuis aan Gerrit Achterberg in de briefuitgave van hun correspondentie is vermeld.[74]

Boog *Criterium* voor het 'taboe' rond de dood van Ter Braak en Du Perron voordat de bezetter zélf die twee had getaboeïseerd, ook in andere kwesties wilde de redactie van *Criterium* geen voet zetten buiten de door de nieuwe voorschriften gebaande wegen. Daarvan getuigt bijvoorbeeld de beleefde brief die Ed. Hoornik herfst 1941 aan Jan van Ham schreef:

> 'Geachte Dr. van Ham,
> Eenige maanden geleden ben ik geruimen tijd bezig geweest een Vlaamsch nummer van "Criterium" voor te bereiden. Het is mij na veel moeite in zooverre gelukt, dat ik o.a. een groote novelle kreeg van W. Elschot [moet zijn Elsschot;

de bedoelde novelle heet *Het Tankschip* en verscheen inderdaad in *Criterium*, 2e jaargang, pp. 593-618, A.V.] en een essay van Gerard Walschap, welk laatste ik hierbij insluit. In dit opstel behandelt Walschap het buitengewoon belangwekkende boek “De druiven der Gramschap” van John Steinbeck. Nu “Criterium”, dat ditmaal als dubbelaflevering verschijnt, op afdrukken staat, deelt de uitgever mij mede, dat er een verbod is om over vertaalde Engelsche en Amerikaansche literatuur te schrijven. Wanneer ik het werk van Walschap moet weglaten, valt de heele compositie van het nummer in duigen. Ik doe daarom een dringend beroep op U om toestemming te geven bijgaand artikel, dat reeds *gezet* was toen het verbod afkwam, te mogen publiceeren. Ik hoop, dat deze kennismaking van Walschaps stuk het U gemakkelijk maakt in deze kwestie zoo spoedig mogelijk te beslissen.
Met ernstige hoogachting,
Ed. Hoornik’[75]

Hij had beter zijn mond kunnen houden, want nu bracht hij Van Ham op een idee. Uit zichzelf zou Van Ham niet gereageerd hebben, maar nu moest hij melden, dat hij inmiddels navraag had gedaan en dat hem was gebleken, ‘dat op de bestaande regeling geen enkele uitzondering wordt toegelaten’.[76] Hij stuurde de brief overigens, aardig om de banden tussen tijdschrift en krant nog eens te stipuleren, naar ‘Den Heer Ed. Hoornik, Algemeen Handelsblad te Amsterdam’.

De angst van Hoornik was onnodig, want zo zwaar tilde de bezetter niet aan *De druiven der gramschap* van Steinbeck. Een maand later ging bij de genazificeerde omroep een hoorspelbewerking van het boek, van de hand van Jef Popelier, de ether in. In *De Luistergids* stond zelfs te lezen waarom het boek van Steinbeck zo belangrijk was; daarin immers wordt beschreven hoe ‘het jonge Amerika tenonder gaat in den worgenden greep der plutocratie’.[77]

Het lag dan ook in de rede, gezien deze inschikkelijkheid en de goede banden tussen het tijdschrift en *Algemeen Handelsblad*, dat *Criterium* de dans ontsprong toen de bezetter eind 1941 duidelijk maakte dat een aantal literaire tijdschriften diende te verdwijnen vanwege de papierschaarste. Dat de bezetter hem onwelgevallige tijdschriften het eerste wilde laten verdwijnen, was tamelijk logisch. Andere, zoals *De Nieuwe Gids* en *Criterium*, mochten blijven. Zij liepen, in welke gradatie dan ook, meer in de pas. Brieven, zoals die van Hoornik aan Van Ham, waren in ieder geval een bewijs van volgzaamheid.

Nico Donkersloot, eindredacteur van *Critisch Bulletin*, dat wél moest verdwijnen, legde zich niet zo snel bij deze situatie neer. Hij pleitte voor het behoud van *Critisch Bulletin*: ‘De opheffing van vele waardevolle Nederlandsche tijdschriften en de als gevolg daarvan intredende cultuurverarming zal U als mij met zorg moeten vervullen.

Ik vraag hierbij Uw aandacht voor het eminent belang dat gediend wordt met het voortbestaan van een orgaan voor regelmatige niveau-scheppende boekbeoordeeling, gelijk ik sinds vele jaren ter verdieping van het letterkundig oordeel en inzicht der Nederlandsche lezers met het Critisch Bulletin nastreef, een belang dat door de opheffing van dit tijdschrift in den lande onvoldoende verzorgd zou blijven.

Ik heb om deze redenen en belangen reeds aan de Commissie voor Persorganisatie geschreven om het behoud van dit tijdschrift te verkrijgen, dat zoo moeilijk en zeker niet zonder schade gemist kan worden, zoodat ik in het belang en in het dringende dezer zaak aanleiding vind mij hierbij rechtstreeks tot U te wenden, nu ik tot nog toe geen antwoord ontving.'[78]

Al eerder was er volgens Donkersloot een onrechtvaardige beslissing genomen, toen, ook als gevolg van de papierschaarste, *De Stem* moest verdwijnen. Daardoor ontstond dan wel niet 'een groote leemte in ons letterkundig leven', maar er was, aldus Donkersloot, wel sprake van een ongelijke behandeling, 'waarbij Groot-Nederland en Criterium worden gehandhaafd, hoewel aan deze tijdschriften in den lande geen grooter litterair belang wordt toegekend dan aan De Stem, en Criterium in tegenstelling tot De Stem pas kort bestaat'. Donkersloot kreeg de indruk dat in de hele affaire 'geen deskundige maatstaf is aangelegd'.

Het mocht niet baten. Van Ham was heel beslist. Hij had de brief dan wel doorgestuurd aan de Afdeeling Perswezen. 'Het lijkt me echter wel moeilijk of onmogelijk het beoogde doel der papierbesparing te bereiken, als met het handhaven der letterkundige tijdschriften nog verder gegaan zou worden dan reeds gegaan is.'[79]

Wie *Critisch Bulletin* in de periode dat het tijdens de bezetting verscheen vergelijkt met *Criterium* in dezelfde periode, kan zich echter niet aan de indruk onttrekken dat het niet enkel de papierschaarste is geweest die Van Ham ertoe deed besluiten dat *Critisch Bulletin* diende te verdwijnen en *Criterium* mocht blijven bestaan. *Critisch Bulletin* had zich in zijn kolommen weinig gelegen laten liggen aan de nukken en grillen van de nieuwe machthebbers, dit in tegenstelling tot de redactie van *Criterium*.

Anton van Duinkerken bijvoorbeeld besteedde in het juni-nummer bijna een derde van de omvang aan de herdenking van Menno ter Braak en Du Perron[80] en ook herdacht hij de joodse wethouder dr. E. Boekman, die zich evenals Ter Braak van het leven had beroofd na de capitulatie.[81]

Du Perron kwam eind 1940 opnieuw in het blad aan de orde, toen Annie Romein-Verschoor *De bewijzen uit het pak van Sjaalman* van E. du Perron besprak. Zij schreef onder andere: 'Wie dit boek kort na de 14e Mei in handen kreeg, beving allereerst - zo ging het mij tenminste - de verscherpte bewustwording van

wat Nederland verloren heeft in een tijd, waarin het mannen van de begaafdheid, de vitaliteit en het karakter van Du Perron zo moeilijk kan missen.'[82] Ze besloot haar artikel met een niet mis te verstane stelling: 'Men vindt in dit boek van Du Perron alle kwaliteiten terug, die in vroeger werk van hem bewondering, instemming en ergernis hebben gewekt, zijn stijl, zijn karakter, zijn geest, zijn strijdlust, maar wat ons erin ontroert en met weemoed vervult, dat is die koppige vasthoudendheid aan enkele menselijkheidswaarden, aan de gedachte dat recht recht en krom krom is, die hem tot bondgenoot en kampioen van andere even hartstochtelijk levende en "recalcitrante" Hollanders maakte.'[83]

En dat *Critisch Bulletin* in juni 1941 zeer lovend schreef over *In den hof van Eros*, een bloemlezing, samengesteld door Victor van Vriesland, een jood[84], terwijl enkele maanden daarvoor *Het Rusteloos Hart* van Jan van der Made, nationaal-socialist, slecht werd besproken, ja, dat Halbo Kool zelfs stelde dat 'Van der Made op de verkeerde weg is'[85], voor de goede lezer een niet mis te verstane aanduiding, zal de aanhangers van de Nieuwe Orde niet milder hebben gestemd jegens *Critisch Bulletin*.

Dan zal *Criterium*, met de vele bijdragen van Henri Bruning alleen al (zie Bijlage XXII), heel wat beter zijn gevallen. Maar liefst 130 pagina's Henri Bruning, tegen 68 pagina's van Ed. Hoornik. Alleen Pierre H. Dubois heeft meer pagina's op zijn naam, 144 in totaal, zodat we ons mogen afvragen of we *Criterium* niet beter het blad kunnen noemen van het tandem Henri Bruning en Pierre Dubois.

Henri Bruning was een man met een grote uitstraling en als zodanig vergelijkbaar met Hoornik. Op het interview van Hoornik met Bruning in het *Algemeen Handelsblad* ben ik in het vorige hoofdstuk al ingegaan. Voorts zagen we al dat teksten die Bruning in *Criterium* had gepubliceerd door het *Algemeen Handelsblad* werden gebruikt voor propagandistische doeleinden.

Chris de Graaff had een hoge dunk van Bruning. Aan het einde van de bezetting zou hij daar in een drietal artikelen van getuigen. Daarin noemde hij Ter Braak, Marsman en Bruning gezamenlijk als de jongeren, 'die hier Nietzsche hebben "ontdekt", als bevrijder uit den ban der aesthetisch-intellectueele afgeslotenheid. Het is moeilijk te zeggen of Marsman zijn aesthetische, Ter Braak zijn intellectueele vooroordeelen ooit in die mate zouden hebben overwonnen, dat zij bij de scheiding der geesten, die zich mét Nietzsche voltrekt, ook welbewust vóór de rasgebonden persoonlijkheid en tegen het ontwortelde universalisme zouden hebben gekozen.'[86] Maar, stelde De Graaff, Ter Braak bleef binnen het humanisme gevangen en Marsman vluchtte 'in schrik en wanhoop naar het kamp der pacifisten'. En zo bleef Henri Bruning van het drietal alleen over, 'als de eenig overgeblevene van deze drie, die een nieuw tijdperk in ons cultureele leven inluidden toen zij, als eersten onder de Nederlandsche literatoren, zelf-

standig den zin van het leven begonnen te zoeken, *niet* als individuen om er hun rust bij te vinden, maar als persoonlijkheden in het besef van hun verantwoordelijk pionierswerk, als baanbrekers naar de onbekende gebieden der zelfverwerkelijking'.

Zo probeerde De Graaff over de reputaties van dode schrijvers heen Bruning te verheffen tot een respectabeler figuur, wat hem bij de niet-nationaal-socialisten niet zal zijn gelukt en bij zijn geestverwanten, gezien de koppeling aan Ter Braak, enkel verwarring zal hebben geschapen. Of dacht De Graaff - de invasie vond al een kleine maand eerder plaats - reeds aan de toekomst en probeerde hij zich in te dekken? Een week later kwam hij met een tweede verhaal en opnieuw kwam Ter Braak ter sprake. De Graaff memoreerde dat Bruning hem kort daarvoor nog in zekere mate had geëerd als een vertegenwoordiger van een generarie met 'grootheid zonder kracht'.[87] Ter Braak en vooral Marsman, aldus de redenering van Bruning, door De Graaff weergegeven voor een groter publiek, lieten zien 'dat ook zónder bezielende idee hooge dichterlijke waarden kunnen worden bereikt'. Maar mét bezielende idee was natuurlijk beter. De groei van Bruning van fascist naar nationaal-socialist was voor De Graaff dan ook geen ongewone zaak: 'Echter niet vóór de idee in het scheppende woord haar eerste verwerkelijking heeft gevonden, is haar weg zegevierend gebaand - en dàn voor vèlen. Daarom is de dichtkunst - waarbij natuurlijk niet uitsluitend aan verzen mag worden gedacht - voor de omwentelende idee zulk een belangrijke waardemeter. Haar vruchtbare, scheppende kracht wordt immers eerst "meetbaar", wanneer zij de sterke, oorspronkelijke persoonlijkheid van een dichter heeft kunnen bezielen. Eerst dán zal haar vormkracht zich in alle levensverschijnselen gaan manifesteeren.

Dit dichterwoord, waarin de nieuwe idee haar eersten geschapen vorm vindt, zal slechts een *nieuwe* taal kunnen zijn, en wie deze taal met schoolsche maten gaat meten zal haar nimmer verstaan.'

Waarna De Graaff, in de tweede helft van 1944, gezien de weinig rooskleurige vooruitzichten van het nationaal-socialisme, wel tot een treurige slotsom moest komen: 'Het is waar, reeds thans telt ons volk naar verhouding vele nationaal-socialistische dichters, maar nog slechts weinige die een waarlijk nieuwe taal spreken met een geluid, waaraan men op het eerste gehoor en nog afgezien van den "inhoud", den nieuwen mensch, drager der groote bezielende idee kan herkennen.'

Deze drager van een bezielende idee had een grote invloed op de mensen om hem heen, daarvan is alleen Pierre H. Dubois al voldoende getuige, zeker als we op zijn herinneringen afgaan. 'Dat ik onder de indruk was, toen ik hem voor de eerste maal in levende lijve ontmoette, staat vast', herinnerde Dubois zich jaren later.[88] 'Ik herinner mij vooral hoe het in de begintijd van ons contact een tot

ontroering gaande spanning in mij teweegbracht, telkens wanneer ik naar de Brunings ging; hijzelf, zijn vrouw Cilia die mij het ideaal van een schrijversvrouw leek, aantrekkelijk, hartelijk en met een snel en subtiel begrip en de kinderen die nog klein en niet voltallig waren. Bruning was tamelijk lang, slank, had een hoog voorhoofd door een beginnende kaalhoofdigheid met enigszins krullen of golvend haar, een grote rechte neus, een diepe frons tussen de blauwe ogen, en dunne, samengeknepen lippen Een zeer introvert en ascetisch man.'

Dubois geeft een aardige kenschets van de stijl van Bruning en impliciet ook van die van hemzelf in de eerste jaren van zijn literaire loopbaan. 'Hij schreef moeizaam en ingespannen in een nadrukkelijk beklemtoonde maar indringende stijl, die sommigen juist door zijn nadruk irriteerde. De dwingende retoriek ervan fascineerde mij en heeft ook mijn stijl aanvankelijk beïnvloed, tot het mijzelf begon te irriteren en ik al die bezwerende herhalingen en klemtonen achterwege liet. Het hing samen met de innerlijke gedrevenheid van zijn betoog, de overtuigdheid van zijn gelijk tegen conformismen in, een gelijk waarvoor hij bereid was ontberingen te lijden, en met meewarigheid te worden bekeken door de geslaagden. Hij was niet rancuneus, maar niet altijd vrij van verbittering en ik herinner mij zijn vaak wat schampere spot en zijn altijd enigszins verstikte lachbuien.'[89]

De stijlovereenkomst tussen Bruning en de jonge Dubois, die hij zelf signaleert, is heel goed af te lezen uit het artikel 'Storingsfactor' dat Dubois in 1936 voor *Aristo* schreef: één en al bewondering, adoratie bijna van de jonge Dubois voor de oudere Bruning, een adoratie die hem ertoe bracht zich ook aan te sluiten bij Brunings keuze voor het fascisme, een keuze die door Dubois in *Aristo* werd uitgelegd: 'Bruning's conclusie tot het fascisme is geen "inconsequentie" en zijn bewondering voor Mussolini geen "verblind-romantische", omdat dit gezag niét het door hem verworpene is, en de mogelijkheid tot geestelijke vrijheid in atomistischen zin zeker niet uitsluit. En wanneer in organischen zin een leider kan verklaren gelijk Mussolini deed: "IK BEN de schatbewaarder van den wil van het beste deel der Italiaansche jeugd, de bewaarder der liefde van duizenden en duizenden dooden, de bewaarder der moeizame inspanning van idealen en krachten welke gisten in de jonge geslachten van Italië. Ik voel in mij heel die machtige levensgisting welke het nieuwe geslacht van den Italiaanschen stam in beroering brengt"; wanneer hij de krachten van een volk vermag te ordenen en te concentreeren; wanneer voorál, hij ze vermag te consolideeren en juist te richten, - is er dan iets tegen dat aldus geestelijke vrijheid in organischen zin wordt uitgesloten? In het belang der Orde (en men vergelijke dit hiér en tháns met de z.g. resultaten der democratie) kan dit zelfs noodzakelijk zijn. Nu weet ik wel dat deze redeneering voor ter Braak, den anarchistischen, den door den chaos "getroosten" mensch, weinig zin heeft; maar ook

dit is een logica, - en tenslotte een bétere (al is ook die van ter Braak mij sympathiek).'[90]

Dubois meldde zich aan bij Verdinaso, het Verbond van Diets Nationaal Solidaristen van Van Severen: 'Hoe lang ik dat geweest ben, weet ik niet meer, een half jaar, een jaar? Niet heel lang in ieder geval.'[91]

In de eerste jaargang van *Criterium* zou Henri Bruning in drie afleveringen (zie Bijlage XXII) zijn ideeën te berde brengen over het onderwerp 'Nationalisme en Kunst' onder de titel 'Overbodig betoog'. Wie zich erover verbaast dat Bruning zoveel ruimte kreeg om zijn ideeën te verkondigen, wordt door Dubois geantwoord: 'Ik twijfelde niet aan zijn eerlijke bedoelingen noch aan zijn persoonlijke integriteit, maar dat was volkomen gebaseerd op mijn inzicht in zijn karakter en de zekerheid dat hij onbaatzuchtig was. Ik kon slechts veronderstellen dat hij de illusie koesterde door zijn medewerking iets ten goede te kunnen helpen keren op de gebieden waarop hij zich bewoog, het intellectuele leven, de cultuur en de literatuur. Dat dit tegelijkertijd betekende dat hij de overtuiging had en dit ook als noodzakelijk beschouwde, dat de anti-democratische krachten in Europa de overwinning zouden behalen, was vanzelfsprekend. Hij trok de consequenties uit een houding die hij sinds lange jaren verdedigd had. Dat niet de filosofische, maar de morele waardering van die houding in veler ogen veranderde, nu de omstandigheden veranderd waren, is iets dat hij niet aanvaardde, omdat het voor hem niet gold. Dat was geen koppigheid, maar zijn onvermogen om opportunisme of realisme, hoe men het wenst te noemen, als factoren van een politieke werkelijkheid in zijn abstracte visie op te nemen. Ik beredeneerde dat destijds niet; ik kende hem, en dat was voldoende om te weten dat, ook al was hij politiek "fout", dit niets afdeed aan zijn betrouwbaarheid.

Zo was ook de mening van uitgever en redacteuren van *Criterium*; zij beschouwden Bruning inderdaad als betrouwbaar (we herinneren ons nog de briefwisseling tussen Stots en Hoornik) en hij werkte aan het blad mee met teksten die duidelijk bedoeld waren als correcties en weerlegging van opvattingen die in nationaal-socialistische kringen leefden, bijvoorbeeld zijn essay "Overbodig betoog".'[92]

Met die correctie viel het wel mee. Hoe je het keert of wendt, het stuk van Henri Bruning ademde van begin tot eind de sfeer van het fascisme, met zijn gebruik van het woord 'Dietsch' en 'Dietsche schilderkunst', een terminologie die in een blad dat ver stond van de Nieuwe Orde, niet thuis hoorde. De enige correctie in het stuk is Brunings verdediging van de experimentele schilderkunst uit de voorafgaande decennia: 'De strenge, door en door verantwoorde en tegelijk zóó gevoelige vormgeving van schilders als Hynckes, Willink, Koch e.a. - deze meesters van onze hedendaagsche Nederlandsche schilderkunst - zou zonder dit proces, zonder deze bezinning (en haar onvermijdelijke extremismen)

niet mogelijk zijn geweest. In hen heeft jarenlange ontwikkeling haar voltooiing bereikt. Wij mogen verheugd zijn, dat de schilderkunst hiermede een ander tijdperk is ingetreden en dat het experiment tot het verleden gaat behooren, er is geen enkele reden om op de representanten van het experimenteele tijdperk met dédain neer te zien.'[93]

Maar dat was dan ook wel zo ongeveer het enige, want ondanks dat Bruning stelde 'men bedenke: een contra [...] is niet steeds destructief', kwam hij toch tot een opmerkelijke (voor *Criterium* dan) stelling: 'Vanzelfsprekend behoort het tot de taak van hen, die werden aangesteld om over het natuurlijk-zedelijk en -geestelijk welzijn van een volksgemeenschap te waken, toe te zien op de ontbindende werkzaamheid van een destructief denken; vanzelfsprekend mogen zij niet dulden, dat anarchistisch-ontwortelden, d.w.z. in geen levende waarden meer wortelende geesten de zedelijke en geestelijke waarden, waarop een volksgemeenschap, wil het eenigszins "gezond" zijn, gegrondvest moet staan, ondermijnen.'[94] Maar gelukkig wachtte een betere toekomst, want anders kan het slot van de driedelige, in bezettingstijd gepubliceerde serie niet worden geïnterpreteerd: 'En moge dan vooral de samenleving wat aangenamer worden. De kunstenaar zal dit - ge zult het weldra bemerken - een weinig scherper ondergaan dan wij, wij altijd-ondankbaren, wij eenzelvig in onszelf verstrikten, wij die ook voor het aangename, zelfs voor het aangename, een zoo weinig ontvankelijk zintuig bezitten.'[95]

Ook buiten de kolommen van *Criterium* bracht Bruning het tijdschrift ter sprake, zoals in *De Waag*, toen hij inging op een artikel van Bertus Aafjes in de april-aflevering 1941 van *Criterium*, waarin deze Anthonie Donker bekritiseerde.[96] Bruning spaarde kool en geit, maar gaf het blad in ieder geval voor de *Waag*-lezers een behoorlijke introductie.[97] Ook Chris de Graaff werd door Bertus Aafjes in dat artikel geattaqueerd, maar zoals we zagen, maakte dat De Graaff niet rancuneus; in het daaropvolgende jaar publiceerde hij gedichten in *Criterium*.

Rest nog te vermelden dat Henri Bruning ook alle gelegenheid kreeg om in *Criterium* te laten zien dat hij toneelschrijver wenste te zijn. *Elias van Cortona* was de titel van het spel dat in 1944 in boekvorm, bij *Uitgeverij De Lage Landen*, zou worden uitgegeven en eerder in *Criterium* had gestaan. Erg speelbaar was het stuk niet, maar het bevatte taferelen die verbonden zijn met het leven van Bruning zelf. 'Neen, wij zijn allen noodlot. Wij zijn allen gevangenen van onze waarheid', zegt de hoofdpersoon Elias, ergens treurig.[98] Het stuk besluit met de multi-interpretabele scène:

> *3de Tuinman*:
> Maar ík láát me niet harken!

4de Tuinman:
Kom hier, zei de koe, dan mag je dansen op mijn horens.
3de Tuinman:
De koe, zeg je?
4de Tuinman:
De groote heeren...!
3de Tuinman:
Heelemaal begrijpen doe ik je niet...
4de Tuinman:
Nu, troost je, niet-begrijpen is nog altijd het verstandigste.
3de Tuinman:
Eigenaordig...
GORDIJN[99]

Was het bij deze overdaad aan teksten van Bruning niet logisch, dat de felle nationaal-socialisten, zij die weinig op hadden met *Criterium* en de geest die het naar hun mening uitdroeg, narrig waren over wat zij zagen als een samenzwering? George Kettmann bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat Bruning de *Criterium*-mensen van uit zijn functie bij het DVK bevoordeelde. In ieder geval gaf hij dat in 1941 als zijn mening in een brief aan Alfred Haighton.[100]

'Er moet m.i. een letterkundige orde komen *tegen* de "Criterium" - groep, die helaas via Bruning ook aan invloed wint in de NSB, zeer tot schade van het natuurtalent in de kunst', luidde zijn niet mis te verstane tekst. We kunnen enkel concluderen dat Hoornik c.s. wel opvallend vaak in verband met de NSB werden gebracht. Ook Albert Kuyle zag die band. 'Henri Bruning, belast met een taak ten opzichte van de letterkunde aan het departement, prefereert Criterium en publiceert er zijn aanvechtbare thesen in', schreef hij in *De Weg*[101] in een periode dat hij zich in het blad van Zwart Front tegen de NSB keerde.

Kuyle en Kettmann sleepten Bruning en *Criterium* erbij omdat beiden zowel aan Bruning als aan *Criterium* als aan de NSB een hekel hadden, om verschillende redenen, dat wel. Bij hen voegde zich ook de voor de oorlog nog totaal onbekende dichter George de Sévooy.

George de Sévooy was een pseudoniem voor A.J.H.A. Wensink en hij was een typisch voorbeeld van de nationaal-socialist die de bezettingsjaren gebruikte om naam te maken in het land der letteren. Hij zou verschillende dichtbundels publiceren bij *De Amsterdamsche Keurkamer*, zoals *Beloken land* en *Ster en blazoen*, beide uit 1942. Wensink, geboren in 1920, had ook een voet aan de grond kunnen krijgen bij *De Schouw*, als recensent en als dichter. Als recensent moest hij op zijn tenen lopen om een intellectuele indruk te maken, getuige de verkrampte wijze waarop hij de bundel *Voorspel* van Henri Bruning besprak:

‘Want wat men in zijn essays, ondanks hun heldere formuleeringen, knappen betoogtrant mist, namelijk “der dichterische Gebrauch der Sprache, der bei jeder Erkenntniss auf alle uebrigen erst *Licht* und *Waerme* ueberfliesst” (W.v. Humboldt), vindt men in deze verzen. Zij ademen de sfeer van een Nederlandschen midherfst met vermoeid, maar toch spelend licht over mensen en dingen. Er zijn duidelijk merkbare invloeden hier en daar (Herfst: Rilke, Het Kind: Coventry Patmore), maar de toon waarop zij meer gezegd, verdroomd voor zich heen gezegd, dan gezongen worden, maakt ze oneindig sympathiek.’[102]

Als dichter probeerde hij nauw aan te sluiten bij de krijgshaftige poëzie waar Bruning en Wijdeveld zo'n groot voorstander van waren. Het zal hem dan ook behoorlijk gestoken hebben dat Bruning hem niet waardig genoeg bevond om opgenomen te worden in *Gelaat der dichters*, terwijl deze verzamelbundel toch werd uitgegeven bij zijn vriend Kettmann. Hoe had hij er niet naar gelonkt met gedichten als ‘Gevallen Krijger’, dat eindigde met de strofen:

Mijn lijf is een ruigte van wonden.
Traag trekken de stonden

voorbij. Mijn bloed verstroomt aan de akkers.
Straks slaap ik stil naast mijn makkers

met de kleine dieren der aarde tezaam.
De verten ruischen, verwischt onze naam

aan het nooit welkend wit van ons land.
Ja, ik kom. Ik kom. Hier is mijn hand.

O, aan de einders dat stille geruchten
van lammeren, reeën; en niets meer te duchten...

Al smart is geslecht.
Nog eens rijs ik recht:

O God! O, helwit banier!
Ik sterf. Een trouw soldenier.[103]

George de Sévooy hoefde echter niet in het harnas te sterven. Vanuit Zeeland vluchtte hij in het laatste oorlogsjaar naar het het oosten van het land en toen de redactie van *De Schouw* hem om een artikel vroeg moest hij terugschrijven: ‘Ingevolge Uw verzoek zend ik U hierbij een mijner laatste gedichten. Op het

ogenblik ontbreekt mij de lust en de gelegenheid om een artikel te schrijven. Misschien dat dit mettertijd nog komt, maar rekent U er niet op. Er zijn op het ogenblik zoveel andere dingen, waarmee een mens zijn mede mens direct en practisch moet helpen. Denk aan [onleesbaar] van het westen! U neemt mij dat hoop ik niet kwalijk en begrijpt mij.'[104]

De brief moet half januari bij *De Schouw* zijn binnengekomen en toen hoefde het al niet meer; het blad was opgeheven. De Sévooy zou na de oorlog, maar toen onder weer een ander pseudoniem, Willem Enzinck, laten zien dat de 'lust en de gelegenheid' tot het schrijven van artikelen en boeken was teruggekomen.

Om George de Sévooy nog beter te typeren: hij was goed bevriend met de auteur Jef Hinderdael. Wat heet! In 'sterke kampverbondenheid en oprechte vriendschap', zo luidde zijn handgeschreven opdracht aan Hinderdael, toen hij deze zijn pamflet *Tegen de decadenten* gaf.

Hinderdael was de man die drie weken na de Duitse inval al in *De Weg* schreef over 'wat volksduitschers in Polen hebben geleden (gruweldaden waarvoor ons West-Europeesch denken eenvoudig stil staat!)'.[105] We leren hem nog beter kennen uit het eerder genoemde pamflet *Tegen de decadenten* dat Wensink (George de Sévooy was nog niet in zicht, hij gebruikte nog het pseudoniem Johan Ponteyne) in 1941 publiceerde. In dit pamflet zou Ponteyne Hinderdael ten tonele voeren als de dichter van de ware poëzie met een gedicht als:

Was 't niet genoeg?...

Was 't niet genoeg - mijn Jezus! - dat de Joden
U aan het kruishout sloegen, laf en wreed,
En Ge alle smart en schand en 't wrangste leed
Op U naamt, uitgejouwd en uitgefloten?...

Was 't niet genoeg, dat Ge om Uw liefde - breed
Als blanke vleuglen, die zich opensloten
Voor allen, door de Wereld uitgestooten -
Met edik werd gelaafd en doornenkroon bekleed?...

't Zijn nú geen Joden meer, maar de eigen volgelingen,
- Mijn Jezus! - die Uw goddelijke eer
Verkwanselen als stoffelijke 'dingen'...

Hun handen, die zich 's morgens biddend vouwen,
Ze worden 's avonds vuist en duivelsklauwen,
En hun 'Hosanna!' is een 'Kruisigt Hem!'... niets méér![106]

‘Dit gedicht is in de ware zin een hekeldicht, vol sarcasme, hard, maar het is van een grote schoonheid, wijl geboren uit oprechte verontwaardiging’, geeft Ponteyne als commentaar daarbij. ‘Doch alle haat is er vreemd aan’, aldus de man die blijkbaar niet lezen kan. De bedoeling van Ponteyne met zijn pamflet is duidelijk. Het moest een aansporing zijn ‘tot den Dietsen, den volkswillenden litterairen criticus om de jonge talenten, die zich, hetzij in proza, hetzij in poëzie bezinnen op hun heilige taak van de grondvesting van het ene Dietsland, niet alleen welwillend tegemoet te treden, maar ook aan te moedigen, opdat hun talent zo langzaam gestaald worde tot de glorie van ons Volk, en onze litteratuur wederom worde: het sonore klankbord van de Dietse volksziel!!!’[107]

En ook wil hij ‘onze volksgenoten wijzen op een gezonde litteratuur en de dringende noodzakelijkheid daarvan, en hen er van trachten te overtuigen, dat onze letterkunde onder géén voorwaarde mag dienen als stortplaats voor het geestelijke vuil van zekere ontaarde en verziekelijkte artiesten, die, geestelijk vaderlandsloos geworden, hun enige levenstaak nog zien in het besmetten van anderen!’[108]

De brochure van Ponteyne is het verder niet waard er op in te gaan. Dubois deed dat wel, al was de aanleiding een radioredevoering van Henri Bruning waarin hij onder meer stelde dat ‘het zwijgen van de literaire wereld in dit bewogen en beslissend tijdperk van ons volksbestaan, van zo velerlei fundamentele gevechten ook, zo opvallend is en vernietigend voor degenen die in haar als in een leidende elite geloofd hebben, dat men wel kan zeggen dat de illusie dat zij het geweten van hun tijd vertegenwoordigen, thans voorgoed tot het rijk der mythen behoort’.[109] Over de wijze waarop het artikel van Dubois (ik blijf weigeren te spreken van een ‘ingezonden stuk’) bij *De Schouw* terechtkwam, heb ik het reeds gehad.

Het artikel van Dubois zelf is overigens een moedige verdediging van de literator tegenover de aanvallen van de barbarij, waarbij hij niet schroomde te stellen ‘dat in dag-, week- en maandbladen de literaire kritiek vrijwel uitsluitend in handen gekomen is niet alleen van volslagen onbevoegden, die via hun politieke bedrijvigheid op plaatsen terecht gekomen zijn, waar de politiek, zoo zij er een rol speelt, toch zeker geen norm zijn kan; maar bovendien in handen van kwaadwilligen, die het slachtoffer zijn van eenig ressentiment en nu op laaghartige wijze hun wraak koelen. Met als eenig gevolg overigens, dat zij de literatuur, die toch van de literatoren en niet van hen komen moet, niet vernieuwen, maar haar definitief en onherstelbaar van zich vervreemden. Door deze ondeskundigen en kwaadwilligen ontstaat dan een vijandige atmosfeer.’[110]

Daar had Bruning wel een antwoord op in het volgende nummer van *De Schouw*: ‘Gij kunt intusschen uit de redelooze onverdraagzaamheid, waarmede Gij om Uw eenvoudig betoog bejegend dreigt te worden, eenigszins den haat af-

leiden, waaraan, reeds jaren lang, degenen bloot stonden, die ten overstaan van den geest van het huidige kunstleven en ten gevolge van hun levensovertuiging, een agressief *contra* vertegenwoordigden. Ge weet voorts, evenzeer als ik, dat ook in de wereld der kunsten - die niet enkel een wereld is van kunstenaars - een contra duur betaald wordt: met broodroof, doodzwijgen, etc.'[111]

Dubois had zich beperkt gevoeld in zijn vrijheid als kunstenaar en Bruning antwoordde dat dat in zekere zin klopte: 'De vrijheid van den kunstenaar is een vrijheid *binnen* de begrenzing van het daadwerkelijk *cultuur-scheppend* arbeiden. Gij spreekt nu van politiek, doch van politiek is bij dit alles geen sprake. Het betreft hier een levend bewustzijn omtrent de natuurlijke orde der dingen, een terugkeer naar de natuurlijke plichten en bindingen van mensch en gemeenschap, van kunst en kunstenaar. Dat dit bewustzijn óók een *politieke* werkelijkheid moet worden, is volkomen logisch; dat deze strijd, welke onvermijdelijk een politieke machtsstrijd wordt; politieke conflicten in het leven roept, is eveneens logisch. Doch dat men met dit alles enkel en alleen verzeild geraakt in een politieke controverse (waarvoor men, als kunstenaar, derhalve geen interesse behoeft op te brengen), dát, die meening is niét logisch en berust op een grondig misverstand. De politiek is bezig de politiek te overwinnen.'

Zowel in het artikel van Dubois als in dat van Bruning wordt niet ingegaan op het wezen van Ponteyne's aanval, namelijk dat de jongere generatie dichters vergiftigd is door decadentie. Het is opmerkelijk dat Dubois niet eens afstand neemt van de negatieve lading die Ponteyne aan dat woord geeft. Hij richt zich in zijn artikel in *De Schouw* dan ook niet tegen het negatieve gebruik van deze term, maar stelt: 'De verzen die hij citeert om de decadentie in de literatuur aan te toonen, zijn nergens representatief.' Als Ponteyne dus wél met representatieve verzen was gekomen dan had Dubois er nog wel vrede mee kunnen hebben. Want Dubois had zélf ook bezwaren tegen de 'decadentie'. Daarvan getuigen de kolommen in *Criterium*. Naar aanleiding van het verschijnen van *Apollyon* van Bordewijk meent hij: 'Want dit is tenslotte de "moraal" van *Apollyon*, dat Bella Babcock door Starnmeer *niet* vernield wordt, hoewel hij haar ongetwijfeld diep gewond heeft; dat de decadentie overwonnen wordt door een natuurlijk zedelijke instelling.'[112] En naar aanleiding van de roman *De vrienden van mijn vrienden* van Jan Willem Hofstra: 'Tenslotte, de geest, die uit dit boek spreekt, is niet sterk, maar zij is nobel en zuiver, verfijnd, maar niet decadent, schuchter, maar tegelijk openhartig.'[113]

Intussen zat Ponteyne niet stil. Hij schreef Kettmann dat hij 'den heer Dubois zo nodig verpletteren' zou.[114] Overigens zou hij in deze brief ook melden dat het uit was met pseudoniemen die dateerden uit 'een tijd dat men schrijvers als ons broodroofde wegens onze beginselen'. Bruning had dus wel degelijk gelijk toen hij deze wrok aanvoerde als verklaring voor de felheid waarmee niet-

nationaal-socialistische schrijvers werden aangevallen. En Wensink? Hij was weinig consequent, want niet lang daarna nam hij het pseudoniem De Sévooy aan, en zoals we al hebben gezien, na de oorlog dat van Enzinck.

In ieder geval kwam hij als Ponteyne terug met een artikel in *De Nieuwe Gids*, getiteld 'Pierre H. Dubois met open briefen stroopkan'.[115] Ook daarin loze kreten, felle aanvallen op *Criterium*, Hoornik en Dubois: 'Terwijl de jongeheer Dubois eenerzijds zijn waren aard te kennen geeft, door het woord "volksch" in nauw verband te brengen met "ordinair" en daarmee doet blijken, dat hij tot aan zijn knieën nog leeft in een achter ons liggend tijdperk, probeert hij anderzijds den indruk te wekken, dat de "Criterium"-mannen wel bereid zouden zijn, zich anders te oriënteeren...'[116]

Let wel: deze laatste zin kwam bij Ponteyne natuurlijk niet uit de lucht vallen. Ook bij de radicale nationaal-socialisten waartoe hij behoorde, was zijn lichte flirt opgevallen. Het moet hem, die enkel wilde dat men tot een radicale keus kwam, zeer hebben gehinderd.

Wensink kreeg op dit artikel geen enkele reactie, dus hernam hij zijn aanval even later in het *Keurjaarboek* dat in 1942 bij *De Amsterdamsche Keurkamer* van zijn vriend Kettmann verscheen, met het artikel 'Criterium voorbij', dat ook als afzonderlijke brochure zou verschijnen. Zijn stuk was als grafschrift bedoeld bij het inmiddels verdwenen tijdschrift, maar ook ter aanmoediging van een nieuwe generatie dichters om gevolg te geven aan de oproep van de Nieuwe Tijd. Wensink was ervan overtuigd dat hij de leidsman kon zijn van die nieuwe generatie, reden waarom hij Kettmann ertoe bracht het essay als aparte brochure uit te geven en dan wel met een omslag in de kleuren van het reeds opgeheven *Criterium*, 'origineel en vooral ook de aandacht trekkend', aldus Wensink.[117]

Een groot licht op het gebied van marketing is hij niet geweest want anderhalf jaar later moest Kettmann hem treurig melden dat er nog niet één exemplaar van *Criterium voorbij* was verkocht. En Wensink had nog wel zo zijn best gedaan op het opwekkende slot van zijn brochure: 'Juist vanwege het feit, dat vele voor vernieuwing begeesterde jongeren, voor zooverre zij tenminste geen halsstarrige reactionnairen zijn, thans hunkeren naar de verwezenlijking van hun ideaal, is het gevaar van een vervlakking-in-de-kiem niet denkbeeldig. Daarom wil ik niet nalaten te waarschuwen voor een 't hek-is-van-den-dam-optimisme. Want daarmede zou de poëzie van morgen allerminst gebaat zijn.

Zij behoeft voor alles ernst, harden wil, levenswarmte en idealisme op hechte basis. In een kleine kerk van voortrekkers is dit aanwezig en dezen zullen voortgaan hun werk te scheppen en alsdan te verdiepen, opdat nimmer zal kunnen worden gezegd, dat zij uit een reactie op "Criterium" schreven. Doch als eens van hen zal worden gezegd, dat zij schreven als waarachtige revolutionnairen, dan zal dat slechts als een eer kunnen worden beschouwd.'[118]

Met zijn gescheld heeft Wensink weinig bereikt. Zelfs zijn geestgenoot Gerard Wijdeveld vond hem als poëet beneden de maat. Wellicht was Wijdeveld gepikeerd door de aanvallen van Wensink op *Criterium*, want Wijdeveld, een gewaardeerd medewerker van het *Algemeen Handelsblad* (zie Bijlage XVII), had ook enkele malen in *Criterium* gepubliceerd (zie Bijlage XXII).

Toen de dichtbundel van George de Sévooy, *Beloken land*, uitkwam, sloeg Wijdeveld in het *Algemeen Handelsblad* toe. 'Vooral de beeldspraak maakt vaak een zeer verwarden indruk', aldus Wijdeveld.[119] 'Een dichter kan "zwaar en diep geladen" zijn met het "magisch woord", maar als dit magisch woord zich dan notabene "zonder zich één oogwenk te beraden" stort op al "wat lauw is en de zeeën wil verraden voor de poelen en de sloot, die nimmer bruist", dan moet die dichter het den lezer ten goede houden, dat hij de schouders ophaalt. En wat moet men wel denken van een strofe als deze:

Kom mee, mijn lief
wij zullen zingen,
twee stemmen, één accoord,
die lijk vogels op hun zwingen
de adem aller dingen
zien varen door dit heelal
als een trillend gouden koord
waarvan stemmen zonder tal
verkonden dat het ons behoort.

Het eenige wat men er van denken kan, is, dunkt mij, dat men het gebied van den onzin bedenkelijk dicht genaderd is.'

Het Vaderland was overigens niet veel positiever over de kwaliteiten van de dichter: 'De liederen van Sévooy zijn machteloos, zijn vorm is slecht, evenals zijn rhythme', meldde de anonieme recensent. En ook: 'Als de Sévooy werkelijk denkt, dat zijn woord "magisch" is, heeft hij het heusch mis.'[120] Dat Jan van Rheenen in *De Schouw* de dichtkunst van De Sévooy prees met woorden als: 'Daarvoor is zij te gezond, te "Hollandsch", te innig verbonden met de natuur, te zeer getuigend van geloof in het leven',[121] zal De Sévooy nauwelijks hebben kunnen troosten.

Blijft de vraag waarom Dubois zo heftig moest reageren op het onbeduidende pamflet van De Sévooy, terwijl *Criterium* en zijn vertegenwoordigers wel vaker waren aangevallen zonder dat die aanvallen werden beantwoord. Vermoedelijk is de polemiek met De Sévooy feitelijk een voortzetting van de discussie met Bruning naar aanleiding van Dubois' stuk 'Problematiek der "Literaire Elite"'. We hebben gezien dat Dubois, anders dan hij na de oorlog heeft beweerd, door

Bruning werd uitgenodigd zijn bezwaren voor *De Schouw* op papier te zetten. Uit zijn publikaties in *Criterium* blijkt dat Dubois met zijn artikel in *De Schouw* niet uitgesproken was. In het april/mei-nummer 1942 van *Criterium* kwam hij met een artikel, dat als onderkop had 'Het auteurschap en het probleem der litteraire élite'[122], uitvoerig op de zaak terug. Ook in dit artikel nog anti-democratische tendensen; een restant van zijn vroegere ideeën? 'De belangstelling voor geestelijke vraagstukken, voor problemen verdween om plaats te maken voor de ongezonde dagelijks herhaalde nieuwsgierigheid van het nieuwsblad. De massa geloofde dus sinds lang niet meer in een leidende élite. Zij wist alles beter, zij deed alles beter, zij was handelbaarder, èn - zij had de macht. Iemand, die verzen schreef, die zich met andere zaken bezig hield als met de onbenulligheid van de verstrooiingslectuur, was een "droomer", een nietsnut, of hij werd als een vreemdsoortige aap aangestaard in het *gunstigste* geval. Maar niemand luisterde naar hem, niemand stelde belang in andere als materiëele aangelegenheden: de beurs, de radio, de badkamer, het comfort, het kiesrecht en de belasting.'[123]

Dubois hanteerde in zijn artikel ook de begrippen 'volksvijandig' en 'volksvreemd', maar hij bedoelde dat cynisch en zijn betoog kende niet de positieve gezindheid die de aanhangers der Nieuwe Orde zo graag zagen: 'Wat een litteraire en leidende élite was, werd thans en moèst thans worden: volksvijandig, volksvreemd. Alleen, dit "volk" was dan ook geen volk meer, het was een troep, een horde, een bende; een "geordende" bende weliswaar, met wetten, politiemaatregelen, belastingkantoren en tuchthuizen, maar niettemin een bende, die het aankijken niet meer waard was. Het was niet alleen de eerbied voor de eigen-geaardheid, die verdween; neen, het zelfrespect ging verloren, omdat er inderdaad niets meer was, waarvoor men nog respect hebben kon. Het geheel, de totaliteit, de massa werd hierdoor aangetast, en hoeveel individuen misschien nog een zekere vorm van waardigheid wisten hoog te houden, hoewel van alle zijden zelfs deze waardigheid bedreigd werd, ook individueel werd iedereen door dit verrottingsproces in meerdere of mindere mate aangedaan. In meerdere of mindere mate is iedereen dan ook aan deze toestand schuldig.'

Wat heeft Dubois bewogen op dat tijdstip deze woorden te schrijven? Hetzelfde geldt voor wat Hoornik, eveneens in *Criterium*, schreef bij het begin van de tweede jaargang, toen hij de 'stand van zaken' opnam, en constateerde dat de gemeenschap 'ondanks bepaalde bindende strevingen nog altijd een chaotische aanblik vertoont'[124]. Volgens Hoornik moest men streven naar een poëzie die, 'zooals Badings voor de muziek wil, "ondanks eenvoudige verstaanbaarheid zinrijk blijft".' Dat hij uitgerekend Badings te hulp riep om zijn stelling te staven, was opmerkelijk: Badings had theorieën als deze al een paar maanden eerder te berde gebracht in een artikel in *De Wereld der Muziek*, 'waarbij hij inging op de verbondenheid van kunstenaar en volksgemeenschap', zoals

Mulder het samenvatte.[125] Dat Badings zich op zijn zachtst gezegd behoorlijk liet fêteren door de nationaal-socialisten en ook van hun ideeën niet afkerig was, moet Hoornik op het moment dat hij dit schreef geweten hebben.

Zoals eerder gesteld, *Criterium* en de dichters en schrijvers die er regelmatig in publiceerden zijn ook wel door anderen geattaqueerd dan Ponteyne. Dubois reageerde echter alléén op Ponteyne. In *Aristo* bijvoorbeeld publiceerde H. van Maurik een aantal artikelen, waarvan het eerste met name fel tegen *Criterium* tekeerging.[126] 'De Generatie der Degeneratie' was de veelzeggende titel.

Dubois had een verklaring voor het feit dat hij niet op de aanval van Van Maurik (waar hij zelf ook in werd genoemd) reageerde: 'Maar Van Maurik bleek in ieder geval iemand die de literatuur waarover hij de staf brak tenminste had gelezen en die, zonder zich met zoveel woorden met de politiek van de nieuwe orde te vereenzelvigen, het levensgevoel van de dichters en schrijvers van deze generatie niet anders kon zien dan als uitingen van decadentie.

Wanneer ik dat nu als een document uit die tijd herlees (of lees: want ook deze artikelen zag ik niet op het ogenblik waarop ze verschenen omdat ik niet meer in Nederland was), kan ik mij, ook wanneer ik het met de daarin verwoorde opvattingen en oordelen over de auteurs volslagen oneens blijf, de gemoedsgesteldheid nog wel indenken van iemand die zich tegen het neerdrukkende van de sfeer van die tijd, de geestesgesteldheid als men wil, in verzet voelde komen.'[127]

De waarheid is anders: Dubois had maanden de tijd gehad om te reageren; hij was nog in Nederland. Hij vertrok in de zomer van 1942 uit Nederland, zoals hij zelf meldt; het artikel van Van Maurik in *Aristo* verscheen reeds in april van dat jaar. Het is onbegrijpelijk dat Dubois de zaken zo voorstelt, daar hij zelf verklaart dat hij het artikel van Van Maurik herlas en hij daarom de daarboven staande datum moet hebben gezien. De verklaring waarom Dubois niet reageerde is simpel: hij zal een zekere schroom hebben gehad het blad, waaraan hij zoveel jaren bijdragen had geleverd (zie Bijlage XXIII) aan te vallen. Hij kan er zich moeilijk op beroepen dat Van Maurik wist waarover hij het had; enkel de bronnen die Van Maurik aanhaalde, klopten, maar verder bestond het artikel uit evenveel onsmakelijk geschreeuw als dat van Ponteyne. Het is in ieder geval opmerkelijk dat hij zich de gemoedsgesteldheid van Van Maurik kon indenken toen deze schreef: 'In onze literatuur rotten wij weg, sedert jaren, en het is krankzinnig om niets te doen dan het fosforiseeren te bewonderen. Ellendig was het om, in het afgeloopen decennium, van tien jaar twintig te worden. Hier in dezen tijd gezworven te hebben en te zijn opgegroeid, maakt dat ik met citaten van Ter Braak kom. Een onbarmhartig scherp en voor niets terugschrikkend vernuft had die verdoemenswaardige figuur, temidden van de aterlingen, die de ommekomst van den tijd nauwelijks kunnen afwachten om nieuwe teekenen

van hun lafheid te geven: veel durf waar geen durf noodig is en een lach waar geschreeuwd moet worden van onmacht.'[128]

Dit artikel overigens verklaart min of meer waarom Hoorniks artikelen in het *Algemeen Handelsblad* bij de aanhangers van de Nieuwe Orde redelijk goed vielen. Van Maurik valt in zijn artikel *Criterium* en zijn medewerkers fel aan, maar gaat er tevens van uit dat 'in het vijandelijke kamp schuld bekend wordt'.[129] Hoornik, aldus Van Maurik, heeft 'overigens al wel iets bekend', waarna hij het citaat laat volgen: 'een gemeenschap in wording, waarin de creatieve krachten niet naar ontbinding maar naar binding streven'[130], een regel, die, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, in de naoorlogse weergave van zijn *Handelsblad*-artikelen is verdwenen.

De milde wijze waarop Dubois een artikel als dat Van Maurik achteraf nog beoordeelt, heeft te maken met de tegenzin om het eigen nest te bevuilen. De kritische normen worden op de proef gesteld, vergelijkbaar bijvoorbeeld met wat de eerder aangehaalde Wim Zaal doet als hij in zijn *Herstellers* schrijft: 'In het begin van de vijftiger jaren traden enkele *waardevolle* [de cursivering is van mij, A.V.] Vlaamse medewerkers op, van wie de meesten helaas maar korte tijd bleven.'[131]

Een van die medewerkers noemt hij met name: Blanka Gijselen. Die 'waardevolle' medewerkster moet Zaals historisch inzicht hebben verduisterd, want Blanka Gijselen was een nationaal-socialist van de hardste soort. In *Gelaat der dichters*, de bloemlezing van Henri Bruning, komt ze triomfantelijk te voorschijn met een aantal gedichten met ronkende titels als 'De Mannen der Vlaamsche Waffen SS'[132], 'Acht Kameraden'[133], opgedragen aan 'acht onzer jongens, gezamenlijk gevallen op 4 Dec. '41, in de Russische Steppen' en 'Koor der Dooden'[134], met als toevoeging 'In Memoriam den vriend SS Sturmmann Jo Vandenplas en al zijn makkers'.

'De Mannen der Vlaamsche Waffen SS' zal ik aan de vergetelheid ontrukken, al was het enkel om te tonen welke medewerkers door *Aristo*-vrienden als 'waardevol' werden gekenschetst:

> Wij zijn het hard geslacht, ontlast van oude wanen
> dat optrekt naar 't gevecht, ook zonder gouden vaan...
> Eén Leider kennen wij, den Führer der Germanen
> en Vlaandrens plaats zien wij in Nederduitschland staan.
>
> Het runenteeken kerft op onzen kraag en mouwen
> de bliksemschicht die flitst aan iedren horizon...
> wij zijn het stormend korps der bitterste getrouwen,
> de sterkte van 't geweld dat altijd overwon...

Wij zijn de offeraars waarvan zoovelen vielen,
verwacht nochtans geen klacht uit onzen norschen mond,
die sterven als een held zijn strijdgewijde zielen
en elk soldatengraf is ingenomen grond...

En 't IJzrenkruis beloont voor bloed en dood en daden
en valt er heden één dan staan daar morgen tien,
en minstens één der laatste kameraden
zal voor ons allen 't licht der overwinning zien...

Maar vrees die ééne dan in 't kenteren der tijden
gij die in 't duister thans met vuige teugels ment...
vergelding eischt u ééns voor heel dees som van lijden
't geslacht dat voor zichzelf slechts hardheid heeft gekend...

Het einde van *Criterium* naderde voorjaar 1942 in ras tempo. De verplichting tot aanmelding bij de Kultuurkamer drukte zwaar op de redacteuren en medewerkers. Dubois verhaalt van een bijeenkomst in het Americain-hotel in Amsterdam, waar de stemming wankelmoedig was.[135] Men besloot daar dat de groep schrijvers die terug konden vallen op een tweede inkomen, zich niet zou melden, maar dat de schrijvers die deze mogelijkheid niet hadden, zich wel zouden melden om de verplichte arbeidsdienst te ontlopen, maar zich zouden onthouden van verdere publikaties. Wie de aanwezigen waren, is onbekend. Ed. Hoornik zal erbij geweest zijn; hij viel onder de groep met een tweede beroep. Hij was lid geworden van het Journalisten Verbond.

En Dubois?

Voor hem kwam de oplossing van buitenaf. L.A.G. Schlichting, hoofdredacteur van *De Tijd* vroeg Pierre Dubois, op aanraden van Bertus Aafjes, correspondent in Brussel voor de krant te worden. Zo was *Criterium* echt voorbij.

Dubois had even eerder, in februari 1942, aan Simon Vestdijk al gevraagd wat deze vond van het wel of niet toetreden tot de Kultuurkamer. Vestdijk antwoordde hem op 11 februari. Dit antwoord was onduidelijk; hij opteerde voor verschillende mogelijkheden, maar hij zag wel in wat de gevolgen konden zijn van toetreding. Eventuele toetreding moest een duidelijk geval zijn, ‘zodat ik geen kans loop door het nageslacht, of reeds eerder, gesteenigd te worden’, schreef hij Dubois.[136] En ook: ‘Doen we het wel, dan zullen we daar t.z.t. de gevolgen van ondervinden en daar voel ik bijzonder weinig voor.’ Vestdijk meldde zich voor de Kultuurkamer aan. Aan deze gebeurtenis zijn in de loop der jaren heel wat publikaties gewijd. Elk van deze publikaties is gebaseerd op onvolledige informatie. In deel III van deze studie zullen we zien hoe nieuw materiaal een

ander beeld schept van Vestdijk en wat versluierd wordt door het rookgordijn dat rond zijn werk en handelen in de bezettingsjaren is opgetrokken.

Maar met de lotgevallen van hem en andere wankelmoedigen, aanpassers en collaborateurs hebben we de wereld van administraties, ambtenaren en instellingen verlaten en treden we binnen in de wondere wereld der schrijvers zelf, het onderwerp van het tweede en derde deel van deze studie.

Eindnoten:

1 George de Sévooy, *Criterium voorbij, verleden en toekomst*, Amsterdam, 1942, p. 3.
2 Pierre H. Dubois, 'Het verbond van Antaios II'. In: *Criterium*, jrg. 3, p. 240.
3 Wim Hazeu, 'A. Marja'. In: *Vrij Nederland*, bijlage, 7-1-1984, p. 7.
4 Jan H. Eekhout, 'Open brief aan mijn broeders in de kunst'. In: *Algemeen Handelsblad*, 24-1-1942.
5 Chris de Graaff, 'Stormvogel'. In: *De Weg*, 23-11-1940.
6 Chris de Graaff, 'Het sprookje van den ivoren toren'. In: *De Weg*, 10-8-1940.
7 Chris de Graaff, 'Bezonken Verdichtsels'. In: *Algemeen Handelsblad*, 11-1-1942.
8 Chris de Graaff, 'Boerenleven in Groningen'. In: *Algemeen Handelsblad*, 8-2-1942.
9 Chris de Graaff, 'Een wrevelig avontuur'. In: *Algemeen Handelsblad*, 28-3-1942.
10 Chris de Graaff, 'De lof van den boer'. In: *Algemeen Handelsblad*, 31-12-1942
11 Chris de Graaff, 'De vlam in de pan'. In: *Algemeen Handelsblad*, 17-2-1943.
12 Chris de Graaff, 'Nu de sneeuw smelt'. In: *Criterium*, jrg. 3, p. 176.
13 Chris de Graaf, 'Litteraire luchtkasteelen'. In: *Algemeen Handelsblad*, 1-11-1941.
14 Pierre H. Dubois, *Hermetisch en besterd*, Den Haag, 1987, p. 157.
15 'Nieuwe Nederlandsche Dichtkunst'. In: *Algemeen Handelsblad*, 15-12-1940.
16 'Nationalisme en Kunst'. In: *Algemeen Handelsblad*, 1-8-1940.
17 Chris de Graaff, 'In Memoriam Mr. H. Marsman'. In: *Algemeen Handelsblad*, 10-9-1940.
18 Pierre H. Dubois, 'Zondagochtend in het Vondelpark'. In: *Algemeen Handelsblad*, 8-3-1942.
19 Dubois, *Hermetisch en besterd*, p. 7.
20 Gerard Wijdeveld, 'Nieuwe verzenbundels'. In: *Algemeen Handelsblad*, 10-8-1943.
21 Pierre H. Dubois, 'Over Hendrik de Vries'. In: *Aristo*, jrg. 7, pp. 374-381.
22 Ineke Jungschleger, 'Dubbelinterview met Pierre H. en Simone Dubois'. In: NRC/*Handelsblad*,20-9-1975.
23 Gerard Wijdeveld, 'Nieuwe Poëzie'. In: *Nederlandsch Dagblad*, 20-1-1941.
24 M. Vrolijk, 'Burgers van Nederland'. In: *Aristo*, jrg. 10, p. 375.
25 *14 Dagen*, no. 5, 1939.
26 M. Vrolijk, 'Klein lied voor den goeden verstaander'. In: *14 Dagen*, no. 1, 1939.
27 Nieuw Nijgh-boek 24.
28 Lewin, *a.w.*, p. 317.
29 M. Vrolijk, 'De Moeder'. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 9, p. 496.
30 Paul Vlemminx, 'Aanmerkingen'. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 5, p. 217.
31 *Idem*, p. 219.
32 Drs. E. van Wessem, 'De "Anschluss"'. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 9, p. 469.
33 *Idem*, p. 470.
34 *Idem*, p. 478.
35 Lewin, *a.w.*, p. 317.
36 *Aristo*, 1942, p. 142.
37 Lewin, *a.w.*, p. 320.
38 Lewin, *a.w.*, p. 319.
39 Lewin, *a.w.*, p. 317.
40 Lewin, *a.w.*, p. 319.
41 Mr. J.C. Baak, 'Het boek van Prof. Mr. J.H. Valckenier Kips, De Volksstaat'. In: *Aristo*, jrg. 10, pp. 181-187.
42 'Staatkunde, een academische gedachtenwisseling'. In: *Aristo*, jrg. 10. p. 442.
43 *Idem*, p. 460.
44 Uittreksel in *Aristo*, december 1938, pp. 376-377.
45 J.C. Baak, 'Aantekening'. In: *Aristo*, jrg. 9, p. 115.
46 Maarten Vrolijk, 'Uittocht', In: *Nederland*, 1 januari 1941, pp. 212-213

47 Willem H. Haighton, ‘Nederlands plaats in Nieuw-Europa’, In: *Nederland*, 1 januari 1941, pp. 3-6
48 Pierre H. Dubois, ‘Overpeinzingen’. In: *Aristo*, jrg. 5, pp. 386-390.
49 Pierre H. Dubois,‘Storingsfactor’. In: *Aristo*, jrg. 6, pp. 299-305.
50 Pierre H. Dubois, ‘Avond aan Zee’. In: *Aristo*, jrg. 7, p. 82; ‘Kwatrijnen’, *idem*; ‘Signaal’, p. 300.
51 Pierre H. Dubois, ‘Ex Ungue Leonem’. In: *Aristo*, jrg. 7, p. 274.
52 Zie noot 21.
53 Dubois, *Hermetisch en besterd*, pp. 66-69.
54 Pierre H. Dubois, ‘Smara’. In: *Aristo*, jrg. 8, p. 159.
55 Pierre H. Dubois, ‘Woorden op den Wind’. In: *Aristo*, jrg. 10, pp. 140-142.
56 Dubois, *Hermetisch en besterd*, p. 51.
57 Pierre H. Dubois, ‘Oratio Pro Domo’. In: *Klondyke*, jrg. 1, no. 1, p. 3.
58 *Idem*, pp. 4-5.
59 Bertus Aafjes, ‘Program’. In: *Klondyke*, jrg. 1, no. 1, pp. 2-3.
60 Lewin, *a.w.*, p. 96.
61 Lewin, *a.w.*, p. 97.
62 Hans van de Waarsenburg, ‘In gesprek met Bertus Aafjes’. In: *Bzzlletin*, januari 1985, p. 8.
63 Dubois, *Hermetisch en besterd*, p. 52.
64 *Klondyke*, jrg. 1, no.2, maart 1937, pp. 11-12.
65 Paul Haimon, ‘Roep’. In: *Klondyke*, jrg. 1, no. 2, maart 1937, p. 14.
66 Dubois, *a.w.*, p. 51.
67 Leo Boekraad, ‘Boer en Polder’. In: *Criterium*, jrg. 2, pp. 150-152.
68 Zie G.R. Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat*, Houten, 1986, p. 174.
69 Leo Boekraad, ‘Daar wil ik staan!’ In: *De Weg*, 13-7-1940.
70 Leo Boekraad, ‘Moeten wij dit nog dulden?’ In: *De Weg*, 21-12-1940.
71 S. Vestdijk, *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries*, Den Haag, 1968, pp. 141-142
72 Dubois, *a.w.*, p. 113.
73 Dubois, *a.w.*, pp. 136-138.
74 Gerrit Achterberg, *Briefwisseling met Gerrit Kamphuis*, Amsterdam, 1987, p. 60.
75 Brief Ed. Hoornik, dd. 18-9-1941.
76 Brief J. van Ham, ongedateerd.
77 *Luistergids*, 2-10-1942.
78 Brief Prof. dr. N.A. Donkersloot, dd. 14-1-1942.
79 Brief J. van Ham, dd. 20-1-1942.
80 *Criterium*, jrg. 1, juni 1940, pp. 181-189.
81 *Idem*, pp. 190-191.
82 Annie Romein-Verschoor, ‘Du Perrons laatste woord over Multatuli’. In: *Critisch Bulletin*, jrg. 11, december 1940, pp. 320-321.
83 *Idem*.
84 B. Roest Crollius, ‘Bloemlezen als kunst’. In: *Critisch Bulletin*, jrg. 12, juni 1941, pp. 154-155.
85 Halbo C. Kool, ‘Al te rusteloos’. In: *Critisch Bulletin*, jrg. 12, april 1941, p. 100.
86 Chris de Graaff, ‘De scheiding der geesten’. In: *Algemeen Handelsblad*, 1-7-1944.
87 Chris de Graaff, ‘Henri Bruning als dichter’. In: *Algemeen Handelsblad*, 8-7-1944.
88 Dubois, *a.w.*, p. 41.
89 Dubois, *a.w.*, p. 42.
90 Pierre H. Dubois, ‘Storingsfactor’. In: *Aristo*, jrg. 6, no. 1, maart 1936, p. 303.
91 Dubois, *Hermetisch en besterd*, p. 43.
92 *Idem*, p. 159.
93 ‘Overbodig Betoog’. In: *Criterium*, jrg. 1, p. 787.
94 *Idem*, p. 785.
95 *Idem*, p. 788.
96 Bertus Aafjes, ‘Inleiding op de Criteriummiddag te Amsterdam’. In: *Criterium*, jrg. 2, pp. 251-264.
97 Henri Bruning, ‘Bertus Aafjes contra Anthonie Donker’. In: *De Waag*, 1-5-1941.
98 Henri Bruning, ‘Elias van Cortona’. In: *Criterium*, jrg. 2, p. 746.
99 *Idem*, p. 748.
100 Brief G. Kettmann jr., dd. 21-6-1941.
101 Albert Kuyle, ‘175 jaar geleden van huis gegaan...’ In: *De Weg*, 14-6-1941, p. 6.
102 *De Schouw*, jrg. 3, no. 3, maart 1944, p. 166.
103 George de Sévooy, ‘Gevallen krijger’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 4, april 1943, p. 203.
104 Brief George de Sévooy, dd. 11-1-1945.
105 Jef Hinderdael, ‘Indrukken uit Polen’. In: *De Weg*, 25-5-1940.
106 Johan Ponteyne, *Tegen de decadenten*, Amsterdam, 1941, pp. 52-53.
107 *Idem*, pp. 22-23.
108 *Idem*, p. 6.
109 Dubois, *a.w.*, p. 175.
110 Pierre H. Dubois, ‘Problematiek der “Literaire Elite”’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 3, 16-2-1942, p. 64.

111 Henri Bruning, 'Problematiek der "Literaire Elite", antwoord aan Pierre H. Dubois'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 4, 2-3-1942, p. 82.
112 Pierre H. Dubois, 'Kroniek van het proza'. In: *Criterium*, jrg. 2, pp. 536-537.
113 *Idem*, p. 768.
114 Brief A. Wensink, dd. 21-2-1942.
115 Johan Ponteyne, 'Pierre H. Dubois met open brief en stroopkan'. In: *De Nieuwe Gids*, mei 1942, pp. 390-394.
116 *Idem*, p. 393.
117 Brief A. Wensink, dd. 23-6-1942.
118 George de Sévooy, *Criterium voorbij*, Amsterdam, 1942, pp. 7-8.
119 Gerard Wijdeveld, 'Nieuwe verzenbundels'. In: *Algemeen Handelsblad*, 30-1-1943.
120 *Het Vaderland*, 15-8-1942.
121 *De Schouw*, jrg. 2, no. 3, maart 1943, p. 165.
122 Pierre H. Dubois, 'Het verbond van Antaios II'. In: *Criterium*, jrg. 3, pp. 238-243.
123 *Idem*, p. 239.
124 Ed. Hoornik, 'Stand van zaken'. In: *Criterium*, jrg. 2, p. 3.
125 Mulder, *a.w.*, pp. 178-179.
126 H. van Maurik, 'De Generatie der Degeneratie'. In: *Aristo*, jrg. 12, no. 1, april 1942, pp. 1-9.
127 Dubois, *Hermetisch en besterd*, p. 180.
128 Van Maurik, *a.w.*, p. 1.
129 *Idem*, p. 5.
130 *Algemeen Handelsblad*, 19-3-1942.
131 Zaal, *a.w.*, p. 239.
132 *Gelaat der dichters*, p. 93.
133 *Idem*, p. 94.
134 *Idem*, p. 95.
135 Dubois, *a.w.*, pp. 182-183.
136 *Idem*, pp. 183-184.

Bijlage I

Opgave van boeken, zoals verstrekt door het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming van de boeken 'welke na verwijdering van de aangegeven bladzijden weder bruikbaar zijn voor de scholen voor Voorbereidend Hooger en Middelbaar Onderwijs'. (Bij de opgave is de spelling, naamsaanduiding en betiteling uit 1940 aangehouden.)

Schrijver	***Titel***	***Uitgever***
Balfour	52 *Adventure stories for boys*, pag. 109-118 'The iron cross pirate' uitsnijden	Hutchinson, Londen
Bauwens	*Zuid en Noord*, 1, 18e druk, pag.309-312 'Vadertje Musset' uitsnijden	Desclée, Brugge
Beverley Nichols	*Twenty-Five*, pag. 25 uitsnijden	Penguin Books, Londen
Boas	*Modern English prose*, pag. 7 en pag. 66-77 uitsnijden	Macmillan, Londen Ltd.
De Boer en Hetterma	*Groote platenatlas algemeene geschiedenis*, 5e dr., pag. 203-206 uitsnijden	Sijthoff, Leiden
Broekhuysen, Van Deursen en Minderman	*Van Groenland tot de Zuidpool*, pag. 139 uitsnijden	Zomer en Keuning, Wageningen
De Buisonjé	*Ein deutsches Lesebuch für Anfünger*, pag. 85-90 uitsnijden	Van Dishoeck, Bussum
De Buisonjé en De Jong	*Texte zur Uebersetzung ins Holländische*, deel II, 2e druk. (N.B. De 3e druk is goedgekeurd) Pag. 12, No. VI 'Grischa' van A. Zweig, uitsnijden Pag. 22, No. XII, 'Erinnerungen' van Kronprinz Wilhelm, uitsnijden Pag. 27, No. XIV, 'Der Kaiser' van Rathenau, uitsnijden	Wolters, Groningen

	Pag. 35, No. XIX, ‘Napoleon im Reisewagen’ van E. Ludwig, uitsnijden Pag. 48, No. XXVII, ‘Der Alte Fontane’ van Th. Mann, uitsnijden	
De Buisonjé en De Jong	Hetzelfde boek, deel I, 2e druk. (N.B. de 4e druk is goedgekeurd) De stukken van Wassermann, Mann en Frank uitsnijden	Wolters, Groningen
Calvet	*Morceaux choisis des auteurs français du* X*e au* XX*e siècle*, 7e éd., pag. 963-966 uitsnijden	De Gigord, Parijs
Calvet en Chrompret	*Exercises français, cours moyen*, 9e éd., pag. 61-64 (La défense de Chateaudun) en pag. 163-170 uitsnijden	De Gigord, Parijs

Schrijver	***Titel***	***Uitgever***
Van Dissel	*Deutsch. Dichter und Prosiker*, 3e druk, pag. 263-270 uitsnijden	Thieme, Zutphen
Galsworthy	*On Forsythe's Change*, pag. 251 tot het einde van het boek uitsnijden	Grove, Londen
Gérard	*Anthologie*, 11e éd., pag. 113-114 'Le patriotisme belge', pag. 117-118 'Le beltême viril', pag. 119-121 'A ceux de Liège' en pag. 491 etc. 'Le chateau blanc' uitsnijden	Wesmael Chartier, Namen
Dominicus	*Faits et fantaisies*, deel III, pag. 26-30 en pag. 86-89 uitsnijden	Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam
Dubois-v.d. Elst	*Choix de lectures françaises, première série*, 32 ième éd., pag. 67-72. 'La dernière classe' uitsnijden	Robijns, Wageningen
Dubois-v.d. Elst	*Choix de lectures françaises, deuxième série*, 27e éd., pag. 82-87 'La dernière classe' en pag. 203 'Le Turco' uitsnijden	Robijns, Wageningen
Dubois-v.d. Elst	*Choix de lectures françaises, troisième série*, 22e éd., pag. 61-66 'Le mauvais zouave', pag, 76-84 'Le siège de Berlin' en pag. 87-93 'Le porte-drapeau' uitsnijden	Robijns, Wageningen
Eindhoven	*The last half year*, 5e druk, 1938, pag. 56, pag. 85, no. 9 en pag. 90. uitsnijden	Versluys, Amsterdam
Des Granges	*Les grands écrivains français*, 12e éd., pag. 139-143 'Háranque de Daubrey', pag. 709-711 'Le régiment qui passe', pag. 994-998 'La dernière classe', pag. 1033 etc.	Hatier, Parijs

	Maurice Barrès tot Jeanne d'Arc, pag. 1045-1050 'Jérôme et Joan Tharaud' en pag. 1055-1058 'Les Oberlés' uitsnijden	
Des Granges et Charrier	*La Littérature expliquée*, 1938, pag. 546-547 'Ce que vous défendez' en pag. 608-612 'La dernière classe' uitsnijden	Hatier, Parijs
Guyon	*Un drame dans les mers glaciales*, pag. 42-48 'Le meuniet' en pag. 48-59 'Les malosses allemands' uitsnijden	Hatier, Parijs
Hanozin	*Modèles français* III *troisième*, 4e éd., pag. 377-384 uitsnijden	Lesigne, Brussel
Hanozin	*Modèles français* IV *seconde*, 10 éd., pag. 410-411 'Le Rhin allemand', pag. 440-442 'Hymne à la Pologne', pag. 634 Voorwoord (Deroudèle) en pag. 635 etc. 'Le Turco' uitsnijden	Lesigne, Brussel
Inglis-Arkell	*A course of translation* I, 3e dr., pag. 19 t/m 22 uitsnijden	Tjeenk Willink, Zwolle
Kuypers	*De Gouden Poort*, 5e druk, pag. 195 en 196, pag, 227 en 228 en pag. 241-244 uitsnijden	De Sikkel, Antwerpen

Schrijver	Titel	Uitgever
Te Lintum	*Geschiedenis van Handel en bedrijf*, 2e druk, pag. 181-182, 195-196, 209-210, 221-222 en 227-228 uitsnijden	Wolters, Groningen
Van Maanen	*Some kinds of English*, 2e druk, pag. 79-82 uitsnijden	Tjeenk Willink, Zwolle
Manuel	*Première classe*, 1924, pag. 331-335 (Bordeaux 'Reprise du fort de Douamont') pag. 470-470 (de Mun 'Gesta dei') uitsnijden	-
Michelet	*Pages choisis*, vol. I, pag. 15-16 uitsnijden	Librairier Laroux, Parijs
Roetert Frederick	*Dietsche sprokkelingen*, II, 1925, pag. 68-76 uitsnijden	Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam
Rutgers en Dijksterhuis	*Deutsche Prosa zum Uebersetzen*, deel II, 6e druk, 1934, pag. 12, stuk van Th. Mann, pag. 28, stuk van A. Zweig, pag. 18, stuk van B. Kellermann, Der General, en pag. 43, stuk van G. Hermann, Die Literatur der Biedermeierzeit, uitsnijden	Wolters, Groningen
Somervell	*A History of England*, pag. 13-14 en pag. 77-78 uitsnijden	Ernst Benn, Londen
Steinhausen	*Germanische Kultur in der Urzeit*, pag. 93 en pag. 94 uitsnijden	Teubner, Leipzig-Berlijn
Wagenaar en Ornée	*Cours de Versions* I, uitsnijden: Mad. de Staél à St. Petersbourg	Wolters, Groningen
Wells	*A short history of the world*, pag. 290 en 304 uitsnijden	Penguin Books, Londen
Wijffels	*Uit de dichtwerken van Willem Bilderdijk*, pag. 71-73 uitsnijden	Malmberg, 's-Hertogenbosch

Bijlage II

Lijst van verboden schoolboeken voor het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs.

Schrijver	***Titel***	***Uitgever***
Bazin	*Les Oberlés*	Calman-Lévy, Parijs
Benjert en Elzinga	*Fransch voor de middelbare school*	Wolters, Groningen
Benoit	*Königsmark*	Noordhoff, Groningen
Barrington en Jansen	*Business correspondence*	Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam
Bertram	*Van onze schrijvers*	Bigot en Van Rossum, Amsterdam
Bitter en Valkhoff	*Vers et prose*	Tjeenk Willink, Zwolle
Blonk en Romein	*Leerboek der algemeene en vaderlandsche geschiedenis*	Wolters, Groningen
De Boer	*Supp. bij beknopt leerboeh der algemeene geschiedenis*	Noordhoff, Groningen
Boerebach	*L'art de la composition française*	Paul Brand, Hilversum
Bossers en Gerscher	*Ein Buch vom Weltkrieg*	Versluys, Amsterdam
Cranbergen en Hofman	*Verleden en heden*	Tjeenk Willink, Zwolle
Brouwers	*Geschiedenis der Katholieke Kerk*	Alberts, Kerkrade
Brugsma	*Queer stories*	Noordhoff, Groningen
De Buisonjé	*Deutsche Gedichte neuerer Zeit*	Tjeenk Willink, Zwolle
De Buisonjé	*Gedichten van Heinrich Heine*	Tjeenk Willink, Zwolle
Van Buren en Weersma	*Platenatlas algemeene geschiedenis*	Noordhoff, Groningen
Daudet	*Douze contes*	Ykema, Den Haag
Daudet	*Morceaux Choisis*	Daamen, Den Haag
Denneboom	*A travers les difficultés*	Daamen, Den Haag
Derckx	*Deutsches Lescbuch*, deel 2	Daamen, Den Haag

Duurman en v.d. Laan	*Bloemhof*	Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam
Dijkshoorn	*Versions*	Ykema, Den Haag
Van Dissel	*Kurzgefaszte Schulgrammatik 1e Lehrjahr*	Ykema, Den Haag

Schrijver	***Titel***	***Uitgever***
Dommering en Franssen	*Qu'avez vous lu*?	Van Goor, Den Haag
Duhamel	*Choix de belles pages*	Meulenhoff, Amsterdam
Van Eeden	*De heks van Haarlem*	Versluys, Amsterdam
Erckmann-Chatrian	*L'ami Fritz*	Tjeenk Willink, Zwolle
Erckmann-Chatrian	*L'histoire d'un conscrit*	Meulenhoff, Amsterdam
Erckmann-Chatrian	*Contes choisis*	Noordhoff, Groningen
Fijn van Draat	*Oud Engeland*	G. Jonker, Bilthoven
Anatole France	*Choix de belles pages*	Meulenhoff, Amsterdam
Frank	*Zwölftausend*	Wolters, Groningen
Frank	*Trenck*	Tjeenk Willink, Zwolle
Galsworthy	*Loyalties*	Tjeenk Willink, Zwolle
Van Geelkerken	*Pour lire en classe*, deel I	Malmberg, 's-Hertogenbosch
Van Geelkerken	*Pour traduire en classe*	Malmberg, 's-Hertogenbosch
Gerversman	*Die deutsche Romantik*	Meulenhoff, Amsterdam
Gielen	*Uit heden en verleden*, 2e dr.	De Kempen, Tilburg
Ginneken-Endepols	*De regenboogkleuren van de Nederlandsche taal*, 2e dr.	Malmberg, 's-Hertogenbosch
Gombert	*Die Auslese*, deel I	Tjeenk Willink, Zwolle
Greep	*Neues Deutsches Lesebuch*, deel II	Tjeenk Willink, Zwolle
Greep	*Deutsche Prosastücke*	Thieme, Zutphen
Grémaux	*Anthologie, L'esprit français*	Thieme, Zutphen
Grolperzer	*Weh dem, der lügt*	Noordhoff, Groningen
De Groot-Frantjes	*In England now*	Meulenhoff, Amsterdam
Handel-Nazetti	*Der deutsche Held*	-
Ten Haye en Kooperberg	*De aarde en haar volken*, deel I	Nijgh en Van Ditmar, Rotterdem
Hilten	*Good-bye Mr. Chips*	Meulenhoff, Amsterdam
Hoffmannsthal	*Deutsches Lesebuch*	Allert de Lange, Amsterdam
Holtzappel en Hooftman	*Kleine Nederlandsche spraakkunst met oefeningen*, 12e dr.	Versluys, Amsterdam

Schrijver	Titel	Uitgever
Hoog	*Recueil de Versions*, 5e éd.	Thieme, Zutphen
Horn en Lecker	*Hoogduitsch Leesboek*, deel II 3e dr.	Thieme, Zutphen
Horn en Lecker	*Hoogduitsch Leesboek*, deel III 2e dr.	Thieme, Zutphen
Hylkema	*Le journal en classe*	Noordhoff, Groningen
Jonk	*De krant*	Bigot en Van Rossum, Amsterdam
De Joode en Mirande	*Mozaïk*, serie n, No. 11, Proza IV	Tjeenk Willink, Zwolle
De Josselin deJong	*Blikken in Brittannië*, 5e dr.	Noordhoff, Groningen
Juursema en De Zilma	*Practical commercial English Part* VI *(The English of business*)	Daamen, Den Haag
Kästner, Erich	Alle boeken	-
Kelk en Kool	*Moderne lyiek*	Bigot en Van Rossum, Amsterdam
Kerstens	*Leerboek met bloemlezing der Nederlandsche letterkunde*	Joost v.d. Vondel, Amsterdam
Kleyntjens	*De Volkenbond*	Dieben, Wassenaar
Kleyntjens en Van Don	*Tooneel der eeuwen in vragen en opmerkingen*, deel II	Van Aelst, Maastricht
Kleyntjens en Knippenberg	*Schetsen uit de vaderlandsche geschiedenis*, deel II	R.K. Boekencentr., Amsterdam
Kurz	*Die Humanisten*	Noordhoff, Groningen
Langendijk	*Spiegel der vaderlandsche kooplieden*	Thieme, Zutphen
Lederer	*Fafan in China*	Meulenhoff, Amsterdam
Lenotre	*Poum, Nick et Fox*	Meulenhoff, Amsterdam
Lessing	*Nathan der Weise*	Meulenhoff, Amsterdam
Van Loon	*Episodes from the story of mankind*	Harrap, Londen
Lopbert en Pellier	*Deux jeunes aviateurs*, met vocabulaire	Tjeenk Willink, Zwolle
Man, Herman de	Alle boeken	-
Mann, Heinrich	Alle boeken	-

Mann, Klaus	Alle boeken	-
Mann, Thomas	Alle boeken	-
Marsh	*The secret Aeroplane*	Wolters, Groningen
Mursinge	*Pêle-Mêle* geïll. Fransch leesboek	Tjeenk Willink, Zwolle
Middendorp, Metzlar en Carvalho	*Van eeuw tot eeuw*, deel I	Tjeenk Willink, Zwolle

Schrijver	***Titel***	***Uitgever***
Middendorp, Metzlar en Carvalho	*Van eeuw tot eeuw*, deel III	Tjeenk Willink, Zwolle
Middendorp, Metzlar en Carvalho	*Van eeuw tot eeuw*, deel IV	Tjeenk Willink, Zwolle
Middendorp en Metzlar	*Oost* III	Tjeenk Willink, Zwolle
Moll	*Gedichte* II	Tjeenk Willink, Zwolle
De Moor	*Wereldatlas*	Bonnist, Amsterdam
Oosterkamp en Jacobs	*Oud en nieuw*	Mijs, Tiel
Ottosen-Kernkamp	*Eenvoudige wereldgeschiedenis*	Thieme, Zutphen
Ouida	*A leaf in the storm*	Wolters, Groningen
Pik	*Hoofdzaken der algemeene en vaderlandsche geschiedenis*, 2e dr.	Tjeenk Willink, Zwolle
Pik	*Algemeene en vaderlandsche geschiedenis sinds 1715*	Tjeenk Willink, Zwolle
Pik	*Leerboek der algemeene geschiedenis*, deel III, 4e dr.	Tjeenk Willink, Zwolle
Pik	*Leerboek der algemeene geschiedenis*, deel IV, 4e dr.	Tjeenk Willink, Zwolle
Polak	*Hippie Wibbeldinges auf dem Gymnasium*	Tjeenk Willink, Zwolle
Potgieter	*Jan, Jannetje en hun jongste kind*. Bew. door Schneiders	Servire, Den Haag
Rademakers en Buch	*Van oorlog en vrede*	Muusses, Purmerend
Ramackers	*Deutsches Prosa* III *Wissenschaftliche Prosa*	Wolters, Groningen
Resink	*Nederlandsche taal, Een studie en repetitieboek*	Versluys, Amsterdam
Resink	*Nederlandsche spraakkunst, een handboek voor kweekelingen*, 2e dr.	Versluys, Amsterdam
Rode	*Fransche handelsterminologie*, 7e dr.	Muusses, Purmerend
Roland Holst	*De nieuwe geboort*	-

Romkes	*Europa*, 2e dr.	Tjeenk Willink, Zwolle
Romp en Wolf	*Deutsche Prosa aus drei Jahrhunderten*	Meulenhoff, Amsterdam
Roorda	*Hoofdpunten uit de algemeene geschiedenis*	Noordhoff, Groningen
Salten Felix	Alle boeken	-

Schrijver	***Titel***	***Uitgever***
Schilperoort	*Leesboek*	Wolters, Groningen
Schouten	*Zeitgenossen* 1e deel	Thieme, Zutphen
Schröder	*Juist genoeg spraakkunst*, 9e dr.	Van der Laan, Den Haag
Schweitzer, Alb.	*Aus meiner Kindheit und Jugendzeit. Herausgegeben von F. Westra*	Thieme, Zutphen
Seipgens-Gutzgow	*Uriel Arosta*	Thieme, Zutphen
Slempkes	*Rijpende vrucht*, 3e dr.	Thieme, Zutphen
Smedes	*Amsterdam contra Moskou, Rome, Potsdam*	-
Smit	*Beknopte geschiedenis van het christendom*, 2e dr.	Bredée, Rotterdam
Snel	*Bibliothèque de la Semeuse, Prose* II	Tjeenk Willink, Zwolle
Snijders	*Leerboek der Duitsche taal*, 3e deel, 4e dr.	Malmberg, 's-Hertogenbosch
Snijders	*Leerboek der Duitsche taal*, 3e deel B. Oefeningen, vertalingen en opgaven, 2e omgewerkte dr.	Malmberg, 's-Hertogenbosch
Stille	*Petite anthologie du théâtre français* III	Meulenhoff, Amsterdam
Stufkens	*Het evangelie in de jongerenwereld*, 3e dr.	Callenbach, Nijkerk
Thierry	*Récits des temps mérovingiens*	Librairie Larousse, Parijs
Timmermans	*Pages choisis des grands romanciers*, deel I en II	Thieme, Zutphen
Valkhoff	*Le* XX*e siècle*	Tjeenk Willink, Zwolle
Veldkamp	*Uitgave* A *met pianobegeleiding van 'Kun je nog zingen, zing dan mee'*	Noordhoff, Groningen
Verschoor	*Aufgaben zur Übersetzung* I	Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande, Den Haag

Vorstman	*Hoofdlijnen der staatsinrichting*	Tjeenk Willink, Zwolle
Vos	*Van oude tijden tot heden*	Noordhoff, Groningen
Walch	*Petite anthologie des poètes français*, tome III 2e éd.	Meulenhoff, Amsterdam
Wansink	*De volkenbond*	Tjeenk Willink, Zwolle
Weizer	*Das Licht der Berge*	Paul Brand, Hilversum

Schrijver	***Titel***	***Uitgever***
Wijga	*Commercial reader*	Tjeenk Willink, Zwolle
Wijler en Premsela	*Cent versions*	Thieme, Zutphen
Williams	*The man with the clubfoot*	Thieme, Zutphen
Wolf	*Moderne deutsche Erzähler*, deel I en II	Meulenhoff, Amsterdam
Wolf	*Kleine deutsche Literaturgeschichte*	Meulenhoff, Amsterdam
Zweig, Arnold	Alle boeken	
Zweig, Stephan	Alle boeken	

Bijlage III

Lijst van oorspronkelijk Nederlandstalige uitgaven, door het Directoraat-Generaal van Politie en het DVK verboden. Uitgezonderd zijn school- en studieboeken (zie daarvoor Bijlage II), dag-, week- en maandbladen.

Aangenet,J.,	*Socialisatie*
	Psycho-analyse volgens Freud
Adama van Scheltema, C.,	*Zwervers verzen*
Aletrino, A.,	Alle geschriften
Althoff, L.,	*Een trein vertrok*
Ammers-Küller, J. van,	*Een jonge leeuw van Vlaanderen*
Andriesse, K.,	*Want morgen sterven wij*
Anema, A.,	*De fascistische leuze van de corporatieve Staat*
Ankersmit, J.,	*Ferdinand Lasalle*
Arondeus, W.,	Alle geschriften
Asscher-Pinkhoff, C.,	Alle geschriften
Atten, A. van,	*De geuzentroep*
Au, Z. van der,	*Literatuur onder het hakenkruis*
Augustin, E.,	*Volk zonder jeugd*
Baars, J.A.	*Fascisten op Fascistenjacht*
Baert, J.,	*De vluchteling in Nederland*
Bakker, F.,	*Frouke*
Bakker, S.R.,	*Naast het kruis*
Bakker-van Boss, J.,	*Ontwapening, staat, evangelie*
Balen, W. van,	*Veertig eeuwen levensdrang*
	Het werkende land
Banis, G.,	*Schoolopvoeding en jodendom*
Bannig, W.,	*Jongeren van Holland weest solidair*
	Hollandsche jongeren sta vast
	Geloofsstrijd, godsdienstige houding in dezen tijd
	Het nationaal-socialisme
Barten, A.,	*Heemkunde op de Katholieke Lagere School*
Batenburg, H.,	*Boek voor verloofden en jonggehuwden*
Beekman, E.,	*Hitler en het Nationaal Socialisme*

Beer, F.,	*Relativiteitstheorie Einstein*
Beer-Hofman, R.,	Alle geschriften
Belinfante, E.,	*De triomf van het wanbegrip*
Berg-Bolding, E.v.d.,	*De sterkste*
Bergh, H.v.d.,	Alle geschriften
Beversluis, M.,	*Arbeidersnoodlot*
Biegel, F.M.,	*Bezettingsrecht*
Bierens de Haan, J.,	*Democratie op het keerpunt*

Binnendijk, H.G.,	*Het Israël probleem*
Blankenstein, M. van,	Alle geschriften
	Het jaar 1933
	Russische indrukken
	Woelig België
	Het Britsche Imperium
Boeke, H.,	*Indische economie*
Boeke, J.,	*De nationaal-socialislische huishouding*
Boekman, E.,	*Demografie van de Joden in Nederland*
Boers, B.,	*Nederlandsche Hervormde predikanten en de Sowjet-Unie*
Boersma, J.,	*Socialisme en sexueele moraal*
Bonger, W.A.,	*Democratie en selectie*
	Ras en misdaad
Boolemans, A.,	Alle geschriften
Borgesius, A.,	*Relativiteitsleer*
Bos, G.,	*God heeft naar ons omgezien*
Bos, H.,	*Anti-semitisme en Jodendom*
Bos, R.,	*Atlas der geheele aarde met economische aanduidingen*
Bosch, D.v.d.	*666, het getal eens menschen*
Bottema, W.,	*Hitler, hervormer of misdadiger*
Bouman, J.,	*Jaurès, Wilson, Rathenau*
Braak, M. ter,	*Van oude en nieuwe Christenen*
	Het tweede gezicht
	De Augustijner monnik en zijn trouwe duivel
	De nieuwe elite
	Het nationaal-socialisme als rancuneleer
	De Pantserkrant
Bredschneijder, F.,	*Het raadsel der Joden*
Briel, A. van,	*Landbouw en democratie*
Brok-Troelstra, H.,	*Het wonder in de Sowjet-Unie*
	Ik vraag Uw oordeel
Brom, G.,	*Van de daken*
Bruggen, C. van,	Alle geschriften

Brugmans, K.,	*Spanje en de democratie*
Brugmans, H.,	*Nederland in den oorlogstijd*
	De geschiedenis der Joden in Nederland
Burg, G.v.d.,	*Het Nationaal Socialisme*
Buskes, J.,	*In nacht en stormgebruis*
Buyse, T.,	*Het Pruisisch bestuur in veroverd land*
Campen, M. van,	Alle geschriften
Cannegieter, H.,	*Wat leeren ons de volken*
Canter, B.,	Alle geschriften
Carpentier Alting, J.,	*Vrijmetselarij*
Coenraads, E.,	*Fakkeldragers*
Cohen, A.,	Alle geschriften
Cohen, E.,	Alle geschriften
Cohen, J.,	*Alle geschriften*
Colenbrander, H.,	*Oranje en het Wilhelmus*

Collum, A. van,	Alle geschriften
Colmjon, G.,	*De blauwe wereld*
Constantius, P.,	*Van schaduwen en licht*
Cornelissen, J.,	*Democratie, einde of opgang*
Couvée, D.,	*Met Jezus op den berg*
Cramer, R.,	*Het land van belofte*
	Zij, wij en jij
Daalder, D.,	*De triomf van het wanbegrip*
	Het brandende braambosch
Daemen, J.,	*De heilige vlam*
Daemens, A.,	*Herdenking van den vrede*
Davids, A.,	Alle geschriften
Dekker, M.,	Alle geschriften
Dekking, H.,	Alle geschriften
Det, E. van,	*Hitler-regime en het onderwijs*
Deursen, A. van,	*Armageddon*
Diemer, H.,	*Het Duitsche nationaal-socialisme*
Diepenhorst, P.,	*Het nationaal-socialisme*
Dieren, E. van,	*De waanzinnige wereld*
	Futuristische behandeling van zielszieken
Domela Nieuwenhuis, F.,	Alle geschriften
Donker, A.,	*Orcus en Orpheus*
Dood, C. de	Alle geschriften
Doolaard, A. den,	Alle geschriften
Dubois, A.,	*Van schaduwen en licht*
Duin, M.v.d.,	*De roode golf*
Duinkerken, A. van	*Katholicisme en Nationaal Socialisme*
	Een tweede Spanje
Duyvis, M.,	*Het gouden boek*
	Aan het Christelijke Nederlandsche Volk
Duijs, J.,	*De Nederlandsche Sowjet-communisten en het militairisme*
Dijk, J. van,	*Dichter en maatschappij*
Dijk, K.,	*Kerk en politiek*
Edelkoorts, A.,	*Stil tot God. De Psalmen van heden*

Eeden, F. van,	*De heks van Haarlem*
Eggink, C.,	*Landinwaarts*
Eikelboom, A.,	*Bloed ligt op de straat*
Embden-Boas, C. van,	*De periodieke onvruchtbaarheid en haar beteekenis voor de regeling van het kindertal*
Emburg, P. van,	*De radioclub*
Engberts, K.,	*Anti-semitisme critisch bezien*
Epen, J. van,	*Durf te lachen*
	Vervult de aarde
	Zomerreeks
Eijkman, J.,	*Wij bouwen verder*
Faber, H.,	*Naar wijder horizon*
	Om een vrije volksgemeenschap
Ferwerda, G.,	*Mijn ervaringen in Sowjet-Rusland*

Gans, J.,	*Liefde en Goudvisschen*
Geerlings, H.,	*Wat Nederlanders over de Sowjet-Unie denken*
Gelderen, J. van,	*Totalitaire staten contra wereldhuishouding*
Gilse, J. van,	*Composities*
Goes van Naters, M.v.d.,	*Een strafzaak in het Derde Rijk*
Gompers, J.,	*Opvoeding in nationaal-socialistische zin*
Gorter, H.,	*Het communisme, klassemoraal, een antwoord aan de Savornin*
	Lohman en Mr. P.J. Troelstra
	De wereldrevolutie
	Het imperialisme, de wereld en de sociaaldemocratie
Goudsmit, S.,	*Jankef's jongste*
	Jankef's oude sleutel
Graaf, F. de,	*De vrouw en het gezin in Sowjet-Rusland*
	Hoe het staal gehard werd
Greeve, M.,	*De onhoudbaarheid van de relativiteitstheorie*
Greshoff, J.,	*Mirleton*
	Steenen voor brood
	Latijnsche lente
	In alle ernst
Groeningen, A. van,	*Martha de Bruyn*
Grondijs, L.,	*Spanje een voortzetting der Russische Revolutie*
Groot, J. de,	*Voorbede*
Gruyter, J. de,	*De Russische Revolutie*
Haan, J. de,	Alle geschriften
Haan, W. de,	*Psycho-analyse*
Hahn, A.,	*Caricatuur*
Haitjema, T.,	*Onder eigen vaandel*
Hammacher, A.,	*Mendes da Costa*
Hans, A.,	*De blinddoek afgerukt*
	Broederliefde
	Het maagdeke van Meesse

	Roedelare in den oorlog
	Voor de vrijheid
	Aan den Yser
	Karel Cogge, de overstrooming aan den Yser
	De dood in Vlaanderen
	De opgeëischten
Hans, D.,	*De stad aan de Maas*
Hart, B.,	*Europa mobiliseert*
	Wat zijn Engeland's oorlogskansen?
Hartog, H.,	Alle geschriften
Hasselt, J. van,	*Hitlerisme, Marxisme, Oorlog en de Joden*
Have, P. ten,	*Van den Koning der Kerk en Zijn wereldwijd Werk*
Havelaar, J.,	*Het werk van Frans Masereel*
Helman, A.,	*Aansluiting gemist*
Helsdringen, W.,	*Ik doe er niet aan mee*
Hendrix, P.,	*Russisch Christendom*
Hermans, H.,	*Arbeidsdienst*

Herzberg, A.,	*De huidige toestand der Joden*
Heukels, H.,	*De relativiteitstheorie van Einstein*
Heuven Goedhart, G.J. van,	*De persvrijheid in Nederlandsch Indië badreigd*
	Onrust in het land van Masaryk
Heijermans, H.,	Alle geschriften
Heijermans, I.,	Alle geschriften
Heijmans, G.,	Alle geschriften
Hoetink, R.,	*De vrijheid der wetenschap*
Hoeweler, C.,	*Het Nederlandsche volkslied in de loop der eeuwen*
Hollander, J.,	*Socialisme dat niet sociaal is*
Hollants, J.,	*Mijn gevangenissen*
Holt, J.,	*Periodieke onthouding in het huwelijk*
Hommes, H.,	*God en Keizer in het Nieuwe Testament*
Hond, M. de,	Alle geschriften
Hoog, P.v.d.,	*Rabbi Mozes Ben Maimon*
Hoop, J.v.d.,	*Nieuwe richtingen in de hedendaagsche zielkunde*
Horreus de Haas, G.,	*Mussert en het Nationaal Socialisme in Nederland*
	De mythe van de x *xe eeuw*
Horst, L.v.d.,	*Inleiding tot de hedendaagsche zielkunde*
Huincks, P.,	*Rotterdam in de litteratuur*
Huizinga, J.,	*In de schaduwen van morgen*
	Homo Ludens
Hulleman, F.,	*Over Heijermans*
Hulst, W.v.d.,	*Peerke en zijn kameraden*
Huyts, J.,	*Buitenlandsche politiek der Sowjet-Unie*
	Geschiedenis der Russische revolutie, 1903-1936
	Nieuwe menschen in Moskou
	Grondslagen van het tweede vijfjarenplan
	De Russische revolutie
	Het tweede vijfjarenplan
Hijmans-Herzfeld, E.,	Alle geschriften

Iependaal, W. van,	*Kluiveduikers doedeldans*
	Over de leuning en langs de kaai
	Polletje Piekhaar
	Lord Zeepsop
Jacob, H.,	Alle geschriften
Janse, A.,	*Nationaal Socialistische Fase-politiek*
Jansen, C.,	*Christus Victor*
Jansen, L.,	*Voor werk, brood en vrijheid. Weg met de imperialistische oorlog*
Jong, A.M. de,	*Frank van Wezel's Roemruchte Jaren*
	Omnibus
	Dans op de Vulcaan
Jong, A.R. de,	*Oorlog tegen Hitler-Duitschland*
	Recht voor Israël
Jong, D. de,	*Stemmen der vrijheid. Brieven van revolutionnairen*
Jong, G. de,	*De brand, het proces van der Lubbe*
Jong, S. de,	Alle geschriften
Josephus Jitta, A.,	Alle geschriften

Kadt, I. de,	*Europa's toehomst*
Kadt, J. de,	*Van Tsarisme tot Stalinisme*
	Het fascisme en den nieuwen tijd
Kalken, F. van,	*Het gulden boekske*
Kassel, C.H.,	*Nederland in de branding*
Kelk, C.,	*De vos en zijn staart*
	Rondom tien gestalten
Kersbergen, A.,	*Onderwijs en Nationaal Socialisme*
Kievit, C.,	*De zoon van Dik Trom*
Klap, K.,	*Jeugd in Nederland*
Klatter, J.,	*Twintig jaren Europa van oorlog tot oorlog*
Kleerekoper, A.,	*Altijd gij*
	Wij willen onszelf zijn en blijven
Kleffens, E. van,	*De overweldiging van Nederland*
Kleyn, F.,	*Dat wat blijft*
Klug, I.,	*Het katholieke geloof*
Kohnstamm, P.,	*Democratie, dictatuur en opvoeding*
	Het nationaal-socialisme als geestelijk gevaar
	Democratie in de branding
Koning, J. de,	*Rathenau's denkbeelden*
Koopmans, J.,	*Gods boodschap in de donkere wereld*
	Wat zegt de Bijbel?
Koopmans, M.,	*Huw'lijken in Vorstenkring*
Koornstra, M.,	*Gerechtigheid en vrede zullen malkander kussen*
Koster, S.,	*De razende saxofoon*
Kraemer, H.,	*Doet het Christendom niet meer ter zake*?
	In de gerechtigheid
	Qua Vadimus
	Het raadsel der geschiedenis
Kruls, H.,	*Op de bres voor Nederlandsch onafhankelijkheid*
Kruyt, J.,	*Het Nederlandsche volkskarakter en het socialisme*

Kuiper, F.,	Alle geschriften
Kuiper, J.,	*Christus' antwoord op het communisme*
Kuyper, R.,	*Geen man en geen cent*
Laan, D.,	*De berg 'M'*
Laatsman, W.,	*De Duitsche kerkstrijd, waarheid of leugen*?
Lammers, C.,	*De vakbeweging en haar problemen*
Langendijk, P.,	*De spiegel der vaderlandsche kooplieden*
Last, J.,	*Madrid strijdt verder*
	In de loopgraven voor Madrid
	Brieven uit Spanje
	Twee werelden
	Partij remise
	Van een jongen die een man werd
	De bevrijde eros
	Kameraden
	De Spaansche tragedie
	Kruisgang der jeugd

	Marianne
	De laatste waarheid
	Een huis zonder vensters
	De vliegende Hollander
Leendertse, M.,	*Trouw aan Oranje*
Leeuw, M. de,	*Het Communisme*
	Nederland in de wereldpolitiek
Leeuwen, J. van,	*De wereldbeschouwing der sociaal-democratie*
Lichtveld, L.,	*De sphinx van Spanje*
Ligt, B. de,	*Kerk, cultuur en samenleving. Tien jaren strijd*
Linde, H.v.d.,	*Het raadsel der Joden*
Lindeboom, J.,	*Beschouwingen over de vrijmetselarij*
Locher, T.,	*Tsjechen en Duitschers in den loop der eeuwen*
Loggum, E. van,	*Asfalt en horizon*
Loon, H. van,	Alle geschriften
Loopuit, J.,	*Jean Jaurès*
	De groote denkers der eeuwen
Lubberink, W.,	*De achtergrond van corporatisme, fascisme en nationaal-socialisme*
Luis, I.,	*Hoe ik de Sowjet Unie in 1937 zag*
Maarsen, I.,	*De joodsche reformbeweging*
Maarten, J.,	*Het dorp op den berg*
Made, J.v.d.,	*Tweehonderd gulden voor Warja Wledinskaja*
Man, H. de,	Alle geschriften
Mandere, H.v.d.,	*1914-1919, een dynamische tijd*
Mantel, G.,	*Nederland in de branding*
Marchant, H.,	*Een staatkundige epidemie, het ziektebeeld van het Dietsch nationaal-socialisme in Nederland*
	De zelfmoord der kiezers
Martin, H.,	*Vrijgevochten*
Masereel, F.,	*Gisteren nog misdaad... heden*?
Matteesen, H.,	*De biecht van Josselin*

Mathijsen, J.,	*Het jaar* XIX
	Mijn ontdekkingsreis in Sowjet-Rusland
Meihuizen, J.,	*Dat vrije volk*
Mendes da Costa, J.,	*De geestelijke boodschap der beeldhouwkunst*
Meij, L. de,	*Maskers op*?
Meyer, B.,	*Arbeiders gevraagd*
Meijrink, G.,	Alle geschriften
Miskotte, K.,	*Messiaansch verlangen*
	Edda en Thora
Moer, M.v.d.,	*De schatten van Medina Sidonia*
Mok, M.,	Alle geschriften
Mokveld, L.,	*De overweldiging van België*
Mourik Broekman, M.,	*Parapsychologie en godsdienstig leven*
Mulder, J. van,	*Tafereelen uit de geschiedenis van België*
Mulder, S.,	*Hagada of voordracht voor de beide eerste avonden van het Paaschfeest*
Multatuli	*Vorstenschool*

Nawijn, E.,	*Doorvechten*
Neeve, A.,	*Herinneringsboek 1914-1918*
Niemeijer, J.A.,	*De realiteit der parapsychologische verschijnselen*
Niemeijer, J.F.,	*Duitsche geschiedwetenschap, vroeger en nu*
Nieuwland, N.,	*De legende der franctireurs van Dinant*
Noordenbos, O.,	*Religie en nationaal-socialisme*
Noordhof, W.,	*Dat wat blijft*
Nord, M.,	*Documentenoorlog*
Nijhoff, M.,	*Het Engelsche witboek*
	Het Duitsche witboek
Oliviera, A.d',	Alle geschriften
Oostendorp, T.,	*Chamberlain*
Otten, B.,	*Het leven wacht*
Oudschans-Dentz, J.,	*De kolonisatie van de Portugeesch-Joodsche natie in Suriname*
Palache, J.,	*Kalenderhervorming*
	Het karakter van het oud-testamentische verhaal
	De sabbathidee buiten het jodendom
Palm, J.,	*Ik ben een spion*
Pauwels, F.,	Alle geschriften
Peeters, F.,	*Het bruine bolsjewisme*
Philips, M.,	*Henri van den overkant*
Pinkhof, S.,	Alle geschriften
Plate, A.,	*Herziening der democratie of fascisme*
Polak, G.,	*Gebeden der Israelieten*
Polak, H.,	*Het kleine land en zijn groote schoonheid*
Polak, L.,	*De verzaking van het universalisme*
Poll, M. van,	*De dreiging van het bolsjewisme*
Pos, H.,	*Vrijheid, staat, menschheid*
Posthumus Meyes, W.,	*De Fransche buitenlandsche politiek sedert 1919*
Potgieter, E.,	*Jan, Jannetje en hun jongste kind*
Praag, S. van,	Alle geschriften

Premsela, M.,	Alle geschriften
Prins, P.,	*Wat wil Mussert*?
Pijnappels, P.,	*De beroepsarbeid van de gehuwde vrouw*
Querido, I.,	Alle geschriften
Raal, G.,	*In Duitsche dagen*
Raalte, F. van,	Alle geschriften
Rademaker, N.,	*Waar bleven de tien stammen van Israël*?
	Aan de poort van de nieuwe wereld
	Zieners en profeten uit het Oosten
Raedt-de Canter, E.,	Alle geschriften
Ravestein, W.,	*Rotterdamsche cultuur voor honderd jaar*
Rees, J.,	*Openbare brief aan Ir. A. Mussert*
Reest, R. van,	*'n Onbegrijpelijk mensch, het leven van Mr. W. Bilderdijk*
Rheenen, J. van,	*De glijbaan*
Rhijn, A. van,	*De economische calculatie in het socialisme*
Ritter, P.,	*Over Mussert*
	Nederland in de branding

	Vertrapten
	Wie zijn de 3 mannen van de Nederlandsche Unie?
Roes, A.,	*Het hakenkruis arisch*?
Roest-Crollius, B.,	*Onheil in de verte*
Roetink, M.,	*De vrijheid der wetenschap*
Roland Holst, H.,	*Ontwapening, staat, evangelie*
	De crisis der Westersche cultuur
	De opstandelingen
	Kultuur en wetenschap in het nieuwe Rusland
	Geschiedenis van den proletarischen klassenstrijd
	Het huidige Rusland
	Klassenstrijd in Spanje en Zweden
	Volksleger of ontwapening
Rombouts, S.,	*De andere en gij*
Romein, J.,	*Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandsche geest*
	Machten van deze tijd
	Beschouwingen over het Nederlandsche volkskarakter
	Grondstoffen en politiek
	Gegist bestek
	De sociale en economische grondslagen van het fascisme
	Het fascisme in de internationale politiek
	Het onvoltooid verleden
Romme, C.,	*Nederlandsche sociale politiek*
Roode, J. de,	*De duurte*
	De portefeuille-kwestie
Rost, N.,	*Een land verhongert midden in Europa*
	Van het Spaansche vrijheidsfront
	Levensberichten
Rozemond, S.,	*Op weg naar een nieuwe maatschappij*
Ruin, H.,	*Gegroet, Europa*!
Rutgers, S.,	*Het boerenvraagstuk in Sowjet-Rusland*

	Europa, Amerika, Indië en China
Rijn, M. van,	*Roomsche zekerheden*
Rijnders, G.,	*Het spiritisme en zijn gevaren*
	Vrijdenkerszangen
Sas, H. 't,	*Oorlogsstorm over Brabant*
	Jacob Janson's liefde
Schaik, W. van,	*Arbeidersnoodlot*
Schaper, B.,	*Waarheen gaat Europa*?
Schaper, I.,	*De sociaal-democratie en wat ervan gezegd wordt*
Scharer, J.,	*Nederland in de branding*
Schenk, M.,	*Wel de kerk, maar...(gesprekken over jeugd en christendom)*
Scheps, J.,	Alle geschriften
Schoup, I.,	*In Vlaanderen heb ik gedood*
Seghers, A.,	*Het oproer der visschers*
Selleger-Elout, J.,	*Een zomer met Lijsje Lorresnor*
Sersteven, A. 't,	*De verliefde vagebond*
Sevens, T.,	*De Europeesche oorlog in België van 1914-1918*

Siemons, H.,	*Vier jaren communistische wethouders in Finsterwolde*
Sleeswijk, J.,	*Nederland in de branding*
Sluis, I. van,	*Hoe ik Sowjet-Rusland zag in 1937*
Smits, M.,	*De landbouw in de Nederlandsche gemeenschap*
Smulders, N.,	*Periodieke onthouding in het huwelijk*
Snethlage, J.,	*Twee werelden*
	De Sowjet-Unie en de vrede
Snoeck, N.,	*Onmogelijke vergiffenis*
Soep, A.,	*Het jodendom*
Son, A. van,	*Profetiën*
Spaan, J.B.,	*Wel de kerk, maar*...
Spaan, J.G.,	*Eenige beschouwingen betreffende de vrijmetselarij*
Speijer, C.,	Alle geschriften
Spier, J.,	Alle geschriften en tekeningen
Spoelstra, C.,	Alle geschriften
Staes, H.,	*Maanden op de Duitsche pijnbank*
Stap, I.,	*Cijfers en feiten. Wat hebben de bladen geschreven*
Staring, H.,	*Op de bres voor Nederlandsch onafhankelijkheid*
Stempels, N.,	*Nederland in de branding*
Sternheim, C.,	Alle geschriften
Sterringa, G.,	*Het communisme en het landbouwproletariaat*
	Wat willen de communisten?
Stibbe, M.,	*Het Nederlandsche Volkskarakter*
Stoke, M.,	Alle geschriften
Stokvis, B.,	Alle geschriften
Stokvis, J.,	*Van wingewest naar zelfbestuur*
Streurman, G.,	*Goethe, de universeele mensch*
Struik, A.,	*Loon en arbeid in de Sowjet-Unie*
	Menschen en machines in de Sowjet-Unie
	Het vijfjarenplan als socialistisch offensief

Suchtelen, N. van,	*Oorlog, feestgelag ter eere van Erasmus*
	Dat zijt gij, tat tvam asi
	De stille lach
	Quia absurdum
	Fontie
	Eva's jeugd
Tak, J.v.d.,	*Het stelsel van Karl Marx*
Talbot, H.,	*Straatmadelieven*
Tas, L.,	*Intellect of Macht*
Tempel, J.v.d.,	*Socialisme of chaos*
Terlaak Poot, L.,	*Onder eigen vaandel*
Touw, H.,	*Ontwapening, staat, evangelie*
	Scheiding der geesten
Troelstra, P.,	*De wereldoorlog en sociaal-democratie*
	Alles over de sociaal-democratie
	Sociaal-democratie na den oorlog
	De revolutie en de S.D.A.P.
	De S.D.A.P., *wat zij is en wat zij wil*

	Het legerwetschandaal
	De sociaal-democratische arbeiderspartij
Tromp, D.,	*Volksgenoot en naaste*
Tusenius, K.,	*De kansen van het nationaal-socialisme in Nederland*
Tijken, F.,	*Sardes ontwaakt*
Uitman, G.,	*Hoe komen wij aan onze namen*
Ulens, J.,	*Lauweren en doornen uit onze jongste geschiedenis*
Uven, M.,	*Relativiteitsbeginsel*
Vechte, G.v.d.,	*De steenen spreken*
Velde, T.v.d.,	Alle geschriften
Veraart, J.,	*Joden van Nederland*
Verbeeke, J.,	*De sluier opgelicht*
	De kromme weg
Verbouwen, A.,	*De Vlaamsche pers buiten bezet België en de Vlaamsche sluikbladen in 1914-1918*
Verrijp, D.,	*Relativiteitstheorie*
Verweij, A.,	*Oorspronkelijk dichtwerk*
Verweij, H.,	*De vrouw en het nationaal-socialisme*
Verzijl, J.,	*Na den storm*
Vestdijk, S.,	*Catilina*
	De nadagen van Pilatus
	Lier en lancet
	Meneer Visser's hellevaart
	Kunstenaars en oorlogspsychologie
	Else Böhler, Duitsch dienstmeisje
Vesters, S.,	*Hakenkruis tegen kruis*
Veterman, E.,	Alle geschriften
Viruly, A.,	*Sneeuw naar de witte zomer*
Visser, M.,	*Hoe word ik een kind van God*?
Visser 't Hooft, W.A.,	*Stemmen uit de wereldkerk*
Visser-Roozendaal, J.,	*Het éen of het ander*
	Tot in den dood

Visser-Smits, D. de,	*Vrijmetselarij, geschiedenis, maatschappelijke beteekenis en doel*
Visser, L. de,	*De communisten en de ontwapening*
	Colijn verdween
	Louis de Visser en Roestam Effendi in de Tweede Kamer
	Nederland, onafhankelijk, welvarend, vrij
Vliegen, W.,	*Het politiek duisterdom en de sociaal-democratie*
Vloemans, A.,	*Wijsbegeerte en Spinoza*
Vorrink, K.,	*De* A.J.C. *als deel der moderne arbeidersbeweging*
	Doel en wezen van de arbeidersjeugdbeweging
	De komende nieuwe cultuur
Vorstelman, C.,	*De avonturen van Dr. Melvero, cryptograaf*
	Geheimschriften
Vos, H.,	*Plan van den arbeid*
Vos, M.,	*Het lachzaad*
Vreede, W.,	*De profetiën van Nostradamus*
Vries, S. de,	*Joodsche riten en symbolen*

Vries, Th. de,	*Stiefmoeder Aarde*
Vriesland, V. van,	Alle geschriften
Vroom, M.,	*Schrik, angst en vrees*
Vrijenban, J. van,	*O, brandende jeugd*
Warden, T.v.d.,	*Over rationalisatie*
Wegenaar, L.,	*Joodsche godsdienstleer voor de jeugd*
Walch, J.,	*Vrouwen van formaat*
	Kortsluiting
Waterschoot, E.,	*De Duitschers in de Kempen*
Wertheim, J.,	*Hollanders in de greep van de Tsjeka*
Went, N.,	*Hoe de Leider voor Volk en Vaderland behouden werd*
Werumeus Buning, W.,	*Vae victis*
Wessels, F.,	*De* N.S.B. *leiding ontmaskerd*
	Ik beschuldig
Wessem, C. van,	*Mijn broeders in Apollo*
Wester, D.,	*Goethe, de vrijmetselaar*
Weij, A.v.d.,	*Bloedmystiek van het Nationaal Socialisme*
Wiarda Beckman, H.,	*Dat wat blijft*
	Doel en wezen der S.D.A.P.
Wibaut, B.,	*Wordend huwelijk*
Wiersinga, H.,	*Wat zal er van ons worden*?
Wiersma, J.,	*Het raadsel der Joden*
Willemse, H.,	*Ontwapening, staat, evangelie*
Winkler, J.,	*September 1938*
	Oogst der tijden
	Mr. P.J. Troelstra
Winter, E.,	*Roode zeden*
Winter, N. de,	*Mamma Inez*
Ypma, J.,	*Oogst 1940*
Zaalberg, C.,	*Nederland, pas op*!
Zeegers,J.,	*Oorlogsvliegtuigen der belligerenten*
Zwarts,J.,	*Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland*

De eerste rabbijnen en synagogen te Amsterdam

Uitgaven zonder auteursnaam

Agendakalender 1943
Alles komt terecht, kinderprentenboek
Antwoord op het Duitsche witboek
Het mobilisatiekruis 1914-1918
Officieel rapport van de Internationale Juristencommissie over De Brand in de Rijksdag
Dimitrof contra Goering, Bruinboek I en II
Alle geschriften van het Bijbel- en Tractaatgenootschap
Duitsche Jodenhaat in woord en beeld
Enkhuizer Almanak 1941/1942/1943
Gedenkboek der Nederlandsche Israëlieten
Afbeeldingen en foto's van door oorlogsgeweld verwoeste gebouwen, enz.
Algemeene muziekgeschiedenis, geïllustreerd overzicht der Europeesche muziek van de oudheid tot heden, 2e druk, Uitg. W. de Haan

Provinciale Groninger Hazelhoff's Almanak voor 1942
Provinciale Almanak voor Friesland
Almanak voor Watertourisme, uitgave A.N.W.B.
Ansichtkaarten met Engelse tekst of aanduiding 'Printed in Germany'
Nederland ons Vaderland
Het Duitsche leger te Leuven in Augustus 1914
Het Duitsche witboek van 10 Mei 1915
Leugen en dwingelandij in Duitschland
Het jaar onzes Heeren 1941, Kerkbrief IV
Is de functie van Nederlandsch ambtenaar vereenigbaar met het Lidmaatschap der Orde van Vrijmetselaren?
Wat zegt de jeugd ervan? Middelbare scholieren over de problemen van onzen tijd
Het Hervormde kerkboekje voor catechetisch onderwijs
Gids voor de provincie Utrecht, uitgegeven door de Provinciale Bond Utrecht voor Vreemdelingenverkeer
De Noordelijke Veluwe, Touristenhaart
De opbouw der Sowjet-Unie, uitgave van N.V. Seyffardt
De vrede van München, uitgave van Van Gorcum
De waarheid over Duitschland, uitgave van De Arbeiderspers
Eenige beschouwingen betreffende de vrijmetselarij
De geestelijke eenheid der mensch boven ras en nationaliteit, uitgave van W.P. van Stockum
Foto's van Engelse, Amerikaanse en Russische filmsterren
Foto's en herinneringskaarten 10-15 Mei 1940
Foto's en opnamen der vroegere Koninklijke Marine
Volledig gebedenboekje der Nederlandsche Israëlieten voor het geheele jaar
Zingt allen mee, gezangenboek
Het Bruinboek, uitgave van Gulden Ster
Het Christendom bedreigd, uitgave van Fidelitas
Het derde Rijk en de Joden, eenige documenten
Alle geschriften van het Internationaal Bijbelgenootschap
Alle geschriften van het Internationaal Zendingsgenootschap in Nederland
Publicaties en geschriften van het Nationaal Front
Alle geschriften van de Nederlandsche Unie
Opbouw van de Sowjet-Unie, uitgave van Seyffardt
Alle Oranjeboeken
Geschriften van de Uitg. Mij Pegasus
Een Persconferentie over vrijmetsclarij en de Orde der Vrijmetselaars
Plattegrond van Arnhem, uitgave F. van Dichlen
Publicaties over spiritisme en astrologie en occultisme
Publicaties van de Uitgeverij en Bibliotheek voor ontspanning en ontwikkeling, Zandvoort
Sluitzegels, Nederland ons Vaderland
Stemmen van Nederlanders over de behandeling der Joden in Duitschland
Toeristenkaart van de A.N.W.B. *voor Noord-Brabant, Limburg en de Veluwe*
Eenige beschouwingen betreffende de vrijmetselarij
Brochure Waahzaamheid tegen fascisme
Waarom Carl von Ossietszky de Nobel-prijs voor de vrede verdiende
Waterhaart Biesbosch 1 : 33333, samengesteld door het bureau voor watertourisme

Witboek over de Bartholomeusnacht, uitgave van De Arbeiderspers

Bijlage IV

Lijst van lezers voor het Lectoraat, Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichtingen en Kunsten.

N. Aartsma, Leiden (verder adres onbekend)
Steven Barends, Grimburgwal 15, Amsterdam
Martien Beversluis, 'De Veste', Veere
A. Blauw, Hooge Morschweg 126, Leiden
Dr. Ir. G.A.C. Blok, Juliana van Stolberglaan 115, Den Haag
Leny Boelens, Markt 10, Wageningen
Mr. J.J. Boelhouwers, Koekoeklaan 8, Den Haag
C.H. de Boer, François Moelsonstraat 19a, Den Haag
Joh. Boezer, Piet Heinstraat 127, Den Haag
Dr. W.Th. Boissevain, Koninginnelaan 10, Oegstgeest
R.S. Th. Bol, Hugo de Grootstraat 41, Den Haag
J.A. Boreel de Mauregnault, Frederik Hendrikstraat 85 bis, Utrecht
J.v.d. Boschpoort, Van Wassenaarstraat 84, Voorburg
D.v.d. Bospoort, Vermeerlaan 41, Hilversum
Dr. F. Breedvelt, Mgr. v.d. Weteringstraat 130, Utrecht
Dr. F. Breedvelt-van Veen, Mgr. v.d. Weteringstraat 130, Utrecht
Ds. J.L. Brinkerink, Javastraat 3, Assen
Dr. G. Brouwer, Kranenburgweg 15, Den Haag
Henri Bruning, Van Zuylen van Nijeveltstraat 120, Wassenaar
Dr. F.C. Bursch, Willincklaan 2, Oegstgeest
H. Buys, Bloemhofstraat 5, Haarlem
Drs. J.L. van Daalen, Allard Piersonstraat 12a, Rotterdam
Ant. Deering, Coenderstraat 12, Delft
P. Delbaare, Groot Hertoginnelaan (nummer onbekend), Den Haag
P. Dezaire, Uiverlaan 23, Eindhoven
J.W. Eekhof, 2e Braamstraat 12, Den Haag
Jan Eekhout, Voorstreek 89, Leeuwarden
Ds. Mr. L.C.W. Ekering, Valerinstraat 197, Amsterdam
E. Ekker, 'La Forêt', Doorn
Arn. J.A. Etman, P.C. Hooftlaan 49 b, Zeist
Dr. D. van Eek, Kerkstraat 9, Wolvega
J.K. Feylbrief, van Imhoffplein 17, Den Haag
J.H. Fockens, Ieplaan 27, Den Haag
M. Franse, Kanaalweg 935, Den Haag
Ed. Gerdes, Laren (verder adres onbekend)
H. Godthelp, Hasseltschestraat 23, Den Haag
Mr. J.Th. de Goey, Nassaulaan 39, Oegstgeest
B.J.W. de Graaff, Oostdijk 71, Oud-Beyerland

Chr. de Graaff, Krammerstraat 32, Amsterdam
Ger Griever, 'Huize Pax', Appingedam
Dr. W.F. de Groot, Pinksterbloemplein 3, Den Haag
Drs. P.H.v.d. Gulden, Koninginneweg 166, Amsterdam
Nico de Haas, Juffermanstraat 25, Oegstgeest
J.L. Hamel, Asselschestraat 131, Apeldoorn
F. Hannema, Van Eeghenstraat 23, Amsterdam
Dr. P. Havelaar, 'Dersaborg', Valkenburg
Ir. H.J. van Houten, Beethovenstraat 97 huis, Amsterdam
Mr. R.M.F. Houwink, Van Renessclaan 9, Zeist
W. Hollebrands-v.d. Driest, Paul Krügerstraat 50, Vlissingen
L. Hoyack, Sweelinckstraat 31, Den Haag
D.Th. Jaarsma, Melvill van Carnbeclaan 23, Driebergen
B.F. Janssen Andeweg, ten Katestraat 15, Leiden
Dr. D. Kalma, Schans 80, Huizum
A. Kaptein, Juliana van Stolberglaan 12, Pijnacker
J. Kelderman, Dorenstraat 122, Den Haag
J. van Kersbergen, Jac. v.d. Doesstraat 3, Den Haag
Margot Kettmann-Warnsinck, Prinsengracht 993, Amsterdam
H. Klomp, Laan van Meerdervoort 518, Den Haag
Pierre Klomp, Van Diepenburgstraat 61 (verder adres onbekend)
Jeanne Kloos-Reyncke van Stuwe, Regentesselaan 176, Den Haag
M. Knegt, Pomonalaan 8, Den Haag
H.J.E. Kragt, Clovisstraat 24, Haarlem
W.A. van der Laan, Beeklaan 339, Den Haag
Mr. A.F. van Lakerfeld, Jan van Nassaustraat 93, Den Haag
Dr. G. van der Leeuw, Groningen (verder adres onbekend)
Th.A.J. de Leeuw, Oudenoord 61 bis a, Utrecht
W.F. Loman, Van Lenneplaan 31, Hilversum
Wouter Lutkie, 'Soli Deo', Duynendaelscheweg 172, Nuland
J.A.v.d. Made, Sportparklaan 35, Heemstede
Dr. P.J. Meertens, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam
Ir. Wilco Meyer Cluwen, Prof. Leon Fuchslaan 4, Tuindorp
Ernest Michel, Lombokstraat 6, Den Haag
A.F. de Mirande, P. Gabrielstraat 73, Den Haag
J.M. Mölman, Zeestraat 69, Den Haag
S.J.v.d. Molen, Van Wassenaarstraat 7, Groningen
Mr. J.M. Molenbroek, N. Odijckstraat 12, Den Haag
Ds. J.A. Monsma, Rechter Rottekade 71 b, Rotterdam
H.C. Nije, Utrecht (verder adres onbekend)
L.W. Nijland, Stalpertstraat 14, Den Haag
T.R.L. Oehmke, Jagersweg 12, Laren
N. Oosterbaan, Gallileistraat 22, Den Haag
J.W. Peschar, Den Haag (verder adres onbekend)
H. Petersen; Oranjestraat 4, Winschoten
Jef Popelier, v.d. Wateringlaan 140, Voorburg
F. de Prez, Jac. v.d. Doesstraat 3, Den Haag
H. Proost, van Blankenburgstraat 22, Den Haag

Dr. K.H. de Raaf, Burchtplein 1, Wassenaar
Ds. E. Reeser, Groenloscheweg 70 I, Winterswijk
Dr. J.E. van Renesse, Muzenstraat 29, Den Haag
Mr. H. Reydon, Zeestraat 71 b, Den Haag
J. van Rheenen, Cornelis Speelmanstraat 66a, Den Haag
Jac. Roelofs, Prinsengracht 870, Amsterdam
R.W. Roeterink, 2e Braamstraat 15, Den Haag
Dr. H.C. Rüdersdorff, Stationsweg 89, Ede
E. Rijff, Javastraat 144e, Den Haag
H.W. Rijk, Abeelscheweg 5, Souburg
Jhr. Dr. C.G.S. Sandberg, Papelaan 40, Voorschoten
Dr. F.H. Sampimon, van Kijkhoeklaan 104, Den Haag
G.A. van Schaik, Verspronckweg 100, Haarlem
Georg Schlimme, Paulus Potterstraat 15, Arnhem
Dr. J.H. Schuurmans Stekhoven, W. Barentzstraat 31 a, Utrecht
Ir. G. Schuurmans Stekhoven, Ministerpark 35, Hilversum
M. Semey, Landhuis 'Rustenhove', A 187, Maartensdijk
J.R.W. Sinnighe, Noorder Amstellaan 37 III, Amsterdam
Augusta van Slooten, Van Eeghenstraat 58, Amsterdam
Klaas Smelik (adres onbekend)
W.E. Smelt, Kerkhoflaan 9, Den Haag
J.C. Smissaert, Javastraat 102, Den Haag
M.E. Smissaert-van Dalen, Javastraat 102, Den Haag
Gabriel Smit, Noordereind 282, 's-Graveland
Egbert Smith, Da Costalaan 45, Amstelveen
Dr. F.M.M. Smolders, Koppestokstraat 17, Haarlem
F. Smulders, Van Norenborchstraat 24, Utrecht
G.J.A.M. ter Steege, Reestraat 41, Hilversum
Dr. M. Stomps, Rozenhoflaan 36, Zutphen
W.H. Stroink, Weissenbruchstraat 316, Den Haag
K.A.W. Stutterheim, Nobelstraat 23 bis, Utrecht
J.C.J.M. Teulings, Hendrik Jacobszstraat 17111, Amsterdam
Dr. A.A. Troost, Tomatenstraat 51, Den Haag
J.J. Uilenburg, 'De Oele', Paterswolde
J.J.B. Valeton, Van Nijenrodestraat 81, Den Haag
Dr. Elis M. Verbrugge, Herengracht 151, Amsterdam
Paul Vlemminx, Tuinstraat 106, Tilburg
Prof. Jan de Vries, Haagweg 22, Leiden
M. de Vries-Vogel, Haagweg 22, Leiden
J.J. Waardenburg-Lems, Nic. Maesstraat 137, Amsterdam
K. Waternaux, Essenburgstraat 11b, Rotterdam
Dr. M.C. ter Weer, Valkenboschkade 437, Den Haag
G. Wijdeveld (adres onbekend)
Dr. W.D. van Wijngaarden, Rapenburg 28, Leiden

Bijlage V

Subsidies aan Nederlandse auteurs door het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

Schrijver	***Jaar***	***Bedrag***
K.J.L. Alberdingh Thym	1941	f 1500,-
	1942	f 1500,-
	1944	f 2500,-
P. van Andel	1942	f 1000,-
M.J.A. Artz	1943	f 800,-
C. Baardman	1943	f 900,-
	1944	f 1000,-
A. Bartel	1942	f 500,-
L. Boelens	1944	f 1200,-
M. Beversluis	1941	f 600,-
	1942	f 800,-
J. Borst	1943	f 500,-
F(okko) Bos	1941	f 500,-
	1942	f 500,-
	1943	f 500,-
H. Bruning	1942	f 1500,-
	1943	f 2400,-
	1944	f 2400,-
J(an) Campert	1941	f 480,-
D. Coster	1941	f 1000,-
	1942	f 1000,-
	1943	f 1000,-
	1944	f 1000,-
J.D. Degreef	1941	f 250,-
P(ierre) H. Dubois	1941	f 500,-
	1942	f 200,-
J.H. Eekhout	1941	f 960,-
	1943	f 1000,-
R(ené) van Eyk	1943	f 1000,-
K. van der Geest	1941	f 900,-

A(nna) van Gogh-Kaulbach	1941	f 500,-
B.J.W. de Graaff	1942	f 200,-
	1943	f 900,-
	1944	f 1000,-
J.Z.J. Hazebroek	1943	f 600,-
A(ugust) Heyting	1941	f 500,-
	1942	f 1200,-

Schrijver	Jaar	Bedrag
	1943	f 1200,-
	1944	f 1200,-
R. Houwink	1942	f 600,-
D.Th. Jaarsma	1941	f 500,-
	1942	f 500,-
	1943	f 1000,-
	1944	f 500,-
J. de Jong-Snijder	1943	f 1000,-
D. Kalma	1942	f 1000,-
	1944	f 1000,-
J(eanne) Kloos-Reyneke van Stuwe	1941	f 500,-
	1942	f 500,-
	1943	f 1200,-
	1944	f 1200,-
J(ac) Melis	1943	f 750,-
F. de Meyier	1941	f 500,-
	1942	f 1000,-
	1943	f 1000,-
E. Michel	1942	f 1000,-
P. Minderhout	1943	f 800,-
A.Th. Mooy	1941	f 500,-
A. Morriën	1941	f 250,-
L. Palm-Boelens	1941	f 300,-
	1942	f 960,-
	1943	f 960,-
T.M. Parlevliet	1941	f 100,-
J. Roelofs	1943	f 600,-
C.G.S. Sandberg	1941	f 1750,-
	1942	f 1500,-
	1943	f 2400,-
	1944	f 2400,-
N.v.d. Schaaf	1941	f 1000,-
	1942	f 1000,-

	1943	f 1000,-
	1944	f 1000,-
C. Scharten	1941	f 1000,-
M. Scharten-Antink	1941	f 1000,-
C. Scharten en M. Scharten-Antink	1942	f 1500,-
	1943	f 2000,-
A(rthur) van Schendel	1941	f 1500,-
	1942	f 1500,-
W.M. Sevink	1943	f 750,-
J.R.W. Sinnighe	1941	f 800,-
A(ugusta) van Slooten	1941	f 250,-
	1942	f 300,-
	1943	f 500,-

Schrijver	***Jaar***	***Bedrag***
	1944	f 500,-
G.P. Smis	1941	f 375,-
	1942	f 1500,-
	1943	f 1500,-
J.H. Speenhoff	1941	f 500,-
	1942	f 500,-
	1943	f 800,-
	1944	f 1000,-
H(éléne) Swarth	1941	f 1500,-
M(arie) Verhoeven-Schmitz	1941	f 500,-
	1942	f 500,-
	1943	f 500,-
	1944	f 800,-
C. Veth	1941	f 500,-
M. Wagenvoort	1941	f 1000,-
	1942	f 1000,-
	1943	f 1000,-
	1944	f 1000,-
T(heo) J. van der Wal	1941	f 500,-
J.H.F. van der Wall	1942	f 600,-
	1943	f 600,-
	1944	f 600,-
J.v.d. Werff-Bolier	1941	f 50,-
E. Zandstra	1942	f 1000,-
E(lisabeth) Zernike	1941	f 600,-
A. van Zorge	1943	f 750,-

Bijlage VI

Lijst, op 15 augustus 1941 door J. van Ham, hoofd van de Afdeeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten gestuurd aan het Rijkscommissariaat, Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, Referat Schrifttum/Lohse, van personen en instanties die mogelijk geïnteresseerd konden zijn in de catalogus 'Das Deutsche Buch'.

H. Klomp, Secr. Letterengilde, Ned. Cultuurkamer, 2e v - d. Boschstraat 42-44, 's-Gravenhage
Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, Afd. Boekwezen, Prinsessegracht 21, 's-Gravenhage
Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, Afd. Lectoraat, Prinsessegracht 21, 's-Gravenhage
H. Bruning, Red. 'De Schouw', van Zuylen van Nijeveltstraat 110, Wassenaar
Dr. M.C. ter Weer, Bibl., Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, Prinsessegracht 21, 's-Gravenhage
Prof. Dr. J. de Vries, Haagweg 22, Leiden
A.F. Mirande, Leider Afd. Vertalen, v.d. Aastraat 49, 's-Gravenhage
J.H. Eekhout, Zuiderpark 9, Groningen
Mr. R. Houwink, Prof. Lorentzlaan 54, Zeist
M.G. Stokvis, Zeemanstraat 36, Leiden
G. Wijdeveld, Ernst Casimirlaan 94, Overveen
R.P. Syberma, Dierenarts, 2e Fok 13, Heerenveen
Pierre Dubois, Bloemgracht 8, Amsterdam
Ernest Michel, Brigittestraat 18, Utrecht
M. Beversluis, 'De Veste', Veere
H. Scholte, 'Corneliushoeve', Wapenveld
Het Economisch Front, Nassauplein 8, 's-Gravenhage
Dr. Ing. W.A. Herweyer, Dir. Gen. van den Nederlandschen Omroep, Verdilaan, Hilversum
De Centrale Commissie voor de Filmkeuring, Joan van Hoornstraat 1, 's-Gravenhage
C. Schwing, Waalsdorperweg 259, 's-Gravenhage
B.v.d. Sigtenhorst Meyer, Pr. Mauritslaan 73, 's-Gravenhage
Ir. H. Badings, Willem de Zwijgerlaan 41, Santpoort
T. Verhey, Spoorzichtlaan 18, Heemstede
Mr. E. Cornelis, Jonkerlaan 55, Wassenaar
J.G. Goverts, Prinsenweg 24, Wassenaar
Fr. Vink, Laan van Poot 220, 's-Gravenhage
H. Rijnbergen, J. Vermeerstraat 83 III, Amsterdam
E. Calkoen, de Lairessestraat 60 huis, Amsterdam
A.v.d. Horst, Palestrinalaan 481 b, Hilversum
P. Tiggers, Prinsestraat 14, 's-Gravenhage
Dr. E. Reeser, Esschenlaan 86, Rotterdam
Dr. R. Mengelberg, Schubertstraat 20, Amsterdam

W. Paap, Heerenstraat 21 bis, Utrecht
J.C. Bloem, J.P. Coenstraat 22, 's-Gravenhage
W. Gehrels, Prinsegracht 708, Amsterdam
H. Geraedts, Pomonaplein 80, 's-Gravenhage
Dr. Jop Pollman, Amstelkade 165 huis, Amsterdam
G. Vellekoop, Berkelschelaan 38a, Rotterdam
W. Ruygrok, Zuidsingel 36, Amersfoort
W. Pijper, Allard Piersonstraat 5d, Rotterdam
W. Andriessen, Fr. van Mierisstraat 43, Amsterdam
Clemens Schröner, Koninginnelaan 5, Groningen
L. Couturier, van Heemstralaan 61, Arnhem
E. Flipse, Bergschelaan 246, Rotterdam
F. Schuurman, Lange Kerkdam 67, Wassenaar
P. Reinards, Beyerincklaan 7, Hilversum
H. Hermans, Pr. Bisschopsingel 26, Maastricht
Mr. Joh. den Hertog, N. Amstellaan 166, Amsterdam
O. Glastra van Loon, Pomonalaan 5, 's-Gravenhage
C. van Leeuwen Boomkamp, Koninginneweg 52, Amsterdam
Cor de Groot, Godetiaweg 14, 's-Gravenhage
H. Schouwman, Azaleastraat 15, 's-Gravenhage
J. Emner, H. Heyermansweg 5, Amsterdam
H. Andriessen, Heerenstraat 5, Utrecht
Ed. van Beinum, Zevenderdrift 69, Laren N.H.
W. Steensel v.d. Aa, 1e v.d. Boschstraat 17, 's-Gravenhage
Alex Voormolen, N. Schoolstraat 3, 's-Gravenhage
L. van Veen, Noordeinde 154, 's-Gravenhage
H. Rutters, Stadionkade 24, Amsterdam
Mr. Harm Smedes, Gentschestraat 133, 's-Gravenhage
L. van Tulder, Laan van N.O. Indië 219, Voorburg
H.v.d. Berg, Riouwstraat 18, 's-Gravenhage
W. Zonderland, Nachtegaalstraat 3, Leeuwarden
Mr. Anema, Meezenlaan 20, 's-Gravenhage
Jos. Lennards, Werd. instituut, Roermond
H. Sweers, Sarphatipark 122, Amsterdam
Joachim Röntgen, Breitnerlaan 28, 's-Gravenhage
M. Flipse, Bergschelaan 237, Wassenaar

Bijlage VII

Letterkundige prijzen, toegekend door het DVK

Jaar	*Prijs*	*Winnaar*	*Bedrag*
1941	Harmen Sytstra-prijs	Reinder Brolsma	f 1000,-
1941	Aanmoedigingsprijs (Geweigerd)	Hein de Bruin	f 500,-
1941	Meesterschapsprijs	Jan Eekhout	f 2000,-
1941	Folkloristische prijs	Jacques Sinnighe	f 1000,-
1941	Prijs van erkenning en aanmoediging	Rein Brouwer	f 500,-
1942	Breeroo-prijs	August Heyting	f 3500,-
1942	Harmen Sytstra-prijs	R. Sybesma	f 2000,-
1942	Aanmoedigingsprijs	Peter van Andel	f 1000,-
1942	Aanmoedigingsprijs (Geld teruggestuurd)	Evert Zandstra	f 1000,-
1942	Streekprijs	J. Uilenburg	f 1000,-
1942	Streekprijs	Arend Tael	f 1000,-
1942	Prijs voor ontspanningsliteratuur	A. Roothaert	f 2000,-
1943	Harmen Sytstra-prijs (Geld teruggestuurd)	Douwe Kalma	f 2000,-
1943	Prijs DVK	Henri Bruning	f 2000,-
1943	Prijs DVK (Geweigerd)	Cor Bruijn	f 2000,-
1943	Prijs DVK	Nico de Haas	f 2000,-
1943	Prijs DVK (Geweigerd)	Leonard Roggeveen	f 2000,-
1943	Prijs DVK	Janine de Jong-Snijders van Wissekerke	f 2000,-

Bijlage VIII

Ingezonden manuscripten voor de romanprijsvraag uitgeschreven door uitgeverij De Schouw.

Schrijver	***Titel***
K. van Heusden	*De 3 burchten*
J. Kemme	*De strijd van eeuwen*
M. de Boer van Dolder	*Dwingende ogen*
	Als de lichten weer gaan branden
H. van Rijk	*Hun Jongen*
	De Elzenhoeve
H. Bogaerts	*Kreet van een jong hart*
C. Dockum	*Van een ros*
A. van der Lugt	*Jonge harten*
J. Frissen	*Akers van de Spijcker*
J. Baard sr.	*Ben ik mijn broeders hoeder*?
J. Kuil	*Toen het nog zoo goed was*
R. Slot	*Tot het bittere einde*
P. Euwema	*Sia's Vlegeljaren*
W. Geldof	*Het bloed sprak*
H. Doedens	*De wind waait over de hei*
J. Kluizenaar	*Bouwval en Nieuwbouw*
A. Maclaine Pont	*In en om de jacht*
S. Bakema	*De schaduw in Rooie Jaap's jeugdleven*
J. Reijneke van Stuwe	*De Gratiën der Gouden Eeuw*
H. van Loon	*Het rad van fortuin*
J. Holm	*Waar de turf verdwijnt*
Ph. Moste	*Fantomen en dwergen*
P. Sadee	*Bouwlust*
W. Smit-v.d. Wall	*Wat voorbijging*
J. Burema-Müller	*Aan den wendakker*
J. Kornman	*Hanna van de kleine zeevaart*
H. Leeners jr.	*De roep van Oostland*
J. Melis	*De Koning van den Preanger*
A. Zuidervliet	*Ai van Dirreke*

W. van den Bogaard	*De steen in den gevel*
G. Vocks	*Kleine Hein*
J. Caspers	*Avontuur met de Neptunus*
W. Horsman	*Mythe om Multatuli*
A. Wessel	*De verloren zoon*
B. Vermeer	*Glanzende verven*
G. Griever	*Remko Wiert, de Saxo-Fries*

Schrijver	*Titel*
J. Thöne	*Houd je goed, Hans*
J. de Jager	*De Kloosterboeren*
J. Visser	*Menschen aan den zeedijk*
Q. Edelaar	*Licht over de dubbele buurt*
	Gijs en zijn Ideaal
J. Punselie	*De roep naar het Paradijs*
W. de Vries	*Rouw over water*
C. Dhaese	*Waar een wil is is een weg*
J. Populier	*Het wachtende water*

Bijlage IX

Verenigingen, aangesloten bij het Letterengilde van de Nederlandsche Kultuurkamer

Commissie van Advies inzake Subsidies aan Letterkundigen
Vereeniging tot Bevordering van de Belangen des Boekhandels
Nederlandsche Uitgeversbond
Nederlandsche Boekverkoopersbond
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden
Linschoten-vereeniging te 's-Gravenhage
W.B.-Vereeniging
Simons W.B.-fonds
Bureau voor Auteursrecht der Vereenigingen van Letterkundigen
Maatschappij ter bevordering van Woordkunst

Bijlage X

Artikelen in *De Schouw*, orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, van de hand van literatoren of literaire onderwerpen betreffende.

Jaargang	*Nummer*	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina's*
1	1	Henri Bruning	J.W.F. Werumeus Buning	14-16
1	2	Henri Bruning	Over individualisme	25-26
1	2	Dr. J. van Ham	Jan H. Eekhout	27-29
1	2	Prof. dr. Jan de Vries	Vertelkunst in Skandinavië	39-40
1	3	Dr. J. van Ham	Droom en Daad	49-50
1	3	Henri Bruning	Volkskunst in de Nederlanden	62-63
1	3	Pierre H. Dubois	Problematiek der 'Literaire Elite'	64
1	3	S.J. van der Molen	Twee jaren Friesche literatuur	68-70
1	4	Henri Bruning	Problematiek der 'Literaire Elite', antwoord aan Pierre H. Dubois	82
1	4	S.J. van der Molen	Friesche schrijvers van heden: Rintsje Piter Sybesma	86-88
1	4	Henri Bruning	Massa, volk, vonnis, Vestdijk en nog iets	94-96
1	6	Prof. dr. Jan de Vries	Het Letterengilde	121-123
1	6	Jan H. Eekhout	Stervende boer	133
1	7	Henri Bruning	Niet steeds doctrine	145-146
1	7	Dr. J. van Ham	Albert Verwey	151-153

1	7	S.J. van der Molen	Friesche schrijvers van heden: Obe Postma	158-159
1	8	Henri Bruning	Kunstbegrip	174-176
1	8	George Kettmann	Dag van den arbeid	179
1	8	A.F. Mirande	Een schoon Liedekens-Boeck	188-191
1	9	Prof. dr. Jan de Vries	Het nieuwe gezicht	193-195
1	11	Frits Sampimon	Het letterengilde en zijn leider	244-246
1	12	S.J. van der Molen	Friesche schrijvers van heden: Douwe Hermans Kiestra	274-276
1	12	J.A.v.d. Made	Over ander individualisme	279-281
1	14	George Kettmann	De hooi-oppers	322
1	14	A. Glotzbach	Plaats en taak van den dichter in dezen tijd	332-334
1	15	Prof. dr. Jan de Vries	Kunstenaar en gemeenschap	361-363
1	15	Jan H. Eckhout	Noordfakkel	379
1	16	Jan van Rheenen	Voor de moeder, voor F.B. die aan het Oostfront sneuvelde	392

Jaargang	*Nummer*	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina's*
1	16	Mr. J. Huijts	De zin der Eenzaamheid: Op het thema: Leopold en Vondel	393-397 -
1	17	George de Sévooy	Heimwee	419
1	18	Dr. J. van Ham	Het landelijke in de literatuur	437-439
1	18	Frits Sampirnon	Het Europeesche boek	453
1	19	Prof. dr. Jan de Vries	Over kinderboeken	459-460
1	21	Ad. Sassen	Kunstenaar en Kultuurkamer: ontmoeting met den Groningschen schrijver Ger Griever	520-521
1	21	Ger Griever	De Groningsche letterkunde	526-528
1	22	Prof. dr. Jan de Vries	Het dichtercongres in Weimar	537-538
1	22	Dr. J. van Ham	Op de breukranden der historie	539-540
1	23	Georg von Kommerstädt	Die Reichsschrifttumskammer als berufsständische Organisation des Deutschen Buchhandel	570-574
2	1	J.J. van Geuns	Aan den nacht	3
2	1	Dr. J. van Ham	Het historische in de letterkunde	13-15
2	1	Prof. dr. Jan de Vries	De streekroman	22-25

2	1	A.D. Oosthoek	Boek en volk	31-32
2	2	Jan H. Eekhout	Uit: Noordlicht, gedicht	58
2	2	J.J. van Geuns	De kinderen der zee	80
2	2	Miep van der Velde	Jeugd en boek in Nederland	84-89
2	3	Mr. Jan Rudolf Hommes	Rshew, winter '41-'42	114
2	3	Prof. dr. Jan de Vries	De dichter en de politiek	117-119
2	3	Johan Theunisz	Dit land, mijn land!	148
2	4	Mr. R. Houwink	Bij den dood van Boutens	173-177
2	4	Jan van Rheenen	Kouter en Zwaard	184
2	4	Dr. J. van Ham	Het sociale moment in de Letterkunde	185-189
2	4	George de Sévooy	Gevallen Krijger	203
2	5	Henri Bruning	Medio vitae	231
2	5	Mr. R. Houwink	Jonge dichters	247-248
2	5	George de Sévooy	Boerenspreuk	252
2	5	Miep van der Velde	Naar Oostland	257
2	6	Prof. dr. Th. Baader	De Duitsche literatuur van heden	281-286
2	6	Henri Bruning	Gedicht	286
2	6	Ernest Michel	Die als een zuiver vuur door deze wereld rende	313
2	7	Prof. dr. Jan de Vries	Oorlog en kultuur	337-339
2	7	Dr. J. van Ham	Oorlogsliteratuur	348-350
2	7	Jan van Rheenen	Trouw	361
2	8	Prof.dr. Th. Baader	De Duitsche literatuur van heden	393-396

2 8 Henri Bruning De vernederde 396

Jaargang	*Nummer*	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina's*
2	9	Mr. R. Houwink	Nieuwe normen	459-462
2	9	Prof. dr. Th. Baader	De Duitsche literatuur van heden	463-469
2	9	Anno Teenstra	De zee in onze Letterkunde	473-474
2	9	George de Sévooy	Jan Ersa en Peer Persa	490
2	10	J.J. van Geuns	Herfstmiddag	507
2	10	S.J. van der Molen	Hebel in Friesland	510-515
2	10	Prof. dr. Th. Baader	De Duitsche literatuur van heden	530-534
2	10	Johan Theunisz	Nachttrein Salzburg-Berlijn	537
2	10	Dr. W. Brauksiepe	Journalist en pers, in den spiegel der dichtkunst	548-550
2	11	Prof.dr. Max Ittenbach	Friedrich Hölderlin	561-565
2	11	Mr. Jan R. Hommes	De jonge Vrijwilliger	572
2	11	A.H. von Marich	Ludwig Tügel	575
2	11	Karin Moen	Blijde boodschap	577
2	11	George de Sévooy	Ploeger in den morgen	587
2	11	Prof. dr. Th. Baader	De Duitsche literatuur van heden	588-593
2	12	Friedrich Hölderlin	Aan de parcen (vertaling George de Sévooy)	620
2	12	Prof.dr. Max Ittenbach	Friedrich Hölderlin	621-623
2	12	Prof. dr. Jan de Vries	Een Fransche bekentenis tot Duitschland	624-628

2	12	Prof. dr. Th. Baader	De Duitsche literatuur van heden	648-656
3	1	Paul Vlemminx	Bezwering	4
3	1	Ary Stolk	Venlo	16
3	1	Louis Vrijdag	Brabant en de Nieuwe Poëzie	31-32
3	1	Paul Vlemminx	Mildheid	32
3	2	Dr. K.H. de Raaf	François Haverschmidt - Piet Paaltjens	57-60
3	1	S.J. van der Molen	Streekroman en Volksche Werkelijkheid	67-70
3	2	Henri Bruning	Surrealisme	74-79
3	2	Jan Rudolf Hommes	De Tijd	82
3	2	A.D. Oosthoek	De toekomst der Nederlandsche boekkunst	86-87
3	3	Mr. Jan Rudolf Hommes	Wij leven voort	118
3	3	Dr. J. van Ham	De Joden in onze letterkunde	139-142
3	3	Prof. dr. Th. Baader	Ernst Bertram, de dichter van de Noordse mythe	153-156
3	4	Prof. dr. Th. Baader	Ernst Bertram, de dichter van de Noordse mythe	183-189
3	4	A.H. von Marich	Giza Ritschl, de Nederlandsch-Hongaarsche dichteres	196-198

Jaargang	*Nummer*	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina's*
3	5	R. Houwink	Landschap en volkskarakter	225-227
3	5	Arend Tael	Terugkeer	237
3	5	Wouter Weersma	Voordracht- en dichtkunst	240-241
3	5	Dr. W. Brauksiepe	Mr Kinker en Schiller	241-246
3	5	Jacques Idserda	In memoriam	250
3	5	Arend Tael	Kustdorp	257
3	5	Jacques Idserda	Kleine bespiegelingen	263
3	5	A.H. von Marich	Hongaarsche dichtkunst in het Nederlandsch	264-267
3	6	Prof. dr. Th. Baader	Het ras in de Duitsche dichtkunst	286-292
3	6	Karin Moen	Soldaten-kind	292
3	6	Henri Bruning	Claudius Civilus Lente 1944	301
3	6	George Kettmann jr.	Avond in Narwa	306
3	6	D. Wouters	Uit de geschiedenis van het Kinderboek	321-325
3	7	Prof.dr. Jan de Vries	Nederland in Europa	337-339
3	7	Cornelis Thoen	De Rembrandtdag	352-353
3	7	D. Wouters	Uit de geschiedenis van het Kinderboek	375-378
3	7	Prof. dr. Th. Baader	Het ras in de Duitsche dichtkunst	379-385

3	8	Martien Beversluis	Frey's intocht (fragment)	395
3	8	Agnes Miechel	De zeis (vertaling George de Sévooy)	404
3	8	Martien Beversluis	Drieklank van den arbeid (fragment)	437
3	8	Dr. J. van Ham	Oorspronkelijkheid	443-444
3	9	Prof. dr. Jan de Vries	De waarde der letterkunde voor het nationaal besef	449-450
3	9	Henriëtte van Lennep	Heerlijkheid en vragen zij niet	478
3	9	A. Hanegraaf	Arbeid	483
3	9	Han van Nooy	De kunst van het vertalen	487-489
3	10	Jacques Idserda	Regen	507
3	10	Dr. J. van Ham	Over de skaldenpoëzie van Egil den zoon van Grim den Kaalkop	508-511
3	10	Jacques Idserda	Strofen	511
3	10	Prof. dr. Jan de Vries	Vertalen	520-525
3	10	Gerard Smits	De groote Timmermans uit het kleine Lier	526-528
3	11	Jacques Idserda	Een rebel	536
3	11	Prof. dr. Jan de Vries	Vertalen	545-549
3	12	Prof. dr. Jan de Vries	Vertalen	561-565
3	12	Jacques Idserda	Aan een van onze rivieren	565

Jaargang	*Nummer*	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina's*
3	12	Dr. J. van Ham	Egils gedicht. Het verlies van mijn zonen	583-585
4	1	Prof. dr. Jan de Vries	Het Germaansche verlangen	4-8
4	1	Jacques Idserda	Winter	16
4	1	Jacques Idserda	Klein vers	24

Bijlage XI

Gepubliceerde gedichten van Bert Voeten in *Aristo* tussen 1940 en 1943

Jaargang 10

Eerste Oorlogsdagen, p. 190
Brabantsch Landschap, p. 328
Veel is je onvolkomen, p. 352
Jeugdkrabbels: (Opstandigheid), p. 278
(Overgave), p. 281
(De Kast), p. 369
Kerstmis 1940, p. 373
Executie, p. 374
Vlucht met het Kind, p. 419
Nu ben ik nog hier, p. 464
Lied van den Stormram, p. 487
Groote Trek, p. 516

Jaargang 11

Morgenwandeling, p. 38
Overgang, p. 45
Ballade van den onbekenden Soldaat, p. 72
Van het kleine Leven, p. 144
Gebed, p. 163
Jeugdkrabbels (De Manke), p. 167
Kentering, p. 202
Nocturne, p. 207
Aan de Eenzaamheid, p. 251
In memoriam Henk Koopman, p. 311
Klein Vers van den Dood, p. 389
Ik wist niet, p. 415
Wij groeien, p. 429

Jaargang 12

Zelfportret, p. 15
De Tocht, p. 16
Lied in Oorlogstijd, p. 188
Verzen van den Westhoek, p. 282
Morgen, p. 308

Jaargang 13

De Knaap, p. 14
Bezoek bij Avond, p. 50
Afreis, p. 107
Na het Carnaval, p. 107
Klein Lied in mineur, p. 107
Kwatrijn, p. 111
Dit is de laatste deur..., p. 147
Jeugdkrabbels, p. 182

Bijlage XII

Artikelen van Ed. Hoornik, boeken betreffende, in het *Algemeen Handelsblad* tijdens de bezettingsjaren. Tussen haakjes, indien de kop van het artikel geen uitsluitsel geeft, het onderwerp van het artikel.

31-7-1941 In gesprek met Henri Bruning
30-8-1941 Verval van een monument (Dirk Coster, *Nieuwe Geluiden*, vijfde herziene en bijgewerkte druk)
21-9-1941 De dichter onder den druk der werkelijkheid
11-10-1941 Met R. Brolsma aan tafel
18-10-1941 Het dichterschap van J.C. Bloem (J.C. Bloem, *Over het verlangen*)
16-11-1941 In gesprek met Jan de Hartog
30-11-1941 Anthonie Donkers nieuwe gedichtenbundel (Anthonie Donker, *Orcus en Orpheus*)
4-1-1942 Geforceerd dichterschap (D.A.M. Binnendijk, *Mijn en Dijn, Tekst en Uitleg*)
15-1-1942 De bekoring der inspiratie (over Willem de Mérode)
28-2-1942 Elysisch dichterschap (Wolfgang Cordan, *Spiegel der Nederlanden*, Anton van Duinkerken, *Ascese der Schoonheid*, W.B. Yeats, *De gravis Catalena*)
1-3-1942 De mythe der werkelijkheid (Anton van Duinkerken, *Ascese der Schoonheid*)
19-3-1942 De dichter in retraite (over Jac. van Hattum)
21-3-1942 Tweeslachtig dichterschap (Jac. van Hattum, *Oxalis, De Waterscheiding*)
3-5-1942 M. Nijhoff: der ontdekker de werkelijkheid (M. Nijhoff, *Het uur U*)
6-5-1942 ‘Awater’ en ‘Het uur U’ (M. Nijhoff)
1-8-1942 Dichterschap en idee (A. Morriën, *Landwind*)
5-9-1942 Op zoek naar Oases (Clara Eggink, *Landinwaarts*)
12-9-1942 De Muze buiten spel (F.W. van Heerikhuizen, *Stille Opmars*)

Bijlage XIII

Lijst van uit te nodigen personen bij de uitreiking van letterkundige prijzen op 10 januari 1942, opgesteld door de Afdeling Boekwezen van het DVK

Prof. dr. Jan de Vries, Leiden
J. Raatgever, Rotterdam
H. Klomp, Den Haag
Dr. J. van Ham, Leiden
A.F. Mirande, Den Haag
H. Godthelp, Scheveningen
Chr. de Graaff, Amsterdam
Mr. R. Houwink, Zeist
H. Bruning, Den Haag
Ed. Hoornik, Amsterdam
G. Kettmann jr., Amsterdam
Ad. Sassen, Den Haag
A. Heyting, Den Haag
Dr. G. Wijdeveld, Overveen
Dr. H. Scholte, Wapenveld
S.J.v.d. Molen, Heerenveen
Dr. Joh. Theunisz, Zwolle
P.J. Meertens, Amsterdam
Ger Griever, Appingedam
Dr. Lohse, Den Haag
Dr. J. Bergfeld, Den Haag
Prof. dr. G.A. Snijder, Amsterdam
Ir. H.J. van Houten, Den Haag
W. Janke, Den Haag
J. van Megchelen, Den Haag
J. Learbuch, Den Haag

Bijlage XIV

Interview, geschreven door Ed. Hoornik, met Henri Bruning, verschenen in het *Algemeen Handelsblad* van 31 juli 1941

In gesprek met Henri Bruning

'Volksche kunst is voor mij datgene wat verbonden is met, of ontsprongen aan het diepste wezen, het diepste bewustzijnsleven van een volk. - Dit wezen heeft zijn eigen geweten, zijn eigen normen, zijn eigen oordeel, zijn eigen zeden.'

Duitschlands geestesleven

De bekendste essayist en dichter Henri Bruning, thans waarnemend leider van het boekwezen aan het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten te Den Haag, is een zwijgzaam, in zichzelf gekeerd en vroom man, die zich in een gesprek moeizaam uit. Het kenmerkende in dezen zuiveren Nederlander is de ernst; die strijdbare ernst waarmee hij sinds jaren in verschillende boeken en brochures, waaronder vooral '*Subjectieve Normen*' en '*Verworpen Christendom*' genoemd moeten worden, de cultureele problemen onderzocht. Zijn creatieve belangstelling, aanvankelijk vooral gericht op religieuze vraagstukken, waarbij zijn studies over het gezag wel als bijzonder scherpzinnig en indringend gekenmerkt mogen worden, ging hoe langer hoe meer over op maatschappelijke en staatkundige problemen, zonder nochthans het nauw verband hiervan met godsdienst en cultuur uit het oog te verliezen.

Door zijn geschriften over deze en aanverwante problemen toonde Bruning zich een denker van formaat en iemand, die ook aan tegenstanders als dr. Menno ter Braak groote waardeering en ontzag wist af te dwingen. Temeer, waar hij er in slaagde bij al zijn werk een groote distinctie aan den dag te leggen en daarbij op een uitnemende, dwingende wijze de pen hanteerde. Door een aangeboren schuchterheid, die hij met de meeste dichters gemeen heeft, maar niet minder door de methode van doodzwijgen, die welhaast aan een ieder, die harde waarheden verkondigt, is beschoren, en ten slotte ook door het hooge niveau, waarop hij dacht en schreef, verkreeg hij nooit bekendheid onder een grooter publiek, maar beperkte zich zijn gehoor tot een kleine elite, een minderheid.

In een gesprek, dat wij een dezer dagen met Henri Bruning voerden, hebben wij zijn oordeel verzocht over de vraagstukken, die op dit oogenblik vele Nederlandsche letterkundigen en belangstellenden in de ontwikkeling onzer literatuur bezig houden:

'Völkisch' en 'volksch'

'Wat verstaat u onder volksche literatuur?'

'Een begrip, dat wel door het Duitsche woord "völkisch" gedekt wordt, doch dat, aangeduid door het Nederlandsche "volksch" tot velerlei misverstand aanleiding geeft. Wij kunnen het woord "volksch" (vooral in verband met kunst of literatuur) niet uitspreken zonder er accenten als "populair", "van en voor de menigte" bij in te lijven. Niettemin is het woord "volksch" het

eenig juiste, doch het is noodig zijn nieuwen inhoud ook tot een levend begrip te maken. Zulks beproeft men, doch niet zonder gehandicapt te worden door de oorspronkelijke beteekenis van dit woord. Ook vandaar de heerschende verwarring bij de omschrijving van dit begrip. Nog onlangs werd verkondigd, juist in verband met literatuur, dat “volksch” identiek is met “positief”. Positief is echter ook een instructieve handleiding voor haarknippen en scheren, een apologie van de geloofswaarheden des christendoms, een theologische verhandeling etc. Dergelijke zaken kunnen wel “volksch” zijn zónder dat zij “positief” zijn. Er is zooveel volkskunst, muzikale en beeldende, die volksch is, waarbij men geen oogenblik aan positief of negatief denkt, doch die tot het schoonste bezit van een volk behoort, eenvoudig omdat zij zoo prachtigménschelijk is.

Volksche kunst is voor mij datgene wat verbonden is met, of ontsprongen aan het diepste wezen, het diepste bewustzijnsleven van een volk. Dit wezen heeft zijn eigen geweten, zijn eigen normen, zijn eigen oordeel, zijn eigen zeden - ondanks al het overeenkomstige op die gebieden met andere volken. Hiérvan spreken wij - zij het veelal slechts oppervlakkig - als wij zeggen, dat wij ons van “vreemde zeden” vrij moeten houden. Dit eigen bewustzijnsleven, deze eigen zeden, deze eigen wil verbinden ons zoowel met de geslachten van een ver verleden als met die van een verre, verre toekomst. Dit gemeenschappelijke, deze diepste aandrift, is onze mythe en tegelijk onze hoogste werkelijkheid. Het verbindt, in Duitschland, zoowel Meister Eckhardt, als Luther, de romantiek en het nieuwe Duitschland.

Dit meest eigen wezen nu is vele, vele jaren lang ondermijnd, in het defensief gedrongen en bijna met ondergang bedreigd. Thans is het offensief ingezet, en zoo, door dezen strijd, die voor de Germaansche volken een strijd is geworden op leven en dood komt het, dunkt mij, dat men thans veelal onder “volksch” verstaat datgene waarin die *strijd* een weerklank vindt, wat van dien *strijd* de gestalte, de positieve uitdrukking is. Dit echter schijnt mij niet juist. Goethe's Faust is evenzeer “völkisch” als het prachtige werk van Friedrich Griese; Goethe's meest gevoelige en zoo persoonlijke stemmingsverzen evenzeer als Heinrich Lersch' “Arbeiterlied”. Gezelle's poëzie is “völkisch” (wie zal zulks durven of willen ontkennen?), maar Van Ostayens nog altijd onweerstaanbare gedichtje:

Dag ventje met de fiets op de vaas met
de bloem ploem ploem

acht ik niet minder “völkisch”.'

'Acht u het begrip “volksch” vereenigbaar met een Europeesche of mondiale belangstelling?'

'Zonder twijfel acht ik een volksch bewustzijnsleven vereenigbaar met een Europeesche of mondiale belangstelling.'

Gemeenschapskunst

'Hoe kan een kunstenaar spreken uit naam van een volk, een gemeenschap, waar wij op het oogenblik nog geen waarachtige sámen-leving bezitten en het volk nog altijd het karakter van een menigte bezit?'

'Een kunstenaar spreekt m.i. niet namens een gemeenschap, doch namens een *waarheid* en dan vóór een gemeenschap. Als hij namens de “gemeenschap” spreekt, spreekt hij namens de waarheid, de werkelijkheid die een volk, een

volksgemeenschap, ondanks haar actueel verval vertegenwoordigt. Wat dat betreft doet het er m.i. weinig toe hoe de gemeenschap op een bepaald moment van haar historie is.’

'Is het niet voorbarig thans reeds gemeenschapskunst te verlangen en is het rechtvaardig den dichter, die sinds het collectieve ondernemen vervangen werd door de individueele traditie, "individualist uit noodweer" werd, en geen klankbodem meer had, in staat van beschuldiging te stellen?'

'Men kan van geen enkele kunst, niet van de individualistische, niet van de völkische, niet van de gemeenschapskunst, eischen, dat zij er op een gegeven moment is en dan in dien zin "is", dat zij bepalend is, karakteristiek, voor het kunstleven. Men kan wel altijd naar gemeenschapskunst verlángen. Doch de kunstenaar die waarachtig naar gemeenschapskunst verlángt (er niet over phraseert), is ook in staat ze te geven, en gééft ze, mits men gemeenschapskunst niet exclusief ziet als kunst-voor-de-menigte of voor de menigte bevattelijk.

En wat de individualist *uit noodweer* betreft: wat zal deze anders doen dan zich verheugen over een tijd, waarin, eindelijk, het gemeenschapsbesef van een volk weer doorbreekt en hij zijn "noodweer" verbreken kan. In plaats van vreugde bemerkt men bij het meerendeel van die groep welke men "individualisten uit noodweer" zou willen noemen, echter niet meer dan een verre, nauwelijks geïnteresseerde belangstelling voor de worsteling van het tegenwoordige gemeenschapsbewustzijn.'

'Bepaalt een kunstenaar het geloof van zijn tijd, of bepaalt de tijd de houding van den kunstenaar?'

'Bepálend zal de kunstenaar wel nóóit zijn; mede-bepalend is hij somtijds; doch meestentijds wordt hij bepaald. De kunstenaarswereld is als elke groep "collectiviteit". De collectiviteit volgt altijd hetzij de voorgangers, de baanbrekers van de eigen groep, hetzij een, het kunstenaarsgevoel aansprekend buitenstaander, b.v. een staatsman van formaat.'

'Begaat men geen vergissing, wanneer men een schrijver vervreemd van zijn eigen volksaard noemt, waneer hij in zijn eigen werk geen aandacht schenkt aan de hem omringende maatschappij?'

'De mogelijkheid bestaat inderdaad, dat men dan een vergissing begaat. Doch de kunstenaar begaat op zijn beurt een vergissing, wanneer hij ook buiten zijn werk geen aandacht voorde maatschappij heeft. Die vergissing is overigens niet zo zeldzaam. Het is mode geweest die aandacht niet te bezitten. Mode is echter het bezit van epigonen. En epigonen vormen steeds het meerendeel eener objectiviteit. Om nog even op uw vraag van zoojuist terug te komen: het meerendeel is geen individualist uit noodweer, maar als die collectiviteit welke zich nu eenmaal rondom een persoonlijkheid vastzet - en vastzet, omdat zij zonder die persoonlijkheid, zonder dat voorbeeld niets zou zijn.'

'Dus toch uit noodweer?'

'Maar dan niet in verdediging tegen de menigte, maar in verdediging tegen "zichzelf".'

'Acht u de machten, die een oorlog oproept, voor- of nadeelig voor de kunst?'

'De tijdperken der groote beslissingen zijn gemeenlijk ook tijdperken van oorlogen geweest. De oorlog is dan geen catastrophe, de vernietigende uitbarsting van een redeloos natuurgeweld, maar de ultimo ratio. Niettemin: de zwakkeren worden door een dergelijk tijdperk ontwricht. De anderen bevestigen de uitspraak: "Alles was mich nicht umbringt macht mich stärker".'

Kunst: regeèringszaak

‘In hoeverre acht u kunst regeeringszaak?’
‘Precies in zooverre ons leven regeeringszaak is!’

'In hoeverre acht u ons leven regeeringszaak?'

'In zooverre wij sociaal handelen. Schrijven, publiceeren, is altijd een sociale handeling.'

'Welke van de drie genres: lyriek, epiek of dramatiek geeft u de meeste kans voor de toekomst?'

'Het genre dat het beste slaagt.'

'Waarvan acht u dit slagen afhankelijk?'

'Van dengene die het genre werkelijk vertegenwoordigt. Ik bedoel: twee, drie belangrijke dramaturgen, en u hebt alle kans dat de dramaturgie in het algemeen een onvoorziene en belangrijke vlucht neemt. Ontbreken die, dan heeft de dramaturgie geen noemenswaardige kans, hoe vruchtbaar een bepaalde tijd voor de dramaturgie ook zou zijn. Ik zeg: "een tijd", doch ik geloof, dat in dat opzicht alle tijden even vruchtbaar zijn. Het is niet een tijd, het zijn enkele persoonlijkheden die stimuleeren. - Het is weer het oude chapiter: persoonlijkheid en collectiviteit.'

De nieuwe generatie

'Wat denkt u van de toekomst van de Nederlandsche literatuur, nu de generatie Marsman door een nieuwe is opgevolgd?'

'In zooverre die toekomst in handen is (of bepaald wordt) door de na-Marsman-generatie betreur ik het zeer, dat heel deze tijd (te oordeelen althans naar haar werk) aan deze generatie voorbij schijnt te gaan. Ik constateer hier ook een essentiëel verschil met de generatie-Marsman. Marsman, Du Perron, Ter Braak hebben allen zeer heftig, strijdbaar en direct op hun tijd gereageerd. Dit, deze belangstelling, verklaart m.i. ook het feit, dat zij zoo verwoed het essay beoefenden (en ook behóefden), en dat hun essay niet enkel de literatuur gold. Zij stórtten zich op hun tijd, zij vóchten ermee. - Maar misschien is de levenswil, het vitalisme van het huidige geslacht - behalve vermoeider - behoedzamer, meditatiever. Ik weet het niet. We zullen moeten afwachten. - Niettemin: in een dichter als Bertus Aafjes, die zoo weerloos in zichzelf verstrikt *schijnt*, leven prachtige spánningen, spanningen van een zeer edel gehalte. Ik denk hier aan het gedicht "De merel is verschoven" en het dan volgende. Maar ik geloof soms, dat zijn persoonlijkheid in de *keuze* die zijn bundels zijn, niet tot haar recht komt.'

Duitschlands goede strijd

'Kent u in de buitenlandsche literatuur een richting of een werk, waaraan hier te lande te weinig aandacht is besteed?'

'Ik geloof, dat men hier te lande te weinig aandacht besteedt aan de moderne *Duitsche* literatuur en in het algemeen aan het geestesleven van het nieuwe Duitschland. Ik zou hier niet enkel willen spreken van "te weinig", maar van: schandelijk weinig. Men heeft hier, geloof ik, niet het flauwste vermoeden van de doorbraak, die daar eindelijk, na éeuwen, plaats vindt en van welken aard die doorbraak is.

Had men dit, - men zou hier niet zoo argeloos op dit huidige wereldgebeuren reageeren als men thans doet;men zou dan ook minder zeker zijn aangaande het resultaat dat sommige kringen hier van een Duitsche nederlaag verwachten. Laat

ons aannemen, dat de tegenwoordige wereldstrijd met een nederlaag van Duitschland eindigt. Europa bestaat dan - als onvermijdelijk gevolg van dezen alles-eischenden oorlog, van deze allen uitputtende nederlaag - uit een aantal vernielde staten, doch er zal dan slechts één (ondanks alles) niét-vernield *volk* zijn t.w. het Duitsche. Amerika, de eenige “overwinnaar”, zal in dat Europa niets kunnen ordenen - gesteld dat het zulks wilde, het zou Europa vrijwel aan zijn lot moeten overlaten. Maar welk

Europeesch volk zou zich het eerste hernemen? Het Duitsche. Precies zooals het zich destijds, na 1918, als de eenige vernielde - zelfs grondig vernielde - staat tusschen de niét - vernielde en stérke staten hernam. En men zal dan zien gebeuren, doch onder hoeveel tragischer en voor Europa vernederender omstandigheden, wat sommigen thans ten koste van alles willen voorkomen: nl. dat Duitschland de leiding in handen neemt.

Begreep men wat er in het huidige Duitschland zijn gestalte en eindelijk beslag heeft gekregen, dan begreep men ook dié mogelijkheid, of men hield er althans rekening mede. Doch men ging (en gaat nog steeds) achteloos aan het geestesleven van het nieuwe Duitschland voorbij; men ziet van Duitschland slechts laarzen, maar wie er in die laarzen staat ziet het dedaigneuse glimlachje der toekijkers niet. Het is deze naïeve onkunde ook, die thans velen zoo blijmoedig maakt, maar het is de voorbarige blijmoedigheid van den amateur-alpinist die meent dat het “heuveltje” in de verte maar een heuveltje is, en niet het trotsche en reeds onneembare begin van een grandioos hooggebergte. - Maar God behoede Europa en behoede ook ons Vaderland voor een nederlaag van het huidige Duitschland. Niet alleen om óns lot dan en het lot der overige Europeesche volken, maar omdat de strijd van het huidige Duitschland een *goede* strijd is: de definitieve en volledige vrij-making van den Germaanschen mens: de vrijmaking in een even sterke (trouwe) als eenvoudige gebondenheid aan de waarachtige waarden (en plichten) van dit leven.’

Bijlage XV

Artikelen van Maurits Uyldert, boeken betreffende, in het *Algemeen Handelsblad* tijdens de bezettingsjaren. Tussen haakjes, indien de kop van het artikel geen uitsluitsel geeft, het onderwerp van het artikel.

17-5-1940 Roman van de Amsterdamsche eilanden (Jan Mens, *De Gouden Reael*)
7-7-1940 Natuurgevoel en Symboliek (Jo Kalmijn Spierenburg, *Zomerwind*, A. ter Haghe, *Hardnekkige monologen*, Hans van Zijl, *Zelfportret*)
28-7-1940 Marsmans laatste bundel 'Tempel en Kruis'
6-8-1940 De Geschiedenis van een bekeering (Herman de Man, *Heilig Pietje de Booy*)
27-8-1940 Letterkundige critiek van voorheen en thans (C. Busken Huet, *Portretten van Nederlanders*, Anthonie Donker, *Hannibal over den Helicon*?)
1-9-1940 Een roman van de zee (J. Gerhard Toonder, *Een man zet door, Uitvaart*)
6-10-1940 Over jonge dichters (Ed. Hoornik, *Tafelronde*)
20-10-1940 Roman van de sleepvaart (Jan de Hartog, *Hollands Glorie*)
3-11-1940 Clara Eggink bekroond voor haar dichtbundel 'Het Schiereiland'
15-11-1940 Onletterkundig vandalisme (A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Het Huis Lauernesse*, opnieuw bewerkt door P. de Zeeuw J. Gzn.)
1-12-1940 Twee Gewestelijke Romans (Herman de Man, *Geiten*, R. Brolsma, *Menschen tusschen Wad en Wouden*)
8-12-1940 Vertellen in kort bestek (*Duizend en één avond, Het gele huis te huur*)
5-1-1941 Werk van drie dichters (A. Roland Holst, *Onderweg*, W.F. Werumeus Buning, *Lof van Nederland*, Ed. Hoornik, *De Erfgenaam*)
19-1-1941 Sage en werkelijkheid in de novelle (S. Vestdijk, *De Zwarte Ruiter*, Theun de Vries, *Wilde lantaarns*, J. Gans, *Liefde en goudvisschen*)
2-2-1941 In den doolhof des levens (Marianne Philips, *De Doolhof*)
12-2-1941 Slauerhoffs Verzamelde Werken
16-2-1941 Romantisch avontuur op Jamaica (S. Vestdijk, *Rum-eiland*, F. Bordewijk, *De Korenharp*)
2-3-1941 Om en nabij den Zangberg (Gerrit Achterberg, *Dead End*, Nes Tergast, *Glas en Schaduw*, Jac. van Hattum, *Alleen Thuis*, Freek van Leeuwen, *Wederkomst*)
8-3-1941 Albert Verweij en de Idee (S. Vestdijk, *Albert Verwey en de Idee*)
30-3-1941 De onvergankelijkheid der vertelzucht (Arthur van Schendel, *De fat, de nimf en de nuf*, Jan Mens, *Koen*)
2-5-1941 Werumeus Bunings Poëzie (J.W.F. Werumeus Buning, *Verzamelde Gedichten*)
11-5-1941 Nieuwe Nederlandsche Poëzie (*Twee lentes*, de beste gedichten uit *Werk* en *Criterium* met een inleiding van Ed. Hoornik, M. Vasalis, *Parken en Woestijnen*, Eric van der Steen, *Cadans*)
25-5-1941 Levens- en ziels-geheim in poëzie (Th. van Ameide, *Eeuwige Lente*), François Pauwels, *Strijd*)
8-6-1941 Gewestelijk en dichterlijk proza (Rinke Kanter, *Het andere geslacht*, A. Marja, *Snippers op de rivier*)

22-6-1941 Nieuwe Dichtbundels (Martien Beversluis, *Ons aller eigen*, H. de Bruin, *Hernieuwd herdenken*, Gerard den Brabander, *Materie-Man*, Robert Franquinet, *Boven Puin en Asch*, A.J.D. van Oosten, *Vuursteen*)
6-7-1941 Bordewijks Apollyon
3-8-1941 De poëzie van Jan Prins (Jan Prins, *Later werk*)
14-9-1941 Een opmerkelijk debuut (Oscar de Swaef, *Schimmen*)
23-10-1941 Verhalen van Zee en Land (Johan van der Woude, *Derk Waterman, de Hollander*, Evert Zandstra, *De Wijde Stilte*)
27-10-1941 Albert Verwey's dichterschap (I.P. de Vooys, *In het midden van Verweij's dichterschap*)
8-11-1941 'De Menschenhater' door Arthur van Schendel
18-11-1941 Literaire studie van dr. G. Stuiveling (G. Stuiveling, *Rekenschap*)
4-12-1941 De roman 'Akbar' herdrukt (P.A.S. van Limburg Brouwer, *Akbar; een oostersche roman*)
30-12-1941 Een dubbelportret van moeder en dochter (Marie Schmitz, *Idylle onder de rozen*)
22-1-1942 De kleine misdaad (Jan Mens, *Hellend vlak of de Misdaad in miniatuur*)
27-5-1942 Een dorp in de bergen (Josine Reuling, *De heilige van St. Jean*)

Bijlage XVI

Artikelen van Chris de Graaff, boeken betreffende, in het *Algemeen Handelsblad* tijdens de bezettingsjaren. Tussen haakjes, indien de kop van het artikel geen uitsluitsel geeft, het onderwerp van het artikel.

10-9-1940 In memoriam Mr. H. Marsman (Herdenkingsuitgave van het tijdschrift *Criterium*)
28-11-1940 Charivarius leest ons de les (Charivarius, *Is dat goed Nederlandsch*?)
13-9-1941 Strijd van persoonlijkheid tegen conventie (Dick Ouwendijk, *Blind tot Damascus*)
1-11-1941 Litteraire Luchtkasteelen (J.H. Speenhoff, Lode Zielens, Karel van der Geest, Ed. Hoornik, Rein Blijstra, Cola Debrot, Marcel Matthijs, S. Vestdijk, Albert Helman, C.J. Kelk, Theun de Vries, Gerard den Brabander, Pierre H. Dubois, *Het meisje dat men nooit vergeet*)
9-11-1941 Proza uit de Haagsche School (J.W. Hofstra, *De Vrienden van mijn Vrienden*)
29-11-1941 Twee soorten van suggestie (Leonard Huizinga, *De zevende dag*, Dick Ouwendijk, *De demon der eenzaamheid*)
13-12-1941 Het knipoogje der Auguren (S. Vestdijk, *Aktaion onder de sterren*)
30-12-1941 Een vreemd huis in Holland (Aart van der Werfhorst, *Madame Jatzkowa*)
11-1-1942 Bezonken verdichtsels (Antoon Coolen, *Sprookjes uit alle landen*)
8-2-1942 Boerenleven in Groningen (Rein Brouwer, *Dauw over dorstig land*, Sien Jensema, *Edema's*)
8-3-1942 Verkenners of verdwaalden? (Anna Blaman, *Vrouw en vriend*, Johannes Geerlinck, *Vandaag geen spreekuur*)
28-3-1942 Een wrevelig avontuur (J. Slauerhoff, *Verzamelde Werken* IV, *Proza* I)
24-4-1942 Proza van August Vermeylen
17-5-1942 Een stapeltje boerenromans, deel I
19-5-1942 Een stapeltje boerenromans, deel II (Jant Nienhuuis, *Waar mens en horen rijpen*, Jac. Broersen, *Boerenvolk*, U.G. Dorhout, *De Hornstra's*)
18-6-1942 Een bekroonde roman (Erik West, *Christine*)
25-7-1942 Voor den lezer geschreven (Hans Pennarts, *Ik zoek een vrouw*)
8-8-1942 Goede wijn met 'n bijsmaak (Leonhard Huizinga, *Tien glazen wijn*)
22-10-1942 Verwante tegenstellingen (Nine van der Schaaf, *Droom, de Geleider*, Arthur van Schendel, *De Wedergeboorte van Bedelman*)
28-11-1942 Kronieken van het land (Rein Brouwer, *Maar de zou overwon*, Emilie van Hemeldonck, *Kroniek*)
31-12-1942 De Lof van den Boer (P.J. Meertens en Jan H. de Groot, *De Lof van den Boer*)
16-1-1943 Spelen zonder brood (Arthur van Schendel, *Een Spel der Natuur*)
17-1-1943 De vlam in de pan (Mr. A. Roothaert, *De Vlam in de Pan*)
12-3-1943 Deftigheid in het nauw (Jo van Ammers-Küller, *Ma*)
16-4-1943 Menschenkennis in den boerenroman, deel I
17-4-1943 Menschenkennis in den boerenroman, deel II (Ben van Eysselsteijn, *Dorre Grond*)
17-9-1943 De onvoltooide romantiek, deel I

24-9-1943 De onvoltooide romantiek, deel II (Dick Ouwendijk, *Het geschonden Gelaat*, J. van Oudshoorn *Achter groene horren*)
24-12-1943 Boeren in boeken (Max Wolters, *Elk. Het Land vertelt*, Hendrik Odink, *Middewintersaovendvertelsels oet den Achterhoek*)
13-6-1944 Het geheim van den humor (Moritz Jahn, *Das Denkmal des Junggesellen*)
17-6-1944 Bespiegelingen over het goede der aarde (J.W.F. Werumeus Buning, *De Roos van Vigo en andere Tirelantijnen*)
1-7-1944 De scheiding der geesten (Henri Bruning, *Vluchtige Vertoogen*)
8-7-1944 Henri Bruning als dichter (Henri Bruning, *Nieuwe Verten*)
17-7-1944 Drie tooneelstukken van Henri Bruning (Henri Bruning, *Elias van Cortona, Spel in de Zon, Lazarus en de Rijke*)
12-8-1944 Het ingewikkelde van den eenvoud
2-9-1944 Moeilijkheden met den eenvoud (Cor Bruijn, *Arjen*, Jan H. Eekhout, *Kathelijne Claes*, Moritz Jahn, *Volk aan het buitenwater*)
16-9-1944 Lodewijk van Deyssel tachtig jaar

Bijlage XVII

Artikelen van Gerard Wijdeveld, boeken betreffende, in het *Algemeen Handelsblad* tijdens de bezettingsjaren. Tussen haakjes, indien de kop van het artikel geen uitsluitsel geeft, het onderwerp van het artikel.

25-11-1942 Eekhouts 'Groot-Duitsche Dichtkunst'
5-12-1942 Nederlandsche dichters in het Duitsch (Karel van de Woestijne, *Tödlicher Herbst*, Wies Moens, *Das flämische Kampfgedicht*)
24-12-1942 Uit Boutens' dichtwerk (*Gegeven keur*, bloemlezing)
31-12-1942 Dichters in dialect (Piet Heerkens, *Vertesselkes*, Nikl. Griep, *Koer oet gedichten*)
30-12-1942 Nieuwe Verzenbundels (George de Sévooy, *Ster en blazoen, Beloken land*, Martien Beversluis, *Uit de wijdte*)
27-4-1943 Aart van der Leeuw als dichter (Aart van de Leeuw, *Opvluchten, Het Aardsch Paradijs*)
27-4-1943 P.C. Boutens overleden
27-4-1943 Een dichterlijke pelgrim (Jan H. Eekhout, *Noordlicht, De zanger van den nacht, Ainyahita, een mystisch gedicht*)
6-7-1943 Bladen voor de poëzie
8-7-1943 Nieuwe Nederlandsche dichtkunst (Gabriel Smit, XL *Psalmen*, Richard de Cneudt, *Mijn hart verlangt*, P.C. Boutens, *Oden en fragmenten van Sapfo*)
10-8-1943 Nieuwe verzenbundels (Pierre H. Dubois, *Het Gemis*, Rob Stempels, *Het onderhuis*)
9-9-1943 Belangrijke herdrukken (Geerten Gossaert, *Experimenten*, René de Clercq, *De Noodhoorn*)
23-10-1943 Nieuwe verzenbundels (J.W. Hofstra, *Het glazen huis*, Giza Ritschl, *Zangen van droom, liefde en dood*)
23-11-1943 Dichtende jeugd (*Het jonge hart*, bloemlezing)
8-1-1944 Henri Brunings poëzie (Henri Bruning, *Voorspel*)
5-2-1944 Bladen voor de poëzie (*De bladen voor de Poëzie*, no. 10 en extra-nummer December 1943)
20-4-1944 Van Wunderhorn tot tooverfluit (Bertus Aafjes, *De Tooverfluit*)
10-6-1944 Nieuwe verzenbundels uit Noord en Zuid (George Kettmann Jr., *Bloed in de sneeuw*, Blanka Gijselen, *Zangen voor mijn land*)
24-6-1944 Dichtkunst in vertaling (Bloemlezingen: *Aren en heulbloemen, Keurgedichten uit de Italiaansche lyriek, Muziek der spheren*)

Bijlage XVIII

Artikelen van verschillende schrijvers, boeken betreffende, in het *Algemeen Handelsblad* tijdens de bezettingsjaren. Tussen haakjes, indien de kop van het artikel geen uitsluitsel geeft, het onderwerp van het artikel.

4-11-1941 R. Brolsma - Het Friesche Boek
24-1-1942 Jan H. Eekhout - Open brief aan mijn broeders in de kunst: Chr. de Graaff en Ed. Hoornik
17-2-1942 R. Brolsma - Nieuwe uitgaven van de Frisia Rige (Y. Poortinga, *Sinneblink*)
17-3-1942 Albert Kuyle - Bibliotheken in Vlaanderen (vraaggesprek met Ernest van der Hallen)
26-4-1942 Albert Kuyle - Een boek van 100 regels (Ed. Hoornik, *Een Liefde*)
27-7-1943 Henri Bruning - Gerard Wijdevelds poëzie (Gerard Wijdeveld, *Zomerwolk*)
19-10-1943 Frans Hannema - De vogel Phoenix (Dr. F. Schmidt-Degener, *Phoenix*)
11-3-1944 N.H. den Hertog - Twee opmerkelijke romans (Peter van Andel, *Daarom ruisen de Bomen, Frans Eldkom, een Dwaas*)
23-6-1944 Henri Bruning - De voorwaarden voor een Germaansch klassicisme (Ernst Bertram, *Von der Freiheit des Wortes*)

Bijlage XIX

Niet ondertekende artikelen, boeken en schrijvers betreffende, in het *Algemeen Handelsblad* gedurende de bezettingsjaren. Tussen haakjes, indien de kop van het artikel geen uitsluitsel geeft, het onderwerp van het artikel.

24-5-1940 Bespiegelingen van L. van Deyssel
17-7-1940 Marie van Zeggelen zeventig jaar
23-7-1940 Bij den dood van H. Marsman
31-7-1940 De komende Schoonheid. Een uitspraak van den dichter A. Roland Holst
1-8-1940 Nationalisme en Kunst. Henri Bruning over het isolement van den kunstenaar
6-8-1940 Een lofdicht in proza. 'Wijkend Water' (de Zuiderzee) door Fred. Thomas
8-9-1940 Pieter van der Meer de Walcheren. De mentor der 'jong-Katholieken' wordt zestig jaar
12-10-1940 In Memoriam H. Marsman. Herdenkingstentoonstelling te Utrecht
18-10-1940 Gerard van Hulzen overleden
27-10-1940 Gedichten van Speenhoff. Bloemlezing uit zijn werk
27-11-1940 Zoo juist verschenen (J. Riemans-Reurslag, *Eens komt de dag*, J.W. Ooms, *De grote Ommekeer*, Willem van Iependaal, *De bocht in de vaart*, Anke Servaes, *Kinderzaal, Kinderen die over zijn, Moeder Liesbeth*, S. Vestdijk, *De zwarte ruiter*)
15-12-1940 Nieuwe Nederlandsche dichtkunst (De Helikon-reeks)
23-12-1940 J. Slauerhoff. Uitgave der verzamelde werken
1-3-1941 Cato Elderink 70 jaar. Twentsch schrijfster en folkloriste
6-3-1941 'In en buiten het tij'. Nagelaten geschriften van prof. R.N. Roland Holst
27-4-1941 De liefde tot zijn land is ieder aangeboren (gelijknamige bundel, verzameld en ingeleid door W.L.M. van Leeuwen)
21-6-1941 Hélène Swarth overleden
28-6-1941 Overbelaste letteren (Fred van Laer, *De verloren bruid*)
30-8-1941 De ontwikkelingsgang van de Nederduitsche lyriek. De beteekenis van Klaus Groth, J.H. Fehrs, Robert Garbe en Hermann Claudius
30-12-1941 Letterkundige prijzen toegekend
20-1-1942 Duitsche voorouders van Willem Kloos
3-3-1942 Over A. Roland Holst. Lezing van Clara Eggink
4-3-1942 Vragen uit Vlaanderen. Albert Kuyle geïnterviewd voor den Zender Brussel
29-4-1942 Belangstelling voor het nieuwe boek. Uitgaven van 'De Schouw'
3-7-1942 Felix Timmermans gehuldigd
3-10-1944 Vergeestelijkt realisme (Nine van der Schaaf, *De reis van Job*)
22-12-1944 Henriëtte Roland Holst vijf-en-zeventig jaar

Bijlage XX

Bijdragen van Ed. Hoornik in *Criterium*.

Proza

Jaargang 1 (1940)

Tempel en Kruis, pp. 459-466

Jaargang 2 (1941)

Stand van zaken (Gemeenschap en individu, Romantiek en rationalisme), pp. 1-6
Bij een vijftigsten verjaardag (Lezing gehouden bij de opening van de tentoonstelling van werken van Werumeus Buning in den boekhandel Broese te Utrecht, pp. 506-513

Jaargang 3 (1942)

Het huis (Kort verhaal), pp. 31-39

Poëzie

Jaargang 1 (1940)

Is dit...?, p. 47
Wording, p. 47
Oud jaar (Chineesch), p. 48
Vrouw, p. 48
Tweedracht, p. 48
Het pension, p. 49
In Memoriam (voor Gerrit Achterberg), p. 65
Erfgenaam I, p. 66
Erfgenaam II, p. 162
Broer, p. 163
Zuster, p. 164
Het huis, p. 165
Het antwoord, p. 269
De vogel, p. 270
De dichter en de oorlog, p. 289
Niemandsland, p. 333
Nachtvlieger, p. 333

Bij den dood van Marsman, p. 353
Moeder en muze (Voor Marsmans moedeer), pp. 495-496
Woeste hoeve (voor Mies Visser), p. 724
Sterren en stuiters, p. 725
Bombardement, p. 726
Amsterdamsch dichter, p. 727
Vacantie, p. 728
Ik wilde..., p. 729

Jaargang 2 (1941)

Media vita, p. 95
Tweespalt (Voor Cola Debrot), pp. 241-244
Ouder worden, p. 245
Mijn dochter en ik, p. 246
De torren, p. 247
Wroeging, pp. 248-249
De vogels, p. 250
Leven, p. 250
Najaar, p. 250
Een liefde (Voor H.R.), pp. 465-467
Het lied der vrouw, p. 546

Bijlage XXI

Bijdragen van Pierre H. Dubois in *Criterium*.

Poza

Jaargang 1 (1940)

De fictie van het dogma, pp. 20-26
Over den schilder A.C. Willink, pp. 110-116
In memoriam, pp. 354-361
Het verhalend proza van H. Marsman, pp. 430-448

Jaargang 2 (1941)

Quartier-latinistisch Proza, pp. 50-55
Tragedie der dagelijkschheid, pp. 153-160
Het geluk van den twijfel, pp. 230-235
Over Vestdijk, pp. 299-304
Roode zegels (Kort verhaal), pp. 343-355
Naar aanleiding van een romandebuut, pp. 441-444
Apollyon, een roman van het bewustzijn, pp. 531-537
Van en over Vlaamsche poëzie, pp. 697-701
Levensinzicht uit opportunisme, pp. 765-768

Jaargang 3 (1942)

Het verbond van Antaios I (Facetten van het Auteurschap), pp. 84-89
Een nieuwe lente een nieuw geluid, pp. 95-96
Bij het werk van Tenny Koornstra, pp. 228-231
Het verbond van Antaios II (Het auteurschap en het probleem der litteraire élite), pp. 238-243

Poëzie

Jaargang 1 (1940)

Sneeuw over mijn naam (voor Cola Debrot), p. 31
Drie gedichten, pp. 199-200
De aanslag, p. 200
Spiegel, p. 201

In den vreemde, p. 201
Mijn liefde..., p. 344
Wintersche eenzaamheid, p. 404
Lichte tuinen, p. 405
De reiger, pp. 665-668

Jaargang 2 (1941)

Regen (voor Jos Bouma), p. 217
Een morgen, p. 281
Sinds het begin, p. 282
Droomen en wonderen (voor Jos Bouma), pp. 435-438

Jaargang 3 (1942)

Het verlorene, p. 158
Een morgen, p. 159
Leven, pp. 159-160
Aarzeling, p. 160
Nieuwe lente, p. 161
Ronsard aan Prince Louys de Bourbon (voor J.W.H.), p. 161

Bijlage XXII

Bijdragen van medewerkers van het *Algemeen Handelsblad* in *Criterium* met uitzondering van Ed. Hoornik.

Henri Bruning

Jaargang 1 (1940)

Overbodig betoog (Nationalisme en Kunst), pp. 367-370
Marsman als criticus, pp. 449-455
Bij het werk van Laurens Tuynman, pp. 647-651
Overbodig betoog (Nationalisme en Kunst), pp. 669-671
Overbodig betoog (Nationalisme en Kunst), pp. 784-788

Jaargang 2 (1941)

De knaap en het leven (gedicht), pp. 107-108
De brug (gedicht), p. 109
De stemmen der aarde (gedicht), p. 110
De zomerbeek, p. 111
God, p. 112
Lied der ziel, p. 113
Schouderklopjes, pp. 283-291
Elias van Cortona (toneelspel) Bedrijf I, pp. 468-501
Elias van Cortona (toneelspel) Bedrijf II, pp. 557-571
Elias van Cortona (toneelspel) Bedrijf III, pp. 654-677
Elias van Cortona (toneelspel) Bedrijf IV, pp. 727-748

Chris de Graaff

Jaargang 1 (1940)

Vergeefsch verraad (gedicht), p. 95

Jaargang 3 (1942)

Het bruidsbed (gedicht), p. 113
Nu de sneeuw smelt (gedicht), p. 176

Gerard Wijdeveld
Jaargang 2 (1941)

De zondaar (gedicht), p. 545
De rijke jongeling (gedicht), p. 750

Jaargang 3 (1942)

De kluizenaar (voor Prof. Dr. J. de Decker), pp. 119-120

Bijlage XXIII

Bijdragen van Pierre H. Dubois in *Aristo*.

Jaargang 6 (maart 1936-februari 1937)

Storingsfactor, pp. 299-305

Jaargang 7 (april 1937-maart 1938)

Avond aan Zee, p. 82
Kwatrijnen, p. 82
Ex Ungue Leonem, pp. 274-275
Signaal, pp. 300-301
Over Hendrik de Vries, pp. 374-381

Jaargang 8 (april 1938-maart 1939)

Smara I, pp. 156-163
Smara II, pp. 207-213
Balthazar als Kardinaal, p. 335
Hoe vreemd is dit..., p. 383

Jaargang 9 (april 1939-maart 1940)

Poëzie, p. 75
Dichterschap, p. 156
Op mijn Muurkleed, p. 338

Jaargang 10 (april 1940-maart 1941)

Woorden op den Wind, pp. 140-142

Bijlage XXIV

Gedichten van Maarten Vrolijk in *Aristo*.

Jaargang 8 (april 1938-maart 1939)

Horde en val, p. 72
Lied in den Zomer, p. 107
Vervulling, p. 164
Het vreemde Bezit, pp. 240-241
Kringloop, p. 241
Het oude Lied, p. 334
Nachtelijk Verzet, p. 382
Nocturne, p. 512

Jaargang 9 (april 1939-maart 1940)

Wieltocht door het Bergland, p. 25
Stervende Meeuw, p. 113
Dichterschap gedeeld, pp. 152-154
Strijd van Vrouw en Vogel, p. 195
Verloren Patrouille, p. 288
Ondergang, p. 288
Heimwee der Grenzen, p. 289
Marschlied, p. 320
Herkenning, pp. 320-321
Herkenning, p. 321
Gezicht uit den Schemer, p. 328
Eenzame Stem, p. 328
Schipbreuk in het Oerwoud, p. 338
Kleine Zwerving, p. 358
Uitvaart in de Ruimte, p. 381
Balans, p. 441
Eens zou ik willen slapen, p. 459
Variété, p. 459
Ballade van het Wonder, pp. 509-510
Opgang, p. 510
Variété, p. 492
Variété, p. 518

Jaargang 10 (april 1940-maart 1941)

Groote Jacht, p. 14
Vergeefsche Macht, p. 67
Frontmuziek, p. 73
Twee Geitjes, p. 106
Rotterdam, pp. 107-108
Oorlog, pp. 146-148
Bagatelle, p. 187
Herinnering, p. 191
In Zomerstormen, p. 234
Burgers van Nederland, p. 375
Winter aan Nederlands Kust, p. 376
Vandaag, p. 463
Klein Strandspel, p. 488
Gebed voor mijn Leven, p. 517

Jaargang 11 (april 1941 - maart 1942)

Zomerstorm, p. 98
Parachute, p. 101
Soldatendroom, p. 164
Oordeel, p. 204
Program, p. 244
Voorjaarsstorm, p. 245
Avond in Februari, p. 335
Verhaal van Verlangen, p. 439

Jaargang 12 (april 1942 - maart 1943)

Storm over Nederland, p. 17
Strijdzang, p. 19
Kapel, p. 27
Verval van Droomen, p. 62
Kentering, p. 82
Najaar 1941, p. 142
Voorjaar 1942, p. 144
Willekeur, p. 187

Register